

Əbülfəz Rəcəbli

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ**

I

*Universitetlərin filologiya
fakültələri üçün dərs vəsaiti*

BAKI – NURLAN - 2006

ÖN SÖZ

Elmi redaktoru: **E.İ.Əzizov**
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər: **M.D.Novruzov**
filologiya elmləri doktoru, dosent

İ.D.Vəliyev
filologiya elmləri namizədi, dosent

Ə.Rəcəbli. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.

«Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı əsərdə göytürk və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrin dili araşdırılır. Kitabda bu abidələrin öyrənilməsi tarixi, onların dilinin fonetik quruluşu, leksikası məsələləri, morfoloji və sintaktik quruluşu araşdırılır. Kitabın sonunda qədim türk yazısı kitabələrindən mətnlər və bu mətnlərə aid qədim türkcə – azərbaycanca lüğət təqdim edilir.

Kitab universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistrlər, aspirantlar, dilçilər və qədim türk dilləri ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

$\frac{4602000000}{N - 098 - 2006}$ Qrifli nəşr

© Ə.Rəcəbli, 2006

Respublikamızın ali məktəblərinin filologiya, tarix və şərqşünaslıq fakültələrində «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» (tarix fakültələrində «Qədim türk yazısı abidələri») fənni tədris edilir. 1993-cü ildə prof. Əlisa Şükürlünün eyni adlı dərsləri nəşr edilmişdir. Mən də belə bir dərslər yazmaq haqqında çoxdan fikirləşirdim. Lakin iki səbəbə görə buna cürət etmədim: 1. Göytürk yazısı abidələrinin dili sahəsində filologiya elmləri namizədi və sonra doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyalar müdafiə etməyimə baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dili fənni üzrə dərslər deməmiş, mühazirə oxumamışam; daha doğrusu, ixtisasım üzrə mühazirə deməkdən təcrid edilmişəm. Amma həmişə bu fikirdə olmuşam və indi də bu fikirdəyəm ki, dərslər yazmaq üçün həm həmin sahə üzrə dərslər və mükəmməl biliyə malik olmaq, həm də həmin biliyi tələbələr qarşısında sınaqdan keçirmək lazımdır. İkinci şəraitdən məhrum edildiyim üçün dərsliyimin uğursuz çıxacağından qorxurdum, elə indi də qorxuram. 2. Qədim türk qəbilələrinin dili haqqında dərslər yazmaq üçün özümü hazır saymırdım. Həmişə bu fikirdə olmuşam ki, nəinki namizədlik, hətta doktorluq dissertasiyası müdafiə etmək elmlə, elmi işlə məşğul olmağa hazırlıqdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dili haqqında dərslər yazmaq üçün əvvəlcə bu abidələrin mətnlərini və mətnlərin dilini müfəssəl tədqiq etmək lazım idi. 1993-cü ildə iri həcmli «Orxon-Yenisey abidələri» adlı kitabım nəşr edildi. Kitabda göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin çox hissəsi toplanmışdır. Bunun ardınca göytürk və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr toplanmış dörd cildlik (110 müəllif vərəqi həcmində) «Qədim türk yazısı abidələri» adlı əsər hazırladım, qədim türk qəbilələrinin tarixi haqqında «Ulu türklər» (20 müəllif vərəqi) adlı əsəri yazdım və «Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət» (17 müəllif vərəqi) adlı kitabı hazırladım. Nəhayət, 1996-97-ci illərdə dörd cildlik «Göytürk dili» (123 müəllif vərəqi) adlı əsəri bitirdim. Yalnız bundan sonra 1998-ci il yanvar ayının 3-də «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı dərsləri yazmağa başladım.

Bir neçə söz fənnin və dərslinin adı haqqında. Mən bu fikirdəyəm ki, fənnin adı düz deyil. Bu adı bu fənnin xüsusiyyətlərini düzgün başa düşməyənlər təklif etmişlər. Mülahizələrimi bir neçə dəfə rəsmi şəkildə söyləmişəm, lakin qəbul edilməmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dili məfhumuna göytürk (Orxon-Yenisey), qədim uyğur, hind, Suriya, nestorian, ərəb əlifbalı, Çin heroqları və digər əlifbalarla yazılmış türkdilli mətnlər daxildir. Tələbələrə bu qədər əlifbanın xüsusiyyətlərini, üstəlik mətnlərin dilini də öyrətmək icrası mümkün olan vəzifə deyildir. Bu qədər əlifbanı bilən müəllim də tapmaq qeyri-mümkündür. Fənni indiki adı ilə tədris etmək ya özünü, ya da elmi aldatmaqdan başqa bir şey deyildir. Buna görə də mən fənni «Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlandırmağı təklif edirəm və bu dərslini də həmin ad altında yazmışam. Bu məfhumu qədim türklərin özünəməxsus, özlərinin kəşfi olan göytürk (Orxon-Yenisey) və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mətnlər daxildir. Bu adla türk dillərinin ən qədim dövründən 1069-cu ilədək – qədim uyğur əlifbası ilə də əlyazma nüsxəsi olan «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik») əsərindəkə olan mətnləri araşdırmaq və tədris etmək olar. Hətta Kaşğarlı Mahmudun «Divani lüğət-it-türk» adlı əsəri də ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün qədim türk yazısı abidələri məfhumuna daxil olmur.

«Qədim türk yazısı abidələrinin dili» adlı dərslik həm həcmcə, həm quruluşca, həm də elmi baxımdan indiyədək bu mövzuda yazılmış əsərlərdən, xüsusən dərsliklərdən fərqlənir. Çalışmışam ki, oxucu qədim türk qəbilələrinin dilini ürəkdən sevsin. Buna görə də qədim türk yazısı abidələri dilinin leksik sistemini, fonetik və qrammatik quruluşunu müfəssəl, lakin yığcam şəkildə təqdim etmişəm. Oxucu diqqət etsə, hətta müasir türk dillərinin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin quruluşuna həsr edilmiş dərsliklərdə də bu müfəssəlliyi görə bilməz. Lakin istəməzdim ki, oxucu əsərin quru yerdə yarandığını düşünsün. Bu əsərdən əvvəl Tələt Təkinin «Orxon türkcəsinin qrammatikası» (ingilis dilində), A.N.Kononovun olduqca yaxşı təsir bağışlayan «Türk run abidələri dilinin qrammatikası» (rus dilində) və Əlisa Şükürlünün «Qədim türk

yazılı abidələrinin dili» əsərləri nəşr edilmişdir. Mən dərslini yazarkən öz tədqiqatlarımla yanaşı, həmin əsərlərdən də öyrənmiş, istifadə etmişəm. Buna görə də həmin müəlliflərə, xüsusən dəfələrlə mənə bu əsəri yazmağa təhrik etmiş filologiya elmləri doktoru, professor Əlisa Şükürlüyə minnətdarlığımı bildirirəm.

Dərslidə nümunə kimi verilən dil materialları 1993-cü ildə nəşr etdirdiyim «Orxon-Yenisey abidələri» kitabından və hələ də əlyazma şəklində olan «Qədim türk yazısı abidələri» adlı əsərdən götürülmüşdür.

Belə bir fikirdən uzağam ki, tam mükəmməl və heç bir qüsuru olmayan əsər yazmışam. Ola bilər ki, diqqətsizliyim, ya da savadımın qüsuru üzündən dərslidə bu və ya digər nöqsan olsun. Oxucu gördüyü nöqsanlar haqqında mənə məlumat verərsə, ona minnətdar olaram.

Baki, 22 aprel 1998-ci il.

I FƏSİL

QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI TARİXİNDƏN

Elmi ədəbiyyatda çox vaxt səhv olaraq run və ya runik yazı adlandırılan göytürk, yaxud Orxon-Yenisey yazısının – qədim göytürk əlifbasının tarixi haqqında əlimizdə hələ də dəqiq məlumat yoxdur. Göytürk əlifbasının (yazısının) nə vaxt və harada yaranması haqqında indiyədək yalnız fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bu fərziyyələri qəbul da, rədd də etmək olar. Həm də mütəxəssislər qədim türk (yaxud hun) yazısından danışarkən dəqiq nəyi nəzərdə tutduqlarını söyləmişlər: bilinmir ki, bu yazı hunların öz əlifbası (ümumiyyətlə, hunların öz əlifbası olmuşdurmu?) ilə, yaxud soğd əlifbası ilə (soğdlar Hun imperiyasında yaşayırdı və Hun sarayında işləyirdilər, hunlar soğdlardan çox vaxt xarici ölkələrə göndərilən səfirlər kimi istifadə edirdilər; sonralar türklər də eynilə bu cür hərəkət edirdilər) yazılmışdır; yenə də sonralar türk səfirliklərinin xarici ölkələrə apardıqları məktublarda hansı əlifba ilə yazıldığı tarixi mənbələrdən məlum olmur. Qədim Çin salnamələrinin Modə, müasir türk tarixçilərinin Mete adlandırdığı, mənimsə türk hesab etdiyim və Oğuz xaqan adlandırdığım görkəmli tarixi şəxsiyyətin miladdan əvvəl III yüzillikdə qüdrətli Hun imperiyası yaratdığı və Çin imperatorluğu ilə yazışdığı da tarixdən bizə məlumdur. Lakin yenə də bu yazışmanın hunların öz yazısı iləmi, yaxud Çin yazısı (heroqlif yazı) ilə aparıldığı bizə məlum olmur. Məlumdur ki, əlifbanın – yazının dilə daxil yoxdur: Azərbaycan dilində yazı əsrlərlə ərəb əlifbası ilə aparılmışdır; latın əlifbası dünyanın yüzlərlə dilinə xidmət edir. Buna görə də hətta tarixdə bu və ya digər dildə yazı yaradılması və ya yazının mövcud olması haqqında məlumatın verilməsi həmin dilin özünəməxsus yazının (əlifbanın) mövcud olduğunu sübut etmir. Bu baxımdan aşağıdakı fakt diqqəti cəlb edir.

Miladdan sonra VI yüzilliyin ortalarında Suriya xronikasının tərtibçisi Zaxariya Mitilenski, yaxud Zaxariya Ritor yazır: «Bundan iyirmi beş il və ya daha çox əvvəl hunların öz dilində yazıları meydana gəldi».¹ Əlisa Şükürlü bundan belə bir nəticə çıxarır: «Qədim türk əlifbasının meydana çıxması tarixi və kökü hələ də tam aydınlaşmamışdır. Bu əlifba haqqında ilk məlumata eramızın VI yüzilliyindən başlayaraq tərtib olunmuş tarixi sənədlərdə təsadüf edilir. Suriya xronikasının müəllifi Zaxariya Mutelinski (Zaxariya Rittor) (adı olduğu kimi saxlamışam – Ə.R.) VI yüzillikdə bu haqda belə deyir: «İyirmi beş il bundan öncə və ya bundan daha əvvəl hunların öz dilində öz əlifbaları meydana çıxmışdır».² Əvvələn, «hun (türk, rus, Azərbaycan...) dilində əlifba» ifadəsi yanlışdır. İkincisi, Zaxariya Ritor hun əlifbası haqqında yox, hun yazısı haqqında danışır; hun yazısı isə hər hansı bir əlifba ilə yazıla bilərdi. Üçüncüsü, Suriya tarixçisi türk yazısı, yaxud Ə.Şükürlünün dili ilə desək, qədim türk əlifbası haqqında ümumiyyətlə bir söz demir. A.N.Kononov bu məsələyə haqlı olaraq, bir qədər ehtiyatla yanaşır yazır: «İstisna etmək olmaz ki, söhbət türk yazısı haqqında, yaxud hun ittifaqına əhəmiyyətli komponent kimi daxil olan türklərin yazısı haqqında gedir».³ Suriya tarixçisi yazır ki, həmin məlumatı o, hunların yanında olmuş adamlardan eşitmişdir. Əlisa Şükürlü yuxarıda sitat gətirdiyim fikrini davam etdirərək Suriya tarixçisinin məhz göytürk yazısını nəzərdə tutduğunu sübut etmək üçün S.Q.Klyaştorunu şahid çəkib yazır: «Bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən S.Q.Klyaştoru belə güman edirlər ki, Zaxariya Mitilenski «hün dili» adı altında hansı isə türk qəbilə dilini nəzərdə tutmuşdur. Nəzərə alsaq ki, V yüzillikdə Yeqişenin «Ermənilərin tarixi» kitabında Azərbaycan əhalisi də hun adlandırılır, onda S.Q.Klyaştorunun bu fərziyyəsi özünü doğruldur. «Hün yazısı» isə, olsun ki, elm aləmində çox

¹ Н.Пигулевская. Сирийские источники по истории народов СССР, М.-Л., 1941, с.166.

² Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s.13.

³ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Л., 1980, с.7

vaxt yanlış olaraq «runi» və ya «türk-runi, runi-türk» yazısı kimi tanınan göytürk əlifbasıdır». ¹ Təmkinli alim kimi tanıdığım S.Q.Klyaştorının «Qədim türk run abidələri Orta Asiya tarixi üzrə qaynaq kimi» ² adh əsərində Zaxariya Ritorun xatırlanmasına belə rast gəlmədim. Suriya tarixçisini S.Q.Klyaştoru yox, digər tarixçi N.V.Piqulevskaya xatırladır, lakin bu müəllif də Suriya tarixçisinin hunları, daha doğrusu, hun yazısını göytürk yazısı ilə eyniləşdirmək fikrindən uzaqdır.

Mənbələrdə VI yüzillikdə türk qəbilələrinin yazıya malik olmaları haqqında fikirlər mövcuddur. Məsələn, N.V.Piqulevskaya yazır: «568-ci ildə türklər Konstantinopola xan məktubu gətirdilər... Çox güman ki, Hun yazısı da, xronikada skif yazısı adlandırılan türk yazısı da soğd-manixey, yaxud soğd yazısıdır. Aşağıdakı fikir bunun üçün əsas ola bilər. Hunlar öz zəfər yürüşləri ilə soğdların yaşadıkları ərazilərə gəlib çıxdılar, burada isə onlar yazının bu tipi ilə tanış ola bilərdilər». ³ Burada söhbət Bizans tarixçisi Menandr Protektorun 583-584-cü illərdə bitirdiyi «Tarix» kitabında göstərdiyi hadisədən gedir. Menandrın yazdığına görə, 568-ci ildə imperator II Yustinin sarayına (Konstantinopol şəhərinə) türklərdən soğd Maniakın rəhbərliyi ilə ççilik gəlir. Səfirlik o zaman Qərbi türk xaqanlığının hakimi olan İstəmi xaqanın sarayından Bizans imperatoruna məktub gətirmişdi. Bu faktın təsvirinə S.Q.Klyaştorunun adı çəkilən əsərində, L.N.Qumilevin «Qədim türklər» və Ə.Ə.Rəcəblinin «Ulu türklər» adlı əsərlərində də rast gəlmək olar. Yuxarıda göstərdim ki, N.V.Piqulevskaya güman edir ki, məktub soğd-manixey, yaxud soğd yazısı ilə yazılmışdır. Elmdə dəqiqliyinə şübhə etmədiyim S.Q.Klyaştoru da buna oxşar bir fikir söyləyir: «Ancaq sözsüz şəkildə təsdiq etmək olmaz ki, bu «skif yazıları» run işarələridir; məktub soğd dilində də yazıla bilərdi». ⁴ L.N.Qumilev də, Ə.Ə.Rəcəbli də bu fikirdədirlər. Lakin Əlisa Şükürlü bu faktdan da özünəməxsus orijinal bir

nəticə çıxarır: «Başqa bir məlumata görə, 568-ci ildə Konstantinopola getmiş türk səfiri türk xanının sağdan sola doğru üfqi istiqamətdə yazmış olduğu məktubu Bizans imperatoruna təqdim etmişdir. Tədqiqatçılar həmin məktubun məhz göytürk əlifbası ilə yazıldığını güman edirlər. Buna bənzər məlumata IX –X yüzilliklərdə yazılmış məşhur ərəb tarixçisi Təbərinin də kitabında rast gəlirik». ¹ Mən bu haqda yalnız onu deyə bilərəm ki, Əlisa Şükürlüdən başqa heç bir tədqiqatçı İstəmi xaqanın Bizans imperatoru II Yustinə yazdığı məktubun göytürk əlifbası ilə yazıldığını iddia etmir.

Bu məsələ ətrafında üçüncü mübahisəli fikir Kaşğarlı Mahmudun sözlərinə münasibətdən irəli gəlir. Mahmud Kaşğarlı yazır: «Uyğurların öztürkçə bir dilləri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar. Bunlar... 24 harften ibarət olan türk yazısını kullanırlar. Kitaplarını, mektuplarını onunla yazırlar. Bundan başqa uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları daha vardır. Defterlerini, senetlerini bununla yazırlar. Bu yazıyı müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başkası okumaz. Söylediklərim şəhir halkıdır». ² Mahmud Kaşğarlıın bu sözlərindən S.Q.Klyaştoru, onun ardınca A.N.Kononov və Əlisa Şükürlü belə bir nəticə çıxarırlar ki, müəllif uyğur və çinlilərin xüsusi əlifbası olmasından danışarkən göytürk əlifbasını nəzərdə tutmuşdur. S.Q. Klyaştoru yazır: «Uyğurları təsvir edərək, Mahmud Kaşğarlı hər şeydən əvvəl onların Şərqi Türküstan və Orta Asiyanın İran əhalisinə iqtisadi və sosial yaxınlığını, habelə onların yüksək yazı mədəniyyətinə malik olduklarını qeyd edir. O, xüsusən uyğurların istifadə etdikləri iki əlifbanı xatırladır. Onlardan birini, 24 hərfdən ibarət ümumməlum kursiv yazını, Mahmud Kaşğarlı «türk yazısı» adlandırır. İkincisi haqqında deyir ki, o, işgüzar kağızları yazmaq üçün işlədilir və təkçə «kafirler», yəni təkçə müsəlman olmayan uyğurlar onu oxumağı bacarır. Burada, görünür, söhbət qədim türk run əlifbası haqqında gedir. Yada salaq ki, bu yazının ən son abidələri məhz

¹ Əlisa Şükürlü. *Adı çəkilən əsəri*, s. 13

² С.Г.Кляшторный. *Древнетюркские рунические памятники*, М., 1964.

³ Н. Пикульская *Adı çəkilən əsəri*, s. 87.

⁴ С.Г.Кляшторный. *Adı çəkilən əsəri*, s. 48.

¹ Əlisa Şükürlü. *Adı çəkilən əsəri*, s. 13.

² М.Каşğари. *Divanı lüğət – it – türk*, I, Ankara, 1992, s. 29.

Turfanla əlaqədardır və Turfanda və Dunxuanda tapılmış ən erkən uyğur hüquqi sənədləri, onların əsas kütləsindən fərqli olaraq, run yazısı ilə yazılmışdır. Mahmud Kaşğarının qeydləri beləliklə, Turfan uyğurlarında run yazısının «qahq mövcudluğunu» təsdiq edir». ¹ Elə oradaca səhifənin sonunda (sətiraltı yazıda) S.Q.Klyaştorını yazır: «Mümkündür ki, Mahmud Kaşğarlıdan yüz il sonra yaşamış, Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvarrudi də «doqquz-oğuz», yəni uyğur yazısı adlandırdığı yazıdan danışarkən run yazısını nəzərdə tutur». ² A.N.Kononov S.Q.Klyaştorının bu fikri ilə tam razılaşıır. ³ Əlisa Şükürlü də bu fikirdədir ki, Mahmud Kaşğarlı «uyğur və tavqacların özünə məxsus yazıları vardır» dedikdə göytürk əlifbasını nəzərdə tutur. O yazır: «Göytürk əlifbasının mövcud olması haqda qeydə Mahmud Kaşğarının «Divan»ında rast gəlmək mümkündür. Bəllidir ki, Mahmud Kaşğari material toplayarkən yalnız islam dininə etiqad bəsləyən türk qəbilələrini, onların dilini, adət-ənənələrini öyrənməklə məşğul olmuşdur. Beləliklə, XI yüzillikdə budda, xristian, yəhudi, şaman dinlərinə və etiqatlarına, inanclarına tanınan türk qəbilələrinin tədqiqi alimin diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Ona görə də Mahmud Kaşğari çox ötəri bir şəkildə göstərir ki, «uyğur və tavqacların bir də özlərinə məxsus ayrı bir yazıları vardır və işgüzarlıq kağızlarını həmin əlifba ilə yazırlar». Mahmud Kaşğarının yazdığına görə, bu əlifba ilə tərtib olunan mətnləri müsəlman olmayan uyğurlardan başqa heç kəs oxuya bilmir. Deyilənlərdən aydın olur ki, islam dinini qəbul edən türk qəbilələri həmin vaxtdan öz ənənəvi türk əlifbalarını tamamilə unutmuş və ərəb əlifbası ilə əvəz etmişlər.

S.Q.Klyaştorınıya görə, Mahmud Kaşğarının haqqında bəhs etdiyi yazı göytürk əlifbasıdır və ondan Dunxuanda və Turfanda yaşayan uyğur qəbilələri istifadə etmişlər. Belə ki, indiyədək əldə edilən bəzi tapıntılar Şərqi Türküstanda uyğur

¹ С.Г.Кляшторный. Эпоха Махмуда Кашгарского. Журн. «Советская тюркология», 1972, I, с. 21.

² Yəni orada.

³ А.Н.Кононов. Адı çəkilən əsəri, s.8.

qəbilələrinin göytürk əlifbasından hətta XII yüzillikdə istifadə etdiklərini göstərir.

Маhмud Kaşğaridən yüz il sonra İrən alimi Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərdi də türk qəbilələrinə məxsus yazıdan bəhs edərkən göytürk əlifbasını görmüşdür. O həmin yazını doqquz oğuz əlifbası adlandırmışdır». ¹

Маhмud Kaşğarlıdan gətirdiyim sitatdan aydın olur ki, «Dtvani lüğət-it-türk» əsərinin sözlərində uyğurların XI əsrdə göytürk əlifbasından istifadə etməsinə işarə belə yoxdur. Əvvələn, Əlisa Şükürlünün dili ilə desək, «göytürk əlifbasının mövcud olması haqda qeydə Маhмud Kaşğarının də «Divan»ında rast gəlməyin» türkologiya elmi üçün də, mənim üçün də lieç bir əhəmiyyəti yoxdur. Türkologiya elminə məlumdur ki, VII-VIII yüzilliklərdə üzərində yazıldığı tarix qeyd edilmiş çoxlu göytürk yazısı abidəsi mövcud olmuşdur. Маhмud Kaşğarlı göytürk əlifbası ilə yazılmış olan abidələrin mövcud olduğunu görmüş olduğunu və ya eşitdiyini yazmış olsa idi, bu, elm üçün iki səbəbdən maraqlı olardı: 1) elm müəyyənləşdirirdi ki, hələ XVIII yüzilliyə qədər də göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin mövcud olması, Avropa alimlərinə olmasa da, hər halda elm aləminə məlum olmuşdur; 2) göytürk əlifbasının Türk və qədim Uyğur xaqanlıqlarının süqutundan sonra da uzun müddət – ta XI-XII yüzilliklərdə işlək olması, yəni bu əlifbanın işlədilməsinin son tarixi hüdudu müəyyənləşdirilərdi. Lakin Маhмud Kaşğarlı «bütün başqa uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları daha vardır, dəftərlərini, sənədlərini bununla yazırlar» dedikdə göytürk əlifbasını yox, qədim uyğur əlifbasını nəzərdə tuturdu. Маhмud Kaşğarlının sözlərinə diqqət yetirək. O yazır ki, uyğurlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Məlumdur ki, islam dinini qəbul edən bütün türklər, o cümlədən uyğurlar öz əvvəlki yazılarından imtina edib ərəb əlifbasına, islam dininin əlifbasına keçdilər. Bu vaxta qədər uyğurlar 22 hərfdən ibarət qədim uyğur əlifbasından istifadə edirdilər. Deməli, Маhмud Kaşğarlı uyğurların 24 hərfdən ibarət türk yazısından istifadə etdiklərini

¹ Əlisa Şükürlü. Адı çəkilən əsəri, s.13-14.

deyəndə, əvvələn, bütün müsəlman türklərinin istifadə etdikləri 24 hərfdən ibarət ərəb əlifbasını nəzərdə tuturdu; ikincisi, Mahmud Kaşğarlıya məlum idi ki, uyuğurlardan başqa digər türk qəbilələri qədim uyuğur əlifbasından istifadə etməmişdilər və XI yüzillikdə də istifadə etmirdilər; üçüncüsü, artıq Mahmud Kaşğarlının dövründə müsəlman türklər, o cümlədən uyuğurlar arasında qədim uyuğur əlifbası istifadədən çıxmış, onu ərəb əlifbası əvəz etmişdi. Mahmud Kaşğarlı özü də əsərini ərəb əlifbası ilə (və ərəb dilində) yazmışdır. Mahmud Kaşğarlıdan 4-5 il əvvəl (1069-cu il) Yusif Xas Xacib (Yusif Balasaqunlu) türk dilində məşhur «Kutadğu bilik» («Xoşbəxtlik gətirən elm») adlı didaktik poema yazmışdır. Şairin həmin poemanı hansı əlifba ilə – qədim uyuğur, yaxud ərəb əlifbası ilə yazdığı mənə bəlli deyildir, lakin bizə qədər həmin poemanın 3 əlyazması gəlib çıxmışdır; bunlardan ikisi ərəb əlifbası, təkə biri uyuğur əlifbası ilədir. Mahmud Kaşğarlının dövründə bütün müsəlman türklər, o cümlədən uyuğurlar da kütləvi şəkildə ərəb əlifbasından istifadə edirdilər. Təsadüfi deyil ki, Mahmud Kaşğarlı «uyuğurlar... 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər, kitablarını və məktublarını da onunla yazırlar» deyər qeyd edir. Özünə az-çox hörmət edən, ciddi bir alim, tədqiqatçı tapılmaz ki, Mahmud Kaşğarlının yaşadığı XI yüzillikdə uyuğurların (və ya qeyri-uyuğur türklərin) uyuğur əlifbası ilə kitab yazdıqlarını nəinki iddia, hətta güman belə etsin. Mahmud Kaşğarlı uyuğurların ayrı bir yazısının da olduğunu söylədikdə uyuğur yazısını nəzərdə tuturdu. Əvvələn, uyuğur yazısında 24 hərf yox, 22 hərf vardır. İkincisi, müsəlman uyuğurlar kütləvi surətdə ərəb əlifbasına keçdikləri halda, müsəlman olmayan uyuğurlar öz ata-baba yazısını qoruyub saxlaya bilərdilər və özlərinə aid olan kağızları – dəftər və sənədləri təkə onlara bəlli olan əlifba (qədim uyuğur əlifbası) ilə yazı bilərdilər. Elə indinin özündə Bakıda yaşayan ər və arvad talışdırsa, onlar qonaq yanında və ya uşaqların başa düşməməsi üçün gizli sözlərini bir-birinə talışca deyirlər. Nəticə olaraq demək lazımdır ki, Mahmud Kaşğarlı uyuğurların iki tip yazıdan istifadə etdiklərini yazanda uyuğur və göytürk yazısını deyil, onun dövründə müsəlman türklərin qəbul etdikləri və kütləvi şəkildə işlətdikləri ərəb qrafikası əsasında

tərtib edilmiş ümumtürk (ərəb) yazısını və müsəlman olmayan uyuğurların qoruyub saxladıqları və öz aralarında işlətdikləri qədim uyuğur yazısını nəzərdə tuturdu. Mən belə düşünürəm ki, Mahmud Kaşğarlının qədim göytürk yazısı haqqında təsəvvürü belə olmamışdır. S.Q.Kıyaştormı «Mahmud Kaşğarlıdan yüz il sonra yazmış Fəxrəddin Mübarəkşah Mərvərrudi də «doqquz-oğuz», yəni uyuğur yazısı adlandırdığı yazıdan danışarkən rum yazısını nəzərdə tutur» dedikdə və A.N.Kononov da onunla razılaşıqda hər iki tanınmış tədqiqatçı yanılır. Bütün tarix boyu doqquz oğuz deyildikdə uyuğurlar nəzərdə tutulmuşdur. Fəxrəddin Mübarəkşah doqquz oğuzlarla göytürkləri qarışdırma bilmədiyi kimi, göytürk yazısı ilə qədim uyuğur yazısını da qarışdırma bilməzdi. 744-cü ildə uyuğurlar Türk xaqanlığını məğlub etdikdən və öz xaqanlıqlarını yaratdıqdan sonra əllərindən gələni etmişdilər ki, göytürklər insanların yaddaşından silinsin, tarixdə onlardan – dillərindən, mədəniyyətlərindən, o cümlədən göytürk yazısından iz qalmasın və demək olar ki, istəklərinə nail olmuşdular. Nəinki XII əsrdə yaşamış Fəxrəddin Mübarəkşah, hətta ondan yüz il əvvəl yaşamış Mahmud Kaşğarlı göytürklər, onların dövləti, göytürk yazısı haqqında təsəvvürə belə malik deyildilər.

Göytürk yazısı abidələrinin müsəlman dünyasına məlum olmasını tarixçi və dövlət xadimi Alaəddin Ata Məlik ben Mühəmməd Cüveyninin adı ilə də bağlayırlar. V.V.Bartold bu şəxs haqqında mükəmməl məlumat verir.¹ Cüveyni iki dəfə (1249-1251 və 1251-1253-cü illərdə) Monqolustana səyahət etmiş, uzun müddət monqol sarayında mühüm vəzifələrdə işləmiş, hətta monqollar Bağdadı tutduqdan (1258-ci il) sonra 1262-1263-cü illərdə (hicri 661-ci il) Bağdadın məliyi təyin edilmiş və uzun müddət bu vəzifədə işləmişdir. Cüveyni hicri 658-ci ildə (miladi tarixi ilə 1260-cı ildə) «Tarixi cahanquşay» («Dünya fəthinin tarixi») adlı əsər yazmışdır. Bu əsərində o, monqolların paytaxtı Qaraqorum şəhərini² və qədim Uyuğur

¹ *Bax: V.V.Бартольд. Сочинения, т. VIII, М., 1973, с. 591-595.*

² *Əlisa Şükürlü səhiv olaraq yazır: «1260-cı ildə Monqolustana etdiyi səfər zamanı İbn Cüveyni VIII-IX yüzilliklərdə dağılmış qədim uyuğur şəhərində –*

xaqanlığının (VIII-IX yüzilliklər) paytaxtı olmuş Ordubalik şəhərinin xarabalıqlarını təsvir edir. Alaəddin Ata Məlik yazır ki, Ordubalik sarayının xarabalarında saray qapısının qarşısında üstündə yazılar olan yonulmuş daşlar tapdılar. «Kaanın (hadisə Cüveyninin Monqolustana ikinci səyahəti zamanı baş verdiyi üçün, güman ki, o zaman Münhe-kaan (1251-1259) hakimlik etmişdir – Ə.R.) hakimiyyəti zamanı bu daşları torpaqdan çıxartdılar; onların altında çala vardı, çalada üzərində yazılar olan böyük daş lövhələr var idi. Bu yazıları oxumaq üçün bir nəfər axtarıb tapmaq əmr olundu; heç kim onları oxuya bilmədi. Xitaydan kamlar adlanan adamları topladılar: onlara məlum olan yazı ilə həmin daşlarda yazılmışdı ki...»¹ Bundan sonra daşdakı yazılarla heç bir əlaqəsi olmayan uyğur əfsanəsinin məzmunu nəql edilir. Düzdür, Alaəddin Ata Məliyin əsərində həmin daşlar üzərindəki yazının (qrafik) təsviri yoxdur və müəllif heç yerdə bu yazının göytürk (və ya buna işarə edən müəyyən bir başqa adla) və ya qədim uyğur əlifbası ilə yazılmasına işarə belə yoxdur, lakin mən güman edirəm ki, bu daş kitabələr göytürk yazısı ilə yazıla bilərdi. Üç səbəb mənə bu fikri söyləməyə imkan verir: 1) Dunxuan və Turfanda tapılmış kitabələrə dək göytürk yazılarının, demək olar ki, hamısı daş üzərində yazılmışdır (ona görə «demək olar ki» deyirəm ki, Talas hövzəsində tapılmış abidələrdən biri çubuq üzərində yazılmışdır), Ordubalik şəhərinin xarabələri isə Monqolustanın lap mərkəzində, türklərin qədim yaşayış məskənində yerləşir. Vaxtilə Türk xaqanlığının mərkəzi ordası da bu ərazilərdə yerləşmişdi. 2) XIX əsrin sonunda göytürk əlifbası ilə yazılmış böyük Orxon kitabələri də məhz bu ərazidə tapılmışdır. 3) Monqollar hakimiyyət başına gəldikdən sonra qədim uyğur

Qaraqorumda torpağın altından çıxarılan böyük daş üzərindəki yazıdan bəhs edir. O göstərir ki, bu yazını heç kəs oxuya bilmədi» (göstərilən əsəri, s.14). 1. Cüveyni Monqolustana 1260-cı ildə yox, əvvəllər səfər etmişdi. 2. Qaraqorum VIII-IX yüzilliklərdə dağıdılmamışdı, o, Çingizxan imperiyasının paytaxtı idi. 3. Cüveyni qədim Uyğur xaqanlığının paytaxtı olmuş Ordubalik şəhərinin xarabəliklərini və burada tapılan daşı təsvir edir.

¹ B.B.Радлов. К вопросу об уйгурск. Записки АН, 1897, т. 72, приложение №2, с. 56-57.

əlifbasını qəbul etdilər. Çingizxan dövründə də, ondan sonra da, lap indiyədək monqollar qədim uyğur əlifbası əsasında tərtib edilmiş əlifbadan istifadə edirlər. Daş üzərindəki yazı qədim uyğur əlifbası ilə yazılsa idi, Çindən şamanlar dəvət etməyə ehtiyac yox idi; hər hansı savadlı monqol daş üzərindəki mətni oxuya bilərdi.

Alaəddin Ata Məliyin bu məlumatını göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin mövcudluğunu təsdiq edən bir fakt kimi götürsək, onda qədim göytürk (Orxon-Yenisey) yazılı abidələrinin XIII yüzillikdən elm aləminə məlum olduğunu söyləyə bilərik. Bu fikir müsəlman, habelə Qərb elminə aiddir. Çin elminə gəlincə... Çinlilər ta qədim zamanlardan türklərlə təmasda olduqları üçün, təbii ki, Çin salnamələrində ta qədim zamanlardan türklər haqqında, onların dövlət quruluşu, məişəti, adət-ənənəsi, görkəmli şəxsiyyətləri, xaqanları və hərbi sərkərdələri, mədəniyyətləri, o cümlədən yazıları haqqında kifayət qədər məlumat vardır. Lakin məsələ burasındadır ki, Çin qaynaqları, xüsusən qədim Çin heroqlifləri ilə yazılmış qədim Çin salnamələri də uzun müddət elm, xüsusən Qərb elm aləmi üçün sirr olaraq qalmışdır, elə indinin özündə də qismən sirr olaraq qalmaqdadır.

Beləliklə, göytürk yazısı ilə yazılmış abidələr (kitabələr) haqqında XIII yüzilliyin ortalarından XVIII yüzilliyin əvvəllərinə qədər elm aləmində heç bir məlumat verilmir. Düzdür, XVII əsrin lap sonlarında göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında iki məlumata rast gəlirik. Lakin bu məlumatlar elm üçün böyük əhəmiyyətə malik olsa da, Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mövcudluğunu birbaşa göstərmirdi, kitabələr haqqında dolayısı ilə verilən məlumatlar idi.

Avropalılara göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında ilk məlumatı Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vitzen vermişdir. O, Sibirə səyahət etmiş və 1692-ci ildə «Noord en Oost tartarye» («Şimali və şərq Tataristan») adlı bir kitab nəşr etmişdir. Həmin kitabın bir yerində oxuyuruq ki: «...Verxoturye çayından bir qədər aralı qayada bir neçə şəkil və naməlum hərflərlə yazılmış bir neçə yazı tapılmışdır. O yerlərin ən qocaman sakinlərinin dediyinə

görə, həmin yazılar moskvitlərin (N.Vitzen rusları moskvit adlandırır - Ə.R.) bu ölkəni fəth etdiyi zamandan əvvəl də (ölkənin fəth edilməsi isə 100 ildən daha çox əvvələ aiddir) orada olmuşdur. Beləliklə, bu şəkillərin nə vaxt və kim tərəfindən çəkilməsi haqqında heç öir məlumat yoxdur».

N.Vitzenin məlumatından bir qədər sonra Tobol boyarlarından birinin oğlu Semyon Remezov da göytürk Orxon-Yenisey abidələri haqqında məlumat verir. O, I Pyotrın göstərişi ilə 1696-cı ildə «Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi» və «Bütün susuz və çətin keçilən daşlıq çöl torpaqlarının xəritəsi» adlı iki xəritə tərtib edir və 1697-ci ildə onları nəşr etdirir. S.Remezov bu xəritələrdə Talas çayı sahilində, indiki Qırğızıstan Respublikasının Talas şəhərinin yanında topoqrafik işarə kimi «Orxon-daş» işarəsi qeyd edir. Məlum olduğu kimi, iki əsr sonra, yəni 1896-1897-ci illərdə V.Kallaur və Q.Heykel həmin işarənin göstərildiyi yerdə qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış və türkologiyaya Talas kitabələri adı ilə tanınmış qədim türk yazılı abidələrini tapmışdır. Şübhəsiz, S.Remezov Monqolustanda yerləşən Orxon çayı ilə ondan xeyli aralı Qırğızıstanda yerləşən Talas çayının qollarından birini qarışdırıb bilməzdi. Həm də həmin xəritələrdə Selenqa çayının qolu Orxon çayı da, Talas çayı sahilindəki «Orxon-daş» topoqrafik məntəqəsi də ayrı-ayrılıqda göstərilir. Görünür, Orxon çayı sahilindəki göytürk yazısı abidələri də, sonralar V.Kallaur və Q.Heykelin tapdıqları yazılı daşlar da S.Remezova məlum imiş. Yəqin ki, o, Talas çayı sahilindəki yazılı daşların Orxon çayı sahilindəki göytürk abidələrinə oxşamasını nəzərə alaraq, həmin daşları «Orxon-daş» kimi xəritədə qeyd etmişdir.

İstər N.Vitzen, istərsə də S.Remezov qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri haqqında dolayısı ilə məlumat verir, onların olduğu yerləri göstərir, lakin göytürk abidələrinin özləri haqqında elmi əhəmiyyət daşıyan bir söz demir, hətta abidələrin yazıldığı işarələrin birinin belə şeklini təqdim etməmişlər. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin elm üçün kəşf edilməsi Filipp-İohann Tabet fon Stralenberq (1676-1747) və Daniil Qotlib Messersmidtin (1685-1735) adları ilə bağlıdır.

F.İ.T.fon Stralenberq İsveç ordusunun kapitanıdır. O, 1709-cu ildə Poltava yaxınlığındakı döyüşdə ruslara əsir düşmüş və 1709-cu ildə I Pyotr tərəfindən Sibirə – Tobol şəhərinə sürgün edilmişdi. O, 13 il voqullar, ostyaklar, samoyedlər, yaqutlar (saxalar), tatarlar və monqollar arasında yaşamış, Sibirin keçmiş və indisi haqqında tədqiqat aparmış və 1722-ci il Niştadt sülhünə görə azad edilərək İsveçə qayıtmışdı. O, 1730-cu ildə Stokholm şəhərində «Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia» («Avropa və Asiyanın şimal və şərq hissələri») adlı bir kitab nəşr etdirir. Bu kitabda o, Sibir haqqında coğrafi, etnoqrafik, tarixi və linqvistik tədqiqatlarını təqdim edir. Həmin kitabda ilk dəfə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir neçə kitabənin şəkli verilmişdir. F.İ.T.fon Stralenberqin yazdığına görə, Yenisey abidələrindən ilk tapılanı III Uybat abidəsidir. Bu abidəni Dansiq (indi Polşadadır və Qdansk adlanır) şəhərindən olan gənc təbiətşünas, məşhur səyyah D.Q.Messersmidt kəşf etmişdi.

Birinci Pyotrın tapşırığı ilə Messersmidt 1720-1727-ci illər arasında Sibirə səyahət etmişdir. O, 1721-ci ildə Tomsk şəhərindən keçərək Abakan çayına tökülən Uybat çayı sahilində bir qəbiristanlıq görmüşdü. Dağlar arasında yerləşən bu qəbiristanı yerlilər Suburqan adlandırmışlar. Messersmidt Uybatın qolu Bey çayına tərəf hərəkət etdikdə bir təpə üzərində indi III Uybat abidəsi adlandırılan kitabəni tapmışdır. Messersmidti müşayiət edən gənc İsveç zabiti Karl Şulman abidənin surətini çizmiş, ancaq sonralar bu surət itmişdir. O zaman həmin abidənin hündürlüyü 305 sm, eni 39 sm, qalınlığı isə 5 sm imiş.

Messersmidt Abakanda (Xakasiyanın paytaxtıdır) dostu fon Stralenberqə rast gəlir; Stralenberq onun dəstəsinə qoşulur. 1721-ci ilin qışında yerlilərdən bir nəfər Tes çayı höndəvərində yazılı daş olduğunu söyləyir. Messersmidt Stralenberqə bir xidmətçi, bir bələdçi və 15 yaşlı isveçli Karl Şulmanı qoşub abidəni axtarmağa göndərir. 1722-ci il yanvar ayının 24-də Stralenberqin dəstəsi Yenisey çayının qolu Tes çayının sahilindən 1,5 km aralıqdakı qəbiristanda üzü şərqə doğru baxan bir qoç heykəli tapır. Abidənin hündürlüyü 110 sm, aşağıdan eni

39 sm, ortasında eni 30 sm idi. Heykəlin arxasında göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazı vardı, lakin yazının çox hissəsi aşınmışdı. K.Şulman 3 saat yarım ərzində abidənin (heykəlin də, yazının da) surətini çıxarır. 1727-ci ildə Messersmidt səyahətini bitirib Peterburqa qayıdır və topladığı rəsmləri Elmlər Akademiyasına təqdim edir. Elmlər Akademiyası 1729-cu ildə həmin rəsmləri nəşr edir. Təxminən elə həmin vaxt – 1730-cu ildə Stokholm şəhərində fon Stralenberqin kitabı nəşr edilir. Bu kitabda onun Sibirdə gördüyü bir neçə göytürk Orxon-Yenisey abidəsinin də şəkli verilmişdi. Həmin abidələr bunlardır: 1) Uybat çayının qolları Bey və Neney çayları arasında tapılmış abidə (III Uybat abidəsi); 2) Yenisey çayının sol qolları Tes və Yerba çayları arasında daş heykəlin arxasına yazılmış göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə olan yazı və 3) mis güzgü parçasındaki yazı.

1734-1744-cü illər arasında İrkutsk general-qubernatoru general Yakobi bir zabıtə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir daşın surətini çıxartdırmış və imperatoriçəyə bağışlamışdı. Məşhur zooloq və səyyah Pyotr-Simon Pallas (1741-1811) həm Messersmidtin, həm də Yakobinin topladığı Yenisey abidələri ilə yaxından maraqlanır və və imperatoriçəyə bağışlanmış surətləri 1793-cü ildə nəşr etdirir. Həmin abidələr bunlardır: birinci abidə Yenisey çayının sol sahilində, çaydan təxminən 8 km aralı yerləşən Sayan torpaq istehkamının cənub-qərbindədir, cənub üzündə üç, kiçik üzündə iki uzun və ikiqısa sətir vardır. İkinci abidə Uybat çayının sol sahilində tapılmış başdaşdır. Üçüncü abidə də ikincinin yaxınlığındadır. Dördüncü abidə Yenisey çayının sol sahilində, Tuba çayının Yeniseyə töküldüyü yerdə tapılmışdır. Beşinci abidə Kamışta dərəsinin sağ tərəfində tapılmışdır.

Qədim türk Orxon-Yenisey abidələri haqqında T.Bayer də məlumat verir. O belə hesab edir ki, bu işarələr keltlərə məxsusdur. Ancaq qədim türk abidələrinin öyrənilməsi XIX əsrdə geniş vüsət alır.

1818-ci ildə peşəcə dağ mühəndisi olan Qriqori İvanoviç Spasski (1783-1864) «Sibirski vestnik» jurnalında iki Yenisey abidəsinin surətini nəşr etdirir. Birinci abidədə bir dişi keyik

(dağ keçisi) şəkli çəkilmiş və 56 işarədən (hərfdən) ibarət olan üç sətir yazı yazılmışdır. Q.İ.Spaskinin yazdığına görə, bu abidə Çarış və Popereçni çaylarının sol sahilindəki qaya üzərindədir. İkinci abidə uzunluğu 234 sm, eni 100 sm olan daşdır; daşın üzərində 13 hərfdən ibarət olan yazı vardır. Hər iki abidə, habelə həmin dövrə qədər məlum olan abidələr Q.İ.Spaskinin jurnalda nəşr edilmiş «Sibirin qədimlikləri» adlı məqaləsinə əlavələr kimi verilmişdi. Q.İ.Spaskinin məqaləsi, göytürk (Yenisey) kitabələri əlavə edilməklə, akademik F.İ.Kruq tərəfindən 1822-ci ildə «Inscriptiones Sibiricae» («Sibir yazılı abidələri») adı altında latın dilinə tərcümə edilir. Məhz bu məqalədən sonra Avropa alimləri Sibirdə tapılan bu müəmmalı yazılarla maraqlanmağa başlayırlar.

Mən burada Q.İ.Spaskinin məqaləsinin nəşrindən sonra elm aləmində Sibir yazılı abidələrinin milli mənsubiyyəti haqqında başlanan mübahisələrdən danışmaq istəmirəm, çünki bu haqda göytürk əlifbasının mənşəyindən danışarkən geniş şəkildə söhbət açacağam. Burada təkcə onu qeyd etmək istəyirəm ki, Q.İ.Spaskinin məqaləsində Sibir yazılı abidələrinin milli mənsubiyyəti haqqında da məsələ qaldırılmışdı. Məhz bu məsələ Avropa elmində böyük mübahisə doğurdu və mənə elə gəlir ki, bu mübahisə – Sibir yazılı abidələrinin hansı xalqa mənsub olması məsələsi həmin yazılı abidələrə marağı daha da artırmışdı. Bu mübahisələr bəzən sağlam məcrada getməsə belə onlar göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin araşdırılmasına böyük təkan vermişdi.

1824-cü ildə Y.Klaprot nəşr etdirdiyi əsərdə o vaxtadək məlum olmayan Uybat çayı hövzəsindəki bir heykəldən danışmışdı.

Yenisey çayı hövzəsində tapılan sirli yazılara maraq sönməyə başladığı bir vaxtda fin alimi M.A.Kastren Sibirə səyahətə çıxır. O, 1847-ci ildə Uybat çayı hövzəsində P.S.Pallas və Q.İ.Spaskinin nəşr etdikləri abidələri tapmağı qarşıma məqsəd qoymuşdu. O, kənd-kənd, oba-oba gəzərək abidələri axtarır və bir dəfə Uybat çayının sağ sahilində bir kənddən başqa kəndə gedərkən yol üstündə Oznaçennaya abidəsinə kəşf

edir. Abidə Uybat çayının mənsəbindən 12 km məsafədə, çayın sağ sahilindən 4 km aralı Qara kurqanın ətəyində idi. M.A.Kastren bu abidəni Şuşa kəndinə göndərir. Avqust ayında yenidən Qara kurqana döən M.A.Kastren burada Tuba abidəsini tapır. Bir qədər sonra Rus Arxeoloji Cəmiyyəti Oya abidəsinin surətini əldə edir. Oya abidəsi uzunluğu 82 sm, eni 23 sm, qalınlığı 18 sm olan dördkünc daşdır, onun iki tərəfi dərin qazılmış hərflərlə örtülüdür. Bundan sonra Abakan çayının sol sahilində Çura kəndinin 20 kilometrliyində Koybal çölündə daha bir abidə – Açura abidəsi kəşf edilir. Kastrenin göstərişinə əsasən bu abidə də Şuşa kəndinə göndərilir.

Kəşf edilən abidələrin sayının çoxalması ilə əlaqədar olaraq 1877-ci ildə Minusinsk şəhərində bir muzey yaradılır və tapılan abidələr həmin muzeydə saxlanılır.

Minusinsk muzeyi açıldıqdan bir qədər sonra Yudina kəndindən olan Korçakov familiar bir kəndli oraya iki abidə gətirir (Altun-göl abidələri). Abidələr Altugöl adlı bir gölün sahilində tapılmışdı. İki daşdan daha yaxşı qorunmuşu yıxılı vəziyyətdə olmuş, yazılı üzü torpağın içində qalmışdı. Daşın birinin uzunluğu 238 sm, eni 43 sm, qalınlığı 18 sm, digərinin uzunluğu 195 sm, eni 40-60 sm, qalınlığı 18 sm idi.

1881-ci ildə gənc təbiətşünas Aleksandr Andrianov Sayan dağlarının cənubunda bir abidə tapmışdır. A.V.Andrianov Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin göstərişi ilə Altay yaylasından Kemçik çayının mənbəyində getmiş, ancaq soyotların düşməncəsinə hərəkətləri üzündən geri qayıtmağa məcbur qalmış və geri qayıdarkan Qaya başında olan abidənin surətini çıxartmışdı. Bu abidə Kemçik çayının sağ sahilində yerləşirdi. A.Andrianov abidənin surətini Peterburqa göndərmiş, N.M.Yadrintsev isə onu nəşr etmişdir. Elə həmin 1881-ci ildə İ.P.Kuznetsov Uybat çayının sağ sahilində II Uybat abidəsini aşkara çıxarır. Bir il sonra 1882-ci ildə İ.P.Kuznetsov Uybat çayının sol sahilindən bir kilometr aralı, çöldə, bir təpəciyin üzərində D.Q.Meserşmidtin hələ 1721-ci ildə tapdığı III Uybat abidəsini (yenidən) kəşf edir. O həmin ili Uybat çayının sağ sahilində əvvəlkinə bənzəyən və yıxılmış vəziyyətdə olan daha bir yazılı

daşı – I Uybat abidəsini tapır. İ.P.Kuznetsov hər üç daşı Minusinsk muzeyinə göndərir.

Fin alimləri Minusinsk muzeyindəki abidələrin surətini çıxarmaq üçün oraya ekspedisiya göndərirlər və ekspedisiya abidələrin yaxşı hazırlanmış surətini çıxarır. Finlər Sibirdə hələ öyrənilməmiş çoxlu abidənin mövcudluğu qənaətinə gələrək 1888-ci ildə Sibirdə ikinci dəfə ekspedisiya təşkil edirlər. Ekspedisiya Q.İ.Spasskinin tapdığı abidələri axtarmaq üçün Altaya gedir və Kemçik çayı hövzəsində əvvəlcə A.Andrianovun üzünü çıxartdığı, N.M.Yadrintsevın nəşr etdiyi abidələrin surətini çıxarır. Sonra ekspedisiya Çakul çayının sahilinə gəlir, əvvəlcə II və VI Çakul abidələrini, sonra VII Çakul abidəsini kəşf və tədqiq edir. Ekspedisiyanın verdiyi məlumata görə, soyotlar bu daşları müqəddəs sayır və onların qarşısında ibadətlərini yerinə yetirirdilər. Ona görə də yadların bu daşları öyrənməsinə mane olurdular. Tatarlar isə əksinə, abidələri tapmaqda ekspedisiya üzvlərinə yardım göstərirdilər. Məhz bir nəfər tatarın köməyi ilə ekspedisiya soyotların qarşısında dik vəziyyətdə olan iki yazılı daşı – IX və X abidələrini öyrənir. Elə bu abidələrin yanında V və XI Çakul abidələri, onlardan 750 metr aralı şimal-qərbdə yerə yığılmış və sınımış vəziyyətdə olan düz, nazik və uzun bir yazılı daş – IV Çakul abidəsi tapılır. Ekspedisiya bütün abidələrin surətini çıxartdıqdan sonra Ulu-kem – Kuli-kem abidəsini kəşf və tədqiq edir. Ekspedisiya Ulu-kem vadisində Çakul yolu ilə hərəkət edərək Ottok-taş (güman ki, Otluq-daş, ya da Otlu-daş deməkdir) adlandırılan bir dağın ətəyinə gəlir və burada üç dik daşa rast gəlir; onlardan biri – Ottok-taş abidəsi qısa yazılı mətnlə örtülmüşdü.

Bu düşərgədən və üçüncü abidədən 3 km məsafədə, yolun kənarında, Elegeş çayının sol sahilində, sahildən 2 km aralı Elegeş abidəsi kəşf edilir. Bu, Yenisey abidələrinin ən uzunudur: onun uzunluğu 3 m 20 sm, ortada eni 66 sm-dir. Ekspedisiya yoluna davam edərək Qarasu çayının Ulu-kem çayına töküldüyü yerdən 10 km yuxarıda Ulu-kem – Qarasu abidəsini tapır. Ulu-kem çayının şimalında dağ yolunun 80 km-də Sisterlik, Vayınqol, Berge və Tok çaylarının hövzəsində də

bir neçə yazılı daş aşkara çıxarılır. Turan çayı ilə Uyuğ çayının qovuşduğu yerdən 4 km məsafədə, Uluğ çayının sağ sahilindən 5 km aralı üzərində keyik şəkli və yazı olan daha bir daş tapılır. Uluğ çayının 2 km-də, sol sahilə yaxşı mühafizə edilmiş daha bir daş – Uluğ-Arxan abidəsi tapılır. Abidənin üzərində keyik və qaban şəkilləri, habelə göytürk yazısı vardı. Daşın cənubundakı təpəcikdə soyotlar çadır qurub öz dini mərasimlərini yerinə yetirirdilər.

Ekspedisiya zamanı Tarlıkda Tuba çayının yaxınlığındakı Tes kəndinin ətrafında, eləcə də Tuba və Uybat çaylarının sahillərində bir neçə abidə və üzərində yazı həkk edilmiş qaya tapılır. Sonra ekspedisiya Ak-yüz çayının sağ sahilində indi bu adla adlanan abidəni kəşf edir. Finlər bütün bu abidələrin surətlərini çıxarır və bununla da elm aləminə, türkologiyaya mühüm xidmət etmiş olurlar. Fin alimlərindən İ.A.Aspelin 1889-cu ildə bu tapıntıların surətlərindən ibarət atlası, Otto Donner isə 1892-ci ildə abidələrin lüğətçəsini nəşr edir.

V.V.Radlovun təhriki ilə rus alimləri də Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olurlar. 1891-ci ildə D.A.Klements Yenisey hövzəsinə səfər edərək tapılmış abidələrin surətlərini çıxarmaqla yanaşı, hələ o zamana qədər elm aləminə məlum olmayan bir neçə abidə də üzə çıxarır. 1892-ci ildə Oşurkov Yenisey hövzəsindəki abidələrin tədqiqi ilə məşğul olmuş, sonra Yevstifeyev və Martinov bu abidələrin surətlərini çıxarmışlar.

Yenisey çayı hövzəsində göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılmasına hələ dövrümüzdə də təsadüf edilir. Yenisey çayının hövzəsi tədqiqatçıları hələ də təəccübləndirir – hələ də bu regionda göytürk yazısı abidələri tapılmaqdadır. Hazırda Yenisey çayı hövzəsində tapılmış göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin sayı 140-ı keçmişdir.

Yenisey abidələrinin tapılması, oxunması, tərcüməsi və nəşrində V.V.Radlov, N.Popov, İ.S.Boqolyubovski, S.Y.Malov, L.R.Kızlasov, İ.A.Batmanov, H.N.Orxun və D.D.Vasilyevin adları xüsusi qeyd edilməlidir.

1799-cu ildə Sibirdən xeyli uzaqda – Macarıstanda Nad-Sent-Mikloş (Müqəddəs Nikolay) adlı bir yerdə üzərində

göytürk Orxon-Yenisey yazısına bənzər yazılar olan 23 qızıl və gümüş əşya tapılır. Nad-Sent-Mikloş dəfinəsi adlanan bu əşyalar üzərindəki yazıları araşdıranlar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, bu yazı qədim peçeneq qəbilələrinə aiddir.

Hələ XVIII-XIX yüzilliklərdə aydın olur ki, üzərində sirlə işarələrlə yazılar yazılmış bu qərribə daşlar Sarı dənizdən Macarıstana, Şimal Buzlu okeanından Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə yayılmışdır. Hələ 1696-cı ildə S.Remezov tərtib etdiyi xəritələrdə Qırğızıstanda Talas çayı sahilində «Orxon taş» topoqrafik işarəsini qeyd etmişdi. İki əsr sonra 1896-cı ildə Orta Asiyada Övliya-Ata (indiki Qırğızıstan Respublikasının Talas şəhəri) qəza rəisi V.A.Kallaur həmin şəhər haqqında tədqiqat əsəri nəşr etdirir. Bu əsərdə o, Akçı kəndinin şərqində 8 kilometr aralı Ayırtman-oy deyilən yerdə (S.Remezovun göstərdiyi məntəqədə) göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir daşın olduğunu göstərir. Bundan sonra (1896-1897-ci illərdə) həmin yerdə daha bir neçə belə yazılı daş tapılır. Abidələrin tapılmasında V.A.Kallaurdan başqa, fin arxeoloqlarından A.Heykel, K.Munk və O.Dokkerin də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Abidələrin ilk nəşri A.Heykelə məxsusdur. A.Heykelin başçılıq etdiyi fin arxeoloji ekspedisiyası abidələrin surətini çıxarıb nəşr etmişdir. Talas abidələrinin oxunması və nəşri sahəsində A.Heykeldən başqa V.V.Radlov, P.M.Melioranski, Y.Nemet, H.N.Orkun, S.Y.Malov və İ.A.Batmanovun da xidmətləri az deyildir. 1932-33-cü illərdə həmin ərazidə hələlik yeganə hadisə olan ağac üzərində yazı – «Talas çubuğu»nun tapılması, oxunması, tərcüməsi və nəşrində M.Y.Masson və S.Y.Malovun xidmətini də qeyd etmək lazımdır. İndi də Qırğızıstanın ayrı-ayrı regionlarında göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə üzərində yazılar olan daşlar, habelə qayaüstü yazılar tapılmaqdadır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında, bu abidələrin yazıldığı əlifbanın açılmasında, abidələrin milli mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsində türkoloji ədəbiyyatda Koşo Saydam abidələri adlanan Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin nəşri həlledici rol oynamışdır. Bu abidələrinin kəşfi və öyrənilməsi nəinki türk xalqlarının tarixi

və mədəniyyətində, ümumiyyətlə dünya mədəniyyətində ən əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Hər iki abidəni Nikolay Mixayloviç Yadrintsev (842-1894) kəşf etmişdir.

Yenisey çayı hövzəsində tapılmış yazılı abidələrin tədqiq edilib öyrənilməsində rus alimi N.M.Yadrintsevin daha böyük xidmətləri vardır. Hələ 1885-ci ildə onun Yenisey abidələri haqqında məqaləsi nəşr edilmişdi. Həmin məqalədə alim Y.Klaprotun Yenisey yazılarının şimal mənşəli olması haqqındakı fərziyyəsinin əleyhinə çıxaraq söyləyir ki, bu kitabələrin dili türk mənşəli olmalıdır. N.M.Yadrintsevin fikrincə, Asiya xalqlarının run yazısını Avropa qotlarından və finlərdən götürməsinə iddia etmək düzgün deyildir, çünki bu xalqların Asiyadan çıxdığı bizə məlumdur. Daha sonra N.M.Yadrintsev yazırdı ki, Yenisey yazılarının və Sibir balbal-larının hansı xalqa mənsubluğu məsələsini həll etmədən biz deyə bilərik ki, bu abidələrin mənşəyi çox qədimdir, bəlkə də İsanın anadan olmasından əvvəlki vaxtlara aiddir. Bu abidələrin 2000 il salamat qalması çox təəccüblüdür. Güman etməyə əldə əsas vardır ki, bu abidələr fin qəbilələrindən və buraya daha sonra gəlmiş qot və hindoskif qəbilələrindən daha çox onlarla qonşuluqda yaşamış türk qəbilələrinə mənsubdur. 1892-ci ildə, yeni Gül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin kəşfindən sonra, lakin Orxon-Yenisey əlifbasının şifrinin açılmasından əvvəl N.M.Yadrintsev əminliklə yazırdı: «Belə qəbir daşları və monumentlər yalnız Tukyü, yaxud uyğurlara aid edilə bilər. Monqolustanın mərkəzində, run yazısının açılması onların Asiyada yayılması məsələsini yeni şəkildə işıqlandırır».¹

1889-cu ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi N.M.Yadrintsevin başçılığı ilə Monqolustana elmi ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya ilə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlanır. Ekspedisiyanın elə birinci səfərində Həla və Tola çaylarının arasında Orxon çayının qolu Kökşin-Orxon çayının sahilində Orxon çayı hövzəsində Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tzsu budda monastrından 60 km şimalda, Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Uqiy-nor gölündən 25

km cənubda Qarabalqasun şəhərinin xarabalıqlarından 40 km qərbdə N.M.Yadrintsev «xaqan qəbirlərini» – Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrini kəşf edir. N.M.Yadrintsev Kül tigin abidəsi haqqında yazır: «Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi «səhifələr» mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz run yazısından ibarətdir. «Səhifələr»in yanlarında və obeliskin arxasındakı «səhifədə» kiday (yaxud kidan) heroqlifləri vardır. Əgər bu səhifələr Çin dilindədirsə, onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin».¹ N.M.Yadrintsevin ümidi düz çıxdı: məhz Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidə sonralar göytrük Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. Kül tigin abidəsinin qərb üzü və böyür üzlərindən biri (şimal-qərb) Çin heroqlifləri ilə yazılmışdı (Bilgə xaqan abidəsində də eynilə abidənin qərb üzü və böyür üzlərindən biri Çin heroqlifləri ilə yazılmışdır). Məhz həmin Çin heroqlifləri göytürk əlifbasının açılmasına və Kül tigin abidəsinin oxunmasına səbəb olmuşdu. Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidə Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədən böyük idi, lakin təəssüf ki, üç hissəyə parçalanmışdı, qranitin müəyyən bir hissəsi parçalanıb dağılmış, bəzi sətirlərdəki sözlər, hərfilər aşınmış, silinib yoxa çıxmışdı. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidə isə, demək olar ki, bütöv idi.

Kül tigin abidəsi kürəyi dəşik tısbağa şəkilli mərmər bünövrənin ortasına geydirilmiş tilləri yonulmuş dördbucaqlı (başı) kəşik piramida şəklindədir. Piramida saf olmayan boz mərmərdən yonulmuşdur. Abidə tapılarkən piramida yerə yığılmış vəziyyətdə imiş; sonralar yenidən yerinə bərpa edilmişdir. Piramidanın ölçüləri haqqında bir-birindən fərqlənən iki məlumat verilir. P.M.Melioranskinin yazdığına görə, piramidanın hündürlüyü 3 m 15 sm, böyük (şərq və qərb) üzlərinin eni 1 m 24 sm, kiçik (şimal və cənub) üzlərinin eni 41 sm-dir. Mühərrəm Ərginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 m 75 sm-dir. Şərq və qərb üzləri aşağıda 132 sm,

¹ Сборник трудов Орхонской экспедиции, вып. 1, СПб., 1892, с. 106.

¹ Н.М.Ядринцев. Отчет о поездке в Монголию и вершине Орхона, 1896, м.ХХ, вып.4, с.12.

şimal və cənub üzləri aşağıda 46 sm, yuxarıda 44 sm enindədir. Abidənin üstü kəmərləndirilmiş bitir, yuxarı beşguşəli ulduz kimidir və əjdaha şəkilləri ilə bəzədilmişdir. Abidə kompleksinin (məbədinin) divarlarında Kül tiginin keçirdiyi döyüzlərdən canlı səhnələr həkk edilmişdir. Şərq üzünün üstündə xaqan damğası vardır. Damğa dağ keçisi şəkilli rəsmdən ibarətdir. Qərb tərəfi Çin heroqlifləri ilə yazılmışdır, mətn Çin dilindədir. Qalan üç tərəf və tillərin yonulmuş hissəsi göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa, Çin mətninin yanında da göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk mətni yazılmışdır. Abidənin şərq üzündə 40 sətir, şimal və cənub üzlərinin hərəsində 13 sətir yazı vardır. Sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola doğru oxunur. Mühərrəm Ərginin yazdığına görə, sətirlərin uzunluğu 2 m 35 sm-dir. Mətn çox müntəzəm, düzgün və gözəl hərfələrlə yazılmışdır.

Bilgə xaqan abidəsi ölçülərinə görə Kül tigin abidəsindən böyükdür. P.M.Melioranskinin verdiyi məlumatlara görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3 m 45 sm, şərq və qərb üzlərinin eni 1 m 74 sm, şimal və cənub üzlərinin eni isə 75 sm-dir. Quruluşu boz mərmərdən yonulmuş aşağıdan yuxarı daralan (başı) kəsik piramida şəklindədir. Abidənin üstü dövrəsinə uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmiş beşbucaqlı qalxanla örtülmüşdür. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytrük yazısı vardır. Kompleks saf olmayan mərmərdən hazırlanmışdır. Kül tigin abidəsindəki kimi, Bilgə xaqan abidəsinin də tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub üzləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn, onun yuxarısında isə çox hissəsi aşınmış səkkiz sətir göytrük Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış türk mətni vardır. Çin mətni də xeyli dərəcədə aşınmışdır. Bilgə xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, şimal üzünün 1-8-ci sətirləri isə Kül tigin abidəsinin cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə təxminən eynidir. Hər iki abidənin və məqbərənin quruluş sxemi oxşardır.

N.M.Yadrintsevin ekspedisiyasının ardınca Monqolustana 1890-cı ildə A.Heykelin (1851-1924) rəhbərliyi ilə fin ekspedisiyası yola düşür. Finlər İ.A.Aspelinin Orxon-Yenisey abidələrinin fin mənşəli olması haqqındakı nəzəriyyəsini sübut edəcək faktik material tapmaq ümidində idilər. A.Heykelin ekspedisiyasının materialları Helsinki şəhərində 1890-cı ildə atlas şəklində nəşr edilir. 1891-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası V.V.Radlovun rəhbərliyi ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Ekspedisiya Orxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır. V.V.Radlovun ekspedisiyasının materialları Sankt-Peterburq şəhərində 1892-1899-cu illərdə «Monqolustanın qədim abidələrinin atlası» (I-IV buraxılış) adı ilə nəşr edilir. Atlasa əlavə şəklində rus ekspedisiyası əsərlərinin 6 toplusu nəşr edilir.

Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə abidələrin kəşfi və nəşrindən sonra Sibirdə və Monqolustanda tapılmış sirlə yazıların yazıldığı əlifbanı açmaq üçün kifayət qədər material toplanmışdı.

Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində Danimarka alimi professor Vilhelm Tomsen (1842-1927) və rus alimi akademik Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) işləyirdi. 1893-cü il noyabr ayının 25-də V.Tomsen Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin oxunmasına açar tapdı. Həmin ilin dekabr ayının 15-də Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında V.Tomsen run yazılarının (Orxon-Yenisey yazılarının) açılması haqqında məlumat verdi. Hələ bu hadisədən əvvəl V.Tomsen 1893-cü il noyabr ayının 29-da V.V.Radlova yazdığı məktubda Orxon-Yenisey yazılarına açar tapdığını xəbər vermişdi.

V.Tomsen, əvvəlcə, Kül tigin abidəsindəki dörd sözü – *teŋri, türk, kül, tigin* sözlərini Çin heroqlif mətnindəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb *t, ŋ, r, i, ü, k, l* səslərini bildirən işarələri açır və həmin sözləri oxuyur. Abidənin türkdilli olduğunu müəyyənlədikdən sonra digər mətnləri də aydınlaşdırır. O vaxta qədərse akademik V.V.Radlov 20-ə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsenin qədim türk əlifbasını açması xəbərini alandan sonra V.V.Radlov Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidəni oxuyur,

tərcümə edir və Rusiya Elmlər Akademiyasının 1894-cü il yanvarın 19-dakı iclasında bu haqda məlumat verir. O həmin ildə öz tərcüməsini 50 nüsxə tirajla nəşr etdirir. V.V.Radlov elə həmin ildə Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidəni ikinci dəfə çapdan buraxdırır, Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidəni də ilk dəfə tərcümə edir. 1894-1895-ci illərdə V.V.Radlov Orxon, habelə Yenisey abidələri üzərində işləyir, 1895-ci ildə Yenisey abidələrini, Monqolustanda tapılmış kiçik abidələri və Ongin abidəsini, həmçinin Kül tigin şərəfinə abidənin üçüncü tərcüməsini (1895-ci ilin sonu) nəşr etdirir. Sonra o, xüsusi olaraq, Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetikasi və qrammatikasi məsələləri üzərində tədqiqat işi aparır. Orxon abidələrinin dördüncü nəşrində isə V.V.Radlov V.Tomsenin tərcüməsini də nəzərə alır (V.Tomsen Kül tigin abidəsinin tərcüməsini 1896-cı ilin əvvəlində nəşr etdirmişdi), öz kitabında bəzi düzəlişlər edir.

Göytürk yazısı abidələrinin dəqiqləşdirilmiş tərcümələrini və abidələr sahəsindəki tədqiqatlarını V.Tomsen 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees» əsərində təqdim edir. Həmin əsərin bir hissəsi (10-44-cü səhifələr) P.M.Melioranski (1868-1906) tərəfindən onun «Памятник в честь Кюль-тегина» (1899) adlı magistrlik dissertasiyasında (s. 15-59) rus dilinə tərcümə edilmişdir. V.Tomsen 1924-cü ildə nəşr etdirdiyi «Altürkische Inschriften aus der Monqolei» adlı əsərində göytürk Orxon-Yenisey abidələri sahəsindəki çoxillik axtarışlarına yekun vurur...

V.V.Radlovun Koşo-Saydam abidələrinin öyrənilməsi sahəsindəki fəaliyyəti isə 1897-ci ildə nəşr etdirdiyi və bu sahədəki tədqiqatlarının çələngi hesab edilən «Die Altürkischen Inschriften der Monqolei. Neue Folge» adlı əsərində yekunlaşdırılır.

Həmin dövrdə V.Tomsen və V.V.Radlovla yanaşı, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tədqiqi ilə V.Banq da məşğul olur; bu abidələrin oxunması haqqında iki məqalə çap etdirir. 1899-cu ildə P.M.Melioranski «Kül tigin şərəfinə abidə» adlı kitabı nəşr edilir. Bu əsərdə Kül tigin abidəsinin

mətni, transkripsiyası, tərcüməsi, tərcüməyə P.M.Melioranskiyə verdiyi şərhərlə yanaşı, yuxarıda göstəriləni kimi, V.Tomsenin Kül tigin abidəsi tərcüməsinin 1896-cı il nəşrinə yazdığı izahat da var idi.

Göytürk Orxon-Yenisey əlifbası açıldıqdan sonra qədim türk abidələrinin tədqiqi ilə təkcə türkoloqlar deyil, habelə iranşünaslar, ərəbşünaslar və başqaları da məşğul olurlar. Ayrı-ayrı abidələrin oxunmasında, mətnlərin tərcüməsində və izahında artıq adları çəkilən tədqiqatçılarla birgə V.V.Bartold, Bloşe, Q.Vamberi, V.Vasilyev, Q.Qabelents, F.Hirt, Q.Deveria, F.Korş, İ.Markvart, Nəsim-Asim, N.Popov, E.Şavann, Q.Şlegel və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. V.V.Bartold qədim türk qəbilələri haqqında tarixi konsepsiya hazırlamışdır.

Artıq tapılmış abidələrin oxunması, tərcüməsi, izahı və nəşri ilə yanaşı, yeni abidələrin axtarışı da davam etdirilir. 1891-ci ildə Y.M.Yadrintsev Ongin abidəsini kəşf edir, V.V.Radlov isə onu oxuyub ilk dəfə 1895-ci ildə nəşr edir. 1897-ci ildə Y.N.Klements Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində Urqa (Ulan-Bator) şəhərindən bir qədər cənub-şərqdə Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidəni tapır. 1896-1897-ci illərdə Cetisuda (Semireçyədə) göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr kəşf edilir.

XX əsrin əvvəllərində göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında nə isə bir durğunluq baş verir. Həmin dövr haqqında A.N.Samoyloviç yazır: «Ölüm runşəkilli türk yazılı abidələrinin üç əsas tədqiqatçısından ən cavanını, öz tədqiqat üsullarının dəqiqliyinə görə yalnız V.Tomsenlə müqayisə edilə bilən P.M.Melioranskiyə vaxtından qabaq elm aləmindən apardı. Çin Türkünstanının qumlarında çoxlu miqdarda uyğur yazısı abidələrinin tapılması ilə əlaqədar V.V.Radlov Monqolustan və Sibirdəki abidələrin tədqiqindən ayrıldı. Çünki o bunların hamısını (Ramstedtin və Kotviçin sonralar kəşf etdikləri abidələrdən başqa) ilkin şəkildə tədqiq etmiş, glossari və qrammatik öçerklərlə izahını vermişdi. Orxon-Yenisey yazılı abidələri haqqında bir neçə məqalə yazmış və bu kitabələrdə təklidlərlə onluqların birləşməsindəki xüsusi sistemi kəşf etmiş V.Banq da bu abidələrin tədqiqi üzərində çox dayanmadı,

Codex Cumanicus-un daha dəqiq öyrənilməsi ilə məşğul oldu və türk dillərinin tarixi qrammatikasına dair məsələlərə aludə oldu. Vamberi türk runlarının dilinə aid bir neçə ötəri məqalə ilə kifayətləndi. Türkoloqdan daha çox monqolist sayılan Ramstedt özünün kəşf etdiyi kitabələri nəşr və tərcümə etmək üçün qısa müddətə Monqolustan abidələrinin tədqiqatçıları sırasına qoşuldu».¹

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsində ikinci yüksəliş dövrü 1909-cu ildə başladı. Şərqi Türküstanda arxeoloji qazıntılar zamanı, habelə Lckok, Qrünvedel, Avrel Steyn və S.F.Oldenburqun ekspedisiyaları nəticəsində həmin ərazidə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış çoxlu abidə tapıldı. Bunların mətnləri hüquqi və dini mahiyyət daşıyırdı. 1912-ci ildə V.Kotviç Monqolustandakı İhe-Huşotu adlanan yerdə tarduş bəyi (şadı) Küli Çorun şərəfinə qoyulmuş abidəni kəşf etdi. 1909-cu ildə Q.Ramstedt Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya zamanı Süci və Selenqa (ədəbiyyatda bu abidə Selenqa çayı sahilində tapıldığı üçün bəzən «Selenqa daşı», bəzən də birinci uyğur xaqanı Moyun Çorun şərəfinə qoyulduğu üçün Moyun Çor abidəsi də adlandırılır) abidələri tapılır. Həmin abidələr 1913-cü ildə Q.Ramstedt tərəfindən kəşf edilir. Bu iki abidədən xüsusən Selenqa (Moyun Çor) abidəsi böyük maraq doğururdu, çünki o, göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş üzərində yazılmış son abidələrdən və türk sülaləsinə deyil, uyğur sülaləsinə məxsus idi. Uyğur sülaləsinin əsasını qoymuş Moyun (Bayan) Çor bu abidədə öz şücaətlərindən, sonuncu türk xaqanı Ozmuş tiginə necə qalib gəlməsindən və s. bəhs edirdi. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən də bu abidə böyük əhəmiyyət daşıyırdı, çünki həmin abidə özlərini türk, göytürk, oğuz adlandıran qəbilələrin dili ilə uyğur qəbilələrinin dili arasında nə kimi uyğun və fərqli cəhətlər olduğunu göstərməli idi.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsinin ikinci dövründə artıq adlarını çəkdiyim tədqiqatçılarla

yanış, A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, Q.Ksenafontov, K.Donner və M.Rəsənen də fəal iştirak edirdilər.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq yenə də zəifləyir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasının yeni dövrü XX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayır. Bu dövrün əsas şəxsiyyətləri rus alimi S.Y.Malov və türk tədqiqatçısı H.N.Orkundur.

Arxeoloq M.Y.Masson 1931-ci ildə geoloji qazıntı zamanı təsadüfən Qırğızıstanda tapılmış «Talas çubuğu» adlanan abidəni alır. Bu, dünyada göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə ağac üzərində yazılmış yeganə nüsxədir. Abidə S.Y.Malov tərəfindən tərcümə və nəşr edilir.

H.N.Orkun əsrin otuzuncu illərində dörd cildlik «Əski türk yazıtları» adlı əsərini nəşr etdirir. Həmin əsərdə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac, kağız, mis, gümüş üzərində yazılmış kitabələrin tərcümələri və müəllifin qeydləri verilir. Bir sıra səhvlərinə baxmayaraq, H.N.Orkunun tədqiqatı elm aləmində çox yüksək qiymətləndirilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasında S.Y.Malovun 1951,1952 və 1959-cu illərdə nəşr edilmiş «Памятники древнетюркской письменности», «Енисейская письменность тюрков» və «Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии» adlı əsərlərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bu nəşrlərdə göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələrin əksəriyyəti toplanmışdır.

İ.A.Batmanov ilə A.Ç.Kunaanın «Tuvanın qədim türk abidələri» adlı (3 buraxılış) əsəri də öz orijinallığı ilə seçilir.

1993-cü ildə Azərbaycanda «Orxon-Yenisey abidələri» adlı əsər nəşr edilmişdir. Kitabda göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin böyük əksəriyyəti toplanmışdır. Zəngin məlumatına baxmayaraq kitab mətbəə tərtibi baxımından dözülməz dərəcədə səliqəsizdir.

Son zamanlar nəşr edilən əsərlərdə göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə, fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik məsələlərinə daha çox fikir verilir. Bu sahədə A.fon Qaben,

¹ А.Самойлович. Вильгельм Тамсен и тюркология. В сб. «Памяти Томсена к годовщине со дня смерти», Л., 1928, с.24-25.

V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov, A.İslyamov, V.Q.Kondratyev, Tuna, Q.Aydarov, A.N.Kononov, Ə.Kürşjanov, İ.V.Stebleva, Əlisa Şükürlü və başqalarının əsərlərini misal göstərmək olar. A.N. Bernştam, E.R.Rıqdılın, Y.Arançın, A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev, Fen Tszya-şen, C.Klouson, P.Aalto, B.Ogel, Mühərrəm Ərgin, M. Şprenqlinq, K.Brokkelman, R.Jiro kimi mütəxəssislər tərəfindən də Orxon-Yenisey abidələrinin dili üzərində tədqiqat işləri aparılır, ayrı-ayrı abidələrin tərcüməsi dəqiqləşdirilir, yeni tapılan abidələr tərcümə və nəşr edilir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin tapılma arealı, coğrafiyası da xeyli genişlənməmişdir. Əvvəllər göytürk abidələri Nad-Sent-Mikloş dəfinəsini çıxsaq, əsasən, Yenisey çayı hövzəsində, Mərkəzi Monqolustanda və Qırğızıstanda Talas çayı hövzəsində tapılırdısa, indi bu abidələri Lena çayı hövzəsində (Lena abidələri), Çinin qərbində (Şərqi Türkünstan abidələri), Altay dağlarında (Altay abidələri), Qazaxıstanın cənubunda, Özbəkistanın Fərqanə vadisində, Qırğızıstanın Talas çayı hövzəsindən əlavə digər regionlarında, Şimali Qafqazda, Don çayı hövzəsində də tapırlar. Bəzi məlumatlara görə, Ermənistan Respublikasının bəzi regionlarında da göytürk Orxon-Yenisey abidələrinə rast gəlmək mümkündür. Göytürk abidələrini tədqiq edənlərin coğrafiyası da xeyli genişlənməmişdir. Əvvəllər bu abidələrin axtarılması, tapılması, transkripsiyası, tərcüməsi və nəşri ilə yalnız rus, alman və digər xalqların nümayəndələri məşğul olurdularsa, indi onlarla yanaşı və onlardan daha fəal şəkildə bu abidələrin qanuni sahiblərinin-türk xalqlarının nümayəndələri bu abidələrin araşdırılması ilə məşğul olurlar. Son zamanlar göytürk Orxon-Yenisey yazısının qrafikası, dilinin fonetikasi, leksikası və qrammatik quruluşu haqqında onlarla namizədlük və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmiş, yüzlərlə məqalə, monoqrafiya və dərslik yazılmışdır.

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN LOKALLAŞDIRILMASI

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macarıstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır. Ayrı-ayrı ərazilərdə tapılan abidələrdə həm qrafika, həm də dil baxımından müəyyən qədər fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlər abidələrin müəlliflərinin fərdi xüsusiyyətlərindən əlavə, abidənin özünün hansı türk qəbiləsinə mənsubluğundan da irəli gəlir. Abidələrin həm qrafik xüsusiyyətlərini, həm də ayrı-ayrı abidələrin dilində leksik və qrammatik fərqləri başa düşmək üçün abidələri tapıldığı yerlər üzrə qruplaşdırmaq lazımdır.

ORXON ABİDƏLƏRİ

1. **O n g i n a b i d ə s i.** Bu, göytürk Orxon-Yenisey abidələrindən ən zəif öyrənilmiş və ən mübahisəlidir. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı (Orxon çayının qoludur) hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxondan və Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağı yaxınlığında N.M.Yadrintsev tərəfindən tapılmışdır. Abidə ilk dəfə 1895-ci ildə V.V.Radlov tərəfindən (alman dilində) nəşr edilmişdir. Sonralar abidənin mətnini və onun tərcüməsini H.N.Orkun (türk dilində), S.Y.Malov (rus dilində), T.Tekin (ingilis dilində), C.Klauson (ingilis dilində), E.Triyarski (alman dilində), Ə.Ə.Rəcəbov (Azərbaycan dilində) nəşr etdirmişlər. Abidənin kimin tərəfindən və kimə qoyulduğu indi də mübahisəlidir. Tədqiqatçıların böyük bir qismi, o cümlədən V.V.Radlov, S.Y.Malov, A.Bernştam belə hesab edirlər ki, abidəni İltəris xaqanın kiçik qardaşı, İltəris xaqandan sonra taxta oturmuş Kapağan xaqan böyük qardaşı İltəris xaqanın şərəfinə qoymuşdur (bəzi tədqiqatçılar buraya İltəris xaqanın arvadı İlbilgə xatunu da əlavə edirlər, yəni abidə İltəris xaqan və İlbilgə xatunun şərəfinə qoyulmuşdur). Tədqiqatçıların bəziləri abidənin hətta heç kimə məlum olmayan Taçam adlı bir böyin şərəfinə qoyulduğunu iddia edirlər. Tədqiqatçılardan təkcə iki nəfər – T.Tekin və

C.Klauson həqiqətə yaxın bir fikir söyləyirlər. Onların fikrincə, abidə İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən və ya onun özünə qoyulmuşdur. Abidənin qoyulması tarixi haqqında da fikir birliyi yoxdur. Məsələn, S.Y.Malov yazır ki, Orxon abidəsi təxminən 690-706-cı illər arasında, A.N.Kononovun yazdığına görə isə 700-716-cı illər arasında qoyulmuşdur. Mən Ongin abidəsinin tədqiqinə iki məqalə həsr etmişəm: 1) «Ongin abidəsi və «kapağan» sözü haqqında», ADU-nun elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1966, №6, s.79-85; 2) «Ongin abidəsi haqqında», «Советская тюркология» jurnalı, 1970, №2, s.33-43. Bundan başqa «Orxon-Yenisey abidələri» (1993, s.43-50) kitabında da bu məsələyə geniş giriş məqaləsi həsr etmişəm. Bu yazılarda mən sübut etmişəm ki, Orxon abidəsi İşbara Tamğan Tarkan tərəfindən atası Eletmiş Yabğu və böyük qardaşı Çor Yoğanın şərəfinə qoyulmuşdur. Abidənin qoyulduğu tarixi mən də dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişəm. Məsələ burasındadır ki, mən abidənin özünü görməmişəm. Abidənin S.Y.Malov tərəfindən nəşr edilmiş foto-şəklində onun lüü yıl (əjdaha ili), C.Klauson tərəfindən nəşr edilmiş foto-şəklində isə koş yılda (qoyun ili) qoyulduğu göstərilir. Əgər S.Y.Malovun nəşr etdiyi foto-şəkil həqiqətə uyğundursa, onda Ongin abidəsi 692-ci ildə, yox əgər C.Klausonun nəşr etdiyi foto-şəkil həqiqətə uyğundursa, onda Ongin abidəsi 689-cu ildə qoyulmuşdur.

Paleoqrafiyası və dilinə görə Ongin abidəsi Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinə yaxındır, lakin həm paleoqrafiyasına, həm də dil xüsusiyyətlərinə görə onlardan, nisbətən, köhnədir.

2. **Kültigin şərəfinə qoyulmuş abidə.** Abidə ikinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın kiçik oğlu, məşhur türk sərkərdəsi, yenilməz bahadır Kül tiginin (685-ci ildə anadan olmuş, 27 fevral 731-ci ildə vəfat etmiş, 1 noyabr 731-ci ildə dəfn edilmişdir) şərəfinə qoyulmuşdur. Abidənin mətni yazılmış daş 1 avqust 732-ci ildə qoyulmuş, 733-cü ilin sonunda hazır olmuşdur. Kül tigin abidəsi 1889-cu ildə rus alimi N.M.Yadrintsev tərəfindən Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda, Orxon çayı hövzəsində – onun qolları Tola və Hola

çayları arasında Saydam gölü yaxınlığında Erdeni Tzsu budda monastrından 60 km şimalda, Ulan-Batordan 400 km qərbdə, Uqiy nor gölündən 25 km cənubda, Karabalqasun şəhərinin xarabəqlərindən 40 km qərbdə tapılmışdır. Abidə üst hissəsi kəşik piramida şəklindədir. Boz mərmərdən olan piramidanın iki üzü enli, iki üzü dardır. Enli üzərdən biri Çin heroqlifləri ilə Çin dilində, qalan üç üzü göytrük əlifbası ilə türk dilində Kül tiginin böyük qardaşı ulu türk hökmdarı Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Türk mətninin müəllifi «Kül tiginin kiçik qohumu», Bilgə xaqandan sonra türk taxtında oturmuş Yoliğ tigidir. Abidənin nəşri ilk dəfə 1894-cü ildə V.V.Radlov tərəfindən (alman dilində) həyata keçirilmişdir. Kül tigin abidəsinin indiyədək ən yaxşı tarixi-filoloji tədqiqi P.M.Melioranski tərəfindən onun magistrlik dissertasiyasında həyata keçirilmişdir; bu dissertasiya 1899-cu ildə «Kül tigin şərəfinə abidə» adı ilə nəşr edilmişdir. Bu abidənin rusca yeni nəşri 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən edilmişdir. Kül tigin abidəsi 1936-cı ildə ilk dəfə H.N.Orkun tərəfindən türk dilində nəşr edilmişdir. Sonralar Mühərrəm Ergin də onu türk dilində dəfələrlə nəşr etdirmişdir. Daha sonra Tələt Təkin Kül tigin abidəsini ingilis dilində nəşr edir. Kül tigin abidəsi Azərbaycan dilində göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümədə ilk dəfə Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov tərəfindən 1976-cı ildə həyata keçirilmişdir. Mən bu abidəni 1993-cü ildə göytürk əlifbası ilə mətn, giriş, transkripsiya, tərcümə, izahlar və lüğət şəklində nəşr etdirmişəm. Bundan başqa Kül tiginin şəxsiyyətinə, Kül tigin abidəsinə həsr edilmiş bir neçə məqaləm də nəşr edilmişdir.

Göytürk dilinin araşdırılmasına həsr edilmiş dörd kitabın (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) dördündə də Kül tigin abidəsinin dil faktlarından daha çox istifadə edilmişdir.

3. **Bilgə xaqan abidəsi.** Bu, ikinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül tiginin böyük qardaşı, 716-734-cü illərdə ulu xaqan olmuş Bilgə xaqanın (683-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə, yəni it ili doqquzuncu ayının 26-da vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) şərəfinə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül tigin abidəsinin yaxınlığında, ondan bir qədər

cənub-şərqdədir. Abidə Kül tigin abidəsi ilə eyni vaxtda – 1889-cu ildə N.M.Yadrinsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqan abidəsi Kül tigin abidəsi ilə birlikdə Koşo-Saydam abidələri adlanır. Bu abidə ilk dəfə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən 1897-ci ildə «Orxon ekspediyası əsərlərinin toplusu, IV» nəşr edilmişdir. Topluda hər iki Koşo-Saydam abidəsinin V.V.Radlov tərəfindən təsviri verilir. P.M.Melioranski isə mətn, rüs dilinə tərcümə, habelə abidələrin göytürk əlifbası ilə yeddi cədvəlinin müəllifidir. Bilgə xaqan abidəsinin rus dilində nəşri - mətn, transkripsiya və rus dilinə tərcümə şəklində – S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə nəşr edilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə Bilgə xaqan abidəsini mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəklində nəşr etmişdir. Abidəni ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində 1968-ci ildə Tələt Təkin nəşr etmişdir. Abidənin mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəklində nəşri dəfələrlə Mühərrəm Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində ilk dəfə göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov etmişdir. Bundan başqa onun Bilgə xaqan abidəsi haqqında və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri aşına qəbiləsinə məxsusdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır. Mənim göytürk dilinin quruluşuna həsr etdiyim əsərlərimdə, Kül tigin abidəsi əsas olmaqla, ən çox bu üç abidədən istifadə edilir. İstifadə intensivliyinə görə bu üç abidədən sonra Tonyukuk abidəsi gəlir.

4. Tonyukuk abidəsi. Türk xaqanları İltəris, Kapağan və Bilgə xaqan aşına qəbiləsinə mənsub olmuşlar. Tonyukuk isə aşidə qəbiləsinə mənsubdur. O, yuxarıda adını çəkdiyim üç xaqanın ayğucusu, yəni baş məsləhətçisi, ərəblərin dili ilə desək, baş vəziri olmuşdur. O, türk xaqanlığının ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən və qoşun sərkərdələrindən biri olmuşdur. Abidənin özündə də göstərildiyi kimi, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, deməli, dövrünün savadlı

adamlarından biri olmuş, sonralar düşmənlərə qarşı uğurlu döyüşlərdə və bütövlükdə xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Tonyukuk abidəsinin qoyulma tarixi mübahisəlidir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidə təxminən 716-cı ildə qoyulmuşdur. V.Tomsen abidənin 725-ci ildə, A.N.Kononov isə 712-716-cı illər arasında qoyulduğunu söyləyir. A.N.Kononovun göstərdiyi tarixi heç cür qəbul etmək olmaz. Tonyukuk abidəsi 716-cı ilə qədər, yəni Tonyukuk Kül tigin tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılana qədər heç cür qoyula bilməzdi, çünki bu dövr onun şöhrət və qüdrətinin zenit vaxtıdır və şikayətlənməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Tonyukuk abidəsi isə, bir növ, «şikayətnamədir». İkincisi, 716-cı ildə Kapağan xaqan hələ sağ idi, hətta Çin mənbələrinin yazdığına görə, qocalıqda bir qədər çilgimləşmiş, qəddarlaşmışdı. İnanmaq olmur ki, Kapağan xaqanın hakimiyyətinin məhz bu dövründə Tonyukuk ona müraciət edərək belə sözləri yaza idi: «...İltəris xaqan qazanmasaydı, o olmasaydı, mən özüm müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayacaqlı. İltəris xaqan, müdrik Tonyukuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır» (T 59-61).

Tonyukuk abidəsi məşhur səyyah Dmitri Aleksandroviç Klementsın (1848-1914) arvadı Yelizaveta Nikolayevna Klements (1853/54 - 1914) tərəfindən 1897-ci ildə Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərindən 66 km cənub-şərqdə Nalayxa adlanan yaşayış məntəqəsi ilə Tola çayının (Orxon çayının qoludur) sağ sahili arasında, Baym-Tsokto adlanan yerdə tapılmışdır. Abidə məqbərə kompleksinə daxil olan iki daşdan ibarətdir. Daşlar məbədin şərq divarına paralel şəkildə bir-birindən bir neçə metr aralı yerə basdırılmışdır. Cənubdakı daşın hündürlüyü 1 m 70 sm-dir, üzərində 35 sətirlik yazı vardır, ikinci daşın hündürlüyü 1m 60 sm-dir, üzərində 27 sətirlik (36-62-ci sətirlər) yazı vardır. V.V.Radlov 17-ci sətirlə 18-ci sətir arasında daha bir sətirin işləndiyini söyləyir və onu nöqtələrlə işarə edir. Lakin digər tədqiqatçılar bu sətiri göstərmirlər. H.N.Orkun yazır ki, Tonyukuk abidəsinin 18-ci sətirinə qədər

İltəris xaqandan, oradan 48-ci sətrinə qədər Kapağan xaqandan, sonrakı mətn Tonyukukun özündən bəhs edir.

1898-ci ildə Tonyukuk abidəsinin estampağı və fotosurəti çıxarılmışdır. Bunların əsasında 1899-cu ildə V.V.Radlov onu alman dilinə tərcümədə (mətn, transkripsiya, qeydlər və lüğətlə birlikdə) nəşr etmişdir (Die Alttürkischen Inschriften der Monqolei Zweite Folge). Sonra bu abidə Kül tigin, Bilgə xaqan və digər abidələrlə birlikdə V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar Q.Ramstedt (1909), B.Y.Vladimirtsev (1925), P.Aalto (1957), Y.İ.Ubryatova və V.M.Nadelyayev Tonyukuk abidəsi üzərində tədqiqat işi aparmışlar. 1951-ci ildə S.Y.Malov Tonyukuk abidəsinə təkmilləşdirilmiş şəkildə nəşr etmişdir. Tonyukuk abidəsinə türk dilində ilk dəfə mətn, transkripsiya və türk dilinə tərcümə şəklində Türkiyədə bu abidələrin məşhur tədqiqatçısı H.N.Orkun nəşr etmişdir. Digər türk tədqiqatçısı Mühərrəm Ergin də Tonyukuk abidəsinə bir neçə dəfə nəşr etmişdir. Azərbaycanda Tonyukuk abidəsinin ilk nəşri 1976-cı ildə A.M.Məhərrəmov və Ə.C.Şükürov tərəfindən həyata keçirilmişdir. Mən Tonyukuk abidəsinə 1993-cü ildə («Orxon-Yenisey abidələri») nəşr etmişəm və mətbuatda Tonyukukun şəxsiyyəti haqqında ayrıca məqalə çap etdirmişəm.

Tonyukuk abidəsi bir sıra səbəblərdən həm dilçi, həm də tarixçi üçün maraqlıdır. Abidə tarixçi üçün ona görə maraqlıdır ki, abidənin mətnini Tonyukuk özü yazmışdır (yaxud onun dilindən yazılmışdır), öz gözləri ilə gördüyü, özünün şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri təsvir etmişdir. Memuar ədəbiyyatında təsvirdə məlum subyektivizmi çıxsaq, Tonyukuk abidəsi tarixçi üçün əvəzsiz ilkin mənbədir. Dilçi üçün isə bu abidənin qiyməti o qədər böyükdür ki, onu qiymətləndirmək mümkün deyildir. Əvvələn, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri aşına qəbiləsinə, Tonyukuk abidəsi isə aşidə qəbiləsinə mənsub olduğu üçün həmin abidələrlə bu abidənin dili arasındakı fərqi (fərqləri) araşdırmaq üçün dilçinin əlinə nadir imkan düşür. İkincisi, Tonyukuk dövrünün ən savadlı türklərindən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Onun özünün yazdığına görə, o, Çin elində təhsil və təlim-tərbiyə almışdır (T 1). Tonyukuk Çin salnamələrində Yuançjen (hər iki söz,

tədqiqatçıların fikrincə, *inci* deməkdir) adı ilə məşhurdur. Buradan da abidənin dilinin ikinci məziyyəti meydana çıxır: abidəni Tonyukukun özünün yazmasından, yaxud onun diktəsi ilə abidə mətninin başqası tərəfindən yazılmasından asılı olmayaraq, Tonyukuk abidəsi həmin dövr türk ziyalısının, daha doğrusu, aşidə qəbiləsindən çıxmış türk ziyalısının şifahi nitqinin nadir nümunəsidir. Deməli, Ongin, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin dili aşına qəbiləsinin dialekti, Tonyukuk abidəsinin dili isə aşidə qəbiləsinin dialekti kimi dilçinin diqqətini cəlb edə bilər. Üçüncüsü, bildiyimiz kimi, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yolıq tigidir. Abidələrin mətninin dil və üslubundan məlum olur ki, Yolıq tigin də dövrünün mükəmməl təhsil almış ziyahlarından biri olmuşdur. Yolıq tiginin dili o dövr türk ədəbi dilinin ən mükəmməl üslubunu – türk yazılı ədəbi dili üslubunu əks etdirir. Tonyukuk abidəsinin dili isə türk şifahi dilinin (üslubunun) nümunəsidir. Bu baxımdan da Tonyukuk abidəsi dilçi-tədqiqatçıda maraqlıdır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, abidələrin mətnlərində tez-tez işlənən və Tonyukukun da öz adı üçün təyin, yaxud epitet kimi işlətdiyi «bilgə» sözü «idarə edən, hökmdar» (rus dilində iki söz işlənilir: «правитель» və «правлящий») mənasını ifadə edir. Rus türkoqoloqlarından A.N.Kononov bu fikri ən qızgın müdafiə edənlərdən biridir. Mən göytürk dilindəki *bilgə* sözünün «idarə edən, hökmdar» kimi tərcümə edilməsi ilə razılaşmıram. 1. Bu sözün kökü *bil* «bilmək» felidir, *-gə* morfemi müasir Azərbaycan dilindəki *-ici* sözdüzəldici şəkilçisinə uyğun gəlir. Göytürk dilinin *bilgə* sözü Azərbaycan dilinin *bilici* və ya ərəb dilindən alınmış *müdrük* sözünə uyğun gəlir; birinci sözə həm məna, həm də şəkilcə, ikinci sözə məna uyğundur. 2. *Bilgə* sözü göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində tez-tez *kağan* «xaqan» sözündən əvvəl işlənir. A.N.Kononov bu söz birləşməsinə «правлящий каган», yəni «idarə edən xaqan» kimi tərcümə etməyi təklif edir. Mənim üçün bir məsələ qaralıq qalır: görən, göytürk

dövlətində idarə etməyən xaqan da olmuşdurmu? Əlbəttə, məntiqli tərcümə alınır. Bu söz birləşməsinə Azərbaycan dilinə «bilici xaqan» və ya «müdrük xaqan» kimi tərcümə etmək lazımdır. 3. *Bilgə* sözü göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində xaqan olmayan şəxslərin adının qabağında da təyin kimi işlədilir: Ongin abidəsində bu sözə altı dəfə, Kül tigin abidəsində beş dəfə, *Bilgə* xaqan abidəsində bir dəfə, Tonyukuk abidəsində on altı dəfə, Küli çor abidəsində yeddi dəfə və s. rast gəlmək olur; Yenisey abidələrində də (məsələn, 13, 24, 32 və 43-cü abidələrdə) bu sözün işləndiyini görürük. Məsələn, Ongin abidəsində *bilgə* sözü iki dəfə *kağan* (xaqan), iki dəfə *Taçam*, bir dəfə *İşbara Tamğan Tarkan* sözləri ilə, bir dəfə isə *bilgə külig ör* (*külig ör*, «məşhur igid») şəklində işlənir. Fərz edək ki, xaqan doğrudan da idarə edən, hökmdardır, onda bəs qalan dörd hal necə olsun? Axırını birləşmədə isə lap gülünc mənə alınır: «idarə edən (hökmdar) məşhur igid». Tonyukuk abidəsi bu cümlə ilə başlanır: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilirə kılntım* (T 1). Görəsən, Tonyukuk kimi və ya nəyi idarə edirdi? Təbii ki, türk dövlətini idarə etmirdi. Onun vəzir olduğu dövrdə türk xaqanlığının hökmdarı, padşahı, xaqanı (istədiyini seç) əvvəlcə İltəris, sonra ardıcıl surətdə Kapağan və *Bilgə* xaqan olmuşdur. Onda belə çıxır ki, Tonyukuk bu xaqanları idarə etmişdir. Abidənin bütün mətni boyu Tonyukuk istər İltəris xaqanın, istərsə Kapağan xaqanın adının qabağında, bir dəfə də olsun, *bilgə* sözü işlətmir, öz adının qabağında isə bu təyini on altı dəfə işlədir. Ən zəif, iradəsiz xaqan belə razı olmazdı ki, vəzir onların dövləti idarə etməməsini, dövləti özünün idarə etməsini dəfələrlə onların üzünə desin. Xatırladım ki, adlarını çəkdiyim xaqanların üçü də tək-cə taxt-tac sahibi, sadəcə başında tac gəzdirib taxtda oturan xaqanlar olmamış, öz dövrlərinin ərənlərindən olmuşlar.

Bütün bunları nəzərə alıb mən bu nəticəyə gəlirəm ki, göytürk dilindəki *bilgə* sözünü (nəzərə almaq lazımdır ki, göytürk dilində *ögə* sözü də -*gə* sözdüzəldici şəkilçisi ilə əmələ gəlir) Azərbaycan dilinə türk mənşəli *bilici* və ya onun sinonimi ərəb mənşəli *müdrük* sözü ilə tərcümə etmək lazımdır. Rus

dilinə tərcüməyə gəlincə, əvvələn, bu, rus türkoqlarının öz işidir, ikincisi, məncə, bu sözün rus dilinə gah *правитель*, gah *правлящий*, gah da *мудрый* kimi tərcümə edilməsinə ehtiyac yoxdur, ərəb mənşəli *мудрый* sözü rus dili üçün göytürk dilinin *bilgə* sözünün mənasını tam əhatə edir.

5. Küli Çor abidəsi. Bu abidəni 1912-ci ildə polyak tədqiqatçısı V.L.Kotviç (1872-1944) Ulan-Batordan cənub-qərbdə İhe-Huşotu vadisində tapmışdır. Ona görə də bəzi tədqiqatçılar onu tapıldığı yerin adı ilə İlie-Huşotu abidəsi də adlandırır. Abidəni ilk dəfə rus alimi A.N.Samoyloviç oxuyub fransız dilinə tərcümə etmişdir. 1936-cı ildə H.N.Orkun bu abidəni türk dilində, 1959-cu ildə S.Y.Malov rus dilində, 1971-ci ildə C.Klauson və E.Triyarski ingilis dilində, 1968-ci ildə T.Təkin ingilis dilində nəşr etmişlər. Küli çor abidəsini Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov nəşr etmişdir («Orxon-Yenisey abidələri», Bakı, 1993). V.L.Kotviç məqaləsində Küli çor abidəsinin tarixi əhəmiyyəti haqqında məlumat verir.

Küli çor abidəsi sadə üslubda yazılmışdır, lüğət tərkibi o qədər də zəngin deyildir. Təəssüf ki, göytürk əlifbası ilə dörd üzü də yazılmış daşın (hündürlüyü 190 sm, eni 61 sm, qalınlığı 16 sm-dir) bütün üzləri aşınmış, tərəflərdən birindəki yazı tamamilə pozulmuş, qalan üç tərəfdəki yazı isə çox zərər çəkmişdir. Abidənin müəllifi və kimin şərəfinə qoyulması haqqında heç yerdə məlumat verilmir, ancaq mətnin bir neçə yerində Küli çorun adı çəkilir. Məsələn: 11-ci sətirdə «Beş balıqda dörd sünjüş sünjüşdükdə Küli çor oplayu təgip bulğayu – Beş balıqda dörd döyüş keçirdikdə Küli çor hücum edib pərən-pərən edərək» və 14-cü sətirdə «*Bilgə Küli çor tarduş bodunıg iti, ayu olurtı – müdrük Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu*». *Bilgə* xaqan abidəsində də (cənub üzü, 13-cü sətir) Küli çorun adı çəkilir: «*Kisrə tarduş bəglər, Kül çor başlayu – Sonra tarduş bəyləri, Kül çor başda olmaqla*». Ancaq burada *Küli* sözü *kül* şəklində yazılır, Kül çor tarduş bəylərinin rəhbəri kimi təqdim edilir. Hoyto-Təmir abidələrində də Başbalıq şəhərinə hərbi yürüşlə əlaqədar Küli çorun adını oxuyuruq.

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, abidə İkinci Türk xaqanlığının ən görkəmli əyanlarından biri, İltəris xaqan, Kapağan xaqan, Bilgə xaqan və onların vəziri Tonyukukun (onların hamısının adı abidədə çəkilir, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrindən bizə məlum olan tabğalar, doqquz oğuzlar, kitaylar, tatabılar, karluklar və başqaları ilə döyüş səhnələri burada da qısa şəkildə təkrar edilir) irəli çəkdiyi tarduş rəhbəri Küli çorun şərəfinə qoyulmuşdur. Küli çorun səksən il yaşadığını (3-cü sətir «uluğ Küli çor səkiz on yasap – ulu Küli çor səksən il yaşayıb...») nəzərə alsaq, bu mülahizə ilə razılaşmaq mümkündür. Lakin həmin məsələ ilə əlaqədar məni aşağıdakı suallar şübhələndirir.

Birinci, qədim türk xaqanlığının ənənəsinə, yazılmamış qanunlarına görə, tarduşların şadı (rəhbəri) eyni zamanda vəliəhd sayılırdı və xaqan vəfat etdikdə taxta o çıxırdı; deməli, tarduş şadı ya xaqanın kiçik qardaşı, ya da böyük oğlu olmaq idi. İkincisi, Kapağan xaqanın hakimiyyəti illərində tarduşların şadı Bilgə xaqan idi – bunu Bilgə xaqanın özü deyir: *Eçim xaqan oturtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KTŞ 17). «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». Bu da məlumdur ki, Bilgə xaqan 19 il tarduşların şadı olmuşdur (bunu da özü deyir). Əgər belədirsə, onda həmin illərdə Küli çor hansı vəzifəni tuturdu? Ümumiyyətlə, bu illərdə tarduşların şadı məsələsi bir az dolaşıqdır. Tonyukuk abidəsindən məlum olur ki, Bilgə xaqanla eyni zamanda Kapağan xaqanın böyük oğlu İnəl xaqan da tarduşların şadı olmuşdur: *Su başı İnəl kağan tarduş şad barzun* (T 31). «Sərkərdə (qoşunbaşı) İnəl xaqan - tarduş şadı getsin». Lakin Küli çor abidəsinin bir neçə yerində Tonyukuk adının çəkilməsi Küli çorun onunla eyni vaxtda yaşadığını və şad vəzifəsi daşdığını bildirir.

Abidədə Küli çorun səksən il yaşadığı göstərilərsə də, öldüyü və dəfn edildiyi il haqqında məlumat verilmir. A.fon Qaben 10-cu Hoyto-Təmir abidəsinin birinci sətirindəki *biçin yıl* ifadəsinə əsasən Küli çorun 721-ci ildə (meymun ilində) Tabğaça (Çinə) qarşı hərbi yürüşdə həlak olduğunu söyləyir.

6. M o y u n ç o r a b i d ə s i. Bu abidə bəzən Bayan çor, bəzən də tapıldığı yerin adı ilə «Selenqa daşı»

Monqolustanın şimalında Selenqa (Sələnə) çayı və Şine-usu çayı yaxınlığında – Moğontu çayı, Şine-usu çayı və Örgötü dağı arasında 1909-cu ildə Q.İ.Ramstedtin başçılıq etdiyi fin ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Abidə ilk dəfə 1913-cü ildə Q.İ.Ramstedt tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Sonralar onu H.N.Orkun türk dilində (1936) və S.Y.Malov rus dilində (1959) nəşr etmişlər. Abidə Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən («Orxon-Yenisey abidələri», Bakı, 1993) nəşr edilmişdir.

Abidədə nə mətnin müəllifinin, nə də şərəfinə qoyulduğu şəxsin adı vardır. Lakin ilk sətirləri oxuyarkən görürük ki, həmin məchul şəxs «Teñridə bolmış il etmiş Bilgə kağan (MÇ 1) – Tanrıda (yaxud Tanrıdan) olmuş, el yaratmış müdrik xaqan» adlandırılır. Qədim türk abidələrinin hamısında xaqanın bu sistemlə müsəyət olduğunu nəzərə alsaq, abidənin kimin şərəfinə qoyulduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Ancaq abidənin beşinci sətirindəki «Kağan Kül bilgə kağan – Atam Kül Bilgə xaqan» ifadəsinə əsaslanan tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlirlər ki, şərəfinə abidə qoyulan şəxs uyğurların tarixində məşhur olan Kül Bilgənin oğludur. Çin qaynaqlarına görə, həmin şəxsin adı Moyun çordur. Abidənin 9-10-cu sətirlərində yazılan «Ozmış tigin kan balmıs. Koÿ yılka yorıdım... Ozmış tiginig tutdım. Katunun anta altım – Ozmış tigin xan olmuş. Qoyun ilində (743) qoşunla yürüdüm... Ozmış tiginig tutdım. Xatunumu ond aldım» cümlələri də bu abidənin Moyun çorun şərəfinə qoyulduğunu göstərir. Amma burada bir məsələ qaranlıq qalır: Çin qaynaqlarında uyğurlarla göytürklərin arasındakı müharibənin 744-cü ildə baş verdiyi, Ozmış tiginin 744-cü ildə əsir tutulduğu göstərilir, abidə müəllifi isə bu hadisələrin 743-cü ildə baş verdiyini yazır.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur. Burada da bir məsələyə diqqət yetirməyi lazım bilərəm. Moyun çor abidəsinin hələ ilk sətirlərində uyğurlarla göytürklər arasında gedən müharibədən, göytürklərin məğlubiyyətindən, onların xaqanı Ozmış tiginin əsir tutulmasından danışılır. Bu hadisələr 744-cü ildə baş vermişdir.

Deməli, Moyun çor abidəsi 744-cü ildən əvvəl qoyula bilməzdi. Abidənin daha sonralar qoyulduğunu 41, 43, 44-cü sətirlər də təsdiqləyir. Belə ki, 41-ci sətirdə basmilların və karlukların məhv edilməsindən və qoyun ilində (755) xaqanın yaylaqda olmasından, 43-cü sətirdə toyuq ilindən (757) və nəhayət, 44-cü sətirdə Selenqa çayı sahilində soğdahlılar və tabğaclar (çinlilər) tərəfindən Baybalıq şəhərinin salınmasından (756-757-ci illər) danışılır. Deməli, Moyun çor abidəsi 757-ci ildən də əvvəl qoyula bilməzdi. Buna görə də abidənin qoyulduğu tarixi xeyli daraldıb demək olar ki, Moyun çor abidəsi 757-759-cu illər arasında qoyulmuşdur.

Moyun çor abidəsinin dili Koşo-Saydam abidələrinin dilindən fərqlənir, lakin fərq o qədər böyük deyildir.

S.Y.Malov Moyun çor abidəsi dilinin fel sistemi ilə «oğuz» abidələri dilinin fel sistemi arasında böyük fərq olduğunu söyləyir. Bu mülahizə ilə də razılaşmaq olmaz. S.Y.Malovu heyrətləndirən məsələlərdən biri də uyğur xaqanına qoyulmuş abidənin uyğur əlifbası ilə deyil, göytürk əlifbası ilə yazılmasıdır. Əslində burada qeyri-adi bir şey yoxdur. Əvvələn, Moyun çor bu abidəni təkcə uyğurlar üçün qoymamışdı, o, qələbəsinə, taxta oturmasına bütün Böyük çölə - bütün türk qəbilələrinə xəbər vermək istəyirdi. Böyük çöl isə uyğur əlifbası ilə tanış deyildi, göytürk əlifbasını isə yaxşı mənimsəmişdi. İkincisi, mənim indi şərti olaraq göytürk əlifbası adlandırdığım yazı təkcə göytrüklərin deyildi, həmin dövrdə bütün türk dünyası bu əlifbadan istifadə edirdi. Bunu həmin əlifba ilə yazılmış abidələrin təkcə indiki Monqolustan ərazisində deyil, Sarı dənizdən Macarıstanadək, Şimal Buzlu okeanından Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılması da sübut edir. Üçüncüsü, İkinci Türk xaqanlığının mövcudluğu illərində türk qəbilə və tayfalarının çoxu, o cümlədən uyğurlar da kiçik fasilələrlə ya xaqanlığın vassalı olmuş, ya da tamamilə xaqanlığa birləşdirilmişdi. Deməli, bu qəbilələr arasında ümumi ədəbi dil də mövcud imiş. Təbii ki, istər Orxon abidələri, istərsə Moyun çor abidəsi həmin dildə yazılmışdır (doğrudur, bu abidələrin dilində hər bir qəbiləyə məxsus dialekt xüsusiyyətləri, fərdi dil vahidləri toxunulmaz qalmışdır). Dördüncüsü, türk xaqanlığının

tərkibindəki qəbilələrin danışdığı dili ilə uyğur qəbilələrinin dili də, görünür, o vaxt bir-birinə çox yaxın imiş.

Tədqiqatçıların bir qisminin (E.Nəcib, Ə.R.Tenişev, A.N.Kononov və b.) haqlı olaraq yazdıqları kimi, VIII-XVIII yüzilliklərdə əksər türk xaqanlarının yaşadığı ərazilərdə türki adlanan ümumi ədəbi dil işlənmişdir ki, bu ədəbi dildə ümumi cəhətlərlə yanaşı, hər sahədə (Orta Asiya, Volqaboyu, Cənubi Qafqaz, Kiçik Asiya və s.) yaşayan ayrı-ayrı qəbilə və xalq dillərinin xüsusiyyətləri də özünü göstərmişdir. Əvvəllər Orxon abidələrində təsbit olunmuş bu ədəbi dil müəyyən dəyişikliklərlə uyğur abidələrində, sonralar Qaraxanilər dövründə yaranmış qaynaqlarda əks olunmuş, daha sonralar isə hər sahənin özünəməxsus ədəbi dili kimi ərsəyə gəlməyə başlasa da, onların hər biri ümumtürk xüsusiyyətlərini də qoruyub saxlamışdır. Həm də Moyun çor abidəsi yazılanda, görünür, hələ göytürk əlifbası geniş işlənirmiş. Dəfn kompleksinin tərkib hissəsi olan daşların üzərində yazmaq üçün də bu əlifba çox münasib idi. Bu mənada bu abidənin göytürk əlifbası ilə yazılması da, dilcə Orxon abidələrinə yaxın olması da təbiidir.

7. Terxin abidəsi. Bu abidəni 1957-ci ildə monqol arxeoloqu T.Dorjuren Terxin çayı vadisində (Xanqay dağlarının şimal-qərbində) çayın Terxin-Saqan-nor gölünə töküldüyü yerdən 12 km qərbdə, çaydan bir km şimalda və Tarbaqatay (şimali-qərbi Xanqay) dağının sıdırım yamaclarından iki km cənubda tapmışdır. Abidə, demək olar ki, tamamilə torpağın altında olmuş, təkcə təpəsi bir qədər görünmüşdür. Bu abidə bəzən tapıldığı yerin adı ilə Taryat abidəsi də adlanır. Abidənin öyrənilməsi ilə monqol alimləri M.Şinəxu və B.Bazilxan, rus alimi S.Q.Klyaştorı, türk alimi Tələt Təkin və qazax alimi Qubaydulla Aydarov məşğul olmuşlar. M.Şinəxu 1975-ci ildə abidəni nəşr edir, lakin abidənin oxusunda o, monqol dilinin leksika və qrammatikasına isnad etdiyi üçün onun oxusu və tərcüməsi çox qüsurludur. Abidəni S.Q.Klyaştorı 1980-ci ildə geniş şərh, transkripsiya və rus dilinə tərcümə ilə nəşr etmişdir.

Paleoqrafik baxımdan Terxin abidəsinə göytürk əlifbası ilə yazılmış erkən qədim uyğur dövrünə aid etmək olar. Tarixcə bu

abidə Moqon Şinə Usu (Moyun çor) və Sərvəy abidələri ilə bir dövrə düşür.

Terxin abidəsinin xronologiyası üzdədir. Mətnin əsas hissəsi Çin qaynaqlarında, adətən, Moyan-çjo (Bayan çor) adlandırılan Eletmiş Bilgə xaqanın (747-759) adından yazılmışdır. Abidənin müəllifi Eletmiş Bilgə xaqanın oğlu Bilgə Kutluğ tarkan sənündür (14-cü sətir). Abidədə onun başqa adları da vardır: Bilgə tarkan, Kutluq Bilgə yabğu (12-ci sətir). O, uyğurların gələcək xaqanıdır. Çin qaynaqları onu İdigən Möyün (İgidən Böğü?), Tenri kağan, Tenri Eltutmuş Alp Külüg İni Bilgə kağan (C.Hamilton bu xaqanın daha tam adlarını da göstərir) adlandırır. Sərvəy abidəsində o, İni Yağlakar (759-779) da adlanır. Mətnin bir hissəsini Bilgə tarkan öz adından yazmışdır.

Terxin abidəsi qəbirüstü yazı deyildir. Burada Eletmiş Bilgə xaqanın (Moyun çorun) hakimiyyətinin ilk illərində baş vermiş hadisələrdən danışılır. Bu hadisələr xronoloji baxımdan Moqon Şinə Usu (Moyun çor) abidəsindən (757-759) əvvəl gəlir. Terxin abidəsinin 753-760-cı illərdə qoyulduğu təxmin edilir. Terxin abidəsindəki sonuncu xronoloji məlumat «ilan ili» – 753-cü ildir. Deməli, abidə bu ildən azacıq sonra qoyulmuşdur. Abidənin dili göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə, üslubca xüsusən Moyun çor abidəsinin dilinə çox yaxındır. Terxin abidəsi irihəcmli abidələrdəndir – abidədə 30 sətirlik nisbətən yaxşı qorunmuş mətn vardır.

8. Çoyra abidəsi. Abidə 1928-ci ildə Monqolustan Elmlər Akademiyasının ekspedisiyası tərəfindən Qobu səhrasının lap sərhədində – Sansar Ula dağlarının cənub yamaqlarında, Ulan-Batordan 180 km cənub-şərqdə bir kurqanda tapılmışdır. 1933-cü ildə S.Y.Malov abidənin əllə çəkilmiş şəklini almış və 1936-cı ildə onu ilk dəfə transkripsiya və rus dilinə tərcümədə nəşr etmişdir. H.N.Orkun həmin nəşrdən istifadə edərək qədim türk mətnini rus dilindən türk dilinə çevirərək nəşr etmişdir («Bir balbal abidəsi»). Lakin sonralar məlum olmuşdur ki, şəkil keyfiyyətsiz çəkilmişdir. 1971-ci ildə S.Q.Klyaçtormı abidəni yenidən nəşr etmişdir. Adətən, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bir damğa olur, Çyora

abidəsində isə beş damğa vardır: damğalardan biri (yuxarıdan üçüncüsü) xaqan damğasıdır, dördüncü və beşinci aşidə qəbiləsinə məxsusdur. S.Q.Klyaçtormının fikrincə, abidənin müəllifi Tonyukukdur, abidə İltəris xaqana həsr edilmiş və onun sağlığında, 688-691-ci illər arasında qoyulmuşdur. Abidənin mətni Tonyukukun dilindən yazılmışdır. O, qohumlarına müraciət edib onları İltəris xaqana sadiq olmağa çağırır.

9. Tes abidəsi. Bu abidəni 1915-ci ildə B.Y.Vladimirtsev Monqolustanın şimal-qərbində Tes çayı vadisində tapmış və nəşr etmişdir. İşarələrin qazılması Terxin və Moyun çor abidələrində olduğu kimidir. Abidədəki yazı xeyli aşınmış və bizə 22 yarımçıq salamat qalmış sətir gəlib çatmışdır. S.Q.Klyaçtormı belə hesab edir ki, Tes abidəsi uyğur sülaləsinə mənsubdur və VIII əsrin ikinci yarısı – IX əsrin əvvəlində qoyulmuşdur.

10. Qurvaljin – ula abidəsi. Abidə 1975-ci ildə S.Q.Klyaçtormı tərəfindən Qurvaljin-ula dağ massivində Tarana-kol çayının şərq sahilində (Bulqan aymakı) Qurvanbulakdan cənubda tapılmış və nəşr edilmişdir.

11. Xəntəy abidəsi. Bu abidəni 1895-ci ildə D.A.Klements tapmışdır. Abidə Burqasın-bulak çayı vadisində qayaya yazılmışdır. 1949-cu ildə K.V.Vyatkinə abidəni ikinci dəfə kəşf etmiş və 1958-ci ildə çəkdiyi şəkil əsasında nəşr etmişdir. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaçtormı tərəfindən yenidən nəşr edilmişdir.

12. Xanqıta – xat abidəsi. Abidə ilk dəfə 1968-ci ildə B.Rinçinin atlasında nəşr edilmişdir. Abidə Daşançilen somonundan 27 km cənub-qərbdə Xanqıta-xat adlı qayanın cənub tərəfində həkk edilmiş yazıdan ibarətdir. Abidənin VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində yazıldığı güman edilir. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaçtormı tərəfindən nəşr edilmişdir.

13. Səvrəy abidəsi. Abidə 1948-ci ildə yayında İ.A.Yefremov tərəfindən Monqolustanda Qobu səhrasının cənub qurtaracağında Səvrəy-somonun 12 km cənub-şərqində tapılmış, Rançen tərəfindən 1968-ci ildə fotosu nəşr edilmiş, 1969-cu ildə S.Q.Klyaçtormı və V.A.Livşis tərəfindən mətn, transkripsiya və rus dilinə tərcümə şəklinə nəşr edilmişdir.

14. **İhe – Ashete abidəsi.** Abidəni Koşo-Saydam gölü ətrafında N.P.Levin tapmışdır. 1893-cü ildə N.M.Yadrintsev və D.M.Klements onun üzünü çıxarıb V.V.Radlova vermişlər. Abidənin ilk nəşrini V.V.Radlov həyata keçirmişdir. Ondan sonra H.N.Orkun və S.Y.Malov da İhe-Ashete abidəsini nəşr etmişdir. Azərbaycan dilində İhe-Ashete abidəsi ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

İhe-Ashete abidəsinin şrifti Koşo-Saydam abidələrinin şriftinə yaxındır.

15. **Hoytu – Təmir abidələri.** On kitabədir. Bu abidələr 1893-cü ildə D.A.Klements tərəfindən tapılmış və üzü köçürülmüşdür. Abidəni D.A.Klements yazısı əsasında ilk dəfə V.V.Radlov oxumuş və nəşr etmişdir. Sonra S.Y.Malov və H.N.Orkun da bu abidələri nəşr etmişlər. S.Y.Malov öz nəşrində Hoytu-Təmir abidələrinin həm çap şəklini, həm də V.V.Radlovun nəşrində D.A.Klements tərəfindən üzü yazıya köçürülmüş variantın surətini verir. H.N.Orkun isə V.V.Radlovun əsərində verilmiş surətləri nəşr edir. Hoytu-Təmir abidələri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

H.N.Orkun Hoytu-Təmir abidələrinin tarduş türklərinə aid olduğunu və VIII yüzillikdə qoyulduğunu söyləyir.

Hoytu-Təmir abidələrinin məzmunu o qədər də maraqlı deyildir. Bu abidələrin elm üçün ən böyük əhəmiyyəti bundadır ki, onlar göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının kursiv variantı ilə yazılmışdır.

16. **Süci abidəsi.** Süci abidəsi Monqolustanın şimalında Süci məntəqəsinin yanında Ar-Ashatu dağında Dolon Huduk ətrafında Sücin-Davan deyilən bir təpədə Q.İ.Ramstedt tərəfindən 1900-cü ildə tapılmışdır. Abidə 1909-cü ildə Q.İ.Ramstedt tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir. Q.İ.Ramstedtdən sonra Süci abidəsi 1936-cı ildə H.N.Orkun tərəfindən türk dilində, 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən rus dilində nəşr edilmişdir. S.Q.Klyastornı bu abidəyə «Suci abidəsinin tarixi-mədəni əhəmiyyəti» (1959) adlı məqalə həsr etmişdir. Süci abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

17. **Üçüncü Orxon abidəsi.** Bu abidə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin yaxınlığında, Koşo-Saydam gölündən cənubda Kokşin-Orxon çayının sağ sahilində, Karabalqasun şəhərinin xarabalıqlarının şərqində tapılmışdır. Üçüncü Orxon abidəsi adlandırılan həmin abidənin yazısı, demək olar ki, tamamilə aşınmışdır. Abidə uyğurlara aid edilir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış hissənin (abidədə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış böyük bir mətn də vardır və həmin mətn nisbətən yaxşı mühafizə edilmişdir) yalnız üst tərəfində beş sətirlik ifadə oxunur, lakin sətirlərin ilk hərfləri oxunmur. V.V.Radlov həmin hərfləri bərpa edib yazını oxumuşdur. Əsas mətndə tək-tük sözlər oxuna bilir. Bu sözlər isə yazının mətni haqqında heç bir təsəvvür yaratmır.

Üçüncü Orxon abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

18. **Ulan – Bator kirəmid abidəsi.** 1934-cü ildə Monqolustan Respublikasında işləyən D.D.Bukiniç adlı bir nəfər Ulan-Batorun 50 kilometrliyində bir maldardan kirəmid parçasını alıb rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. A.N.Samoyloviç həmin kirəmid parçası üzərində göytürk əlifbası ilə yazılmış və çox hissəsi pozulmuş (daha doğrusu qırılmış) mətni oxuyub nəşr edir. Bu, Ulan-Bator kirəmid abidəsi adlanır.

Ulan-Bator kirəmid abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

19. **Gürbelçin abidəsi.** Monqolustan Respublikasında işləyən Yamçarano 1929-cü ildə Munke-Oçir adlı bir monqolun Hüqunu-xan dağlarında Gürbelçin məntəqəsinin yanında tapdığı abidənin surətini rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. Abidə 1935-ci ildə A.N.Samoyloviç tərəfindən nəşr edilmişdir. Abidə üç sətir – üç cümlədən ibarətdir. Qərribə də olsa, cümlələrin üçü də eynidir: *Təfri kuli bitidim*. «Tanrı qulu yazdım». Cümlələrin birincisi kiçik hərflərlə, sonra gələn ikisi böyük hərflərlə yazılmışdır.

Gürbelçin abidəsi Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

YENİSEY ABİDƏLƏRİ

Bu abidələrin böyük əksəriyyəti Yenisey çayı hövzəsində – Yenisey çayının yuxarı axarında – Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyarski diyarının Minusinsk rayonunda tapıldığı üçün bunlara Yenisey abidələri deyilir. Bu abidələrin sayı artıq 120-ə çatır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması tarixi Yenisey abidələrinin öyrənilməsindən başlanır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Yenisey abidələri Orxon abidələrinə nisbətən daha qədimdir. Yenisey abidələrinin heç birində onların qoyulması (yazılması) tarixinə kiçik bir işarə belə yoxdur. Yenisey abidələri dil baxımından Orxon abidələrinə nisbətən daha bəsitdir. Mən bir az qaba yazılmış Yenisey abidələri ilə müqayisədə Orxon abidələrindəki hərflərin daha mükəmməl, daha qaydalı olmasını Yenisey abidələrinin daha qədim olmasına şahid çəkmək istəməzdim. Çünki Orxon abidələrinin yazılışında dövlət siyasətinin, dövlətin maddi və mənəvi güdrətinin əks-sədası durur. Yenisey abidələrinin sahibləri və müəllifləri isə nə qədər varlı olsalar da, hər halda imkanları xaqana, onun yüksək rütbəli əyanlarına nisbətən az idi. Yenisey çayının yuxarı axarında müxtəlif vaxtlarda tapılmış və Minusinsk və Kızıl şəhərlərindəki muzeylərdə saxlanan Yenisey abidələri arasında cilalanmış mermər üzərində yazılmış kitabə yoxdur; Yenisey abidələrinin hamısı üzərində işlənilməmiş, çöldə təsadüfən tapılıb üzərində yazı yazılmış daşlar təsiri bağışlayır. Buna görə də Yenisey abidələrinin qədimliyini sübut etmək üçün, əsasən, bu abidələrin dilinin bəsitliyini sübut kimi göstərmək lazımdır.

Göytürk yazısı abidələrinin ilk tədqiqatçılarından olan V.V.Radlov Yenisey abidələrinin VII yüzilliyin sonu – VIII yüzilliyin əvvəllərində yazıldığını göstərirdi. P.M.Melioranski Orxon abidələrindəki yazıya nisbətən Yenisey abidələrindəki yazının qrafik baxımdan daha köhnə, bəsit olmasını nəzərə alıb Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən əvvəl – VI – VIII yüzilliklərdə yazıldığını söyləyir. S.Y.Malov abidələrin qoyulma tarixini bir qədər də dərinə – V-VI yüzilliklərə aparır.

Mən də əsərlərimdən birində «ola bilsin ki, Yenisey abidələrinin tarixi hətta IV-V yüzilliklərə gedib çıxır», - deyə yazmışam. Lakin son zamanlar bəzi tədqiqatçılar Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən əvvəl yazılması fikrinə qarşı çıxırlar. Arxeoloq L.R.Kızlasov Yenisey abidələrindəki dalğa işarələrini tipoloji baxımdan təhlil edərək Yenisey yazısı abidələrinin əsas hissəsinin IX əsrin ikinci yarısında və X yüzillikdə qoyulduğunu söyləyir və qeyd edir ki, bu abidələri qədim xakas əyanları yazdırmışlar. İ.V.Kormuşin də, təxminən, eyni nəticəyə gəlir. O, göytürk paleoqrafiyasını təhlil edərək yazır ki, «istinaz olaraq Yenisey abidələrinin hamısı IX yüzilliyin birinci qərinəsindən, yaxud hətta birinci yarısından sonra yazılmışdır».¹ İ.A.Batmanov Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən sonra yazılmasının əleyhinə çıxır. İ.A.Batmanov haqlı olaraq yazır ki, Yenisey abidələrinin heç biri arxeoloji qazıntı aparılan kurqanların üstündə tapılmamışdır, bütün Yenisey abidələri kurqanların yanında tapılmışdır və yazılı daşın altında heç bir qəbir olmamışdır. Yazılı daşın altında qəbir tapılırsa, qəbirdəki əşyaların tarixi müəyyənləşdirilərsə, onda Yenisey abidələrinin dəqiq yazılma tarixindən danışmaq olar. İ.A.Batmanov L.R.Kızlasovun Yenisey abidələrini qədim xakas əyanlarına aid etməsinin də əleyhinə çıxır və göstərir ki, yazılı daşın altında qəbir tapılmayınca və onun əşyalarının milli mənsubiyyəti aydınlaşdırılmayınca Yenisey abidələrinin milli mənsubiyyətindən danışmaq tezdir. Göytürk yazısı paleoqrafiyasına xüsusi əsər (doktorluq dissertasiyası) həsr etmiş qazax alimi A.S.Amanjolov da Yenisey abidələrinin Orxon abidələrindən sonra yazılması fikrinin əleyhinə çıxıb yazır ki, «Yenisey və Talas türk run yazısının Orxon yazısından sonra təzahür etməsi haqqındakı fikir kifayət qədər əsaslandırılmış deyildir».² Məşhur türkoloq A.N.Kononov Yenisey abidələrinin XI-X yüzilliklərə aid edilməsinin tərəfdarıdır. O yazır: «Biz belə güman

¹ И.В.Кормушин. К основным понятиям тюркской рунической палеографии. «Советская тюркология» журн. 1975, №2, с. 45.

² А.С.Аманжолов. К генезису тюркских рун. «Вопросы языкознания» журн., 1978, №2, с. 76.

edirik ki, Yenisey hövzəsində tapılmış kifayət qədər çoxlu epigrafyalara əsasən türk Yenisey abidələrinin IX-X yüzilliklərdə yazıldığını qəbul etmək lazımdır: tarixi nöqtəyi-nəzərdən, ən böyük ehtimal, onlar (əsas kütləsində) IX yüzilliyə aiddir».¹

ŞƏRQİ TÜRKÜSTAN ABİDƏLƏRİ

Bu abidələrdən ən erkən tapılanı 1898-ci ildə Turfanda Y.N.Klementsın qaya üzərində aşkar etdiyi Y a r - X o t o abidəsidir. Abidəni V.V.Radlov oxumuşdur.

Şərqi Türküstan abidələri içərisində 1907-ci ildə macar tədqiqatçısı Aurel Steynin Bin Buda (Tun-Huang) məbədində əldə etdiyi kağız üzərində yazılmış əlyazmalardır, cəmi dörd əlyazmadır. Bu əlyazmalardan dilçilik elmi üçün ən əhəmiyyətli «İrk bitig» («Bəxt yazısı», yaxud «Fərnəmə») adlanan ikinci əlyazmasıdır. Əlyazmaların dördünü də 1912-ci ildə V.Tomson ingilis dilində nəşr etmişdir. Sonralar bu əlyazmaları H.N.Orkun türk dilində, S.Y.Malov rus dilində nəşr etmişlər. Əlyazmaları Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

T u r f a n a b i d ə s i 1909-cu ildə İdikut şəhərinin 15 km şərqində Toyot vadisində A.Lekok tərəfindən tapılmış, 1910-cu ildə V.Tomsen tərəfindən nəşr edilmişdir. Azərbaycan dilində ilk dəfə 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov tərəfindən nəşr edilmişdir.

Toyok abidələri 1909-cu ildə İdikut şəhərinin 15 kilometrliyində Toyot vadisində bir budda monastrında A.Lekok tərəfindən tapılmış və həmin ildə də A.Lekok onları nəşr etmişdir.

Bunlardan başqa, Turfanda qədim binanın divarında tapılmış dörd yazı (abidə) də Şərqi Türküstan abidələrinə daxildir.

«Orxon-Yenisey abidələri» (1993) adlı kitabda Şərqi Türküstan abidələri «Turfan abidələri» başlığı altında təqdim edilmişdir. Göytürk dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə (fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) Turfan abidələrindən ən çox «İrk bitig» adlı abidədən istifadə edilmişdir. Digər abidələr-

¹ А.Н.Конов. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 26.

dən epizodik şəkildə istifadə edilmişdir. Toyok və Yar Xoto abidələrinin dil faktlarından istifadə edilməmişdir.

ORTA ASIYA ABİDƏLƏRİ

Orta Asiyada tapılmış göytürk yazısı abidələrini şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar:

1. T a l a s a b i d ə l ə r i. Bu ad şərtidir. Çünki indi göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrin coğrafi arealı Talas çayı hövzəsindən xeyli uzaqlara, Qırğızıstan Respublikasının, demək olar ki, bütün ərazisinə yayılmışdır. Bu abidələr içərisində elm üçün ən əhəmiyyətli ağac üzərində yazılan və hələlik dünyada yeganə nüsxə olan Talas çubuğudur. İndiyədək Qırğızıstanda iyirmidən çox göytürk yazısı abidəsi tapılmışdır.

2. F ə r q a n ə a b i d ə l ə r i. Bu abidələr Fərqanə vadisinin müxtəlif yerlərində tapılmış keramika və metal üzərində yazılmış bir neçə qısa abidələrdən (yazıdan) ibarətdir.

BAŞQA AREALLARIN ABİDƏLƏRİ

Göytürk yazısı abidələri Sarı dənizdən Macarıstana qədər geniş bir ərazidə tapılır. İndiyədək qeyd etdiyim ərazilər göytürk yazısı abidələrinin daha çox aşkar edildiyi ərazilərdir. Qeyd etdiyim yerlərdən başqa aşağıdakı ərazilərdə də göytürk yazısı abidələri aşkar edilmişdir.

1. D u n a y ç a y ı h ö v z ə s i. Buraya Macarıstanın Nadsentmikloş (Müqəddəs Nikolay) kəndində tapılmış gümüş qablar üzərindəki yazılar («Atılanın dəfinəsi») və metal üzərindəki kiçik yazılar daxildir.

2. D o n e t s ç a y ı h ö v z ə s i. Donets çayı hövzəsində aparılan arxeoloji qazıntılarda üzərində göytürk əlifbası ilə yazı olan bir sıra oşyalar aşkar edilmişdir. Bunlardan Novoçerkassk şəhəri yaxınlığında iki kiçik su qabı üzərindəki yazını, Sarkel kurqanında tapılmış kərpic üzərindəki yazını, Mayask qazıntısında tapılmış abidəni göstərmək olar.

3. Ş i m a l i Q a f q a z a r e a l ı. Şimali Qafqazda göytürk yazısına bənzər xeyli abidə aşkar edilmiş və hətta

S.Y. Bayçorov bu abidələr haqqında namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmiş, böyük bir kitab da nəşr etmişdir. Lakin bütün bu şəkilləri böyük bir güzəşt və güclü fantaziya ilə göytürk yazısı adlandırmaq olar. Bu abidələr ümumiyyətlə türkologiya üçün əhəmiyyətli olsa da, türk dilçiliyi üçün onların heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

4. **Altay abidələri.** Son zamanlar Altay dağlarında Çarış və Karn kol adlanan yerlərdə (iki) qrup halında yeddi abidə aşkar edilmişdir.

5. **Lena abidələri.** Lena çayı hövzəsində də göytürk əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidə aşkar edilmişdir.

6. **Baykalyanı abidələr.** Baykal gölü ətrafında, göldən cənubda Buryat Respublikasının ərazisində göytrük əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidə tapılmışdır.

GÖYTÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN TARİXİ-SİYASİ TƏSNİFİ

Göytürk yazısı abidələrinin məhəlli (lokal, regional) qruplaşdırılması onların tarixi-siyasi (və ya etnik) qruplaşdırılmasına uyğun gəlir. S.Q. Klyastornının fikrincə, bu abidələri tarixi-siyasi baxımdan belə qruplaşdırmaq (təsnif etmək) olar:

1. **Şərqi türk xaqanlığı abidələri.** Buraya Monqolustanın şimalındakı abidələrin (Orxon kitabələri) böyük hissəsi (VII-VIII yüzilliklər) və mümkündür ki, Altay abidələri (VIII yüzillik; bəzi abidələrin VII yüzillikdə yazıldığını istisna etmək olmaz) daxildir. Bütün bu abidələr məxsusi türk abidələri, daha dəqiq desək, türk qəbilə ittifaqının abidələri kimi müəyyənləşdirilə bilər. Üzərində bu və ya digər şəkildə yazılma tarixi göstərilən abidələr VII yüzilliyin sonu VIII yüzilliyə aiddir.

2. **Qırğız xaqanlığının abidələri.** Buraya Yenisey çayı hövzəsində tapılmış bütün abidələr (Yenisey abidələri) və ayrıca Süci abidəsi daxildir. L.R. Kızlasova görə, bu abidələr VII-XII yüzilliklərə aiddir (bu haqdakı mübahisələr haqqında irəlidə danışılmışdır)

3. **Kurikan qəbilə ittifaqının abidələri** (VIII-X yüzilliklər) Lena-Baykalyanı abidələr qrupunu əhatə edir.

4. **Qərbi Türk xaqanlığı abidələri.** Bütün Cetusu və Fərqanə abidələri buraya daxildir. Bu abidələrin son xronoloji tarixi kifayət qədər aydın şəkildə müəyyənləşdirilir: VIII yüzillik. Bu abidələrin erkən tarixi hələ qaranlıqdır. A. fon Qaben onların erkən tarixini VI-VII yüzilliklərin hüduunda götürməyi təklif edir.

5. **Monqolustandakı Uyğur xaqanlığı abidələri.** Buraya Moyun çor (Selenqa daşı), Terxin və Karabalqasun abidələri daxildir. Bu abidələr VIII yüzilliyin ikinci yarısı –IX yüzilliyin əvvəllərində yazılmışdır.

6. **Şərqi Türküstandakı Uyğur xaqanlığı abidələri.** Buraya Şərqi Türküstanda tapılmış kağız üzərindəki abidələr və Turfanda divarda yazılmış dörd abidə daxildir. Bu abidələr IX-X yüzilliklərə aiddir.

7. **Peçeneq qəbilə ittifaqının abidələri** geniş ərazidə yayılmışdır. Buraya Şərqi Avropa (Dunay və Donetski çayları hövzəsi) göytrük yazısı abidələri, Talas çubuğu, ola bilər ki, Şimali Qafqaz göytürk abidələri daxildir.

Göytürk yazısı abidələri janr xüsusiyyətlərinə görə də rəngarəngdir. S.Q. Klyastornıya¹ görə, janr xüsusiyyətlərinə görə göytürk yazısı abidələrini altı qrupa ayırmaq olar:

1. **Tarixi-bioqrafik mətnlər.** Belə mətnlərdə göytürk, uyğur və qırğız xaqanları, onların qohumları və əyanları təriflənir, onların həyat və fəaliyyəti təsvir edilir. Adətən, belə abidələr mərhumun qohumları tərəfindən yazılır (tərtib edilir). Kül tigin, Bilgə xaqan, Ongin, Tonyukuk, Küli çor, Terxin, Moyun çor, Süci, Karabalqasun abidələri belə abidələrdəndir. Bu abidələrdə şərafinə abidə qoyulmuş şəxsin həyat və fəaliyyəti onun bu və ya digər dərəcədə iştirak etdiyi tarixi hadisələr fonunda təsvir edilir, əcdadları, xidməti qeyd edilir, müəllifin (mətni yazan şəxsin) sosial və siyasi baxışları

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники, Москва, 1964, с. 53-54.

şərh olunur. Bu tip abidələr, bir növ, siyasi proqram səciyyəsi daşıyır, indiki dildə desək, təbliğat plakatıdır.

2. *E p i t a f i l i r i k a s ı* – Yenisey və Cetusuda qəbir başdaşları. S.Y.Malov bu abidələri qədim türk dövrünün «qəbiristanlıq poeziyası» adlandırır. Belə abidələr qısa olur. Onlarda mərhumun adı və titulları, yaşı, həyatında baş verən bir neçə əlamətdar hadisə və dünyadan ayrılarkən nələrəndən doymadığı göstərilir. Bunlar standart abidələrdir.

3. *Q a y a l a r d a , d a ş l a r d a v ə t i k i l i l ə r d ə y a z ı l m ı ş y a d d a ş y a z ı l a r ı*. Belə abidələr müəllifin həyatının hansısa bir hadisəsinə həsr edilir. Belə abidələrə Hoyto-Təmir, Çoyra, Çarış, Xentey abidələrini, Tonyukukun mavzoleyindəki yazını, bəzi kiçik abidələri nümunə göstərmək olar. Bəzən belə abidələrdə bir neçə söz, yaxud ad, bəzən də müəllifin bu və ya digər dərəcədə münasibəti olduğu əşyanın adı olur. Belə abidələrə Gürbelçin tipli abidələri misal göstərmək olar.

4. *M a g i k (o v s u n) v ə d i n i m ə t n l ə r*. Bunlara Şərqi Türkünstanda tapılmış kağız üzərindəki mətnlər – «İrk bitig» («Fəlnamə»), Turfan abidəsi, manixey məzmunlu traktatdan parçalar daxildir.

5. *D u n x u a n v ə T u r f a n d a n t a p ı l m ı ş k a ğ ı z ü z ə r i n d ə k i h ü q u q i s ə n ə d l ə r*.

6. *M ə i ş ə t ə ş y a l a r ı ü z ə r i n d ə k i n i ş a n l a r*. Belə yazılar metal qablarda, güzgülərdə, keramikada pul üzərində yazılır. Adətən, belə yazılar əşyanın sahibinin və ya ustanın adından ibarət olur, ya da əşyanın nəyə xidmət etdiyini göstərir.

GÖYTÜRK DİLİNİN FONETİK-QRAMMATİK QURULUŞUNUN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Göytürk dilinin leksikasını və fonetik-qrammatik quruluşunu öyrənmək sahəsində, heç şübhəsiz, V.V.Radlov V.Tomsenin, Q.Vamberi, P.M.Melioranski və V.Banqı pioner hesab etmək olar.

Həmin dövr üçün məlum olan Orxon-Yenisey işarələri və bununla əlaqədar olaraq göytürk dilinin fonetikasi ilk dəfə V.Tomsenin «Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees» (1896) əsərində öz əksini tapmışdır. Fonetika və qrammatikanın ayrı-ayrı məsələləri V.Tomsenin digər iki əsərində – «Turcica» (1916) və «Altürkische Inschriften aus der Monqolei» (1924) əsərlərində nəzərdən keçirilir.

Göytürk abidələrinin nəşri və abidələrin dilinin fonetikasını və qrammatik quruluşunu öyrənməkdə V.V.Radlovun xidmətləri daha böyükdür. Hələ 1895-ci ildə Koşo-Saydam abidələri oxunandan bir qədər sonra V.V.Radlov o vaxt məlum olan abidələrin qısa qrammatik öçerkini yazır və «Die Altürkischen Inschriften der Monqolei» (III) adı altında nəşr etdirir. 1897-ci ildə V.V.Radlovun «Die Altürkische Inschriften der Monqolei. Neue Folge» adlı əsəri çapdan çıxır. Əsərdə göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetikasi və qrammatikasi ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə araşdırılır. «Monqolustanın qədim türk yazılı abidələri. Yeni nəşr» (1897) müəllifin dililə desək, qədim türk abidələri fonetik-qrammatik quruluşunun ilk tədqiqatının nəticələrini ümumiləşdirir. Əsər bu hissələrdən ibarətdir:

1. Qədim türk dilinin qrammatik öçerki (s.1-129).
2. Koşo-Saydamdan olan qədim türk abidələrinin mətn və tərcüməsi (s.130-157).
3. Digər abidələrə təshih və əlavələr (s. 157-158).
4. Monqolustanın qədim türk abidələrinə qlossari. Qrammatik öçerkə bu fəsillər daxil edilmişdir:
 1. Qədim türk dilinin fonetikasi (s.1-44).
 2. Qədim türk dilinin morfologiyası haqqında (s.45-97).
 3. Qədim türk dilinin sintaksisi haqqında (s.98-129).

«Altürkischen Inschriften der Monqolei» («Monqolustanın qədim türk yazılı abidələri») termininə münasibəti müəllif əsərin giriş hissəsində bildirir. V.V.Radlov yazır: «Altürkische terminini bir sıra digər hallarda da tətbiq etmək olar: Altosttürkisch – qədim şərqi türk dili («Kutadğu bilig»), Altwesttürkisch – qədim qərbi türk dili («Kodeks komanikus»), Altsüdtürkisch

– qədim cənubi türk dili («Səlcuq şerləri») və ya sadəcə **Alttürkisch** – qədim türk dili («Yusif və Züleyxa»)). V.V.Radlovun fikrincə, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilini onların tapıldığı yerin adı ilə **Alttürkisch der Monqolei**, xalqı isə **Alttürkischer der Monqolei** adlandırmaq lazımdır.

V.V.Radlov qəti şəkildə **Kök-Türkisch** termininə qarşı etiraz edirdi. V.Tomsen və P.M.Melioranski bu məsələdə V.V.Radlovu müdafiə edirdilər. Həmin termin V.Banq tərəfindən təklif edilmişdir və alman «Orxon-yeniseyşünaslığında» indi də işlədilir. Bu termini irəli sürərkən V.Banq bunu əsas götürürdü ki, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində xaqan öz xalqını *kök türk bodun* «göytürk xalqı» adlandırır. V.V.Radlov və onun ardınca bu terminə qarşı etiraz edənlər göstərirlər ki, **kök** sözü türk coğrafiyasında həm də **şərqi** mənasını ifadə edir, deməli, **kök türk** termini şərqi türklər deməkdir: Şərqi türk xaqanlığının xalqı belə adlanırdı.

Mən iki səbəbdən göytürk termininin işlədilməsinin tərəfdarıyam: 1) Hər hansı termin üçün götürülən söz çoxmənanılıqdan təcrid edilir, bir mənada işlədilir və həmin mənada şərti olaraq termin kimi işlədilir. Sözü termin kimi işlədəndə «həm də, ...həm də» prinsipinə əsaslanaraq, onda az qala heç bir sözü termin kimi işlədə bilmərik. 2) Termin kimi işlədilən bu iki söz ayrı-ayrılıqda, yəni söz birləşməsi şəklində yox, bitişik, birləşdirilmiş şəkildə, yəni mürəkkəb söz kimi işlədilsin (yazılsın). Onda artıq *göy* sözü cəhət göstərməz, *göytürk* termini isə, şərti də olsa, Orxon-Yenisey yazısı abidələrini bizə miras qoyub getmiş xalqın adı kimi işlənər. Eyni zamanda onu da qeyd edirəm ki, burada *xalq* terminini də şərti işlədirəm, çünki Orxon-Yenisey yazısı abidələri təkə bir xalq, qəbilə tərəfindən yox, həmin dövrdə yaşamış çoxlu türk xalqları, qəbilələri tərəfindən yazılmışdır; təkə böyük Orxon yazılı abidələrinin bir hissəsi – Kül tigin və Bilgə xaqan abidələri, güman ki, Orxon abidəsi aşına qəbiləsinə, Tonyukuk abidəsi aşidə qəbiləsinə, Küli çor abidəsi isə onlara yaxın qəbilələrdən birinə mənsubdur. Mən bu fikirdəyəm ki, bu beş abidənin mənsub olduğu xalqı göytürk xalqı, həmin abidələrin dilini isə göytürk dili

adlandırmaq lazımdır. Lakin təqdim etdiyim əsərdə xırdaçılığa varmamaq üçün bütün qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini göytürk dili adlandırmıram.

Müasir fransız, türk (Türkiyə) və italyan tədqiqatçıları göytürk termininə üçünlük verirlər, həm də fransız alimləri çox vaxt sözün leksik mənasında, rəng bildirən sifət kimi işlədirlər. Yeri gəlmişkən, L.N.Qumilevin «Qədim türklər» («Древние тюрки», М., 1967) kitabında (голубые тюрки) və onun azərbaycancaya tərcüməsində də («Qədim türklər», Bakı, 1993) («göy türklər») bu söz öz leksik mənasında işlənmişdir. V.Banqın təklif etdiyi termin türkoloqların əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilsə də türkologiya elmində hələ indi də qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili üçün dəqiq termin (ad) axtarılır.

A.fon Qaben qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, islamaqədərki Orta Asiya türklərinin əlyazma və ksiloqraflarının qrammatik quruluşunun təsvirinə həsr etdiyi əsəri «Alttürkische Grammatic» adlandırır. O.Pritsak Mərkəzi və Orta Asiya yazılı abidələrinin dilinə həsr etdiyi məqaləsini «Das Alttürkische» adlandırır. Məqalədə islamaqədərki Mərkəzi və Orta Asiyada türk xalqlarının istifadə etdikləri müxtəlif sistemli yazılarla olan abidələrin dili araşdırılır. Məqalədə qədim türk yazılı abidələrinin son zaman hüdudu XI yüzilliyin ortaları ilə müəyyənləşdirilir: bu zaman, bir tərəfdən, türk dilləri ailəsinə daxil olmayan tanqutlar Qansudakı uyğur dövlətini məğlub edib onun ərazisini işğal edirlər (1031-ci il), digər tərəfdən, türk xalqlarının yaşadığı ərazinin qərbində Türkünstanda Qaraxani dövlətinin islam ədəbiyyatının dili («Kutadğu bilig», 1069-cu il) möhkəmlənir. Müəllif «qədim türk dili»ni bir növ çöl köynesi kimi (eine Art «Steppen-Koine») qəbul edir. Bu köynenin müəyyən qədər dialekt formaları vardır. Bu formalar əsasında iki qədim türk dilini – türkün və uyğur dillərini müəyyənləşdirmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin, daha doğrusu, onlardan bir hissəsinin – Orxon abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşu haqqında ən yaxşı əsərlərdən birinin

müəllifi Tələt Təkin «Orxon türkcəsinin qrammatikası» («Grammar of Orkhon Turkic», The Hague, 1968) kitabında Orkhon Turkic (Orxon türkcəsi) terminini işlədir, ümumiyyətlə Orxon abidələrinin dilini the old Turkic dialekt «qədim türk dialekti» adlandırır, bəzən Orkhon Turkic Langauge (dialekt) «Orxon-türk dili» (dialekti) ifadəsindən istifadə edir. Bu, çinlilərin türkün adlandırdıqları və VIII yüzilliyin birinci yarısında Monqolustanda yaşamış türklərin dilidir. Bu, ikinci Şərqi Türk imperiyasının rəsmi dövlət dilidir. Bu, elə həmin xalqın əvvəllər danışdığı qədim türk dilinin təbii davamıdır.

Tələt Təkinin işlətdiyi «Orxon-türk dili» terminini məqbul saymaq olmaz, çünki bu termin bütün qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini deyil, onlardan bir hissənin, düzdür, əsas hissəsinin – Orxon çayı hövzəsində tapılmış böyük həcmli abidələrin dilinin fonetik-qrammatik quruluşunu əhatə edir.

Oğuzlar və doqquz oğuzlar ikinci Şərqi Türk xaqanlığına daxil olan yeganə qəbilə birliyi deyildi, onlar xaqanlığa daxil olan qəbilə birliklərinin özəyi idi və digər qəbilələri öz ətraflarında toplamışdılar. Oğuzlar və doqquz oğuzlar ikinci Şərqi türk xaqanlığına daxil olan qəbilə birliklərinin hakim ünsürü, təbəqəsi idi. İ.A.Batmanov yazır ki, qədim türk yazısı abidələrinin Yenisey qrupu istər qrafikasına, istərsə dilinə görə Orxon qrupu abidələrinin həm qrafikası, həm də dillərindən fərqlənir, özünün ən çox morfoloji əlamətlərinə görə müasir qırğız, tuva, xakis, Altay və şor dillərinə yaxındır. Əlbəttə, İ.A.Batmanovun bu fikri ilə mübahisə də etmək olar, lakin bu fikirdə müəyyən qədər həqiqət də vardır.

Qərbi Avropa və Amerika türkoqları qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilini bu terminlərlə işarə edilir: Vieux Turk ~ Turc, Old Turkic, Turc runique, Runic Turkic, Vieux Turc de l'Orkhon, Old Orkon – Turkic. Son zamanlar bu terminlərə üstünlük verilir: Orkhon-Turkic, Old Turkic, Old Turkish, Alttürkisch, bəzən Türkütisch.

Rus türkologiyasında «Orxon-Yenisey abidələri» və «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» terminlərinə üstünlük verilir.

Bunlardan başqa, «qədim türk run yazısı abidələrinin dili», «qədim oğuz dili, yaxud Yenisey-Orxon yazılı abidələrinin türk dili». «Qədim oğuz dili» termini digər türk, o cümlədən qədim uyğur yazısı abidələrinin arasında Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin yerini, vəziyyətini daha dəqiq müəyyənləşdirirsə də, bir sıra türkoqlar ona etiraz edir. Məsələn, Tələt Təkin yazır: «Ancient Oğuz termini Orkhon-Turkic-ə tətbiq edilə bilməz, çünki oğuzlar və doqquz oğuzlar bizim yazılı abidələrdən tanıdığımız Şərqi Türk konfederasiyasına daxil olan yeganə etnik qrup deyildi. Beləliklə, ikinci Şərqi Türk imperiyasının rəsmi dialektini Orkhon-Turkic termini ilə adlandırmaq daha əfzəldir».¹

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşu haqqında indiyədək nəşr edilmiş ən yaxşı əsərin müəllifi A.N.Kononov «türk yazısı abidələrinin dili» terminindən istifadə edir. Müəllif belə hesab edir ki, bu termin araşdırdığı obyektin qrafikasının spesifik xüsusiyyətlərini daha tam əhatə edir, göstərir ki, run yazısı abidələri öz fonetik-qrammatik quruluşuna görə çox və ya az surətdə vahiddir.²

Ə.Rəcəbov namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında habelə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinə həsr etdiyi erkən əsərlərində «Orxon-Yenisey abidələri» və «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» terminlərindən istifadə edir. Bu terminlər qədim türk yazısı abidələrinin bu qismini və onların dilini tam və düzgün əks etdirsə də, yöndəmsizdir. Qismən hər hansı bir terminin şorti olduğunu, qismən Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifi Yolğ tiginin və Bilgə Tonyukukun öz xalqını *kök türk bodun* (göy türk xalqı) adlandırdığını nəzərə alıb «göytürk abidələri» və «göytürk abidələrinin dili» terminlərini işlətmək daha əlverişlidir.

Akademik A.A.Şifner və başqalarından sonra Orxon-Yenisey əlifbası işarələrinin damğalardan yaranması haqqında fikir söyləmiş Q.Vamberi (1831/32-1913) qədim türk Orxon-

¹ Tələt Təkin. *Grammar of Orkhon-Turkic. The Hague, 1968, c.9.*

² А.Н.Кононов. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. II.*, 1980, c. 46.

Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş «Noten zu den alttürkischen Inschriften der Monqolei und Sibirien» (1898) adlı xüsusi əsər yazmışdır. Əsərin əsas hissəsi abidələrin dilinin morfolojiyasının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

P.M.Melioranski 1899-cu ildə «Памятник в честь Кюль Тегина» adlı magistrlik dissertasiyasını nəşr etdirir. Müəllif kitabında Kül tigin abidəsinin bir sıra çətin yerlərinin tarixi-filoloji (o cümlədən mononimik) izahını verir, mətn haqqında qrammatik qeydlər edir. P.M.Melioranski Kül tigin abidəsi dilinin fonetik-morfoloji quruluşu haqqındakı qeydləri indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

V.Banq (1869-1934) da qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı yerlərinin tərcüməsi və izahına zəhmət sərf etmişdir. P.M.Melioranski fikrincə, V.Banqın erkən əsərlərində diqqəti cəlb edən iki-üç qiymətli məqam vardır, lakin ümumilikdə götürükdə V.Banq ondan əvvəl V.Tomsenin tərcümə etdiyi bir sıra məqamları nəhəq olaraq korlamışdır və onun qədim türk dili ilə monqol-mancur dilləri arasında apardığı etimoloji paralellər abidələrin şərhinə üçün heç bir yenilik gətirmir, bir sıra hallarda isə olduqca risklidir.¹ V.Banqın zamanca son əsəri olan «Turcica» adlı kitabı abidələrdə işlənmiş ayrı-ayrı söz və cümlələrin izahına həsr edilmişdir.

V.V.Radlov, V.Tomsen, Q.Vamberi, P.M.Melioranski və V.Banqın əsərlərindən sonra göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq sönməyə başlayır. Bu zaman S.Y.Malov, A.Steyn və başqaları külli miqdarda qədim uyğur yazısı abidələrini açırlar. Tədqiqatçıların diqqəti göytürk yazısı abidələrinin tədqiqindən qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılmasına yönəlir.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının əksəriyyətinin yaşadığı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlı dövlət yaradılır və bu dövətdə göytürk yazısı abidələrinin tarixşünaslıq, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından öyrənilməsi böyük

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль Тегина. СПб., 1899, с. 13.

vüsət alır. Marahlı burasıdır ki, XX əsrdə tapılan göytürk yazısı abidələrinin, demək olar ki, hamısını SSRİ adlanan bu ölkənin türkoloq tədqiqatçıları kəşf etmiş, başqa ölkələrin bir-iki tədqiqatçısını çıxsaq, kəşf edilən abidələrin, yenə də demək olar ki, hamısını bu ölkənin alimləri nəşr etmiş və araşdırmışlar.

Göytürk yazısı abidələri dilinin tədqiq edilməsində görkəmli tədqiqatçı S.Y.Malovun xidmətləri böyükdür. Ayrı-ayrı məqalələrindən başqa, onun göytürk yazısı abidələrinin mətnləri toplanmış «Qədim türk yazısı abidələri» (1951), «Türklərin Yenisey yazısı» (1952) və «Monqolustanın və Qırğızistanın qədim türk yazısı abidələri» (1959) adlı kitabları başqa tədqiqatçıların göytürk yazısı abidələrini araşdırması üçün əvəzəlməz mənbə olmuşdur.

1960-cı ildə V.M.Nasilovun (1893-1970) göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş «Orxon-Yenisey abidələrinin dili» adlı kitabı nəşr edilir, kitabda abidələrin dilinin fonetikasi və qrammatikasi qısa şəkildə təsvir edilir.

Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsində - yeni abidələrin tapılması, nəşr edilməsi və araşdırılmasında görkəmli alim İ.A.Batmanovun (1906-1969) xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. O, xüsusən Yenisey hövzəsində və Talas çayı hövzəsində tapılan abidələrin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Onun göytürk yazısı abidələrinin tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərdən bunları göstərmək olar: «Язык енисейских памятников древнетюркской письменности» (1959), «Современная и древняя енисейка» (1962), «Древнетюркские диалекты и их отражение в современных языках» (1971), «Таласские памятники древнетюркской письменности» (1971), «Памятники древнетюркской письменности Тувы» (I-III buraxılış, 1963-1965), «Древние письмены Хакасии» (1970).

Ç.Cumaqulovun tərtib etdiyi «Эпиграфика Киргизии» (1963) kitabında Qırğızıstanda tapılmış Orxon-Yenisey abidələri də nəşr edilmişdir.

Sovet türkoloqlarının yeni nəslə göytürk Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna bir sıra maraqlı

əsərlər həsr etmişlər. Bunlardan bir neçəsini göstərmək məqsəduyğundur: V.Q.Kondratyev «Очерки грамматики древнетюркского языка» (1970) və «Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-IX вв.» (1981), Q.Aydarov «Язык орхонского памятника Бильге кагана» (1966), «Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века» (1971), «Orxon abidələrinin mətni» (1990, qazaxca) və bir sıra digər kitabları, M.A.Axmetov «Глагол в языке орхоно-енисейских памятников» (1978), N.Antonov «Qədim türk dili. VI-VIII əsrlər» (1970, saxa dilində), M.R.Fedotov «Qədim türk dili» (1973), A.Esenqulov «Qədim türk yazısında sözyaratma» (1976, qazaxca) və s. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı problemlərinin araşdırılmasına türkoloqlardan L.R.Kızlasov, Ə.R.Tenişev, D.M.Nasılov, A.M.Şerbak, V.Q.Kondratyev, Ü.Asanəliyev, İ.N.Şervaşidze, D.D.Vasilyev, A.S.Amanjolov, Ə.Ə.Rəcəbli, Y.Aqmanov, A.İslyamov və başqalarının çoxlu miqdarda məqalələri həsr edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnləri onların dilinin tədqiqinə həsr edilmiş bir sıra dissertasiyaların yazılması üçün qaynaq olmuşdur: göytürk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş onlarla namizədlik və bir neçə doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-grammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş və 2002-ci ilədək nəşr olunmuş əsərlər içərisində ən mükəmməl və ən sanballısı sovet türkoloqu A.N.Kononovun «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.» (1980) kitabıdır. Əsər 11 hissədən ibarətdir.

1. Türk run yazısı abidələrinin açılması, oxunuşu və tədqiqi tarixindən (s.7-13).
2. Türk run yazısı abidələrinin lokallaşdırılması (s.14-21).
3. Türk run yazısı abidələrinin tarixi-siyasi təsnifi (s.22).
4. Run əlifbasının mənşəyi haqqında (s.23).
5. Türk run yazısı abidələrinin dilinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi (s.24-41).

6. Türk run yazısı abidələrinin fonetik-grammatik quruluşunun öyrənilməsi tarixinin qısa öçərki (s.42-56).
7. Fonologiya (s.57-75).
8. Türk kök morfevlərinin strukturu (s.76-82).
9. Söz yaradıcılığı (s.83-142).
10. Morfologiya (s.143-210).
11. Sintaksis (s.211-234).

Kitabın digər hissələrinə nisbətən söz yaradıcılığı və morfologiyaya həsr edilmiş bölmələr daha yaxşı təsir bağışlayır.

Azərbaycan dilçiliyində göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin tədqiqi ilə XX yüzilliyin 60-cı illərindən məşğul olmağa başlamışlar. Bu müddətdə təxminən 40 il ərzində göytürk yazısı abidələrinin dili mövzusunda bir doktorluq, bir neçə namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Bundan başqa, bu mövzuda bir dərslik, bir neçə monoqrafiya və çoxlu məqalə yazılmışdır.

1976-cı ildə Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmovun «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» adlı dərsliyi nəşr edilir. Dərsliyin yenidən işlənmiş və xeyli yeniləndirilmiş variantı 1993-cü ildə təkcə Əlisa Şükürlünün müəllifliyi ilə yenidən nəşr edilmişdir. Birinci nəşrə nisbətən bu nəşrdə əsər xeyli təkmilləşdirilmiş, birinci nəşrdə buraxılmış çoxlu səhvin bir hissəsi islah edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq indiki nəşrdə də kifayət qədər faktik və elmi səhv mövcuddur.

1978-81-ci illərdə Yunis Məmmədovun iki hissədən ibarət «Orxon-Yenisey abidələrində adlar» adlı əsəri nəşr edilir. Əsərdə dörd nitq hissəsi - isim, sifət, say, əvəzlilik araşdırılır.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri mövzusunda Əbülfəz Quliyevin də bir neçə kitabı nəşr edilmişdir. Ə.Quliyevin qədim türk abidələrinə həsr edilmiş kitablarının sayı bu mövzuda kitab yazmış digər Azərbaycan türkoloqlarına nisbətən daha çox olsa da, onlar bəsit şəkildə yazıldığından elm üçün elə bir əhəmiyyətə malik deyildir.

Əbülfəz Rəcəblinin Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə, göytürk xalqının və dövlətinin tarixinə, göytürk dilinin fonetik-grammatik quruluşuna, qədim türk ədəbiyyatına aid yüzə qədər məqaləsi, habelə «Orxon-Yenisey abidələri dilində felin mənə

növləri» (1982), «Orxon-Yenisey abidələri dilində felin tərzləri» (1988), «Orxon-Yenisey abidələri» (1993), «Göytürk dilinin fonetikasi» (2004), «Göytürk dilinin leksikası» (2004), «Göytürk dilinin morfoloqiyası» (2002), «Göytürk dilinin sintaksisi» (2003) adlı kitabları nəşr edilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri ədəbiyyatşünaslıq baxımından da araşdırılmışdır. Bu mövzuda İ.V.Steblevanın iki kitabı nəşr edilmişdir: «Поэзия тюрков VI-VIII веков» (1965) və «Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период» (1976).

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri qədim türk qəbilələrinin, ikinci Şərqi Türk xaqanlığının tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz qaynaqdır. Göytürk yazısı abidələri tarixi mənbə kimi ilk dəfə akademik V.V.Bartoldun diqqətini cəlb etmişdir. Onun türk tarixinin qədim dövrünə aid yazdığı əsərlərdə göytürk yazısı abidələrindən tez-tez istifadə edilir.

A.N.Bernştamın (1910-1956) «Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыркызы» (1946) adlı kitabı göytürklərin və onların qonşuları qırğızların ictimai-iqtisadi quruluşlarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

S.Q.Klyaştorın yeni tapılan ayrı-ayrı abidələri nəşr etməklə yanaşı, onlardan tarixi mənbə kimi də istifadə edir. Onun «Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии» (1964) adlı kitabı, tarixçilərin etirafına görə, qədim türklər haqqında yazılmış ən yaxşı tarix əsərlərindən biridir.

Qədim türklərin tarixini öyrənmək sahəsində, şübhəsiz ki, L.N.Qumilevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun «Древние тюрки» (1967, azərbaycanca tərcüməsi: «Qədim türklər», 1993) adlı kitabı göytürk yazısı abidələrindən istifadə etməklə qədim türk dövlətlərinin tarixi haqqında yazılmış ən yaxşı əsərlərdən biridir.

Ə.Ə.Rəcəbli də göytürk yazısı abidələrindən istifadə edərək göytürk qəbilələrinin tarixinə, görkəmli şəxsiyyətlərinə aid

otuzdan artıq məqalə yazmış, «Ulu türklər» (2003) adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir.

V.Tomsen, Q.Vamberi, V.Banq, O.Dommer, Q.İ.Ramstedt, Y.Nemet, M.Rəsənen, K.Qrönbek və başqa görkəmli türkoloqların göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə həsr etdikləri əsərlərdən sonra və həmin əsərlərin təsiri altında son əlli ildə Qərbi Avropa türkoloqlarının da göytürk abidələrinə marağı artmışdır. Hər şeydən əvvəl Avropa türkoloqlarının diqqətini 1799-cu ildə Nad-Sent-Mikloş (Müqəddəs Nikolay) kəndində tapılmış qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə üzərində yazı olan qızıl və gümüş qablar cəlb etmişdir. 1922-ci ildə həmin yazını V.Tomsen oxuyur. Sonra 1932-ci ildə macar alimi Yulius Nemet (1890-1976) həmin yazıları yenidən oxuyur. O bu sahədəki tədqiqatlarını davam etdirərək 1971-ci ildə «Nadsentmikloşdan olan runşəkili yazılı abidələr və Şərqi Avropanın runşəkili yazıları» (Acta Linguistica Hungaricae. Budapest - ingiliscə) əsərini nəşr etdirir.

XX yüzillikdə Avropa ölkələrində Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş əsərlər çox azdır. Bu əsərlərin içərisində A.fon Qabenin 1941, 1950 və 1974-cü illərdə üç dəfə almanca nəşr edilmiş «Altürkische Grammatik» kitabını ayırmaq olar. Əsər müasir türk dilinə də tərcümə edilmişdir. Kitab dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur, geniş bibliografiya və lüğətlə təmin edilmişdir, lakin adının «Qədim türk dilinin qrammatikası» olmasına baxmayaraq, əsərdə fonetika və qrammatikanın ciddi sistemli şəkildə izah edilməsinə rast gəlmirik, kitab, bir növ, qədim türk (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələrinin dilində işlənmiş şəkilçilərin və köməkçi sözlərin ensiklopedik lüğətini xatırladır. Əsərin müasir türk dilində nəşrində fonetikaya 10 səhifə (s. 33-42), söz yaradıcılığına 19 səhifə (s.43-61), müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirən şəkilçilərin izahı da daxil olmaqla morfoloqiya 54 səhifə (s.62-115), sintaksisə isə 12 səhifə (s.115-126) yer verilmişdir. Əslində əsərdə qədim türk (göytürk və qədim uyğur) abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun araşdırılmasına cəmi 76 səhifə yer

ayrılmışdır ki, bunun da çox hissəsi, yuxarıda deyildiyi kimi, şəkilçilər və köməkçi nitq hissələrinə həsr edilmişdir. A.fon Qabenin ikinci əsəri də – («Das Alttürkische») (Philological turcicae fundamenta, I, Wiesbaden, 1959, c. 21-45) həmin səpkidə yazılmışdır. O.Pritsakin eyni adlı («Das Alttürkische») əsəri A.fon Qabenin əsərinə nisbətən fərqli planda yazılmışdır.

Ser Cerard Klauson (1891-1974) göytürk yazısı abidələrinə bir neçə əsər, o cümlədən «Turkish and Mongolian Studies» («Türkcə və monqolca dərslik») kitabını «A note of Qapqan» («Kapkan haqqında qeyd») və «The Ongin inscription» («Ongin abidəsi») məqalələrini həsr etmişdir. Müəllifin hər iki məqaləsi haqqında Azərbaycan dilçisi Ə.Ə.Rəcəbov vaxtilə mətbuatda (bax: «Советская тюркология» jurn. 1970, №2; «Ученые записки», АГУ, серия язык и литература, 1966, №5) çıxış etmişdir. Ser Cerard Klausonun kitabında göytürk yazısı abidələri dilinin lügət tərkib və qrammatikası haqqında maraqlı qeydlərə rast gəlmək olar; məqalələrdən biri *kapkan* (əslində *kapağan* olmalıdır) sözünün etimologiyasına (Ə.Ə.Rəcəbov həmin etimologiyanın səhv olduğunu sübut edir) və digəri isə Ongin abidəsinin mənşəyinə (Ə.Ə.Rəcəbov müəllifin bu barədə də fikrinin yanlış olduğunu sübut etmişdir) həsr edilmişdir.

Fin tədqiqatçısı - altayşünası Pentti Aalto göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin ayrı-ayrı məsələləri haqqında bir neçə məqalə yazmışdır. Onun Kül tigin abidəsindəki at adlarının izahı maraqlıdır. O, Q.İ.Ramstedtin «Monqolustanın qədim türk abidələri üzrə materiallar» adlı əsərini toplamış və nəşr etmişdir (1958).

Fransada göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olan iki tədqiqatçının adını çəkmək lazımdır. Renə Jiro Tonyukuk abidəsini nəşr etmiş və ona izahat yazmışdır. O, habelə Şərqi Türk xaqanlığının tarixi haqqında kitabın müəlifidir. Lüi Bazən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərindən istifadə edərək buradakı tarixi faktların tarixi-filoloji izahını verən kitab və bir məqalə yazmışdır.

XX yüzilliyin otuzuncu illərindən başlayaraq, Türkiyədə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini araşdırmaqla məşğul olurlar. 1936-41-ci illərdə Hüseyn Namik Orkun (1901-1956) ona qədər məlum olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrini toplayıb «Eski türk yazıtları» adı ilə nəşr edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, S.Y.Malovun nəşrlərindən xeyli əvvəl baş vermişdi.

Türkiyədə türk dilçiliyinin banilərindən biri Əhməd Cavad Emrə (1877-1955) göytürk abidələrinin tədqiqi ilə də məşğul olmuş, lakin burada o qədər də uğur qazanmamışdır. O, «Eski Türk yazısının mənşeyi» (İstanbul, 1938) adlı əsərində göytürk əlifbasının mənşəyinə toxunmuş, lakin ağlabatan fikirlər söyləməmişdir. Digər bir əsərində – «Turk lehcələrinin mukayeseli qrameri» (İstanbul, 1949) əsərində o, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetikasına böyük, yaxşı işlənmiş bir bölmə (s.27-55) həsr etmişdir.

Milliyyətcə azərbaycanlı olan, lakin məlum səbəblər üzündən Türkiyədə yaşamış məşhur dilçi və filoloq Əhməd Cəfəroğlu (1899-1976) «Türk dili tarixi» (İstanbul, 1970) adlı əsərində göytürk Orxon-Yenisey yazısının açılması və araşdırılması tarixinə, habelə göytürk abidələri dilinin qrammatik quruluşuna aid qısa bir oçerk (s.103-148) yazmışdır.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin məşhur tədqiqatçısı Mühərrəm Ərginin «Orhun abidələri» adlı kitabı Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Kitabda böyük Orxon abidələrinin mətni verilir.

Müasir türk dilçilərindən Tələt Təkin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna iki böyük əsər həsr etmişdir: «A Grammar of Orkhon Turkic» (1968, əsər türk dilinə də tərcümə edilmişdir) və «Ana Türkçədə aslı uzun ünlülər» (Ankara, 1975). T.Təkinin «Qrammatika»sını dəyərinə və əhatəsinə görə V.V.Radlovun «Die Alttürkischen Inschriften der Monqolei. Neue Folge» və A.N.Kononovun «Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.» əsərləri ilə yanaşı qoymaq olar.

Böyük həcmli «Türk dünyası El Kitabı» (Ankara, 1976) arayış nəşrində Şinasi Tekinin «Eski Türkçe» adlı yazısı (s.142-192) dərc edilmişdir; bu yazı türk dilinin fonetikasi və qrammatikasının əsas məsələlərinə həsr edilmişdir. Əski türkcə dedikdə Şinasi Tekin Monqolustan çöllərində və Tərim çayı hövzəsində yaşayan islamqədərki türklərin dilini nəzərdə tutur. O.Pritsak kimi, Şinasi Tekin də əski türkcəni iki yarımqrupa bölür: göytrükçə və uyğurca.

Türk alimi Osman Nədim Tuna da göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun araşdırıldığı bir sıra məqalələr yazmışdır.

Türkiyə Respublikasında indi də göytürk abidələri dilinin müxtəlif aspektlərdə araşdırılması davam edir, bu mövzuda elmi-tədqiqat əsərləri yazılır.

Yaponiyada, ənənəvi olaraq, əsas diqqət göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində özünü göstərən qədim türklərin tarixi məsələlərinə və tarixşünaslıq problemlərinə yetirilir. Filoloji tədqiqatlar sırasında Masao Morinin araşdırmaları qeyd edilməyə layiqdir.

1979-cu ildə İsveç türkoloqu Lars Yuxanson göytürk yazısı abidələrinin dili araşdırılan «Alttürkisch als «dillimilierende» Sprache» adlı kitab nəşr etmişdir.

Təbii ki, bu qısa xülasədə göytürk yazısı abidələrinin dili haqqında yazılmış bütün əsərləri nəzərdən keçirmək mümkün deyildir. Diqqət yetirilsə, hətta adları çəkilən əsərlər belə sxem şəklində verilmiş, təhlil edilməmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, göytürk yazısı abidələrinin öyrənilməsi, araşdırılması haqqında ayrıca, böyük həcmli tədqiqat əsəri yazmaq olar və lazımdır.

UYĞUR YAZISI ABİDƏLƏRİ

Göytürk dilindən fərqli olaraq, qədim uyğur dilində yazılmış abidələr müxtəlif qrafikalı əlifbalar ilə yazılmışdır. Uyğur qəbilələri uzun müddət göytürklərin siyasi və mədəni təsiri altında olmuşdur. Buna görə də əvvəllər – uyğur qəbilələri Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil olduğu illərdə və 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini qurduqdan sonra iyirmi (bəlkə də

daha çox) il onlar göytürk əlifbasından istifadə etmişlər. Hər halda 759-cu ildən sonra yazıldığı güman edilən Moyun çor abidəsi göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Göytürk əlifbası ilə yazılmış və uyğur qəbilələrinə mənsub hesab edilən (başdaşının sahibi özünü qırğız oğlu adlandırır, lakin uyğur yerindən gəldiyini deyir: Uyğur yerindən Yağlakar xan ata gəldim. Qırğız oğluyam). Süci abidəsi, güman ki, hələ Göytürk xaqanlığı dövründə yazılmışdır. Çox sonralar hətta kağız üzərində yazılmış bir sıra abidələrdə də (məsələn, İrk bitig «Fənamə») göytürk əlifbasından istifadə edilmişdir. Lakin sonralar uyğurlar soğd əlifbası əsasında öz müstəqil, necə deyərlər, milli əlifbalarını – qədim uyğur əlifbasını yaradırlar. Uyğur yazısı abidələri adlandırdığım bu kitabələr qədim uyğur dilində yazılmış abidələrin böyük əksəriyyətini təşkil edir və Pekinin qərbindəki Torbogəndən Şərqi Türküstanadək (indiki Uyğuristan) geniş bir ərazidə yayılmışdır; bu əlifba ilə yazılmış kitabələrin çox hissəsi Turfan vadisində tapılmışdır.

Tarixdən bəllidir ki, uyğurlar bir neçə dəfə dinlərini dəyişmişlər. Bu öz əksini onların yazı mədəniyyətində də tapmışdır; uyğurlar göytürk və qədim uyğur əlifbasından əlavə Çin heroqlifləri, hind brəhmi (sillabik) yazısı, toxar, soğda və nestorian (Suriya əlifbasının bir növüdür) əlifbaları ilə də yazı mədəniyyəti abidələri qoyub getmişlər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra uyğur abidələri artıq təkcə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır.

Uyğur yazısı abidələri dedikdə yalnız uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr nəzərdə tutulur. Buna görə də burada «qədim uyğur abidələri» termini işlədilmir, çünki bu termin qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrdən əlavə digər əlifbalar ilə, lakin qədim uyğur dilində yazılmış kitabələri də əhatə edir; onda XII-XIII əsrlərdə (monqol işğalınadək) ərəb əlifbası ilə yazılmış bədii ədəbiyyatı, habelə Mahmud Kaşğarlının «Divanilüğət-it-türk» əsərini də uyğur abidələrinə daxil etmək lazım gələrdi.

Uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması tarixindən. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılması və öyrənilməsi, göytürk abidələrin kəşfi, şifrinin açılması və

öyrənilməsinə nisbətən xeyli asan olmuşdur. Belə ki, qədim uyğur əlifbasının xələfi olan monqol əlifbası hələ bizim günlərdə işlək olmuş, tədqiqatçılar ondan bəhrələnib qədim uyğur dilinin yazı nümunələrini asan oxumuşlar.

Uyğur xalqının tarixinin, qədim uyğur dilinin, habelə qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılmasına hələ XIX yüzilliyin əvvəllərində başlanmışdır.

Uyğurlar türk xalqları içərisində, qırğızlardan sonra, ilk oturaq həyata keçmiş qəbilələrdən biri, ilk şəhər mədəniyyəti yaratmış ilk türk xalqıdır. Buna görə də onlar özlərindən sonra zəngin arxeoloji abidələr qoymuşlar. XIX yüzilliyin əvvəllərində qədim uyğur şəhərlərinin xarabalıqlarında arxeoloji qazıntılar aparılır, qədim və qüdrətli uyğur dövlətini yaratmış xalqın maddi mədəniyyəti üzə çıxarılır, tarixi, adət-ənənəsi, dili tədqiq edilir. Həmin əsrin əvvəllərində aparılan arxeoloji qazıntılarda qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələrə az təsadüf edilirdi, çünki zaman və təbiət həmin abidələrlə amansız rəftar etmiş, onların dövrümüzə qədər çatmasına mane olmuşdu.

Uyğur xalqının tarixinin və dilinin ilk tədqiqatçılarından biri məşhur Azərbaycan şərqşünası və dilçisi Mirzə Kazım bəy olmuşdur. O, 1841-ci ildə «Uyğurlar haqqında tədqiqat» adlı əsərini nəşr etdirir. Bu əsərlə Rusiyada uyğurşünaslığın əsası qoyulmuşdur. Rusiyada XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında qədim uyğur qəbilələrinə, qədim uyğur dövlətlərinin tarixinə və qədim uyğur mədəniyyətinə maraq daha da artır. Mirzə Kazım bəyin ardınca rus alimlərindən N.P.Prejevalski, M.V.Pevtsov, V.İ.Roborovski, P.K. Kozlov, D.A.Klements, Q.Y.Qrumm-Qrjimaylo, S.F.Oldenburq, V.V.Radlov və başqaları qədim uyğur qəbilələrinin tarixini öyrənmək, yazılı abidələrini tapmaq və oxumaq, qədim uyğur dilini araşdırmaq sahəsində əvəzsiz xidmət göstərmişlər. Qədim uyğur qəbilələrinin tarixinin öyrənilməsi, qədim uyğur yazısı abidələrinin tapılması, şifrinin açılması və oxunması, qədim uyğur dilinin araşdırılması sahəsində Avropa alimlərinin xidməti də xüsusi qeyd edilməlidir. XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində Şərqi Türkünə iki elmi ekspedisiya

təşkil edilir. Bunlardan birinə alman alimi A.Qrünvedel, digərinə macar alimi A.Lekok rəhbərlik edirdi. Ekspedisiyalar nəticəsində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış çoxlu kitabə əldə edilir. A.Qrünvedel və A.Lekok tapılmış əlyazmaları qaydaya salır, transkripsiya edir, oxuyur, tərcümə və çap etdirir. Beləliklə, tədqiqatçılar göytürk yazısı abidələri ilə müqayisəyə gəlməz dərəcədə zəngin olan çoxlu uyğur yazısı abidələri əldə edir, onların mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqi ilə məşğul olmaq imkanı əldə edirlər. Bu dövrün qədim uyğur yazısı abidələrinin tədqiqi sahəsində fəaliyyət göstərən əsas siması akademik V.V.Radlovdur. O həmin dövr üçün tapılmış göytürk abidələrinin, demək olar ki, hamısını araşdırmış, onların tədqiqindən aralanmış, yeni tapılan, dilçi və tarixçi üçün daha geniş fəaliyyət göstərməyə imkanı verən, daha çox dil materialına malik olan qədim uyğur yazısı abidələrini araşdırmağa başlamışdı. XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyini əvvəli qədim uyğur yazısı abidələrinin tədqiqi və nəşri, demək olar ki, V.V.Radlovun adı ilə bağlıdır. 1899-cu ildə V.V.Radlov D.A.Klements tapdığı iki qədim uyğur yazısı abidəsini nəşr etdirir. Bir qədər sonra o, A.Qrünvedelin ekspedisiyasının 1902-1903-cü illərdə Turfanda tapdığı qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olur. Bu kitabələr 1928-ci ildə V.V.Radlovun vəfatından 10 il sonra onun şagirdi və məsləkdaşı S.Y.Malov tərəfindən «Uyğur dilinin abidələri» kitabında nəşr etdirilmişdir. V.V.Radlov 1909-cu ildə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mani dini məzmunlu «Xuastuanift» adlı abidəni transkripsiya və tərcümə ilə nəşr edir. Bu abidə 1951-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən «Manixeylərin peşmanlıq duası» adı ilə yenidən nəşr etdirilmişdir. V.V.Radlov 1910-cu ildə uyğur dilinə Çin dilindən tərcümə edilmiş «Tşastvastik» adlı kitabəni nəşr etdirir.

Qədim uyğur dilinin araşdırılmasının da təməlini V.V.Radlov qoymuşdur. 1909-1912-ci illərdə onun qədim uyğur yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşunun tədqiqinə həsr edilmiş bir neçə məqaləsi nəşr edilmişdir.

«Orta və Şərqi Asiyani öyrənmək naminə» uyğurların, sarı uyğurların və salarların dilini (əslində sarı uyğurların və

Dünyanın bir çox kitabxana və muzeylərində xeyli miqdarda qədim uyğur yazısı abidəsi vardır. Bunların xeyli hissəsi üzərində hələ heç bir tədqiqat işi aparılmamış, bir qismi heç nəşr edilməmişdir.

Qədim uyğur yazısı abidələrinin dili ilə ilkin tanışlıq belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, qədim uyğur qəbilələri mənşəcə göytürk qəbilələrinə yaxın olduqları və uzun müddət bir siyasi birliyə daxil olduqları üçün bu iki qəbilə ittifaqının dilləri də yaxın olmuşdur. Bu yaxınlıq xüsusən daş üzərində yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dilində özünü daha çox büruzə verir. Lakin hələ daş üzərindəki abidələrin dilində müəyyən fərqlər də özünü göstərir. Bu fərqlər müasir dilçilik baxımından hətta bir dilin müxtəlif dialektlərindəki fərqlərdən kiçik olsa da, yenə də göytürk və qədim uyğur dillərini bir dilin iki dialekti hesab etməyə əsas vermir. Elə sonrakı qədim uyğur abidələrinin – kağız üzərində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrinin dili də daş üzərində yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dilindən bir o qədər də fərqlənir. Lakin böyük hissəsi toxar, hind və Çin dillərindən tərcümə edilmiş əsərlərdə həm göytürk, həm də daş üzərində göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilindən fərqlənən yeni xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar. Mərkəzi Monqolustandan Şərqi Türkünə miqrasiya etdikdən sonra qədim uyğur qəbilələri erkən orta əsrlərin iki böyük mədəniyyətinin – Çin və fars mədəniyyətinin qovuşduğu yerdə yerləşdiyi üçün qədim uyğur ədəbi dili həm Çin, həm də fars dilinin təsirlərini hiss etməyə bilməzdi. Bu təsir özünü daha çox qədim uyğur ədəbi dilinin lüğət tərkibində hiss etdirir; qədim uyğur dili, Çin və fars dillərindən xeyli miqdarda söz alır. Başlıca fərqlər isə özünü fonetika sahəsində göstərir: 1) qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dilində olmayan bir neçə səs (fonem) təzahür edir; 2) həm göytürk, həm də göytürk əlifbası ilə (həm daş, həm də kağız üzərində) yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilində heç bir istisnaya yol verməyən (sözlərdə) saitlərin damaq ahəngi qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin dilində bir sıra hallarda pozulur.

saların «dili» uyğur dilinin dialektləridir), etnoqrafiyasını öyrənmək üçün 1909-1911 və 1913-1915-ci illərdə S.Y.Malovu Şərqi Türkünə (Qərbi Çinə) və Mərkəzi Çinə ezam edirlər. Bu illərdə S.Y.Malov Çin dilindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmiş «Altun yaruk» («Qızıl işıq») adlı əsərin əlyazmasının bütöv nüsxəsini tapır. V.V.Radlov S.Y.Malovla birlikdə 1913-cü ildən 1917-ci ilədək həmin əsərin faksimile, transkripsiya və tərcüməsini nəşrə hazırlamaqla məşğul olur.

V.V.Radlovun qədim uyğur yazısı abidələrinin araşdırılması sahəsindəki xidmətləri o qədər böyükdür ki, başqa tədqiqatçıların xidmətləri bunun qarşısında kölgədə qalır. Lakin başqa tədqiqatçılar da qədim türk yazısı abidələrini öyrənmək sahəsində az iş görməmişlər. 1908-ci iljə F.V.K.Müller xristian dini məzmunlu «Schrakların sitayışı» və burhan (budda) dini məzmunlu «Altun yaruk» yazılı abidələrindən götürdüyü parçaları «Uyğurika» adlı kitabda nəşr etdirir. Kitabın ikinci hissəsi 1912-ci ildə nəşr edilmişdir. 1912-ci ildə macar alimi A.Lekok «Xuastuanift» adlı abidənin bir hissəsini transkripsiya və tərcümə ilə birlikdə nəşr etdirmişdir... 1991-ci ildə L.Y.Tuquşeva «Süan-Tszanın bioqrafiyasının uyğur variantı» əsərini faksimile, transkripsiya, tərcümə, qeydlər və lüğətlə birlikdə nəşr etdirmişdir. V.M.Nasilov qədim uyğur yazısı abidələrinin dil materialları əsasında «Qədim uyğur dili» adlı əsər yazmışdır.

Qədim uyğur yazısı abidələrinin təsnifi. Qədim uyğur yazısı abidələrinin böyük əksəriyyəti Çinin qərbində – Şərqi Türkünə tapılmışdır. Bu abidələr sayca göytürk abidələrindən xeyli çoxdur, lakin kağız üzərində olduğu üçün bunların əksəriyyəti ya məhv olmuş, ya da mətnlər xeyli dərəcədə zərər görmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kifayət qədər əlyazması dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bunların içərisində «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik»), «Altun yaruk» («Qızıl işıq»), «Süan-Tszanın bioqrafiyası», «Maytrısimit» kimi iri həcmli əsərlər, müxtəlif məzmunlu yüzlərlə şer və nəsr əsərini göstərmək olar; şerlərdən bir qisminin hətta müəllifləri də məlumdur.

Qrammatika baxımından göytürk və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dilində ikivariantlı işlənən şəkilçilər qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrinin dilində dördvariantlı şəkilçilərə çevrilir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, istər göytürk, istərsə göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin dili ilə qədim uyğur yazısı abidələrinin dili arasında lüğət tərkibi baxımından o qədər də böyük fərq yoxdur qrammatik quruluş isə (şəkilçilərin fonetik tərkibindəki qanunauyğun fərqləri çıxsaq), demək olar ki, eynidir.

Uyğurlar tarixləri boyu sitayiş etdikləri dinləri bir neçə dəfə dəyişmişlər. Təbii ki, onların tapındıqları dinlər uyğur ədəbiyyatında – qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə, xüsusən dini məzmunlu abidələrdə öz izlərini qoymamış deyildir. Bəzi tədqiqatçılar səhv olaraq əlifba məsələsini dil və din məsələsi ilə qarışdırıb guya yad əlifba ilə yazılan uyğur mətnlərinin uyğur dilinə heç bir aidliyi olmadığını iddia edirlər. Ə.Şükürlü yazır: «Uyğur qəbilələri, bəllidir ki, tapındıqları dini etiqadların müxtəlifliyi, düşükləri tarixi-ictimai şəraitlə bağlı olaraq müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər. Çin heroqlifləri ilə yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrini uyğur dili ilə oxumaq mümkün olmadığına görə onları uyğur dili abidəsi kimi öyrənməyə heç bir əsas yoxdur. Hindistana yaxın olub budda dininə sitayiş edən bir qrup uyğur qəbiləsi brahma – hind əlifbasından istifadə etmişlər. Bu əlifba fonetik (sillaboqrafik) yazı olduğuna görə uyğur mətnlərini qədim uyğur dilində oxumaq mümkündür».¹ Tamamilə səhv fikirlərdir, çünki Çin heroqlifləri ilə yazılmasına baxmayaraq, bunlar qədim türk yazılı abidələrdirsə, onları qədim uyğur dili abidələri kimi də qəbul etmək lazımdır.

Qədim uyğur qəbilələri ayrı-ayrı vaxtlarda, şaman dinini istisna etsək, dörd dinə – atəşpərəstliyə (mani və ya manixey dininə), xristian dininə, burhan (budda) dininə və islam dininə tapınmışdır. Mani dininə tapınan qədim uyğurlar mani əlifbasından istifadə etmişlər. Mani dini məzmunlu qədim uyğur

əlifbalarından «Xuastuanift» kitabəsini nümunə göstərmək olar. Bu abidənin həm mani, həm də qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxələri bizə məlumdur. Bizi mani əlifbası ilə yazılmış nüsxə yox, qədim uyğur əlifbası ilə yazılan nüsxə maraqlandırır. Xristian dininə sitayiş edən uyğurlar qədim uyğur əlifbasından istifadə etmişlər. Mərkəzi Monqolustandakı qədim uyğur xaqanlığı tənəzzülə uğradıqdan sonra uyğur qəbilələrinin bir hissəsi Şərqi Türkünstan və Cünqariyaya miqrasiya edir. Bu uyğurlar burhan (budda) dininə tapınırdılar. Burhan dininə tapınan qədim uyğurların miras qoyduqları yazılı abidələrin bir qismi brəhmi, əksəriyyəti isə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Brəhmi əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri bizi maraqlandırmır. Nəhayət, uyğurlar islam dinini qəbul etdikdən sonra əvvəllər qədim uyğur, sonralar isə ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. Ərəb əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri əksəriyyət təşkil edir, lakin ərəb əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri də bizi maraqlandırmır. Beləliklə, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrini dini mənsubiyyət, habelə üslubi çalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
2. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
3. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
4. İslam dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
5. Dünyəvi məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

Bu abidələr heç bir dini məzmun daşımır, sadəcə xalq danışığı üslubunda yazılmışdır. Əksərən şerlərdən ibarət olan bu abidələr Azərbaycan xalq şerlərini xatırladır və müasir Azərbaycan oxucusu lüğətdən istifadə etmədən belə onları başa düşə bilər.

Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

Qədim uyğur qəbilələrinin mani (atəşpərəstlik) dininə tapınmalarının tarixi hələ müəyyənləşdirilməmişdir. V.V.Radlov və S.Y.Malov belə hesab edirlər ki, uyğurlar hələ yeni eranın VII yüzilliyindən əvvəl mani dininə tapınmışlar. Türk xalqları tarixinin gözəl bilicisi olan L.N.Qumilevin fikrincə, qədim uyğur qəbilələri mani dinini VII-VIII yüzilliklərdə qəbul

¹ Əliş Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 1993, c. 34.

etmişlər. Sonuncu fikir daha ağlabatandır. Belə ki, Sasani İranda atəşpərəstlik təqib edilmirdi. Ərəblər İrani məğlub etdikdən sonra atəşpərəstləri təqib etməyə başladılar. Təqibdən qaçan atəşpərəstlər (zındıqlar) güclü Uyğur xaqanlığında – uyğur qəbilələri arasında özlərinə sığınacaq tapır. Həmin atəşpərəstlər mani dininin uyğurlar arasında yayılmasına və bəzi uyğur qəbilələrinin mani dinini qəbul etməsinə, habelə mani əlifbasından istifadə etməsinə səbəb ola bilərdi. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələrinin dili, bir tərəfdən, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur yazılı abidələrinin dilindən, digər tərəfdən, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian, burhan və islam dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələrinin dilindən fərqlənir. Bu abidələrin əksəriyyəti qədim fars-pəhləvi dilindən tərcümə edildiyi üçün mətnlərin lüğət tərkibində qədim fars sözlərinə tez-tez təsadüf edilir. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri içərisində «Xuastuanift» abidəsi diqqəti daha çox cəlb edir.

«Xuastuanift» abidəsi. S.Y.Malov bu abidəni «Manixeylərin peşmanlıq duası» adı ilə nəşr etmişdir. Əsərin yazılma, daha doğrusu qədim uyğur dilinə tərcümə edilmə tarixi mübahisəlidir. Abidənin ilk tədqiqatçısı V.V.Radlovun fikrinə, bu abidə V əsrdə tərtib edilmiş və ya qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. O belə bir faktdan çıxış edir ki, «Xuastuanift» abidəsinin dili həm lüğət tərkibinə, həm də qrammatik quruluşuna görə göytürk abidələrini xatırladır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeni eranın V yüzilliyində göytürk yazısı abidələrindən, hər halda böyük Orxon abidələrindən danışmaq hələ tezdir. Ola bilər ki, Yenisey kitabələri nəinki V yüzilliyə, hətta ondan daha əvvəlki tarixi dövrə aid olsun. Ancaq bu halda göytürk yazısı abidələri dilinin qrammatik quruluşundan danışmaq hələ tezdir, çünki kiçik həcmli Yenisey abidələri qrammatik quruluş haqqında mühakimə yürütmək üçün, demək olar ki, heç bir material vermir. Həmin abidəni V.V.Radlovla birlikdə tədqiq etmiş S.Y.Malov da V.V.Radlovun fikri ilə razılaşır. S.Y.Malovun fikrinə, mani dini Orta Asiyaya islam dini ayaq açmazdan əvvəlki dövrlərdə – V və ya VI yüzilliklərdə Orta Asiyada yayılmış imiş və «Xuastuanift» əsəri də həmin dövrün məhsu-

ludur. Nəzərə alsaq ki, islam dini bu dinin beşiyi olan Ərəbistan yarımadasında VII yüzilliyin ortalarında əsaslı şəkildə yayılmışdı və ərəblər Orta Asiyaya yalnız VIII yüzilliyin əvvəllərində gəlib çıxmışdılar (Kül tiginin ərəb qoşunları ilə Buzqala – Təmir kapıq civarındakı döyüşünü yada salmaq lazımdır), onda S.Y.Malovun mülahizələri də şübhə doğurur. L.V.Dmitriyevanın fikrinə, bu abidə VII və ya VIII yüzillikdə fars dilindən uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Ə.Şükürlü V.V.Radlov və S.Y.Malovla razılaşaraq yazır ki, «Xuastuanift» abidəsinin doğrudan da tərcümə əsəri olduğunu təsdiq etmək olur, çünki abidənin dilində əski uyğur ədəbi dilinə yad olan cümlə növləri və eləcə də İran sözləri mövcuddur. Lakin bu əsərin islam dini yayılmağa qədər meydana çıxması haqda yürüdülmən fikir və mülahizələr daha çox ağlabatandır. Belə ki, islam dini meydana çıxdıqdan sonra Orta Asiyada atəşpərəstlik məzmunu daşıyan bir əsər ortaya çıxarıla bilməz və nüsxələri də çoxaldılmazdı».¹ Abidənin tərcümə əsəri olduğuna şübhə edilmir. Lakin V.V.Radlov, S.Y.Malov və Ə.C.Şükürlünün abidənin V və ya VI əsrdə qədim uyğur dilinə tərcümə edilməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. L.V.Dmitriyeva və L.N.Qumilev abidənin VII-VIII əsrlərdə uyğur dilinə tərcümə edildiyini söyləyərkən həqiqətə daha yaxındırlar. Əvvələn, yuxarıda deyildiyi kimi, atəşpərəstlərin ərəblər tərəfindən İrandan sıxışdırılıb çıxarılmasınadək mani dininin uyğurlar arasında yayılması ağlabatan deyildir. V-VI yüzilliklərdə uyğurlar Altay dağlarının ətəklərində yaşayırdılar, köçəri həyat sürürdülər və mani dini rahiblərinin onların arasında öz dinlərini təbliğ etmələri üçün heç bir şərait yox idi. Mani dini rahibləri uyğurlar yalnız oturaq həyat tərzinə keçəndən sonra onların arasında dini təbliğat apara bilərdilər. Uyğurların oturaq həyata keçməsi isə VIII yüzilliyin ikinci yarısında baş vermişdir. Atəşpərəstlərin ərəb təqibindən şərqlə – uyğur qəbilələrinin yanına qaçması və qüdrətli Uyğur xaqanlığında sığınacaq tapması da məhz bu dövrə təsadüf edir. İkincisi, «Xuastuanift» əsəri V-VI yüzilliklərdə qədim uyğur dilinə bir də ona görə tərcümə edilə bilməzdi ki, V yüzilliyin ortalarından

¹ Əlisa Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 1993, s. 35.

başlayaraq ta 745-ci ilədək Böyük çöldə hakim qəbilə göytürk qəbiləsi idi, deməli, hakim dil də, qəbilələrarası ünsiyyət vasitəsi də göytürk dili idi. Qədim uyğur qəbilələri Birinci və İkinci Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan qəbilələrdən vurtut biri idi. «Xuastuanift» əsəri 745-ci ilədək türk qəbilələrindən birinin dilinə tərcümə edilməli olsa idi, onda qədim uyğur dilinə yox, «millətlərarası ünsiyyət vasitəsi» olan göytürk dilinə tərcümə edilərdi. Hər şeydən görünür ki, bu əsər qədim uyğur dilinə Uyğur xaqanlığı dövründə, yəni 745-ci illə 840-cı il arasında tərcümə edilmişdir. Daha bir məsələ bu fikrin xeyrinə zəmanət verir. «Xuastuanift» əsərinin dili, üslubu, tərcümənin (o dövr üçün) mükəmməlliyi göstərir ki, tərcüməçinin ixtiyarında nəinki göytürk yazısı abidələri, həm də heç olmasa, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri kimi samballı nümunələr olmuş, tərcüməçi onlardan yaradıcılıqla bəhrələnmişdir.

«Xuastuanift» əsərinin üç nüsxəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan ikisi mani əlifbası ilə yazılmışdır: biri Londonda, digəri Berlində saxlanılır. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxə isə Sankt-Peterburqda Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında mühafizə edilir. Hər üç nüsxə kəsirlidir. Mani əlifbası ilə yazılmış Berlin nüsxəsində söz sonunda qapalı saitlər (ı, i, u, ü) qoşa yazılır. Məsələn: *teñrii, karahuu, kəñçüü, simpii*. Saitlərin belə qoşa yazılması, görünür, onların uzun tələffüz olunduğunu göstərmək üçündür. Lakin digər iki nüsxədə, xüsusən qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə söz sonunda saitlərin qoşa yazılmasına rast gəlmirik. Yeri gəlmişkən, saitlərin qoşa yazılması hadisəsinə «İrk bitig» («Fəlnamə») əsərində də (əsər göytürk əlifbası ilə yazılmışdır) rast gəlinir. Berlin nüsxəsində bir sıra hallarda a, e, i saitlərindən sonra söz sonunda h hərfi əlavə edilir: haçah, teñriih, yekliiış və s. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə (Sankt-Peterburq nüsxəsində) d və t səslərindən başqa kar və cingilti samitlər yazıda qrafik cəhətdən fərqləndirilmir; təkcə bu iki sait qrafik cəhətdən fərqiəndirilir – onlar ayrı-ayrı işarələrlə yazılır. «Xuastuanift» abidəsinin dili bir sıra xüsusiyyətlərinə görə

qədim uyğur abidələrinə bənzəyirsə, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə hələ də göytürk yazısı abidələri ilə cynilik təşkil edir. Məsələn, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxədə d samiti qədim uyğur abidələrindəki kimi y və ya z samitinə çevrilməmiş, göytürk yazısı abidələrindəki kimi, yəni d samiti kimi işlənmişdir; məsələn: *adak* «ayaq», *edgü* «yaxşı», *adiril* «ayrılıq» və s. «Xuastuanift» əsərində uyğur ədəbi dili üçün yad olan, lakin göytürk yazısı abidələri üçün səciyyəvi olan -*ğma*, -*gmə* feli sifət forması da işlənir: *oluruğma* «oturan», *yükünügmə* «tapınan», «sitayış edən» və s. Bu feli sifət forması uyğurlara aid edilən, lakin göytürk əlifbası ilə yazılmış «İrk bitig» («Fəlnamə») əsərində də məhsuldar şəkildə işlənir. «Xuastuanift» əsərində say sistemi də göytürk abidələri dilinin say sisteminə bənzəyir: tərkibi miqdar sayları göytürk abidələrində, göytürk əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrində (İrk bitig, Moyun çor) düzəldilən sistemlə, yəni təklik üstə gəl onluq ç ı x on sistemi ilə əmələ gəlir. «Xuastuanift» əsərini göytürk əlifbası ilə yazılmış (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır: a) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə işlənməyən x, h, f kimi samitlər bu əsərdə işlənir; b) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə saitlərin damaq ahəngi müntəzəmdir, onun pozulmasında istisnalara yol verilmir, bu əsərdə isə saitlərin damaq ahəngi qanunu tez-tez pozulur; c) «Xuastuanift» əsərində fars dilindən alınma sözlər (məsələn: *fərzənd*, «oğul», *dintar* «dindar», *monastr* «monastr» və s.) çox işlənir. Sadalanan xüsusiyyətlər aydın surətdə göstərir ki, 1) «Xuastuanift» əsərinin tərcüməçisi nümunə kimi göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdən istifadə edilmişdir; 2) abidə Göytürk xaqanlığı süquta uğradıqdan, yəni 745-ci ildən sonra meydana gəlmişdir.

Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələr sayca azdır. Güman etmək olar ki, bu, xristian dininin uyğurlar arasında yayıla bilməməsi, daha doğrusu, zəif yayılması və tezliklə aradan çıxması ilə əlaqədardır. Xristian dini məzmunlu abidələr Orta Asiyada, məsələn, Qırğızıstanda arami əlifbasının bir qolu olan nestorian əlifbası ilə yazılmışdır

və mütəxəssislər bu abidələri suriyalıların adı ilə əlaqələndirirlər. Ola bilər ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələri də islam dini Suriyada yayıldıqdan sonra Uyğur xaqanlığına köçmüş suriyalılar və ya onların müridləri (şagirdləri) tərəfindən tərtib edilsin. Tarixdən məlum olduğu kimi, xristianlıq uyğur abidələri arasında yayıla bilməmişdi. Qərbi Çində – Şərqi Türküstan və Cünqariyada yaranmış uyğur dövlətlərinin rəhbərləri islam dinini qəbul etmiş, ərəblərdən daha çox müsəlmanlaşmış və islam dinini qəbul etməyənləri ərəblərdən daha şiddətli təqib etmişdilər. Məhz buna görədir ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu uyğur abidələri sayca bir qədər azdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, elmə bəlli olan bir neçə xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidəsi orijinal əsər deyil, tərcümədir. Ümumiyyətlə, qədim uyğur dilində xristian dini məzmunlu orijinal əsər yoxdur.

İndiyədək Şərqi Türküstanda iki nisbətən iri həcmli və bir neçə kiçik həcmli xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidəsi tapılmışdır. Tapılmış abidələrdən bəzisi parçalardan ibarətdir. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələrinin hamısı monqolların Uyğurustanı istila etməsindən əvvəlki dövrə aiddir, deməli, onlar hər halda XIII yüzillikdən əvvəlki dövrdə qələmə alınmışdır.

Xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin hamısı Şərqi Türküstanda, daha dəqiq deyilsə, təkcə bir kənddə – Bulayık kəndində tapılmışdır; hələ ki, başqa yerlərdə xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinə təsadüf edilməmişdir. Tapılmış abidələrdən ikisi dilçilik baxımından əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan biri 1908-ci ildə F.V.K.Miller tərəfindən nəşr edilən 34 sətirlik «Sehrkarların sitayışı» adlı abidədir. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış bu kitabə cəmi 3 səhifə həcmindədir. 34 sətirin hərəsində 5-6 söz vardır. Abidənin transkripsiyası bir səhifəyə sığır. «Sehrkarların sitayışı» abidəsi İncildən tərcümə edilmişdir. Əsərdə rahiblərin yenicə anadan olmuş İsayə sitayiş etmələrindən danışılır. Əsərin hansı dildən tərcümə edildiyi hələ müəyyənləşdirilməmişdir; mütəxəssislər bu fikirdədirlər ki, əsər ya Suriya, ya da soğd dilindən tərcümə

edilmişdir. Xristian dini məzmunlu ikinci, nisbətən iri həcmli qədim uyğur yazısı abidəsini ilk dəfə A.Lekok nəşr etdirmişdir. Bu abidə həcmcə «Sehrkarların sitayışı» adlı abidədən də kiçikdir. Abidədə tamahkarlıq, günah işlətmək, şimikləndirmək kimi mənfi sifətlər tənqid edilir, onlara qarşı mübarizə aparmaq, onlardan çəkinmək nəsihət edilir.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri.

Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış və dövrümüzə qədər gəlib çatmış dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin əksəriyyəti burhan dini məzmunlu kitabələrdir. Bunun da səbəbi aydındır: uyğur qəbilələri islam dinini qəbul edəndək, yəni X yüzilliyədək burhan dininə tapınmışdır. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin, demək olar ki, hamısı Çin, hind, toxar və Tibet dillərindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Bu abidələrdən bəziləri tərcümədir. Məsələn, «Maytrisimit» əsəri hind dilindən toxar dilinə, toxar dilindən isə qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Burhan dini məzmunlu çoxlu qədim uyğur yazısı abidəsi ilə yanaşı bir neçə iri əsərin də mövcud olması qədim uyğur ədəbi dilinin leksik xüsusiyyətləri və qrammatik quruluşu haqqında tam təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Təəssüf ki, V.M.Nasilovun kiçik həcmli əsərini çıxsaq, indiyədək qədim uyğur dilinin leksikası və qrammatik quruluşu haqqında az-çox gözə çarpan əsər yazılmamışdır. Əgər belə əsər yazılsa idi, məlum olardı ki, qədim uyğur dili göytürk dilindən o qədər də fərqlənmir, gözəçarpan fərqlər qanunauyğun fonetik dəyişiklər və alınma sözlərdən ibarətdir və qədim uyğur ədəbi dili istər fonologiya, istər lügət tərkibi, istərsə qrammatik quruluşuna (morfolojiya və sintaksisinə) görə göytürk ədəbi dilinin, bir növ, davamı, inkişafıdır.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri içərisində həm həcminə, həm bədii xüsusiyyətlərinə, həm də dilçilik baxımından üçü – «Maytrisimit», «Süan-Szanm bioqrafıyası» və «Altun yaruk» əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

«Maytrisimit» əsəri. Bu əsər ikinci Turfan arxeoloji ekspedisiyası zamanı (1904-1905-ci illər) tapılmışdır. Birinci nüsxə Scvgim qəsəbəsi yanında çay qırağında monastırda tapılmışdır. A.fon Lekoka görə, bu monastr VIII-XI əsrlərdə

fəaliyyət göstərmişdir. İkinci nüsxə Sevgim qəsəbəsindən 5 km şimalda Murtak çayı sahilində tapılmışdır. Üçüncü nüsxə isə Sevgim qəsəbəsində tapılmışdır.

«Maytrisimit» əsəri üzərində ilk elmi araşdırmaları 1907-ci ildə F.B.K.Müller aparmışdır. 1945-ci ildə A.fon Lekok əsəri bütövlükdə nəşr etmişdir, Anna fon Qaben, R.Rəhməti Arat, Brunhild, Korner və Şarlotta Leyz toplamış, təsnif edib düzəltmişlər. A.fon Lekok əsər üzərində elmi araşdırmalar aparmışdır. Əsərin faksimile ilə, lakin tam olmayan ilk nəşri 1957-ci ildə A.fon Qaben (birinci hissə) tərəfindən edilmişdir. Əsərin ikinci hissəsi 1961-ci ildə Berlində nəşr edilmişdir. Türk tədqiqatçısı Şinasi Pekin 1976-cı ildə Ankarada bu əsəri 598 səhifəlik bir kitab şəklində nəşr etmişdir. Müəllif dərin elmi araşdırmalar aparmış, əsərin transkripsiya və tərcüməsini hazırlamış onu xüsusi qeydlərlə təchiz etmiş, əsərdə işlənən söz və şəkilçilərin qlossarisini hazırlamışdır. Şinasi Tekin əsərə belə bir köməkçi başlıq əlavə etmişdir: «Burhanların Mehdisi Maytreya ilə görüş. Uyğurca ibtidai bir dram». «Maytrisimit» əsərinin birinci hissəsi filologiya elmləri namizədi Əbülfəz Quliyevin tərcüməsində Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Quliyev əsəri qədim uyğur dilindən deyil, müasir türk dilindən tərcümə etmişdir. Buna görə də tərcümə kifayət qədər dəqiqi deyildir (ola da bilməzdi).

Əsərin əlyazmasının kağızı çox köhnədir, mürəkkəb ümumiyyətlə çox solğundur. XX-XXI bölmələrin mürəkkəbi tünd qara rəngdədir. Hər səhifədə 30-33 sətir vardır. Uyğur yazısı önənəsindən fərqli olaraq, sətirlər yuxarıdan aşağı yox, sağdan sola yazılmışdır.

«Maytrisimit» əsəri bir səcdə (giriş) və 27 bölmədən (ümüş), yəni 28 hissədən ibarətdir. Əsər Maytrının gələcəkdə tanrılar ölkəsi Tuyitdən insanlar aləminə, yer üzünə enəcəyindən sonrakı (güman edilən) həyatı və fəaliyyətindən bəhs edir. Adətən, burhan dininə aid əsərlər qədim uyğur dilinə Çin dilindən tərcümə edilmişdir. Lakin «Maytrisimit» əsəri qədim uyğur dilinə (əsərdə *uyğur dili* ifadəsinə bir dəfə də olsun təsafüd edilmir, hər yerdə *türki dilinə* ifadəsindən istifadə edilir) Çin dilindən deyil, toxar dilindən tərcümə

edilmişdir. Əsərin toxar dilində olan əlyazması sanskrit (hind) və Çin dillərində olan variantlarından xeyli fərqlənir. Toxar dilinə hind dilindən Kavya üslubunda dəyişdirilərək tərcümə edilmişdir. Toxar dilindəki 130 hissə əsərin uyğur dilində olan variantı ilə birlikdə Turfan arxeoloqoji ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Belə güman etmək olar ki, «Maytrisimit» əsərinin toxarca tərcüməsində də türklər iştirak etmişlər. Bunu iddia edərkən iki amilə əsaslanmaq olar: 1. Uyğur dilinə tərcümədə bütün fəsillərin sonunda türk tərcüməsi toxar tərcüməçisinin adı qeyd edir. 2. Toxar dilinə tərcümədə şəklini dəyişmiş bəzi türk sözlərinin işləndiyinə təsadüf edirik.

Əsəri toxar dilindən qədim uyğur dilinə, güman ki, burhan monastrında rahib olan Pratyarakşit açarı yaradıcılıqla tərcümə etmişdir. Əsərin qədim uyğur variantında elə ünsürlər vardır ki, onları nə hind, nə Çin, nə də toxar dillərində olan «Maytrisimit»lərdə görmək mümkün deyildir. Pratyarakşit açarı Tarım uyğurlarından deyil, qərb uyğurlarındandır. O, İl-bahk şəhərində doğulmuşdur. Bu şəhər İli çayı sahilində Kulça şəhəri yaxınlığında yerləşmişdir. Pratyarakşit açarı sözlərin mənə incəliklərini dərinləndirən bilir, onları yerində işlədir. Görünür, o, dövrünün kamil savad almış adamlarından biri olmuşdur. O, qədim uyğur dilinin daxili aləminə, zəngin lügət tərkibinə, sözlərin mənə çalarlarına dərinləndirən bələd olmuşdur. Buna görə də «Maytrisimit» əsəri tərcümədən daha çox orijinal əsər təsiri bağışlayır.

Əsərin qədim uyğur mətni Hinayana məzhəbinin Vaybiyiki təriqətinə aiddir.

Qədim Hindistanda ədəbi əsərlər 29 hissədən ibarət olurdu. «Maytrisimit» əsərinin qədim uyğur dilinə tərcüməsində bu quruluş mühafizə edilmişdir, Çin və toxar dillərinə tərcümədə isə pozulmuşdur.

Əsərin hər bölməsinin əvvəlində hadisələrin baş verdiyi yer, şərait təsvir edilir, iştirakçılar haqqında məlumat verilir. Bu da müasir dramlardakı səhnənin təsvirinə, remarkaya bənzəyir. Əsərdə vəli (arxant) və burhanların surətlərinin təsvirinə də rast gəlmək olar. Bundan başqa, əsərdə körk (rəsm, heykəl) və görünc (müasir dramlarda pərdə, şəkil, səhnə) məfhumlarından

da istifadə edilməsi onun ibtidai dram olması fikrinə gətirir. Bütün bunlar göstərir ki, qədim uyğurlar hələ IX, yaxud X yüzillikdə Koçu dövləti zamanında bəsit, ibtidai dram janrını dinə uyğunlaşdırmışlar.

Bu əsər Maytrı bayramlarında ifa edilmiş. Martrı bayramı ilin ilk günündə keçirilirdi. Bu, yeni gün, yeni il bayramı idi. Əsəri rahiblər uca səslə, ahənglə xalqa oxuyardılar. Bayramda gülüşərdilər, pyeslər tamaşaya qoyardılar. Tamaşaları pantomima ilə göstərərdilər. Tamaşalarda rəngli və plastik qablardan istifadə edilərdi.

Əsərin Sevgim nüsxəsini Boz bay Tirək arvadı Yıdlək ilə Sintar Seliyə yazdırmışdır. Dinə aid əsəri yazmaq, yaxud yazdırmaq burhan dininə görə savab sayılır.

Əsər sanskrit dilindən toxar dilinə bizim eramın III yüzilliyində tərcümə edilmişdir. Əsərin qədim uyğur variantının bir yerində Koçu dövləti xatırladılır (təbii ki, toxar variantında belə xatırlama ola bilməzdi). Bu onu göstərir ki, əsər Koçu dövlətinin monastrlarından birində tərcümə edilmişdir. Deməli, əsər buraya kənardan gətirilməmiş, Sevgim və Murtak monastrlarında yazılmışdır.

«Maytrisimit» əsərinin toxar dilindən uyğur dilinə tərcümə edilməsi tarixi haqqında da bəzi işarələr vardır. III bölmədə darmavi (Dharmavi) adı vardır. X bölmədə bir-iki qapalı tarix vardır. XV bölmənin sonunda (bir üçüncü) Vartsun (Fa-tsun) adına rast gəlirik: «Mən Vartsun adlı yeni öyrənən hörmət ilə təqvim yazdım». Bütün bunlardan əsərin tərcümə edildiyi tarixi aydınlaşdırmaq olar. Bütün hallarda «Maytrisimit» əsərinin qədim uyğur dilinə tərcüməsi tarixini Koçuda uyğur dövlətinin yaradılmasından əvvəlki dövrə, yəni IX yüzilliyin ikinci yarısından əvvələ aparmaq olmaz.

«**Suan Szanın bioqrafiyası**». 840-cı ildə Mərkəzi Asiyada uyğur xaqanlığı qırğızların təzyiqi nəticəsində süquta uğradı. Uyğurların bir hissəsi Çin imperiyasının tərkibinə daxil oldu, bir hissəsi isə qərbə miqrasiya edib Turfanda yerləşdi. Turfana köçən uyğur qəbilələri yerli türk qəbilələri ilə birləşib özəyini qədim uyğur qəbilələrinin təşkil etdiyi qədim uyğur dövlətini – Koçu bəyliyi yaratdılar. Yeni dövlətdə ilk uyğur xaqanlığının

rəsmi dövlət dini olan manixey (mani) dilinin əsasları sarsılır, yeni şəraitlə, yeni siyasət və ideologiya ilə əlaqədar olaraq yeni din yayılmağa başlayır. XI əsrin ikinci yarısında uyğurlar arasında burhan (buddizm) dini geniş yayılır. Təbii ki, yeni ideologiya öz təbliğat vasitələrini yaratmalı idi. Buna görə də Koçu dövlətində burhan dininin təbliği ilə bağlı olan əsərlər qədim uyğur dilinə tərcümə edilirdi. Burhan dini ideyalarını təbliğ edən bu qədim uyğur yazısı abidələrinin az bir qismi bizim zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim uyğur yazısı nümunələrindən biri də VII yüzilliyin Çin səyyahı Suan-Szanın bioqrafiyasıdır. Belə güman edirlər ki, bu əsər qədim uyğur dilinə XI əsrin əvvəllərində tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə dövrünün görkəmli tərcüməçisi və şairi Senqu Seli Tudun tərcümə etmişdir. Senqu Seli Tudun Koçu dövlətinin inkişaf etmiş mədəni mərkəzlərindən biri olan Beşbalıq şəhərində yaşayırdı. Onun, bizə çatmasa da, şerləri də olmuşdur. Bu əsər Senqu Seli Tudunun ilk tərcüməsi deyildir.

«Suan Tszanın bioqrafiyası (səyahətnaməsi)» Anna fon Qaben, Fen Tzyaşen, L.Y.Tuquşeva tərəfindən tədqiq edilmişdir. L.Y.Tuquşeva bu əsərin tənqidi mətnini 1991-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Başqa tərcümələrində olduğu kimi, Senqu Seli Tudun bu əsəri də qədim uyğur dilinə yaradıcı şəkildə tərcümə etmiş, ona əlavələr, aydınlaşdırmalar, haşiyələr, müəllif (tərcüməçi) ricətləri əlavə etmişdir. Orijinaldan fərqli olaraq Senqu Seli Tudun əsəri epos (kavi nom bitig) adlandırılır. Burada bir sıra yer adlarına, o cümlədən Koço (Koçu), Xatan (udun), Kuça (küsən) toponimlərinə tez-tez rast gəlirik. Üslub baxımından «Suan-Szanın bioqrafiyası» göytürk əlifbası ilə yazılmış Orxon-Yenisey abidələrinin dilini xatırladır.

«**Altun Yaruk**». Uyğur əlifbası ilə yazılmış və burhan dini qanunlarına həsr edilmiş qədim uyğur abidələri arasında həcminə görə ən böyüyü «Altun Yaruk» («Qızıl işıq») adlı əsərdir. Burhan dininə aid əsərlərin böyük əksəriyyəti kimi bu əsər hind (sanskrit) dilindən deyil, Çin dilindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə X yüzilliyin birinci yarısında Beşbalıq şəhərinin sakini Senqu Seli Tudun

tərcümə etmişdir. Tərcüməçi əsərə yaradıcı surətdə yanaşmış, onun məzmununu saxlayaraq formasında xeyli dəyişiklik etmiş, hətta bəzi yerlərini nəzmə çəkmişdir. Buna görə də bu əsəri Senqu Seli Tudunun yaradıcılıq məhsulu, iqtibas adlandırmaq səhv olmazdı. Bu əsər burhan dininin ideyalarını təbliğ edən əsərdir. Əsər fəlsəfi və dini hekayət və rəvayətlərdən ibarətdir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, Burhan dininin terminləri burada türkləşdirilmiş, türk sözlərindən düzəldilmiş terminlərlə əvəz edilmişdir.

«Altun Yaruk» abidəsinin elm aləminə altı nüsxəsi məlumdur. Abidə 1908-1913-cü illər arasında əvvəlcə alman, sonra rus elmi ekspedisiyaları tərəfindən Çində hissə-hissə tapılmışdır. Sonuncu və ən son nüsxə 1687-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxədir. Bu nüsxə 1910-cu ildə S.Y.Malov tərəfindən Şərqi Türküstanda – Çinin Tansu əyalətində tapılmışdır. Bu nüsxə Sankt-Peterburq şəhərində saxlanır. Həmin nüsxə təkə mətn şəklində (tərcüməsiz) 1913-1918-ci illərdə Sankt-Peterburqda V.V.Radlov və S.Y.Malov tərəfindən nəşr edilmişdir. Sonralar – 1930-cu ildə əsər alman dilinə tərcümədə nəşr edilmişdir. Təəssüf ki, əsərin nəşri bitməmişdir (675 səhifədən yalnız 466 səhifəsi nəşr edilmişdir). «Altun Yaruk» əsərinin digər nüsxələri həcmə Sankt-Peterburq nüsxəsindən xeyli kiçik və naqisdir.

«Altun Yaruk» abidəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə bir hökmdarın xəstələnməsindən bəhs edilir. Həmin hökmdar «Altun Yaruk» əsərini köçürərək burhan məbədinə verir. Bu xeyirxah işinə görə o, sağalmaz hesab edilən xəstəlikdən qurtulur. İkinci hissə də buna bənzəyir: Anku kəndinin kəndxudasının arvadı «Altun Yaruk» abidəsini oxumaqla xəstəlikdən qurtulur.

«Altun Yaruk» abidəsi qədim uyğur ədəbi dilini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu abidənin dili göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dili ilə sonrakı dövr uyğur ədəbi dili arasında sanki keçid mərhələsi təşkil edir, uyğur ədəbi dilinin göytürk yazısından qədim uyğur yazısına inkişafının yolunu göstərir. Abidənin dilində həm əvvəlki dövrün ədəbi dillərinin – göytürk ədəbi

dilinin və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur mətnləri dilinin xüsusiyyətləri qorunub saxlanılır, həm də yeni qazanılmış keyfiyyətlər öz əksini tapır. «Altun Yaruk» abidəsinin dilində göytürk və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində işlənən *-ğma*, *-ğmə* və *-taçı*, *-təçi* şəkilçili feli bağlama formaları, təsirlik halın *-ığ*, *-ig* şəkilçisi forması işlənir, həm də yeni qazanılmış feli sifət və feli bağlama formaları, tərkibi sayların müasir türk dilləri üçün səciyyəvi olan düzəldilmə şəkli (onluq üstə gəl təklik), müasir türk dillərində işlək olan sıra sayları düzəldən şəkilçilər işlənir.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələrinin arasında çoxlu şerlərə də rast gəlmək olar.

Qədim uyğur islam abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış islam abidələri dini məzmunundan daha çox didaktik məzmunla malikdir. İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələri Turfanda tapılmış və Berlində saxlanır. Bu abidələr, əsasən, nəzmlə yazılmışdır, kiçik şerlərdir. Bu şerlər şəkli və tərzinə görə sonrakı türk xalq ədəbiyyatını xatırladır. Buna görə də belə bir fikir demək olar ki, islam abidələri qədim türk şəri ilə yeni türk şəri arasında, bir növ, körpüdür. Aşağıdakı «Bilig» başlıqlı iki bəndlik şerə diqqət yetirin:

*Bilig bilin, ya bəyim,
Bilig saña eş bolur.
Bilig bilgən ol ərkə,
Bir kün devlät tuş bolur.*

*Biliglig ər bilin
Taş kurşansa, kaş bolur.
Biligsizniñ yanınğa
Altun koysa, taş bolur.*

Tərcüməsi:

*Bilik bilin, ey bəyim,
Bilik sənə eş olur.
Bilik bilən insana,
Bir gün dövlət tuş olur.*

*Bilikli ər belinə
Daş qurşansa, qaş olur.
Biliksizin yanına
Qızıl qoysan, daş olur.*

İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni yaranan keyfiyyətlərlə yanaşı, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dilində işlənən bir sıra qrammatik formaların da mühafizə edildiyinin şahidi oluruq.

Dini məzmun daşımayan qədim uyğur yazısı abidələri.

Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan və dini məzmun daşımayan qədim uyğur abidələri arasında, heç şübhəsiz, ən gərəklisi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun 1069-cu ildə yazdığı «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtliyə aparan bilik») adlı əsəridir. Əsər Kamil Vəliyev və Ramiz Əsgər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və təkcə tərcümə şəklində (yəni faksimilesiz və qədim uyğur mətni olmadan) nəşr edilmişdir. «Kutadğu bilig» əsərinin Azərbaycan dilində bu nəşrinin dilçilik baxımından əhəmiyyəti olmasa da, filologiya və ədəbiyyatşünaslıq baxımından tərcümə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dini məzmun daşımayan qədim uyğur yazısı abidələri arasında hüquq sənədləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bclə sənədlərdən «Nökərin ağadan şikayəti», «Torpaq satılması haqqında sənəd», «Küncüt borcu», «Yağ borcu», «Torpaq icarəsi», «Bezlə meynələrin dəyişdirilməsi», «Bezlə qadının dəyişdirilməsi» və s. haqqında olan sənədləri nümunə göstərmək olar.

Qədim uyğurların hüquq sənədləri, əsasən, X-XIII yüzilliklərə aiddir. Bu sənədlər qədim uyğur qəbilələrinin hüquq mədəniyyəti, təsərrüfat həyatı, cəmiyyətdəki hüquqi münasibətlər haqqında bizə tam məlumat verir. Koçu dövlətində uyğurlar, əsas etibarilə, üzümçülük və pambıqçılıqla məşğul olmuşlar. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Koçu dövlətində quldarlıq mövcud olmuşdur. Qədim uyğurlar qul alıb satmış, hətta valideyn öz övladını qul kimi satmış, yaxud müvəqqəti işləmək üçün, necə deyirlər, kirayəyə vermiş, əslində müəyyən müddətə satmışdır. Turfandakı Koçu dövlətində taxılçılıq, qismən, maldarlıq da mövcud olmuşdur.

Qədim uyğur hüquq sənədləri arasında çoxlu borc qəbzləri, alqı-satqı sənədləri mövcuddur. Borc qəbzləri çaxır, pul, pambıq parça, küncüt yağı borc alınmasına aiddir, alqı-satqı sənədləri isə meynəlik və torpaq sahələrinin alınib-satılması haqqında sənədlərdir. Vergi və biyar haqqında da xeyli sənəd mövcuddur. İtirilmiş sənədlərin əvəzinə verilmiş yeni sənədlərə də rast gəlmək olur. Dini və mülki vəsiyyətnamələr, təsərrüfat haqqında qeydlər və s. sənədlər də vardır. Bir sözlə, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğurun ictimai həyatını hərtərəfli əhatə edir, qədim uyğur cəmiyyətinin hüquqi əsasları haqqında tam təsəvvür yaradır. Bu sənədlər, digər tərəfdən, qədim uyğur dilində hüquq terminlərinin artıq müəyyənləşdiyini, təşəkkül tapdığını göstərir. Nəhayət, bu sənədlər qədim uyğur cəmiyyətində artıq müəyyənləşdirilmiş qiymətlər sisteminin, faizin, sələmin, borc verilmə müddəti ilə öhdəliyin, müqavilənin şərti arasında müəyyən sabit əlaqənin olmasına şahidlik edir. Qısa desək, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğur ədəbi dilində artıq dəftərxana üslubunun təşəkkül tapdığını göstərir.

Hüquq sənədlərini tərtib etmək üçün qəlib də müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə əvvəlcə (on iki il siklli heyvan təqvimini ilə) tarix (il, ay, gün) göstərilir. Sonra öhdəlik, yaxud müqavilə gəlir. Sənədin sonunda hüquq aktını tərtib edərkən iştirak edən şahidlərin siyahısı verilir. Şahidlər öz adları qarşısında öz möhürlərini vurur, yaxud damğalarını basırlar. Bundan başqa, damğadan əlavə və damğanın əvəzinə hüquqi sənədlərə mürəkkəbə batırılmış barmaq da basılır. Bəzi hüquq sənədlərində onları tərtib edən şəxs də (kA-tib) göstərilir. Əməliyyat aparanların Çin tərzli hazırlanmış möhürlərinə də təsadüf edilir. Məsələn, borc qəbzində borc verən, borc alan, borcun miqdarı, sələm faizi, faizlə birlikdə borcun verildiyi müddət (qaytarılması vaxtı) göstərilir, bəzən isə borc verənin, yaxud borc alanın vəfat edəcəyi təqdirdə, bəzi əlavə şərtlər də qeyd edilir. Sənəddə hər şeyin (qulun, torpağın, parçanın, yağın, çaxırın, pambığın) qiyməti dəqiq göstərilir.

GÖYTÜRK ƏLİFBASININ MƏNŞƏYİ

Əlifba hərflərin müəyyən qayda ilə düzülüşünə deyilir. Bu mənada göytürk dilində əlifbanın olub-olmadığını demək çətindir; çox güman ki, bu mənada göytürk dilində əlifba olmamışdır. Burada «göytürk əlifbası» termini göytürk dilində işlənən işarələrin- hərflərin toplusu mənasında başa düşülməlidir.

Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının, daha doğrusu, yazısının mənşəyi haqqında söylənmiş fikirləri iki dövrə ayırmaq olar: Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış mətnlərin tapılmağa başlandığı dövrdən Kül tigin adibəsinin oxunmasına qədərki dövr (XVIII yüzilliyin əvvəlləri – XIX yüzilliyin sonu) və Kül tigin abidəsinin oxunmasından indiyədək olan dövr. Əslində indi də göytürk əlifbasının mənşəyi məsələsi mübahisəlidir.

Göytürk yazısı abidələrinin öyrənilməsinin birinci, yəni abidələrin şifrəsinin açılmasına (dekabr 1893) qədərki dövərində o zamanlar elm aləmi üçün hələ naməlum olan bu yazıların hansı hərflərlə yazılmasından yox, yazıların hansı xalqa mənsub olmasından söhbət gəldirdi: mübahisə Orxon-Yenisey hərflərinin necə, hansı yolla yaranmasından yox, bu yazılı daşların hansı xalq tərəfindən qoyulması ətrafında gedirdi. Bu problem haqqında ilk fikri məşhur səyyah D.Y.Messersmidt söyləmişdir. O, 1727-ci ildə Sibir səyahətindən qayıtdıqdan sonra Rusiya Elmlər Akademiyasına məruzə təqdim edir. Həmin məruzədə səyyah 1720-1727-ci illərdə Sibirdə apardığı axtarışlara yekun vurur, o cümlədən Sibirin cənubunda Yenisey çayı hövzəsində kəşf etdiyi yazılı daşlar haqqında məlumat verirdi. D.Y.Messersmidt yazırdı ki, bu yazılı daşlar, güman ki, qədim zamanlarda bu ərazilərdə yaşamış kelt-qot qəbilələrinə mənsubdur. Məşhur şərqşünas və səyyah T.Bayerin gündəliyində də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mənşəyi məsələsinə toxunulur: onun fikrincə, bu abidələr kelt işarələri ilə yazılmışdır.

İsveç zabiti Filipp İohan Tabbert Stralenberq 1730-cu ildə nəşr etdirdiyi kitabında Yenisey çayı hövzəsində rast gəldiyi sirlı yazıları skandinav runları ilə müqayisə edir və onları run yazısı adlandırır. Həmin vaxtdan bu səhv termin qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinə damğa kimi yapışmışdır. İndinin özündə də hamın bu terminin, bu adın səhv olduğunu qəbul etdiyi bir zamanda elmi ədəbiyyatda «run yazısı», «run əlifbası» və daha səhv olan, daha biabırçı olan «runik yazı», «runik əlifba» terminlərinin işlədilməsinə tez-tez rast gəlmək olar.

1818-ci ildə «Sibirski vestnik» jurnalında Q.İ.Spaskinin «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» adlı məqaləsi nəşr edilir. Həmin məqaləyə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış iki abidənin şəkli də əlavə edilmişdi. Qraf N.P.Rumyantsevin xahişi ilə akademik F.İ.Kruq bu məqaləni latın dilinə tərcümə edir. Q.İ.Spaskinin məqaləsi məşhur dilçi Vilhelm fon Humboldt və şərq dillərinin, o cümlədən türk dillərinin görkəli tədqiqatçısı J.B.Abel-Remüzənin (1788-1832) diqqətini cəlb edir. J.B.Abel-Remüzə 1822-ci ildə Q.İ.Spaskinin məqaləsi haqqında rəy yazır. O, rəydə göstərir ki, Asiya xalqlarında qəbir üzərində «pey» adlanan ikidilli, hətta üçdilli yazısı olan daş obelisklər qoymaq adəti varmış. Belə obelisklərin tapılması Yenisey kitabələri məsələsinin həllində mühakimə və fərziyyələrdən daha çox kömək göstərə bilər. Abidələrin yazıldığı işarələrin run işarələrinə bənzəməsini J.B.Abel-Remüzə zahiri və əldadıcı adlandıraraq yazır ki, bu abidələr qədim türk qəbilələrinin məskun olduğu ərazidə yerləşir. Q.İ.Spaskinin məqaləsi haqqında Rommel və Y.Klaprot da rəy söyləyirlər. J.B.Abel-Remüzədən fərqli olaraq, Q.İ.Spaski, Rommel və Y.Klaprot bu abidələrin türklərə mənsub olmasının əleyhinə çıxırlar. Q.İ.Spaski yazırdı ki, türklərin, ümumiyyətlə tatar qəbilələrinin qədim dövrlərdə Sibirin cənubunda yaşaması haqqında elmdə heç bir iz yoxdur, əksinə, hər şey göstərir ki, türklər bu yerlərə sonralar köçüb gəlmişlər. Q.İ.Spaski Yenisey çayı hövzəsində tapılmış daş üzərindəki yazıların kalmık qəbilələrinə mənsub olması fərziyyəsini irəli sürür. Rommel Yenisey kitabələrini alman runları ilə müqayisə edib belə bir fərziyyə irəli sürür ki, bu kitabələr ya skif, ya da yunan-qot mənşəlidir. Y. Klaprot məsələyə bir qədər ehtiyatla yanaşır. O yazır ki, Yenisey kitabələrinin

yazıldığı işarələr yunan runlarına bənzəyir. 1859-cu ildə akademik A.A.Şifner (1817-1879) Yenisey kitabələrinin milli mənsubiyyətinə toxunmadan göstərir ki, run işarələri damğalardan törəmişdir. Q.İ.Spaski Yenisey kitabələrinin milli mənsubiyyəti haqqındakı fikrini gözlənilmədən dəyişir. 1857-ci ildə o yenidən Yenisey kitabələri probleminə qayıdır. O özünə qədər irəli sürülən fərziyyələri, xüsusən Rommelin abidələri skiflərə bağlaması fərziyyəsini qəti şəkildə rədd edir, əvvəlcə bu abidələrin hansı xalqa mənsubluğu məsələsini açıq saxlasa da, sonradan onların slavyanlara mənsub olması nəzəriyyəsini irəli sürür. Onun nəzəriyyəsi V.Florinski tərəfindən müdafiə edilir. Q.İ.Spaskidən iki il sonra M.A.Kastren də Yenisey kitabələrinin slavyan mənşəli olması fərziyyəsini irəli sürür. 1874-cü ildə N.Popov Yenisey kitabələri üzərində tədqiqat apararaq Rommelin abidələrin qot mənşəli olması haqqındakı fikrini daha da inkişaf etdirir. Elə həmin il fin alimi İ.A.Aspelin Sibirdə tapılmış balbalların (daşdan kobud şəkildə yonulmuş insan «heykəlləri») və naməlum yazının tarixini qədim fin qəbilələrinə bağlayır.

XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq Yenisey kitabələrinin milli mənsubiyyətinə münasibət dəyişməyə başlayır. Q.İ.Spaski kitabələrin slavyan qəbilələrinə mənsub olması haqqındakı öz əvvəlki fikirlərindən əl çəkir, bu kitabələrin yazıldığı işarələrin Sibirin cənubunun qədim sakinləri olan tatar qəbilələrinin qohumluq münasibətlərini bildirən damğalara bənzəməsi haqqında danışır, onları damğalarla müqayisə edir. Yenisey kitabələrinin yazıldığı işarələrin Sibirdə yaşayan türk xalqlarının damğalarına bənzəməsi H.Vamberinin də diqqətini cəlb edir. M.A.Kastren də öz əvvəlki mülahizələrindən əl çəkir. O, Sibirə təşkil edilmiş uzunmüddətli ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra Yenisey çayı hövzəsində tapılan yazılı abidələrin Sibirdə yaşayan tatarlarla bağlı olduğunu söyləyir. Artıq yuxarıda göstəriləyi kimi, akademik A.A.Şifner Yenisey kitabələrinin işarələrinin türk xalqları arasında geniş yayılmış damğalardan törəyə bilməsi fərziyyəsini irəli sürür. N.A.Aristov və N.Q.Mallitski Yenisey kitabələrinin yazıldığı işarələrin türk qəbilələrinin işlətdikləri damğalarla əlaqəsini geniş şəkildə araşdırır və bir-birindən asılı olmayaraq,

təxminən eyni zamanda nəşr edilmiş kitablarında bu fikri əsaslandırırırlar.

Lakin Yenisey kitabələrinin türk qəbilələrinə mənsubluğu fikrini inkar edənlər hələ də vardı. İ.A.Aspelin Yenisey kitabələrinin işarələrini Çud gölü sahilində tapılmış yazıların işarələri ilə tutuşdurur və bu kitabələrin hun mənşəli olması fikrini irəli sürür. Fin alimləri isə fin qəbilələrinin qədim zamanlarda Sibirdə yaşadığını əsas götürərək Yenisey kitabələrinin finlərə mənsub olması fərziyyəsini əsaslandırmağa çalışırlar. Bütün bunlara görə, əvvəlcə Yenisey kitabələrinin hansı xalqa mənsubluğu məsələsi həll edilməli idi. Kitabələrin hansı xalqa mənsubluğu məsələsi həll edildikdən sonra bu kitabələrin yazıldığı işarələrin mənşəyi məsələsi müzakirə edilə bilərdi. 1893-cü il dekabr ayının 13-də Vilhelm Tomsen Kül tigin abidəsini oxudu və məlum oldu ki, Orxon-Yenisey kitabələri göytürk qəbilələrinə mənsubdur. Bundan sonra Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin yazıldığı işarələrin mənşəyi haqqındakı mübahisələr yeni istiqamət aldı. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının mənşəyini araşdırmağın ikinci dövrü də məhz bu vaxtdan başlanıb.

Orxon-Yenisey yazısı işarələrinin mənşəyini izah etmək üçün təşəbbüslər Orxon-Yenisey abidələrinin şifrəsi açılmazdan əvvəl göstərilmişdi. Bir az əvvəl göstəriləyi kimi, XIX yüzilliyin ikinci yarısında Q.İ.Spaski, M.A.Kastren, A.A.Şifner və H.Vamberi Yenisey çayı hövzəsindəki yazılarda rast gəlinən işarələrin Sibir tatarlarının tayfa damğalarına oxşadıqlarına diqqəti cəlb etmişdilər. N.A.Aristov bu mövzuda deyilənləri ümumiləşdirərək göstərdi ki, ən qədim zamanlarda mövcud olan tayfa damğaları sonralar Orxon-Yenisey əlifbasında hərflər kimi işlədilmişdir. Q.A.Mallitski N.A.Aristovun bu fərziyyəsini müdafiə etdi və əsaslandırdı.

V.Tomsen Orxon-Yenisey yazısının şifrəsini açarkən bəzi işarələrin sami-pəhləvi əlifbasının işarələrinə bənzədiyini qeyd etmişdir. Sonralar o, 39 Orxon-Yenisey işarəsindən 23 işarənin arami əlifbasından mənşəcə asılı olduğunu göstərdi. Türk dilinin səs quruluşuna uyğunlaşdırılmış arami əlifbası arami mənşəli olmayan bir neçə işarə ilə zənginləşdirilmişdi. O, Donner də uyğun fərziyyə irəli sürmüşdür. O, hətta arami əlifbası ilə Orxon-Yenisey əlif-

bası arasında olaqələndirici həlqə kimi miladdan sonra II-III yüzilliklərin arşakid (parfiyan) sikkələrindəki şriflləri qeyd edir.

P.M.Melioranski və D.N.Sokolov, N.A.Aristov və N.Q.Malitsikinin fərziyyələrini kəskin tənqid edir, V.Tomsen və O.Donnerin irəli sürükləri müddəanı müdafiə edirlər. P.M.Melioranski eyni zamanda qeyd edir ki, arami əlifbasında mövcud olmayan Orxon-Yenisey işarələri üçün türk damğaları əsas götürülə bilər. Hələ üstəlik arami hərfləri qədim türk hərflərini yaradanların adətlərinin təsiri altında tayfa damğalarının məlum həndəsi çizgiləri şəklini almışdır.

Tomsen-Donner fərziyyəsi təkcə arami hərfləri ilə göytürk hərfləri arasındakı oxşar çizgiləri göstərmir, həm də türklərin fonetik yazı ideyasını mənimsədikləri müəyyən mənbəni də nişan verirdi. Eyni zamanda qeyd edilir ki, göytürk əlifbası fonetik yazı ideyasına əsaslanarsa da, ideoqrafik və sillabik yazı sisteminin təsirinə də məruz qalmışdır. Göytürk əlifbasındakı konsonant dualizmi sillabik yazı sistemə nümunə ola bilər. Göytürk əlifbasında bir neçə ideoqrafik işarənin mənşəyi isə çox sonralar Y.D.Polivanov tərəfindən sübut edildi. Y.D.Polivanov göytürk əlifbasının törəmə mənbəyini belə əsaslandırır: 1) Əlifba bilavasitə türk qəbilələri arasında meydana çıxmışdır, çünki bu yazı ixtira olunarkən əski türk dilində saitlərin ahəng qanunu nəzərə alınmışdır; 2) Əlifba bizə məlum olan yazılı abidələrin tərtib olunduğu dövrdən çox əvvəl meydana çıxmışdır. Bunu dövrümüzədək qorunub saxlanan göytürk mətnlərində orfoqrafik qanunların qismən möhkəmliyi, bəzən də dəyişkənliyi sübut edir; 3) Əlifba bir sıra qərb əlifbalarının – arami, soğd, pəhləvi yazılarının güclü təsiri altında meydana çıxmışdır; 4) Yalnız Monqolustanın Orxon yazılı abidələrində Çin heroqliflərinin təsirinə rast gəlmək mümkündür. Y.D.Polivanov göytürk əlifbasında bəzi əşyaya bənzər işarələrin piktoqramlardan törənməsi fikrini də irəli sürür.¹ Türkiyəli alim Əhməd Cavad Emrə Orxon-Yenisey əlifbasının bütün işarələrinin ideoqrafik yazıdan törədiyini sübut etməyə təşəbbüs göstərmişdir. O,

¹ Е.Д.Поливанов. Идеографический мотив в формировании орхонского алфавита. «Бюллетень Среднеазиатского государственного университета». 1929, №9, с. 177-181.

göytürk əlifbasındakı bu və ya digər işarə (hərflər) ilə bu və ya digər piktoqram arasında oxşarlığı sübut etmək üçün onları bu və ya digər əşyanın xarici görünüşü ilə müqayisə edir, aralarında oxşarlıq axtarır. Qazax alimi A.Mahmudov türk aliminin fikrini müdafiə edir, göytürk əlifbasının məhz piktoqramlardan törədiyini iddia edir.

1906-cı ildə A.Steyn Böyük Çin səddinin qərb qurtaracağında Dunxuan yaxınlığındakı gözətçi qülləsində böyük bir sənədlər toplusu tapır. Onlardan yeddi yüzdən çoxu Çin dilində, qalanları mənşəcə arami əlifbası ilə bağlı olan məlum əlifba ilə məlum dildə yazılmışdı. Arxeoloji məlumatlar və A.Şavannın qüllədə tapılan Çin sənədləri üzərində apardığı tədqiqatlar göstərdi ki, arxiv miladi tarixin II yüzilliyinin ortalarına aiddir. 1911-ci ildə R.Qotyov və A.Kouli sübut etdilər ki, Çin dilində yazılan sənədlərlə birlikdə tapılan sənədlər soğd əlifbası ilə soğd dilində yazılmışdır. Soğd əlifbası arami əlifbasının növlərindən biridir. Tapılmış bu yazıya elmi ədəbiyyatda «qədim soğd yazısı» adı verildir. Qədim soğd əlifbasının açılmasından dərhal sonra V.Tomsenlə məsləhətləşən R.Qotyov belə bir nəticəyə gəldi ki, məhz bu qədim soğd yazısı qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası üçün model vəzifəsi görmüşdür. 1922-ci ildə V.Tomsen bu nəticəni təsdiq etdi və göstərdi ki, qədim türk və qədim soğd yazısı arasında aydın və mübahisəsiz uyğunluq mövcuddur. Bununla yanaşı iki əlifba sistemi arasındakı xronoloji boşluq V.Tomsen üçün aydın deyildi. Paleoqrafik baxımdan daha erkən sayılan Yenisey və Cətusi (Semireçye) göytürk abidələrinin tarixi VI-VII yüzilliklərə getdiyi üçün (türkologiyada Yenisey və Talas abidələrinin VI-VII yüzilliklərdə yazıldığı qəbul edilmişdir, lakin Ə.Ə.Rəcəbli belə bir fərziyyə irəli sürmüşdür ki, Yenisey abidələri III-VI yüzilliklərdə yazılmışdır) bu mülahizə köhnə suallara cavab verməyə də yeni fərziyyələrin yaranmasına səbəb oldu.

Cənubi Sibirin tarixi haqqında sanballı əsər yazmış S.V.Kiselyov da göytürk əlifbasının soğd əlifbasından törəməsi fikrinin tərəfdarıdır, lakin o, soğd əlifbasının türklər tərəfindən qəbul edilib öz əlifbalarını yaratmalarının fərqli yolunu göstərir: «Şərqi Orta Asiya vasitəsilə, soğd və Xarəzm yazısı vasitəsilə daxil olmaş Talas-Yenisey literlərinin əksəriyyətinin arami əsası

heç şübhə doğurmursa, onda çox hissəsi soğdalılar tərəfindən müstəmləkələşdirilən və yeni zamanda VI-VII yüzilliklərdə qərbi tuqyular tərəfindən zəbt edilən Xarəzmlə əlaqədə olan Cetisu arami əlifbasını türk nitqinə uyğunlaşdıran run yazısının ilk tətbiq edildiyi ən çox ehtimal edilən yerə çevrilir». ¹ Kiselyovun fikrincə, Cetisudan Orxon-Yenisey əlifbası Şərqi Türkünə yağma qəbiləsi arasına düşmüşdür; onlar kağız üzərində Orxon-Yenisey yazısı ilə olan sənədləri bizə miras qoymuşlar. Bu yazı yağmalardan karluklara, onlardan isə Yenisey kirgizlərinə keçmişdir. Orxon türkləri run yazısını bilavasitə qərbi türklərdən qəbul etmişlər, lakin ən qədim VI-VII yüzilliklərin mətnləri Orxonda hələ tapılmamışdır.

S.V.Kiselyovun göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının yaranma mərkəzinin Cetisu olması haqqında fərziyyəsi maraqlı olsa da, onun şərqə nüfuz etməsi yolları gətirilən faktlarla özünü doğrultmur. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış Şərqi Türkünə abidələri heç cür yağmalara aid edilə və VI-VIII yüzilliklərin abidələri ola bilməz. Bu abidələr öz duktusuna görə istər Cetisu, istərsə Yenisey abidələrindən əsaslı surətdə fərqlənir və möhkəm surətdə IX yüzilliyin ortalarına, yəni Mərkəzi Monqolustanda Uyğur xaqanlığı kirgizlər tərəfindən ləğv edildikdən və uyğurların kütləvi şəkildə Şərqi Türkünə miqrasiya etdikləri dövrə aiddir. Şərqi Türkünə köçmüş həmin uyğurlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı ənənələrini özləri ilə gətirmişdi.

Orxon-Yenisey yazısının Cetisu mənşəli olması haqqındakı fərziyyəni A.M.Şerbak da irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, bu yazı «görünür, haradasa Talas rayonunda hansısa başqa bir əlifbanın qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmış və oradan iki istiqamətdə yayılmışdır: şərqə (Orxon-Yenisey və bu yazının digər şəkilləri) və qərbə (peçeneq runları)». ²

Beləliklə, artıq sübut edilmişdir ki, hərflə-səsli yazı ideyasını da, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının modelini də qədim türklər onların arami mənşəli əlifbadan istifadə edən qərb qonşuları - Orta Asiyanın irandilli xalqlarından almışdır, götürmüşdür. Göytürk

Orxon-Yenisey əlifbasının ən çox güman edilən mənbəyi Dunxuanda tapılmış və «qədim soğd yazısı» ilə yazılmış sənədlərdə istifadə edilən qədim soğd əlifbasıdır.

Türk dilinə uyğunlaşdırma prosesində qədim soğd əlifbası bir sıra mühüm dəyişikliklərə uğramışdı: 1. Bəzi işarələrin kursiv yazılışı ayrıca yazılışla əvəz edilmişdi. Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasında hərflər yazıda bir-birinə birləşmir. 2. Güman ki, türklər, bir tərəfdən, mövcud olan tayfa damğalarının və ideoqrafik simvolların, digər tərəfdən, üzərində yazı yazılmalı olan materialın (daş, mərmər, metal, qismən də ağac) təsiri ilə dəyirmi çizgili soğd işarələri həndəsi çizgili işarələrlə əvəz etmişdilər. 3. Soğd və türk dillərinin fonetik quruluşu uyğun olmadığı üçün bir sıra soğd işarələri (hərfləri) türklər tərəfindən götürülməmiş, soğd dilində mövcud olmayan, lakin türk dilində istifadə edilən səsələr üçün isə türklər, qismən ideoqrafik (güman ki, tayfa damğalarının təsiri ilə), qismən də hərflər işarələr düzəltmişdilər.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısının yaranma yeri və tarixi də mübahisəli məsələlərdəndir və hələ də həll edilməmiş qalır. Mövcud təsəvvürlərə görə, göytürk əlifbası üç inkişaf dövrü keçmişdir: 1) arxaik dövr - Cetisu (VI-VII yüzilliklər) və Yenisey (VI-X yüzilliklər) abidələri ilə təmsil edilir; bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, bu dövr yazısının təsiri Ongin abidəsində hiss olunur; 2) klassik dövr - İkinci türk xaqanlığının (VIII yüzilliyin birinci yarısı) mövcud olduğu dövrə aid abidələrlə təmsil olunur; 3) son dövr - Uyğur xaqanlığı dövrünün (VIII yüzilliyin ikinci yarısı - IX yüzillik) daş abidələri və Şərqi Türkünənin (IX yüzillik) göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış abidələri ilə təmsil olunur. Monqolustanda tapılan və IX yüzilliyin ortalarında yazıldığı güman edilən Süci abidəsi yazılışındakı bəzi arxaik xüsusiyyətlərinə görə Yenisey abidələri dairəsinə aid edilir.

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, Yenisey abidələri VII yüzillikdən əvvələ aid edilə bilməz, L.R.Kizlasovun fikrincə isə, onların böyük əksəriyyəti IX-X yüzilliklərdə yazılmışdır. Beləliklə, istər-istəməz belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, paleoqrafik arxaiklik abidələrin yazılması tarixini nisbətən qədimə çəkmək üçün əsas vermir, bu arxaiklik regional səciyyə daşıyır və abidəni yazdırmanın maddi imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Göytürk əlifbası

¹ С.В.Киселев. Древняя история Южной Сибири. М., 1951, с.604.

² А.М.Щербак. Знаки в керамике и кирпичках из Сарыкела - Белой Вежы (к вопросу о языке и письменности печенегов), МИА, №75, 1959, с. 388.

ilə yazılmış Cetusu abidələrinin aşağı tarixi məsələsi də açıq qalır. Bir sıra tədqiqatçıların göytürk yazısının Cetusda yaranması haqqında fərziyyəsi də təsdiq edilməmiş qalır. Orta Asiyada göytürk yazısı abidələri içərisində Şimali Fərqanədə «muqxon» qəbirində tapılmış tunc üzük üzərindəki yazı xüsusi mövqə tutur. Bu qəbir miladdan əvvəl II yüzillikdən miladın VIII yüzilliyinədək geniş bir tarixə aid edilir. Üzüyün üzərindəki göytürk yazısı qədim soğd yazısını xatırladır, lakin lokal xüsusiyyətlərlə izah edilə bilməz, çünki Fərqanə ərazisində göytürk yazısının klassik (VII yüzilliyin sonu – VIII yüzilliyin birinci yarısı) variantında yazılmışdır. Buna görə də S.Q.Klyaştorını Fərqanə üzüyü üzərindəki yazını VI yüzilliyin sonu – VII yüzilliklə tarixləndirməyi təklif edir.

Bəzi mənbələr birbaşa olmasa da, dolayısı yolla VI yüzillikdə (qərbi) türklərdə yazının ola bilməsini ehtimal etməyə əsas verir. Məsələn, Bizans tarixçisi Menandr Protektor 583-584-cü illərdə bitirdiyi «Tarix» adlı əsərində Bizans imperatoru II Yustinin 568-ci ildə mənşəcə soğd olan Maniakın başçılıq etdiyi türk səfirliyini qəbul etdiyini göstərir. Menandr yazır ki, səfir xaqanın «skif yazısı» ilə yazılmış məktubunu imperatora təqdim etdi. Lakin əminliklə söyləmək olmaz ki, bu «skif yazısı» göytürk Orxon-Yenisey əlifbasıdır; həmin məktubun soğd əlifbası ilə yazılması da mümkündür, hətta soğd dilində yazılmasını la ehtimal etmək olar. Məktubun Çin heroqlifləri ilə yazıla biləcəyi istisna edilir. Düzdür, bu dövrə aid olan yarıməfsanəvi bir məlumatda türk xaqanın İran şahı Xosrov Ənuşirəvana (531-579) Çin heroqlifləri ilə yazılmış bir məktub göndərdiyi xəbər verilir (Maniakın Konstantinopola səfirliyi zamanı da, Xosrov Ənuşirəvanın padşahlığı zamanı da Qərbi türk xaqanlığında taxtda İstəmi xaqan oturmuşdu), lakin Çin qaynaqları türklərin heroqlif yazıdan istifadə etməsini inkar edir. Çjou-şu adlı Çin salnaməsi isə bu bərdə daha müəyyən məlumat verir: «Türklərin yazısı xu xalqının (soğdların) yazısını xatırladır». Mübahisəsiz aydın olur ki, 1) VI yüzilliyin ortalarında türklərin özlərinin müstəqil yazısı olmuşdur və 2) bu yazı soğdların yazısına bənzəmişdir. S.Q.Klyaştorını bu yazının mənşəsinə şübhə ilə yanaşib sual verir ki, bu, run yazısı idimi, yaxud «uyğur» kursiv adlanan yazı idimi?¹

¹ С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с.49.

Bu yazının uyğur kursiv yazısı olması haqqında gümanı qətiyyətlə rədd etmək olar. Əvvəlcə, uyğur kursiv yazısı VI yüzillikdə yox, daha sonra təşəkkül tapmışdır. İkincisi, VI yüzilliyin ikinci yarısında İstəmi xaqan Orta Asiya, Qərbi Sibir, (indiki) Qazaxıstan və cənubi-şərqi Avropanı özünə daxil edən cahanşümul bir dövlət – Qərbi Türk xaqanlığı yaratmışdı. Bu dövlətdə xaqanın məsləhətçiləri, xüsusən xarici əlaqələr və yazı-pozu işləri ilə əlaqədar məsləhətçiləri bu işlərdən başı çıxan soğdaltılar (göytürk yazısı abidələrində: soğd) idi. İstəmi xaqan türk yazısı yaradarkən heç kimin tanımadığı uyğurların (bu dövrdə onların yazısı olsaydı belə) yazısını model kimi götürməzdi və ya onların yazısından diplomatik münasibətlərdə istifadə etməzdi, bəlkə də Bizans imperatorununa göndərdiyi məktubda Bizans (yunan) yazısından istifadə edirdi. Ən yaxşısı isə bu idi ki, Bizans və İran kimi qüdrətli dövlətlərə öz qüdrətini, Türk xaqanlığının qüdrətini hiss etdirmək üçün, nümayiş etdirmək üçün məktubu öz milli yazısı ilə, milli əlifbası ilə yazdı.

Başqa yolla da olsa, S.Q.Klyaştorını da bu nəticəyə gəlir. O yazır ki, monqol dövrünə qədər uyğur yazısı son dövrlərin soğd kursiv yazısından heç bir şeylə fərqlənməmiş və VII-VIII yüzilliklərin sərhədlərində təşəkkül tapmışdır. Buna görə də güman etmək düzgün olardı ki, Çjou-şu salnaməsində söhbət məhz run yazısından, məhz onun qədim soğd əlifbasına daha yaxın olan tipindən gedir.

S.Q.Klyaştorını belə fərz edir ki, qədim soğd əlifbasının türk dilinə uyğunlaşdırılması hələ çox əvvəllər, güman ki, türkdilli aşına qəbiləsinin Qoçaqanda və Şərqi Türküstanın digər vadilərində yaşadığı zaman, soğdların həmin yerləri müstəmləkələşdirdiyi zaman (V yüzillik) başlanmışdır. Artıq müəyyənləşdirilmişdir ki, Dunxuanda tapılmış qədim soğd yazısı miladın II-III yüzilliklərinə aiddir. Bununla da V.Tomseni narahat edən qədim soğd yazısı ilə göytürk Orxon-Yenisey yazısı arasındakı xronoloji boşluq aradan qalxmış olur. Ola bilər ki, göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının təşəkkül tapması prosesi türk xaqanlığının yaranması və türklərin Orta Asiyayı tutmasından sonra bitmişdir.

Monqolustanda və Şərqi Türküstanda tapılan ən son göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri IX yüzilliyin ortalarına aid edilir.

Güman etmək olar ki, orada X yüzilliyin əvvəllərində də göytürk yazısı işlənmişdir. Lyao sülaləsinin (Lyaosi) xronikasında xəbər verilir ki, Kitay imperiyasının banisi Abaotzi (Tay-tszu) Orxon çayı hövzəsində yerləşən qədim uyğur paytaxtında olan vaxt uyğur xaqanı Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidəni qasımağı və onu öz fətuhəti haqqında Kitay, türk və Çin yazısı ilə yazılmış mətnlə əvəz etməyi əmr edir. Tədqiqatçıların fikrincə, türk yazısı dedikdə salnaməçi yalnız göytrük Orxon-Yenisey yazısını nəzərdə tutub bilər, çünki uyğur kursiv yazısı salnamədə «xoy-xu yazısı» («uyğur yazısı») termini ilə göstərilmişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısının X yüzillikdən sonra Mərkəzi Asiyada işlənməsi haqqında mənbələrdə məlumat verilmir. Həmin vaxtdan etibarən uyğur yazısı Mərkəzi Asiyada göytrük Orxon-Yenisey yazısını sıxışdırıb işləkdən çıxarır. Uyğur yazısının nüfuz edə bilmədiyi Yenisey çayı hövzəsində isə göytürk Orxon-Yenisey yazısının XII yüzilliyə qədər işləndiyini güman etmək olar.

Arami əlifbası qərbdən şərqə pəhləvi əlifbası vasitəsilə soğd əlifbasına, sonuncu isə göytrük Orxon-Yenisey əlifbasına keçə bilər. Təbiidir ki, qədim türklər öz dillərində işlənən, lakin soğd dilində mövcud olmayan səslər üçün əlavə işarələr tərtib etməli idilər. Ola bilsin ki, yeni işarələrin (hərflərin) bir qismi soğd işarələrinin şəklinin və vəzifəsinin dəyişdirilməsi vasitəsilə yaradılmış, lakin çox güman ki, türk səsləri üçün çatışmayan işarələrin böyük əksəriyyəti qədim türk tayfa damğalarının ideoqrafik işarə kimi işlədilməsi hesabına əlifbaya daxil edilmişdir.

GÖYTÜRK ƏLİFBASI

Göytürk (Orxon-Yenisey) əlifbası, P.M.Melioranskinin sözləri ilə desək, türk dillərinin fonetik quruluşunu ən yaxşı əks etdirən əlifbadır. Heroqlif yazıya əsaslanan qonşu Çindən fərqli olaraq göytürk əlifbası qrafik əlifbadır. Hind əlifbasından fərqli olaraq, türk yazısı hecavi (silləbik) yazı da deyildir. Göytürk işarələri (hərfləri) müəyyən səsləri ifadə etsə də, göytürk əlifbasını fonoloji əlifba (bir səs üçün bir hərf) adlandırmaq olmaz. Göytürk əlifbasında bir səs üçün bir hərf, bir səs üçün iki hərf, iki səs üçün

bir hərf də işlədilir. Əlifbanı tərtib edənlər türk dilləri fonetik quruluşunda əsas qanunlardan biri olan damaq ahəngini, həm də təkçə (həm də bir o qədər yox) saitlərin ahəngini yox, həm də samitlərin, sait və samitlərin damaq ahəngini də nəzərə almışlar. Nəticədə qədim türklər dünyada, bəlkə də ən mükəmməl əlifba sistemini tərtib etmişlər. Bu əlifbanın kursiv (yazı) variantı da olsa idi, dünyanın heç bir əlifbasını onunla müqayisə etmək olmazdı.

Göytürk əlifbasında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bir samit səs üçün iki işarənin işlədilməsidir. Əlifbada təkçə kiplənən samitlər üçün yox, hətta sonor, novlu və titrəyən samitləri palatallıq və qeyri-palatallıq prinsipinə görə fərqləndirmək üçün bir samit səsdən üçün iki işarə işlədilir. İşarələrdən biri təkçə önsıra, digəri isə təkçə arxasına saitləri ilə işlədilir. Məsələn:

Önsıra (incə) saitlərlə

𐰇 - b
𐰆 - d
𐰅 - k
𐰄 - g
𐰃 - t
𐰂 - y
𐰁 - l
𐰀 - n
𐰀 - r
𐰀 - s

Arxasına (qalın) saitlərlə

𐰇 - b
𐰆 - d
𐰅 - k («klub» sözündə)
𐰄 - ğ
𐰃 - t
𐰂 - y
𐰁 - l
𐰀 - n
𐰀 - r
𐰀 - s

Bunlardan tələffüz məxrəcinə, səslənmə və fonoloji mənasına görə fərqlənən 𐰅 k və 𐰅 (klub sözündəki) k, 𐰄 g və 𐰄 ğ cütlərini çıxsaq, qadan səkkiz cüt işarənin ifadə etdiyi samit səslər tələffüz məxrəcinə və fonoloji mənasına, başlıcası isə səslənməsinə görə fərqlənir – hər cütlük bir samit səsi ifadə edir. Palatal və qeyri-palatal samit fonemlərinin fərqləndirilməsini bütün göytürk Orxon-Yenisey abidələrində müşahidə etmək olar.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar göytürk əlifbasındakı samit işarələrinin bu xüsusiyyətini qeyd etmişlər. Samit səslərin

variantlarının belə qrafik ifadəsinə diqqəti ilk dəfə V.Tomsen cəlb etmişdir. V.Tomsen özü bu fikirdə olmuşdur ki, samit səslərin bu cür qrafik fərqləndirilməsi onların səslənməsinə, səs təbiətinə təsir göstərmir, yalnız yazıda öz qrafik əksini tapmayan qonşu saitlərin damaq tipini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. İ.Kramski bu fikrin əleyhinə çıxıb göstərir ki, qrafik fərq cütlükdə konsonant fərqi əks etdirir. A.M.Şerbak bu problemlə əlaqədar olaraq V.Tomsenin fikri ilə razılaşıb, qeyd edir ki, samit işarələrinin qrafik fərqi funksional səciyyə daşıyır, qonşu sait səslərin tembrini göstərmək üçün üsullardan biri kimi xidmət edir. O, eyni zamanda yazır ki, bu problemi gələcəkdə işləmək lazımdır.

İki cütlük (ʃ və ʂ, ʃ və ʃ') istisna edilərsə, qalan samit işarələri cütlüklərinin variantları arasında fonematik, fonoloji məna fərqi yoxdur, lakin eyni bir samit səs qonşu önsıra və ya arxasıra sait səsin tələffüzündəki məxrəcin təsiri ilə mütləq müəyyən məxrəc fərqi əldə edir: qonşu səs önsıra saitdirsə, samit də önə doğru, arxasıra saitdirsə, samit də arxaya doğru çəkilmiş variantda tələffüz edilə bilər. Əlbəttə, türk dillərində samitlərin incə-qalınlığı yoxdur, olmamışdır da. Məsələn, rus dilində samitlərin incə-qalınlığı mövcuddur və bu, özünü bəzən qrafik şəkildə saitlər vasitəsilə büruzə verir: *люк* və *лык*; bəzən də xüsusi işarə ilə göstərilir: *угол* və *уголь*. Qədim türk yazısında saitlərin qrafik şəkildə öz əksini tapmaması məsələsi ilə əlaqədar olaraq samitlərin «incələşməsi» və «qalınlaşması» qrafik şəkildə göstərməyi lazım bilmişlər. Bu, məsələnin ən ağıllı həllidir. Beləliklə, yazıda palatal və qeyri-palatal samitləri qrafik şəkildə təsbit etməklə sait səsləri bildirən işarələri göstərməyə ehtiyac qalmır. Bununla əlaqədar olaraq İ.N.Kobeşavidze yazır: «Palatallaşan və palatallaşmayan samitlər üçün ayrı-ayrı qrafemlər Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövrü üçün qədim türk dilinin müstəqil samit fonemlərini yox, sözlərdə saitlərin səciyyəvi palatal ahəngi ilə ifadə edilən... samit fonemlərin kombinator palatallığını əks etdirir. Run əlifbası onunla əlamətdardır ki, o, fonem vahidlərinin özlərindən daha çox fonemlərin diferensial əlamətləri sistemini

əks etdirir. Başqa sözlə, əlifba fonoloji əsasda deyil, morfoloji əsasda qurulmuşdur».¹

Məhz buna görə də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində eyni samit səs tərkibinə malik olan, lakin biri önsıra, digəri arxasıra saitlərlə işlənən sözlərdə samitlər müxtəlif hərflərlə yazılır: məsələn: ʃ al «ab» (KT ç 9) və ʃ el «eb» (KT § 4). ʃʃʃʃ olurtım «oturduğum» (KT ç 1) və ʃʃʃʃʃʃ ölürtüm «öldürdüm» (BK § 26). ʃʃ bar «var» (KT c 9) və ʃʃ ber «ver» (KT c 7) və s.

Ayrı-ayrı şəkil variantlarını nəzərə almasaq, göytürk əlifbasında 35-38 işarə (hərfl) mövcuddur, həm də bəzi işarələr ya Orxon abidələrinin mətnlərində işlənir, Yenisey abidələrinin mətnlərində işlənir, ya da əksinə, Yenisey abidələrinin mətnlərində işlənir, Orxon abidələrinin mətnlərində işlənir.

SAIT SƏSLƏRİN İŞARƏLƏRİ

Göytürk yazısı abidələrində sait səsləri ifadə edən beş işarə, daha doğrusu, Orxon kitabələrində dörd, Yenisey kitabələrində beş işarə işlədilir.

ʃ-Orxon kitabələrində ʃ, nadir hallarda ʃ şəkildə, Yenisey kitabələrində hər iki şəkildə, bəzən ʃ şəkildə işlənir; qalın əsaslı sözlərdə arxasıra, açıq, dodaqlanmayan a, incə əsaslı sözlərdə önsıra, asıq, dodaqlanmayan ə səsini ifadə edir. Göytürk mətnlərində bu işarə nadir hallarda söz başında işlənir; məsələn:

ʃʃ at (KT § 7) «ad»

ʃʃ at (BK § 41) «at»

ʃʃʃʃ açsık (KT c 8) «açıq»

ʃʃ ay (XT 5) «ay»

ʃʃʃʃ arka (T 5) «arxa»

Bu işarə söz ortasında, demək olar ki, işlənir (düzdür, bir neçə təsadüfə onun söz ortasında da işləndiyinə rast gəlmək olur, lakin bu, qanundan istisnadır, görünür, xəttatın səhvidir), söz sonunda həmişə işlənir; məsələn:

¹ И.И.Кобешавидзе. К характеристике графики фонемного состава языка орхон-енисейских надписей. «Советская тюркология» журн. 1972, №2, с.41.

ʃʏʏʏʃ birlə (T 1) «ilə»
 ʃʏʃʃʃ bodunka (KT § 7) «xalqa»
 ʃʏʏʏ bəriyə (T 7) «sağa»
 ʃʏʏʏʃ bilgə (KT c 1) «müdrük»
 ʃʏʃʃ tuta (KT c 8) «tutaraq»
 ʃʏʏʃ taşka (KT c 11) «daşa» və s.

ʃ – yalnız Yenisey kitabələrində işlənir, Orxon kitabələrində işqlənir; önə çəkilməmiş ortasına (incə) dodaqlanmayan e saitini ifadə edir. e saiti kimi onun işarəsi də göytürk dilində yalnız sözün birinci hecasında (o cümlədən, söz başında) işlənir, ikinci və sonrakı hecalarda, hətta təkhecalı sözlərdə belə, sözün sonunda işlənir; məsələn:

ʃʏʏʏ elig (Y 49) «əlli»
 ʃʏʏʏ elçi (Y 1) «elçi»
 ʃʏʃʏʏ elimkə (Y 3) «elimə»
 ʃʏʃʏʏʏ belimtə (Y 3) «belimə»
 ʃʏʏʏ beş (Y 45) «beş»
 ʃʏʃʏʏ yetmiş (Y 3) «yetmiş»
 ʃʏʏʏʏ keşig (Y 3) «kəmə»
 ʃʏʏʏʏ keyik (Y 49) «keyik, ceyran»
 ʃʏʏʏ kel (Y 57) «gəl»

ʃ – qalın əsaslı sözlərdə arxasıra, qapalı, dodaqlanmayan i, incə əsaslı sözlərdə önsıra, qapalı, dodaqlanmayan i saitini ifadə edir. Bu işarə söz başında və sonunda həmişə yazılır, söz ortasında isə az hallarda, ehtiyac hiss ediləndə yazılır; məsələn:

ʃʏʏʏ içik (KT § 10) «tabe olmaq»
 ʃʏʏʏʏ ilgərü (KT c 2) «irəli, şorqə»
 ʃʏʏʏʏ içrə (KT § 26) «içrə»
 ʃʏʏʏʏ eçili (KT § 6) «böyük qardaş»
 ʃʏʏʏʏ inisi (KT § 5) «kiçik qardaş»
 ʃʏʏʏʏ kisig (KT c 6) «adamı»
 ʃʏʏʏʏ süçig (KT c 5) «şirin»
 ʃʏʏʏʏ tənri (KT § 1) «tanrı»
 ʃʏʏʏʏ içrəki (KT c 12) «içindəki»
 ʃʏʏʏʏ isigti (KT c 5) «taxılı»

> – bu işarə təkə qalın əsaslı sözlərdə işlənir, arxasıra, açıq, dodaqlanan o və arxasıra, qapalı, dodaqlanan u saitlərini ifadə edir. Onu yalnız sözün birinci hecasında o saiti kimi oxumaq olar. Göytürk dilində o saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında işqlənmədiyi üçün bu işarə də sözün ikinci və sonrakı hecalarında yalnız u saiti kimi oxunmalıdır; məsələn:

ʃʏʏʏ otuz (KT c 1) «otuz»
 ʃʏʃʃʃ bodun (KT c 1) «xalq»
 ʃʏʏʏ ol (BK § 25) «o»
 ʃʏʏʏ bu (O 5) «bu»
 ʃʏʏʏʏ uluğ (T 5) «ulu, böyük»
 ʃʏʏʏʏ ton (KT § 26) «don»
 ʃʏʏʏʏ tokız (BK § 1) «doqquz»
 ʃʏʏʏʏ uçuz (T 13) «ucuz»
 ʃʏʏʏʏ uzun (T 52) «uzun»
 ʃʏʏʏʏ oğuz (KT c 10) «oğuz»
 ʃʏʏʏʏ altun (KT c 5) «qızıl»
 ʃʏʏʏʏʏ oturur (KT § 3) «oturur»
 ʃʏʏʏʏʏ yabğu (O 4) «yabğu»
 ʃʏʏʏʏʏ yokaru (T 25) «yuxarı»
 ʃʏʏʏʏʏ yağru (KT c 7) «yağın»
 ʃʏʏʏʏʏ turu (KT c 9) «duraraq»

ʃ – bu işarə təkə incə əsaslı sözlərdə işlənir, önsıra, açıq, dodaqlanan ö və önsıra, qapalı, dodaqlanan ü saitlərini ifadə edir. Bu işarəni yalnız sözün birinci hecasında ö saiti kimi oxumaq olar. Göytürk dilində ö saiti sözün ikinci və sonrakı hecalarında işqlənmədiyi üçün bu işarə sözlərin ikinci və sonrakı hecalarında işləndikdə onu yalnız ü saiti kimi oxumaq lazımdır. Bu işarənin söz başında və ya birinci hecada ö və ü saitlərdən biri kimi oxunması oxuyanın zövqündən, daha doğrusu, dil intuisiyasından asılıdır; məsələn:

ʃʏʏʏ öz (T 13) «öz»
 ʃʏʏʏ üz (T 13) «üzmək»
 ʃʏʏʏ üç (BK § 30) «üç»
 ʃʏʏʏ öt (IB 90) «öyüd»
 ʃʏʏʏʏ dört (KT § 12) «dörd»
 ʃʏʏʏʏ türk (KT c 7) «türk»

- NNAN üçün (KT § 3) «üçün»
 ENMKK törüg (KT § 30) «qanunu»
 NYMKK ötükən (KT c 8) «Ötügən»
 EYMI süngü (KT § 35) «süngü»
 MYEYI ilgerü (KT c 8) «irəli»
 MYMY körü (KT c 11) «görərək»
 MS? yinçü (KT c 3) «inci»
 MYK ölü (KT c 9) «ölərək»

SAMİT SƏSLƏRİN İŞARƏLƏRİ

Göytürk abidələrinin mətnlərində bir sıra samit səsləri işarə etmək üçün cüt işarələrdən istifadə olunur. Başqa sözlə desək, eyni bir fonemin «qalın» əsaslı, yəni tərkibində təkə arxasına saitləri işlənən sözlərdə bir şəkil variantı, «incə» əsaslı, yəni tərkibində yalnız önsıra saitləri işlənən sözlərdə başqa qrafik variantı işlənir. Önsıra və arxasına variantları ilə işlənmə baxımından, şerti olaraq, k və k, ğ və g səsləri də (cütlük kimi) bir fonem hesab etsək, onda göytürk əlifbasında on fonem səsini iyirmi samit işarəsi ilə göytərildiyini demək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, k və k səsləri bir cütlük kimi, ğ və g səsləri başqa bir cütlük kimi eyni bir fonem və ya onun variantı deyil, müstəqil səslər, fonemlərdir, hətta onlar fonoloji baxımdan müxalifət təşkil edir. Bu səslərin işarələri yalnız göytürk abidələrinin mətnlərində önsıra və ya arxasına saitləri ilə işlənmə baxımından müxalifət təşkil edir. İyirmi samit işarəsindən bu dörd samitin işarəsini çıxsaq, qalan on altı işarə səkkiz samit səsi göstərmək üçün işlənilir: b, d, t, y, l, n, r, s. Bu samit səslərin önsıra saitləri ilə işlənən bir qrafik variantı, arxasına saitləri ilə işlənən başqa bir qrafik variantı vardır. Bu samitlərlə başqa, k və g səslərinin işarələri təkə önsıra saitləri, ğ və k səslərinin işarələri isə təkə arxasına saitləri ilə işlənir.

Göytürk dilində mövcud olan digər samit səslərin təkə bir işarəsi vardır. Həmin işarə həm ön sıra (incə), həm də arxasına (qalın) saitlərlə işlənir. Həmin samitlər bunlardır: z, m, p, ç, ş. Bundan başqa, göytürk dilində burunda tələffüz edilən daha iki samit səs vardır ki, onların da hərəsinin bir qrafik işarəsi

mövcuddur: burunda tələffüz edilən ŋ və burunda tələffüz edilən ŷ. Beləliklə, göytürk yazısı abidələrinin dilində on doqquz samit səsi ifadə etmək üçün iyirmi yeddi işarədən istifadə olunur (t samitini bildirən işarənin arxasına saitləri ilə Orxon kitabələrində bir şəkildə, Yenisey kitabələrində başqa şəkildə işlənməsi nəzərə alınmır).

Ş – qoşadodaq, cingiltili b samitini ifadə edir, təkə «qalın» əsaslı, yəni tərkibində yalnız arxasına saitləri olan sözlərdə işlənir. Bu işarə sözün başında, ortasında və sonunda işlənə bilər; məsələn:

- >Ş bu (KT c 1) «bu»
 ʒʒ>Ş bodun (KT c 2) «xalq»
 ʏʏ baş (KT § 33) «baş»
 ʘʘ balıq (KT § 12) «şəhər»
 ʘ>Ş boz (BK § 24) «pozmaq»
 ʘʘʘ tabğaç (KT c 5) «tabğaç»
 >ʘʘʘ yabğu (KT § 14) «yabğu»
 NYʘʘ yablak (KT c 7) «pis»
 ʘʘʘ balbal (KT § 16) «kobud daş heykəl»
 ʘ>ʘ sub (KT § 27) «su»
 ʘʘ çab (T 7) «şöhrət»
 ʘ>ʘ çub (BK § 24) «hissə»

ʒ – qoşa dodaq, cingiltili b samitini ifadə edir, təkə «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində yalnız önsıra (incə) saitlər olan sözlərdə işlənir. Bu işarə sözün başında, ortasında və sonunda işlənir; məsələn:

- Eʒ bağ (KT § 3) «bəy»
 NYʒ biz (KT § 19) «biz»
 NYʒ bin (KT § 32) «minmək»
 Eʒʒ bitig (KT § 13) «yazı»
 NYʒ sebin (BK § 2) «sevinmək»
 ʒEʒʒ köbürgə (BK q) «körpü»
 ʒEʒʒ eltəbər (KT § 3) «eltəbər»
 ʒ eb (KT § 1) «ev»
 ʒʒ seb (IB 5) «sev»
 ʒʒʒ ʒigirtəb (T 48) «hürküclü dəvə»

}} – dil-diş, cingiltili **d** samitini ifadə edir, yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə arxasına (qalın) saitlər olan sözlərdə işlənir. Göytürk dilində **d** samiti söz başında işlənmir. Buna görə də göytürk abidələrinin mətnlərində bu işarə ilə başlanan sözlərdə **d** samitindən əvvəl **a** samitini oxumaq lazımdır; məsələn:

}} adak (KT şm 7) «ayaq»
 4}} adğır (KT ş 36) «ayğır»
 4}} adığ (IB 10) «ayı»
 4}} adır (Y 32) «ayırmaq»

Bu işarə sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir; məsələn:

}} iduk (KT ş 10) «müqəddəs»
 4}} udiş (Y 32) «uduş»
 1}} udi (KT ş 27) «yuxu»
 1}} yadağ (KT ş 28) «piyada»
 2}} bodun (KT ş 6) «xalq»
 4}} bodrak (Y 14) «dağınırıq»
 2}} bujad (T 26) «qəmlənmək»
 2}} tod (KT c 8) «doymaq»
 2}} bod (T 4) «boy, bədən»
 2}} şad (KT ş 14) «şad» (vəzifədir)

Göytürk dilində sözün əvvəlində **d** samitindən əvvəl **ı, u, o** saitləri işləndikdə onları ifadə edən işarələr söz başında yazılır.

X – dil-diş, cingiltili **d** samitini ifadə edir, yalnız «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə incə (arxasına) saitlər olan sözlərdə işlənir. Artıq deyildiyi kimi, göytürk dilində **d** samiti söz başında işlənmədiyi üçün bu işarə ilə başlanan sözlərdə bu işarədən əvvəl (sözün mənasına görə) ə və ya e saitlərindən biri oxunur; məsələn:

}} edgü (KT ş 23) «yaxşı»
 4}} ediz (KT şm 5) «ediz (xalqı)»
 4}} edük (Y 10) «ayaqqabı»
 4}} edgüti (KT c 2) «yaxşıca»

Göytürk dilində söz **i, ö, ü** saitləri ilə başlandıqda həmin səsələrin işarəsi **d** samitinin işarəsindən əvvəl mütləq yazılır; məsələn:

1}} idi (KT ş 3) «sahib»
 4}} idiş (IB 62) «qədər»
 4}} ödük (KÇ 28) «öyüd»
 4}} öd (KT c 4) «vaxt»

Bütün digər hallarda **d** samitinin işarəsi sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir:

4}} bədiz (KT c 12) «bəzək»
 2}} bödük (O 6) «böyük»
 4}} ərדם (KÇ 4) «ərdəm»
 4}} böd (BK ş 26) «taxt-tac»
 4}} esid (KT c 1) «eşitmək»
 4}} igid (KT c 10) «yalan»

D-novlu, cingiltili **y** samitini ifadə edir, yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə arxasına saitləri işlənməyən sözlərdə istifadə edilir; işlənmə yeri sərbəstdir, yəni sözün başında da, ortasında da, sonunda da yazılır və oxunur; məsələn:

4}} yaz (KT şm 8) «yaz»
 4}} yay (BK ş 39) «yay»
 4}} yağ (KÇ 5) «yağ»
 4}} yol (KT şm 9) «yol»
 4}} yağız (KT ş 1) «qonur, qəhvəyi»
 4}} uyğur (BK ş 37) «uyğur (xalqı)»
 4}} buyuruk (KT ş 3) «buyurun»
 4}} boyla (T 6) «boyla (rütədir)»
 4}} ayğuç (T 10) «məsləhətçi»
 4}} ay (BK c 10) «ay»
 4}} tuy (T 38) «duymaq»
 4}} taluy (KT c 3) «dəniz»
 4}} bay (KT c 10) «bay, varlı»
 4}} tay (Y 10) «tay»

? – novlu, cingiltili **y** samitini ifadə edir, yalnız «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə incə saitlər olan sözlərdə işlənir. Sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur; məsələn:

- 𐰽𐰺 yer (KT § 1) «yer»
 𐰽𐰺𐰺 yiti (KT § 30) «yeddi»
 𐰽𐰺𐰺 yüz (KT § 13) «yüz»
 𐰽𐰺𐰺𐰺 yegirmi (KT § 15) «iyirmi»
 𐰽𐰺𐰺𐰺 bəriyə (O 2) «cənuba»
 𐰽𐰺𐰺 keyik (T 8) «keyik, ceýran»
 𐰽𐰺𐰺 teyiŋ (BK c 12) «dələ»
 𐰽𐰺𐰺 tiyin (KT § 12) «dey»
 𐰽𐰺𐰺 içüy (MÇ 29) «İçüy (yer adı)»

j- novlu, süzgün, sonor *l* samitini ifadə edir, yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni təkə arxasına saitlərinin işləndiyi sözlərdə işlənir. Göytürk dilində yalnız «qalın» əsaslı bir sözdə *l* samiti söz başında işlənir:

𐰽𐰺𐰺𐰺 lağzın (MÇ 11) «donuz»

Qalan bütün hallarda tərkibində arxasına saitləri işlənən sözlərdə *l* samiti söz başında işlənmişdir. Buna görə də göytürk abidələrində söz bu işarə ilə başlanırsa, ondan əvvəl (yəni söz başında) *a* saitini oxumaq lazımdır; məsələn:

- j al (KT § 2) «almaq»
 j alp (KT c 6) «alp»
 j alt (MÇ 26) «alt»
 j altı (KT § 31) «altı»
 j altun (KT c 5) «qızıl»

i, o, u saitlərini ifadə edən işarələr *l* samitindən əvvəl yazılır. Göytürk dilində *l* samiti sözün ortasında və sonunda işləndiyi üçün onun işarəsi də söz sonu və ortasında yazılır; məsələn:

- j kal (KT c 9) «qalmaq»
 j kıl (KT c 10) «qılmaq»
 j yaşıl (KT § 17) «yaşıl»
 j oğul (KT § 12) «oğul»
 j kul (KT § 6) «qul»
 j taluy (KT c 3) «dəniz»
 j buluŋ (KT § 1) «tərəf»
 j yılan (IB 12) «ilan»
 j yılkı (BK § 24) «ilxı»

Y- novlu, süzgün, sonor *l* samitini ifadə edir, yalnız «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə incə (önsıra) saitləri olan sözlərdə işlənir. Göytürk dilində incə saitli sözlərdə *l* samiti söz başında işlənmişdir, təkə Çin dilindən alınmış üç çözdə (bunlardan ikisi antroponimdir) *l* samiti söz başında işlənir:

- Y lüi (O 2) «əjdaha»
 Y Lükən (KT şm 12) «Lükən»
 Y Lisün (BK c 11) «Lisün»

Buna görə də göytürk abidələrinin mətnlərində *l* samitini bildiren işarə söz başında yazıldıqda ondan əvvəl (sözün mənasına görə) ya o. ya da e saitlərindən biri oxunur:

- Y el (KT § 4) «el»
 Y elçi (Y 1) «elçi»
 Y ələ (Y 45) «ələmək»
 Y əlig (KT § 8) «əlli»
 Y əlik (IB 97) «əhliləşdirilmiş heyvan, əlik»

Göytürk dilində *l* samitindən əvvəl i, ö, ü saitləri söz başında işlənirsə, həmin saitlər *l* samitinin işarəsindən əvvəl yazılır.

Göytürk dilində *l* samitinin işarəsi söz ortası və sonunda yazılır; məsələn:

- j bilgi (KT c 1) «müdrük»
 j bilig (KT § 7) «bilik»
 j silik (KT § 7) «bakir»
 j tilə (IB 70) «diləmək»
 j tünli (BK cş) «gecəli»
 j siŋil (KT § 20) «kiçik bacı»
 j köl (KT § 4) «gəlmək»
 j yel (T 26) «yel»
 j ükül (T 32) «çoxalmaq»
 j tiril (T 33) «dirilmək, toplanmaq»

j- kipləşən, novlu, sonor *n* samitini ifadə edir, yalnız «qalın» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə arxasına (qalın) saitlər olan sözlərdə işlənir. Göytürk dilində *n* samiti sözün başında, ortasında və sonunda işlənir, lakin göytürk abidələrinin mətnlərində arxasına (qalın) saitlərin işləndiyi sözlərdə *n* samitini söz başında işləndiyinə təsadüf edilməmişdir, başqa sözlə, abidələrin

mətnlərində **n** samiti ilə başlanan «qalın» əsaslı sözlər işlənir. Buna görə də bu işarənin yalnız sözün ortası və sonunda işləndiyini demək olar; məsələn:

𐰽𐰺𐰍 kanı (KT § 9) «hanı»
 𐰽𐰺𐰍𐰺 aşnuki (MÇ 32) «əvvəlki»
 𐰽𐰺𐰍 yana (KT § 10) «yenə»
 𐰽𐰺𐰍𐰺 sansız (BK c 12) «saysız»
 𐰽𐰺𐰍 kança (İB 63) «neçə»
 𐰽𐰺𐰍 kanlan (T 2) «xanlanmaq»
 𐰽𐰺𐰍 kan (O 1) «xan»
 𐰽𐰺𐰍 kağan (KT § 17) «xaqan»
 𐰽𐰺𐰍 bodun (KT c 1) «xalq»
 𐰽𐰺𐰍 oğlan (KT c 1) «oğlan»
 𐰽𐰺𐰍 kadın (Y 17) «qadın»

n – kipləşən, novlu, sonor **n** samitini ifadə edir, yalnız «incə» əsaslı sözlərdə, yəni tərkibində təkə önsıra (incə) saitlər olan sözlərdə işlənir. Öz «qalın» variantından fərqli olaraq bu işarə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində sözün bütün mövqələrinde işlənir; məsələn:

𐰽𐰺 nə (KT § 9) «nə»
 𐰽𐰺𐰍 nəkə (T 38) «nə üçün, niyə»
 𐰽𐰺𐰍 nəlük (İB 88) «nədən, hansı səbəbdən»
 𐰽𐰺𐰍 nəçük (İB 69) «necə, nə üçün»
 𐰽𐰺𐰍 büntüg (T 57) «avara»
 𐰽𐰺𐰍 ini (KT § 4) «kiçik qardaş»
 𐰽𐰺𐰍 ingək (T 15) «inək»
 𐰽𐰺𐰍 kəntü (KT § 28) «öz»
 𐰽𐰺𐰍 mən (KT § 27) «mən»
 𐰽𐰺𐰍 sin (T 20) «sən»
 𐰽𐰺𐰍 üçün (KT c 9) «üçün»
 𐰽𐰺𐰍 tigin (KT c 13) «şahzadə»

n – novlu, titrək **r** samitini ifadə edir, yalnız arxasına (qalın) samitli sözlərlə işlənir. Göytürk dilində **r** samiti ilə başlanan söz yoxdur, buna görə də abidələrin mətnlərində bu işarə ilə başlanan sözlərdə ondan əvvəl **a** saitini oxumaq lazımdır; məsələn:

𐰽 ar (KT c 5) «aldatmaq»
 𐰽 ara (KT § 1) «arasında»

𐰽 arıq (T 37) «təmiz arı»

𐰽 arık (KT c 8) «arıq»

𐰽 arka (T 5) «arxa»

𐰽 artuk (KT § 15) «artıq»

Göytürk dilində **i**, **o**, **u** saitlərinin işarələri söz başında **r** samitindən əvvəl yazılır. Bu işarə abidələrin mətnlərində söz ortası və sonunda işlənir; məsələn:

𐰽 irak (KT c 5) «iraq, uzaq»

𐰽 ordu (KT § 8) «orda»

𐰽 uruş (O 10) «vuruş»

𐰽 uruğ (KT § 10) «nəsil, soy»

𐰽 yarak (KT § 33) «yaraq»

𐰽 tarkan (KT § 12) «tarkan»

𐰽 adırıl (O 10) «ayrılmaq»

𐰽 bar (KT § 16) «getmək»

𐰽 yar (BK § 37) «yarmaq»

𐰽 yoğur (T 26) «yoğurmaq»

𐰽 tabar (MÇ 29) «mal»

Y – novlu, titrək **r** samitini ifadə edir, yalnız önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Yuxarıda deyildiyi kimi, göytürk dilində **r** samiti ilə başlanan söz olmadığı üçün bu işarə ilə başlanan sözlərdə həmin işarədən əvvəl sözün mənasına görə ya **a**, ya da **e** saitlərindən birini oxumaq lazımdır; məsələn:

𐰽 er (KT c 4) «er naqis feli»

𐰽 er (KT § 11) «er, igid»

𐰽 erdöm (KÇ 4) «ərdəm»

𐰽 erön (BK c 11) «erön»

𐰽 ört (Y 10) «güc, qüdrət»

Göytürk dilində **i**, **ö**, **ü** saitlərinin işarələri söz başında **r** samitindən, deməli, onu ifadə edən işarədən də əvvəl yazılır. Bu işarə abidələrin mətnlərində söz ortası və sonunda işlənir; məsələn:

𐰽 ir (MÇ 8) «girmək»

𐰽 ırkək (İB 36) «erkək»

𐰽 ürk (MÇ 31) «hürkmək»

𐰽 ört (T 40) «od»

ʎʎʎ örüş (BK şm 11) «parlaq»
 ʎʎʎ bəri (T 11) «bəri, sağa»
 hʎʎʎh tört (KT ş 1) «dörd»
 ʎʎʎ yerçi (T 23) «bələdçi»
 ʎʎ ber (KT c 5) «vermək»
 ʎʎ yer (KT c 4) «yer»
 ʎʎh tər (T 52) «tər»

ʎ – novlu, dil-diş, kar s samitini ifadə edir, yalnız arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Sözdə bütün mövqələrdə işlənir; məsələn:

ʎʎ sab (KT c 2) «nitq, söz»
 ʎʎʎ sub (KT şm 13) «su»
 ʎʎʎ sarığ (BK şm 11) «sarı»
 ʎʎʎ soruğ (Süci) «sorağ»
 ʎʎD yası (MÇ 21) «yastı»
 ʎʎʎ sansız (BK c 12) «sansız»
 ʎʎʎ aşsız (KT ş 26) «aşsız»
 ʎʎʎ bars (KT ş 20) «bars»
 ʎʎ bas (KT ş 22) «basmaq»
 ʎ as (T 26) «aşmaq»

| – novlu, dil-diş, kar s samitini ifadə edir, yalnız önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Sözdə işlənmə mövqeyi sərbəstdir: başda da, ortada da, sonda da gələ bilər; məsələn:

ʎʎ sü (KT ş 2) «qoşun»
 ʎʎ siz (MÇ 22) «siz»
 ʎʎ səkiz (BK ş 26) «səkkiz»
 ʎʎ söz (MÇ 44) «söz»
 ʎʎʎ süçig (KT c 5) «şirin»
 ʎʎʎ kirsə (KT ş 4) «sonra»
 ʎʎ kisi (KT c 6) «adam»
 ʎʎʎ elsirə (KT ş 13) «elsiz etmək»
 ʎʎʎ bisük (KT c 6) «nəsil»
 ʎʎʎ sünjüs (KÇ 9) «döyüş»
 ʎʎ bes (KÇ 17) «beş»
 ʎʎʎ tölis (KT ş 13) «tölis (xalqı)»
 ʎʎʎ yetmiş (O 4) «yetmiş»

ʎ, ʎ — hər iki işarə kipləşən, partlayan, kar t samitini ifadə edir: birinci işarə yalnız Yenisey, ikinci işarə isə yalnız Orxon kitabələrində işlənir. Hər iki işarə təkcə arxasıra (qalın) saitli sözlərdə işlənir. Hər iki işarə sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur; məsələn:

ʎʎ taş (KT c 10) «daş»
 ʎʎ taş (Y 34) «daş»
 ʎʎʎ toğ (Y 26) «doğmaq»
 ʎʎ tağ (KT ş 12) «dağ»
 ʎʎʎ tokuz (Y 10) «doqquz»
 ʎʎʎ torıg (KT ş 33) «boz»
 ʎʎʎ tur (Y 48) «durmaq»
 ʎʎʎ turuk (KT ş 39) «zəif»
 ʎʎʎ altı (KT ş 31) «altı»
 ʎʎʎ altun (KT c 5) «qızıl»
 ʎʎʎ katıg (KT c 2) «məhkəm»
 ʎʎʎ altı (Y 24) «altı»
 ʎʎʎ otuz (Y 27) «otuz»
 ʎʎʎ katun (Y 3) «xatun»
 ʎʎ at (KT ş 7) «at»
 ʎʎ at (Y 32) «at»
 ʎʎ bat (BK şm 11) «batmaq»
 ʎʎ bat (Y 10) «batmaq»
 ʎʎʎ tut (KT c 4) «tutmaq»
 ʎʎʎ tut (Y 45) «tutmaq»

k — kipləşən, partlayan, kar t samitini ifadə edir, yalnız önsıra (incə) saitli sözlərdə işlənir. Sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur; məsələn:

ʎʎʎ tərri (KT ş 1) «tanrı»
 ʎʎʎ türk (KT c 1) «türk»
 ʎʎʎ tigin (KT şm 1) «şahzadə»
 ʎʎʎ lüz (KT ş 3) «düz»
 ʎʎʎ bitı (KT c q) «yazmaq»
 ʎʎʎ köntü (KT ş 23) «öz»
 ʎʎʎ yetmiş (O 4) «yetmiş»
 ʎʎʎ ötlə (O 11) «nəsihət vermək»

K^hN^h kört (KT § 1) «dörd»
 k^hN^h öt (IB 90) «nəsihət»
 k^hN^h kört (IB 85) «dürtmək»
 k^hN^h kört (MÇ 17) «güdmək»

N, ↓, O bütün üç işarə (*klub* sözündəki *k* səsi kimi) kipləşən, kar, dilarxası *k* samitini ifadə edir, üçü də yalnız arxasına (qalın) saitlərlə işlənir: birinci işarə bütün arxasına saitləri, ikinci işarə *o* və *u* saitləri, üçüncü işarə isə *ı* saiti ilə birləşə bilər. Bütün üç işarə sözün başında da, ortasında da, sonunda da işlənir; məsələn:

N, ↓, O kağan (KT § 11) «xaqan»
 N, ↓, O kamuğ (KT § 8) «bütün, hamı»
 ↓, O kul (KT § 7) «qul»
 ↓, O kul (KT § 20) «kul»
 N, ↓, O kobar (KT c 10) «toplamaq»
 N, ↓, O kız (KT § 24) «qız»
 ↓, O kıs (O 1) «qıasmaq, sıxışdırmaq»
 N, ↓, O arkış (KT c 8) «karvan»
 N, ↓, O tokuz (KT c 2) «doqquz»
 N, ↓, O balıka (O 9) «şəhərə»
 N, ↓, O yokkis (T 11) «məhv etmək»
 N, ↓, O batsık (KT c 2) «günbatan, qərb»
 N, ↓, O yablak (KT c 7) «pis»
 N, ↓, O ıduk (KT şm 1) «müqəddəs» (mürəkkəb)
 N, ↓, O karluk (KT şm 1) «karluk (xalqı)»

N, ↓, O – bütün üç işarə kipləşən, kar, dilortası *k* səsini ifadə edir, üçü də yalnız önsıra (incə) saitlərlə işlənir: birinci işarə bütün incə saitlərlə, ikinci və üçüncü işarələr isə *ö* və *ü* saitləri ilə birlikdə işləyə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ikinci işarənin işlənməsinə təkcə Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdə rast gəlmək olur. Bütün üç işarə sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur; məsələn:

N, ↓, O tükəti (KT c 1) «tükəncə»
 N, ↓, O türk (KT c 1) «türk»
 N, ↓, O Ötükən (KT c 3) «Ötükən (yer adı)»
 N, ↓, O kün (KT c 2) «gün»
 N, ↓, O küli (KÇ 11) «Küli (çör)»

N, ↓, O Kül tigin (KT § 26) «Kül tigin»
 N, ↓, O Kül tigin (KT § 31) «Kül tigin»
 N, ↓, O özlüki (MÇ 15) «cins»
 N, ↓, O Ötükən (KT c 8) «Ötükən»
 N, ↓, O Ötükən (KT c 8) «Ötükən»
 N, ↓, O türk (O 2) «türk»
 N, ↓, O kök (KT § 3) «göy»
 N, ↓, O kök (KT § 1) «göy»
 N, ↓, O kök (Y 10) «göy»
 N, ↓, O təgdük (KT § 36) «dəyüş»
 N, ↓, O təgdük (Y 10) «hücum etdiyi (üçün)»

N, ↓, O – novlu, cingilti, qırtlaq *ğ* samitini ifadə edir, yalnız arxasına (qalın) saitlərlə işlənir. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərdə, şübhəli N, ↓, O *ğ*u (KT c 11) «mı» ədatını çıxsaq, *ğ* samiti, deməli, onun ifadə edildiyi işarə də söz başında işlənmir, buna görə də bu işarə söz başında işləndikdə ondan əvvəl *a* səsi oxunmalıdır. Digər arxasına saitləri bu işarədən əvvəl yazılır və oxunur; məsələn:

N, ↓, O ağı (KT c 5) «hədiyyə»
 N, ↓, O ağız (IB 40) «ağız»
 N, ↓, O ağır (BK § 2) «ağır»
 N, ↓, O ağrı (BK c 4) «ağrı, xəstəlik»
 N, ↓, O ağac (BK c 11) «ağac»
 N, ↓, O iğar (KT § 29) «gərəkli»
 N, ↓, O oğuz (KT § 28) «oğuz (xalqı)»
 N, ↓, O oğul (KT şm 12) «oğul»
 N, ↓, O uğrunta (Y 10) «uğrunda»

Bu işarə söz ortasında və sonunda sərbəst işlənir; məsələn:

N, ↓, O kağan (KT § 5) «xaqan»
 N, ↓, O yağı (KT § 2) «yağı»
 N, ↓, O tabışğan (MÇ 20) «dovşan»
 N, ↓, O yağız (KT § 1) «qonur»
 N, ↓, O bozağı (IB 61) «buzov»
 N, ↓, O tağ (KT § 12) «dağ»
 N, ↓, O yağ (IB 81) «yağmaq»
 N, ↓, O bağ (Y 1) «hissə»
 N, ↓, O kamuğ (KT § 8) «hamı, bütün»

Bu işarə söz ortasında və sonunda işlənir; məsələn:

- ⱮⱮD yağa (KT § 23) «yaymağa»
ⱮⱮⱮD yağdım (BK § 33) «yaydım»
DⱮⱮA çığağ (KT § 29) «yoxsul»
Ɱ>A koğ (KT şm §) «qoyun»
ⱮⱮA kığağ (KT § 4) «kitay (xalq)»
Ɱ>A toğ (Y 4) «düşərgə»
ⱮⱮⱮ>D Toğukuk (T 5) «Tonyukuk (adam adı)»

Burunda tələffüz edilən *ğ* səsi göytürk dilində az işlənir.¹

Ɱ – kipləşən qoşadodaq burun sonor *m* səsini ifadə edir. Göytürk dilində *m* səsi sözün bütün mövqelərində işləndiyi üçün onun işarəsi də sözün başında, ortasında və sonunda yazılır və oxunur; məsələn:

- ⱮⱮ mən (KT c 1) «mən»
Ɱ mar (Süci) «ustad, müəllim»
ⱮⱮⱮ munçuk (TF) «muncuq»
ⱮⱮ amtı (KT c 3) «indi»
ⱮⱮ amrak (IB 10) «istəkli»
ⱮⱮ amgək (KT § 39) «əziyyət»
ⱮⱮ kamuğ (KT § 8) «bütün, hamı»
ⱮⱮ urum (KT § 4) «Roma»
ⱮⱮ kim (KT § 22) «kim»
Ɱ X Ɱ ərdəm (KÇ 4) «ərdəm, igid»
ⱮⱮ barım (KT şm 1) «var, dövlət»
ⱮⱮ batım (KT § 35) «batan qədr»

Ɱ – dilarxası, sonor, burunda tələffüz edilən *ğ* səsini ifadə edir. İşarə hər arxasına, həm də önsıra sait tərkibli sözlərdə işlənir. Göytürk dilində *ğ* samiti söz başında işlənmir. Buna görə də göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu işarə ilə başlanan «qalın» əsaslı sözlərdə bu işarədən əvvəl *a* saitini, «incə» əsaslı sözlərdə isə *ya* ə, *ya* da *e* saitlərindən birini oxumaq lazımdır; məsələn:

¹ Bu işarə və onun ifadə etdiyi səs haqqında geniş məlumat almaq üçün Ə.Rəcəblinin «Göytürk dilinin fonetikas» kitabına bax.

- ⱮⱮ anjar (KT c 11) «ona doğru»
ⱮⱮ anla (T 34) «anlamaq»
>ⱮⱮ anjaru (T 20) «ona doğru»
Ɱ əğ (IB 47) «ov»
ⱮⱮ əğlə (IB 74) «ovla»

Bu işarə sözün ortasında və sonunda adi qaydada işlənir; məsələn:

- ⱮⱮ sünğüş (KT şm 2) «döyüş»
ⱮⱮ bağa (T 31) «mənə»
ⱮⱮ teğri (KT § 1) «tanrı»
ⱮⱮ köğül (KT c 12) «könül, ürək»
ⱮⱮ beğü (KT c 12) «əbədi»
ⱮⱮ buluğ (KT § 2) «tərəf»
ⱮⱮ buğ (KT c 3) «dərd»
ⱮⱮ kağ (KT § 5) «ata»
ⱮⱮ tağ (T 35) «dan»
ⱮⱮ öğ (KT § 4) «ön, şərq»

Ɱ – kipləşən, qoşadodaq, kar *p* samitini ifadə edir, həm arxasına, həm də önsıra sait tərkibli sözlərdə işlənir. Göytürk dilində *n* samiti söz başında, demək olar ki, işlənmir. Göytürk yazısı mətnlərində bu səsə başlanan cəmi üç sözün işləndiyinə təsadüf edilmişdir:

- ⱮⱮⱮ piçin (TI 2) «meymun»
ⱮⱮⱮ purum (KT § 4) «Apa Urum»
ⱮⱮⱮ pağarlı (TF) «səyyarə, planet»

Bu sözlərdən birincisi göytürk dilində hər yerdə *biçin* şəklində işlənir. İkinci sözü tədqiqatçılar düz oxumur; əslində onu *apa Urum*, yəni *böyük Roma* şəklində oxumaq lazımdır. Deməli, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində təkəcə *pağarlı* sözü *p* samiti ilə başlanır. Bu hadisə də sonrakı dövrlərin – göytürk yazısının «kağız» dövrünün məhsuludur. Buna görə də göytürk yazısı mətnlərində bu işarə ilə başlanan «qalın» əsaslı sözlərdə işarədən

əvvəl a saitini, «incə» əsaslı sözlərdə ə və ya e saitlərindən birini oxumaq lazımdır; məsələn:

𐰇𐰏 apa (BK c 13) «apa (rütbədir)»

𐰇𐰏 apa (KT § 1) «əcdad».

𐰇𐰏 apar (KT § 4) «avar (xalq)»

𐰇𐰏 apıt (KT c 1) «əcdadlar»

Bu işarə sözün ortası və sonunda sərbəst işlənir; məsələn:

𐰇𐰏𐰏 kapıg (KT c 4) «qapı»

𐰇𐰏𐰏 köpük (IB 31) «köpük»

𐰇𐰏𐰏 Tüpüt (KT c 3) «Tibet»

𐰇𐰏𐰏 kapağan (O 4) «qapağan, fəth»

𐰇𐰏𐰏 tutupan (KT § 7) «tutub»

𐰇𐰏 alp (KT § 3) «alp, igid»

𐰇𐰏 kop (BK § 28) «çox»

𐰇𐰏 səp (IB 73) «səpmək»

𐰇𐰏 kap (IB 66) «qapmaq»

𐰇𐰏 yap (IB 4) «yapmaq»

𐰇 – qovuşuq (affrikat), dil-yuvaq, kar ç samitini ifadə edir, həm arxasıra, həm də önsıra saitləri ilə işlənir. Göytürk dilində ç samiti sözün bütün mövqelərində sərbəst işləndiyi üçün onun işarəsi də sözlərin başında, ortasında və sonunda işlənir; məsələn:

𐰇𐰏𐰏 çik (BK § 26) «çik (xalq)»

𐰇𐰏𐰏 çərig (KÇ 9) «qoşun»

𐰇𐰏 çab (T 7) «şöhrət»

𐰇𐰏 çıt (MÇ 20) «sərhəd»

𐰇𐰏 çöl (T 23) «çöl»

𐰇𐰏𐰏 kiçig (BK § 41) «kiçik»

𐰇𐰏𐰏 üçün (KT § 6) «üçün»

𐰇𐰏 uçuk (T 8) «quş»

𐰇𐰏 uçuz (T 13) «ucuz, asan»

𐰇𐰏 tamğacı (KT şm 12) «möhürdar»

𐰇𐰏 üç (KT § 4) «üç»

𐰇𐰏 uc (T 40) «uc»

𐰇𐰏 saç (IB 31) «saç»

𐰇𐰏 kaç (O 9) «qaçmaq»

𐰇𐰏 Tabğaç (KT c 4) «Tabğaç, Çin»

𐰇, 𐰇, 𐰇, 𐰇, 𐰇 – novlu, dil-yuvaq, kar ç samitini ifadə edir: birinci işarə təkcə Orxon kitabələrində, ikinci işarə həm Orxon, həm də Yenisey və digər kitabələrdə, üçüncü, dördüncü və beşinci işarələr Yenisey kitabələrində və digər abidələrdə işlənir. İkinci işarə bəzən Yenisey kitabələrində s samitini də ifadə edir. Bu işarə həm arxasıra, həm də önsıra sait tərkibli sözlərdə işlənir. Göytürk dilində ç samiti sözlərdə bütün mövqelərdə işləndiyi üçün onu ifadə edən işarələr də sözlərdə bütün mövqelərdə, yəni sözlərin başında, ortasında və sonunda sərbəst şəkildə yazılır və oxunur; məsələn:

𐰇𐰏𐰏 şad (KT c 1) «şad (vəzifədir)»

𐰇𐰏 şəg (T 8) «leş»

𐰇𐰏 şaş (MÇ 33) «şaşmaq»

𐰇𐰏 Şubuş (Y 45) «Şubuş (adam adı)»

𐰇𐰏 Şoğur (Y 42) «Şoğur (adam adı)»

𐰇𐰏 yaşıl (KT § 17) «yaşıl»

𐰇𐰏 başad (BK c 8) «başlıq etmək»

𐰇𐰏 aşsız (KT § 26) «aşsız»

𐰇𐰏 taşık (KT § 11) «tərk etmək»

𐰇𐰏 x 𐰇𐰏𐰏 sözleşdimiz (KT § 26) «məsləhətləşmək»

𐰇 aş (KT § 26) «aş»

𐰇 baş (KT § 33) «baş»

𐰇 yaş (BK c 2) «yaş»

𐰇 taş (KT şm 13) «daş»

𐰇𐰏 üküş (KT c 7) «çox»

𐰇𐰏 sünüş (KT şm 2) «döyüş»

LİQATURLAR

Göytürk əlifbasında bir neçə halda yanaşı duran iki səs üçün bir işarə də tərtib edilmişdir. Əslində göytürk əlifbası o qədər mükəmməl sistemə malikdir ki, buna heç bir ehtiyac yox idi. Ehtimal etmək olar ki, qədim türk bu işarələri qənaət prinsipinə əsasən düzəltmişdir: iki, bəzən isə üç işarə əvəzinə bir işarə yazmaq vaxta və yerə qənaət etməyə səbəb olur. Göytürk əlifbasında iki qoşa səs ifadə edən işarələr vardır – abidələrin mətnlərində cəmi beş belə işarə vardır.

M—It səs birləşməsinə ifadə edir, həm arxasına, həm də önsinə sait tərkibli sözlərdə işlənir. Bu işarənin göytürk yazısı abidələrində **ld** samit birləşməsinə ifadə etdiyini iddia edən tədqiqatçılar da vardır. Lakin bu işarənin **lt** samit birləşməsi kimi oxunması daha doğru və göytürk dilinin fonetik qanunlarına daha çox uyğundur:

𐰇𐰏𐰎𐰎 kılıtım (KT § 30) «qıldım»

𐰏𐰎𐰎𐰎 boltı (KT § 7) «oldu»

𐰏𐰎𐰎𐰎 yañılı (KT § 20) «yanıldı»

𐰏𐰎𐰎𐰎 yañıltaçı (KT c 11) «yanılası»

𐰏𐰎𐰎𐰎 – **nt** səs birləşməsinə ifadə edir, həm arxasına, həm də önsinə sait tərkibli sözlərdə işlənir. Bu işarəni **nd** kimi transkripsiya edən tədqiqatçılar da vardır. Lakin onun **nt** kimi transkripsiya edilməsi göytürk dilinin fonetik qanunlarına daha uyğundur:

𐰏𐰎𐰎𐰎 anta (KT § 40) «orada»

𐰏𐰎𐰎𐰎 bunta (KT c 10) «burada»

𐰏𐰎𐰎𐰎 bodunta (KT § 26) «xaqıda»

𐰏𐰎𐰎𐰎 kağanta (KT şm 13) «xaqandan»

𐰏𐰎𐰎𐰎 kazğantım (KT § 27) «qazandım»

𐰏𐰎𐰎𐰎 kantan (KT § 23) «haradan»

𐰏𐰎𐰎𐰎 kılıntukda (KT § 1) «yaradıldıqda»

𐰏𐰎𐰎𐰎 oğlnta (KT § 1) «oğlunda»

𐰏 – **nç** səs birləşməsinə ifadə edir, həm arxasına, həm də önsinə sait tərkibli sözlərdə işlənir. Türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində söz iki samit səslə başlanma bilmədiyini üçün bu işarə ilə başlanan sözlərdə (sözün tərkibindəki saiflərin növündən asılı olaraq) bu işarədən əvvəl **a**, **ə**, **e** saiflərindən birini oxumaq lazımdır; məsələn:

𐰏𐰎𐰎 ança (KT § 11) «elə, o cür»

𐰏𐰎𐰎 ançula (KT § 32) «təslim etmək»

Bu işarə sözün ortasında və sonunda sərbəst işlənir; məsələn:

𐰏𐰎𐰎 sançdı (KT şm 9) «sançdı»

𐰏𐰎𐰎 üçinç (BK § 30) «üçüncü»

𐰏𐰎𐰎 bisinç (KT şm 7) «beşinci»

𐰏𐰎𐰎 oninç (BK c 10) «onuncu»

𐰏𐰎𐰎 yinçü (KT § 39) «inci»

𐰏𐰎𐰎 bunça (KT c 4) «bunca, bu qədər»

Y– iç səs birləşməsinə bildirir. Əvvəlki üç işarə iki samit səsin birləşməsinə bildirirdisə, bu işarə bir sait və bir samit səsin birləşməsinə ifadə edir:

𐰏𐰎𐰎 içikdi (BK § 37) «tabe oldu»

𐰏 – tədqiqatçıların əksəriyyəti bu işarəni **hş** səs birləşməsi kimi qəbul edir və *baş* kimi oxunur. Əlisa Şükürlü onu *ay* kimi oxuyur.¹ Son zamanlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlərdən bir qisminə bu işarəni **rt** səs birləşməsi kimi transkripsiya edirlər. *Baş* sözünə göytürk yazısı abidələrində tez-tez rast gəlmək olur, *art* sözünə abidələrdə cəmi bir dəfə «İrk bitig» abidəsinin onuncu sətrində təsadüf edilir. *Baş* sözü hərfilərlə **𐰏𐰎, 𐰏𐰎, 𐰏𐰎** və s. kimi, rast gəldiyimiz *art* sözü isə **𐰏𐰎** şəklində yazılmışdır. 𐰏 işarəsinə göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində cəmi üç dəfə – Tonyukuk abidəsinin 26-cı sətrində, 2-ci və 49-cu Yenisey kitabələrində rast gəlinir: **𐰏𐰎𐰎𐰎 𐰏𐰎𐰎𐰎** *bar baş asdıımız* (T 26) «Kolluq olan tərəni aşdıq». **𐰏𐰎𐰎𐰎 𐰏𐰎𐰎𐰎** *Ər atım Yaş Ak 𐰏 ben* (Y 2) cümləsində 𐰏 işarəsinə heç cür *art* kimi oxumaq olmaz: *Ər atım Yaş Ak Art ben* oxusu mənasızdır. Bu cümləni *Ər atım Yaş Ak Baş ben* «İgid adım Gənc Ağ Başam» kimi oxumaq məqsədə uyğundur. İkinci halda cümlə belə başlanır: ... **𐰏𐰎𐰎 𐰏𐰎𐰎** burada da həmin işarəni *art* kimi oxumaq olmur; **həmin** ifadəni yalnız belə oxumaq olar: *Ər atım ak baş «igid adım Ağ Baş...»*.

: (qoşa nöqtə). Göytürk Orxon-Yenisey əlifbasına qoşa nöqtə (:) işarəsi də daxildir. V.Tomsen yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bu işarə durğu işarəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Qoşa nöqtə işarəsi sözləri bir-birindən ayırır (Yenisey kitabələrində qoşa nöqtə ilə yanaşı başi abidələrdə həmin vəzifədə 𐰏 işarəsindən istifadə olunur), başqa sözlə desək, bu işarə sözün sonunu göstərir. Bu işarə nəinki iki söz arasında, həm də cümlənin və sətrin sonunda da qoyulur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu işarə heç də həmişə iki söz arasında qoyulmur; abidələrin

¹ Ə.Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 1993, s. 56.

mətnlərində elə hallar olur ki, üç-dörd söz bir söz kimi bitişik yazılır. Əksər hallarda bu, katibin bədii zövqü, bədii təxəyyülü ilə əlaqələndirilir və əsasən sözlərin uzunluğu ilə şərtlənir: təkə bir işarədən (hərfdən) ibarət olan **⚡** at «at», **D** ay «ay», **Υ** ər «döyüşçü» tipli sözlər heç vaxt ayrı yazılmaz, həmişə özündən əvvəlki və ya özündən sonrakı sözlə bitişik yazılır. İki işarədən (hərfdən) ibarət olan sözlər ayrı yazılmaqdan daha çox bitişik yazılır. Üç hərfdən ibarət olan sözlər isə daha çox ayrı yazılmağa meyl edir. Ümumiyyətlə, söz nə qədər uzundursa, onun digər sözlərdən ayrı yazılması qaydası bir o qədər ciddi gözlənilir. Bu zaman rast gəlinən istisnalar həmişə sözlərin müəyyən bir məntiqi – əlaqəli kombinasiyası ilə, məsələn, ismin onu təyin edən sifət və ya sayla əlaqəsi və s., sanki müəyyən bir mürəkkəb anlayış ifadə edən əlavə, yaxud əlaqələndirici sözlər, qoşmaların onları idarə edən sözlərlə əlaqədar olur.¹

Beləliklə, 36 göytürk Orxon-Yenisey işarəsi izah edildi. Bunlardan beşi saitləri, beşi qoşa samitləri, 21 işarə isə samitləri ifadə edir.

Dilin əsasını fonemlər təşkil edir. Göytürk işarələri hələ göytürk Orxon-Yenisey fonemləri deyildir. Yuxarıda gördüyümüz kimi, bəzən bir göytürk Orxon-Yenisey işarəsi iki fonemi, bəzən isə iki göytürk Orxon-Yenisey işarəsi bir fonemi ifadə edir, hətta bəzən bir işarə fonemlər kompleksini göstərir. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dilinin fonem sistemini qavramaq üçün göytürk dilinin fonemlərini təhlil etmək lazımdır. Bu məsələ fonologiyada nəzərdən keçiriləcəkdir.

GÖYTÜRK ƏLİFBASI

Talas işarələri	Yenisey işarələri	Orxon işarələri	İfadə etdiyi səs
1	2	3	3
✓ 1	X 1 ↓	↓	a, ə
⊘	⊘	—	e
1 1	1	1	i, i

¹ Вах: М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб. 1899, с.46.

1	2	3	3
< >	< >	>	o, u
М N	N	N	ö, ü
⊘ J	J	J	b (qalın saitlərlə)
A	⊘ A A	A	b (incə saitlərlə)
E	E E E	E	g (incə saitlərlə)
X X	X X X	X	ğ (qalın saitlərlə)
⊘ B	⊘ B	⊘	d (qalın saitlərlə)
x	+ x	x	d (incə saitlərlə)
X X	X X X	X	z
⊘ D	⊘ D	D	y (qalın saitlərlə)
9	9	9	y (incə saitlərlə)
3	3	3	ÿ (burun samiti)
п N	N	N	k (qalın saitlərlə)
↓	↓	↓	k (o, u saitləri ilə)
⊘	⊘	⊘	k (ı saiti ilə)
γ	γ γ	γ	κ (incə saitlərlə)
B	B B	B	κ (ö, ü saitləri ilə)
l ↓	↓	↓	l (qalın saitlərlə)
Y	Y	Y	l (incə saitlərlə)
⊘ A	⊘ A	⊘	m
()))	n (qalın saitlərlə)
h N	N N	N	n (incə saitlərlə)
1 Y	1 Y	1	ŋ
1	1	1	p
4 4	4 4	4	r (qalın saitlərlə)
Y	Y	Y	r (incə saitlərlə)
⊘	⊘	⊘	c (qalın saitlərlə)
l	l	l	c (incə saitlərlə)
⊘ A	⊘ A	⊘	t (qalın saitlərlə)
h h	h	h	t (incə saitlərlə)
λ	λ	λ	ç
—	Y	Y	iç
⊘	⊘ ⊘ A Y	Y Y	ş
—	M	M	lt

1	2	3	3
			nç
			nt
			bş (baş oxunur)
			ayırma işarəsi

QƏDİM UYĞUR ƏLİFBASI

Qədim uyğur qəbilələri 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini – Uyğur xaqanlığını yaratmazdan əvvəl, hətta bu hadisədən xeyli sonra da uzun müddət göytürk Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə etmişdir. İlk qədim uyğur abidələri göytürk hərfləri ilə daşlar üzərinə həkk olunmuşdur. Sonralar da bir müddət hətta kağız üzərində yazılan qədim uyğur abidələri göytürk yazısı ilə yazılmışdır. Qədim uyğur əlifbası uyğur xaqanlığının yetkin çağlarında yaradılmışdır. Artıq qeyd edildiyi kimi, qədim uyğur əlifbası qədim soğd əlifbası əsasmda, qədim soğd əlifbası modeli üzrə yaradılmışdır. Öz növbəsində qədim soğd əlifbası da qədim pəhləvi əlifbası əsasında, bu sonuncu isə arami əlifbası modeli əsasmda yaradılmışdır. Arami əlifbası isə öz mənşəyini qədim finikiya əlifbasından götürür.

Qədim uyğur ədəbi dili, bir növ, göytürk ədəbi dilinin davamı, inkişafı təsirini bağışlayır. İnkişafı əlaqədar bəzi qanunauyğun dəyişiklikləri nəzərə almasaq, göytürk və qədim uyğur ədəbi dillərinin qrammatik quruluşunda, demək olar ki, fərq yoxdur. Bu iki dilin lüğət tərkiblərində müəyyən fərqlərin olması təbiidir, bu, qədim uyğur dilinin təmasda olduğu dillərdən çoxlu söz alması ilə əlaqədardır. Güman etmək olar ki, göytürk ədəbi dilinin fonetik quruluşu ilə qədim uyğur ədəbi dilinin fonetik quruluşu arasında gözəçarpacıq dəyişikliklər, fərqlər olmamışdır. Hər halda, ilk qədim uyğur abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi ilə göytürk yazısı abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi arasında fərqlər, demək olar ki, yoxdur. İlk qədim uyğur abidələri ilə sonrakı qədim uyğur abidələrinin qələmə alınması arasında elə bir böyük tarixi fərq yoxdur. Güman etmək olar ki,

göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrinin fonetik quruluşu, səs tərkibi ilə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri dövründəki uyğur ədəbi dilinin fonetik quruluşu, səs tərkibi arasında da elə bir fərq olmamışdır. Lakin buna baxmayaraq, göytürk əlifbasında öz əksini tapmış bir sıra səslər üçün artıq qədim uyğur əlifbasında işarə yoxdur. Ola bilməz ki, həmin səslər qısa müddətdə qədim uyğur dilindən çıxsm. Ehtimal etmək olar ki, həmin səslər qədim uyğur ədəbi dilində mövcud olmuşdur, lakin qədim uyğur əlifbası üçün model olmuş əlifbada (soğd əlifbasında) bu türk səslərini göstərmək üçün işarə olmamışdır. Həmin türk səsləri, necə deyərlər, əlifbadan kənar qalmışdır. Qədim uyğur əlifbasında göytürk ədəbi dilində mövcud olmayan, habelə göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində təsadüf edilməyən *v*, *j*, *x* samitləri təzahür etmişdir. Bu məsələni necə qiymətləndirmək olar? Bu səslər qədim uyğur ədəbi dilində həqiqətən olmuşdur, yoxsa bu da soğd əlifbasının təsiri? Bu samitlər qədim uyğur ədəbi dilində mövcud olmuşsa, onda necə təzahür etmişdir – türk səslərinin inkişafı yolu ilə, yoxsa yenə də soğd əlifbası, daha doğrusu, alınma soğd sözlərini eynilə saxlamaq ənənəsi xatirinə? *x* səsinin *k* (dilarxası) səsinə, *v* səsinin *b* səsinə tövəni ehtimal etmək olar. Bəs İran dillərinə məxsus *j* səsi qədim uyğur əlifbasında haradan təzahür etmişdir – yenə də soğd əlifbasının təsiri iləmi? *v* samiti *b* samitinin inkişafı nəticəsində yaranmışsa, onda bəs nə üçün qədim uyğur əlifbasında *b* və *p* samitləri üçün bir, *v* samiti üçün ayrıca işarə (hərf) vardır?

Qədim uyğur yazısı yuxarıdan aşağıya doğru yazılır. Qədim uyğur əlifbasında 22 işarə (hərf) vardır. Təbii ki, bu qədər az işarə uyğur dilinin səs tərkibini əhatə edə bilməzdi. Buna görə də qədim uyğur ədəbi dilində tələffüz məxrəci yaxın olan müxtəlif səslər, məsələn, *b*, *v* və *p*, *k* və *g*, *d* və *t* səsləri bir hərflə ifadə edilmişdir.

Qədim uyğur əlifbası arami – pəhləvi - soğd əlifbalarından yarandığı üçün arami əlifbasındakı bir xüsusiyyəti də özündə qoruyub saxlamışdır: arami əlifbasında olduğu kimi, qədim uyğur əlifbasında da hərflərin əksəriyyətinin üç yazılış qaydası vardır:

hərfin sözün əvvəlində, sözün ortasında və sözün sonunda yazılış variantı.

UYĞUR ƏLİFBASI

Əvvəldə	Ortada	Sonda	Hərf
⊖	⊖	⊖	a
⊖	⊖	⊖	ə, e
⊖	⊖	⊖	ı, i
⊖	⊖	⊖	o, u
⊖	⊖	⊖	ö, ü
⊖	⊖	⊖	b, p
⊖	⊖	⊖	ç
⊖	⊖	⊖	d, t
⊖	⊖	⊖	y
⊖	⊖	⊖	k, g
⊖	⊖	⊖	l
⊖	⊖	⊖	m
⊖	⊖	⊖	n
⊖	⊖	⊖	r
⊖	⊖	⊖	ğ
⊖	⊖	⊖	k
⊖	⊖	⊖	s
⊖	⊖	⊖	ş
⊖	⊖	⊖	v
⊖	⊖	⊖	x
		⊖	j
		⊖	z

Sait səslərin işarələri

Aa

Əvvəldə: ⊖
anta (Ay 607, 5)
orada

Ortada: ⊖
barıp (CC 1)
gedib

Sonda: ⊖
yana (CC 6)
qayıdaraq

Əvvəldə: ⊖ emti (Ay 607, 5) indi	Əə, Ee Ortada: ⊖ ersər (AJ 28) olsa	Sonda: ⊖ birlə (CC 10) ilə
Əvvəldə: ʀ iki (Xuast 32) iki	I, İi Ortada: ʀ yarlıkadı (CC 3) hökm etdi	Sonda: ʀ emçi (CC 34) həkim
Əvvəldə: ʃ ol (CC 2) lo	Oo, Uu Ortada: ʃ urup vurub	Sonda: ʃ bolup (hc 3) olub
Əvvəldə: ʀ öürdümüz (Xuast) öldürdük	Öö, Üü Ortada: ʃ ʀ yükünəlim (CC 1) baş əyək sitayış edək	Sonda: ʃ ʀ nəgü (CC 43) necə, nə cür
Samit səsləri ifadə edən yazı işarələri		
Əvvəldə: ʃ bisiñç (Xuast 34) beşinci	Bb, Pp Ortada: ʃ tipən (Xuast 77) deyibən	Sonda: ʃ tip (AJ 4, 13) deyib
Əvvəldə: ʀ vusanti (Xuast 114) həftəlik dini ayın icrası	Vv Ortada: ʀ tavğaç (AJ 17, 4) Çin, çinli	Sonda: ʃ sav (AJ 18) söz, nitq
Əvvəldə: ʃ ğırza (Xuast 113) günah	Ğğ Ortada: ʃ yorığma (Xuast 66) gedən	Sonda: ʃ tınığ (Xuast 38) canlı

Əvvəldə:
kuvladımız (Xuast 45)
qovladıq, izlədik

Əvvəldə:
könül (CC 5)
könül

Əvvəldə:
Xirodis (CC 2)
İrodis (İsa)

Əvvəldə:
tınlıq (Xuast 3)
canlı

Əvvəldə:
Zxaria (CC 66)
Zaxariya (şəxs adı)

Əvvəldə:
yarlıkadı (AJ 607, 8)
hökm etdi

Kk
Ortada:
burxan (Xuast 66)
budda

Gg, Kk
Ortada:
nəçükin (CC 6)
necə, nə cür

Sonda:
şük (CC 13)
dik, hərəkəti

Xx
Ortada:
burxanlar (Xuast 59)
buddalar

Dd, Tt
Ortada:
yirdəki (Xuast 34)
yerdəki

Sonda:
öd (Xuast 71)
zaman

Jj
Sonda:
küji (CC 19)
sulu qəlyan

Zz
Sonda:
korğıtdımız (Xuast 36)
qorxutduq

Yy
Ortada:
tayantımız (Xuast 79)
dayandıq

Sonda:
ay (CC 31)
müraciət üçün
işlədilən ədat

Əvvəldə:
yarğanlar (CC 74)
cəlladlar

Əvvəldə:
munça (Xuast 38)
bu qədər

Əvvəldə:
nəçə (Xuast 47)
neçə

Əvvəldə:

Əvvəldə:
sakinç (CC 28)
fikir, düşüncə

Əvvəldə:
şük (CC 13)

Əvvəldə:
Çang (AJ 4, 6)
şəhər adı

Ll
Ortada:
yükünəlim (CC 1)
sitayış edək,
baş əyək

Sonda:
yol (CC 70)
yol

Mm
Ortada:
uçğma (Xuast 33)
yirtici quş

Sonda:
yükünəlim (CC 1)
sitayış edək,
baş endirək

Nn
Ortada:
anın (CC 1)
onun

Sonda:
kan (CC 2)
xan, ata

Rr
Ortada:
barıp (CC 1)
gedib

Sonda:
ersər (Xuast 37)
olsa

Ss
Ortada:
bisinç (Xuast 32)
beşinci

Sonda:
Xirodis (CC 2)
Xirodis (İsa)

Şş
Ortada:
işit (CC 7)
eşit

Sonda:
taş (CC 37)
daş

Çç
Ortada:
uçğma (Xuast 33)
yirtici quş

Sonda:
üçünç (Xuast 33)
üçüncü

III FƏSİL

FONOLOGİYA

DANIŞIQ SƏSİ VƏ FONEM

Müxtəlif dillərin fonemlər sistemində həsr edilmiş əsərlərdə göstərilir ki, dildəki danışiq səsləri ilə fonemlər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Məsələn, müasir Azərbaycan dilinin fonetikasından danışarkən, A.A.Axundov yazır ki, Azərbaycan dilində iki yüzə yaxın danışiq səsi olduğu halda cəmi qırx (on beş sait və iyirmi beş samit) fonem mövcuddur. Danışıq səsləri nitqdə təzahür edir, buna görə də müxtəlif çalarlıq kəsb edir. Fonem isə dilin fonoloji sisteminin üzvü, dil vahididir. Dilçilik ədəbiyyatında fonemin üç xüsusiyyəti göstərilir:

1. Fonem sözün maddi cildini (şəklini) dəyişir.
2. Fonem sözdə yeni lekçik və ya qrammatik mənə əmələ gətirir.
3. O, fonem müxalifətinin üzvü olur.

Dildə işlədilən hər hansı bir səs bu tələbləri ödəmirsə, onu fonem hesab etmək olmaz. Danışıq səslərinin müxtəlif çalarları da buradan meydana gəlir. Fonemin işlənmə çalarları da iki cür olur: fonemin dildə müstəqil səs kimi işlənmə çalarına variant, müxtəlif səs kimi işlənmə bilməyən çalarına isə variasiya deyilir. Fonem, onun variant və variasiyaları dilin danışiq səslərini təşkil edir.

Qədim türk yazısı (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələri bizə yazıda təsbit edilmiş şəkildə gəlib çatmışdır. Buna görə də biz bu gün göytürk, yaxud qədim uyğur dilində bu və ya digər fonemin nitqdə necə tələffüz edildiyi, hansı variant və ya variasiyalara malik olduğu haqda həтта nəzəri baxımdan belə mühakimə yürüdə bilmərik. Biz qədim türk yazısı abidələrinin fonemlərindən danışarkən yalnız yazılı surətdə dövrümüzə qədər gəlib çatmış səslərdən, həm də onların yazıda «qazandıqları sifətlərdən» danışa bilərik.

İçinci çətinlik bundadır ki, qədim uyğur əlifbasındakı hərflər qədim uyğur ədəbi dilində işlənmə fonemləri (və ya səsləri) əhatə edə bilmir: qədim uyğur dilində işlənməmiş bir sıra səslər əlifbada öz

öksini tapmamışdır; göytürk əlifbasından fərqli olaraq, qədim uyğur əlifbasında bəzi oxşar məxrəcli samitlər üçün bir işarə tətbiq edildiyindən bu və ya digər mövqedə həmin samitlərdən hansının işləndiyini müəyyənləşdirmək çətin, yaxud qeyri-mümkündür. Buna görə də qədim türk yazısı abidələri dilinin fonemlər sistemindən danışılarkən göytürk yazısı abidələrinin dilində (göytürk dilində) işlənmə fonemlər əsas götürüləcək, qədim uyğur yazısı abidələrində yeni təzahür edən üç səs (v, j, x) araşdırmaya cəlb ediləcəkdir.

Göytürk yazısı abidələrinin dilində iyirmi səkkiz səs – fonem vardır; bunlardan doqquzu (a, ə, e, i, ı, u, ü, o, ö) sait, on doqquzu (b, ğ, d, z, y, ŷ, k, ƙ, g, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, ç, ş) samitdir. Qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində daha üç samit (v, j, x) təzahür edir. İlk baxışda belə görünə bilər ki, qədim uyğur dilində səslərin sayı göytürk dilindən çox olmuşdur (bu, əslində, elə belədir), lakin mütəxəssislər qədim uyğur dilində də iyirmi səkkiz səsin – səkkiz saitin (a, ə, ı, i, o, u, ö, ü) və iyirmi samitin (b, p, ç, d, t, y, k, g, l, m, n, r, ğ, s, ş, v, x, j, z) mövcud olduğunu göstərirlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində olan səsləri iki qrupa bölmək olar: saitlər və samitlər.

SAİTLƏR SİSTEMİ

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də boğazda və ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmədən tələffüz edilən, musiqili tona malik olan və heca əmələ gətirən səslərə sait deyilir. Qədim uyğur dilində uzun saitlərin mövcud olması güman edilir; göytürk dilində isə saitlər yekcinsdir – bu dildə uzun saitlər və diftonqlar yoxdur. Göytürk dilində mövcud olan doqquz saitdən altısı (a, ə, ı, i, u, ü) sözlərdə bütün mövqələrdə – sözün başında, ortasında və sonunda işlənir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətindən, o cümlədən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq 1 saiti göytürk dilində söz başında da işlənir. Üç sait (e, o, ö) yalnız birinci hecada, o cümlədən sözün başında işlənir; bu saitlərin sözün ikinci və ya sonrakı hecalarında işlənməsinə təsadüf edilmir.

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında saitləri yeddi prinsipə görə təsnif edirlər. Bu təsnif ciddi şəkildə elmi və fonoloji baxımdan doğru, dəqiqdir. Ancaq burada tədrisin asanlaşdırılmasını nəzərə alaraq, saitlər üç prinsipə görə təsnif edilir:

1. əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfqi vəziyyətinə görə;
2. əmələgəlmə üsulu, yaxud dilin şaquli vəziyyətinə görə;
3. dodaqların vəziyyətinə (yaxud iştirakına) görə;

Əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfqi vəziyyətinə görə. Bu prinsipə görə saitlər üç qrupa bölünür: önsıra saitləri, ortasına saitləri, arxasına saitləri.

Önsıra saitləri tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damağa doğru qalxır, ağız boşluğunu, ön hissəsi böyük, arxa hissəsi kiçik olmaqla iki hissəyə bölür; önsıra saitlər ağız boşluğunun ön hissəsində tələffüz edilir. Önsıra saitləri bunlardır: ə, i, ö, ü.

Arxasına saitləri tələffüz edərkən dilin kütləsi ağız boşluğunun arxasına doğru geri çəkilir, dilin kürəyi yumşaq damağa doğru qalxır və ağız boşluğunu ön hissəsi böyük, arxa hissəsi kiçik olmaqla iki qeyri-bərabər hissəyə bölür. Arxasına saitləri dilin arxa hissəsində tələffüz edilir. Arxasına saitləri bunlardır: a, ı, o, u.

Ortasıra saitlərini tələffüz edərkən dilin ön və orta hissələri sərt damağa doğru qalxır, ağız boşluğunu, təxminən, iki bərabər hissəyə bölür. Bu vəziyyətdə tələffüz edilən saitləri ortasına saitlər adlandırırlar. Göytürk dilində bir ortasına saiti vardır: e.

Akustik fonetika baxımından önsıra və ortasına saitləri incə, arxasına saitləri qalın tembrlə tələffüz edilir:

İncə saitlər: ə, e, i, ö, ü.

Qalın saitlər: a, ı, o, u.

Dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlərin təsnifi. Əmələgəlmə üsulu, yaxud dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlərin təsnifində, bir tərəfdən, dilin ağız boşluğunda aldığı vəziyyət, digər tərəfdən, alt çənənin vəziyyəti – onun açılma dərəcəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də əmələgəlmə üsulu, yaxud dilin şaquli vəziyyətinə görə saitləri iki baxımdan təsnif edirlər:

1) alt çənənin açılma dərəcəsi nəzərdə tutulursa, saitlər açıq-qapalıq qarşılaşdırılmasına görə; 2) dilin şaquli vəziyyətdə yuxarı qalxma dərəcəsi nəzərdə tutulursa, saitlər genişlik-darlıq

qarşılaşdırılmasına görə təsnif edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki baxışın son nəticəsi eynidir.

Dilin kütləsinin damağa doğru qalxmasına görə saitləri üç qrupa bölürlər: geniş, dar və yarımgeniş.

Geniş saitlərin tələffüzündə dilin kütləsi alt çənənin üstünə yatır, ağız boşluğu geniş olur. Bu vəziyyətdə tələffüz edilən saitlər geniş saitlər adlanır. Geniş saitlər bunlardır: a, ə, o, ö.

Dar saitlərin tələffüzündə dilin kütləsi damağa doğru qalxır, onunla damağ arasında dar keçid əmələ gəlir, hava axını bu keçiddən keçərkən səs tələffüz edilir. Bu vəziyyətdə tələffüz edilən saitlər dar saitlər adlanır. Dar saitlər bunlardır: ı, i, u, ü.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki e saiti tələffüz edərkən dilin kütləsi alt çənənin üstündən bir qədər yuxarı qalxır, lakin damağa dar keçid əmələ gətirəcək qədər yaxınlaşmır, ağız boşluğunu, yarısı dilin altmda, yarısı dilin üstündə olmaqla, təxminən iki bərabər hissəyə bölür. Buna görə də e saiti yarımgeniş sait adlanır.

Dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlərin üç növü vardır:

1. Geniş saitlər: a, ə, o, ö.
2. Yarımgeniş sait: e.
3. Dar saitlər: ı, i, u, ü.

Alt çənənin açılma dərəcəsinə görə də saitlər üç qrupa bölünür: açıq, yarımçıq və qapalı.

Açıq saitləri tələffüz edərkən alt çənə aşağı enir, dilin kütləsi onun üstünə yatır, ağız boşluğu açıq vəziyyətdə olur. Açıq saitlər bunlardır: a, ə, o, ö.

Qapalı saitləri tələffüz edərkən alt çənə damağa doğru qalxır, ağız boşluğu qapanır, xeyli kiçilir. Qapalı saitlər bunlardır: ı, i, u, ü.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində e saiti tələffüz edərkən alt çənə azacıq yuxarıya doğru qalxır, ağız boşluğu bir az kiçilir. Buna görə də e saiti yarımçıq sait adlanır. Beləliklə, alt çənənin vəziyyətinə görə saitlərin bu qrupları vardır:

1. Açıq saitlər: a, ə, o, ö.
2. Yarımçıq sait: e.
3. Qapalı saitlər: ı, i, u, ü.

Dodaqların vəziyyətinə görə saitlərin təsnifi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin əmələ gəlib formalaşmasında dodaqların da böyük rolu vardır: saitlərin bir qisminin formalaşmasında dodaqlar fəal iştirak edir, bir qisminin formalaşmasında isə onların iştirakı zəifdir. Dodaqların iştirakına görə saitləri iki qrupa bölürlər: dodaqlanan saitlər və dodaqlanmayan saitlər.

Saitlərin bir qisminin tələffüzündə dodaqlar dairəvi şəkil alır və bir qisim saitlərin (u, ü) tələffüzündə çox, digər qisim saitlərin (o, ö) tələffüzündə nisbətən az, irəli uzanır. Belə saitlərə dodaqlanan saitlər deyilir. Dodaqlanan saitlər bunlardır: o, ö, u, ü. Dodaqlanan saitlərin bir hissəsi (o, u) qalın, bir hissəsi (ö, ü) incədir

Saitlərin bir qisminin tələffüzündə dodaqlar fəal iştirak etmir. Belə saitlərə dodaqlanmayan və ya damaq saitləri deyilir. Dodaqlanmayan samitlər bunlardır: a, ə, e, ı, i. Dodaqlanmayan saitlərin ikisi (a, ı) qalın, üçü (ə, e, i) incədir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən saitləri belə səciyyətləndirmək olar:

a – arxasına, qalın, geniş, açıq, dodaqlanmayan saiddir;
 ə – önsıra, incə, geniş, açıq, dodaqlanmayan saiddir;
 e – ortasına, incə, yarımgeniş, yarımçıq, dodaqlanmayan saiddir;

ı – arxasına, qalın, dar, qapalı, dodaqlanmayan saiddir;

i – önsıra, incə, dar, qapalı, dodaqlanmayan saiddir;

o – arxasına, qalın, geniş, açıq, dodaqlanan saiddir;

ö – ön sıra, incə, geniş, açıq, dodaqlanan saiddir;

u – arxasına, qalın, dar, qapalı, dodaqlanan saiddir;

ü – önsıra, incə, dar, qapalı, dodaqlanan saiddir;

Sözdə işlənmə mövqələrinə görə saitləri belə səciyyətləndirmək olar:

a – sözdə bütün mövqələrdə (sözün başı, ortası, sonu) işlənir;

ə – sözdə bütün mövqələrdə işlənir;

e – təkçə birinci hecədə işlənir;

ı – sözdə bütün mövqələrdə işlənir;

i – sözdə bütün mövqələrdə işlənir;

o – təkçə birinci hecədə işlənir;

ö – təkçə birinci hecədə işlənir;

u – sözdə bütün mövqələrdə işlənir;

ü – sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

SAMİLƏR SİSTEMİ

Samitlər boğazda və ağız boşluğunda maneəyə rast gələrək tələffüz edilən küylü səslərdir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində 19 samit mövcuddur: *b, g, d, z, y, ŷ, k, κ, g, l, m, n, ŋ, p, r, s, t, ç, ş*. Qədim uyğur yazısı abidələrində göytürk yazısı abidələrinin dilində olmayan daha üç samit özünü göstərir: *v, j, x*.

Adətən, samitləri yeddi prinsipə görə təsnif edirlər. Burada samitlər dörd prinsipə görə təsnif ediləcəkdir:

1. fəal danışq üzvlərinin iştirakına görə;
2. əmələgəlmə yerinə görə;
3. əmələgəlmə üsuluna görə;
4. səs tellərinin iştirakına görə.

Lakin samitləri bu prinsiplər əsasında təsnif etməzdən əvvəl iki məsələni qeyd etmək lazımdır: 1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində geminat (cütavazlı) samitlər yoxdur. 2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dörd burun samiti (*ŷ, m, n, ŋ*) mövcud olmuşdur.

Fəal danışq üzvlərinin iştirakına görə samitləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Qoşadodaq samitləri: p, b, m.
2. Dilönü-dişarxası samitlər: t, d, s, z, l, n.
3. Dilönü-yuvaq samitləri: r, ç, ş.
4. Dilortası-sört daman samitləri: k, g, y.
5. Dilarxası-yumşaq damaq samitləri: k, g, ŋ, ŷ.

Əmələgəlmə yerinə görə samitləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Dodaq samitləri: b, m, p.
2. Dilönü samitlər –
 - a) dilönü-diş samitləri: t, d, s, z, l, n
 - b) dilönü-yuvaq samitləri: r, ç, ş.
3. Dilortası-sört damaq samitləri: k, g, y.
4. Dilarxası-yumşaq damaq samitləri: k, g, ŋ, ŷ.

Əmələgəlmə üsuluna görə samitləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Kipləşən samitlər: p, b, m, t, d, n, ŋ, l, ç, r, k, g, k, ğ.
 - a) kipləşən-partlayan samitlər: p, b, m, d, k, g, k.
 - b) kipləşən-novlu samit: ç.
 - c) kipləşən-süzülən samitlər: l, m, n, ŋ.
 - ç) kipləşən-titrək samit: r.
2. Novlu samitlər: s, z, ş, y, ŷ.

Səs tellərinin iştirakına görə samitləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Cingiltili samitlər: b, ğ, d, z, y, ŷ, g, l, m, n, ŋ, r.
2. Kar samitlər: , k, k, p, s, t, ç, ş.

Qədim türk yazısı abidələri dilindəki samitləri belə səciyyələndirmək olar:

b – dilönü, kipləşən, qoşadodaq, küylü, ağız, cingiltili samitdir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

ğ – dilarxası, yumşaq damaq, saf, küylü, təkkeçidli, cingiltili, ağız samitidir; söz başında işlənir.

d – dilönü, dişarxası, kipləşən-partlayan, küylü, cingiltili, ağız samitidir; söz başında işlənir.

z – dilönü, dişarxası, novlu, küylü, təkkeçidli, cingiltili, ağız samitidir; söz başında işlənir.

y – dilortası-sətr damaq, novlu, yarımküylü-yarımsonor, saf, cingiltili, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

ŷ – dilarxası-yumşaq damaq, kipləşən-novlu, burun, yarımsonor, cingiltili samitdir; söz başında işlənir.

k – kipləşən-partlayan, dilortası-sərt damaq, saf, küylü, kar, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

g – kipləşən-partlayan dilortası-sərt damaq, saf, küylü, cingiltili, ağız samitidir; söz başında işlənir.

k – kipləşən-partlayan, dilarxası-yumşaq damaq, kar, küylü, saf, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

l – dilönü, dişarxası, kipləşən-süzülən, novlu, sonor, ağız samitidir; türk mənşəli sözlərdə başda işlənir.

m – qoşadodaq, kipləşən-partlayan, sonor, burun samitidir; sözlərdə bütün mövqələrdə işlənir.

n – dilönü, dişarxası, kipləşən-süzülən, sonor, burun samitidir; söz başında az işlənir.

ŋ – dilarxası- yumşaq damaq, kipləşən-süzülən, sonor, burun samitidir; söz başında işlənir.

p – qoşadodaq, kipləşən-partlayan, küylü, kar, ağız samitidir; söz başında, demək olar ki, işlənir.

r – dilönü-yuvaq, kipləşən-titrək, novlu, sonor, ağız samitidir; söz başında işlənir.

s – dilönü-dişarxası, novlu, küylü, təkkeçidli, kar, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

t – dilönü-dişarxası, kipləşən-partlayan, küylü, kar, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

ç – dilönü-yuvaq, kipləşən novlu, qovuşuq, kar, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

ş – dilönü-yuvaq, novlu, cütkeçidli, küylü, kar, ağız samitidir; sözdə bütün mövqələrdə işlənir.

Qədim uyğur yazısı abidələrində yeni təzahür edən samitləri belə səciyyələndirmək olar:

v – diş-dodaq, novlu, cingiltili, ağız samitidir.

j – dilönü, novlu, dil-yuvaq, cingiltili, ağız samitidir.

x – dilarxası, novlu, küylü, kar, ağız samitidir.

FONETİK HADİSƏ VƏ QANUNLAR

Dilçilik ədəbiyyatında, adətən, fonetik hadisələri – onların törəməsi səbəb və nəticələrini dil ilə yox, nitqlə bağlayırlar. Məsələn, A.A.Axundov yazır: «Nitq zamanı səslər bir-birilə yaxın əlaqəyə girir, bir-birinə təsir edir, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün müəyyən dəyişikliklərə məruz qahr. Nitq prosesində danışq səslərinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişikliklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisələrin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzləmələr deyilir».¹

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, fonetik hadisələr yalnız canlı dillərə, ünsiyyət vasitəsi olan dillərə xas xüsusiyyətdir; artıq ünsiyyətə xidmət etməyən, yalnız yazılı abidələr şəklində

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.206.

dövrümüze qədər gəlib çatmış, adətən, dilçilik ədəbiyyatında «ölü dillər» adlandırılan dillərdə fonetik hadisələrdən danışmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, latın, hett, elam, şumer və s. dillər kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də (göytürk və qədim uyğur dilləri) indi ünsiyyətə xidmət etmir, dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif adlarla adlandırılan göytürk Orxon-Yenisey abidələri və qədim uyğur yazısı abidələri şəklində dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Deməli, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də fonetik hadisələrdən danışmaq olmaz. Əlbəttə, fonetik hadisələr ən çox nitqdə özünü göstərir. Lakin bu hadisələrin tam nitq hadisəsi olduğunu, onları dilə aid etməyin mümkün olmadığı haqqındakı fikirlə də razılaşmaq olmaz. Fonetik hadisələr nitq hadisəsi olduğu kimi, eyni zamanda, dil hadisəsidir, heç olmasa, ona görə ki, dildən xaricdə nitq yoxdur. Azərbaycan dilçisi Ə.M.Dəmirçizadə də fonetik hadisələri dil hadisəsi hesab edir: «Ümumi inkişaf prosesi ilə dildən istifadə edilərkən anlaşma tələbatı ilə əlaqədar olaraq hər dilin lügət tərkibində, qrammatik quruluşunda, fonetik sistemində müxtəlif hadisələr baş verir; yeni sözlər yaranır, müstəqil sözlərdən köməkçi sözlər formalaşır, köməkçi sözlərdən şəkilçilər yaranır, şəkilçilərin müxtəlif variantları törəyir. Belə proseslərdə isə xüsusən sözlərin və şəkilçilərin fonetik tərkibində müxtəlif tipli dəyişmələr, müxtəlif istiqamətli fonetik hadisələr olur. Ümumiyyətlə, dil vahidlərində müxtəlif şəkildə təzahür edən belə hadisələrin bir qismi ümumi mahiyyət kəsb edir və qanun halında sabitləşir, bir qismi isə təsadüfi, keçici, məhdud mahiyyətli olur, qanuniləşmir.

Dilin maddi qabığını təşkil edən fonetik sistemdə belə hadisələr daha çox olur. Bu və ya digər məqamda sözlün, şəkilçinin tərkibindən müəyyən səs ixtisara salınır..., bəzən bir səs başqa səslə əvəzlənir..., bəzən müəyyən səs artırılır..., bəzən sözə bitişik şəkilçidəki müəyyən səslər son hecasındakı müəyyən səslərə uyğunlaşır. Beləliklə də, bir morfemin müxtəlif fonetik variantları formalaşır...

Dil vahidlərinin fonetik qabığında müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələr ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır.

Fonetik hadisələrdən bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəzisi isə ümumiləşmiş halda deyil, məhdud dairədə qanuniləşir. Buna görə də belə qanuniləşən fonetik hadisələr orfoqrafik və orfoetik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayılır.¹

A.A.Axundov fonetik əvəzlənmələrin iki tipini göstərir: fonematik əvəzlənmə və fonetik əvəzlənmə: «Bəzən bir fonemin digər fonemlə əvəz olunması onların kombinator əlaqələrindən, tələbindən irəli gələn fonetik şərtlərdən asılı olmur. Eyni zamanda belə fonem əvəzlənmələri müəyyən semantik və qrammatik dəyişikliklərlə nəticələnir. Beləliklə, dildə fonemlərin və onların variantlarının əvəzlənmələri bir-birindən fərqli iki xüsusiyyət kəsb edir. Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələrə fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqi səbəb olursa, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir».²

A.A.Axundovun fikrincə, fonematik hadisələr ən çox flektiv dillərə aiddir, bu hadisələr aqqlütinativ dillərdə, o cümlədən türk dillərində baş vermir, buna görə də bu dillərdə fonematik hadisələr axtarmaq lazım deyildir.

Fonetik hadisə və qanunlar türk dillərinin hamısında bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dili də türk dillərinə aid olduğu üçün fonetik hadisə və qanunların hökmü eyni dərəcədə qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də şamilidir. Lakin bu hadisə və qanunların fəaliyyəti bütün türk dillərində eyni dərəcədə deyildir: müəyyən bir hadisə və ya qanun türk dillərindən birində geniş dairədə fəaliyyət göstərdiyi halda, digər türk dilində onun fəaliyyət dairəsi dar ola bilər. Eyni fikirlər qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir. Məsələn, saitlərin dodaq ahəngi qanunu qırğız dilində mütləqdir, müasir Azərbaycan dilində nisbidir (şəkilçilərdə geniş dodaq saitlərinin – o, ö saitlərinin ahəngi gözlənilmir), qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə üçüncü hecadan başlayaraq, tez-tez pozulur.

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. *Müasir Azərbaycan dili. I, Bakı, 1984, s. 121-122.*

² A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.206.*

dilləri fonetik quruluşunun ən çox araşdırılmış sahəsidir. Məşhur rus türkoloqu A.N.Kononov ahəng qanununa belə bir tərif verir: «İstər söz köklərində, istərsə də şəkilçilərin kök və ya əsasla birləşməsində səslərin assimilyasiya prosesi sinharmonizm adını daşıyır». Daha sonra A.N.Kononov yazır: «Sinharmonizm saitləre və samitlərə təsirindən asılı olaraq, iki şəkildə özünü göstərir: 1) saitlərin harmoniyası şəklində (saitlərin müstəqil uyğunluğu); 2) samitlərin harmoniyası şəklində (samitlərin müstəqil uyğunluğu)». A.N.Kononovun fikrincə, sinharmonizm hadisəsi türk dillərində uyuşma (assimilyasiya) hadisəsindən başqa bir şey deyildir və məhz buna görə də türk dillərində şəkilçilər variantlaşır: «Türk şəkilçilərinin səs tərkibi sabit olmayıb kök və əsasın səs tərkibindən asılı olaraq, həm saitlər, həm də samitlər xətti ilə variantlaşır». Daha sonra müəllif saitlərin ahəngindən danışaraq onu belə izah edir: «Saitlərin harmoniyası qanunu istər türk sözünün tərkibində, istərsə də kök və şəkilçinin birləşməsində sait səslərin keyfiyyət etibarilə ilk saitlə həmahənglənməsindən ibarətdir».¹ Türk dillərində ahəng qanunu sözün səs tərkibinin fizioloji-akustik vəhdətini, yəni bir-birini izləyən səslərin həm fizioloji (tələffüz məxrəci), həm də akustik (səslənmə) baxımdan vəhdət təşkil etməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, türk dillərində ahəng qanunu sonra gələn səsin əvvəl gələn səsə fizioloji-akustik uyuşmasıdır. Məhz buna görə də, A.N.Kononov ahəng qanununu sait və samit səslərin uyuşması adlandırır. Bu o deməkdir ki, türk sözündə arxasına saitlərdən sonra arxasına saitləri, dilarxası samitlərdən sonra dilarxası samitlər, arxasına saitlərdən sonra dilarxası samitlər; önsıra saitlərindən sonra önsıra saitləri, dilönü samitlərdən sonra dilönü samitlər, önsıra saitlərindən sonra dilönü samitlər işlənir, damaq saitlərindən sonra damaq saitləri, dodaq saitlərindən sonra dodaq saitləri işlənir. Bu o deməkdir ki, cingiltili samitdən sonra cingiltili samit, kar samitdən sonra kar samit işlənə bilər. İdeal şəkildə türk dillərində, ahəng qanununu belə başa düşmək olar. Lakin həyatda hər şey ideal olmadığı kimi, dildə hər hansı bir qanun ideal ola bilməz. Bu baxımdan ahəng

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, с. 35.

qanunu da istisna təşkil etmir; türk dillərində də ahəng qanunundan sapmalar mövcuddur. Gənc qrammatiklərin dili ilə desək, bu sapmaların özündə də müəyyən qanunauyğunluqlar vardır, bu sapmalarda digər qanunlar fəaliyyət göstərir. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibində *e, o, ö* saitləri işlənən təkhecalı sözlərdə ahəng qanununa görə geniş (açıq) saitli şəkilçilərdə bu saitlər işlənə bilər, lakin əslində qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərdə tərkibində bu saitlərin işləndiyi şəkilçilər yoxdur. Lakin aydın olur ki, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu halı tənzim edən bir qanun mövcuddur: qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərdə ikinci və sonrakı hecalarda *e, o, ö* saitləri işlənir. Hətta təkhecalı sözlərdə belə kökə artırılan hər hansı şəkilçi artıq qeyri-birinci heca olur. Buna görə də şəkilçilərdə həmin saitlər işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ahəng qanununun üç növü fəaliyyət göstərir:

1. Saitlərin ahəngi.
2. Saitlərlə samitlərin ahəngi.
3. Samitlərin ahəngi.

SAİTLƏRİN AHƏNGİ

Saitlərin ahəngi qanununda iki meyar əsas götürülür:

1) əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsi və 2) səsin tələffüzündə dodaqların iştirak etməsinə və ya etməməsinə görə saitlərin bir-birini izləməsi. Bununla əlaqədar olaraq saitlərin ahənginin iki növünə rast gəlmək olar:

1. Saitlərin dil ahəngi – dilçilik ədəbiyyatında əksər hallarda «saitlərin dil ahəngi» termini əvəzinə «saitlərin damaq ahəngi» termini işlədilir. Burada da «saitlərin damaq ahəngi» termini işlədilməlidir.

2. Saitlərin dodaq ahəngi.

Saitlərin ahəngi haqqında A.A.Axundov yazır: «Əmələgəlmə yerinə, yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə eyni növdən olan saitlərin bir-birini izləməsinə saitlərin ahəngi deyilir. Əmələgəlmə yerinə görə eyni qrupa daxil olan saitlər dodaqların vəziyyətinə

görə də ahəng qanununa tabe olur. Daha doğrusu, dodaqlanmayan saitlər bir-birini, dodaqlanan saitlər də bir-birini izləyir. Dilin şaquli vəziyyətinə görə dilimizdə (Azərbaycan dilində – Ə.R.) ahəng qanunu yoxdur. Beləliklə, saitlərin ahəngi dilimizdə (Azərbaycan dilində – Ə.R.) iki prinsipə əsaslanır: 1) əmələgəlmə yerinə və ya dilin üfüqi vəziyyətinə görə; 2) dodaqların iştirakına görə. Dodaqların ahəngi dilimizdə (Azərbaycan dilində – Ə.R.) məhduddur və əslində saitlərin əmələgəlmə yerinə görə olan ahəngin növləri kimi izah edilə bilər. Əmələgəlmə yerinə və yaxud dilin üfüqi vəziyyətinə görə saitlərin bir-birini izləməsi incəlik-qalınlıq əlamətinə görə olur və iki şəkildə təzahür edir: incə saitlərin ahəngi, qalın saitlərin ahəngi».¹ Azərbaycan dilçiliyində bir sıra hallarda (məsələn, Ə.M.Dəmirçizadənin əsərlərində) incə saitlərin ahəngi və qalın saitlərin ahəngi ifadələri əvəzinə önsıra saitlərinin ahəngi və arxasına saitlərinin ahəngi ifadələri də işlədilir. Türkoloji ədəbiyyatda bu da göstərilir ki, türk dillərində saitlərin damaq ahəngi (incə-qalınlıq əlamətinə görə saitlərin ahəngi) daimi, dodaq ahəngi isə məhduddur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin ahəng qanunu müasir türk dillərində fəaliyyət göstərən eyni qanundan, demək olar ki, fərqlənir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin damaq (əmələgəlmə yerinə görə) ahəngi bütün müasir türk dillərinə nisbətən çox güclüdür, hətta demək olar ki, göytürk yazısı abidələrinin dili üçün mütləqdir, pozulmazdır, dodaq ahəngi isə müasir türk dillərində olduğundan zəifdir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində saitlərin damaq ahənginin pozulduğu bir sözbə belə təsadüf edilmir, qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində isə bəzən bu qanunun pozulduğu hallara rast gəlmək olur. Onu da demək lazımdır ki, göytürk əlifbası saitlərin damaq ahəngi qanununa, bu qanunun prinsiplərinə əsaslanaraq tərtib edilmişdir və göytürk dilində bir sözdə belə saitlərin damaq ahəngi pozulsa idi, göytürk əlifbası öz həyatilik qabiliyyətini tamamilə itirər, tamamilə yarasızlaşardı.

¹ A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı, 1984, s.210.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin damaq ahənginə görə sözün birinci hecasında arxasına (qalın) *a, t, o, u* saitlərindən biri işlənmişsə, onda sözün bütün sonrakı hecalarında o cümlədən şəkilçilərdə də bu saitlərdən biri (qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci və sonrakı hecalarda, habelə şəkilçilərdə *o* saiti işlənmir) işlənmişdir; sözün birinci hecasında önsıra (incə) *ə, i, ö, ü* saitlərindən biri və ya ortasına (incə) *e* saiti işlənirsə, önda sözün bütün sonrakı hecalarında, o cümlədən şəkilçilərdə də bu saitlərin biri (qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözün ikinci və sonrakı hecalarında, habelə şəkilçilərdə *e* və *ö* saitləri işlənmir) işlənmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin dodaq ahənginə görə sözün birinci hecasında dodaqlanan saitlərdən (*o, ö, u, ü*) biri işlənirsə, onda sözün ikinci və sonrakı hecalarında və şəkilçilərdə də bu saitlərdən biri (qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözün ikinci və sonrakı hecalarında, habelə şəkilçilərdə *o* və *ö* saitləri işlənmir) işlənmişdir; sözün birinci hecasında dodaqlanmayan saitlərdən (*a, e, ə, t, i*) biri işlənirsə, onda sözün ikinci və sonrakı hecalarında, o cümlədən şəkilçilərdə də bu saitlərdən biri (qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözün ikinci və sonrakı hecalarında, habelə şəkilçilərdə *e* saiti işlənmir) işlənmişdir. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin damaq ahənginin pozulduğu hallara təsadüf edilmirsə və həmin dildə bu qanun mütləq (istisnalara yol verməyən) səciyyə daşıyarsa, saitlərin dodaq ahəngi nisbi səciyyə daşıyır, istisnalara, pozulmalara, lakin qanunauyğun istisnalara yol verilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin dodaq ahəngi (labiallaşma) müasir türk dillərinin, demək olar ki, hamısından fərqlənir. Buna görə də bu məsələ üzərində bir qədər geniş dayanmaq lazımdır.

Qırğız dilində saitlərin dodaq ahəngi mütləqdir, yəni sözün son hecasında hansı dodaq saiti işlənirsə, şəkilçidə də həmin saiti işlənir. Buna görə də bu dildə şəkilçidə *o* və *ö* saitlərinin işlənməsi təəccüblü deyildir (*ottor* «otlar», *qöldör* «göllər»). Azərbaycan dilində saitlərin dodaq ahəngi nisbidir, sözün son hecasında *o* və *ö* saitləri işlənirsə, şəkilçidə bu saitlər işlənir; Azərbaycan dilində şəkilçilərdə dodaq saitlərindən yalnız *u* və *ü* səsləri işlənir.

Lakin Azərbaycan dilində şəkilçilərdə dar dodaqlanan saitlərin dodaq ahəngi pozulmur: *oturduğumuzu, öldürdüyümüzü*. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlərin dodaq ahəngi hətta müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə belə daha çox nisbidir.

Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrindən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində saitlər əksər hallarda qrafik şəkildə göstərilir, yəni sait işarələri yazılır. Sözdə sait işarəsinin yazılmaması səbəbindən bu və ya digər sözdə dodaq ahənginin pozulub-pozulmadığını qəti şəkildə müəyyənləşdirmək çətindir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin dilini araşdıran mütəxəssislərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, əgər dodaqlanan saiti göstərən işarə sözün birinci hecasında yazılmışsa, ikinci hecasında yazılmamışsa, onun ikinci hecasmdakı sait dodaqlanmayan saittir. Belə tədqiqatçıların fikrincə, *ММММ* yazıldıqda *üçün*, *МММ* yazıldıqda *üçin* oxumaq lazımdır. Bundan başqa, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin bütün nəşrlərində tez-tez tamamilə sərbəst transkripsiyaya da rast gəlmək olur: eyni bir müəllif eyni bir abidədə eyni şəkildə yazılmış eyni bir sözü müxtəlif şəkildə transkripsiya edir. Məsələn, fərz edək ki, söz *МММ* şəkildə yazılmışdır. Bu sözü gah *özümün*, gah *özümün* şəkildə transkripsiya edirlər. Mübahisə etmək də lazım deyil, çünki hər kəs öz dediyini sübut edəcək. Məsələ burasındadır ki, qədim türkün sözü canlı şəkildə necə tələffüz etdiyini bilmirik.

Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində saitlərin dodaq ahəngi haqqında V.Tomsen belə yazır: «İndi məlum olan türk ləhcələrində... güclü, yaxud zəif dərəcədə «dodaq ahəngi» adlanan qanun fəaliyyət göstərir. Məsələ bundadır ki, bizim abidələr (Orxon-Yenisey abidələri – Ə.R.) bu münasibətdə hansı mövqeyi tutur, yaxud, heç olmasa, transkripsiya zamanı hansı başlanğıcı əsas götürmək lazımdır? Ümumiyyətlə desək, mənim fikrimcə, görünür, heç olmasa, iki böyük kitabənin (Kül tigin və Mogilyan xan şərəfinə qoyulmuş abidələrin) dilində bu cinsdən olan «dodaq ahəngi» müasir türk dialektlərinin (türk dillərinin – Ə.R.) əksəriyyətində olduğundan, xüsusən ikidən artıq hecadan ibarət olan sözlərdə, daha az güclü olmuşdur; lakin hər halda

şübhəsizdir ki, belə ahəngin başlanması müşahidə edilir. «Labiallaşma» (yaxud «dodaq ahəngi») hadisəsi üçüncü (Karabalqasun) abidəsinin dilində daha güclüdür ki, bu da bu münasibətdə bizim Kutadğu bilig abidəsində rast gəldiyimiz uyğur dilinə yaxınlaşır»¹ Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində şəkilçilərin dodaq ahəngi haqqında V.Tomsen yazır: «Sait səslə başlanan (yaxud birləşdirici sait səsin köməyi ilə bitdirilən) şəkilçilərə gəlincə, demək lazımdır ki, xüsusən şəkilçi samit səslə bitdikdə, «dodaq ahəngi» onlara, şübhəsiz, xeyli güclü təsir göstərir; lakin, çətin ki, bu ahəng özünün bütün gücü ilə (yəni müasir türk dialektlərində müşahidə edilən güc ilə – P.Meliorski) fəaliyyət göstərmişdir».²

Məlum olduğu kimi, Orxon kitabələrinə nisbətən Yenisey kitabələrində sait işarələri, deməli, o cümlədən dodaq saitlərinin işarələri yazıda göstərilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar bundan çox irəli gedib çıxan nəticələr çıxarırlar: 1. Orxon kitabələrinə nisbətən Yenisey kitabələrinin daha qədim olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, türk dillərinin Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən əvvəlki inkişaf dövründə onlarda saitlərin dodaq ahəngi daha güclü olmuşdur. 2. Müasir türk dillərindən saitlərin dodaq ahəngi ən çox Sibirin türk dillərində (tuva, xakas, şor, altay və s.) və qırğız dilində mühafizə edilmişdir. Bu faktdan çıxış edərək, həmin tədqiqatçılar sübut etməyə çalışırlar ki, Sibirin Yenisey yazısı abidələri yuxarıda adları çəkilən xalqlara mənsubdur. Digər tərəfdən, saitlərin dodaq ahənginin Yenisey kitabələrinə nisbətən Orxon kitabələrində zəif olmasından a) Yenisey kitabələrinin Orxon kitabələrinə nisbətən daha qədim olması; b) türk dillərində dodaq ahənginin Orxon-Yenisey dövründən daha əvvəl daha güclü olması və getdikcə zəifləməsi haqqında çıxarılan nəticənin də elmi əsası yoxdur. Əvvələn, yuxarıda gördüyümüz kimi, V.Tomsen türk dillərində Orxon-Yenisey abidələri dövründə saitlərin dodaq ahənginin başlandığını müşahidə edildiyini yazır. Deməli, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən əvvəl onlarda saitlərin ahəngi olmaya da bilərdi və bu ahəngin əmələ gəlməsi

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб. 1899, с. 18.

² *Yenə orda*, s.19.

Qalın saitlərin ahəngi. Bu qanuna əsasən sözün birinci hecası qalın saitlidirsə, sözün sonrakı hecaları, o cümlədən şəkilçilər də qalın saitli olmalıdır: *kaz-ğa-nur* «qazamr», *o-lur-tu-kın-ta* «oturanda», *ya-rak-lıǵ* «yaraqlı», *ka-ğan-la-duk* «xaqan qoyduğu», *ka-ğan-sırat-muş* «xaqansız etmiş» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qalın sait ahənginin iki tipi vardır: dodaqlanmayan qalın saitlərin ahəngi və dodaqlanan qalın saitlərin ahəngi.

Dodaqlanmayan qalın saitlərin ahəngində sözlər və sözförmalarda yalnız *a* və *ı* saitləri iştirak edir. Bu iki saitin sözün tərkibində işlənmə yerinə görə dodaqlanmayan qalın saitli ahəngin bu tiplərini göstərmək olar:

1. *a+a*: *abla* «ovla», *aǵla* «aǵla», *ayak* «qədəh», *alka* «tərifləmək», *ana* «ana», *ata* «ata» və s.
2. *a+r*: *altı* «altı», *atı* «kiçik qohum», *arık* «arıq», *alçı* «bəxt», *arıǵ* «təmiz» və s.
3. *ı+r*: *kıyın* «cəza», *kızıl* «qızıl, qırmızı», *kılıç* «qılınc», *kırkız* «qırğız», *yılkı* «ilki» və s.
4. *ı+a*: *kısğa* «qısa», *çıntan* «səndəl ağacı», *çıǵay* «yoxsul», *yılan* «ilan», *ıǵaç* «ağac», *kıtay* «kıtay», *bıña* «alay» və s.

Dodaqlanan qalın saitlərin ahəngində sözlər və sözförmalarda təkcə *o* və *u* saitləri iştirak edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *o* saiti ikinci və sonrakı hecalarda işlənmədiyi üçün bu növ ahəngin yalnız iki tipinə rast gəlmək olur:

1. *o+u*: *bodun* «xalq», *boluǵ* «varlıq», *olur* «oturmaq», *oǵul* «oǵul», *oǵuz* «oǵuz», *oǵuş* «qəbilə» və s.
2. *u+u*: *munçuk* «muncuq», *buluǵ* «tərəfi», *yultuz* «ulduz», *kulun* «qulun», *kunçuy* «xanım» və s.

Dodaqlanmayan qalın saitlərdə saitlərin bu uyuşması ola bilər:

a) *a* saitlərdən sonra *a*, *ı*, *u* saitləri işlənə bilər: *balıkdakı* «şəhərdəki», *kazğanmasar* «qazanmasa», *kazğanur* «qazanır», *kağansıra* «xaqansız etmək», *başlayı* «başda olmaqla», *kağanlıǵ* «xaqanlı», *tabışğan* «dovşan», *ançuladı* «təqdim etdi» və s.

b) *ı* saitindən sonra *a*, *ı*, *u* saitləri işlənə bilər: *sımadı* «sındırmadı», *kıyağan* «doğrayan», *kılınçlıǵ* «xasiyyətlili, əxlaqlı», *kılıçla* «qılınclamaq», *kırğaǵlıǵ* «qıraqlı», *kışladukda* «qışladıqda», *kılınmaduk* «edilmədiyi», *inançu* «inanılmış» və s.

Dodaqlanan qalın saitlərdə saitlərin bu uyuşması ola bilər:

a) *o* saitindən sonra *u*, *ı*, *a* saitləri işlənə bilər: *olurtukıta* «oturanda», *olurıpan* «oturub», *boltukda* «olduqda», *olursıkım* «oturduğum» *boşğurur* «öyrədir» və s.

b) *u* saitindən sonra *u*, *ı*, *a* saitləri işləmə bilər: *udısıkım* «yuxum», *udımadım* «uyumadım», *buluǵdakı* «tərəfdəki», *buǵralık* «erkək dəvəlik», *bukarsı* «buxarı» və s.

Dodaqlanan qalın saitlərin ahənginə tabe olan sözlər dördvariantlı (*ı*, *ı*, *u*, *ü* saitləri iştirak edən) şəkilçilərdən yalnız *u* saiti işlənməni qəbul edir. Bu sözlər ikivariantlı (*a*, *ə* saitlərinin iştirak etdiyi) şəkilçiləri qəbul etdikdə saitlərin dodaq ahəngi pozulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz köklərində də saitlərin dodaq ahənginin pozulduğu hallara rast gəlmək olur. Bu özünü dörd şəkildə göstərir:

1) *o+a*: *boǵaz* «boǵaz», *bodrak* «harın», *Yoǵa* «şəxs adı», *otaǵ* «otaq», *oba* «oba» və s.

2) *o+r*: *tokız* «doqquz», *okı* «çağırmaq», *kodı* «ada», *kobı* «boş», *yorı* «yürümək» və s.

3) *u+a*: *una* «razı olmaq», *umay* «Humay», *kutay* «ipək», *tuman* «duman», *kudrak* «quyruq» və s.

4) *u+r*: *udı* «yuxu», *urı* «erkək», *umıt* «unitmaq», *tulı* «dul», *kurı* «geri» və s.

İncə saitlərin ahəngi. Bu qanuna görə önsıra saitli heca ilə başlayan sözlərdə sonrakı hecalar da önsıra saitli olur: *ötükən* «Ötükən», *tükəti* «tükənincə», *tirigrü* «diriliyə», *iltəris* «İltəris», *ilbilgə* «İlbilgə», *təgmədim* «çatmadım», *ilgərü* «şərqə» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində incə saitlərin ahənginin iki növü vardır: dodaqlanmayan incə saitlərin ahəngi və dodaqlanan incə saitlərin ahəngi.

Dodaqlanmayan incə saitlərin ahəngində sözlər və sözförmalarda təkcə *e*, *ə*, *i* saitləri iştirak edə bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu saitlərdən *e* fonemi yalnız birinci hecada iş-

lərə bilir. Ümumiyyətlə, bu saıtlərin sözlərdə müxtəlif mövqedə işlənməsinə görə dodaqlanmayan incə saıtlədrin ahənginin bu tipləri işlənir:

1. *e+ə*: *beçə* «beçə», *yegəd* «yüksəltmək», *keyrə* «Keyrə», *yegən* «qardaşoğlu» və s.

2. *e+i*: *eti* «daha», eki «iki», *yeti* «yeddi», *esid* «eşitmək», *teyin* «dələ», *keri* «geri» və s.

3. *ə+ə*: *təbə* «dəvə», *əsən* «salamat», *əkə* «böyük bacı», *yəmə* «yenə», *ələ* «ələmək» və s.

4. *ə+i*: *əlig* «əlli», *bədiz* «naxış», *əsri* «alabəzək», *kəlin* «gəlin», *təri* «dəri» və s.

5. *i+i*: *tirig* «diri», *tigin* «şahzadə», *biçin* «meymun», *bitig* «yazı», *kiçig* «kiçik» və s.

6. *i+ə*: *tilə* «diləmək», *kisrə* «sonra», *yigən* «şəxs adı», *içrə* «içrə», *ingen* «dəvə» *ingək* «inək» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *e*, *ə*, *i* saıtləri məxrəc etibarilə yaxın olduqları üçün dördvariantlı şəkilçilərdən yalnız *i* saıti işlənen şəkilçiləri qəbul edir. Bu saıtlərin işləndiyi sözlər (qədim türk yazısı abidələrinin dilində *e* saıti şəkilçilərdə işlənmədiyi üçün) ikivariantlı şəkilçilərdən təkəcə *ə* saıtının işləndiyi şəkilçiləri qəbul edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dodaqlanan incə saıtlərin ahəngində sözlər və sözformalarda təkəcə *ö* və *ü* saıtləri işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ö* saıti sözün ikinci və sonrakı hecalarında, habelə şəkilçilərdə işlənmədiyi üçün bu dildə dodaqlanmayan incə saıtlərin ahənginə nisbətən dodaqlanan incə saıtlərin ahəngi xeyli məhdud işlək dairəsinə malikdir: qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ö+ö* və *ü+ö* tipli saıt ahəngi yoxdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dodaqlanan incə saıtlərin ahənginin iki tipi vardır:

1. *ö+ü*: *ödük* «nəsihət», *öküz* «öküz», *ötrü* «ötrü», *köpük* «köpük», *törü* «qanun», *bödük* «böyük» və s.

2. *ü+ü*: *ügüz* «çay», *üküş* «çox», *ülüg* «pay», *yükün* «baş əymək», *bünütüğü* «avara», *Tüpüt* «Tibet» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dodaqlanan incə saıtlı ahəngə malik sözlər dördvariantlı şəkilçilərdən təkəcə *ü* saıti işlənen şəkilçiləri, ikivariantlı şəkilçilərdən isə təkəcə *ə* saıti

işlənen şəkilçiləri qəbul edir, bu sonuncu halda dodaqlanan incə saıtlərin ahəngi pozulur: *ötlə* «nəsihət vermək», *tüpütgə* «Tibetə» və s.

İncə saıtlı söz köklərində dodaq ahənginin pozulmasına həm incə damaq saıtlı sözlərdə, həm də incə dodaq saıtlı sözlərdə rast gəlmək olur. Başqa sözlə desək, birinci hecasında damaq saıti işlənen söz kökündə ikinci hecada dodaq saıti və əksinə, birinci hecasında dodaq saıti olan söz kökünün ikinci hecasında damaq saıti işlənə bilər. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində incə saıtlərin ahənginin yuxarıda göstərilən növlərindən əlavə daha bu növlərinin də işləndiyini göstərmək olar:

1. *e+ü*: *eçü* «əmi», *beğgü* «əbədi», *keçür* «keçirmək», *yetür* «yetirmək», *edgü* «yaxşı» və s.

2. *ə+ü*: *kəntü* «öz», *kənü* «yer adıdır», *gəltür* «gətirmək», *təgür* «yetirmək», *səñjün* «general» və s.

3. *i+ü*: *bintür* «mindirmək», *tilkü* «tülkü», *yinçü* «inci», *irtür* «endirmək» və s.

4. *ö+ə*: *töpə* «təpə», *ögə* «müdrük», *özgə* «özgə», *özlək* «cins», *kökmək* «ceyran» və s.

5. *ü+ə*: *üzə* «üstdə», *ülkən* «yüksək», *tükə* «tükənmək», *tükət* «tükəndirmək», *münrə* «böyükmək» və s.

6. *ü+i*: *süçig* «şirin», *ürkit* «hürkətmək», *kürliğ* «hiyləgər», *küçlig* «güclü» və s.

7. *ö+i*: *ögir* «sevinmək», *ögin* «öyünmək», *ögsiz* «anasız», *böri* «qurd, canavar» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dodaqlanmayan incə saıtlərin bu uyuşmaları ola bilər:

1. *e* samitindən sonra *ə*, *i*, *ü* saıtləri işlənə bilər: *esidü* «eşidərək», *belimtə* «belimdə», *ekinti* «ikinci», *eltəbər* «eltəbər», *edgüti* «yaxşıca», *eriklig* «güclü» və s.

2. *ə* saıtından sonra *ə*, *i*, *ü* saıtləri işlənə bilər: *Əzgənti* «yer adıdır», *bədizçi* «naxışvuran», *bəriyə* «şərqə», *kəñərəs* «xalq adıdır», *kəltəçi* «gələsi», *ərdəmlig* «ləyaqətli», *Ərsəgün* «yer adıdır» və s.

3. *i* saitindən sonra *ə*, *i*, *ü* saitləri işlənə bilər: *İlbilgə* «İlbilgə», *bidgüci* «avanqard», *bitgəci* «katib», *tinəsi* «tinəsi», *tirigrü* «diri» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dodaqlanan incə saitlərin bu uyuşması ola bilər:

1. *ö* saitindən sonra *ə*, *i*, *ü* saitləri işlənə bilər: *ögrünçlig* «sevincək», *ölgeli* «ölməli», *ölügli* «ölümlü», *Ötükən* «Ötükən», *körmədük* «görməyən», *könültəki* «könüldəki» və s.

2. *ü* saitindən sonra *ü*, *ə*, *i* saitləri işlənə bilər: *sünjüşgeli* «döyüşəli», *sünjüglig* «süngülü», *üçəgü* «üç-üç», *tükəti* «tükənincə», *ülügüm* «payım», *yüküntürmüş* «səçdə etdirmiş», *üləsinin* «bir hissəni», *süləmiş* «qoşun çəkmiş», *Bükəgük* «yer adı» və s.

Müasir türk dillərində dar saitlərlə (*i*, *i*, *u*, *ü*) işlənən dördvariantlı şəkilçilərin böyük əksəriyyəti qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki fonetik variantla – *u* və *ü* saitləri ilə işlənir.

Saitlərin bu tip uyuşmasına qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı hallarda təsadüf edilir:

1. Alınma sözlərin əsasmda (köklərində): *altun* «qızıl» (çincə), *azun* «dünya, kainat» (İran), *batur* «bahadır» (İran), *kamuğ* «hamı» (İran), *taluy* «dəniz» (monqolca), *kunçuy* «xanım» (çincə), *katun* «xatın» (İran), *şanturş* «Şandun» (çincə), *tarduş* «tarduş» (xalq) (?), *eçü* ~ *eçi* «böyük qardaş» (monqolca).

2. Aşağıdakı şəkilçi morfemlərdə:

1) *-yu*, *-yü* şəkilçili feli bağlama: *oplayu* «hop-hop edərək», *yaratınu* «yaradaraq», *itinü* «edərək», *başlayu* «başlayaraq». Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzi hallarda bu qanun pozulur, dar dodaq saiti əvəzinə dar damaq saiti işlədilir; məsələn: artatı (KT § 22) «zəiflədərək», *yüzəti* (BK § 30) «üzərək».

2) *-ur*, *-ür* şəkilçili indiki zaman: *alur* «alır», *kazğanur* «qazanır», *barur* «gedir», *kılur* «qılır», *kəlür* «gəlir», *yoriyur* «yürüyür». Bəzən indiki zaman *-ır*, *-ir* şəkilçisi ilə də əmələ gəlir.

3) felin icbar və təhrik növləri: *-ur*, *-ür* şəkilçisi ilə düzəlir: *kəlür*, *alur*, *keçür*.

4) felin icbar və təhrik növlərinin *-tur*, *-tür* şəkilçilərində: *urtur*, «vurdur», *yaratur* «yaratdır», *yaztur* «yazdır».

5) *-uk*, *-ük* feldən sifət düzəldən şəkilçilərdə: *yazuk* «sərbəst», *yaşluk* «səhv»

6) feli ad şəkilçisi: *-ğu*, *gü*.

7) *-ğuçı*, *güçi* feli ad şəkilçisində: *ayğuçı* «məsləhətçi», *itgüçi* «edən».

8) *-tuk*, *-tük*, *-duk*, *-dük* feli sifət düzəldən şəkilçidə: *kılıntuk*, *kılınmaduk*, *təgdük*, *birtük*.

9) *-tukda*, *-tükdə*, *-dukda*, *-dükdə* feli bağlama şəkilçisində: *olurtukda* «oturduqda», *təgdükdə* «hücum etdikdə», *uçdukda* «uçduqda»

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra şəkilçilər isə tək-cə dodaqlanmayan dar saitlərlə işlənir; məsələn: 1) *-sıra*, *-sirə*; 2) *-miş*, *-miş*; 3) *-çı*, *-çi*; 4) *-sık*, *-sik*; 5) *-ğlı*, *-gli*; 6) feli bağlama şəkilçisi *-yin*, *-yin*.

SAITLƏRLƏ SAMİTLƏRİN AHƏNGİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ahəng qanununun ikinci növü saitlərlə samitlərin ahəngidir. Ahəng qanununun bu növü müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha inkişaf etmiş şəkildə təzahür edir. Bu qanuna görə, samitlər saitlərə uyuşur, onların tələffüz məxrəcinin təsirinə düşür, onların fizioloji-akustik keyfiyyətinə uyğun fonetik xüsusiyyətlər əldə edir.

Adətən, türkoloji ədəbiyyatda saitlərlə samitlərin ahəngindən danışarkən önsıra (incə) saitlərinin dilortası-sərt damaq samitləri, arxasına (qalın) saitlərinin dilarxası-yumşaq damaq samitləri ilə işlənməsi ahəngini nəzərdə tutur, saitlərlə samitlərin ahəngini bununla da məhdudlaşdırırlar. Azərbaycan dilçiliyində, məsələn, Ə.M.Dəmirçizadənin fonetikaya aid əsərlərində məsələ məhz belə qoyulur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, saitlərdə olduğu kimi, qalın və incə samitlər yoxdur, cingiltili samitləri incə, kar samitləri isə qalın hesab etmək olmaz. Lakin əmələgəlmə yerinə görə saitlər də, samitlər də dilin önündə, dilin ortasında və dilin

vulkan, torpaq, düz, sümük və s.»¹ Eyni hadisəni, yəni dodaqlanan saitlərlə işlənən samitlərin tələffüzündə dodaqların iştirakını qədim türk yazısı abidələrinin dilində də müşahidə etmək olar; müqayisə et: *boş – baş, kol – kəl, kul – kal, üç – iç*. Hətta qədim türklər qalın dodaqlanan saitlərlə (*o, u*) işlənmək üçün dilarxası yumşaq damaq k samiti üçün xüsusi ↓ işarəsi, incə dodaqlanan saitlərlə (*ö, ü*) işlənmək üçün dilortası-sərt damaq k samiti üçün xüsusi B işarəsi düzəltmişlər.

Dilçilik ədəbiyyatında saitlərlə samitlərin ahəngindən danışarkən saitlərlə yanaşı işlənən kar samitlərin cingiltililəşməsindən də söhbət gedir. Məsələn, görkəmli Azərbaycan dilçisi Ə.M.Dəmirçizadə yazır: «Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi əsasən bu və ya digər şəraitdə saitlərlə yanaşı düşən kar samitlərin cingiltililəşməsi prosesi ilə əlaqədar fonetik hadisədir. Bu isə ümumiyyətlə, səslərin ünlü və ünsüz növləri ilə bağlıdır. Məlum olduğu üzrə səs tellərinin gərginləşib kipləşməsi və hava axınının təzyiği ilə aralanıb titrəməsi nəticəsində ünlü səslər, səs tellərinin sakit vəziyyətində aradakı cığırdan keçərkən rəqlənən hava axınından isə ünsüz səslər əmələ gəlir. Saitlər və cingiltili samitlər ünsüzlük baxımından həmcins səslərdir. Kar samitlər isə ünsüz olmaqla həm saitlərdən, həm də cingiltili samitlərdən fərqlənən səslərdir. Buna görə də kar samitlərdən bəzisi, xüsusən ünlü qarşılığı olan ünsüz səslər iki ünlü səsin arasına, xüsusilə sait halında formalaşan ünlü səslər arasına düşdükdə mühitlə uyğunlaşır, yəni ünlüləşir, daha doğrusu, cingiltili qarşılığına çevrilir. Başqa cür desək, söz sonundakı şəraitdən asılı olaraq qarlaşmış samitlər müvafiq şəraitə düşərək öz əslini bərpa edir, yəni cingiltililəşir. Məhz buna görə də, dilçilik ədəbiyyatında bu hadisə cingiltililəşmə də adlanır. Əslində burada da səslərin həmcinsləşməsi hadisəsi olduğu üçün, bu hadisəni qanuniləşmiş uyuşma hadisəsinin, yəni ahəng qanununun bir növü kimi tanınan saitlərlə samitlərin ahəng qanununun bir tipi hesab etmək daha doğru olar.

¹ A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı, 1984, s.216.

Lakin bu hadisə o qədər də ümumi deyildir, yəni dilimizdə (Azərbaycan dilində – Ə.R.) işlənən kar və cingiltili samitlərin hamısına, həm də hər yerdə eyni dərəcədə şamil deyildir. Əgər biz yazılışı yox, ümumiyyətlə, tələffüzü nəzərə almış olsaq, bu hadisənin əsasən çoxhecalı sözlərin, eləcə də bəzi təkhecalı sözlərin ancaq sonundakı küylü samitlərə (kar və cingiltili samitlərə) aid olduğunu söyləyə bilərik»¹. Professor Ə.M.Dəmirçizadənin bu sözlərinin təhlilinə varmadan demək lazımdır ki, türk dillərində kar samitlərin iki sait arasına düşdükdə cingiltililəşməsi qanunu yoxdur. Türk dillərində k (dilortası-sərt damaq) və q samitləri ilə bütün çoxhecalı sözlərdə hallanma zamanı həmin samitlər iki sait arasına düşürsə, yəni şəkilçi saitlə başlanırsa, k samiti y samitinə, q samiti ğ samitinə keçir; t samiti ilə bitən iki təkhecalı *et* və *get* sözlərinə saitlə başlanan şəkilçi artırıqda t samiti iki sait arasına düşdükdə d samitinə keçir, yəni cingiltiləşir; bu qayda t samiti ilə bitən digər sözlərə – istər təkhecalı olsun, istər çox-hecalı olsun, fərqi yoxdur – şamil edilə bilməz. Təbii ki, bu darçərçivəli qayda ümumi fonetik qanun sayıla bilməz. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu qayda da fəaliyyət göstərmir.

SAMİTLƏRİN AHƏNGİ

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində, saitlərin ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi qanunları ilə yanaşı, samitlərin ahəngi qanunu da fəaliyyət göstərir. Düzdür, bəzi dilçilər türk dillərində samitlərin ahəngi qanununun olmasını inkar edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilçisi A.A.Axundov yazır: «Bəzi əsərlərdə samitlərlə samitlərin ahəngindən də danışılır. Azərbaycan dilində belə bir fonetik qanun yoxdur, ondan yalnız orfoqrafiya qaydaları tərtib edərkən bəzi şəkilçilərin yazılması üçün istifadə edilir. Başqa sözlə, o, dilimizdə yalnız orfoqrafik norma kimi mövcuddur»². Lakin bu və bunun kimi iddialara

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. *Müasir Azərbaycan dili*. I, Bakı, 1984, s.135-136.

² A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*. Bakı, 1984, s.216.

baxmayaraq, türk dillərində, o cümlədən elə Azərbaycan dilində də samitlərin ahəngi qanunu fəaliyyət göstərir. Türk dillərində samitlərin ahəngi qanununun mahiyyəti belədir: türk dillərində istər söz (kök, əsas) daxilində, istərsə köklə şəkilçilərin münasibətində eyni cinsli samitlər bir-birini izləyir, yəni söz daxilində cingiltili samitdən sonra cingiltili samit, kar samitdən sonra kar samit işlənir; söz samitlə bitərsə, şəkilçi də samitlə başlanarsa və şəkilçinin ilk samitinin cingiltili və kar variantları varsa, cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi, kar samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi artırılır. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində bu qanun istisnalara yol vermir, bəzilərinə isə zəifləmişdir, lakin hər halda onun fəaliyyət göstərdiyini danmaq olmaz. Bu qanunun zəiflədiyi dillərdən biri də müasir Azərbaycan dilidir: müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində samitlərin ahəngi bir fonetik qanun kimi fəaliyyət göstərir, Azərbaycan ədəbi dilində isə onun fəaliyyəti orfoqrafik qaydalarla məhdudlaşdırılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin, xüsusən göytürk yazısı abidələrinin dilində samitlərin ahəngi qanunu müasir türk dillərindəkindən, o cümlədən müasir Azərbaycan dilindəkindən köklü şəkildə fərqlənir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində samitlərin ahəngi qanununun mahiyyətini belə ifadə etmək olar: söz samitlə bitərsə, şəkilçi də samitlə başlanarsa və şəkilçinin ilk samitinin cingiltili və kar variantları varsa, cingiltili samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi, kar samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi artırılır (adətən, söz saitlə bitdikdə ona belə variantlı şəkilçilərin cingiltili samitlə başlanan variantı artırılır). Göytürk yazısı abidələrinin dilində samitlər ahənginin bu qanunu sözlərə sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilər artırıldıqda, demək olar ki, həmişə gözlənilir (görünür, göytürk yazısı abidələri tərtib edilərkən sət, məcburi, orfoqrafik qaydalar hələ tərtib edilmədiyi üçün bəzən bu qanundan, xüsusən Yenisey kitabələrində, sapmalara da rast gəlmək olur; bunlar qanunun yoxluğunu deyil, qanundan istisnalara göstərir), sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərə gəldikdə isə bu qanunun tez-tez pozulduğu müşahidə edilir. İki sözdüzəldici şəkilçinin işlənməsini nəzərdən keçirək:

1. *-taki /-daki, -təki/, -dəki*. Bu şəkilçinin *-daki, -dəki* variantı saitlə və kar samitlə bitən sözlərə, *-taki, -təki* variantı cingiltili samitlə bitən sözlərə artırılır.

a) saitlə bitən sözlərdə: göytürk yazısı abidələrinin dilində belə sözlərin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir;

b) cingiltili samitlə bitən sözlərdə: *köŋültəki* (KT c 12) «könüldəki».

c) kar samitlə bitən sözlərdə: *tabğaçdaki* (MÇ 32) «tabğaçdaki», *balıkdaki* (KT § 12) «şəhərdəki».

Lakin aşağıdakı sözlərdə bu qanun pozulur; cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi artırılır: *tağdaki* (KT § 12) «dağdakı», *buluŋdaki* (KT § 12) «tərəfdəki», kuydaki (Y 6) «evdəki».

2. *-tuk /-duk, tükl, -dük*. Əvvəlki şəkilçidə olduğu kimi, bu şəkilçinin də *-duk, -dük* variantı saitlə və kar samitlə bitən sözlərə, *-tuk, -tük* variantı cingiltili samitlə bitən sözlərə artırılır.

a) saitlə bitən sözlərdə: *körmədük* (BK § 11) «görməyən», *esidmədük* (BK § 11) «çəitməyən», *ellədük* (KT § 6) «ellədiyi», *kağanladuk* (KT § 7) «xaqan qoyduğu»; *yarlıkaduk* (KT § 15) «fərman verdiyi», *bilmədük* (KT § 24) «bilmədiyi» və s.

b) kar samitlə bitən sözlərdə: *sançduk* (MÇ 46) «sanədiğ», *uçduk* (KT § 30) «uçduğu» və s.

c) cingiltili samitlə bitən sözlərdə: *kazğantuk* (BK § 33) «qazandığ», *bertük* (KT § 12) «verdiyi», *yoŋşurtuk* (KT § 6) «qaldırdığı», *kiŋşürtük* (KT § 6) «salışdırdığı», *təgütük* (T 47) «apardığı», *ötüntük* (T 15) «xahiş etdiyi» və s.

Lakin *barduk* (KT 24) «getdiyi», *təgdük* (KT § 34) «dəydi, çatdığı» sözlərində cingiltili samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi artırılmışdır.

Görünür, VII-VIII yüzilliklərdə türk dillərində samitlər ahəngində iki hadisədən biri baş vermişdir: 1. Ya eyni cinsli samitlərin bir-birini izləməsi, yəni kar samitdən sonra kar samitin, cingiltili samitdən sonra cingiltili samitin işlənməsi qanunu pozulmuş, öz yerini «söz samitlə bitərsə, şəkilçi də samitlə başlanarsa və şəkilçinin ilk samitinin cingiltili və kar variantı varsa,

cingiltili samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi, kar samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi artırılır» qanununa vermiş. 2. Ya da «söz samitlə bitirsə, şəkilçi də samitlə başlanırsa və şəkilçinin ilk samitinin cingiltili və kar variantları varsa, cingiltili samitlə bitən sözlərə kar samitlə başlanan şəkilçi, kar samitlə bitən sözlərə cingiltili samitlə başlanan şəkilçi artırılır» qanunu pozulmuş və öz yerini samitlərin ahəngi qanununa, eyni cinsli samitlərin bir-birini izləməsi – cingiltili samitdən sonra cingiltili samitin, kar samitdən sonra kar samitin işlənməsi qanununa vermiş. Türk dillərində samitlərin cingiltililəşməsi prosesinin daha gec baş verdiyini nəzərə alsaq, onda yuxarıda göstərililənlərdən ikinci hadisənin, yəni kar samitdən sonra cingiltili samitin, cingiltili samitdən sonra kar samitin işlənməsi qanununun pozulduğunu (bu əsərdə bir qədər irəliddə bu, «fonetik itələmə qanunu» adlandırılmışdır) və samitlərin ahəngi qanununun yarandığını iddia etmək olar. Əgər proses həqiqətən də belə baş vermişsə, onda A.A.Axundovun Azərbaycan dilində samitlərlə samitlərin ahənginin olmaması haqqındakı sözləri, habelə Ə.M.Dəmirçizadənin bu sözləri həqiqətə uyğun deyildir: «Bu qanun (samitlərin ahəngi qanunu – Ə.R.) ümumən türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ilk dövrlərdə möhkəm, daimi mahiyyətli bir qanun kimi həm söz daxilində, həm sözlərə bitişik şəkilçilərdə geniş dairədə öz təsirini göstərmiş olsa da, sonralar zəifləmiş və məhdudlaşmışdır».¹ Görünür, türk dillərində bu prosesin əksi baş vermişdir: türk dillərinin inkişafının ilk dövrlərində bu dillərdə fonetik itələmə qanunu (kar samitdən sonra cingiltili samitin, cingiltili samitdən sonra kar samitin işlənməsi) fəaliyyət göstərmiş, sonralar bu qanun öz yerini samitlər ahəngi qanununa (cingiltili samitdən sonra cingiltili samitin, kar samitdən sonra kar samitin işlənməsi) vermişdir.

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. *Müasir Azərbaycan dili. I, Bakı, 1984, s.139.*

UYUŞMA

Uyuşma (assimilyasiya) fonetik hadisələrdən biridir. Uyuşma termini ilə dilçilikdə iki yanaşı işlənən səsin bir-birinə təsir edərək birinin digərini məxrəc və akustik cəhətdən özünə yaxınlaşdırması hadisəsi nəzərdə tutulur. Dilçilik ədəbiyyatında uyuşmanın davamlılığına görə iki növündən danışılır: təsadüfi uyuşma və daimi uyuşma. Təsadüfi uyuşma termini ilə nitq prosesində sözlərdə yanaşı işlənən səslərin bir-birinə təsir edib birinin digərini öz məxrəcinə yaxınlaşdırması nəzərdə tutulur. Təbii ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində səslərin təsadüfi uyuşması haqqında danışmaq mümkün deyildir, çünki qədim türkün şifahi nitqində bu və ya digər sözü necə tələffüz etdiyi, onun tələffüzündə bir səsin digər səs necə təsir göstərdiyi bizə məlum deyildir. Bir sözlə, qədim türkün şifahi nitqi dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Bəzən səslərin təsadüfi uyuşması hadisəsinə bədii ədəbiyyatın dilində, xüsusən şifahi xalq ədəbiyyatının dilində təsadüf edilir. Təəssüf edilməli haldır ki, qədim türk yazısı abidələri dövründən bizə qədər nəinki şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, hətta göytürk yazısının – göytürk dilinin bədii (yazılı) ədəbiyyatının nümunələri də gəlib çatmamışdır. Düzdür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin bəzi tədqiqatçıları (məsələn, İ.V.Stebleva) Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələri qədim türk poeziyasının nümunələri hesab edirlər. Lakin əslində nə bu iki abidə, nə də digər böyük Orxon abidələri nəinki poeziya nümunələri, hətta heç bədii ədəbiyyat nümunələri deyildir; ədəbiyyatşünashq baxımında bu abidələri, olsa-olsa, memuar (xatirə) ədəbiyyatına, daha dəqiqi salnaməyə aid etmək olar. Bu abidələr bədii dilə yaxın bir dildə yazılsa da, onların dili bədii dil yox, dövrün ədəbi dili, bütün qəbilələrin başa düşməsi üçün nəzərdə tutulan, bir növ «millətlərarası ünsiyyət vasitəsi» - koynə dilidir. Məhz buna görə də kitabələrin müəllifləri sözlərin, hətta cümlələrin yazılışında ədəbi dil normalarına, ədəbi dilin orfoqrafik normalarına tam əməl etməyə çalışmış, bu normalara mümkün qədər riayət etmişlər. Bunun nəticəsidir ki, abidələrdə işlədilən sözlərdə, məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki *tapmaq, adamdan, qızlar, atlar*

yazılışı əvəzinə *tappaq, adamnan, qızdar, attar* kimi yazılışa rast gəlmək olmur.

Dilçilik ədəbiyyatında daimi uyuşma dedikdə elə bir fonetik hadisə nəzərdə tutulur ki, səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində ədəbi dil üçün qanun olan uyuşma baş versin. Məsələn, göytürk yazısı abidələrinin dilində sözdə incə saitlərin təsiri ilə təkcə dilortası-sərt damaq samitlərinin və ya qalın saitlərin təsiri ilə təkcə dilarxası-yumşaq damaq samitlərinin yanaşı işlənməsi daimi uyuşmaya nümunə ola bilər.

Uyuşmada səslərin bir-birinə təsirinin keyfiyyəti eyni olmur; bəzən təsir edən səs təsir edilən səsi tamamilə öz məxrəcinə çevirir, bəzən isə proses yarımçıq qalır, təsir edilən səs təsir edən səsin məxrəcinə yaxın bir səsə çevrilir. Buna görə də uyuşma prosesinin bitib-bitməməsi baxımından uyuşmanın iki növü göstərilir: tam uyuşma və natamam (yarımçıq) uyuşma. Tam uyuşmada təsir edən səs təsir edilən səsi tamamilə öz məxrəcinə çevirir. Natamam uyuşmada isə təsir edən səs təsir edilən səsi özünə yaxın məxrəcli səsə çevirir.

Uyuşma prosesində hansı səsin hansı səsə, yəni əvvəl işlənən səsin sonra gələn səsə, yaxud sonra gələn səsin əvvəl işlənən səsə təsiri – səslərin təsirinin istiqaməti baxımından da uyuşmanın iki növü vardır: irəli uyuşma (buna progressiv uyuşma da deyilir) və geri uyuşma (buna regressiv uyuşma da deyilir). İrəli uyuşmada əvvəl işlənən səs sonra gələn səsə təsir edib onu öz məxrəcinə və ya özünə yaxın məxrəcli səsə çevirir. Geri uyuşmada sonra gələn səs əvvəl işlənən səsə təsir edib onu öz məxrəcinə, yaxud özünə yaxın məxrəcli səs çevirir.

Beləliklə, türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində uyuşmanın dörd növü məlumdur: irəli tam uyuşma, irəli natamam uyuşma, geri tam uyuşma, geri natamam uyuşma.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ahəng qanunu, xüsusən kök və şəkilçilərdə saitlərin damaq və dodaq ahəngi bütövlükdə səslərin uyuşmasına əsaslanır.

İndi də qədim türk yazısı abidələrinin dilində samitlərin uyuşmasını nəzərdən keçirək.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində samitlərin karlıq-cingiltilik əlaməti ilə uyuşması irəli və geri uyuşma olmaqla iki tipə ayrılır: 1) irəli uyuşmada a) əvvəl işlənən kar samit sonra gələn samitə təsir edərək onu karlaşdırır; b) əvvəl işlənən cingiltili samit sonra gələn kar samitə təsir edərək onu cingiltililəşdirir; 2) geri uyuşmada: a) sonra gələn kar samit əvvəl işlənən cingiltili samit səsə təsir edib onu karlaşdırır; b) sonra işlənən cingiltili samit ondan əvvəl gələn kar samit səsə təsir edib onu cingiltililəşdirir.

Samitlərin cingiltilik-karlıq əlamətinə görə irəli uyuşmasını aşağıdakı nümunələrdə görmək olar.

Kar samitdən sonra kar samit işlənir: Tüpütkə (KT c 3) «Tibetə», taşka (KT c 11) «daşa», kün batsıkiya (KT c 2) «gün batana», tökti (T 12) «tökdü», Tabğaçka (O 2) «Çinə», yokkis (T 11) «yox etmək, məhv etmək», yışka (KT § 2) «orman» və s.

Cingiltili samitdən sonra cingiltili samit işlənir: oğuzdantan (T 8) «oğuzdan», kırkıza (KT c 2) «qırğızdan», ebgərü (T 30) «evə», təgdimiz (T 35) «hücum etdik», esidgil (KT c 1) «əşit», közdə (KT şm 11) «gözdən», katıgdi (KT şm 11) «məhkəm», təgdim (O 9) «hücum etdim», yığdim (O 9) «yığdım», yaydım (O 9) «yaydım» və s.

Söz sonor **l, m, n, r** samitləri ilə bitdikdə şəkilçi dilönü kipləşən **t**, dilortası-sərt damaq **k** və dilarxası-yumşaq damaq **k** samitləri ilə başlanır, yəni **l, m, n, r** sonor samitləri kar **t, k, k** samitləri ilə yanaşmada işlənir. A.N.Kononov bunu qədim türk yazısı abidələrinin yazıldığı dövrdə (VII-IX yüzillikdə) türk dillərində sonorların karlaşmış xarakterə malik olması ilə izah edir. Lakin bu fikir əğlabatan deyildir, çünki sonor samitlər nə qədər karlaşsa idi də cingiltili samitlərdən «kar» ola bilməzdi. Görünür, sonor samitlərdən sonra kar samitlərin işlədilməsində məqsəd sonor samitlərin musiqilik xarakterini daha qabarıq şəkildə göstərmək olmuşdur (bunu bir növ rəngkarlıqla müqayisə etmək olar: ağ rəng sarı, qırmızı, göy və s. rənglərin yanında o qədər də ağ görünür, qara rəngin yanında isə özünün ağılığını tam parlaqlığı ilə aşkar edir): *bolı* (KT § 7) «oldu», *kaltım* (KT § 29) «qıldım», *ylka* (KT şm 13) «ildə», *körti* (KT § 19) «gördü»,

altımız (KT § 36) «aldıq», *kəlti* (KT § 37) «gəldi», *yirkə* (T17) «yer», *kimkə* (KT § 9) «kimə», *kantan* (KT § 23) «haradan», *kağanka* (KT § 32) «xaqana», *kağanta* (KT § 13) «xaqandan», *təgisintə* (KT § 5) «dəyüşündə», *ilimkə* (Y32) «elimə», *kanımka* (Y32) «xanıma», *yaşımta* (Y32) «yaşımnda», *yarakıta* (KT § 33) «yarağında» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *bar* «getmək» feli yeganə sözdür ki, sonor *r* samiti ilə bitir və təsrifləndikdə həmişə cingiltili samitlə başlayan şəkilçi qəbul edir: *bardım*, *bardığ*, *dardı*, *bardımız*, *barzun*, *barduk*. *Yir* ~ *yer* «yer» sözü ismin yerlik-çıxışlıq halında həm kar, həm də cingiltili samitlə başlayan şəkilçi qəbul edir: *yirtə* ~ *yerdə*.

O.Pritsakin fikrincə, şəkilçinin əvvəlində kar və ya cingiltili samitin işlənməsi güclülük/zəiflik əlaməti üzrə müxalifət yaradır:

- ti* – zərf şəkilçisi – *-dı* – felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi
- kli* – feli bağlama şəkilçisi – *-gli* – feli sifət şəkilçisi
- ku* – feli bağlama şəkilçisi – *-ğu* – feli sifət şəkilçisi
- ka* – yönlük hal şəkilçisi – *-ğa(ru)* – istiqamət hal şəkilçisi.

Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki faktlar bu fərziyyəyə uyğun gəlmir. Buna görə də bu fərziyyənin xeyrinə bir söz demək çətindir. Ancaq onu qeyd etmək olar ki, məşhur türkoqlar A.N.Kononov və A.M.Şerbak bu fərziyyəni qəbul etməyə meyl göstərirlər.

Orxon kitabələrindən fərqli olaraq, Yenisey kitabələrində sonor samitlərdən sonra, adətən, qrafik cəhətdən cingiltili samitlər işlənir; Yenisey kitabələrində sonor samitdən sonra kar samitin işlənməsinə nadir hallarda rast gəlmək olar ki, bu da, görünür, ya ümumi qaydadən istisnadır, ya da daha qədim olan fonetik itələmə qanunundan irəli gəlir; *adırdım* (Y 11, 14, 25 və s.) «ayırıldım», bir sıra hallarda *adırdıtım* (Y 15, 17, 25 və s.) şəkildə işlənməsinə də təsadüf edilir; *adırdım* (Y 13, 14, 32) «ayırıldım», *adırdım* (Y 16, 32) «ayırıldım», *kazğandım* (Y 11, 32) və *kazğantım* (Y27) «qazandım». İsimlərin hallanmasında da kar və cingiltili samitlərin bu cür qarışıq işlənməsinə rast gəlmək olur: *kanğa* (Y11) və *kanka* (Y29) «xana».

Yenisey kitabələrinin Orxon kitabələrindən daha erkən zaman aid olduğunu nəzərə alsaq, bir daha belə bir nəticəyə

gəlmək olar ki, artıq VII-VIII yüzilliklərdə türk dillərinin samitlərin ahəngi – kar samitdən sonra kar samitin, cingiltili samitlə sonra cingiltili samitin işlənməsi–qanununun yaranması prosesi başlanmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-daş*, *-dəm* isim düzəldən şəkilçilərinin kar variantı yoxdur. *Ögə* «müdrük» və *bilgə* «müdrük» sifət düzəldən *-gə* şəkilçisinin işlənməsindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, *-ğa*, *-gə* şəkilçisinin də kar (*-ka*, *-kə*) variantı olmamışdır. Lakin eyni fonetik tərkibə malik olan *-ğa*, *-gə* fel düzəldən şəkilçinin kar *-ka*, *-kə* variantı qədim türk yazısı abidələrinin dilində mövcud olmuşdur: *bulğa* (KÇ 11, MÇ 28) «bulmaq, qarışdırmaq», *əmgə* (BK § 13) «əziyyət vermək», *kargə* (Y 25) «ucalmaq (səs üçün işlədilir)», *tolğa* (BK § 13) «dolmaq», eyni zamanda kar variant: *tarka* (T 22) «üsyən etmək».

Məlum olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ç* samitinin cingiltili variantı olmamışdır. Ona görə də bu samitlə başlayan şəkilçilərin, məsələn, zərf düzəldən *-ça* və ad düzəldən *-çı*, *-çi* şəkilçilərinin, cingiltili variantlarına qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlmək olmur. Bu iki şəkilçidə prepozision mövqedə işlənen *ç* samiti həmişə kar qalır və şəkilçi söz kökünə qoşulduqda bu samit özündən əvvəlki cingiltili samitə qarşıdırıcı təsir göstərir (repressiv uyuşma): *otça* (KT § 37) «odca, od kimi», *borça* (KT § 37) «şərab kimi», *subça* (KT § 24) «su kimi», *tağça* (KT § 24) «dağ kimi», *örtçə* (T 40) «alov kimi». A.N.Kononov güman edir ki, qədim türklər *subça* sözünü *supça*, *tağça* sözünü *tukça* kimi tələffüz edirmişlər.¹

Bu güman haqqında təkcə onu demək olar ki, səslərin uyuşması qanununa görə belə tələffüz mümkündür. *-çı*, *-çi* şəkilçisinin işlənməsinə nümunələr: *sığıtçı* (KT § 4) «ağı deyən», *yogçı* (KT § 4) «döfn edən», *yerçi* (T 29) «bələdçi», *bədzici* (KT c 11) «taxış vuran», *sahçı* (IB 16) «qasid». A.N.Kononov yazır ki, *yogçı* sözü *yokçı*, *bədzici* sözü *bədisçi* kimi tələffüz edilmişdir.²

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 69.

² *Yenə orada*.

Söz sonunda dilarxası-yumşaq damaq burun sonor η samiti qrafik cəhətdən həm kar, həm də cingiltili samitlərlə yanaşı işlənir: *tört bulurğdaki* (KT ş 2) – *tört bulurğtakı* (IB 42) «dörd tərəfdəki». A.N.Kononov bunu η səsinin $ng/nğ \sim nk/nk$ səslərini özündə birləşdirməsi ilə izah edir.¹

Samitlərin geri uyuşmasında əvvəl işlənən samitin sonra işlənən samitin məxrəcini qəbul etməsini nəzərdə tutulur: $d+k > tk$, $ğ+s > ks$ $ğ+k > k(k)$ və s. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, göytrük yazısının qrafikasında samitlərin karlıq-cingiltiliyə görə geri uyuşması öz əksini tapmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki samitlərin uyuşması hadisəsi haqqında A.N.Kononov yazır: «Samitlərin bu uyuşması hadisəsi qrafikada öz əksini tapmır: *bitidim* əvəzinə *bitidim*, bu orfoqrafik üsul iki eyni keyfiyyətli samitin birləşib adi samitə nisbətən bir qədər uzadılmış canlı tələffüzünün dəqiq fonematik ifadəsini təmin edir».²

Bu *bitidim* sözü Bilgə xaqan abidəsinin şimal üzünün on beşinci sətirindən (BK şm 15) götürülmüşdür. Bu sözün yanında eyni qrammatik şəkildə işlənmiş *tokıdım* (BK şm 14) «hördürdüm» sözü də işlənir. Lakin *bitidim* sözü ilə lap yanaşı ondan əvvəl *tokıtdım* (BK şm 15) «hördürdüm» (mətnə: *tokıtdım, bitidim*) sözüne rast gəlirik. Belə bir sual meydana çıxır: nə üçün birinci *tokıdım* (BK şm 14) sözündə, habelə *bitidim* sözündə uyuşma hadisəsi baş vermiş, t samiti düşmüşdür, *bitidim* sözü ilə yanaşı işlənən ikinci *tokıtdım* (BK şm 15) sözündə bu hadisə baş verməmiş və t samiti düşməmişdir? Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci *tokıdım* (BK şm 14) sözünün yanında işlənən *yaratdım* (BK şm 14) sözündə də uyuşma hadisəsi baş verməmiş və t samiti düşməmişdir. Kül tigin abidəsində də *tokıtdım, bitidim* (KT c 13) sözləri yanaşı işlənir (*tokıtdım* sözüne elə orada daha iki dəfə – on ikinci və on üçüncü sətirlərdə, *bitidim* sözüne isə Kül tigin abidəsində daha üç dəfə – iki dəfə KT cş və bir dəfə KT cç üzlərində rast gəlirik). Burada da *tokıdım* sözündə t samiti

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 70.

² *Yenə orada*, c. 71.

uyuşmaya məruz qalmamış, qoşa d samitinə çevrilməmiş və göytürk dilində samitlər qoşa işləmə bilmədiyi üçün düşməmişdir, *bitidim* sözündə isə bu fonetik hadisə baş vermişdir. Elmi baxımdan bu, izahedilməzdir.

SƏS ARTIMI

Sözə müxtəlif baxımdan səs artımı dilin fonetik quruluşunda əhəmiyyətli rol oynayan fonetik hadisələrdən biridir. Davamlılıq dərəcəsinə görə səs artımının iki növü vardır: təsadüfi səs artımı və daimi səs artımı. Təsadüfi səs artımı yalnız tələffüzlə məhdudlaşır, orfoqrafik qayda kimi fəaliyyət göstərmir, yəni yazıda öz əksini tapmır. Təsadüfi səs artımı dil yox, nitq hadisəsidir. Dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilən dörd növ səs artımı hadisəsindən ikisi – epenteza və lyezon təsadüfi səs artımıdır. Qədim türkün canlı nitqi – tələffüzü bizə məlum olmadığı üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində epenteza və lyezon hadisəsinin mövcud olub-olmaması haqqında müəyyən bir fikir söyləmək çətindir. Düzdür, qəti şəkildə, inamla demək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində epenteza hadisəsi olmamışdır, çünki qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki saitin yanaşı işləndiyi hallara təsadüf edilmişdir. Epenteza isə tələffüzdə söz kökündəki yanaşı gələn iki sait arasına samit artırılması hadisəsinə deyilir.

Daimi səs artımı dildə norma şəklini almış fonetik hadisədir; o, dil sistemində orfoqrafik norma kimi qəbul edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilən dörd növ səs artımından ikisi – proteza və epiteza daimi səs artımıdır. Hər iki fonetik hadisəyə qədim türk yazısı abidələrinin dilində də rast gəlinir.

Proteza. Müasir Azərbaycan dilində söz başında iki samit yanaşı işlənərkən onlardan əvvəl bir sait səs artırılır, yaxud müasir Azərbaycan dilində r samiti ilə başlayan türk mənşəli söz işlənmədiyi üçün r samiti ilə başlayan sözlərin əvvəlinə bir sait səs artırılır. Bu tip səs artırılması müasir Azərbaycan dili üçün proteza hadisəsi hesab edilir. Lakin müasir Azərbaycan dili üçün bu cür səs artırılması orfoqrafik qayda olmadığı üçün daimi səs artımı yox, müvəqqəti səs artımına daxil edilməlidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sözün əvvəlinə səs artırılması fonetik hadisəsi müşahidə edilir. Lakin müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz başına səs artımı orfoqrafik norma təşkil edir, deməli, onu daimi səs artımı adlandırmaq olar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz başına u saiti və y samiti artırılır.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də r samiti söz başında işlənmiş, ümumiyyətlə türk dillərində r samiti ilə başlanan türk mənşəli söz mövcud deyildir. Buna görə də türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində r samiti ilə başlanan alınma sözlərin əvvəlinə bir sait səs artırılır; məsələn: *rum, urum* (KT § 4) «Roma». Lakin müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə səs artımı nitq yox, dil hadisəsidir, yəni müvəqqəti yox, daimi səs artımı hadisəsidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözün əvvəlinə y samitinin artırılmasının mənşəyi aydın deyildir. Onun ilkin, yaxud törəmə hadisə olması hələ də müəyyənləşdirilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ı (T 26) sözü *bitki, kol-kos* mənasında işlənir. Güman ki, bu sözə cəmlilik, topluluq bildirən ş səsi artırmaqla *ı* sözü yaradılmışdır ki, bunun da güman edilən mənası *kol-kosluq, bitkilər* deməkdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu sözün əvvəlinə y samiti artırmaqla *yı*ş (KT c 3 və s.) sözü yaradılmışdır ki, bu da «orman», «meşəli dağlıq» deməkdir. Güman etmək olar ki, *ıg*aç (BK c 11; T 25; IB 6, 19, 86) «ağac» sözü də ı sözünün üzərinə *ğ*aç diminitivini artırmaqla əmələ gəlmişdir. Qədim türk yazısı abidələrində *ıg*aç sözü əvvəlinə y samiti artırmaqla *yıg*aç şəklində işlənmişdir.

Qədim türk dillərində *ıg, ağ* sözü, görünür, nə isə ağlamaq prosesini ifadə etmişdir; *ağı* «ağı» sözü də mənşəcə bu sözdən törəmişdir. Sonralar türk dillərində sinkretik mənadan qaçınmaq üçün bu sözlərə *-la* şəkilçisi artırmaqla eyni mənalı *ağla* (Y 28) və *ıgla* (Tl 5) sözləri yaradılmışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu sözün əvvəlinə y samiti artırmaqla *yıgla* (İA 2) şəklində işləndiyini də görürük.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *yıra, yırağaru, yıradakı, yıradantayan* (bütün sözlərin mənası «sol», «şimal»

deməkdir) sözləri işlənir. Bu sözlərin kökü *yıra* «sol, şimal» sözüdür. Güman etmək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün kök olan bu söz *ıra* ilkin kökündən yaranmışdır; qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ırak* (KT c 5, 7) «ıraq, uzaq» sözünün işlənməsi bu fikri sübut edir. Görünür, *yıra* sözü də *ıra* sözünün əvvəlinə y samitini artırmaqla əmələ gəlmişdir. Güman etmək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *yıl, yılan, yılkı, yılsığ, yımşak* və s. bu tipli sözlər də y samiti səs artımının nəticəsidir. Diqqət yetirilərsə, bu sözlərin hamısında y samitindən sonra ı saiti işlənir. Məlum olduğu kimi, ı saiti mənfəəqləndirici xüsusiyyətə malik olmadığı üçün türkologiyada fonem hesab edilmir, i foneminin variantı sayılır. İkinci bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək lazımdır. ı arxasına (qalın) saitdir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində arxasına (qalın) saitlərlə y samitinin qalın saitlərlə işlənən işarəsi - **D** hərfi işlənir. Yuxarıda nümunə kimi verilmiş sözlərdə isə bu samitin incə saitlərlə işlənən işarəsi **?** hərfi işlənir:

- 𐰽𐰺𐰍 yıl (KT § 8) «il»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏 yılan (KT 7) «ılan»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍 yılkı (BK § 24) «ılkı»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏 yılkh (MÇ 21) «illik»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏𐰍 yılsığ (KT § 26) «varlı, zəngin»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏 yımşak (KT c 5) «yumşaq»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍 yış (KT c 3) «meşəli dağ»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏 yırağaru (KT c 1) «şimala»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏 yıradakı (T 17) «şimaldakı»
- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏𐰍 yıradantayan (T 11) «şimaldan»

Görünür, bu və ya bunun kimi sözlərdə y samitinin səs artımı hadisəsi olmasını göstərmək üçün qədim türk belə sözləri **D** hərfi ilə yox, **?** hərfi ilə yazmışdır.

Epiteza. Söz saitlə bitdikdə, şəkilçi də saitlə başlandıqda, türk dillərində iki sait səsin yanaşı işlənməsi bilməməsi qanununa görə, köklə şəkilçi arasına samit artırılması hadisəsinə *epiteza* deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində köklə şəkilçi arasına müxtəlif məqamlarda üç samitdən (s, y, n) biri artırılır.

s samitinin artımı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saitlə bitən isimlər üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə köklə şəkilçi arasına s samiti artırılır: *atı+s+ı* (KT cş) «kiçik qohumu», *töpə+s+i* (KT § 11) «təpəsi», *ini+s+i* (KT § 5) «kiçik qardaşı», *eçi+s+i* (KT § 5) «böyük qardaşı», *ortu+s+ı* (KT c 2) «ortası», *ağı+s+ı* (KT c 5) «hədiyyəsi», *sü+s+i* (KT § 12) «qoşunu», *yağı+s+ı* (KT § 12) «yağısı», *kü+s+i* (KT c 2) «şöhrəti», *törü+s+i* (KT § 31) «qanunu», *sü təgi+s+i* (KT şm 5) «qoşun döyüşü» və s.

y samitinin artımı. a) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yönlük halı bir neçə şəkilçi ilə ifadə edilmişdir. Onlardan biri də *-a, -ə* şəkilçisidir. Saitlə bitən söz yönlük halında bu şəkilçini qəbul etdikdə köklə şəkilçi arasına y samiti artırılır: *kırı+y+a* (T 14) «qərbə, geriyə», *kırı+y+a+kı* (T 17) «geridəki», *bəri+y+ə* (T 17) «bəriyə, cənuba», *yıra+y+a* (T 7) «şimala, sola». b) Saitlə bitən fellər *-i, -i, -u, -ü*, feli bağlama şəkilçisi qəbul etdikdə köklə şəkilçi arasına y samiti artırılır: *yı+y+ü* (T 8) «yeyərək», *yorı+y+u* (MÇ 18) «yürüyərək», *sülə+y+ü* (KT § 8) «qoşun çəkərək», *yara+y+u* (Y 39) «yarayaraq» və s. c) Saitlə bitən fel kökü ilə indiki zaman şəkilçisi arasına y samiti artırılır: *yorı+y+ur* (KT c 9) «yürüyür», *məñilə+y+ir* (IB 1) «zövq alır», *yaşa+y+ur* (KT şm 2) «yaşayır» və s.

n samitinin artımı. a) Saitlə bitən isim yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etdikdə köklə şəkilçi arasına n samiti artırılır: *Bayırku+n+un* (KT § 36) «Bayırkunun». b) *Ol* və *bu* əvəzlilikləri hallandıqda əvəzlilikdən sonra, hal şəkilçilərindən əvvəl n samiti artırılır: *anta* (KT c 2) «onda», *anı* (KT § 3) «onu», *bunı* (KT c 12) «bunu», *bunta* (KT § 20) «bunda». c) *Ol* və *bu* əvəzlilikləri *-ça* ədatımı qəbul etdikdə ədatdan əvvəl n samiti artırılır: *ança* (KT § 9) «o qədən», *bunça* (KT c 4) «bunca, bu qədən». ç) *Ol* və *bu* əvəzlilikləri *təg* «kimi» qoşmasını qəbul etdikdə və bu qoşma əvəzliliklə birləşdikdə qoşmadan əvvəl n samiti artırılır: *antağ* (KT § 40) «elə», *antəg* (T 26) «elə», *antak* (KÇ 17) «elə». d) *Biz* əvəzliyinə təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl n samiti artırılır: *bizni* (T 20) «bizi». e) Bir sıra hallarda *biz* və *siz* əvəzlilikləri hallanarkən hal şəkilçisindən əvvəl *-in* formantı artırılır: *biziñə* «bizə», *siziñə* «sizə», *bizintə* «bizdə»,

sizintə «sizdə». ə) Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər hallanarkən mənsubiyyət şəkilçisi ilə hal şəkilçisinin arasına n samiti artırılır: *töpəsi+n+tə* (KT § 11) «təpəsində», *kağanı+n+m* (KT c 9) «xaqanının», *kağanı+n+ta* (KT § 23) «xaqanına», *ağısı+n+ı* (KT c 9) «hədiyyəsini», *altını+n+ı* (KT c 9) «qızılını», *gümüşi+n+i* (KT c 9) «gümüşünü».

SƏS DÜŞÜMÜ

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də səs düşümü fonetik hadisəsinə təsadüf edilir. Türk dillərində səs düşümü hadisəsinin mahiyyəti haqqında Ə.M.Dəmirçizadə yazır: «Bir neçə sözün qovuşması, qoşulması və eləcə də sözə şəkilçilərin birləşdirilməsi nəticəsində əmələ gələn çoxhecalılıq azaltmaq üçün, yəni çoxhecalı sözü azhecalı halına salıb tələffüzü asanlaşdırmaq üçün sözün, yaxud şəkilçinin tərkibindən müəyyən bir hecanın əsasını təşkil edən bu və ya digər sait səs, bəzən sait səslə qovuşmuş olan samit səs də, ixtisar olunur ki, buna səs düşümü hadisəsi deyilir».¹

Daha sonra Ə.M.Dəmirçizadə yazır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində, əsasən, sait səslər düşür. A.A.Axundov da Azərbaycan dilində səslərin düşməsinə saitlərlə əlaqələndirir. Bunu onun müxtəlif səs düşümü hadisəsinə gətirdiyi nümunələrdən də görmək olar. Lakin hər iki müəllifin səs düşümü haqqındakı fikirləri türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində baş verən bütün səs düşümü hadisələrini əhatə etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs düşümü hadisəsi müasir Azərbaycan dilindəkindən bir qədər fərqlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs düşümü hadisəsinin səbəbləri də bəzən müasir Azərbaycan dilindəkindən fərqlidir. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də saitlərin düşməsi hadisəsi müşahidə edilir və hər iki dildə saitlərin düşməsi hadisəsinin səbəbləri, demək olar ki, eynidir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində samitlərin də düşməsi ha-

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. I. Bakı, 1984, s. 143.

disəsi mövcuddur ki, bunun səbəbləri müasir Azərbaycan dilində səslərin düşməsi səbəblərindən fərqlənir.

Səs artımı hadisəsi kimi, səs düşümü hadisəsi də iki cür olur: təsadüfi səs düşümü hadisəsi və daimi səs düşümü hadisəsi. Təsadüfi səs düşümü hadisəsi yalnız tələffüzə aid olduğu üçün şifahi nitqə xas xüsusiyyətdir və dilin orfoqrafiya qaydalarında öz əksini tapmır. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsadüfi səs düşümü hadisəsinin mövcud olub-olmaması haqqında fikir söyləmək çətindir. Daimi səs düşümü hadisəsi isə dil faktıdır və dilin orfoqrafiya qaydalarında öz inikasını tapır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində daimi səs düşümü hadisəsindən danışmaq olar.

Dilçilik ədəbiyyatında səs düşümü hadisəsinin bu növləri göstərilir: absorbsiya, apokopa, aferezis, qaplologiya, diereza, eliziya, sinkopa, reduksiya. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs düşümü hadisəsinin bütün bu növlərinin, demək olar ki, hamısı müşahidə edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs düşümü hadisəsindən Ə.C.Şükürlü və A.N.Kononov da danışır. Ə.C.Şükürlü yazır: «Apokopa (sözün son samit səsinin düşməsi) hadisəsinə əsasən feldən əmələ gələn adlarda daha çox təsadüf edilir. Apokona hadisəsi başca olaraq qədim oğuzların dilinə xas olmuşdur və buna oğuz qrupu türk dillərində indi də rast gəlmək mümkündür? *issik > isti; kapıǵ > kapı; tarlaǵ (tarıǵla) > tarla*».¹ «Sinkopa – səsin və ya qrup halında səslərin düşməsi hadisəsi özünü bir, iki, üç və dörd hecalı sözlərdə göstərir. Birhecalı tam qapalı sözlərdə ilk səs düşür, ikihecalı söz birhecalı sözə, üçhecalı söz ikihecalı sözə çevrilir: *böd > öd* (KT c 1) «taxt», *bu ödkə olurtım* (KT c 1) «bu taxt üzərinə oturdum»; *bödkə görükmə bəglər* (KT c 11) «taxta itaət edən bəylər»; *taşık > çık* «çık»; *yañıluk > yañluk* (KT § 19) «yanlış»; *köñülünçə > köñlünçə* (T 15, 32) «könlüncə» və s.».²

Ə.C.Şükürlünün bu sözləri ilə əlaqədar olaraq bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. Müəllif *böd* «taxt» sözündən ilk b sami-

tinin düşməsi yolu ilə *öd* sözünün yarandığını söyləyir. Bu, yanlış fikirdir, çünki *böd* «taxt» və *öd* «vaxt, tale, bəxt» sözləri ayrı-ayrı sözlərdir. Müəllifin *bu ödkə* və *bödkə* sözlərini müqayisə etməsi də düz deyildir, buna görə də tərcümə də səhv alınmışdır: *bu ödkə olurtım* «bu vaxt (taxta) oturdum» və *bödkə köpigmə bəglər* «taxta baxan (yəni itaət edən) bəylər» olmalıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs düşümü hadisəsi haqqında A.N.Kononov belə yazır: «Sinkopa – sözün daxilində səsin, yaxud səslər qrupunun düşməsi – ikihecalı sözün birhecalı sözə, üçhecalı sözün ikihecalı sözə, dördhecalı sözün üçhecalı sözə ixtisarı qanunu kimi təzahür edir: *bar* (T 10, 26, 3) «var» < *barır, çık* < taşık «çıkmaq»; *tarıǵlaǵ > tarlaǵ > tarla* «tarla» (*tarıǵ* «kənd təsərrüfatı» < *tarı* «əkmək» < *tar* «torpağı becərmək»?); *oǵulu > oǵlu* «oğlu», *udıdır ~ udıdır* «bir birinin ardınca getməyə məcbur etmək» - *udıdıru* (KT § 36) «bir-birinin ardınca (gedərək), *köñlünçə* (T 15, 32) «könlüncə» < köñülünçə».

Kök-əsasda samitlə birləşmədə şəkilçinin arlautunda *k, ǵ/k, g* samitlərinin düşməsinə kök-əsasın və şəkilçinin samitlərinin irəli uyuşması nəticəsində baş vermiş sinkopa hadisəsi kimi baxmaq olar: *kulǵak > kulak* «qulaq», *ıncǵə > inçə* «incə», *yazǵan > yazan* «yazan».¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində baş verən səs düşümü. 1. İkinci hecasında qapalı (dar) sait olan sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırıqda qapalı sait düşür: oǵul (KT şm 12) «oǵul» - oǵlu (KT § 1) «oǵlu», köñül (KT c 12) «köñül, ürək» - köñlünçə (T15) «könlüncə», udıdır «bir-birinin ardınca getməyə məcbur etmək» - udıdıru (KT § 36) «təqib edərək», yañıluk - yañluk (KT § 19) «yanlış» (yañıl (KT c 10) «yanılmaq»).

2. I samiti ilə bitən sözlərə I samiti ilə başlanan *-lıǵ, -lig* şəkilçisini artırıqda geminatlıqdan çəkinmək üçün I samitlərdən biri düşür: *çöH+lig* – çolig (KT § 4; T 23) «çöllü, çöllük», *yol+lıǵ* (KT cş) «antroponimdir: *yollıǵ* – *yolıǵ* (KT c 13, cş; BK cç, cş) «yolıǵ (antroponim) və xoşbəxt».

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 66.

² Yenə orada, s. 67.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX. Ленинград, 1980, s.72.

3. -liğ, -lig şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş sifətlərin sonunda ğ, g samitləri düşür: *bəglik* – *bəgli* (KT § 6) «bəyli». Müqayisə et: inili-əçili (KT § 6) «böyükü-kiçikli», *bəgli-bodunluğ* (KT § 6) «bəyli-xalqlı». Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində -lik, -lik şəkilçisində son samit heç vaxt düşmür: *silik* (KT § 7 24) «bakirə», *əkinlik* (BK şm 11) «əkinlik».

4. *d* və *t* dilönü-kipləşən samitlərlə bitən fellərə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi artırıqda iki dilönü-kipləşən samitin qoşa işlənməsinin qarşısını almaq üçün *d* və *t* samitlərindən biri düşür: *igit+dim* – *igitim* (KT § 29) «yüksəldim», *it+dımız* – *itımız* (KT § 10, T 42) «göndərdik», *it+dım* – *itım* (BK § 40) «göndərdim».

5. Bəzən *t* samiti ilə bitən fellərə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi artırıqda felin son samiti düşür: *tut+ımıs* – *tumıs* (T 23) «tutmuş».

6. Quttural samitlərlə (dilarxası-yumşaq damaq k, dilortası-sərt damaq k, dilarxası-yumşaq damaq ğ və dilortası-sərt damaq g samitləri) bitən sözlərə -*ğaru*, -*ğərü* istiqamət halı şəkilçisi artırıqda qoşalaşmış iki samitdən biri düşür: *yög+ğərü* – *yöğərü* (KT § 11), «yuxarı», *yuk+ğaru* (T 25) «yuxarı».

7. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər hallandıqda təsirlik halda birləşdirici *n* samiti qalır təsirlik hal şəkilçisi (-ı, -i) isə düşür: *altunun* (KT cə) < *altunını* «qızılını», *kümüşin* (KT cə) < *kümüşini* «gümüşünü», *ağısın* (KT cə) < *ağısını* «hədiyyəsini», *süçig sabın* (KT c 5) < *süçig sabını* «şirin sözünü», *yımşak ağın* (KT c 5) < *yımşak ağını* «yumşaq hədiyyəsini» və s. Türkoloji ədəbiyyatda bəzən gösərilir ki, guya qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin təsirlik halı -*ın*, -*in* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Lakin yuxarıda verilən nümunələr, habelə qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində rast gəlmək mümkün olan bu tipli nümunələrdən görünür ki, *n* samitindən əvvəl işlənən *ı* və *i* saitləri mənsubiyyət şəkilçisidir, *n* isə bitişdirici samitdir, çünki türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində *n* samiti təklikdə heç vaxt təsirlik hal şəkilçisi kimi çıxış etmir. Görünür, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlər hallanarkən təsirlik halda *ı*, *i* hal şəkilçisinin düşməsi şifahi nitqin təsirindən irəli gəlir. Müasir Azərbaycan dilində şifahi nitqdə indi də bu

üsul işlənir: evin *dağıtdım* (*evini dağıtdım*), *uşaqların ağlar qoydum* (*uşaqlarını ağlar qoydum*). Müqayisə et: *yılıksım*, *barımın*, *kızın*, *kutuzun kəhəltim* (MÇ 15) «... ilxasını, dövlətini, qızını, gəlinini gətirdim». *Kül tiginin altunun, kümüşin, ağısın, barımın...* (KT cə). «Kül tiginin qızılını, gümüşünü, hədiyyəsini, dövlətini...»

8. Sözü əvvəlində heca düşür: taşık (KT § 11) «tərk etmək» > çık «çıxmaq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilində səslərin düşməsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dili ilə müqayisə etdikdə müasir Azərbaycan dilində eyni mövqedə işlənən bir sıra səslərin, xüsusən samitlərin düşməsi hadisəsi müşahidə edilir.

1. Söz sonunda *k* (dilarxası), *k* (dilortası), *ğ* və *g* samitləri düşür: *kapığ* (KT c 4) > *qapı*, *uluğ* (KT § 28) > *ulu*, *sarığ* (T 48) > *sarı*, *ölüg* (KT şm 9) > *ölü*, *tirig* (KT şm 9) > *diri*, *bitig* (KT c 13) > *piti*, *tarlağ* > *tarla*.

2. Söz ortasında *k*, *k*, *ğ* və *g* samitləri düşür: *kulkak* (BK § 11) > *qulaq*, *kısğa* (MÇ 23) > *qısa*, *kırğağ* (BK § 11) > *qıraq*, *ilğərü* (KT § 17) > *irəli*.

3. İsm təsirlik halında -iğ, -ig şəkilçisinin (son) samiti düşür: *atığ* (KÇ 1) > *adı*, *kumığ* (T 7) > *qumu*, *karığ* (KT § 35) > *qarı*, *barkıg* (BK § 32) > *sərdabəni*, *kişig* (KT c 6) > *adamı*, *ebig* (KT şm 8) > *evi*, *illigig* (KT § 15) > *ellini*.

4. -iğ, -lig sifət düzəldən şəkilçisinin son samiti düşür: *illiğ* (KT § 18) > *elli*, *tizliğ* (KT § 18) > *dizli*, *kağanlığ* (KT § 18) > *xaqanlı*, *başlıg* (KT § 18) > *başlı*.

5. Felin şərt şəklini əmələ gətirən -sar, -sər şəkilçisinin son samiti düşür: *barsar* (KT c 8) > *varsa*, *olursar* (KT c 3) > *otursa*, *adırılınasar* (BK şm 13) > *ayrılmasa*, *təlinməsər* (KT § 22) > *dəlinməsə*, *basmasar* (KT § 22) > *basmasa*.

6. Sözü əvvəlində *y* samiti düşür: *yinçgə* (T 13) > *incə*, *yıl* (KT § 36) > *il*, *yılan* (HT 7) > *ılan*, *yılka* (BK § 24) > *ilxı*.

7. Feli sifət əmələ gətirən -ğan, -gən şəkilçisinin ilk samiti düşür: *kazğan* (KT § 16) > *qazan*, *yazğan* > *yazan*.

8. Söz ortasında *ğ*, *g* samitləri düşür: *yinçgə* (T 13) > *incə*.

SƏSLƏRİN YERDƏYİŞMƏSİ

Səslərin söz tərkibində qarşılıqlı surətdə yerdəyişməsi fonetik hadisəsi dilçilik ədəbiyyatında səslərin yerdəyişməsi və ya metateza adlanır. Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi ədəbi dilə xas xüsusiyyət deyil, ədəbi dil üçün məqbul deyil, hətta orfoqrafiya qaydalarına ziddir. Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi daha çox ümumxalq danışq dili ilə məhdudlaşır; ona ədəbi dildə, demək olar ki, təsadüf edilmir (bədi ədəbiyyatda ondan personajlaşdırmaq üçün istifadə edilir).

Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi ya uyuşma, ya da fərqlənmə əsasında baş verir.

Dilçilik ədəbiyyatında səslərin yerləyişməsinin üç növü göstərilir:

1. Kvantitativ, yaxud kəmiyyətə görə yerdəyişmə – uzun və qısa saitlərin yerdəyişməsi hadisəsidir.

2. Məsafəli yerdəyişmə – bir-birindən aralı olan səslərin yerdəyişmə hadisəsidir.

3. Sadə metateza – yanaşı işlənən səslərin yerdəyişməsi hadisəsidir.

Müasir canlı türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dili yüksək səviyyədə normalaşdırılmış ədəbi dildir. Müasir türk dillərində səslərin yerdəyişməsi hadisəsindən danışan dilçilər yalnız bu dillərin şifahi, danışq variantına müraciət edirlər. Məsələn, Ə.M.Dəmirçizadə yazır: «Müasir Azərbaycan dilindəki sözlərin tərkibində olan belə yanaşı səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə loru danışqda, xüsusən şivələrdə yol verilir».¹ A.A.Axundov da, təxminən, eyni sözləri deyir: «Səslərin yerdəyişməsi hadisəsi Azərbaycan dilində ən az müşahidə olunan fonetik hadisələrdəndir. Müasir ədəbi dilimizdə ona, demək olar ki, təsadüf edilmir. Nəzərə dəyənlər daha çox ümumxalq danışq dili ilə məhdudlaşır».²

A.N.Kononov yazır ki, metateza türk run yazısı abidələri dilində sözün inkişafının xüsusi fonetik-morfoloji mənbəyi kimi

olduqca zəif inkişaf etmişdir, bunu türk run yazısı abidələri dilinin ciddi normalaşdırılması ilə izah etmək olar.¹

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, metateza göytürk yazısı abidələrinin dilində zəif inkişaf etməmişdir; bu dil yüksək səviyyədə normalaşdırıldığı üçün onda metateza hadisəsi ümumiyyətlə yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, A.N.Kononov səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə göytürk yazısı abidələrinin dilindən bir nümunə belə gətirmir; onun samitlərin yerdəyişməsinə gətirdiyi nümunələrin hamısı Kaşğarlı Mahmudun «Divani-lügət-it-türk» adlı əsərindən götürülmüşdür.

nş > şn: koñşı > koşni «qonşu»;

ğm > mğ; yağmur > yamğur «yağmur, yağış»;

Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə qədim türk yazısı abidələrinin dilində səslərin bu yerdəyişməsi hadisəsi müşahidə edilir:

b(p)r > rp (b): köbürgə (BK q) > körpü;

lr > rl: ilgörü (BK § 34) > irəli;

rğ > ğr: Toğrul (İA 1) > Toğrul.

KONTRAKSIYA

A.N.Kononov qədim türk yazısı abidələrinin dilində səslərin – samitlərin birləşməsi, qovuşması hadisəsinin mövcud olduğunu göstərir: *ŋ > ng/nğ: gəliŋün (KT şm 9) «gəlin» < kəlin + -kün topluluq şəkilçisi; aŋar (KT c 11) «ona» < * an+ -ğar yönlük hal şəkilçisi».*²

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kontraksiya hadisəsi haqqında Ə.C.Şükürlü daha geniş danışır, lakin A.N.Kononovun dediklərinə, demək olar ki, bir şey əlavə etmir: «Kontraksiya (samit səslərin tələffüz zamanı qısalması) bir çox türk dillərinə xas olan fonetik hadisələrdəndir. Lakin səslərin uzun və ya qısa tələffüzü yazıda öz qrafik əksini tapmadığına görə kontraksiya

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. *Müasir Azərbaycan dili. I. Bakı, 1984, s. 147.*

² A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 233.*

¹ А.Н.Кононов. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с.72.*

² *Yenə orada.*

hadisəsini qədim türk yazısı abidələrində müəyyonlaşdırmaq təxmini xarakter daşıyır. Buna baxmayaraq samit səslərin bir-birinə uyuması qanuna uyğunluqlarına əsaslanaraq yazılı abidələrdə qısa tələffüz olunan səsləri müəyyən dərəcədə aşkara çıxarmaq mümkündür. Odur ki, qədim türk dilində qovuşuq *ŋ* səsi həmişə qısa tələffüz olunmuşdur. Bu da çox vaxt həmin səsin ixtisara düşəcək qədər zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır: *kəlin + kün – im > kəlün – ün – im* (KT şm 9) «gəlinlə-rim»; *aŋaru > aŋar* (KT c 11) «ona» və s.»¹

İki müəllifin dedikləri arasındakı fərq bundadır ki, A.N.Kononov samit səslərin qovuşub birikməsindən, Ə.C.Şükürlü isə zəifləməsindən danışır. Əlbəttə, Ə.C.Şükürlü haqsızdır. Əvvələn, kontraksiya səsin zəifləməsi yox, səslərin birikib bir səsə çevrilməsi deməkdir. İkincisi, Ə.C.Şükürlünün özünün gətirdiyi (əslində A.N.Kononovdan götürdüyü, lakin baş-ayaq izah etdiyi) nümunələrdə *ŋ* samiti qısalmağa, zəifləməyə, «ixtisara düşəcək qədər zəifləməyə», azacıq da olsa, meyl göstərmir, əksinə, A.N.Kononovun göstərdiyi kimi, *n* və *g*, *n* və *ğ* samitlərinin qovuşub birikdiyi və *ŋ* samitini əmələ gətirdiyini sübut edir.

SƏS KEÇİDİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ağız boşluğunun dərəcəsinə görə söz köklərində (əsaslarda) saitlərin darlıq-genişlik əlaməti üzrə səs keçidi hadisəsi müşahidə edilir. A.N.Kononov bir sıra lüğətlər əsasında qədim türk yazısı abidələrinin dilində səs keçidi hadisəsinə nümunələr toplamışdır.

Saitlərin keçidi.

e – ə – i: *el – il* «el, qəbilə ittifaqı», *te – ti* «demək», *tez – töz* – *tiz* «qaçmaq» *kenəş – kinəş* «məsləhətləşmək», *asra – isrə* «aşağı».

a – ı – u: *ağaz – ağız* «ağız», *ança – inça* «elə», *balak – balık* – *baluk* «şəhər», *tapıq – tapığ – tapuğ* «ibadət etmək», *kapağ – kapıq – kapuğ* «qapı» (*kapa* «qapamaq, örtmək»), *tatık – tutık – tutuk* «paslanmaq», *tırak – turuk* «duracaq», *tatıq – tatağ* «dad» (*tat* «dadmaq»).

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazısı abidələrinin dili, Bakı, 1993, s.66.

i – ı: *iş – ış* «iş», *biŋ – bıŋ* «min», *biŋə – bıŋa* «alay, min nəfərlik dəstə», *tıl – tıl* «dil», *tiş – tış* «diş», *biç – bıç* «kəsmək», *biçək – bıçak* «bıçaq», *çilə – çıla* «işləmək».

i – ü: *min – mün* «qalxmaq, çıxmaq», *köpik – köpük* «köpük» *köpir – köpür* «köpürmək», *süçik – süçüg* «şirin»; *sipir – süpür* «süpürmək».

ı – u: *kırı – kuru* «qurumaq», *mına – muna* «budur», *mınça – munça* «elə», *mındın – mundan- mündin – mundun* «bundan», *tokı – toku* «vurmaq».

ö – ü: *sök – sük* «söyləmək», *köküs – küküs* «arzu».

o – u – ı: *korkunç – korkınç* «qorxunc», *koşık – kuşık* «qoz», *kotrul – kutrul* «qovulmaq», *sığun – soğun* «sığın».

Saitlərin darlıq-genişliyinə görə türk dillərini iki qrupa bölmək olar: 1. Söz və şəkilçilərdə dar sait işlədən türk dilləri. 2. Söz və şəkilçilərdə geniş sait işlədən türk dilləri.

Samitlərin keçidi.

b – m: *ben – men/mən* «mən», *bin – min – mün* «min-mək», *biŋ/bıŋ – min* «min», *beŋgü – meŋgü* «əbədi», *beŋü – meŋü/meŋi* «abidə», *kabşa – kamşa* «hərəkət etmək».

b – v – f [-y]: *eb – ev – ef – üv [- öy-üy]* «ev», *ab – av* «ov», *çab – çav* «şöhrət», *sab – sav* «söz, nitq», *seb – sev – sef* [söy-süy] «sevmək», *tabar – tavar* «əmlak, mal», *ebet – emət – yemət* «bəli», *yabaş – yavaş* «yumşaq», «yavaş», *yabız – ya-vız – yavuz – yufuz* «pis», *yabğu – yavğu-yafğu* «qərbi türklərin baş hakiminin titulu: orəblər: *cabğu*».

p – b: *apa – aba* «böyük bacı», *taparu – tabaru* «tərəfə», *kapak – kabak* «qapaq», *pos – boz* «boz», *pış – bış* «bişmək».

b – p – f/v: *kabşa – kapşa – kavşa* «mühasirə etmək», *kopdak – kövdak* «xəsis», «qarunqulu», *öbkə – öpkə – övkə – öfkə* «qəzəb», *üb – öp – öv* «öpmək», *yubka – yupka – yuvka/yuvğa – yufğa – yuyka* «nazik, yuxa».

b – v – g/ğ: *sub – suv – suğ – su* «su», *çibin – çikün* «milçək».

ç – t: *çıçkan – tuşkan* «siçan».

ç – y: *çaç – yaç* «saç».

d/m – z/s – ʃ/y: ada – ata «ata», baldu – baltu «balta», yad – yat – yaz – yas – yaʃ – yay «yaymaq», edgü – ezgü – ey-gü > eyü – eyi – iyi «yaxşı», adak – azaq – ayak «ayaq», öd – öz «vaxt», kadın – kazın – kayın «qayınata (arvadın atası)», kod/kot – koz – koy «qoymaq», kodkı/kotkı – kozkı/koskı «sakit», aduruğ/adruk – azruk – ayruk «ayrı, müxtəlif», aduğ/adığ – azığ – ayığ > ayu – ayı «ayı», kedim – kezim – keyim «paltar, geyim», ked/ket – kez – key «güclü, möhkəm», adğır – azğır – ayğır «ayğır», kuduğ – kuzuğ – kuyuğ > kuyu «quyu», badrak/batruk «bayraq», bazram – bayram «bayram».

d – z – v: adut – azut – avit/aviç «ovuc».

ŋ – n/ğ/g/k: ançaŋ > ançan > ançağ «o qədər».

k/g – y – s: eşkək/eşgək – eşyək «eşşək».

QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNDƏ SÖZÜN FONETİK STRUKTURU

Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur ki, ilkin türk sözü təkhecalı olmuşdur. Bu fikir şübhə oyatmır və bütün türkoloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Lakin hansı fonetik tərkibli təkhecalı sözün ilkin olması məsələsi mübahisəlidir. Türkoloqların bir qisminin fikrincə, ilkin türk sözü samit + sait + samit tərkibli söz olmuş, sonralar bu fonetik tərkibli sözün sonundan bir samit düşməklə samit + sait tərkibli söz, öndən bir samit düşməklə sait + samit tərkibli söz, hər iki samit düşməklə sait tərkibli söz əmələ gəlmişdir. Təkcə saiddən ibarət olan söz türk dillərində yox dərəcəsidir. Bu türkoloqların fikrincə, türk dillərində sait + samit + samit və samit + sait + samit + samit fonetik tərkibli sözlər törəmədir; bunlar ya sait + samit və ya samit + sait + samit tərkibli sözlərin üzərinə sondan daha bir samit artırmaq yolu ilə, ya da sait + samit və ya samit + sait + samit fonetik tərkibli sözlərə sait + samit fonetik tərkibli şəkildə artırmaq yolu ilə əmələ gəlmişdir. İkinci halda dilin sonrakı inkişafı prosesində şəkildənin saiti düşmüş və ikihecalı sözlər sait + samit + samit və samit + sait + samit + samit fonetik tərkibli təkhecalı sözlərə çevrilmişdir. Türkoloqların bir hissəsinin fikrincə, ilkin türk sözü samit + sait fonetik tərkibli olmuş, samit + sait + samit fonetik tərkibli sözlər

isə ilkin türk kökünə daha bir samit əlavə etmək yolu ilə əmələ gəlmişdir. Türkoloqların cüzi bir hissəsi isə ilkin türk kökünün sait + samit fonetik tərkibli olması fikrini söyləyir. İlkin türk kökünün təkcə bir saiddən ibarət olması haqqında fikir söyləyən yoxdur, çünki belə bir fikir əqləbatan olmazdı, belə ki, türk dillərində mövcud olan 8-9 sait səslə, türk dillərində sözlər nə qədər çoxmənalı olsa da, hətta türk dillərinin ilkin, törəniş dövründə kifayət qədər fikir ifadə etmək mümkün olmazdı. Görünür, buna görədir ki, bəzi türkoloqlar sola gedərək nəinki ilkin türk dilində, hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində təkcə saiddən ibarət olan söz köklərinin olmasını inkar edirlər, halbuki göytürk yazısı abidələrinin dilində təkcə saiddən ibarət olan *ö* «öyrətmək», *u* «yuxu», «bacarmaq», *ü* «bölmək», «toplamaq», *ı* «kol», «göndərmək» sözlərinin olması tədqiqatçılara məlumdur.

Güman ki, ilkin türk sözü bir fonetik tərkibli olmamışdır, çünki ilkin türk kökü yuxarıda sadalanmış fonetik tərkiblərdən təkcə birindən ibarət olsa idi, ilkin türk dili mütəhərrikliliyini itirər, ünsiyyətə xidmət edə bilməzdi. Güman etmək olar ki, ilkin türk kökü aşağıda göstərilən altı tip fonetik tərkibdə olmuşdur (V işarəsi sait səsləri, S işarəsi samit səsləri göstərir):

V: ı (T 26) «kol», ı (KT c 12) «göndərmək», ö (KT c 8) «öyrətmək», u (KT § 10) «bacarmaq», u (KT § 35) «yuxu», ü (KT c 10) «bölmək», ü (KT c 6) «toplamaq».

CV: bu (KT c 1) «bu», yi (T 8) «yemək», ti (KT c 9) «demək», ba (T 41) «bağlamaq», sı (KT c 11) «sındırmaq», sa (KT § 27) «saymaq», ko (MÇ 14) «qoymaq», to (KT c 8) «doymaq», kü (KT c 11) «küy» və s.

VC: at (KT § 7) «ad», at (KT § 32) «at», at (Y 27) «atmaq», ot (KT § 27) «od», ot (IB 26) «ot», ay (KT şm 1) «ay», aç (T 28) «açmaq», aç (KT c 8) «açmaq», it (BK c 8) «it», üç (KT § 4) «üç» və s.

CVC: bas (KT § 22) «basmaq», sub (KT şm 13) «su», tağ (KT § 12) «dağ», bat (BK § 26) «batmaq», ber (KT § 20) «vermək», bil (KT c 7) «bilmək», yaz (KT şm 8) «yaz», yay (BK § 39) «yay» və s.

VCC: ayt (MÇ 20) «demək», art (Y 48) «artmaq», art (IB 10) «keçid», anç (MÇ 19) «peşman olmaq», elt (KT § 23) «sürmək»,

ürk (MÇ 31) «hürkmək», alp (KT c 6) «alp, igid», alt (MÇ 25) «alt, aşağı», ark (Y 24) «arx», ört (T 40) «od, alov» və s.

CVCC: korğ (BK § 41) «qorxmaq», kork (T 39) «qorxmaq», sanç (KT § 36) «sanmaq», türk (KT c 1) «türk», kört (Y 50) «gözəl», bars (KT § 20) «bars», bark (KT şm 13) «sərdabə», yont (MÇ 18) «ilxı», tört (KT § 1) «dörd», tart (III Orxon abidəsi) «dartmaq», yurt (KT şm 9) «yurd», yurç (Y 17) «qaym», kırk (KT § 15) «qırx», soğd (KT şm 12) «soğd» və s.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, sait + samit + samit və samit + sait + samit + samit fonetik tərkibli təkhecalı sözlərdə saıtdən sonra gələn samit (əsasən, sonor səsdır). Bu haqda A.N.Kononov belə yazır: «Auslautda iki samitin yanaşması sonorların küylü samitlərlə işlənməsi şərti ilə mümkündür: *lk, lk, lr, lt, nç, rç, rk, rk, rs, rt, yt*. SVSS tipli təkhecalı türk kök sözləri türk sonor samitlərinin fonematik təbəiti ilə şərtlənən törəmə hadisədir. Müasir türk dilləri, ələlxusus kıpçak-karluk dairəsi dilləri auslautda (hər hansı keyfiyyətdə olan) iki samitin bir hecada birləşməsinə yol vermir».¹ Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *soğd* tipli təkhecalı sözlərin işlənməsi göstərir ki, bir hecada yanaşı gələn iki samitdən birinin mütləq sonor samit olması qanunu türk dillərində hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə pozulmağa başlanmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki, üç, hətta dördhecalı sözlər də işlənir. Bu sözlərin bir qismi türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründə sadə söz kimi dərk edilsə də etimoloji baxımdan onların hamısı (hətta ata, ana kimi sözlər də) törəmədir: bu sözlər ilkin təkhecalı türk sözlərinin üzərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yaranmış, dilin inkişafı prosesində şəkilçi kökə birikmiş və daşlaşmışdır. Tədricən, bu sözlərin kök və şəkilçi morfemlərindən ibarət olduğu unudulmuş və həmin sözlər sadə söz kimi qavranılmağa başlamışdır. Lakin etimoloji axtarışla indi belə həmin sözlərin düzəltmə olduğunu müəyyənləşdirmək, kök və şəkilçi morfemləri ayırmaq olar.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 75.

HECA

Türk dillərində heca problemi elmi baxımdan geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə heca haqqında elmi ədəbiyyatda ümumiyyətlə heç bir məlumat verilmir. Buna görə də türkologiyada hecaya münasibət subyektiv səciyyə daşıyır; tədqiqatçıların hecaya münasibəti bir-birindən fərqlənir. Fərqli münasibətlərə baxmayaraq, təkcə türkoloqlar deyil, ymumiyyətlə, bütün dilçilər bu fikirdədirlər ki, tələffüz zamanı sözlün və ya sözformanın asanlıqla ayrılan hissəsinə heca deyilir. Bəzi dilləri istisna etsək, dünya dillərində sözlər saıtlərə görə hecalara bölünür; sözdə neçə sait varsa, o qədər də heca olur. Dilçilikdə hecanın əsasını təşkil edən səsə hecadüzəldən səs deyilir. Deməli, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində saıtlər hecadüzəldən səslərdir.

Bütün türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də hecanın əsasını sait səs təşkil edir: sait səs təklikdə də, samitlərlə birləşmədə də heca təşkil edər bilər. Saitin təklikdə, yaxud samitlərlə birlikdə heca təşkil etməsindən asılı olaraq hecanın iki növü vardır: saf heca və qovuşuq heca.

Təkcə saıtdən ibarət olan hecaya saf heca deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə saıtdən ibarət olan və ayrılıqda heca əmələ gətirən *ı* «kol», «göndərmək», *ö* «öyrətmək», *u* «yuxu», «bacarmaq», *ü* «bölmək», «toplamaq» sözlərindən əlavə saf heca iki və daha artıq hecalı sözlün yalnız birinci hecası şəkildə ola bilər: *a* - *ta* «ata», *ö* - *gə* «müdrük», *a* - *na* «ana», *ö* - *küz* «öküz», *ü* - *güz* «çay», *i* - *ki* «iki», *e* - *çi* «böyük qardaş», *i* - *ni* «kiçik qardaş», *ə* - *rən* «ərən, igid», *e* - *şid* «eşitmək», *u* - *luğ* «ulu», *i* - *dış* «qədəh», *ə* - *lig* «əlli» və s.

Sait və samit birləşməsindən ibarət olan hecaya isə qovuşuq heca deyilir. Məsələn, *tokuz* «doqquz» sözü iki hecadan (*to-kuz*) ibarətdir: birinci heca bir samit və bir saıtdən, ikinci heca bir samit, bir sait və bir samitdən ibarətdir. Hər iki heca qovuşuq hecadır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qovuşuq hecalar sözlün hər yerində işləne bilər. Sait və samitin hecadakı mövqeyinə görə də hecaların müxtəlif növlərini göstəririlər. Saitlə bitən he-

caya açıq heca, samitlə bitən hecaya qapalı heca, saitle başlayan hecaya örtüsüz heca, samitlə başlayan hecaya örtülü heca deyilir. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində qovuşuq hecaları sait və samitin mövqeyinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Saitin mövqeyinə görə qovuşuq hecanın iki növü vardır: 1) saitle başlanıb samitlə bitən örtüsüz heca (*al* «al-maq»), 2) samitlə başlanıb saitle bitən örtülü heca (*bu* «bu»);

2. Samitlərin mövqeyinə görə qovuşuq hecanın üç növü vardır: 1) samitlə başlanıb samitlə bitən örtülü-qapalı heca; 2) samitlə başlanıb saitle bitən örtülü heca; 3) saitle başlanıb samitlə bitən qapalı heca.

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində hecanın dörd tipi vardır:

1. Saitle başlanıb saitle bitən, yəni tək-cə saitdən ibarət olan hecaya örtüsüz açıq heca deyilir: *t, ö, u, ü*.

2. Saitle başlanıb samitlə bitən hecalara örtüsüz qapalı heca deyilir: *al* «almaq», *ur* «vurmaq», *öl* «ölmək», *ay* «dem-ək», *aç* «açmaq», *at* «ad», *ot* «od», *ol* «o», *aş* «xörək» və s.

3. Samitlə başlanıb saitle bitən hecalara örtülü açıq heca deyilir: *ti* «demək», *yi* «yemək», *bu* «bu», *ba* «bağlamaq», *sa* «saymaq», *to* «doymaq», *si* «sındırmaq» və s.

4. Samitlə başlanıb samitlə bitən hecalara örtülü qapalı heca deyilir: *sub* «su», *tag* «dağ», *küz* «payız», *kış* «qış», *kuş* «quş», *til* «dil», *bel* «bel», *köz* «göz», *tiz* «diz» və s.

Bundan başqa, heca təşkil etməyən səslərin küylü samitlərlə və ya sonorlarla ifadə edilməsindən asılı olaraq hecaları bir daha tam örtülü, yarımtörtülü, tam qapalı, yarımqapalı deyə dörd qrupa bölürlər. Nəhayət, dilçilik ədəbiyyatında hecaduzəldən səsdən, yəni saitdən əvvəl və sonra neçə samitin işlənməsinə görə də hecaları təsnif edirlər. Burada hecaların təsnifini belə xırdalamaq məqsədəuyğun deyildir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki və daha artıq hecası olan sözlərin aşağıda göstərilən heca quruluşu vardır: ikihecalı sözlərdə:

V-CV: a-ta «ata»

V-CVC: ə-lig «əlli»

VC-CV: aş-nu «əvvəl»

CV-CV: ki-şi «adam»

VC-CVC: uy-ğur «uyğur»

CV-CVC: to-kuz «doqquz»

CVC-CV: baş-la «başlamaq»

CVC-CVC: toğ-sık «doğuş»

üçhecalı sözlərdə:

V-CV-CVC: a-dı-rıl «ayrılmaq»

V-CVC-CV: i-gir-mi «iyirmi»

CV-CVC-CV: yi-gir-mi «iyirmi»

VC-CV-CV: iç-rə-ki «içindəki»

CV-CV-CV: kü-də-gü «kürəkən»

CVC-CV-CV: yar-lı-ka «fərman vermək»

CVC-CV-CVC: tiz-li-gig «dizlini»

VC-CVC-CVC: ər-dəm-lig «igidlik»

VC-CVC-CV: öz-gən-ti «əzgənti»

VC-CV-CVC: ər-sə-gün «ərsəgün»

CV-CVC-CVC: sö-kür-müş «çökdürmüş»

Üçdən artıq hecası olan sözlərin fonetik quruluşu, heca bölgüsü daha rəngarəngdir. Dörd və beş hecalı sözlərin heca quruluşu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bir-iki nümunəni nəzərdən keçirək:

VC-CV-CV-CVC: il-si-rə-miş «elsizləşmiş»

VC-CV-CVC-CVC: el-si-rət-miş «elsizləşdirmiş»

CVC-VC-CVC-CVC: kaz-ğa-nur-mən «qazanıram»

CVC-CVC-CV-CVC: kaz-ğan-ma-sar «qazanmasa»

CV-CVC-CV-CVC-CVC: ka-ğan-sı-rat-mış «xaqansız etmiş»

VURĞU

Sözlərdəki hecalardan, cümlədəki sözlərdən birinin daha güclü tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Vurğunun sözdəki yerini dəyişməklə sözün leksik və qrammatik mənasında dəyişiklik etmək mümkün olduğu üçün, fonem kimi, vurğu da sözləri fərqləndirmə və tanınma vasitələrindəndir. Dildə vurğusuz söz olmur, ancaq cümlə daxilində əvəzliliklər və köməkçi nitq hissələri çox vaxt vurğusuz və ya ikinci dərəcəli vurğu ilə gələffüz olunur «... dünya dillərində fonetik cəhətdən müxtəlif vurğu növləri

vardır. Məsələn, melodik vurğu, tonik vurğu, xromatik vurğu terminləri ilə də adlandırılan müsiqili vurğu; müsiqili nəfəsli (qarışiq) vurğu, monotonik (təhtonlu), politonik (çoxtönlu) vurğular, kvantitativ, uzunluq vurğuları, cützirvəli vurğu və s. müxtəlif vurğu növləri mövcuddur».¹ Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də vurğu ekspirator (dinamik) vurğu olmuş və ikihecalı sözlərin ikinci hecasına düşmüşdür. Ümumiyyətlə, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də, vurğu qəbul etməyən şəkilçiləri istisna etsək, çoxhecalı sözlərdə vurğu, adətən, sözün son hecası üzərinə düşür, həm də bu zaman çoxhecah sözdə köməkçi vurğu da əmələ gəlir. Köməkçi vurğu əsas vurğudan əvvəl olur və hər hansı bir hecanın üzərinə düşə bilər: b,odunimin «xalqımın».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istifadə edilən dinamik (ekspirator) vurğu vurğulu hecanın vurğusuz hecalardan gərgin və hava axınının uzun tələffüz edilməsi ilə fərqlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vurğulu hecadakı sait vurğusuz hecadakı saitdən bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1. Vurğulu hecanın saiti vurğusuz hecanın saitindən kəmiyyətcə uzun olur.

2. Vurğulu hecadakı saitin tonu vurğusuz hecalardakı saitin tonundan uca olur.

3. Vurğulu hecadakı saitin intensivliyi vurğusuz hecalardakı saitin intensivliyindən qüvvətli olur.

Dilçilik ədəbiyyatında fonoloji baxımdan vurğunun bu növlərini göstərir: sabit vurğu, sərbəst vurğu, müxtəlif yerli vurğu, əsas (baş) vurğu, ikinci dərəcəli (köməkçi) vurğu, məşrut vurğu və s. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sabit vurğu mövcud olmuşdur. Sabit vurğu elə bir vurğuya deyilir ki, onun sözdə müəyyən, «onun üçün ayrılmış» yeri olur. Dünyada elə dillər mövcuddur ki, onlarda vurğunun sabit yeri olmur: vurğu bir sözdə birinci, digər sözdə ikinci, o biri sözdə üçüncü və s. hecaya

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 275.

düşür – bu, sərbəst vurğu adlanır (məsələn, rus dilində olduğu kimi). Sözün tərkibində həmişə müəyyən hecaya təhkim edilmiş vurğuya sabit vurğu deyilir. Məsələn, vurğu fin və eston dillərində birinci, gürcü və polyak dillərində sonuncudan əvvəlki, fransız dilində sonuncu heca üzərində olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, artıq deyildiyi kimi, vurğu qəbul etməyən bəzi şəkilçiləri çıxsaq, vurğu sözün son hecası üzərinə düşür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəklinin şəkilçisi və *-ma*, *-mə* inkar ədatı vurğusuz işləndiyi üçün felin əmr şəklində və felin inkar aspektində vurğu felin əmr şəklinin şəkilçisi və *-ma*, *-mə* inkarlıq ədatından əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin alət-birgəlik halının şəkilçisi və *-ca*, *-çə* ədatı da vurğu qəbul etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dili şifahi nitq şəklində mövcud deyildir. Buna görə də müasir canlı dillərdə işlənən müxtəlif məqsədli vurğu növlərinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənilib-şəkilçilənmediyi, mövcud olub-olmadığı haqqında qəti hökm vermək olmaz. Lakin qəti əminliklə demək olar ki, dilin müxtəlif vahidlərinə görə vurğu növlərindən heca vurğusu və məqsəd və münasibətə görə vurğu növlərindən məntiqi vurğu qədim türk yazısı abidələrinin dilində mövcud olmuşdur. Heca vurğusu haqqında Ə.M.Dəmirçizadə yazır: «Heca vurğusu əsasən sözün də ölçüsüdür, çünki hər bir sözdə ancaq bir əsas heca vurğusu olur. Buna görə də nitq axınında neçə əsas heca vurğusu varsa, o qədər də əsas nitq hissəsi halında işlənən söz vardır demək olar.

Vurğulu hecanı müxtəlif çalarlıqda tələffüz etmək olur. Elə buna görə də heca vurğusu müxtəlif təzahürlərə malikdir. Bəzən bir hecanı təşkil edən sait digər hecaları təşkil edən saitlərdən daha güclü və daha gərgin məxrəcdə tələffüz edildiyinə görə həmin sait ilə formalaşan heca da bütövlükdə güclü tələffüz olunur ki, belə vurğu güclü vurğu (dinamik vurğu) adlanır.

Bəzən də avazın – tonun yuxarı dərəcəyə qaldırılması nəticəsində bir heca digərinə nisbətən yüksək avazla tələffüz olunur ki, belə vurğu avazlı vurğu (tonik vurğu) adlanır».¹

¹ Ə.M.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili, I., Bakı, 1984, s. 151

Nitq prosesində bir sözvə və ya söz birləşməsinə diqqəti daha çox cəlb etmək üçün həmin söz və ya söz birləşməsi daha güclü dinamik vurğu ilə tələffüz edilir ki, buna da məntiqi vurğu deyilir. Şifahi nitqdə məntiqi vurğunun yeri sərbəstdir; cümlədə hər hansı bir mövqedə işlənən söz və ya söz birləşməsi məntiqi vurğu ilə deyilə bilər. Lakin yazıda üzərinə məntiqi vurğu düşən söz mütləq xəbərin yanında işlənə bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dili şifahi ünsiyyət vasitəsi olmadığı, yalnız yazılı mətnlər şəklində bizə qədər gəlib çatdığı üçün üzərinə vurğu düşən söz mütləq mətnlərdə xəbərin önündə işlənə bilər. Lakin məntiqi vurğunun işləndiyi obyektiv hallar da vardır. Qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün müqayisə və qarşılaşdırma məqamlarında məntiqi vurğunun obyektiv halda işlənməsindən danışmaq olar.

İNTONASIYA

İntonasiya termini əvəzinə Azərbaycan dilində bəzən avazlanma termini də işlənir. Lakin Azərbaycan dilində bəzən ton termini əvəzinə avaz termini də işləndiyi üçün intonasiya terminini işlətmək məqsədə daha müvafiqdir.

İntonasiya nitqdə avazın dalğavari qalxıb-enməsinə deyilir. Nitqdə cümlənin təkə məzmunu deyil, həm də məqsədlə deyilməsi onun necə səslənməsinə təsir göstərir. Nitqdə səs gah ucalır, gah enir, gah sözlər sürətlə deyilir, gah sözlər arasında fasilə yaranır və s. Bütün bunlar nitqin intonasiyasını təşkil edir. A.A.Axundov intonasiyaya belə bir tərif verir: «Fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitəyə intonasiya deyilir».¹

İntonasiya haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq üçün onun tərkiblərini nəzərdən keçirək.

Melodika. Melodika intonasiyanın əsas tərkib hissəsidir. Melodika nitqdə səsini yüksəltməsi və alçalması yolu ilə ifadədə yaranan ahəngdir. Melodika əsas səs tonunun qalxıb-enməsinə nəzərdə tutur. Əsas səs tonunun qalxıb-enməsi səs tellərinin gərilmə dərəcəsindən asılıdır. Əsas səs tonunun dünyanın bütün dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki növü vardır: qalxan ton və enən ton. Lakin melodika bəxətli proses olmadığı üçün nitqdə qalxan və enən tonların kombinasiyasından da geniş şəkildə istifadə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən yüksək ton vurğulu hecadır. Ton vurğusuz hecalardan vurğulu hecaya doğru yüksələn xətdə, vurğulu hecadan vurğusuz hecaya doğru isə enən xətlə gedir. Cümlədə sonuncu olan vurğulu hecadan sonra, cümlənin növündən asılı olaraq, ton ya qalxır, ya da tamamilə enir.

Ritm. «İzahlı dilçilik terminləri» adlı əsərdə ritm belə müəyyənləşdirilir: «Ritm -- nitq zamanı sürətlənmə və yavaşlama, gərginlik və zəiflik, uzunluq və qısalıq, oxşarlıq və fərqlərin bir-birini müntəzəm şəkildə izləməsi, əvəz etməsi». Rus dilində nəşr edilmiş dilçilik terminləri lüğətində ritmin daha ətraflı izahı verilir: «Sürətlənmənin və ləngimənin, gərginləşmənin və zəifləmənin, uzunluğun və qısalığın, bənzərliyin və fərqliliyin, nitqdə bir bərabərdə əvəzlənməsi. Bu fonetik kateqoriya nitqin prosodik üzvlənməsinə və modifikasiyasına, yəni müxtəlif qəbildən olan sintaktik əlaqələrin, mənalının və konnotasiyaların ton yüksəkliyinin, intensivliyinin, uzunluğunun, hər cür dəyişməsi və qarşı-qarşıya qoyulması, fonetik cəhətdən müxtəlif (yaxud eyni) hecaların, ritmin əvəzlənməsi vasitəsilə ifadəsinə aid olan bütün hadisələri əhatə edir».

İntensivlik. Bu, səslərin (xüsusilə saitlərin) məxrəcinin güclü və ya zəif tələffüzünü, nəfəsalmının güclənmə və ya zəifləmə dərəcəsini nəzərdə tutur.

Vurğu. Vurğu haqqında artıq məlumat verilmişdir. İntonasiya ilə əlaqədar olaraq vurğudan danışdıqda göstərmək lazımdır ki, «adi nitq şəraitində yalnız əsas nitq hissələri (şəxs əvəzliliklərindən başqa) vurğulu olur. Bütün köməkçi nitq hissələri, xüsusi emosional şərait yoxdursa, vurğusuz işlənir. İntonasiyada ibarə vurğusunun böyük əhəmiyyəti vardır. İbarə vurğusu deyərək,

¹ A.Axundov. *Azərbaycan dilinin fonetikasi*, Bakı, 1984, s. 292.

vurğusuz sözün vurğulu sözə qoşularaq, sintaktik-semantik cəhətdən vəhdətdə olan bir fonetik bütöv kimi tələffüz edilməsi nəzərdə tutulur. Xüsusən qoşmalar özlərindən əvvəl gələn sözlərlə birləşərək bir ibarə vurğusu ilə deyilir. Bir ibarə vurğusu ilə deyilən sintaktik vahidlərə təyini söz birləşmələri misal ola bilər. Müəyyən ekspressiv və emosional çalarlıqla deyilən cümlələrdə isə biz vurğunun tonik xüsusiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Bu şəraitdə vurğu, bir qayda olaraq, əsas səs tonunun kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri ilə ifadə olunur».¹

Temp. Temp ritmlə əlaqədardır, nitqin davam müddətinə əsaslanır, nitqin sürətlə və ya ləng aparılmasını nəzərdə tutur. Temp üçün danışığ üzvlərinin gərginliyinin və deyim aydınlığının da əhəmiyyəti vardır.

Tembr. Nitqə müəyyən ekspressivlik-emosionallıq verən supersegment mahiyyətli əlavə çalarlıq verən vasitədir. Hiss-həyəcan, sevinc, kədər, qəzəb, məhəbbət, nifrət kimi daxili hisslər nitqdə yalnız tembr vasitəsilə ifadə olunur.

Durğu. Durğu (fasilə) də intonasiyanın tərkib hissələrindən biridir. Danışığ zamanı nitq axınında müxtəlif fasilələr əmələ gəlir. Bu fasilələr akustik cəhətdən səsin, fizioloji cəhətdən tələffüzün kəsilməsidir. Ə.M.Dəmirçizadə durğuya belə bir tərif verir: «Müxtəlif dərəcəli fasilələr nitq axını parçalarının bitkinliyini təyin edən mənalı səslənmənin bir növüdür ki, buna, yəni mənalı səslənmənin fasilələr halında təzahür edən növünə durğu deyilir».² A.A.Axundov durğunun vəzifələri haqqında yazır ki, durğu «müxtəlif sintaktik vahidləri (həmcins üzvləri, xitabları, ara sözləri, tərkibləri, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərini, baş və budaq cümlələri və s.) bir-birindən ayırır, sərhədləndirir. Lakin bu onun yeganə vəzifəsi deyildir. Durğu, eyni zamanda, sözlərin bir-birinə münasibətini, bu münasibətin seçiyəsini müəyyənləşdirir. Durğunun emfatik nitqdə ekspressiv çalarlıqları da vardır. Onun vasitəsilə müxtəlif hissi münasibətlər (təəccüb, kədər,

sevinc və s.) ifadə oluna bilər. Semantik vəzifə də durğunun əsas funksiyalarındandır».¹

İntonasiyanın növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində intonasiyanın bu növləri vardır:

1. Məqsəd intonasiyası. Eyni söz, ifadə və cümlənin arzu, xahiş, əmr, hökm, təsdiq, sual, şübhə, kinayə və s. məqsədi ilə deyildiyi xüsusi intonasiya ilə təmin edilir.

2. Sadalama, qarşılaşdırma intonasiyası. İntonasiya həm cümlənin tərkibindəki söz və ifadələrin, həm də mürəkkəb cümlənin komponentlərinin məna əlaqələrini fərqləndirməyə xidmət edir. Burada iki halı göstərmək olar:

a) həmcins üzv və cümlələrin sadalanmasında birinci komponentin intonasiyası sonrakında da təkrar edilir.

b) cümlələrin qarşılaşdırılmasında birinci cümlə uca intonasiya ilə, sonrakı cümlə nisbətən alçaq intonasiya ilə tələffüz olunur.

3. Cümlədə xitab, nida, əlavə, xüsiləşmə, ara söz və ara cümlələr cümlə üzvlərindən fərqli intonasiya ilə söylənir.

İntonasiyanın vəzifələri. Dilçilik ədəbiyyatında intonasiyanın vəzifələrinin üç əsas növündən danışılır:

1. Semantik vəzifə.

2. Məntiqi vəzifə.

3. Emosionallıq çaları ifadə etmək vəzifəsi.

Birinci vəzifədən gündəlik adi danışıda, ikinci vəzifədən məntiqi vurğulu cümlələrdə, üçüncü vəzifədən isə emosional nitq (hiss, həyəcan, sevinc, kədər və s. ifadə edəndə) prosesində istifadə edilir.

A.A.Axundov intonasiyanın beş vəzifəsini göstərir:

1. Nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək;

2. Üzvlənmə vahidlərini paradigmatik qarşılaşdırmaq;

3. Üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək;

4. İntonasiya vahidləri ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək;

5. Emosional məna və çalarlar ifadə etmək.²

Ə.Ə.Rəcəbli «Göytürk dilinin fonetikasi» adlı əsərində intonasiyanın bu vəzifələrini göstərir:

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 293.

² Ə.M.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili, I., Bakı, 1984, s. 168.

¹ A.Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s. 294.

² Yəni orada, s. 295.

1. İntonasiya modal mənalara ifadə edir – cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri.

2. Cümlə daxilində fasilə cümlə üzvlərinin qruplaşmasına xidmət edir.

3. Cümlə daxilində fasilə cümlənin sadə, yaxud mürəkkəb cümlə olmasını müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

4. İntonasiya tabeli mürəkkəb cümlə ilə tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirməyə xidmət edir.

5. İntonasiya cümlədə bu və ya digər sözə, yaxud söz birləşməsinə diqqəti cəlb etməyə xidmət edir – məntiqi vurğu.

II HİSSƏ

LEKSİKA

IV FƏSİL

LEKSİKOLOGİYA

**QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ DİLİNİN İŞLƏNMƏ
DƏRƏSİNƏ GÖRƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ**

Qədim türk yazısı abidələri dilinin leksikası (lüğət tərkibi) müasir türk dillərinin lüğət tərkibindən dəfələrlə kiçikdir, lakin müasir türk dillərində işlənən ümumtürk sözlərinin böyük bir qismi abidələrin dilində işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin, xüsusən göytürk yazısı abidələrinin dil xüsusiyyətləri elədir ki, bu abidələrdə istər göytürk dilinin, istərsə qədim uyğur dilinin lüğət tərkibinin cüzi bir hissəsi təsbit edilmişdir. Göytürk yazısı abidələri həcmcə kiçik olduğu üçün onun lüğət tərkibi daha məhduddur; göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində, təxminən, dörd minə yaxın söz işlənir. Qədim uyğur yazısı abidələrinin həcmi isə xeyli böyükdür. Bu abidələrin içərisində hətta böyük həcmli bədii əsərlər də mövcuddur. Buna görə də qədim uyğur ədəbi dilinin lüğət tərkibi də dövrümüzə qədər yaxşı qorunub saxlanmışdır.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibi istər göytürk, istərsə qədim uyğur dilinə nisbətən xeyli məhdud xarakter daşısa da, müasir canlı türk dillərini tarixi aspektdə öyrənmək, tədqiq etmək üçün, müasir türk dillərindəki həqiqi ümumtürk təbəqəsini təyin etmək üçün külli miqdarda material verir. Qədim türk yazısı abidələrinin leksikası o qədər zəngindir ki, ondan nəinki müasir türk dillərinin leksikasını öyrənmək üçün əlavə material kimi istifadə etmək olar, hətta onu müstəqil bir dilin leksikası kimi tədqiq etmək olar. İndiyədək qədim türk yazısı abidələri dilinin leksikası, lüğət tərkibi müstəqil tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin leksikasını işlənmə dairəsinə görə belə qruplaşdırmaq olar: 1. Antroponimlər (xüsusi insan adları); 2. Toponimlər (yer adları); 3. Etnonimlər (tayfa, qəbilə və xalq adları); 4. Rütbə və vəzifə adları; 5. Ümumişlək sözlər.

Ümumişlək sözlər də mənə baxımından müxtəlif qruplara bölünür.

Antroponimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, sözün müasir mənasında, xüsusi şəxs adlarından danışmağın nə qədər düzgün olduğunu söyləmək çətindir. Ehtimal ki, qədim türklər anadan olmuş uşağa ad qoymazmışlar, sonralar uşaq yaşa dolduqda müəyyən bir igidlik göstərdikdə, bu və ya başqa bir hadisə ilə əlaqədar fərqləndikdə həmin hadisə və ya göstərdiyi qəhrəmanlıqla əlaqədar olaraq ona ad qoyulmuş.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu fikri sübut edən faktlar yoxdur. Lakin XI əsrin ədəbi abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastarlarında bu fikri sübut edəcək faktlar kifayət qədərdir. Məsələn, Buğac haqqındakı boyda Buğaca ad qoyulması mərasimini xatırlamaq yersiz olmazdı.

Qədim türk qəbilələrinin də, ehtimal ki, belə bir adəti olmuşdur. Bu fikri sübut etmək üçün İkinci Türk xaqanlığının birinci hökmdarı İltəris xaqanın adına müraciət edək. İltəris xaqanın uşaqılıqda hansı adı daşdığı haqqında nə Çin qaynaqları, nə digər mənbələr, nə də qədim göytürk yazısı abidələri – Orxon-Yenisey kitabələri heç bir məlumat vermir. Lakin onun türk taxtına çıxmazdan əvvəl Kutluğ (Qu-du-lu) xan adı daşdığı haqqında Çin və qədim türk mənbələri yekdil rəy söyləyir. *Kutluğ* sözü iki hissədən ibarətdir: *kut* göytürk dilində bəxt, tale deməkdir; *-lığ* şəkilçisi isə müasir Azərbaycan dilinin *-lı* şəkilçisininin qədim türk variantıdır, daha doğrusu, qədim türk *-liğ* şəkilçisi sonuncu quttural samitini itirərək müasir Azərbaycan dilində *-lı* şəklində işlənir. Deməli, İltəris xaqanın (bizə gəlib çatan) birinci adı Bəxtli (bəxti olan, xoşbəxt) imiş. Ehtimal ki, bu ad onun qəbilə başçısı olarkən bəxtinin gətirməsi ilə əlaqədardır. Kutluğ qəbilə başçısı olduğdan sonra qısa bir müddətdə öz qəbiləsini yüksəldə bilmişdi. Çin mənbələri xəbər verir ki, Kutluğ başqa qəbilələri talama hesabına öz qəbiləsinin var-dövlətini,

habelə qəbiləsinə daxil olan adamların sayını xeyli artırmışdı. Kutluğ xan xaqan olduğdan sonra yeni ad qəbul edir: *İltəris/İltəriş/Eltəris*. Bu ad onun yeni ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar idi. *İltəris* sözü üç tərkib hissədən ibarətdir: *il/əl* sözü müasir Azərbaycan dilində indi də öz semantik məzmununu saxlayır; *təri* > *töri* > *törü* sözü göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində müasir Azərbaycan dilindəki *qanun*, *qayda*, *adət-ənənə* sözlərinə uyğun gəlir; *-s/-ş* morfemində nə isə bir qayıdışlıq (hərəketin qayıdışlığı) məzmununu vardır. Beləliklə, İltəris/İltəriş xüsusi şəxs adını Azərbaycan dilinə tərcümə etsək, El üçün qanun qoyan, El üçün qanun yaradan, Eldə qanun-qayda yaradan, Xalq üçün milli dövlət yaradan, Elin qanununu özündə təcəssüm etdirən ifadəsi ahdır. Bu ad keçmiş qəbilə başçısı Kutluğ xanın yeni mövqeyini, ictimai vəziyyətini tam ifadə edirdi. *İltəris* sözünün belə bir məzmun daşdığını hələ keçən əsrdə V.V.Radlov göstərmişdi. Məhz buna görədir ki, bəzi türk xaqanları iki və daha çox ada malikdir. Məsələn, Birinci Türk xaqanlığının birinci hökmdarı həm Bumin xaqan, həm Yamı xaqan, həm də İl (El) xaqan (Çin dilində: Tumın xan) adlanırdı. Moçur (Çin mənbələrində: Moçjo) xaqanın adı göytürk Orxon-Yenisey abidələrində Kapağan (xasiyyəti qapmaq olan) xaqan kimi təsbit edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş xüsusi şəxs adlarının, demək olar ki, hamısı belə səciyyə daşıyır. Lakin burada qədim türk yazısı abidələrində işlənmiş xüsusi şəxs adları öz mənbələrinə və daşdıqları leksik-semantik mənaya görə təhlil edilməyəcəkdir. Oxucuda qədim türk yazısı abidələrində xüsusi şəxs adları haqqında təsəvvür yaransın deyə bir neçə şəxs adı nəzərdən keçiriləcəkdir.

Bilgə kağan (KT c 1) – Bilgə xaqan (683-734); ikinci adı Mogilyan (Çin dilində) xaqandır. İkinci Türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğludur. İltəris və Kapağan xaqanlardan sonra üçüncü türk xaqanıdır.

Tarduş İnançı Çor (KT şm 13) – Tarduş qəbiləsindən olan Etimadlı Çor (çor çinlilərdə ən böyük hərbi rütbədir).

Tonyukuk (T 31) – Tonyukuk (inci, mirvari); İkinci Türk xaqanlığında üç hökmdarın – İltəris, Kapağan və Bilgə xaqanın baş vəziri olmuşdur, tam adı Bilgə Tonyukuk Boyla Tarkandır.

Kül tigin (KT § 26) – Şahzadə Kül (685-731); İltəris xaqanın kiçik oğlu, Bilgə xaqanın kiçik qardaşdır. Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərində türk qoşunlarının baş komandanı olmuşdur. Dünya tarixində ən igid şəxsiyyətlərdən və bacarıqlı sərkərdələrdən biri olmuşdur. Kül tigin abidəsi onun şərəfinə qoyulmuşdur.

Külü çor (yaxud: çur) (KÇ 2) – Tarduş qəbilə ittifaqının başçısıdır.

Bumın kağan (KT § 1) – Bumın xaqan; Yamı xaqan da, İl/El xaqan da adlanır; Çin qaynaqlarında Tumın xaqan adlandırılır. Birinci Türk xaqanlığının ilk xaqanıdır.

İstəmi kağan (KT § 1) – İstəmi xaqan; Bumın xaqanın kiçik qardaşdır. Qısa müddətdə Altay dağlarının qərbindən Don çayına, Azov dənizinə, Qərbi Sibir düzənliyindən Əfqanıstana, İrana çatan qüdrətli bir dövlət düzəlmişdi, daha doğrusu, bu əraziləri tutub özünə dövlət yaratmışdı.

İlbigə katun (KT § 11) – İlbigə xatun; Elin müdrik xatunu; İltəris xaqanın arvadı, Bilgə xaqan və Kül tiginin anasıdır.

İ.A.Batmanovun hesablamasına görə, Yenisey kitabələrində 70 xüsusi şəxs adına rast gəlmək olar. Orxon kitabələrində isə 58 kişi və 2 qadın adı işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş xüsusi şəxs adlarının müasir türk dillərində tamamilə mühafizə ediləcəyini düşünmək səhv olardı. Həmin abidələrin təmsil etdiyi dövrdən, təxminən, min üç yüz il keçmişdir. Bu müddət ərzində qədim türklərin nəsilləri dövrün ictimai-siyasi və təbii tələbləri ilə bəzən ünsiyyət, bəzən isə çarpazlaşma nəticəsində çoxlu yeni adlar qəbul etmiş, təbii ki, qədim adları unutmuşlar. Bu məsələdə dinin təsirini də unutmamaq olmaz. Bu böyük tarixi dövrdə türk qəbilələri bir neçə din dəyişmişlər. Din isə ad məsələsində insanların həyatında çox mühüm rol oynamışdır: insan adlarının əksəriyyəti dini mənbələrdən alınmışdır.

Hazırda türkdilli xalqların istifadə etdiyi xüsusi şəxs adlarını iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) əcdadları islam dinini qəbul etmiş

türk xalqları, əsasən, müsəlmanlıqla əlaqədar olan xüsusi şəxs adları işlədirlər; 2) əcdadları xristian dinini qəbul etmiş türk xalqları, əsasən, xristianlıqla əlaqədar xüsusi şəxs adları işlədirlər. Birinci qrupa türk xalqlarının əksəriyyəti, ikinci qrupa isə çuvaşları, qağauzları və Sibirdəki türk xalqlarını aid etmək olar. Bundan başqa, yəhudi (musəvi) dininə, şamanizmə tapınan türk xalqları da mövcuddur. Təbii ki, onların adlarında da tapındıqları dinlərin təsiri özünü göstərir.

Son zamanlar, xüsusən son yüz ildə, əsasən, islam dinini qəbul etmiş türk xalqlarının Rusiyaya ilhaq edilməsi (birləşdirilməsi) ilə əlaqədar olaraq, birinci qrupa aid edilmiş türk xalqlarının xüsusi şəxs adları işlənməsində ikibaşlı yeni bir təmayül özünü göstərir: bir tərəfdən, türk dillərinin öz daxili vəsaitləri hesabına minlərlə yeni şəxs adları (Sevil, Gülər, Sevər, Elçin, İlkin, Gündüz, Yaşar, Ulduz, Güllü və s. və i.a.) düzəldilir, digər tərəfdən, başlıca olaraq, rus dili və mədəniyyətinin təsiri ilə xristian adları (Ofeliya, Elmira, İzabella, Amalya, Esmira, Valeri və s.) türk xalqları tərəfindən tez-tez işlədilir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır: türk dillərində işlədilən xristian şəxs adları özünü ən çox qadın adlarında göstərir. XX əsrin sonunda bir qrup türk xalqının milli müstəqillik qazanması, öz müstəqil dövlətini yaratması, güman ki, həm bu dövlətlərdə yaşayan, həm də hələ də öz müstəqil milli dövləti olmayan türk xalqlarının milli şüurunun yüksəlməsinə səbəb olacaq, bu da özünü şəxs adlarının verilməsində büruzə verəcəkdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş xüsusi şəxs adlarının cüzi bir qismi müasir türk dillərində mühafizə edilmişdir. Bu özünü xüsusən Sibirin türk xalqlarında göstərir.

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində bəzən qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş xüsusi şəxs adlarına rast gəlmək olar. Məsələn, M.S.Ordubadinin «Qılınc və qələm»ində rast gəldiyimiz Qütlük İnanç adının hər iki tərəfi göytürk yazısı abidələrində işlənmiş *Kutluğ* və *İnanc* sözlərinin azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır.

Müasir Azərbaycan dilində, az da olsa, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş xüsusi şəxs adlarından istifadə ediləyinə rast gəlirik. Məsələn, gözəllik rəmzi

kimi işlədilər və çox geniş yayılmış qadın adı Humay göytürk yazısı abidələrində qadın ilahəsi Umayın əvvəlinə **h** nəfəsli boğaz samitinin əlavə edilmiş variantından başqa bir şey deyildir. C.Cabbarlının «Yaşar» pyesindən sonra geniş şəkildə işlənməyə başlanmış Toğrul adı göytürk yazısı abidələrində (İA 1) təsadüf edilən *Torğul* sözünün metatezaya uğramış (rğ > gr) şəklindən başqa bir şey deyildir.

Qədim türk yazısı abidələrində öz əksini tapmış xüsusi şəxs adları qədim türk xalqlarının işlətdiyi xüsusi şəxs adlarını tam əhatə etmir; abidələrdə yalnız hakim təbəqədən olan adamların adı əbədiləşdirilmişdir, xalqın adət-ənənəsini özündə əks etdirən zəhmətkeş kütlələrinin xalqa məxsus sırf milli adları qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində öz əksini tapmamışdır. Buna görə də qədim türk qəbilələrinin dilində işlənən şəxs adlarının müasir türk xalqlarının dillərində nə dərəcədə qorunub saxlandığı haqqında mühakimə yürütmək çətin, bəlkə də qeyri-mümkündür.

Toponimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş toponimik adlar qədim türk qəbilələrinin yaşadıkları, türk qoşunlarının hərbi yürüşlərə getdikləri yerlərlə, habelə qədim türk qəbilələrinin qoşularının, qədim türk qəbilələri ilə təmasda olan xalqların yaşadıkları ərazilərdə olan yer adları ilə əlaqədardır. Deməli, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş yer adları Monqolustan, Cənubi Sibir, Orta Asiya, Çin, Şərqi Türkünstan, Qazaxıstan ərazisində yerləşən çay, göl, meşə, dağ, düzən, keçid, şəhər və s. adlarını əks etdirir.

Burada qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş yer adlarını xüsusi olaraq araşdırmağa ehtiyac yoxdur. Buna görə də oxucuda qədim türk qəbilələrinin yaşadığı yerlər haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün bir neçə toponim nəzərdən keçirilir:

İdil (Y 39) – İdil/İtil/Edil; Volqa çayının qədim adı.

Tüpüt (KT şm 12) – Tibet; VIII yüzillikdə qüdrətli dövlət olmuşdur; Himalay dağlarında ölkə adıdır, indi Çinin muxtar rayonlarından biridir. Müasir türk dillərində rus dilinin təsiri ilə bu söz təhrif edilmiş şəkildə işlənir. Monqol dilində Tuvd şəklində işlənir.

Altun yış (KT c 5) – Altun (qızıl) meşəli dağlar; indiki Altay dağlarının qədim türk adı.

Yer Bayırku (KT c 4) – Yer Bayırku yeri; indiki Çita vilayəti və Buryat respublikasının şimalı – Baykal gölünə bitişən hissəsini əhatə edən ərazini qədim türklər Yer Bayırku adlandırdılar.

Bökli (KT ş 4) – Bökli çöllük eli; indiki Koreya yarımadası.

Bahklığ (MÇ 34) – Balıqlıq çayı, Orxon çayının qolu Cirmantu çayının (Monqolustandadır) qədim türk adı.

Baybalık (MÇ 44) – Baybalık (Varlışəhər) şəhəri, qədim Uyğur xaqanlığının paytaxtıdır, 759-cu ildə birinci uyğur xaqanı Moyun çor tərəfindən Sələne çayı sahilində salınmışdır.

Gögmən (KT ş 17) – Gögmən dağları, indiki Qərbi Sayan dağları, qırğızlar qədimdə burada yaşayırdı.

Kem (BK ş 26) – Kem çayı. Tuva respublikasında Kem adlanan çoxlu çay vardır. Ka Xem və Bi Xem qovuşaraq Uluğ (böyük) Xem çayını, yəni Yenisey çayını əmələ gətirir. Kökü *Xem* sözü olan daha bir neçə çay (Xemçik) vardır.

İrtis (BK ş 27) – İrtiş çayı.

Yinçü üzgüz (KT ş 39) – İnci çayı. Mənbələrdə bu ad Sır-Dərya çayının qədim adı kimi izah edilir. Lakin güman etməyə hər cür əsas vardır ki, Yinçü üzgüz (İnci çayı) Özbəkistandakı Zərəfşan çayının qədim adıdır; çünki *Zərəfşan* > *zər əfşan* «zər saçan» sözünün mənası *inci* sözünün mənasına, təxminən uyğundur.

Orkun (MÇ 3) – Orxon çayı; Monqolustanda çay adıdır, Sələne çayına tökülür, türk xaqanlığının paytaxtı, daha doğrusu, türk ordası Tola çayının bu çaya qovuşduğu yerdə olmuşdur. Qədim türk tələffüzü türk dillərinin fonetik qanununa daha uyğundur. Müasir türk dillərində rus dilinin təsiri ilə təhrif edilmiş şəkildə işlənir.

Örpən (BK ş 26) – Örpən, indiki Yrbün.

Ötükən yış (KT ş 23) – Ötükən meşəli dağları; Ötükən yışın harada yerləşməsi məsələsi hələ mübahisəlidir. Bir qisim tədqiqatçılar onun Şimali Monqolustanda, digər qisim tədqiqatçılar (L.P.Potapov) isə Tuvada olduğunu güman edirlər. Güman ki,

birincilər haqlıdır. Qüdrətli türk xaqanlığının özəyi Ötükən yışda yerləşirdi.

Sələnjə (MÇ 16) – Sələnə çayı, indiki Selenqa çayı; Monqolustandan başlanır, Rusiya (Buryatiya) ərazisində Baykal gölüne tökülür. Qədim türk dilində yazılışı və tələffüzü türk dillərinin fonetik qanunlarına daha uyğundur. Rus dilinin təsiri ilə müasir türk dillərində təhrif edilmiş şəkildə işlənir.

Şantun yazı (KT c 3) – Şandun düzü, Çində düzənlik adı.

Tabğaç (KT c 5) – Tabğaç, Çin, lakin müasir mənada işlənmişdir.

Yaşıl ügüz (KT § 17) – Yaşıl çay, Çindəki Qoanq-qo çayının qədim türk adı.

Apa Urum (KT § 4) – Böyük Roma; tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu sözü Purum kimi oxuyur.

Toğla ügüz (BK § 30) – Toğla çayı, Orxon çayının qoludur, indi Tola çayı adlanır.

Təmir kəpik (KT § 4) – Dəmir qapı. Şantun, Yinçü ügüz və Təmir kəpik toponimlərinin lokallaşdırılması haqqında P.M.Meliorski yazır: Şandun yazı türklərdən şərqdə yerləşən Çin əyaləti Şan-Dundur; o, Qoanq-qo (abidədə Yaşıl ügüz) çayı ilə suvarılır... V.Bartolda görə, Yinçü ügüz, çox güman ki, Urunqu çayına, Təmir kəpik isə Monqolustandan İli vadisinə gedən Talka dağ keçidinə uyğun gəlir. V.V.Bartolddan asılı olmayaraq Aristov da «Təmir kəpik»m belə izahına gəlib çıxmışdır. Aristov Çü çayını Yinçü ügüz kimi qəbul edir. Q.Qurum-Qrjimaylo Yunçü ügüzün Sır-Dərya çayı olması haqqında fikir söyləyir. İ.Markvart da bu fikirdədir. İ.Markvart deyir ki, Sır-Dəryanın ilk Çin adı İnci olmuşdur; onun digər adı Yaksart da Çin dilində həqiqi *inci* sözünə uyğun gəlir (*yinçü* Azərbaycan dilində *inci* deməkdir – Ə.R.). Daha sonra P.M.Meliorski yazır ki, əgər Yinçü ügüz Sır-Dəryadırsa, onda Təmir kəpik da Bəlxdən Səmərqəndə gedən yolun üstündəki Buzqala dağ keçididir.¹

Daha bir Dəmir qapı Yuqoslaviya ilə Rummiya arasında Dünay çayı üstündədir. Dördüncü Dəmir qapı Qafqazdadır: Dəmirqapı Dərbənd. Lakin bu Dəmirqapının göytrük Orxon-

Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən Təmir kəpik ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Ak Tərməl (T 25) – Ağ Tərməl çayı, indiki Xua-Kem çayı.

Bukarak ulıs (KT şm 12) – Buxara ölkəsi.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş toponimlərin əksəriyyəti hələ lokallaşdırılmamışdır. Son zamanlar milli türk respublikalarında, habelə xaricdə qədim türk yazısı abidələrinin araşdırılmasına artan maraq ümid etməyə imkan verir ki, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən lokallaşdırılmamış toponimlər yaxın zamanlarda lokallaşdırılacaqdır.

Etnonimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində o dövrdə yaşamış bir sıra qəbilə və xalqların adları da təsbit edilmişdir. Həmin qəbilə və xalqlardan bir qismi sonralar tarix səhnəsindən çıxsada, adları bizə qədər gəlib çatmış, bir qismi öz adlarını dəyişmiş, bir qismi isə o vaxtkı adlarını mühafizə edib saxlamışdır.

Az bodun (KT § 19) – az xalqı; bu xalqın mənşəyi haqqında elmə bir şey məlum deyildir. Azlar Kögmen dağlarında çiklər və qırğızlarla qonşuluqda yaşamışlar.

Altı çub soğdak bodun (KT § 31) – altı tayfəli soğdak xalqı; bu soğdaklar Soğda dövlətinə daxil olanlar deyil, ayrıca yaşayan altı taytadan ibarət qəbilə ittifaqidir.

Apar (KT § 4) – avar xalqı; türklərdən qərbdə yaşayan xalq, bəzi qaynaqlara görə avarlar Şimali Qafqazda yaşamışlar.

Apa Urum (KT şm 4) – romahlar.

Bayırku (KT § 35) – türklərdən şimalda yaşayan xalq, türkdilli qəbilədir, Çin dilində pa-ye-ku adlanır.

Basmıl (BK § 25) – Beşbalıq şəhəri yaxınlığında yaşamış türkdilli qəbilənin adıdır, onlar uyğur qəbilə ittifaqına daxil olmuşlar; Çin dilində pa-si-mi adlanır.

Berçəkər (KT şm 12) – berçəkər; güman ki, peçeneqlərin qədim adıdır.

Bukarak (KT şm 12) – buxaralı; güman ki, soğdillik olmuşlar.

İzgil (KT şm 4) – bu etnosun mənşəyi elmə məlum deyildir; güman ki, türkdilli xalqdır.

Karluk (KT şm 1) – Altay dağları və İrtiş çayı arasında yaşamış türkdilli qəbilənin adıdır; N.A.Baskakovun təsnifinə görə,

¹ П.М.Мелиоранский. Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб. 1899, с.85-86.

müasir özbək və uyğur dillərinin karluk qrupuna daxildir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində üç karluq xalqından söhbət gedir.

Kəngərəs (KT § 39) – S.Q.Kıyaştormı qeyd edir ki, göytrük Orxon-Yenisey kitabələrində işlənən kənərəs etnonimi elm aləmində kanq (kanqyu) kimi qəbul edilmiş dövlətdə yaşayan (Kanqyu dövləti Orta Asiyada mövcud olmuşdur) qəbilə və ya qəbilələrlə eyniyyət təşkil edir. Eyni fikri S.V.Kiselyov da söyləyir. Əminliklə demək olar ki, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən bu söz kəngər qəbilələrini bildirir. Cənubi Azərbaycanda, Naxçıvanda və Şirvanda kəngər qəbilələrinin yaşadığını qeyd etmək pis olmazdı.

Kıpçak (MÇ 44) – qıpçaq; ərəb dilinin təsiri ilə müasir Azərbaycan dilində *qıpçaq* (b>p) kimi işlənir; rusdilli ədəbiyyatda geniş surətdə işlənən *poloves* termini ilə sinonimdir. Qərbi Avropa alimləri *kuman* terminini işlədirlər. Kıpçaklar böyük türkdilli qəbilələrdən biridir və müasir türk xalqlarının çoxunun təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Kırkız (KT § 4) – qırğız; Kögmən dağlarında yaşayan türkdilli qəbilənin adıdır. Güman edildiyinə görə, kırkızlar indiki qırğız və xakas xalqlarının əcdadları olmuşlar. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərindəki *kırkız* sözü Çin mənbələrində xyakas termini ilə verilir. Kırkızlar göytürklərdən şimalda, çik və az qəbilələri ilə qonşuluqda yaşamış və 840-cı ildə qüdrətli dövlət yaratmışlar.

Kıltay (KT şm 11) – kıtaylar; Mançuriyada yaşamış tunqus və ya monqol irqli qəbilələrin adıdır. Rus dilində *kidan* sözü ilə ifadə edilir. Rus dilinin təsiri ilə Azərbaycan dilində də bu söz işlənir. Bu sözü *kıtay* (Çin) termini ilə qarışdırmaq olmaz: kıtaylar və çinlilər ayrı-ayrı xalqlardır.

Kurikan (KT § 14) – kurikan qəbilələri türk dövlətindən şimalda yaşamışlar; onlar indiki yakutların (saxaların) əcdadı hesab olunurlar. Qədim türk yazısı abidələrində üç kurikanlardan söhbət gedir.

Oğuz (KT c 2) – oğuz qəbilələri; oğuzlar Şərqi Türk xaqanlığının əsasını təşkil edən böyük bir qəbilə ittifaqı təşkil

etmişdir. Ehtimal ki, *oğuz* termini ilə sabit bir qəbilə ittifaqı göstərilmişdir, çünki türk xaqanları oğuzları bəzən öz xalqı, bəzən isə düşmən (yağı) adlandırırlar. Oğuzları müasir türk, türkmən və azərbaycanlıların ulu babaları hesab edirlər. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərindən aydın olur ki, oğuz qəbilə ittifaqı bir sıra qəbilələrdən ibarət olmuşdur.

Üç oğuz (BK § 32) – üç qəbilədən təşkil olunan oğuzlar.

Tokuz oğuz (BK § 35) – doqquz qəbilədən ibarət olan oğuzlar.

On ok (BK şm 15) – VII-VIII əsrlərdə Qərbi Türk xaqanlığı on qəbilə ittifaqına bölünürdü: beş dulu qəbilə ittifaqı və beş nuşibi qəbilə ittifaqı; on ok qəbilələri Çü çayı vadisində yaşayırdı.

Tabğaç (BK § 35) – Tabğaç (Çin) dövləti, tabğaçlar (çinlilər). Bir sıra mənbələrdə tabğaçlar xalis çinlilər kimi qələmə verilir, lakin tabğaçları çinlilərlə cəniləşdirmək olmaz. Etnik nöqtəyi-nəzərdən tabğaçlar Böyük Çöldən olan digər çöl qəbilələrinə yaxın olmuş, köçəri həyat sürmüşlər. Onların adət-ənənələri türklərə yaxın olmuş, güman ki, özləri də türkdilli olmuşlar. Sonralar Çinin şimal və şərqini işğal etmiş, iki böyük imperiya qurmuş, çayca daha çox olan çinlilərlə qarışmış, Çin dilini qəbul etmiş, lakin çöl ənənələrini qoruyub saxlamışlar. 436-557-ci illərdə Şimali Çin imperiyasının bütün rəhbərliyi (Vey sülaləsi) tabğaçlardan ibarət olmuşdur. Qədim türklər sonralar çinliləri də tabğaçlar kimi tanımışlar. Çin dilində *tabğaç* sözü *topo*, *toba* termini ilə verilir.

Tarduş (KT şm 13) – tarduşlar türk qəbilələrindən biri olmuşlar, onlar Turfandan şimalda yaşamışlar

Tat (KT c 12) – tatlar. S.Y.Malov «инородец – özgə tayfa» kimi tərcümə edir. Azərbaycanda tat xalqı yaşayırdı. Ehtimal ki, bu söz qədim türk yazısı abidələri mətnlərində «başqa dildə danışan, yad» məfhumunu ifadə etmişdir (Azərbaycanda yaşayan tatların irandilli xalq olduğuna diqqət et).

Tatabı (KT § 28) – tatabı qəbiləsinin hansı dildə danışması hələ müəyyənləşdirilməmişdir.

Tatar (KT § 4) tatarlar; tatarlar da oğuzlar kimi Şərqi Türk xaqanlığına daxil olan böyük qəbilələrdən biridir. Oğuz qəbilə

ittifaqı kimi tatar qəbilələr ittifaqı da çoxlu qəbilədən ibarət olmuşdur. Çin qaynaqlarının məlumatına görə, tatarlar əvvəl monqol dilli olmuş, sonralar türkləşmişlər

Tokuz tatar (BK § 34) – doqquz qəbilədən ibarət olan tatarlar.

Otuz tatar (KT § 14) – otuz qəbilədən ibarət olan tatarlar.

Tokar (T 45) – toxarlar; toxarlar hind-Avropa mənşəli xalqdır.

Toŋra (KT § 13) – tonra qəbiləsi; uyğur qəbilə ittifaqına daxil olan türkdilli xalqdır.

Tölis (KT § 13) – tölis qəbiləsi; tölislər türkdilli qəbilələrdəndir.

Tezik (T 45 və KÇ 16) – ərəblər; S.Y.Malov bu sözü Küli çor şərəfinə qoyulmuş abidənin 16-cı sətirində tacik, Tonyukuk abidəsinin 45-ci sətirində ərəb kimi tərcümə edir.

Türgiş (KT § 40) – türğşilər türkdilli qəbilə olub, Qərbi türk xaqaqlığında yaşamışlar.

Türk (KT § 18) – türk, türklər. Türk xaqaqları öz qəbilələrini bəzən *kök türk* «göy türk», nadir hallarda *türk sir bodun* «türk sir xalqı» adlandırırlar. Görünür, qədim türklərdə türk sabit olmayan qəbilə ittifaqıdır, çünki göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində bir yerdə göy türklərdən olan bir qəbilə, başqa yerdə göytürklərin yağısı adlandırılır. Mahmud Kaşğarlıda türk «güclü», qədim uyğur dilində «qüdrət, güc», çaqatay və türk dillərində «igid, ciddi» mənalarında işlədilir. S.P.Tolstov bu söz haqqında yazır: «Bu adın (türk sözünün – Ə.R.) semantik inkişafının tarixən təyini belədir». «Gənclərin yaş dərəcəsi» mənəsindən «qoşun», «qoşun başçısı» mənəsinə, sonra – «qəbilə aristokratiyası», «patrişiat», «süzəren», ali hakim, daha sonra etnik və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, erkən orta əsrlər dövründə rəhbər aristokratiyasının bu ictimai quruluşunun ənənələrini davam etdirdiyi xalqlar üçün ümumi ad; düzdür, bu ad, əsasən, tarixən hərbi-ictimai təşkilatın təşəkkül tapmış və müəyyən sistemdə danışan xalqlara aid edilirdi; və nəhayət, kapitalizm ərəfəsində–öz əvvəlki mənəsini

saxlamaqla millət adı. Lakin bu sonuncu halda o, dəqiq linqvistik tənzimləyici olur.¹

Taŋrut (BK c 13) – tanqut qəbiləsi; qaynaqların məlumatına görə, monqoldilli qəbilədir.

Sir (T 11) – sir xalqı (?). Bu sözün etnik ad bildirdiyi şübhəlidir, etimal ki, türklərin epiteti kimi işlənmişdir, çünki qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində hər yerdə *türk sir bodun* «türk sir xalqı» söz birləşməsində işlənir.

Soğd (KT şm 12) – soğda xalqı. *Altı çub soğdak bodun* «altı bölmədən ibarət olan soğda xalqı» Soğdiana dövləti Orta Asiyada, əsasən, indiki Özbəkistan ərazisində yerləşmişdi.

Uyğur (BK § 37) – uyğurlar. Qədim uyğur qəbilələrinin Çin və Orta Asiyada yaşayan müasir uyğur milləti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qədim uyğur qəbilələri, çox güman ki, indiki sarı uyğurların əcdadları olmuşlar.

Çik (BK § 26) – çiklər türklərdən şimalda Yenisey çayı hövzəsində qırğız və az qəbilələri ilə qonşuluqda Sayan dağlarında yaşamışlar. Çikləri müasir tuvalıların əcdadı hesab edirlər.

Ediz (KT şm 5) – edizlər; türkdilli qəbilədir; uyğur qəbilə ittifaqına daxil olmuşdur.

Usun (T 19) – usunlar; türkdilli qəbilə olduğu güman edilir.

Qədim türk yazısı abidələrində işlənmiş etnonimlərdən dördü indi də işləkdir: qırğızlar Orta Asiyada yaşayırlar, tatar xalqı Orta Volqaboyunda Kama çayının Volqa çayına tökülən yerdə, türk xalqı Kiçik Asiya (Anadolu) və qismən Avropada, uyğurlar isə Mərkəzi Asiyada (Qərbi Çində – Şərqi Türküstanda və qismən Qazaxıstan Respublikasında) yaşayırlar. Lakin bu dörd sözün qədim türk yazısı abidələrində və müasir dövrdə cyni etnik birliyi göstərdiyini düşünmək səhv olardı. Qədim tatar qəbilələri ilə müasir tatar xalqının qohum olub-olmadığı hələ elm tərəfindən müəyyən edilməmişdir. Lakin məlumdur ki, qədim türk yazısı abidələrində adı çəkilən tatarlar monqoldilli olmuşlar. Bir sıra elmi mənbələrə görə qədim kırkız qəbilələri müasir qırğız və xakas xalqlarının yaranmasında iştirak etmişdir. Müasir uyğur xalqı,

¹ С. П. Толстов. К истории древнетюркских социальной терминологии, ВДИ, 1938, № 1-2, с. 81.

güman edildiyinə görə, karluk qəbilələrindən törəmişdir. Qədim uyğurlar isə, tədqiqatçıların dediyinə görə, müasir sarı uyğurların təşəkkül tapmasında iştirak etmişlər. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən *türk* söz müxtəlif etnik tərkibə malik qəbilələrin ittifaqını bildirirdisə, müasir türk sözü vahid etnik tərkibə malik *türk* sözü vahid etnik tərkibə malik türk xalqını bildirir.

Qədim türk yazısı abidələri dövründən on üç yüzillik keçir. Bu dövrdə bir sıra qəbilə və qəbilə ittifaqları parçalanmış (məsələn, karluq qəbilələri müasir özbək və uyğur xalqlarının təşəkkülündə iştirak etmişdir), bir sıra qəbilə ittifaqları birləşib daha böyük etnik birləşmələr yaratmışdır (məsələn, türgiş və tölis qəbilə ittifaqları birləşib altay xalqının təşəkkül tapmasında iştirak etmişdir), üçüncü qisim qəbilələr daha güclü qonşu qəbilələr tərəfindən assimilyasiya edilmişdir (məsələn, tabğaçlar, kıtaylar, bir sıra monqol və türk qəbilələri, habelə çoxlu mancur qəbilələri Çin qəbilələrinə qarışmışdır), köhnə qəbilə ittifaqlarının xərəbəlikləri üzərində yeni qəbilə ittifaqları yaranmış, yeni dövrdə yeni xalq və millətlər məhz qədim qəbilə ittifaqları əsasında yaranmışdır.

Rütbə və vəzifə adları. Qədim türk yazısı abidələrinin yazıldığı dövrdə qədim türk cəmiyyəti həmin dövr üçün kifayət qədər inkişaf etmişdi. Qədim türk qəbilələri o dövr üçün dünyanın ən qüdrətli dövlətlərini yaratmışdılar. Türk qəbilələrinin həmin dövrdə yaratdıqları qədim Türk və Uyğur xaqanlıqları qonşu Çin, Bizans (Vizantiya) və İran dövlətlərini daim qorxu altında saxlayırdı. Təbii olaraq belə bir cəmiyyətdə sinfi təbəqələşmə getməli idi: iki böyük sinif – hakim feodal sinfi ilə məzlum köçəri maldar və zəif də olsa, oturaq əkinçi sinfi yaranmalı idi. Hərbi bürokrat aparatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, vəzifə və rütbə adlarını ifadə edən məfhumlar yaranırdı. Bəzən mülki hakimiyyətlə hərbi hakimiyyət birləşib yeni məfhumun yaranmasına səbəb olurdu. Məsələn, ehtimal ki, bəylər əvvəllər yalnız hərbi hakimiyyətə malik imişlər: onlar xaqan qoşununda nisbətən kiçik əsgəri birləşməyə başçılıq edirmişlər. Görünür, hərbi fəthlərdən sonra tutulmuş torpaqlardan və əmlakdan (başlıca olaraq, at və qaramal) onlara pay verilirmiş. Beləliklə, onlar yavaş-yavaş eyni zamanda

feodal zadəganlara çevrilmişlər. Xalqların əksəriyyətində hərbi bürokratik aparatla mülki istismar aparatının birləşməsi bu yol ilə baş verir. Əksinə də ola bilər. Feodal mülk sahibi öz təbəələrindən hərbi drujina düzəldib onun başında dura və xaqanın hərbi yürüşlərində iştirak edə bilərdi. Lakin bu yol şərq ölkələri üçün, xüsusən köçəri maldar qəbilələri üçün ikinci dərəcəlidir, həm də ehtimal ki, birincidən törəmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənən rütbə və vəzifə adlarının bir qismi mülki idarə aparatı ilə, bir qismi hərbi aparat və özgə torpaqlarının fəthindən sonra yaranmış, necə deyirlər, «müstəmləkə aparatı» ilə, müəyyən bir qismi isə qədim türklərin öz aralarındakı ictimai münasibətlərlə əlaqədardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində aşağıdakı rütbə və vəzifə adlarının işləndiyinə rast gəlmək olur:

Alp (KT c 6) – alp, igid. *Alp* sözünün mənası *igid* sözünün mənasından daha genişdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, *alp* sözü ictimai termindən daha çox ümumişlək sözlərə yaxınlaşır. Abidələrin dilində təyin kimi çıxış edir: *alp ər*, «igid döyüşçü».

Alpağu (KT şm 7) – tituldur. Ehtimal ki, bu termin *alp* sözündən və *-ğu* sözdüzəldici şəkilçidən ibarətdir və hərfi tərcüməsi «igidlər rəisi» edir. V.V.Radlov bu sözü «zadəgan, mülkədar»¹ kimi tərcümə edir. Ola bilər ki, hərbi dəstə rəisi sonra torpaq (yaxud at və qaramal) mülkiyyəti alıb zadəgana, mülkədara çevrilmişdir. İ.A.Batmanov və Z.B.Araqaçi *alpağu* sözünü etnik ad kimi təqdim edir.² Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir çox rayonlarında *Alpaut* (ehtimal ki, *alpağu* sözünün cəmidir: *alpaut* – *alpağular* deməkdir) kəndi vardır. Güman ki, bu kəndlər hakimlər tərəfindən *alpağulara* hədiyyə edilmişdir.

Bağa (T 6) – tituldur. *Bağa* sözü monqol dilində «kiçik» mənasını verir. Lakin türk xaqanlarının baş vəziri Tonyukukun titulu nöqtəyi-nəzərindən baxsaq (*boyla bağa tarkan*), bu söz qədim türk dilində müasir monqol dilində işləndiyinin antonimi mənasında

¹ В.В.Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т.1, ч.1, с. 430.

² И.А.Батманов, З.Б.Арагаچی, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, с. 96.

işlənmişdir. Hər halda başa tarkan tarkandan kiçik yox (baş vəzir heç vaxt tarxandan kiçik ola bilməz), böyük ola bilər.

Baş (Y 38) – (burada) başçı, qoşun rəisi; *sü başı* «qoşun başçısı, sərkərdə».

Bəg (KT § 6) – bəy, qoşun rəisi. Köhnə Azərbaycanda bəy bir və ya bir neçə kəndin sahibi olub müharibədə öz kəndlilərindən dəstə düzəldər və onlara başçılıq edərdi. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvəl bəy həm mülki, həm də hərbi hakimiyyətə malik idi. Etimal ki, qədim türk cəmiyyətində də bəy təxminən belə bir mövqeyə malik imiş.

Bölön (KT §m 12) – Tibet dövlətində rütbədir. Kül tiginin dəfnində Tibet dövlətindən gələn nümayəndəliyə bölön rütbəli şəxs başçılıq edirdi.

Buyuruk (KT c 1) – kiçik rütbədir; söz *buyurmaq* felindən yaranmışdır. Azərbaycan dilində «buyuruq qulu» idiomu buradan yaranmışdır. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bu terminin dəqiq mənasını müəyyənləşdirmək çətindir.

İdi (KT § 3) – sahib, sahibkar.

İçrəki (Y. 4) – ölkə daxilində müəyyən bir ərazini idarə etməklə əlaqədar mülki-inzibati vəzifə (rütbə) adıdır. Ola bilər ki, saray daxilində vəzifə adı bildirsin.

İdikut (KT § 25) – basmillarda rütbə adıdır.

İşbara (KÇ 2) – rütbə adıdır; dəqiqi mənası və ierarxik dərəcəsi məlum deyildir.

İşbaraş (MÇ 26) – rütbə adıdır; etimal ki, işbaraya yaxın (ondan bir az böyük, yaxud kiçik) bir rütbəni göstərir.

Inal (Y 49) – rütbə adı bildirir; bu rütbə adına Yenisey və Talas abidələrində rast gəlmək olur, Orxon abidələrində və sonrakı qədim türk yazısı abidələrində hələlik təsadüf edilməmişdir.

Inançu (Y 25) – rütbə adıdır, tərcüməsi *etibarlı, müdir* (idarə edən) kimi çıxır; *inanmaq* felindən yaranmışdır. Yalnız Yenisey abidələrində işlənir.

Eltəbər (BK § 37) – rütbə bildirir. Uyğurlarda, görünür, ən yüksək rütbədir.

Elçi (Y 1) – elçi, səfir. Bu iki mənadan başqa, müasir Azərbaycan dilində oğlan evindən qız evinə oğlana qız almaq

üçün gedən adamlara da deyilir. «Elçi, eyni zamanda, müdir, eli (qəbilə ittifaqını) qoruyan – feodal mənasında da işlənmişdir».¹

Ər (KT § 36) – ər, igid, döyüşçü; müasir Azərbaycan dilində *igid, mərd* mənalarını bildirir.

Ərən (BK c 11) – ərən, ərilər əri, igid döyüşçü. «Azərbaycanca-rusca lüğət»ə görə, Azərbaycan dilində «мүдрец – müdrik» mənasında da işlənir.

es/eş (T 7) – eş, dost. Azərbaycan dilində dost mənasında nadir hallarda sərbəst işlənir. Azərbaycan dilində *eş* sözü *-daş* şəkilçisinin (*da+eş*) tərkibində özünü saxlayır.

Yabğu (KT § 14) – Türk xaqanlığında ölkənin şərq ərazisini idarə edən şəxsə verilən rütbə. Şad və yabğu qədim türk titulaturasında xaqandan sonra ikinci yerdə durur.

Yalabaç (Y 29) – səfir, nümayəndə. Bax: *Tüpüt kağanka yalabaç bardım*. «Tibet xaqanına səfir getdim».

Yarğan (Y 47) – icra edən, məhkəmənin qərarını həyata keçirən

Kağan (KT § 35) – xaqan. Türk xaqanlığında və digər qədim türk dövlətlərində ali hakim, hökmdar. Azərbaycanda Şirvanşahlar dövlətinin bəşçisi xaqan adlanırdı.

Kan (T 28) – xan. Xaqanlığa nisbətən kiçik ərazini idarə edən hakimə verilən ad. Məsələn, köhnə İranda başında xan duran bir sıra kiçik yarımmüstəqil dövlətlər var idi, bunlar şahənşahdan yarıməsli vəziyyətdə idilər. Göytürk yazısı abidələrində bəzən (məsələn, Ongin abidəsində, Moyun çor abidəsində) *kan* «xan» sözü *kağan* «xaqan» sözü tutumunda işlədilir, türk xaqanları xan adlandırılır.

Katun (KT §m 9) – xatun. Müasir Azərbaycan dilində Xatun xüsusi şəxs adı kimi işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xaqanın, xanın (*xanım* sözü ilə yanaşı) arvadına verilən addır. Müasir Azərbaycan dilində işlənən *qadın* sözü öz mənşəyinə görə *katun* sözündən törəmişdir.

Kunçuy (KT §m 9) – şahzadə (qadın), məşhur adamın arvadı. Çin dilindən alınmışdır.

¹И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя внисеика. Фрунзе, 1962, с. 96.

Mar (Süci) – müəllim, ustad. «Mar Suriya xristian və manixey dinini təbliğ edənlərin tituludur».¹

Oğlan (Y 18) – pəhləvan (?). S.Y.Malov *oğul*, İ.A.Batmanov isə *oğul*, *cavan*, *gənc*, *pəhləvan*³ kimi tərcümə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində oğul məfhumu *oğul* sözü ilə ifadə edilir.

Ögə (Y 49) – müdrik, bilici, hakim, xidmətçi.

Tamğaçı (KT şm 13) – möhürdar, möhürsaxlayan.

Tarkan (T 6) – tituldur.

Apa tarkan (BK c 13) – böyük tarkan.

Tigin (KT şm 2) – şahzadə; *Kül tigin* – şahzadə Kül. Bu sözü bəzən *tegin/teqin* kimi də oxuyurlar; *tigin* kimi oxumaq düzdür.

Toyğun (KT şm 13) – tituldur.

Tutuk (KT ş 13) – rütbədir. Çin dilində *tu-tu* şəklindədir. İ.A.Batmanov və Z.B.Araqaçı «qlava rodovoqo deleniya – tayfa bölüyünün başçısı» kimi tərcümə edirlər.⁴ Güman ki, tutuk işğal edilmiş ərazinin canişinə verilən rütbə və ya tituldur.

Oñ tutuk (BK ş 25) – rütbədir.

Tudun (BK ş 40) – rütbədir.

Saŋun (Y 7) – sərkərdə, general. Çin dilindən alınmışdır. Çincə *general* deməkdir.

Suk (T 46) – soğdahlılarda rütbədir (rəis, sərkərdə).

Cığsi (Y 24) – rütbədir. V.V.Radlov bu sözü xüsusi şəxs adı kimi qəbul edirdi.

Çigil (MÇ 35) – rütbədir.

Çur (KÇ 10) – çur, bəzən *çor* kimi də oxuyurlar; Çin dilində *çjo*. Ən yüksək hərbi rütbədir. Əgər *sanun* generaldırsa, onda *çur/çor* marşal deməkdir.

Çıkan (KÇ 1) – tituldur.

¹ С.Е.Малов. Енисейская письменность торков. М.-Л., 1952, с. 14.

² Уенә огада, с.40.

³ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с. 184.

⁴ И.А.Батманов, З.Б.Арагачи, Г.Ф.Бабушкин. Современная и древняя енисейка. Фрунзе, 1962, с. 99.

Şad (KT şm 11) – Türk xaqanlığında ölkənin qərb yarısını idarə edən şəxsin titulu. Adətən, şad titulu vəliəhd şahzadə daşıyardı və xaqan vəfat etdikdə taxt-taca o, sahib olardı.

Şad - apıt (BK c 14) – tituldur.

Təbiidir ki, müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qədim türk yazısı abidələrində işlənmiş titul, rütbə və vəzifə adları qorunub saxlanmamışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin yazılmasından keçən on üç əsr ərzində türklər bir neçə ictimai quruluş dəyişmişlər. Hər bir ictimai quruluş özünün titul və vəzifələrini yaratmış, yaranmış yeni ictimai münasibətlər özünə yeni məfhum tələb etmişdir. Feodalizm ictimai quruluşu ilə bağlı olan sözlər kapitalizmlə əlaqədar olan sözlərlə əvəz edilmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənmiş titul, rütbə və vəzifə adlarından aşağıdakılar müasir türk dillərində indi də işlənir.

1. Bəg «bəy». Bu söz vaxtilə türk dillərində çox fəal olmuşdur. Hazırda bu söz xüsusi şəxs adlarında saxlanır. Qırğız, tuva və qazax dillərində daha çox miqdarda ad *bəy* komponenti ilə işlənirsə, Azərbaycan, Altay, xakas dillərində *bəy* komponenti olan şəxs adlarına daha az rast gəlmək olar. Məsələn, N.A.Baskakov və A.İ.İnkijekova-Qrekulun «Xakasca-rusca lüğət»ində verilmiş təxminən 480 kişi adından biri (*Üqbek*), N.A.Baskakov və T.M.Toşakovanın «Oyrotca-rusca lüğət»ində 350 kişi adından bir (*Kübek*) *bəy* komponenti ilə işlənir. «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»nə daxil edilmiş 692 kişi adından yalnız üç ad (*Abdullahəy*, *Ağabəy*, *Balabəy*) *bəy* komponenti ilə bitir, iki ad isə (*Bəybala* və *Bəylər*) *bəy* komponenti ilə başlanır.

Müasir Azərbaycan dilində *bəy* sözü yenidən fəal işlənməyə başlanmışdır.

Türk dillərində *bəy* məfhumu tarixlə əlaqədar olaraq öz əvvəlki məzmununu saxlayır.

2. *Kan* «xan». Türk dillərində *xan* sözü də *bəy* sözü ilə eyni mövqeyə malikdir. Bu söz də qırğız və tuva dillərində xüsusi şəxs adlarının bir komponenti kimi daha çox işlənir. Azərbaycan dilinin xüsusi şəxs adlarında bu sözün işlənməsinə nadir hallarda rast gəlmək olar.

3. *Katun* «xatın». Bütün türk dillərində öz əvvəlki mənasını dəyişmişdir. İndi də bütün türk dillərində işlənir, lakin fonetik tərkibini azacıq dəyişmişdir: *katun* > *kadın/qadın*. Bəzi dillərdə paralel işlənən vulqar mənasını nəzərə almasaq, bütün türk dillərində qadın mənasında işlənir. Azərbaycan və bəzi başqa türk dillərində Xatun şəklində xüsusi qadın adı kimi işlənir.

4. *Ər* «ər, igid». Bütün türk dillərində öz əvvəlki igid mənasını (ər adam, ər kişi) saxlamaqla yanaşı, yeni ər (arvadın əri) mənasında da işlənir.

5. *Ərən* «ərən, igid». Müasir Azərbaycan dilində öz qədim türk mənasını qoruyub çaxlamışdır.

6. *Elçi* «elçi». Azərbaycan dilində vaxtilə iki mənada – bir dövlətə göndərilən daimi nümayəndə (səfir) və bir də qız evinə göndərilən elçi mənasında işlənirdi. İndi birinci mənada ərəb dilindən alınmış *səfir* sözü ilə əvəz edilmişdir. İkinci mənada – oğlan evindən qız evinə gedən elçi mənasında indidə bütün türk dillərində işlənir. Müasir türk dillərində *elçi* sözünün mənası xeyli genişlənməmişdir.

7. *Kağan* «xaqan». Azərbaycan dilində Şirvanşahlar dövlətinin tarixi ilə əlaqədar olaraq işlədilir.

8. *Oğlan*. Bütün türk dillərində kişi cinsindən olan gənc mənasında işlənir.

9. *Buyuruk* «buyuruq». Müasir Azərbaycan dilində *buyurmaq* felinin törəmələri şəklində işlənir. *Buyuruq vermək*, *buyuruq qulu* və s. ifadələrə fikir ver.

10. *eş/eş*. Müasir Azərbaycan dilində sərbəst şəkildə nadir hallarda, həm də yalnız poeziya dilində işlənir, *-daş* (*da+eş*) şəkilçisinin tərkibində özünü göstərir. Digər türk dillərində də təxminən eyni vəziyyətdə işlənir.

Hərbi terminlər. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində çoxlu hərbi səfərlər və döyüş səhnələri təsvir edildiyi üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində çoxlu miqdarda hərbi termin bu abidələrdə öz əksini tapmışdır.

sü (KT § 2) – ordu, qoşun;

ok (KT § 33) – ox;

süñüş (KT § m 2) – döyüş;

sü başı (T 31) – sərkərdə, qoşunbaşı;

süñüg (KT § 35) – süngü;

yağıcı (T 50) – sərkərdə, ordunu düşmən üzərinə aparan;

çəpığ (KÇ 9) – ordu;

uruş (O 10) – vuruş, döyüş;

yağı (KT § 9) – yağ, düşmən;

ayğuçı (T 10) – vəzir, məsləhətçi;

yəlmə (T 34) – kəşfiyyat dəstəsi, qoşunun avanqardı;

buyuruk (KT § 3) – əmr verən rəis;

bıña (MÇ 21) – minlik, alay;

bıña başı (MÇ 6) – minbaşı, polkovnik;

tümən (KT § 31) – on minlik qoşun, diviziya, korpus;

uruñ (Y 32) – bayraq;

uruntı başı (Y 32) – bayraqdar;

təgdük (KT § 36) – döyüş;

tuğ (MÇ 8,17) – bayraq;

Ümumişlək sözlər. Ümumişlək sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilinin əsas lüğət tərkibini təşkil edir. Artıq qeyd edildiyi kimi, istər göytürk yazısı abidələrinin, istərsə də qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnləri qədim türk dillərində (göytürk və qədim uyğur dillərində) işlənmiş bütün sözləri əhatə etmir; bu abidələrin mətnlərində həmin dillərin lüğət tərkibinin yalnız cüzi bir hissəsi təsbit edilmişdir. Həmin sözlərin əksəriyyəti müasir türk dillərində mühafizə edilmişdir. Bu sözlərin bir qismi həm fonetik tərkibcə, həm də semantik mənaca olduğu kimi qalmış, digər bir qismi isə fonetik tərkibcə bir qədər dəyişmiş, lakin semantik mənasını qoruyub saxlamışdır. Qədim türk yazısı abidələrindəki sözlərin bir qismi isə müasir türk dillərində heç bir iz buraxmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən ümumişlək sözləri leksik-semantik mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

I. Qohumluq münasibəti (dərəcəsi) bildirənlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qohumluq münasibətləri bildirən sözlər nisbətən az işlənir. Lakin buna baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində qədim türk qəbilələrinin qohumluq münasibətlərini ifadə edən kifayət qədər söz işlənmişdir:

eçü-apa (O 1, KT § 1) – əcdad;

ata (Süci) – ata;

kaŋ (KT § 5) – ata;

ana (Y 41) – ana;

ög (KT § 11) – ana

eçi (KT § 17) – əmi, (byöük qohum), böyük qardaş;

ini (KT § 5) – kiçik qardaş;

apa (KT § 19) – böyük kişi qohumu;

atı (KT cş) – kiçik kişi qohumu; bəzən «*nəvə*» kimi, «*qardaşoğlu*» kimi tərcümə edirlər. Hər iki tərcümə səhvdir. Kül tigin (KT cş) və Bilgə xaqan (BK cə) abidələrinin müəllifi Yoliğ xaqan hər iki abidədə özünü mərhumun *atası* adlandırır. Məlum olduğu kimi, Yohğ tigin Bilgə xaqanın oğlu olmuş və ondan sonra türk taxtına oturmuşdur. Deməli, o, Bilgə xaqanın oğlu olduğu üçün Kül tiginin qardaşı oğludur. Buna görə də bu sözü «*qardaş oğlu*» kimi də, «*nəvə*» kimi də tərcümə etmək olar:

siñil (KT § 20) – kiçik bacı;

əgəç (Y 41) – böyük bacı,xala;

əkə (KT şm 9) – böyük bacı;

oğul (KT c 12) – oğul;

kız oğul (KT c 12) – qız;

kəlin (KT şm 9) – gəlin;

kunçuy (KT şm 9) – xanım, arvad;

katun (KT şm 9) – xatun, xanım, arvad;

küdəgü (Y 3) – kürəkən;

yotaz (yotuz) (BK § 24) – arvad (həyat yoldaşı);

iniyigün (KT c 1) – kiçik qohum;

kız kadaş (Y 47) – qız dostu, rəfiqə,(çox güman ki, bacı);

katuz (MÇ 15) – bu sözə Moyun Çor abidəsinin 15-ci sətrində belə bir cümlədə rast gəlirik: ... *yılıksın, barımın, kızın, kutuzın kəlürtim* «... ilxısını, var-dövlətini, qızını, ... gətirdim». Görünür, *kutuz* qiymətcə (qohumluq dərəcəsinə görə) qızdan artıq olan qadın qohumun adını (qohumluq münasibətini) bildirir, çünki müəllif əşyaların adını öz qiymətindən daha qiymətliyə doğru sadalayır. Bu söz gəlin və arvad (həyat yoldaşı) məfhumlarını bildirmir, çünki qədim türk gəlin məfhumunu *kəlin*, arvad (həyat

yoldaşı) məfhumunu isə *kunçuy* sözləri ilə ifadə edirdi. Bəlkə bu söz birincidən sonra gələn arvadı (arvadları) adlandırmaq üçün işlədilir?

eş (Y 11) – dost;

kadaş (Y 10) – dost, silahdaş;

kağadaş (Y 41) – dost, qohum;

Bunlardan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *oğul*, *oğlum* sözləri ilə yanaşı, *oğlan*, *oğlanım* sözlərinin işləndiyini də görürük. Kontekstdən məlum olur ki, bu söz qohumluq münasibəti bildirmir, buna görə də həmin sözü tərcümədə olduğu kimi saxlamaq lazımdır.

Adətən, müasir türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinə həsr edilmiş əsərlərdə belə bir yanlış fikir söylənilir ki, *ata*, *ana*, *bacı*, *qardaş*, *oğul* tipli sözlər əsldir, sadədir. Əslində bu və bu tipli sözlərin hamısı törəmədir. *Qardaş* sözünün *karın* «qarın», *-da* ismin yerlik hal şəkilçisi və *eş* «dost» morfemlərindən əmələ gəlməsi haqqında artıq Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadə fikir («50 söz») söyləmişdir. Burada həmin tipli sözlərin etimologiyası haqqında geniş müzakirə açmaq məqsədəuyğun deyildir, lakin onların törəmə olduğunu göstərmək üçün bir neçə faktı göstərmək lazımdır. *Ata* və *ana* sözlərinin kökü *at* «ad» və *an* «anlaq» (*anlaq* sözü özü də törəmədir: *an* və *laq* morfemlərindən ibarətdir) morfemləridir. *-a* morfemi isimlərə «vermək», «ətmək» fellərinin ifadə etdiyi məfhumu əlavə edir, adlardan fel, feli sifət yaradır. Bu tip fel və xüsusən feli sifətlər substantivləşməyə meyillidir:

at «ad» → *ata* «adlandır, ad ver, ad verən, adlandırın» - *ata* «ata»

an «öyüd, tərbiyə, anlaq» → *ana* «tərbiyə, öyüd verən» - *ana* «ana»

Moyun Çor abidəsində *ata* sözü «adlandırmaq» mənasında fel kimi işlənir: *Tay Bilgə tutuğı... yabğu atadım* (MÇ 11-12) «Tay Bilgə tutuğu... yabğu adlandırdım». Göytürk yazısı abidələrinin dilində *ana* sözünün sinonimi kimi *ög* sözü də işlənir. Həmin sözün kökü *ö* feli göytürk dilində müasir Azərbaycan dilindəki *öyrənmək*, *öyrətmək* və *öyrəşmək* fellərinin ifadə etdiyi

məfhumu bildirir və sərbəst işlənir: ... *bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «...bir doysan, acliq bilməzsən». *Ög* sözü göytürk dilində təlim, tərbiyə.. verən mənasında işlənir və *ana* sözü ilə eyni semantik mənə daşıyır. Yenə həmin sözdən törəyən *ögə* sözü ilə müdrük, bilici məfhumları ifadə edilir.

Həqiqətən də köçəri həyat sürən qədim türk qəbiləsində ata uşağa ad qoymuş, necə deyərlər, onu adlandırmış, az qala, bütün ömrünü çöldə at ilxılarını, qoyun davarlarını otarmaqla məşğul olduğu üçün uşağın tərbiyəsi ilə ana məşğul olmuşdur. Göründüyü kimi, törəmə sözün yeni aldığı mənə onun ifadə etdiyi məfhumu tam uyğun gəlir.

Bacı sözü, güman ki, *bac* sözündən törəmişdir; *bac* «verilən» deməkdir. -i morfemini qəbul etdikdən sonra bu söz (*bacı*) *verilən bir şey* (məcburi şəkildə başqasına verilən bir şey) məfhumunu ifadə edir. *Oğul* sözü də iki morfemdən ibarətdir: *oğ* «nəsil», «tayfa» (nəsil məfhumu daha uğurludur) və *ol* «olmaq» feli: *oğol*. Türk dillərində ikinci və sonrakı hecalarda *o* səsinin işləmə bilməməsi qanununa görə ikinci hecadakı *o* saiti *u* saitinə çevrilir: *oğ ol* «tayfa ol», yəni tayfanı, nəslini davam etdir → *oğol* → *oğul*.

Qohumluq münasibətləri bildiren sözlər türk dillərində ən qədim zamanlarda yaranmış sözlərdəndir və zaman keçdikcə həm şəkil, həm də mənəyə cilalanmış, öz ilkin şəkil və mənə variantından uzaqlaşmışdır. Buna görə də bu tip sözlər müasir türk dillərində sadə sözlər kimi qavranılır.

II. Bədən üzvlərinin adlarını bildiren sözlər. Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də bədən üzvlərinin adını bildiren sözlər dilin ən qədim sözlərindəndir. Bu tip sözləri dil başqa dillərdən almır. Dillər arasındakı qohumluq münasibətlərinin dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün dilçilər çox vaxt bir sıra dil ünsürləri (əslil fellər, say, əvəzlilik, sözdəyişdirici şəkilçilər) ilə yanaşı, bədən üzvlərinin adını bildiren sözləri də müqayisə edirlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bədən üzvlərinin adını bildiren aşağıdakı sözlərin işləndiyinə rast gəlinir:

bod (T 4) – boy, bədən;

baş (KT § 33) – baş;

köz (KT §m 10) – göz;

boğaz (T 8) – boğaz;

əlig (KT § 32) – əl;

kol (T 5) – qol;

ağız (IB 40) – ağız;

adak (KT §m 7) – ayaq;

kulkak (BK c 12) – qulaq;

yanjak (BK c 12) – yanaq;

təri (IB 67) – dəri;

köñül (KT c 12) – ürək, könül;

karın (IB 10) – qarın;

bağır (Y 26) – ürək;

til (T 32) – dil;

saç (BK c 12) – saç;

süñük (KT § 24) – sümük;

kan (KT § 24) – qan;

yan (MÇ 1) – yan, böyür;

bel (Y 10) – bel;

arka (T 5) – arxa, kürək;

moyun (Moyun çor xaqanın adı) – boyun;

aziğ (IB 10) – köpək dişi, azı dişi;

yüz (KT 2) – üz;

yürək (Y 44) – ürək;

kaş (KT §m 11) – qaş;

tiz (KT § 15) – diz;

bəñiz (Y 26) – üz, bəniz;

turnak (IB 67) – dırnaq;

kuğursak (IB 13) – qursaq;

III. Quş və heyvan adları. Qədim türk heyvandarlığı və ovçuluqla məşğul olduğu üçün qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində məişət və ovçuluq səhnələri təsvir edilməsə də, qədim türk qəbilələrinin dilində (göytürk və qədim uyğur qəbilələrinin dilində) xeyli miqdarda heyvan (həm ev, həm də yabanı və vəhşi) və quş adlarının işlənməsinə rast gəlmək olar. Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, heyvan, xüsusilə ev heyvanlarının adları dildə ilk yaranan sözlərdəndir. Bu fikir türk

dilləri üçün də məqbuldur. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim türk on iki sikkəli təqvimdə illərin adını heyvan adı daşıyan bürclərin adı ilə adlandırmışdır: *sıçğan* «siçan», *öküz* «öküz», *bars* «bars, xalx pələng», *tabışğan* «dovşan», *lüi* «əjdaha», *yılan* «ılan», *at* «at», *koş* «qoyun», *biçin* «meymun», *takığu* «toyuq», *it* «it», *lağzın* «donuz». İndi elmdə belə bir fikir yaranmaqdadır ki, oniki illik heyvan təqvimini çinlilər yox, türklər yaratmışdır və çinlilər bu təqvimi türklərdən götürmüşlər. Bu fikrin nə qədər dəqiq və doğru olduğunu söyləmək çətindir, ancaq burada *lüi* «əjdaha» Çin sözünün və moŋqol dilindən alınmış *lağzın* «donuz» sözünün işlənməsi bu fikri şübhə altına alır. Fərz edək ki, əjdaha məfhumunu ifadə etmək üçün türklərin öz sözü olmamış və onlar bu sözü Çin dilindən almışlar. *Lağzın* sözünün sinonimi olan *tonuz* sözü qədim türk dillərində, o cümlədən göytürk dilində (Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində) işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən quş və heyvan adlarını belə qruplaşdırmaq olar:

1. Ev heyvanları və quşları. Hər şeydən əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, qədim türklər konkret heyvan adını, növünü bildirməyən, lakin toplu halda müəyyən cins heyvan növünü ifadə edən sözlərdən də istifadə etmişlər; məsələn:

yılki (BK § 24) – ilxı;

yont (MÇ 48) – ilxı;

kara (Y 11) – qaramal;

tabar (MÇ 29) – davar;

Bunlardan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı ev heyvanları və quşlarının adının işləndiyinə rast gəlmək olar:

at (KT § 32) – at;

tay (MÇ 11) – day, dayça;

buğa (Y 50) – buğa;

buğra (IB 30) – erkək dəvə;

buka (T 50) – buğa, öküz;

adğır (KT § 35) – ayğır;

bis (IB 7) – madyan;

kulun (IB 7) – qulun;

ingək (T 15) – inək;

bozağu (IB 61) – buzov;

ingən (IB 8) – dişi dəvə;

lağzın (BK c 10) – donuz;

toŋuz (IB 10) – donuz;

it (BK c 10) – it;

koş (IT § 12) – qoyun;

öküz (IB 37) – öküz;

takığu (MÇ 10) – toyuq;

soŋa (Y 28) – sona, ördək;

kaz (MÇ 26) – qaz;

2. Yabanı və vəhşi heyvan adları:

böri (KT § 12) – qurd, canavar;

bars (KT § 20) – bars, qar pələngi, xalx pələng;

tabışğan (T 8) – dovşan;

sığın (BK q 5) – sığın, iri buynuzlu maral;

keyik (T 8) – keyik, ceyran;

tiyin (BK şm 12) – dələ;

biçin (KT şm 1) – meymun;

adığ (IB 10) – ayı;

yılan (HT 7) – ilan;

lüi (O 12) – əjdaha;

sıçğan (___) – siçan;

əlig (IB 97) – əlig, cüyür;

kamursğa (IB 56) – qarışqa;

konuz (Toy.) – cücü, böcək;

Bunlardan başqa, göytürk yazısı abidələrinin dilində iki yerdə (Irk bitig 74, 75) ov heyvanı mənasında *mağa* sözü də işlənmişdir.

3. Yabanı və yırtıcı quş adları. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ümumiyyətlə bütün quş fəsiləsini göstərmək üçün *kuş* (IB 6) «quş» sözü işlənir. Bundan əlavə, ayrı-ayrı quş cinslərinin də bir neçəsinin adına rast gəlmək olur.

soŋa (Y 28) – ördək, sona;

kaz (MÇ 26) – qaz;

kuzğun (IB 19) – quzğun;
tahm (IB 4) – yırtıcı quş;
toğan (IB 6) – şahin;
uçuk (T 8) – qartal, yırtıcı quş;
öpgük (IB 32) – şanapipik;
karakuş (IB 4) – qaraquş;
koğu kuş (IB 53) – qu quşu;
toğan ügüz kuşu (IB 64) – çay şahini;
mağ (IB 75) – ilanın bir növü;
turuyaya kuş (IB 94) – durna;

IV. Tikili və geyim adları. Göytürklər şəhər və kəndlər salmamışlar. Qədim uyğurlar isə şəhər mədəniyyətinə malik olmuşlar. Lakin bunlara baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində tikili və geyim adlarına, az da olsa, təsadüf edilir.

balık (KT § 12) – şəhər;
otağ (Y 46) – otaq;
oba (T1 2) – oba;
tam (KT cş) – dam;
bark (KT şm 13) – səpdabə;
kapığ (KT c 4) – qapı;
kurğan (KT şm 8) – kurqan, qala;
balbal (KT § 16) – kobud daş heykəl;
bitig (KT c 13) – yazı;
beñgü taş (KT ç 13) – abidə, baş daşı;
keş (Y 10) – kəmər;
kedim (KT § 33) – geyim;
eb (KT şm 1) – ev;
bədz (KT c 11) – naxış, bəzək;

V. Zaman məfhumu bildirən sözlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən zaman mənası ifadə edən sözlər, demək olar ki, eynilə müasir türk dillərində də işlənir.

yıl (KT § 8) – il;
yaz (KT § 8) – yaz;
yay (BK § 39) – yay;
küz (MÇ 20) – payız;
kış (BK c 12) – qış;

ay (KT şm 1) – ay;
kün (KT c 2) – gün;
küntüz (KT § 27) – kündüz;
tün (KT c 2) – gecə;
kiçə (MÇ 13) – gecə;
ödüş (BK cş) – gecə-gündüz, sutka;
tağ (T 35) – dan;

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən zaman məfhumu bildirən sözlərdən müasir Azərbaycan dilində cəmi ikisi işlənmişdir: *küz* sözü əvəzinə İran dillərindən alınmış *payız* sözü, *ödüş* sözü əvəzinə rus dilindən alınmış *sutka* sözü işlənir.

VI. Ətraf mühitdəki əşya və hadisə adları bildirən sözlər. Qədim türk ətraf mühitlə daim əlaqədə olduğu üçün, təbii ki, ətraf mühitdəki əşya və hadisələrin adlarını bildirən sözlər də onun dilində işlənəli idi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilinin spesifikliyi ilə əlaqədar olaraq bu tip sözlər göytürk və qədim uyğur yazısı mətnlərində o qədər də geniş işlənmişdir, lakin hər halda göytürk və qədim uyğur dillərinin ünsiyyətə yararlı olması üçün kifayət qədər söz mövcuddur. Belə sözlərə bir neçə nümunə verilir;

yir (KT § 10) – yer;
sub (KT şm 13) – su;
tağ (KT § 12) – dağ;
ügüz (KT § 7) – çay;
çöl (T 23) – çöl;
tahıy (KT c 3) – dəniz;
ot (KT § 27) – od;
ot (IB 26) – ot;
ört (T 40) – od;
ığaç (BK c 11) – ağac;
ı (T 26) – kol;
yazı (KT c 7) – meşəli düzən;
kum (T 7) – qum;
kol (KT § 34) – kol;
yol (T 24) – yol;

VII. Rəng adı bildirən sözlər. Müasir türk dillərində işlənən bütün rəng adı bildirən sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində də işlənmişdir.

ak (KT § 35) – ağ;
kara (BK §m 11) – qara;
kök (KT § 1) – göy;
sarığ (BK §m 11) – sarı;
yaşıl (IB 78) – yaşıl;
kızıl (T 52) – qırmızı, qızıl;
boz (KT § 32) – boz;
yağız (KT § 1) – qonur, qəhvəyi;
torığ (KT § 33) – kəhər;
yəgrən (MÇ 15) – kürən;
örüñ (T 48) – parlaq, gümüşü rəng;

VIII. *Dad, ölçü, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *dad*, *ölçü*, *əlamət* və *keyfiyyət* bildirən sözlər müasir türk dillərinə nisbətən az işlənir. Güman ki, bu, qədim türk yazı abidələrinin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

yig (KT c 4) – yaxşı;
yabız (BK § 32) – pis;
süçig (KT c 5) – şirin;
bodük (O 6) – böyük;
uzun (T 52) – uzun;
kiçig (BK § 41) – kiçik;
kısğa (KÇ 23) – qısa
yinçgə (T 13) – incə
silik (KT § 7) – gözəl
kalın (T 13) – qalın
yoğun (T 14) – yoğun
yuyka (T 13) – nazik (yuxa)
tok (T 8) – tox
ağır (BK § 2) – ağır
aç (BK § 38) – ac
tüz (KT § 3) – düz
yımşak (KT c 5) – yumşaq

uluğ (KT § 34) – ulu, böyük
alp (KT § 6) – alp, igid, nəhəng
ayığ (T 34) – hiyləgər
arık (KT c 8) – arıq
arığ (T 37) – arı, təmiz
yablak (KT c 7) – pis
yası (MÇ 21) – yastı
yañı (MÇ 25) – yeni
karı (T 56) – qoca, qarı
kattığ (KT c 2) – möhkəm
səmiş (T 5) – kök
turuk (T 6) – arıq
uçuz (T 13) – asan, ucuz

IX. *Say bildirən sözlər.* Türk dillərinin sonralar Avropa dillərindən aldığı *milyon*, *milyard* və s. sayları istisna etsək, müasir türk dillərində indi işlənən say bildirən bütün sözlərin qədim türk yazısı abidələrinin dilində də işləndiyi müşahidə edilir.

bir (KT § 36) – bir
eki (KT § 27), *iki* (BK § 33) – iki
üç (T 33) – üç
tört (KT § 2) – dörd
beş (Y 45), *biş* (KT §m 4), *bes* (BK § 25), *bis* (MÇ 18) – beş
altı (KT §m 5) – altı
yeti (O 5), *yiti* (KT § 30) – yeddi
səkkiz (MÇ 13) – səkkiz
tokuz (MÇ 13) – doqquz
on (MÇ 11) – on
yegirmi (KT §m §) – iyirmi
otuz (KT §m 2) – otuz
kırk (KT §m 2) – qırq
əlli (KT § 8) – əlli
altmış (Y 1) – altmış
yetmiş (KT § 12), *yetmiş* (O 4) – yetmiş
səkkiz (KÇ 3) – səksən; indi müasir Azərbaycan dilində İran dillərindən alınmış *həştad* sayı daha çox işlədilir.
tokuzon (IB 22) – doxsan

yüz (KT § 33) – yüz

biñ (BK c 1) – min

tümən (KT § 31) – on min

X. Hal və hərəkət bildiren sözlər. Belə sözlər dilçilikdə fel adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dili fellərlə zəngindir. Abidələrin dilində fellərin böyük əksəriyyəti təkhecalı sözlərdən ibarətdir, hətta bir saiddən ibarət olan fellərin göytürk və qədim uyğur dilində işləndiyi müşahidə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çoxlu miqdarda iki və daha çox hecalı fellər, habelə xeyli miqdarda törəmə (düzəltmə) və tərkibi fellər də mövcuddur. Əminliklə demək olar ki, göytürk və qədim uyğur dillərində elə bir hal və hərəkət məfhumu yoxdur ki, onu fellər ifadə etmək mümkün olmasın. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fel nitq hissələri arasında ən milli və dəyişikliyə ən az məruz qalan nitq hissəsidir. Türk dilləri, o cümlədən, müasir Azərbaycan dili başqa dillərdən, bir dənə də olsun, saf – əsli fel almamışdır. Eyni sözləri qədim türk yazısı abidələrinin dili haqqında da demək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellər ən çox tədqiqat mövzusu olmuş, onların haqqında namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Buna görə də burada qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellərə nümunələr vermək artıq hesab edilir.

QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİNİN DİLİNİN MƏNŞƏCƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

Dünyada elə xalq yoxdur ki, bütün dünyadan, başqa xalqlardan təcrid edilmiş şəkildə yaşasın. Qəbilələr, xalqlar, millətlər həmişə onları əhatə edən, onlarla qonşu olan qohum və qohum olmayan qəbilə, xalq və millətlərlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrdə, münasibətlərdə olmuşdur. İqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr zəminində qəbilə və xalqların dilləri də bir-birinə təsir göstərmişdir. Bu da həqiqətdir ki, güclü – iqtisadi, siyasi və mədəni cəhətdən o biri xalqlardan üstün olan – xalqın dili qonşu xalqların dilindən nüfuzlu olmuş, onun dili digər dillərə daha çox təsir göstərmişdir.

Bu baxımdan göytürk və qədim uyğur qəbilələri də başqa xalqlara münasibətdə istisna təşkil etmir. Bu qəbilələr onları əhatə edən qohumdilli xalqlardan türqiş, tölis, kurikan, az, ediz, basmul, izgil, qırğız, karluk və s. xalqlarla, dilcə onlara yaxın olan tatar, tatabı, kıtay və s. xalqlarla, dilcə yad olan tabğaç (tabğaçlar səkkiz – doqquzuncu yüzilliklərdə tamamilə çinliləşmişdi), tüpüt (tibet), toxar (toxar dili hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan ölü dildir), soğd (soğd dili hind-Avropa dilləri ailəsinin İran qrupuna daxil olan ölü dildir) və s. xalqları ilə daim iqtisadi, siyasi və mədəni təmasda olmuşlar. Sonralar türk dövlətlərinin sərhədləri İran hüduduna çatdıqda, daha sonra uyğurlar burhan dinini qəbul etdikdə türk dili fars və hind dilləri ilə daha sıx təmasda olmuşdur. Heç şübhəsiz, göytürk və qədim uyğur dilləri bu xalqların dillərinə təsir etdiyi kimi, bu xalqların dilləri də göytürk və uyğur dillərinə təsir göstərmişdir. Bunu nəzərə alıb qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibində olan sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) ümumtürk sözləri və 2) ahnma sözlər.

1) *Ümumtürk sözlər.* Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti ümumtürk mənşəlidir. Bunun iki səbəbi vardır. Birincisi, miladdan sonrakı birinci minillikdə türk dilləri bir-birindən o qədər də uzaqlaşmamışdı. Əvvəlcə hunların, sonra İstəmi xaqanın qərb yürüşlərini çıxsaq, türk qəbilələrinin böyük əksəriyyəti Mərkəzi və Orta Asiyada yaşayırdı. Bu da türk dillərində müştərək sözlərin yaranması və işlənməsinə səbəb olmuşdu. İkincisi, qədim uyğur yazısı abidələrini tarix üçün miras qoymuş qədim uyğur qəbilələri uzun müddət göytürk qəbilələri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni təmasda olmuşdu, daha doğrusu, qədim uyğur qəbilələri Birinci və İkinci Türk xaqanlıqları dövründə göytürk qəbilələrinin başçılıq etdiyi hərbi-siyasi ittifaqın tərkibində olmuş, türk qəbilələrinə tabe olmuşdu. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim uyğur qəbilələrinin ilk yazılı abidələri göytürk abidələri kimi daşlar üzərində, həm də göytürk əlifbası ilə yazılmışdır və bir sıra kiçik, əhəmiyyətsiz məqamları çıxsaq, onların dili göytürk dilindən, demək olar ki, fərqlənmir. Lakin bu iki dilin sözləri arasında müəyyən fərqlər də mövcuddur. Göytürk dilinə məxsus sözlərin dörd xüsusiyyətini göstərmək lazımdır: 1. Göytürk sözlərində saitlərin damaq ahəngi

mütləqdir, yəni sözlərdə ya önsıra (incə), ya da arxasıra (qalın) saitlər işlənir, bir sözdə belə saitlərin damaq ahəngi qanunu pozulmur. 2. Göytürk sözlərində ikinci və sonrakı hecalarda *e, o* və *ö* səsləri işlənir. Bəzi mürəkkəb sözlər (məsələn, *Eletmiş* kimi mürəkkəb isimlər) istisna təşkil edir. 3. Göytürk sözlərində uzun saitlər və geminat (qoşa) samitlər işlənir. 4 Göytürk dilində mövcud olmayan səsləri çıxsaq belə, göytürk dilində *ğ, g, d, z, ʃ, l, ɲ, r* səsləri ilə başlanan sözlər işlənir, *n* səsi ilə başlanan söz azdır; *l* səsi ilə başlanan sözlərə göytürk Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində rast gəlinirsə, deməli, onlar alınma sözlərdir.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələri mətnlərində işlənən sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir.

2. Ahnmalar. İstər qohum, istərsə qohum olmayan dillərdən alınmış səs, morfem və sözlərə ahnmalar deyilir. Qədim türk yazısı (istər göygürk, istərsə qədim uyğur yazısı) abidələri dilinin lüğət tərkibi mənşəyinə görə araşdırılmadığı üçün burada hansı dildən və hansı sözlərin alındığını söyləmək çətindir. Digər tərəfdən, toxar və soğd dilləri ümumiyyətlə bizə məlum olmadığı üçün göytürk və qədim uyğur dillərinin bu dillərdən hansı sözləri ala biləcəyini güman etmək belə olmur.

Göytürk yazısı abidələrinin dilinə nisbətən, qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində ahnmalar daha çoxdur. Qədim uyğur yazısı abidələri içərisində dini ədəbiyyatda, xüsusən hind və Çin dillərindən tərcümə edilmiş əsərlərdə, təbii ki, hind və Çin dillərindən ahnmalar, dünyəvi ədəbiyyatda isə fars dilindən ahnmalar üstünlük təşkil edir. Qədim uyğur yazısı abidələri dilində ahnmaların çoxluğu haqqında elmi ədəbiyyatda məlumata rast gəlmək olur, göytürk yazısı abidələrinin dilindəki ahnmalar haqqında isə elmi ədəbiyyatda, demək olar ki, danışılmamışdır. Ola bilər ki, göytürk dili digər qohum türk dillərindən, habelə monqoldilli tatar (o vaxt tatarlar türkdilli deyildi), kıtay və tatabı dillərindən də söz alsın. İndi bunu müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçıların araşdırmalarına görə türk və monqol dillərinin lüğət tərkibinin 25 faizi şəriklidir. Göytürk dilində monqol dilindən alınmış bir sözün etimologiyası da üzəddir:

Lağzın (BK c 10, MÇ 11) «donuz»

Lağzın sözünün sinonimi göytürk dilində mövcuddur: *toŋuz* (IB 10) «donuz». Göytürk sözü *toŋuz* real həyatdakı heyvanı adlandırmaq üçün işlədilir, monqol dilindən alınmış *lağzın* sözü isə bürc (ulduz topası mənasında) adı kimi, daha doğrusu, oniki illik siklli təqvimdə bir ili adlandırmaq üçün işlədilir.

Göytürklər tibetlilərlə də təmasda olmuşlar. Göytürk dilində *Tibet* «Tüpüt» (KT şm 12) şəklində işlənir. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə bir cümləyə rast gəlmək olar: «Tüpüt kağanta bölön kəlti (KT şm 12). Tibet xaqanından bölön gəldi». Bu cümlədən aydın olur ki, *bölön* sözü Tibet dilindən alınmışdır. Buna məndə açıq işarə vardır: *bölön* Tibet dilində ya rütbə bildirir, ya da xüsusi şəxs adıdır. Bundan başqa, sözün ikinci hecasında *ö* səsinin işlənməsi onun türkmənşəli olmadığını göstərir.

Göytürklər ən çox tabğaclarla, yəni çinlilərlə təmasda olmuşlar. Buna görə də Çin dilindən göytürk dilinə xeyli sözün keçdiyini güman etmək olar. Həmin sözlərə nümunə olaraq şəxs adlarını, məsələn, *Lisün* (BK c 11), *İsyi Likən* (KT şm 12) və aşağıdakı ümumişlək sözləri göstərmək olar:

lūi (O 12) «əjdaha» - oniki il siklli təqvimdə il adı

kunçuy (KT § 20) «xanım, arvad» (Çin dilində *yançji*)

səŋjün (KT § 32) saŋjun (Y 24) «general»

çor (KT § 32) «ən yüksək hərbi rütbə» (Çin dilində: *çjo*)

tutuk (KT § 31, 32) «mülki inzibati vəzifə, vali» (Çin dilində: *tu-tu*)

Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə Kül tiginin dəfni mərasimində iştirak edən kıtay, tatabı xalqlarının nümayəndə heyətinin başçısı Udar səŋjün, Soğd, Bərçəkər, Bukarak (Burxara) nümayəndə heyətinin başçısı Nəŋ, səŋjünün adı çəkilir: *Yoğçı, siğitçi kıtaŋ, tatabı bodun başlayu Udar səŋjün kəlti* (KT şm 11-12) «Dəfn edən, ağı deyən kıtay, tatabı xalqma başçılıq edən Udar sənün gəldi». *Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Bərçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nəŋ səŋjün, Oğul tarkan kəlti* (KT şm 12) «Qərbə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xaqanmdan Nən sənün, Oğul tarkan gəldi».

Hind-Avropa dilli soğda və toxar xalqları da göytürklərə böyük mədəni təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü dil sahəsində bu dillərdən sözlərin alınmasında da göstərir. Məsələn, göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində tez-tez rast gəldiyimiz *teŋri* (KT c 1...) sözü toxar dilindən alınmışdır. Göytürk dilinə ən çox soğda, Çin və Tibet dilləri təsir göstərmişdir. Bu təsir nəticəsində həmin dillərdən göytürk dilinə çoxlu miqdarda inzibati-idarəetmə vəzifə adları keçmişdir; məsələn:

bəg (KT c 1) «bəy»

kan (O 1) «xan»

kağan (KT § 1) «xaqan»

tigin (KT şm 1) «şahzadə»

yabğū (KT § 14) «yabğū»

şad (KT § 14) «şad»

ışbara (KÇ 2) «ışbara»

şad-apıt (KT c 1) «şad-apıt»

tarkan (KT şm 12) «tarkan»

bağa (T 6) «bağa»

katun (KT §26) «xatun» və s.

Türk xalqlarının bizim eramın III-V yüzilliklərdə Şərqi Türkünstan və Qərbi Çində yaşayan və hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan irandilli və toxardilli xalqlarla daim təmasda və ünsiyyətdə olması bu dillərdən türk dillərinə xeyli miqdarda sözün keçməsinə səbəb olmuşdur. Sonralar göytürk dövlətinin yaranmasında görkəmli rol oynamış Aşina qəbiləsi məhz bu rayonda təşəkkül tapmışdır. Çin tarixşünaslıq mənbələrinin və türk genealoji əfsanələrinin verdiyi məlumatlara görə də Aşina türk qəbiləsi Aşina qurd övladlarının regionun avtohton əhalisi olan Toqon qızları ilə evlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Türk dilinə avtohton əhalinin dilinin təsiri kimi Aşina qəbiləsi dilinin Çin qaynaqlarında mühafizə edilmiş bir neçə sözü – qəbilənin adı aşina sözünün, qəbilənin totemi olan qurdu bildiren *böri* sözünün və Bumin xaqanın iki tituluunu ifadə edən sözləri nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

Çin mənbələri Aşina qəbiləsinin əcdadları olan hun qəbilələrindən xəlyan qəbiləsinin dilində işlənən *fuli* «qurd» sözü

mühafizə edilmişdir; göytürk dilində bu söz böri fonetik tərkibində işlənir. Hələ vaxtilə V.Banq yazırdı ki, «*böri* sözünü türkoloji vasitələrin köməyi ilə izah etmək olmaz». İndi məlumdur ki, *böri* sözü hind-Avropa mənşəlidir: soğdaca *wyek*, avestaca *vəhrka*, qədim farsca *vikana*, xotan-sak dilində *liruga*, osetin dilində *biray*, *beray*, talış dilində (köhnə) *vak*.

Aşina qəbiləsinin ilk başçısı Asyan *şad*, onun oğlu Tuu isə *yabğū* titulu daşıyırdı. İndi həmin sözlərin də İran mənşəli olduğu aşkar edilmişdir: *şad* sözü soğda dilində *xsyd* şəklində, *yabğū* sözü *kuşan* dilində *yavuda* şəklində işlənmişdir.

Aşina sözünün etimologiyası daha maraqlıdır. Tədqiqatçı İran bir qisminin fikrinə görə, bu söz monqol dilindən alınmışdır: monqol dilində *şina* «qurd» deməkdir, *a* isə monqol dilində hörmət əlaməti bildirmək üçün sözün əvvəlinə artırılır. Digər tədqiqatçılar isə onu hind-Avropa dilləri ilə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə, *aşina* sözü sak dilindəki *aşana* «ləyaqətli, alicənab» sözündəndir.

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində Çini adlandırmaq üçün işlədilən *tabğaç* sözü soğda dili vasitəsilə göytürk dilinə keçmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində Bizans (Vizantiya) imperiyasının adı kimi işlədilən *Purum* sözü də alınmadır. Bu söz artıq 550-ci ildə Çin dilində *Fulin* şəklində işlənmişdir. Həmin söz mənşəcə parfiyan və soğda dilindəki *Frōm* sözündən törəmişdir. Lakin çinlilər onu birbaşa parfiyan və soğda dillərindən deyil, göytürk dilindən (*Purum* sözündən) almışlar. Deməli, *purum* sözü mənşəcə parfiyan və soğda dillərində işlənən *frōm* sözündəndir.

Bitig «yazı» sözü də Çin dilindən alınmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, türk qəbilələri tarixlərinin erkən dövrlərində İran, toxar, hind və Çin xalqları ilə sıx mədəni-siyasi, iqtisadi, habelə dil təmaslarında olmuşdur.

Həm göytürk yazısı abidələrinin, həm də qədim uyğur yazısı abidələrinin dili ciddi araşdırıldıqdan sonra göytürk və qədim uyğur dillərindəki alınma sözlər haqqında daha ətraflı mühakimə yürütmək olar.

V FƏSİL

SEMASILOGİYA

Semasiologiya dilçilik elminin bir şöbəsidir. Terminin hərfi tərcüməsi işarə, mənə haqqında elm deməkdir. Dilçilikdə semasiologiya termini ilə yanaşı, həmin mənada semantika termini də işlənir. Semantika termini həm də *məna* sözünün sinonimi kimi də işlənir. *Sözün semantikasi* «sözün mənəsi» deməkdir. Dilimizdə bəzən «semantik mənə» ifadəsi də işlənir. M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva və F.M.Ağayevanın tərtib etdikləri «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində (Bakı, 1989) bu iki termin belə aydınlaşdırılır: semantika – 1. Sözün, ifadənin və ya qrammatik formanın mənəsi. 2. Bax: semantologiya. 3. Dil işarələrinin ifadə etdikləri əşya və hadisələrə münasibətlərini öyrənməkdən ibarət dilçilik tədqiqatı (səh. 231). Semantologiya – 1. Dil vahidlərinin mənəsini (məzmununu, daxili cəhətini) tədqiq edən dilçilik bölməsi. 2. Sözlərin və ifadələrin leksik mənalarını və bu mənaların dəyişmə üsullarını tədqiq edən dilçilik bölməsi (səh.233).

Semasiologiya sözün mənəsi və mənənin dəyişməsinə araşdıran dilçilik sahəsidir. Semasiologiya terminini bu mənada ilk dəfə XIX yüzilliyin birinci yarısında alman alimi E.Reyziq işlətməmişdir. Semasiologiya sözün ekstralingvistik xüsusiyyətlərini, sözün ətraf mühitlə, obyektiv gerçəkliklə əlaqəsini tədqiq edir. Dilçiliyin semasiologiya bəhsində sözün mahiyyəti, sözlə onun adlandırdığı əşya, habelə məfhum arasındakı münasibət, sözün mənə strukturu, mənə strukturuna daxil olan ünsürlərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, mənənin dəyişməsi, inkişafı, genişlənməsi və daralması qanunauyğunluqları, sözlərin mənə qrupları, söz variantları, qısa desək, dilin leksik-semantik sistemi və sistemin əsas vahidi olan sözün həyatında baş verən qanunauyğun dəyişikliklər öyrənilir. Semasiologiya sözün mənəsi haqqında elmdir. O, dilçiliyin digər sahələrindən onunla fərqlənir ki, dilçiliyin digər sahələri, məsələn, qrammatika daha çox dildaxili intralingvistik hadisələri, dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarını

öyrənir, semasiologiya isə xarici aləmlə əlaqədar olduğu üçün ekstralingvistik qanunları araşdırır. Məsələn, o öyrənir ki, sözün mənəsi ilə adlandırdığı əşya və hadisələr arasında hansı əlaqələr mövcuddur.

Tədqiqatçıların fikrincə, semasiologiyada iki cür əlaqəni fərqləndirmək zəruridir: 1) sözlər arasındakı əsl semantik əlaqələri; 2) obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələri arasındakı əlaqələri.

Semasiologiyanın əsas məqsədi sözün dünyanı necə əks etdirdiyini öyrənməkdir. «Semasiologiyanın başlıca məqsədi dilxarici (obyektiv) aləmin dil vahidlərində (sözlərdə) nə cür əks olunduğunu öyrənməkdir. Obyektiv aləmin əşya və hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər dilin leksik-semantik sistemini müəyyənləşdirir. Həm də həmin əlaqə və münasibətlər dilin özündə deyil, dildən kənardadır, xaricdədir. Elə hər bir işarə sistemində əsas məsələ odur ki, həmin sistemdən xaricdə olana işarə edilir və işarənin mənəsi də müvafiq sistemdən xaricdə müəyyənləşdirilir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, dilin leksik-semantik sistemində əsl, xalis dil (və ya dildaxili) xüsusiyyətlərin rolu guya azdır. Bu dildaxili xüsusiyyətlərin təsirini və rolunu müxtəlif dillərdə sözlərin mənalarının çox az halda tam uyğun ola bilməsindən görmək olar. Habelə, obyektiv aləmin hadisələri müxtəlif dillərin lüğət tərkibində müxtəlif tərzdə üzvlənir. Bununla belə, semantik dəyişmələrə səbəb olan dildaxili faktorlar son nəticədə dilxarici faktorlarla əlaqədar olub onlardan asılıdır».¹ Dilçilik ədəbiyyatında dildə baş verən dəyişikliklərin xalqın ictimai həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı olduğu haqda kifayət qədər yazılmışdır. Təbii ki, xalqın həyatında baş verən dəyişikliklər dilin qrammatik quruluşuna ya təsir göstərmir, ya da o qədər cüzi təsir göstərir ki, bunu nəzərə almamaq da olar. Xalqın həyatında baş verən dəyişikliklərin dildə öz əksini tapmasından danışırkən ilk növbədə və başlıca olaraq həmin dilin leksik-semantik sistemi nəzərdə tutulur, çünki dilin bütün sistemində

¹ Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, s.108-109.

xarici aləmdəki dəyişikliklərə ən həssas olan bölmə dilin leksik-semantik sistemidir.

Semasiologiyada paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrin müəyyənəşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, nitq sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Lakin nitqin əmələ gəlməsi üçün, ümumiyyətlə, dilin ünsiyyət vasitəsi olması üçün dil vahidlərini – sözləri seçmək və birləşdirmək lazımdır. Sözlərin seçilməsi və birləşdirilməsi prosesində sözlərin mənasında müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Sözlərin seçilməsi prosesində yaranan əlaqəyə paradigmatik, sözlərin birləşməsi prosesində yaranan əlaqəyə isə sintaqmatik əlaqə deyilir. «Assosiativ qruplar tərkibində elə dil vahidləri, topluları olur ki, burada bir vahid müəyyən əlamətlərə görə başqa vahidə qarşı qoyulur. Belə toplular paradigma adlana bilər. Paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr dilin müxtəlif ünsürlərini bir yerə cəmləməklə hər bir vahidin əsl, dildəki mənasını müəyyənəşdirməyə xidmət göstərir. Həmin əlaqələr hər hansı sıradan müəyyən vahidi seçmək və onu digər vahidlərlə birləşdirmək imkanı yaradır. Hər iki (seçmə və birləşdirmə) imkanı sözə tətbiq etməklə onun «leksik mənasını» müəyyənəşdirmək olur. Sözlərin müxtəlif anlam bildirən sözləşmələri tərkibində işlənməsi onun nə semantik vəhdətini, nə də fonetik eyniyyətini pozur. Eyni sözlərin müxtəlif nitq şəraitində işlənməsi ilə bu sözlərin mənasında az-çox dəyişiklik baş verir, lakin söz müstəqil leksik vahidə çevrilir. Əslində, sözlərin hər dəfə bir mətnə işlənməsi ilə onun mənalardan biri aktuallaşmış olur».¹ Leksik-semantik vahidlər arasındakı paradigmatik əlaqə konkret bir mətnə aşkara çıxmır, onu müəyyənəşdirmək üçün bir neçə mətni qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq lazımdır. Sintaqmatik əlaqə isə hər hansı söz birləşməsinin iştirak etdiyi mətnə aşkar olur.

Paradigmatik əlaqə nəticəsində sözlərin təkə mənasında yox, formasında da dəyişiklik baş verir. Buraya, məsələn, xalq etimologiyasının təsiri ilə sözlərin daxili formasında baş verən dəyişikliyi aid etmək olar. Sintaqmatik əlaqə mətnə – sözlərin

birləşməsində təzahür edir. Sözlərin mətn daxilində (söz birləşməsində) tez-tez işlənməsi onun mənasına təsir göstərir.

Semasiologiyanın tədqiqat obyektini sözlərin mənasıdır. Bu obyekt özünü çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, etimologiya, tabu, evfelizm, jarqonlarda büruzə verir. Bunlardan qədim türk yazısı abidələrinin dilində özünü göstərənləri nəzərdən keçirək.

SÖZÜN ÇOXMƏNALILIĞI

Dilçilik ədəbiyyatında çoxmənalılıq polisemiya da adlanır. Sözlərin ilkin, həqiqi mənasından mənanın genişlənməsi və ya daralması zəminində törəyən yeni mənalara sözlərin çoxmənalılığı deyilir. «Dil mənalının spesifikasiyası bundadır ki, dil vahidləri, kateqoriyaları və modelləri və məcazi, struktur motivləşmiş və motivləşməmiş, sistemli və asistemli olur».¹

Hər hansı bir dildə, o cümlədən türk dillərində də tək bir məna olan sözlər mövcuddur, həm də belə sözlər təkə terminlərə aid olmur; təkəmənalı sözlərə ümumişlək sözlər sırasında da rəsmi gəlmək olur. Lakin dildə təkəmənalı sözlər həddindən artıq azdır. Buna görə də türk dillərində sözlərin məcazi məna, çox vaxt yanhş məna verməmək üçün danışan nitqində işlətdiyi sözlərdən əvvəl, «türkün məsəli», «türk demişkən» ifadələrini işlədir.

Dildə olan hər bir söz semantik əlamətlərin (semlərin) məcmusudur, semlərin toplusu sözlərin məna strukturunu əmələ gətirir. Məsələn, *sub* «su» sözlərinin bu əlamətləri vardır: 1) mayedir, 2) şəffafdır, 3) içməyə (insan, heyvan), suvarmağa (bitki) yararır, 4) istidə buxarlanır və soyuqda donur. Sözlərin məna strukturunun tutumu sözlərin bu və ya digər şəraitdə işlətdikdə onun əlamətlərindən (semlərindən) birinin daha aktual işlədilməsinə səbəb olur. Lakin xatırlatmaq lazımdır ki, sözlərin mənasının səciyyəsi üçün onun əlamətlərinin hamısının zahirdə olması zəruridir. Sözlərin əlamətlərinin məcmusu adlandırılan məfhumu qavramağa imkan verir. Sözlərin əşyavi – məfhumu təhkim edilməsi onu təkəmənalı

¹ Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, s. 109.

¹ В. И. Кодухов. Общее языкознание. Москва, 1974, с. 160.

edir. Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı təkmənəli sözdə potensial şəkildə yeni mənalar kəsb edib çoxmənəli sözə çevrilmək imkanı vardır.

Dil vahidi kimi sözün əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o, nitq axımında çoxlu əşya və hadisəyə işarə edə bilir. Dilin inkişafı prosesində, sözün ilkin mənasının daralması və ya genişlənməsi nəticəsində sözün əlamətlərində (semlərindən) biri daha aktuallaşır, müxtəlif əşyavi – məfhumu istiqamətlənmə bir sözdə cəmlənir, beləliklə də sözün çoxmənəlilikyi yaranır. Sözün əlamətləri (semləri) nə qədər çoxdursa, onun əldə etdiyi yeni mənalar da bir o qədər çox olur. Məsələn, *baş* sözünün bu əlamətləri (semləri) vardır: 1) şəklinə görə – dəyirmdir, 2) məkanına görə – insanın ən hündür yeridir, 3) vəzifəsinə görə – insanın bütün hərəkətlərini idarə edir, 4) əhəmiyyətinə görə bədən əsas üzvüdür... buna görə də onun aşağıdakı çoxmənəlilikyi törəyir: 1) şəklinə görə – baş soğan, 2) məkanına görə – dağın başı, 3) vəzifəsinə görə – baş həkim (mühəndis...), 4) əhəmiyyətinə görə – ailənin başı (başçısı). Sözün semlərinin sayı ilə sözün (çoxmənəlilikyinin) mənalarının sayı düz mütənasibdir. Dildə çoxmənəli sözlərin sayı təkmənəli sözlərin sayından qat-qat çoxdur. Bu hökmü türk dillərinə daha çox şamil etmək olar. Dildə tək cə sözlər yox, qrammatik formalar da çoxmənəli olur. Çoxmənəli sözün mənası ümumi semantik əsasla malikdir: çoxmənəli sözün mənalarının hamısı bir leksemə aiddir, bunlar dilin iki və ya daha çox vahidini əmələ gətirmir; sözün mənalarından hətta biri həmin leksemə aid olmadıqda sözün çoxmənəlilikyi itir, məna iki və ya daha çox leksemə aid olur və söz iki və ya daha çox müstəqil vahidə ayrılır – omonimlər əmələ gəlir.

Sözün çoxmənəlilikyi eyni bir sözün həqiqi və məcazi mənasının mövcud olması ilə əlaqədardır. Sözün həqiqi mənası onun ilkin mənasıdır, bilavasitə əşyavi – məfhumu istiqamətlidir, yəni bilavasitə əşyanı adlandırmağa doğru yönəlmişdir; məsələn, *baş* insan bədəni üzvünün adıdır, *at* «at» heyvan adıdır, *aş* «xörək» yemək adıdır və s.

Sözün həqiqi mənası motivasişmiş və motivasişməmiş olur. Motivləşməmiş məna sözün elə mənasıdır ki, onun mənşəyi aydın deyildir. Məsələn, biz insanın bədən üzvlərindən birini *baş* «baş»

adlandırırıq, lakin onun nə üçün başqa cür deyil, məhz bu cür adlandırıldığı bizə məlum deyildir. Eyni sözləri nə üçün bir heyvanı *at* «at», başqa heyvanı *it* «it» adlandırdığımız haqqında da demək olar. Motivləşməmiş mənada sözün mənası ilə səs tərkibi arasında əlaqə ənənəyə uyğun olaraq assosiativ əlaqə vasitəsilə qorunub saxlanır. Motivləşmiş həqiqi məna o zaman yaranır ki, mənənin sözyaratma modeli (sözün hissələrinə üzvlənməsi) və sözyaratma mənası aşkarda olsun, adın əsasını təşkil edən nominasiya (adlandırma) istiqaməti və əlamətini mühafizə etsin. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ata* «ata» və *ana* «ana» sözlərinin mənasını motivasişmiş həqiqi mənaya nümunə göstərmək olar; birinci söz *at* «ad», ikinci söz *aŋ* «anlaq», «tərbiyə» sözlərinə *a* səsinin artırılması ilə əmələ gətirilmişdir; *ata ad verən, ana tərbiyə verən* deməkdir (bax: etimologiya). Sözün məcazi mənası həmişə sözün həqiqi mənasından semantik törəmə nəticəsində yaranır: sözün məcazi mənası həmişə motivasişmiş olur. Sözün məcazi mənası əsasında əmələ gəlmiş həqiqi mənaya bağlıdır və törəmə əşyavi-məfhumu istiqamətə malikdir: söz məcazi mənada həqiqi mənadan fərqlənən əşya, hadisə, keyfiyyət və s. bildirir. Məcəzi mənənin yaranması dil semantikasını insanın əqli (təfəkkür) fəaliyyəti ilə əlaqələndirən xüsusi semantik qanunlar əsasında baş verir. Sözün çoxmənəlilikyi sözün məcazi mənası ilə sıx bağlıdır.

Sözün iki və daha artıq məna ifadə etməsinə çoxmənəlilik deyilir. Artıq göstərildiyi kimi, sözün çoxmənəlilikyinin əmələ gəlməsi prosesində yeni söz yaranmır, mövcud olan sözün ilkin mənası ya genişlənir, ya daralır, sözün semlərindən biri sözün bir mənasında, digəri isə başqa mənasında aktuallaşır. Beləliklə, eyni bir söz bir neçə əşya və hadisəyə işarə edir, bir neçə əşya və hadisəni adlandırır, sözün mənası isə oxşar semlərə görə bir neçə əşya və hadisənin adına köçürülür. Bəzən sözün çoxmənəlilikyini dildə qənaət prinsipi (qanunu), dilin lüğət tərkibinin lüzumsuz genişlənməsinin qarşısını almaq təşəbbüsü kimi qələmə verirlər. Məsələn, H.Ə.Həsənov yazır: «Sözün çoxmənəliliky imkanı dilin ayrılmaz imkanı kimi özünü göstərir və dilin inkişafında əsas məna qanunu kimi qəbul edilir. Sözün bu spesifik xüsusiyyəti dil

vasitələrinin qənaətlə işlədilmə effektini zəruri edir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı hər məfhum xüsusi, ayrıca səs kompleksi tələb etsə, dilin lüğət tərkibi o qədər genişlənərdi ki, onu dərk etməyə həmin dildə danışan kollektivin gücü çatmazdı. Bu da ünsiyyət zamanı dözülməz pozğunluq, anlaşılmazlıq əmələ gətirərdi».¹

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Əgər dildə hər məfhumun özünəməxsus səs kompleksi, yəni söz tələb etdikdə dilin lüğət tərkibi lüzumsuz genişlənər və həmin dildə danışan kollektivin onü dərk etməyə gücü çatmazdısı, bəs onda elə həmin kollektiv nə üçün bir məfhum üçün bir neçə səs kompleksi, yəni söz yaradırdı? Bəs onda dildə sinonimiya hadisəsi, yəni bir neçə sözün bir əşya və hadisəni adlandırmasını nə edək? Yaxşı olmazdı ki, dil sinonimiya hadisəsini yaratmaya idi, bir əşyanı (yaxud məfhumu) bir neçə sözlə adlandırmaya idi, qənaət etdiyi sözlər hesabına omonim sözlərin adlandırdığı əşya və hadisələrin, eləcə də çoxmənalı sözlərin adlandırdığı məfhumların hər birini ayrıca adlandıra idi? Onda sinonimlik də, omonimlik də, sözün çoxmənalılığı da olmazdı, həmin dildə danışan kollektiv də lüğət tərkibini dərk etmək üçün güc sərf etməzdi. Sözün çoxmənalılığının yaranmasında dildəki qənaət prinsipinin əsas rol oynaması haqqında söylənilən fikir uydurmadır. Dildə sözün çoxmənalılığının yaranması dilin daxili inkişaf qanunlarından irəli gəlir və irəlidə deyildiyi kimi, sözün semlərindən müəyyən birinin sözün bu və ya digər işlənmə məqamında aktivləşməsinin (aktuallaşmasının) nəticəsidir. Çoxmənalılıq sözün inkişafıdır, dilin zənginləşməsidir. Dildə ən çox işlənən nitq hissələrinə - isim, sifət, fellərə aid olan sözlər çoxmənalı olur. «Sözün çoxmənalı olması sözün ümumiləşmə və lazım olma dərəcəsi, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu və təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan ziddiyyətdən, məcazlaşmadan asılıdır. Çoxmənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, bir sıra əlavə mənalar kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla

¹ H.Ə.Həsənov. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, s. 36.

yeni mənalar qazanaraq həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, bədii zövqü, əşya və hadisələrin oxşar cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi, məntiqi amillərə əsasən oxşar əlamətlər əsasında məfhumların yaxınlaşdırılması, sözün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla əmələ gəlir».¹

Bütün dilçilik ədəbiyyatında çoxmənalılığa dilin inkişafı kimi baxılır və bu hadisəyə müsbət qiymət verilir: «Məna dəyişmələri əslində sözün məna inkişafına səbəb olur... Yalnız sözün çoxmənalılığı sayəsində dil konkret mənaları müstəqil sözlərlə ifadə edə bilər. Konkret əşya və hadisələr sonsuz miqdardadır. Lakin bunları ifadə etmək üçün heç bir dil həqiqi mənalı sözlərlə ötürə bilməz. Çünki ən zəngin dilin də ifadə ehtiyatları məhdud olub, obyektiv aləmin bütün müxtəlifliyi, hər hansı təbii dil imkanlarının isə məhdudluğudur».²

Sözün çoxmənalılığının yaranmasında məna dəyişmələrinin rolu böyükdür.

Məna dəyişmələri. Sözün mənasının dəyişməsindən danışarkən yeni mənanın yaranma səbəbi və yeni mənanın yaranma üsulunu nəzərdən keçirmək lazımdır.

1. Yeni mənanın yaranmasının səbəbi ekstralinqvistik, dilxarici amillərdir. Yeni məna dilin daxili inkişaf qanunları əsasında yox, cəmiyyətin bu və ya digər əşya və hadisəni adlandırmaq, məfhumu sözlə ifadə etmək ehtiyacından irəli gəlir. Yeni mənanın yaranma üsulu isə dildaxili hadisədir. Yeni məna dilin daxili inkişaf qanunları əsasında meydana gəlir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun həyatında yeni-yeni əşya və hadisələr yaranır, meydana gəlir. Bu zaman həmin əşya və hadisələri adlandırmaq ehtiyacı hiss olunur. Yeni məfhumları adlandırmaq üçün yeni sözlər yaratmaq zərurəti meydana çıxır. Yeni yaranan əşyaları adlandırmaq üçün ya tamamilə yeni sözlər yaratmaq, ya da köhnə sözlərə yeni məna vermək lazımdır.

¹ H.Ə.Həsənov. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1988, s. 37.

² Z. Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979, s.112-113.

Beləliklə, dil yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün yeni sözlər yaratmaq, almaqla yanaşı, dildə artıq mövcud olan köhnə sözlərə yeni mənə vermək üsulundan da istifadə edir.

Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən mənə əlaqəsi əsasında yeni məfhumları adlandırması hadisəsi semantik derivasiya aldanır. Dildə əvvəlcədən mövcud olan və müəyyən əşyanı adlandıran sözlə (daha doğrusu, həmin sözün adlandırdığı əşya ilə) yeni yaranan əşyanın adı (daha doğrusu, yeni əşya) arasında oxşarlıq olduqda assosiativ əlaqə əsasında sözün mənəsi genişlənir.

Bəzən ola bilər ki, obyektiv gerçəkliklər yeni əşya və hadisə yaranmadan da, deməli, əşya və hadisəni adlandırmağa ehtiyac olmadan da sözün çoxmənalılıq meydana çıxır. Bu hadisə o zaman baş verir ki, artıq mövcud olan və dildə özünəməxsus adı olan əşya ekspressiv-emosional əsasda dildə mövcud olan sözlə yenidən adlandırılır. Yeni ad həmin dildə danışan kollektiv tərəfindən qəbul edildikdə əşyanın ikinci adı kimi çoxmənalı söz olur. Bu zaman sözün mənəsinin dəyişməsi artıq ekstralingvistik, dilxarici faktor kimi yox, dildaxil hadisə kimi baş verir. Deməli, dildə semantik dəyişmələr təkcə dilxarici faktorların deyil, həm də dildaxili faktorların nəticəsi ola bilər.

2. Dilçilik ədəbiyyatında yeni mənənin yaranması üsulunun psixoloji və məntiqi konsepsiyaları haqqında məlumat verilir. Psixoloji konsepsiyaya görə, sözdə yeni mənənin yaranması psixoloji assosiasiyaya əsasında meydana gəlir. Yeni mənənin yaranması üsulunun məntiqi konsepsiyası dilçilikdə daha geniş yayılmışdır. Məntiqi konsepsiyaya görə, mənənin dəyişməsinin üç üsulu mövcuddur: mənənin genişlənməsi, mənənin daralması və mənənin köçürülməsi.

I. M ə n ə n i n g e n i ş l ə n m ə s i. Dildə sözün nominativ (adlandırma) funksiyasının genişlənməsinə mənənin genişlənməsi deyilir. Söz və söz birləşməsi əvvəllər müəyyən ixtisasla əlaqədar olaraq dar mənədə və ya termin kimi işlənir. Zaman keçdikcə müəyyən ixtisasa, peşəyə aid olan belə söz ümumişlək sözlər sırasına keçir, onun mənəsi genişlənir, ümumxalq dilinə xas olan mənə kəsb edir. Məsələn, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənmiş bir sıra sözlər müasir türk dillərində

öz mənələrini xeyli genişləndirmişdir. Bu cümləyə nəzər salaq: *Üzə kök teŋri, asra yağız yir kılıntukda eki ara kisi oğlu kılınmış* (KT 51) «Üstdə mavi göy, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». Bu cümlədə, tərcümədən də göründüyü kimi, *teŋri* «tanrı» sözü «allah» mənəsində yox, «göy» mənəsində işlənmişdir. Zaman keçdikcə sözün mənəsi inkişaf etmiş, genişlənmiş və o, həm də «allah» mənəsində işlənmişdir. *Teŋri tæg teŋridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1). «Tanrı tək göylərdə olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Teŋri tæg teŋri yaratmış türk bilgə kağan sabım* (BK 5 1) «Tanrı tək tanrı yaranmış türk müdrik xaqanı sözüüm (budur)». Deməli, *teŋri* «tanrı» sözünün mənəsi genişlənmiş, onun ifadə etdiyi ilkin «göy, səma» mənəyə yeni «tanrı, allah» mənəsi də əlavə olunmuşdur. Müasir türk dillərində *tanrı* sözü istər danışq dilində, istərsə də ədəbi dildə hər iki mənədə işlənir. Yenə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *kök* sözü təkcə mavi, göy (rəng) mənəsində işlənmişdir. Türk dillərinin inkişafı nəticəsində bu söz sonralar göy (rəng) mənəsindən əlavə göylər, səma, Azərbaycan dilində isə habelə göyerti mənəsini də kəsb etmişdir.

II. M ə n ə n i n d a r a l m a s ı. Söz öz mənələrindən birini, yaxud bir neçəsini itirir, əvvəlkinə nisbətən az mənədə işlənirsə, buna mənənin daralması deyilir. Dildə mənənin daralması mənənin genişlənməsinə nisbətən az baş verir. Müasir dillərdə bəzən sözün ümumxalq dilindən alınaraq bütün mənələrdən təcrid edilib təkcə termin kimi işlədilməsi də mənənin daralmasına aiddir. Sözün öz mənələrindən birini və ya bir neçəsini itirib mənəyə daralmasına tarixi, sözün termin kimi işlədilmək üçün digər mənələrdən təcrid edilib bir mənədə işlədilməsinə texniki daralma deyilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *yont* və *yılkı* sözləri ümumiyyətlə dördəyahlı ev heyvanlarının sürüsünü adlandırmaq üçün işlədilirdisə, indi təkcə at «sürüsü» *ılxı* < *yılkı* adlandırılır: *tört adaklığ yılkım* (Y 10) «dördəyahlı ılxım»; *Yerdəki tamkalığ yılkı buŋsız erti* (Y 26) «Yerdəki damğalı ılxı saysız idi»; ... *tört birŋ atlarım, yılkım* (Y 46) «... dörd min at(lar)ım, ılxım»; *Ol yılkıŋ alıp ıglətim* (BK 5 38) «O ılxımı alıb yüksəltdim». Bu

nümunələrdən, xüsusən ... *tört biç atlarım, yilkım* ifadəsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, burada yıldı «ılxı» sözü hətta at «sürüsünə» aid deyildir, at «sürüsündən» başqa yerdə qalan dördayaqlı ev heyvanları «sürüsünə» işarə edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *ton* «don» sözü ümumiyyətlə paltar, geyim mənasını ifadə edir. *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunka üzə olurtım* (KT § 26) «İçi aşsız, bayırı donsuz, pis və zavallı xalqın üstündə oturdum». Müasir türk dillərində *ton* «don» sözünün mənası daralmışdır, indi bu söz təkcə xüsusi qadın paltarı mənasında işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *keyik* sözü əvvəllər ümumiyyətlə vəhşi heyvan mənasında işlənir: *Təzık keyikdə alp ben* (Y 44) «Qaçan keyiklərdən ən igidiyəm». Sonrakı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində, məsələn, Tonyukuk abidəsində bu söz ümumiyyətlə əti yeyilən ov heyvanı mənasında işlənir: *Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurır ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». Artıq «İrt bitig» abidəsində bu sözün dağ keçisi mənasında işləndiyini görürük: *Bars keyik ənggə-mənggə barmış* (IB 46-47) «Bars dağ keçisi ovlamağa getmiş». *Keyik* sözü müasir türk dillərində ceyran mənasında işlənir.

Sözün mənasının daralmasının bir növü də ümumi sözlərin (adların) xüsusi sözlərə (adlara) keçməsidir. Dünyanın bütün dillərində ümumişlək sözlərin xüsusi adlara keçməsi hadisəsinə təsadüf edilir (dillərdə bunun əksi prosesi də – xüsusi adların ümumişlək sözlərə keçməsi prosesi də gedir). Bu zaman sözün ümumi, geniş mənası daralır, o, fərqləndirməyə xidmət edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *Kapağan* (kağan) sözü *kap* «qapmaq» feli və *-ağan* şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Feldən əmələ gələn bu sifət xüsusi ad kimi işlənir. Ümumiyyətlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən türk mənşəli insan adlarının, demək olar ki, hamısı ümumişlək sözlərin mənasının daralmasının nəticəsində yaranmışdır.

III. M ə n a k ö ç ü r ü l m ə s i. Sözlərdə çoxmənalılığın yaranma üsullarından biri də mənənin bir əşyanın adından başqa əşyaya köçürülməsidir. Məna köçürülməsi əşyalar arasındakı oxşar

əlamətlər əsasında baş verir və semlərdən birinin aktuallaşmasının nəticəsidir. Məna köçürülməsinin üç növü vardır: metafora (məcaz), metonimiya və sinekdoxa.

Metafora. Bu termin yunan dilindəki *metaphora* sözündən götürülmüşdür, köçürmə deməkdir. Metafora bir əşya və hadisədə olan əlamət və ya keyfiyyətin başqa əşya və ya hadisədə olan əlamət və ya keyfiyyətə görə birinci əşya və ya hadisənin admın ikinci əşya və hadisəyə köçürülməsinə deyilir. Adətən, metaforada adm köçürülməsi əşyalar arasında rəng, şəkil, hərəkətin xarakteri və s. oxşarlığına əsaslanır. Dildə metafora sözün çoxmənalılığının ən çox yayılması növüdür. Metaforada əşyalar müxtəlif, adlar isə eyni olur. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: ... *yızkə başına bir təgmədi* (KT § 33) «...üzünə, başma biri dəymədi». *Öğrəki ər yoğuru təgirip ı bar baş aşdımız* (T 25-26). «Öndəki döyüşçülər (qarı) tapdalayıb yol açdı, kolluq olan tərəni aşdıq». *Sü başı İnəl kağan Tarduş şad barzun* (T 31) «Sərkərdə (qoşun başı) İnəl xaqan – Tarduş şadı getsin». Birinci cümlədə *baş* sözü öz həqiqi mənasında – insanın başı mənasında işlənmişdir. İkinci və üçüncü cümlələrdə isə *baş* sözü metaforik mənada işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, insanın başı bədənin «zirvəsini» təşkil edir, buradan da *dağın başı* metaforası yaranmışdır və ikinci cümlədə *baş* sözü bu mənada – *dağın başı* mənasında işlənir. Üçüncü cümlədə *baş* sözündə vəziyyət başqadır. Bildiyimiz kimi, insan bədənini, daha doğrusu, insanın bütün davranışını baş idarə edir. Üçüncü cümlədə qoşun başı (sərkərdə) qoşunu idarə edən, qoşuna rəhbərlik edən mənasını verir. Deməli, bu cümlədə *baş* sözü vəzifəsinə görə metaforik mənada işlənmişdir. Kül tigin abidəsində belə bir cümlə işlənir: *Türk bodun yox bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin kañım İltəris kağanıñ, ögim İlbilgə katunıñ teñri töpəsintə tutıp yögürü götürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox (məhv) olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı tərəsində tutub yuxarı götürmüş». Dağın ən hündür yerinə zirvə, tərə də deyilir, insanın ən hündür yeri baş adlanır. Bu cümlədə *töpə* «tərə» sözü tanrının başı mənasında işlənir.

Metanomiya. Termin yunan dilindəki metonymia sözündən götürülmüşdür. yenidən adlandırma deməkdir. Müəyyən səbəbiyyət əlaqəsi nəticəsində bir əşyanın adının başqa əşyaya köçürülməsinə metonimiya deyilir. Metaforada əşyalar arasında müəyyən əlamət oxşarlığına görə ad bir əşyadan başqasına köçürülürdüsə, metanomiyada əşyalar arasında heç bir oxşar əlamət olmur, ad müəyyən əlamətə, məsələn, zaman, məkan və s. əlaqəsinə görə bir əşyadan digərinə köçürülür. Metonimik köçürmədə təkcə əşyalar yox, məhfum da dəyişir. Metonimik köçürmə ən çox zaman və məkanla bağlı olur. Bu cümlələrə diqqət yetirək: *Ol yerlə ben Bilgə Tonyukuk tögürtig üçün sarıq altun, örüñ kümüis, kız, kuduz, əgritəbi, aqı burşız kəlierti* (T 47-48) «O yer mən Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürküclü dəvə, saysız pul (hədiyyə) gətirdi». *Kokalık... altun, kümüis kərgəksiz kəlierti* (BK ç 11) «Yaxşı qoxulu ... qızıl, gümüş saysız-hesabsız qədər gətirdi». Birinci cümlədə *altun* «qızıl» və *kümüis* «gümüş» sözləri öz həqiqi mənalarında – metal mənasında işlənmişdir. İkinci cümlədə isə həmin sözlər artıq metal mənasında yox, həmin metallardan hazırlanmış sikkə – pul mənasını bildirir. Bu, materialın adının həmin materialdan hazırlanmış əşyaya köçürülməsindən başqa bir şey deyildir, yəni metonimik əsasda adın köçürülməsidir.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında *ay* – yerin peyki və *ay* – 30 gün, *gün* «gün» - günəş və 24 saat sözləri də metonimiya hesab edilir: *Elim, kanım, sizə bökmədim, gün, ay azıdım* (Y 44) «Elim, xanım, sizdən doymadım, günü, ayı görməz oldum». *On ay ilti, ögüm oğlan toğdı* (Y 29) «On ay keçdi, anam oğlan doğdu». *Lağzın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim* (BK c 10) «Donuz ili beşinci ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdim». Birinci cümlədə *ay* sözü yerin peyki, ikinci və üçüncü cümlələrdə 30 gün mənasında işlənmişdir. *Kök teñriyə gün, ay azıdım* (Y 10) «Mavi göylər günü, ayı itirdim». *Yigirmi gün olurub bu taşğa bu tamğa kop Yoliğ tigin bitidim* (KT eç) «İyirmi gün oturub bu daşa bu damğanı bütünlüklə (məni) Yoliğ tigin yazdım». *Kün* «gün» birinci cümlədə günəş, ikinci cümlədə gün – 24 saat (ödüş «sutka») mənasında işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində metonimik üsulla çoxmənalılığın yaranması az yayılmışdır.

Sinekdoxa. Sözün çoxmənalılığının təzahür etməsi üsullarından biri də sinekdoxadır. Termin yunan dilindəki *synekdoche* sözündən götürülmüşdür, eyni zamanda nəzərə almaq, eyni zamanda nəzərdə tutmaq deməkdir. Sinekdoxa üsulu ilə mənənin köçürülməsində hissənin adı deyilir, bütövün adı nəzərdə tutulur, yaxud bütövün adı deyilir, hissənin adı nəzərdə tutulur. Sinekdoxa ilk baxışda metonimiyaya bənzəyir. Metonimiyada olduğu kimi, sinekdoxada da adları köçürülən əşyalar arasında qarşılıq mövcuddur. Lakin sinekdoxanı metonimiyadan fərqləndirən əsas əlamət budur ki, sinekdoxada həmişə müqayisə edilən (adı köçürülən) üzvlərdən biri böyük, geniş, ümumi, digəri isə kiçik, dar və xüsusi olur.

Dilçilik ədəbiyyatında sinekdoxanın yaranma şəkilləri, daha doğrusu, sinekdoxa vasitəsilə sözün çoxmənalılığının yaranma üsulları müxtəlif cür təsnif edilir. Dilçilərin bir qismi sinekdoxanın üç tipini göstərir: 1) bütöv əvəzinə hissə, yəni hissənin adı deyilir, bütövün adı nəzərdə tutulur; 2) xüsusi əvəzinə ümumi, yəni ümumi olanın adı deyilir, xüsusi olanın adı nəzərdə tutulur; 3) növ əvəzinə cins, yəni cinsin adı deyilir, növün adı nəzərdə tutulur. Dilçilərin digər qismi sinekdoxanın yaranmasını belə təsnif edir: 1) bədən üzvlərinin adı ilə əlaqədar sözlər bütövlükdə şəxs anlayışını bildirir; 2) geyim, paltar adı şəxs adını əvəz edir; 3) daha ümumi anlayış bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir. Düzdür, sonuncu təsnifin tərəfdarları əvvəlki bölgüyə görə, cəm əvəzinə təkin və növ əvəzinə cinsin işlənməsinə də əlavə edirlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sinekdoxa vasitəsilə sözün çoxmənalılığının əmələ gəlməsi geniş yayılmışdır.

Əsir əvəzinə dil. Məlumdur ki, dil insanın bədən üzvlərindən biridir; dil eyni zamanda nitq orqanıdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əsir tutulmuş adam məfhumu əvəzinə *tıl* «dil» sözü işlədilir: *Kəlməz ersər, tılığ, sabığ alı olur* (T 32) «Gəlməsələr, dil (əsir), söz (məlumat) alaraq otur». *Tılığ kəlierti* (T 36) «Dil (əsir) gətirdi».

Bütöv adam əvəzinə onun bədən üzvlərindən baş, diz deyilir, amma adamın özü nəzərdə tutulur: ... *başlığığ yüküntürmüş, tizligig sökürmis...* (KT § 2) «...başlımı səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş...» ...*tizligig sökürtümüz, başlığığ yüküntürtümüz...* (KT § 18) «dizlini çökdürdük, başlımı səcdə etdirdik».

Adam məfhumu əvəzinə *bod* «boy» sözü işlənir: *Türk sir bodun yerintə bod kalmadı* (T 3-4) «Türk sir xalqı yerində boy qalmadı».

Funksiyaya görə köçürmə. Sözlün çoxmənalılığının yaranması üsullarından biri də əşya və hadisələrin oxşar funksiya yerinə yetirməsinə görə adın bir əşyadan başqa əşyaya köçürülməsidir. Funksional ad köçürmə metafora, metonimiya və sinekdoxadan fərqlənir. Əgər metafora, metonimiya və sinekdoxada bir əşya və ya hadisənin adı digər əşya və ya hadisəyə onlar arasında olan bir oxşar əlamətə görə köçürülürdüsə, funksional köçürmədə əşyalar arasında heç bir oxşar əlamət olmur, lakin əşyaların yerinə yetirdiyi vəzifələr oxşar, çox vaxt eyni olur. Funksional köçürmə sözlün çoxmənalılığının yaranmasında xüsusi yer tutur.

Funksional köçürmədə yeni əşya kölinə əşyanın icra etdiyi funksiyayı yerinə yetirir, əşyaların əlamətləri arasında heç bir oxşarlıq olmur. Mənanın funksiyaya görə köçürülməsi eyni vəzifəli iki əşyanın adı arasında baş verir. Buna görə də funksional köçürmə metaforadan fərqlənir. Metaforada həm səciyyələndirmə, həm də adlandırma mövcuddur, funksional köçürmədə səciyyələndirmə yoxdur, təkə adlandırma vardır. Funksional dəyişmədə sözün yeni mənası meydana gəldikdə onun nominativ mənası unudulur. Dildə mənanın funksional köçürülməsi metaforik köçürməyə nisbətən az baş verir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənanın funksiyaya görə köçürülməsi üsulu ilə sözlün çoxmənalılığının yaranması hadisəsinə az təsadüf edilir. Burada funksional köçürməyə aid iki nümunə verilir: *Sü başı İnəl kağan Tardus sad barzun* (T 31) «Sərkərdə (qoşun başı) İnəl xaqan-Tarduş şadı getsin». *Ebi on kün öñrə ürküp barmış* (MÇ 31) «Evi on gün əvvəl hürküb getmiş». Birinci nümunədə *sü başı* «qoşun başı» ifadəsində *baş* sözü vəzifəsinə görə insan başına oxşadılmışdır. İkinci nümunədə isə

ürk «hürkmək» sözündə funksional məna köçürməsi vardır. Məlumdur ki, hürkmək hərəkəti heyvanlara məxsusdur: heyvanlar qorxudan hürküb qaçır. Məsələn: *Bay ər koñı ürküpən barmış* (IB 40) «Varlı kişinin qoyunu hürküb getmiş». *Ebi on gün öñrə ürküp barmış*, «Evi on gün əvvəl hürküb getmiş» cümləsində isə qorxudan hürkmək funksiyaya görə insan hərəkətinə köçürülmüşdür.

«Məcəzi mənalının ... inkişaf istiqaməti bir sıra dillərdə ümumi qanunauyğunluq təşkil edir. Belə ki, adətən a) məkani mənalardan vaxt (zaman) mənalı törəyir (əksinə yox); b) qorxu, dad və toxunma duyğusu ilə qavranılan əşya adları görmə və eşitmə duyğusu ilə qavranılan əşya adlarına keçir (əksinə yox); c) insan əzələrinin adları cansız əşyaların adlarına keçir (əksinə yox)».¹

OMONİMLƏR

Omonim termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *homos* «eyni» və *onuma* «ad», hərfi tərcüməsi «eyniadlı» deməkdir. Omonim sözlər çoxmənalı sözlərə bənzəyir, lakin onlardan fərqlidir: polisemiya bir sözün müxtəlif məna çalarında işlənməsi özünü göstərir, omonimiyada isə sözlər də müxtəlifdir, mənalı da fərqlidir, eyni olan təkə sözlərin fonetik tərkibidir. Müxtəlif dilçilik ədəbiyyatında omonimlərə, təxminən, eyni cür tərif verirlər: eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonim deyilir. Omonimlər bir-biri ilə məna əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan iürmiş məfhumları ifadə edir. Deməli, polisemiya hadisəsində söz bir, məna çaları müxtəlifdirsə, omonimiya hadisəsində hərəsinin öz semantik mənası olan bir neçə söz mövcuddur. İlk baxışda çoxmənalı sözlərdə də, omonimlərdə də eyni bir fonetik tərkibə malik bir söz bir neçə məna ifadə edir. Əslində belə deyildir. Sözlün çoxmənalılığı özünü yalnız mətn daxilində (söz birləşmələri və cümlələrdə) təzahür etdirir, çoxmənalı sözlərin hamısının ifadə etdiyi mənalı bir mənanın, bir məfhumun müxtəlif çalarlarıdır. Omonimlər isə bir-

¹ Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov. *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Bakı, 1979. s. 178-179.

biri ilə bəzən mənşəcə əlaqəsi olan, bəzən heç bir əlaqəsi olmayan, eyni fonetik tərkibə malik olan, lakin mənaca tamamilə fərqli olan, müxtəlif məfhumları ifadə edən iki və ya daha çox sözdür.

Omonimlərə münasibət dilçilik ədəbiyyatında eyni cür deyildir. Azərbaycan dilçiliyində fonetik tərkibcə eyni, mənaca müxtəlif olan bütün sözlər omonim hesab edilir. Omonimlərə bu baxışa görə, eyni səs tərkibli sifət (*ac*) və fel (*ac+maq*) və ya isim (*köç*) və fel (*köç+mək*) omonim sözlərdir; ümumiyyətlə, fonetik tərkibə görə eyni olan, lakin müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər omonim sayılır. Rus dilçiliyində isə yalnız eyni nitq hissəsinə aid olan fonetik tərkibcə eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlər omonim hesab edilir. Rus dilçiliyində sözlərin omonimlik təşkil etməsi üçün onların şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olması azdur, onlar eyni cür də dəyişməlidir, yəni eyni paradigmaya malik olmalıdır. Bu fikri Azərbaycan dili materialları əsasında izah etsək, məsələn, isim nitq hissəsinə aid olan *köç* sözü *köçün*, *köçə*, *köçü*, *köçdə*, *köçdən* şəklində dəyişirsə (hallanırsa), fel nitq hissəsinə aid olan *köç* sözü *köçürən*, *köçürsən*, *köçdü*, *köçmüşəm*, *köçərsən*, *köçəcəkdir* və s. şəklində dəyişirsə (təsriflənirsə), bu sözlər omonim ola bilməz. Rus dilçiliyinə görə, hətta iki-üç paradigmada eyni olan, sonrakı paradigmada fərqlənən sözlər belə omonim sözlər hesab edilmir. Deməli, Azərbaycan dilçiliyində omonimlik hadisəsi geniş planda, rus dilçiliyində isə dar, spesifik dilçilik planında qəbul edilir. Eyni səs tərkibinə malik olan müxtəlif mənalı sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olursa, belə sözlər omofon hesab edilir. Bu kitabda omonimlik hadisəsi Azərbaycan dilçiliyi baxımından izah edilir. Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəkilcə (fonetik tərkibcə) eyni, mənaca müxtəlif olan sözlər omonim adlanır.

Omonim sözlər xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölünür: əsl omonimlər, omograflar, omofonlar və omofonmlar. Hər qrupa daxil olan sözlərin öz spesifik xüsusiyyətləri vardır.

Əsl omonimlər. Yuxarıda deyildiyi kimi, əsl omonimlər elə sözlərdir ki, onlar şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olur. Məsələn: *ay – ay* (30 gün) (KT şm 1) və *demək* (T 31); *az – az* (xalq adı) (KT ş 19), *az* (qeyri-müəyyən say) (KT ş 16) və *azmaq* (fel) (O 11); *art –*

keçid, *aşırım* (IB 10) və *artmaq* (Y 18); *aş – aş* (KT ş 26) və *aşmaq* (KT ş 17); *at – at* (KT ş 32), *ad* (KT ş 7) və *atmaq* (fel) (Y 38); *ağız – ağız* (IB 40) və *dərə* (Talas çubuğu); *ağıl – ağıl* (IB 72) və *yaxınlaşmaq*, *yığılmaq* (Talas çubuğu); *atlıq – adlı* (MÇ 14) və *atlı*, *süvari* (BK c 1); *bar – get* (KT c 7) və *var* (T 10); *is – iş* (MÇ 17) və *dost* (MÇ 23); *yay – yay* (fəsil) (BK ş 39) və *yaymaq* (O 1); *yan – yan*, *tərəf* (MÇ 25) və *qayıtmaq* (T 23); *yaş – yaş* (göz yaşı; (KT şm 11), *yaş* (adamın yaşı) (BK ş 24) və *gənc* (Y 2); *yüz – üzmək* (BK ş 30) və *yüz* (say) (KT ş 30); *kan – çan* (KT ş 24) və *xan* (T 2); *taş – daş* (T 4) və *bayır* (KT c 12); *ar – aldatmaq* (KT c 5) və *yorulmaq* (KT c 9); *aç – açmaq* (T 28), *ac* (BK ş 37) və *acmaq* (KT c 8); *bat – iti*, *tez*, *sürətlə* (O 10), *batmaq* (KT ş 35) və *pis*, *çirkin* (O 7); *yaz – yaz* (fəsil) (KT şm 8) və *günah* (MÇ 44); *ot – od* (KT ş 27) və *ot* (IB 26), *kol – əl*, *qol* (T 5) və *çay* (MÇ 25); *əlig – əl* (KT ş 32), *heyvan* (IB 36) və *əlli* (say) (KT ş 8); *kop – bütün* (KT ş 30) və *qopmaq* (IB 65); *uç – uc*, *qanad* (T 40) və *uçmaq* (KT ş 16); *təgi – dəyəmək*, *çataraq* (feli bağlama) (KT c 3) və *təki* (qoşma) (KT c 3), *təg – dəymək* (KT c 3) və *tək*, *-dək* (qoşma) (KT şm 10) və s.

Nitq hissələrinə mənsubluğuna görə omonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Tərəfləri yalnız isimlərdən ibarət olan omonimlər: *əlig – əl* (KT ş 32) və *heyvan* (IB 36); *ay – ay* (30 gün) (BK c 10) və *ay* (yerin peyki) (Y 44); *kün – gün* (24 saat) (KT cş) və *günəş* (Y 10); *apa – rütbə* (BK c 13) və *böyük qohum* (KT ş 1); *at – at* (KT ş 7) və *ad* (KT ş 32); *yaz – yaz* (KT şm 8) və *günah* (MÇ 44); *ot – od* (KT ş 37) və *ot* (IB 82); *kol – qol* (T 5) və *çay* (MÇ 25) və s.

2. Tərəfləri yalnız fəllərdən ibarət olan omonimlər: *ar – aldatmaq* (KT c 5) və *yorulmaq* (KT c 9); *aç – açmaq* (T 25) və *acmaq* (KT c 8); *al – almaq* (O 9) və *qulaq asmaq*, *çəitmək* (KT c 7).

3. Tərəfləri isim və fəldən ibarət olan omonimlər: *ağıl – ağıl* (IB 72) və *yaxınlaşmaq*, *yığılmaq* (Talas çubuğu); *az – xalq adı* (KT ş 19) və *azmaq* (O 11); *aş – aş*, *yemək* (KT ş 26) və *aşmaq* (KT ş 21); *art – keçid*, *aşırım* (IB 10) və *artmaq* (Y 18); *at – at* (KT ş 32) və *atmaq* (Y 38); *uç – uc*, *qanad* (T 40) və *uçmaq* (KT ş 16); *ay – ay* (BK c 13) və *demək* (T 31) və s.

4. Tərəfləri isim və saydan ibarət olan omonimlər: *əlig* – *əl* (KT § 32), *heyvan* (IB 36) və *əlli* (KT § 8).

5. Tərəfləri sifət və zərfdən ibarət olan omonimlər: *bat-pis*, *çirkin* (O 7) və *iti*, *tez*, *sürətlə* (Y 10).

6. Tərəfləri sifət və feldən ibarət olan omonimlər: *aç* – *ac* (BK c 37) və *acmaq* (KT c 8); *bat – pis*, *çirkin* (O 7) və *batmaq* (KT § 35).

7. Tərəfləri fel və əvəzlərdən ibarət olan omonimlər: *kop* – *qopmaq* (IB 65) və *bütün* (KT § 30).

8. Tərəfləri fel və qoşmadan ibarət olan omonimlər: *təg* – *dəymək*, *çatmaq* (KT c 3) və *-tək*, *-dək* (qoşma) (KT § 10).

9. Tərəfləri feli bağlama və qoşmadan ibarət olan omonimlər: *təgi* – *dəyərek*, *çataraq* (KT c 3) və *təki*, *qəder* (KT c 3).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən omonim sözlərin demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir, lakin alınma sözlərə də təsadüf edilir; məsələn: *kol* – qol (T 5) və *çay* (MÇ 25) omonimlərindən kol «çay» sözü monqol dilindən alınmışdır.

Omoqraflar. Termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *homos* «eyni» və *grapho* «yazıram», hərfi tərcüməsi «eyni cür yazıram» deməkdir. Omoqraflar yazısı eyni, tələffüzü və mənaları fərqli olan sözlərdir.

Azərbaycan və rus dillərində yazılmış müasir dilçilik ədəbiyyatında omoqrafların təzahürü vurğu ilə əlaqələndirilir: sözdə vurğunun dəyişməsi ilə söz iki cür tələffüz edilir; məsələn: zámok «qəsir, qala» və zamók «kilid», gəlin və gəlin, súzmə və súzmə', qóvurma və qovurmá və s. Qədim türk yazısının, xüsusən göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində omoqraflar həqiqətən də eyni cür yazılan, lakin müxtəlif cür tələffüz edilən (müxtəlif fonetik tərkibdə oxunan) və müxtəlif leksik-semantik mənaya malik sözlərdir; məsələn:

М 1) ö (KT c 8) «öyrənmək», «bilmək»
2) ü (KT c 6, 10) «bölmək»

НН 1) öz (KT § 3, 16, 17, 20, 25) «öz»
2) üz (T 13, 14) «üzmək»

У 1) əl (KT § 32) «əl»

2) el (KT § 14) «el»

УУ 1) bol (KT § 5, 7, 9, 10, 11) «olmaq»

2) bul (KT § 31) «tapmaq»

УУН 1) kul (KT § 7, 20, 21, 24) «qul»

2) kol (MÇ 15) «çay»

ННУ 1) köz (KT § 10, BK § 11) «göz»

2) küz (MÇ 20) «payız»

УУУ 1) köl (KT § 34, § 2) «göl»

2) kül (KT § 26, 27, 30) «Kül» (şəxs adı)

ННУ 1) kör (KT § 8, 19, 30) «görmək»

2) kür (KT § 6) «kür» (cığal, şuluqçu)

НУУ 1) otuz (KT § 4, 14, 32) «otuz»

2) utuz (IB 44) «uduzmaq»

УУУ 1) toğ (KT c 2) «doğmaq»

2) tuğ (MÇ 17) «bayraq»

УН 1) kon (BK § 40) «qonmaq»

2) kan (T 2) «xan»

УУ 1) ər (KT § 11) «ər», «igid», «döyüşçü»

2) er (KT § 31) «i – naqis felinin kökü»

НУУ 1) oğur

2) uğur (III Orxon abidəsi) «uğur»

УУ 1) os (T 1 3) «daxil», «içəri»

2) us (T 3) «quyruq», «at quyruğu»

ННУ 1) kök (KT § 1, 3; BK § 2) «göy», «mavi»

2) kük (T 16, 21, 30; KÇ 4) «kük» (ədat)

УУ 1) ot (IB 26, 82) «ot»; (KT § 27, 37; BK § 27) «od»

2) ut (IB 44, Y 28; Turfan) «udmaq»

НУ 1) oz (KT § 7, BK § 28, 30) «xilas olmaq»

2) uz (BK c 2) «bəzək», «heykəl»

НУ 1) ok (KT § 3, 33, c 3) «ox»

2) uk (BK § 28) «tabe olmaq»

УН 1) ök (T 11, 16, 50, 52) «ök» (ədat)

2) ük (BK c 8) «varlanmaq»

УУД 1) yol (KT § 9) «yol»

2) yul (IB 25) «bulaq»

Omofonlar. Termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *homos* «eyni» və *phone* «səs»; «eynisəsli», «eyni cür səslənən» deməkdir.

Dilçilik ədəbiyyatında omofonlara münasibət müxtəlifdir. İngilis dilçiliyində qrafik (yazı) cəhətdən müxtəlif cür olan, yəni müxtəlif hərflərlə yazılan, lakin eyni cür tələffüz edilən söz omofon adlandırılır; məsələn: *see* [si:] «görmək» və *sea* [si:] «dəniz», *meet* [mi:t] «görüş» və *meat* [mi:t] «ət», *night* [nait] «gecə», *knight* [nait] «cəngavər» və s.

Rus dilçiliyində omofonlar ən çox fonetik hadisələrlə (məsələn, sözün sonunda cingiltili samitlərin qarlaşması və s.) əlaqələndirilir və yenə də müxtəlif cür yazılan, lakin eyni cür tələffüz edilən sözlər omofon hesab edilir; məsələn: *prud* [пруд] «gölməçə» və *прут* [прут] «çubuq» və s. Azərbaycan dilçiliyində omofonların yaranması fonetik hadisə hesab edilir və əsasən, assimilyasiya, dissimilyasiya, müxtəlif mövqələrdə səsin zəifləməsi, kar samitlərin cingilgətli, cingiltili samitlərin kar tələffüz edilməsi ilə əlaqələndirilir; məsələn: *yatsın* və *yazsın* – hər iki söz yassın kimi tələffüz edilir. Lakin son zamanlar Azərbaycan dilində nəşr edilən dilçilik ədəbiyyatında omofonlara münasibət dəyişmişdir. Məsələn, H.Ə.Həsənov yazır: «Omofonlar müxtəlif morfoloji tərkibli olub, səslənmə cəhətdən bir-birinə uyğun gələn, lakin müxtəlif şəkildə yazılan, müxtəlif mənalı sözlərdir. Omofonlarda yalnız söz kökləri deyil, formalar da nəzərdə tutulur. Bunların adətən bir komponenti bir, ikinci komponenti iki söz və ya bir söz və bir qrammatik formadan ibarət olur».¹

Sonra müəllif şərlərdə işlənən cinasları nümunə gətirir:

*El köç eylər bu dağa,
Quşlar qonmaz budağa.
Elə ki, mən dözüərəm,
Heç kəs dözməz bu dağa.* («Bayatılar»)

*Eşqin şərbətini dadmışdı o da,
Tutulmuş varlığı yanar bir oda.* (S.Vurğun)

*İncəsən incidən sən,
Sədəfdən, incidən sən.
Kəsərəm, dilim, səni,
Bilsəm yar incidənsən.* («Bayatılar»)

*Bir deryadır dünya görmüş ataların kamalı,
İnsan oğlu yaratdığı vətəninədən kam alı.* (S.Vurğun)

*Aynabənd bir saray olur bir ayda,
Ona həsrət çəkir ulduz da. ay da.* (S.Vurğun)

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəs aylara, nəs illərə,
Nəsillərdən-nəsillərə,
Keçən bir şöhrətin vardır.* (S.Vurğun)

Əvvələn, sözün müxtəlif morfoloji tərkibli olmasının omofonlara heç bir aidliyi yoxdur; sözün və ya sözlərin morfoloji tərkibi eynidirsə, yəni bu tərkiblər eynilik yaratmışsa, yəni bütöv eyni şəkilli sözlər yaratmışsa, bu tərkiblər sözlər, yəni iki və daha artıq söz yaratmışsa, omofomlara aiddir. İkincisi, müəllifin öz sözlərindən çıxış edib desək, söhbət artıq qrammatik *formadan* gedirsə, bu, fonetika deyil, qrammatikadır. Üçüncüsü, müxtəlif (qrammatik) forma zahirdədirsə, onda omofomdan söhbət gedə bilər. Ümumiyyətlə, omonimlərlə ifadə edilməyən bütün cinaslar, dilçilik baxımından, omofomlardır; omofonlar isə müxtəlif cür yazılan, lakin eyni cür səslənən, mənası müxtəlif olan söz qruplarıdır.

Beləliklə, omofonlara belə tərif vermək olar: yazılışı müxtəlif, tələffüzü eyni olan müxtəlif mənalı sözlərə omofon deyilir. Bu mənada qədim türk yazısı abidələrinin dilində omofonlara təsadüf edilmir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində yazılışı müxtəlif, tələffüzü eyni olan sözlər çoxdur. Belə sözlər qrafikcə bir-birindən fərqlənir, eyni fonetik tərkibdə tələffüz edilir, mənaları da eynidir, eyni məfhumu bildirir. Bunlar omofon olmasa da, onları şərti olaraq omofon adlandırmaq olar. Onda qədim türk yazısı abidələri üçün omofonlara belə tərif vermək

¹ H.Ə.Həsənov. *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Bakı, 1988, s. 57.

olar: yazılışı müxtəlif, oxunuşu (tələffüzü) eyni olan sözlərə omofon deyilir; məsələn:

YK̄A (KT § 26) və	YNB (KÇ 14) kül «kül»
BM̄K̄ (KT § 1) və	YM̄K̄ (T 58) türk «türk»
IN̄A (KT c 6) və	IM̄ (O 7) üküs «çox»
ΣC̄ (KT § 36) və	ΣY (MÇ 16) sanç «sançmaq»
YQ̄Y (T 8) və	YQ̄Y (Y 44) keyik «ceyran»
1X̄K̄? (KT § 12) və	ΛX̄K̄? (Y 3) yetmiş «yetmiş»
1X̄ (KÇ 17) və	ΛX̄X̄ (Y 45) beş «beş»
Y (O 1) və	YX̄ (Y 3) el «el»
δ̄ (KT § 25) və	AX̄ (BK § 41) at «at»
IK̄δ̄ (KT § 33) və	IK̄AX̄ (KÇ 1) atığ «adı»
1C̄ (T 12) və	1C̄X̄ (Y 11) anta «onda»
1C̄ (K 9) və	1C̄X̄ (T 36) antağ «o cür»
D̄ (HT 7) və	D̄X̄ (HT 5) ay «ay»
MȲD̄ (KT § 2) və	MȲD̄ (Y 25) yağı «yağı, düşmən»
δ̄ (KT § 20) və	AX̄ (Y 32) at «ad»
D̄X̄ (KT c 10) və	D̄X̄X̄ (Y 39) bay «varlı»
AD̄ (Y 48) və	AX̄D̄ (Y 45) yaş «yaş»
Yδ̄ (KT § 26) və	AX̄X̄ (Y 45) taş «daş»
1ȲĀ (HT 8) və	1ȲĀX̄ (T 5) arxa «arxa» və s.

Görünür, qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni sözün müxtəlif şəkildə yazılması həmin dildə orfoqrafiya qaydalarının hələ təkmilləşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Orxon abidələrinin mətnlərini Yenisey abidələrinin mətnləri ilə müqayisə etdikdə bu fərq özünü xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir.

Omoformlar. İki və ya daha artıq sözün tələffüz və fonetik tərkibə bir və ya iki formada uyğun gəlməsinə omoform deyilir. Omoformlar sözlərin dəyişməsi, xüsusən isimlərin hallanması və fellərin təsriflənməsi nəticəsində uyğun gəlir, sonrakı paradigmalarda belə sözlə şəkilçi fərqlənir. Buna görə də belə oxşarlığı təsadüfi hesab etmək olar. Müasir türk dillərində omoformlar özünü ən çox poeziyada – şeir dilində, həm də daha çox cinas qafiyələrində göstərir. Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk yazısı abidələri şeirlə yazılmadığı, qədim uйğur yazısı

abidələrində isə şeirlə yazılmış mətnlərdə qafiyə müasir qafiyədən kəskin şəkildə fərqləndiyi üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində omoformların işlənməsinə az təsadüf edilir:

ara (BK §m 4) «aramaq» feli, əmr şəkli, ikinci şəxs, tək və ara (KT § 1) «arasmada» zərfi.

anı (KT § 34) «ol» əvəzliyinin təsirlik halı və Anı (T 24) «Anı» (çay).

ata (MÇ 12) «ad vermək» və ata (Süci) «ata», «tərbiyəçi».

SİNONİMLƏR

Termin yunan dilindəki *synonimon* «eyni cür adlandırma» sözündən əmələ gəlmişdir.

Sinonimlərə müxtəlif cür təriflər verirlər: «Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir».¹ «Bir ümumi mənə ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən mənəyə yaxın sözlərə sinonim deyilir».² A.A.Reformatski yazır ki, sinonimlərə müxtəlif cür səslənən, mənəyə eyni və ya yaxın olan sözlər kimi verilən tərif qeyri-dəqiq və qeyri-müəyyəndir.³

Əgər dubletləri də sinonim hesab etsək (geniş mənada, digər sinonimlik hadisələr kimi, dubletləri də sinonim hesab etmək olar), sinonimlərə belə tərif vermək olar: «Fonetik tərkibə müxtəlif, mənəyə eyni və ya yaxın olan sözlərə sinonim deyilir».

Dilçilik ədəbiyyatında sinonimlərlə dublet sözlər fərqləndirilir. Dildə işlənən eyni mənəli sözlərə dublet deyilir. Adətən, dubletlər müxtəlif mənşəyə malik olur; əksərən, başqa dillərdən alınan sözlər dilin öz sözləri ilə dublet əmələ gətirir. Onlar mənəyə neytral olur, mənə çaları yaratmır, məndə sərbəst şəkildə bir-birini əvəz edə bilər. Dublet sözlər, adətən, termin səciyyəsi daşıyır (Azərbaycan dilindəki *dilçilik və linqvistikə, universitet* və *darülfünun* sözləri kimi). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində,

¹ S.Cəfərov. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1982, s. 64.

² H.Ə.Həsənov. *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. Bakı, 1988, s. 64.

³ A.A.Реформатский. *Введение в языковедение*. Москва, 1967, с. 91.

məsələ, *kaŋ* və *ata* «ata», *ög* və *ana* «ana» və s. sözləri dublet kimi qəbul etmək olar.

Sinonimlər ən çox bədii ədəbiyyatda işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin çox hissəsi bədii ədəbiyyat nümunələri olmadığı üçün abidələrin dilində sinonimlər o qədər də geniş şəkildə işlənmiş, lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində qədim türk qəbilələrinin dili haqqında ümumi təsəvvür yarada biləcək qədər sinonimlərin işləndiyinə rast gəlmək olar:

kaŋ (KT § 5, 11, 12, 15, 16, 21...) – *ata* (Süci) «ata»

ög (KT § 11, 31) – *ana* (Y 41, 51) «ana»

böyük (O 6) – *uluğ* (KT § 28, 40, BK § 34) «böyük, ulu»

ügüz (KT § 17, 37, 39) – *kol* (MÇ 25) «çay»

bar (O 3, 11, 12) – *ket* (Y 15) «getmək»

alp (KT c 6, § 3, 40) – *batur* (Y 29) – *ərən* (O 15) «igid»

edgü (KT c 7) – *yig* (KT § 29, T 37) «yaxşı»

yablak (KT c 7) – *yabız* (O 7) – *bat* (O 7) «pis»

yağuk (KT c 7, § 5) – *yağru* (KT c 5, 7) «yaxın»

süŋüş (KT § 2) – *uruş* (O 10) – *təgdük* (KT § 36) – *təgmə* (Y 10) «döyüş»

üküş (KT c 6) – *kop* (KT c 2) «çox»

ot (KT § 27, 37) – *ört* (T 40) – «od»

kəntü (KT §m 4) – *öz* (BK § 36) «öz»

kün (KT c 5) – *ödüş* (BK c 5) «24 saat, sutka»

kün (KT c 2) – *künəş* (IB 88) «günəş»

kün (KT §m 12) – *küntüz* (T 12) «gündüz»

tün (KT § 27) – *kiçə* (MÇ 13) «gecə»

sü (KT § 2, 12...) – *çərig* (KÇ 9, MÇ 15, 16) «qoşun, ordu»

lağzın (BK c 10, MÇ 11) – *toŋuz* (IB 10) «donuz»

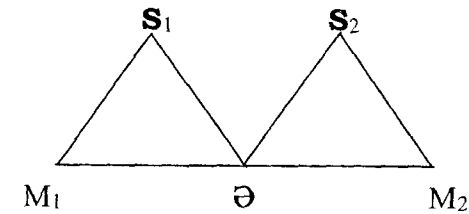
bilgə (KT c 1, 6, § 3, 23...) – *ögə* (Y 26, 45) «müdrək, bilici»

və s.

Sinonimlər eyni bir əşyanın adı olsa da, eyni mənalı sözlər deyildir. Sözlər arasında sinonimlik assosiativ əlaqə əsasında yaranır. Assosiativ əlaqə əsasında eyni bir əşyanın müxtəlif əlamətləri (semləri) təfəkkürdə daha qabarıq şəkildə canlanır. Semin hər yeni təzahürü yeni sözün yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, adlandırma yeniləşir, daha doğrusu, yenidən adlandırma

baş verir. Böyük alman alimi V.fon Humboldt yazır ki, sanskrit dilində fəli gah iki dəfə su içən, gah ikidəli, gah əllə təmin olunan adlandırılır. Hər dəfə müxtəlif məfhum ifadə edilir, amma hər dəfə eyni əşya nəzərdə tutulur. Bu ona görə belə olur ki, dil əşyanın özünə deyil, məfhumu işarə edir.

Deməli, sinonimik hadisədə iki söz eyni bir əşyanı adlandırır, amma onun müxtəlif xüsusiyyətlərini açır. Qrafik şəkildə bunu belə göstərmək olar:

Ə – *əşya*, *S₁* və *S₂* – *müxtəlif sözlər*, *M₁* və *M₂* – *müxtəlif məfhumlar*

Dildə sinonim sözlər müəyyən qanunauyğunluqlara tabe olaraq cərgəyə düzülür. Buna sinonim cərgə deyilir. Sinonim cərgədə sözlər pörəkəndə şəkildə, ixtiyari sıralanmışdır. Sözlərin aralanmasında həmin dil üçün sözlərin leksik-semantik mənası baxımından müəyyən dildaxili qanunauyğunluq hökm sürür. Sinonim sözlər mənacə bir-birinə nə qədər yaxın olsa da, hər halda onların arasında müəyyən incə bir məna fərqi vardır. Mənacə neytral olan, yəni hər cür mətnə işlənən söz əsas söz, aparıcı söz, dominant adlanır. Dominant söz, adətən, neytral mənaya malik olduğu üçün termin kimi də işlədilir. Dominant söz sinonim cərgənin başında durur və dominant sözdən cərgənin sonuna getdikcə sinonim cərgəyə daxil olan sözlərin işlənmə məqamı azalır. Fərz edək ki, sinonim cərgədə 5 söz vardır. Sinonim cərgənin başında duran söz (dominant söz) on üslubi məqamda işlənirsə (əslində, dominant sözün işlənmə məqamı məhdud deyildir), onda sinonim cərgədə beşinci mövqedə duran söz bir və ya iki üslubi məqamda işlənəcəkdir, həm də dominant

sözdən sonra gələn sinonim sözlərin heç biri termin kimi işlənmək hüququna malik deyildir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sinonim cərgə əmələ gətirmək üçün dildə ən azı iki sinonim söz olmalıdır.

Mənşəyinə görə sinonimlər həm dilin öz sözlərindən, həm də dilin öz sözləri və alınma sözlərdən ibarət ola bilər. Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibi mənşəyinə görə araşdırılmasa da, bu dildə türk mənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərin də sinonimlik yaradılmasında iştirak etdiyinə rast gəlmək olur; məsələn: *ügüz* (KT § 39) və *kol* (MÇ 25) «çay» sinonimlərindən *ügüz* sözü türk mənşəlidir, *kol* sözü isə monqol dilindən alınmışdır; *toñuz* (IB 10) və *lağzın* (BK c 10) «donuz» sinonimlərindən *toñuz* sözü türk mənşəlidir, *lağzın* sözü isə monqol dilindən alınmışdır.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin sinonimliyi özünü ən çox isim, sifət və fel nitq hissələrində göstərir. Əgər qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan *kırk artuğu bir* və ya *bir əlig* (hər ikisi «qırx bir» deməkdir) tipli sayları da sinonim hesab etsək, onda sayların sinonimliyindən də danışmaq olar. Hələlik isə *üküş* və *kop* «çox» saylarının sinonimliyini göstərmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərin sinonimliyi, xüsusən fellərin sinonimliyi, demək olar ki, araşdırılmamışdır.

ANTONİMLƏR

Termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *anti* «əks, zidd» və *onyma* «ad»; «əks adlı», «zidd adlı» mənasını verir. Dilçilikdə bu termin mənaca bir-birinə əks olan sözlər üçün işlədilir. Antonimlərə belə tərif verirlər: bir-birinə zidd məna ifadə edən sözlərə antonim deyilir. Bu tərifə azacıq dəyişikliklə demək olar ki, bütün dilçilik ədəbiyyatında rast gəlmək olar. Antonim sözlər arasındakı münasibət xalis semantik səciyyə daşıyır; antonimlər arasında nominativ münasibətlər yoxdur. Buna görə də türk dilləri üçün ən sadə, bəsit, «primitiv» antonim inkarlıq ədatları, inkarlıq şəkilçiləri və eyni bir kökdən bir əlamətin olması və olmamasını bildiren şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sözləri

hesab etmək olar. Məsələn, birinci tip üçün *adi* və *qeyri-adi*, *müəyyən* və *qeyri-müəyyən*; ikinci tip üçün *gəl* – *gəlmə*, *al* – *alma*; üçüncü tip üçün *yağlı* və *yağsız*, *duzlu* və *duzsuz* sözləri antonimdir. Lakin dilçilik, semasiologiya üçün leksik antonimlər, yəni müxtəlif söz köklərindən ibarət olan antonimlər maraqlıdır.

Dildə antonim sözlərin yaranması bizi əhatə edən obyektiv aləmin, gerçəkliyin özünün ziddiyyətli, təzadlı olmasıdır. Fəlsəfədə belə bir kəlam vardır: «İnkişaf ziddiyyətlərin mübarizəsidir». Elə antonimlər də bu ziddiyyətlərin, mübarizənin təzahürü nəticəsində yaranan sözlərdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər antonim sözlərin işləndiyinə rast gəlmək olar.

bar (O 3, KT c 7, 10, § 16, 23, 24) «getmək» – kəl (KT § 20, 23, 28...) «gəlmək»

kit (Y 15) «getmək» – kəl (Kt § 4) «gəlmək»
gün batsık (O 2, BK şm 11) «qərb (günbatan)» – kün toğsık (O 2, KT c 2, § 48) «şərq (gündoğan)»

kün (KT c 2, şm 12) «gün» – tün (KT c 2, § 27) «gecə»
küntüz (KT § 27, T 12, 52) «gündüz» – kiçə (MÇ 13) «gecə»
edgü (KT c 2, 6, 7) «yaxşı» – bat (O 7) «pis»

al (KT § 2, 8, 36, 38) «almaq» – ber (O 5, 6, 10, BK c 7) «vermək»

ölüg (KT şm 9, O 11, KÇ 23) «ölü» – tirig (KT § 29, şm 9) «diri»

öl (KT c 6, 7, 8, § 19, 20, 24) «ölmək» – tiril (KT c 10, § 12) – «dirilmək»

ini (KT § 4, 5, 6, 21) «kiçik qardaş» – eçi (KT 1, 5, 6, 13) «böyük qardaş»

irak (KT c 5, 7) «irəq, uzaq» – yağuk (KT c 7) «yaxın»
bar (O 10, KT § 10, 29, c 9) «var» – yok (KT c 3, 4, 8, 9, § 11, 25, 26) «yox»

yağı (KT § 2, 9, 10, 12) «yağı, düşmən» – eş (T 7, 8, KÇ 7, 17, 21) «dost»

edgü (KT c 7) «yaxşı» – yablak (KT c 7) «pis»
bodük (O 6) «böyük» – kiçig (KT c 3) «kiçik»
edgü (KT § 28, 29) «yaxşı» – yabız (O 7) «pis»
üz (KT § 1) «üst» – as (KT § 1) «alt» və s.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibi mənşəyinə görə hələ kifayət qədər araşdırılmadığı üçün antonimlərin mənşəcə tərkibi haqqında qəti fikir söyləmək hələ tezdir. Lakin az-çox əminliklə demək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində antonimlərin, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir.

Qədim türk yazısı abidələri dilində antonimlər sadə, düzəltmə və tərkibi olur. Ən çox sadə antonimlər işlənir. Bu da onların daha qədim olduğunu göstərir. Düzəltmə, mürəkkəb və tərkibi antonimlərə çox az təsadüf edilir.

Sadə antonimlər:

aç (BK § 37) «ac» - tok (KT c 8) «tox»
 al (KT § 2) «almaq» - ber (BK c 7) «vermək»
 az (KT c 10) «az» - üküş (KT c 6) «çox»
 yay (BK § 39) «yay» - kış (BK c 2) «qış»
 ak (KT § 35) «ağ» - kara (KT § 8) «qara»
 kün (KT c 2) «gün» - tün (KT c 2) «gecə»
 kit (Y 15) «getmək» - kəl (KT § 4) «gəlmək»
 bar (KT c 7) «getmək» - kəl (KT § 4) «gəlmək» və s.

Düzəltmə antonimlər:

uzun (T 52) «uzun» - kışğa (KÇ 23) «qısa»
 yayla (MÇ 20) «yayı keçirmək» - kışla (KT şm 8)

«qışlamaq»

açsık (KT c 8) «aclıq» - tosık (KT c 8) «toxluq»
 ölüg (KT şm 9) «ölü» - tirig (KT § 29) «diri» və s.

Biri sadə, digəri düzəltmə sözdən ibarət olan antonimlər:

öl (KT c 6) «ölmək» - tiril (KT c 10) «dirilmək»
 yoğun (T 14) «yoğun» - yinçgə (T 13) «incə»

öñ (KT § 4) «ön» - arka (T 5) «arxa» və s.

Tərkibi antonimlər:

kün batsık (O 2) «qərb, günbatan» - kün toğsık (O 2) «şərq, gündoğan»

kün ortusıñaru (KT c 2) «cənub» - tün ortusıñaru (KT c 2) «şimal»

Nitq hissələrinə görə, antonimlər ən çox isim, sifət və fellərdən, qismən zərflərdən, nadir hallarda isə saylardan ibarət olur;

saylardan ibarət olan antonimlər yalnız qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunur.

İsimlə ifadə olunan antonimlər:

yay (BK § 39) «yay» - kış (BK c 2) «qış»
 tağ (KT § 12) «dağ» - ağız (IB 40) «dərə»
 ölüg (O 11) «ölü» - tirig (KT c 5) «diri»
 yağı (KT § 15) «yağı, düşmən» - eş (T 48) «dost»
 ini (KT § 31) «kiçik qardaş» - eçi (KT § 31) «böyük qardaş»
 açsık (KT c 8) «aclıq» - tosık (KT c 8) «toxluq» və s.

Sifətlərlə ifadə edilən antonimlər:

ak (KT şm 3) «ağ» - kara (KT § 40) «qara»
 edgü (KT c 7) «yaxşı» - yablak (KT c 7) «pis»
 bödük (O 6) «böyük» - kiçig (KÇ 23) «kiçik»
 uluğ (KT § 34) «ulu» - kiçig (BK § 41) «kiçik»
 arık (KT c 8) «arıq» - səmiz (T 5) «kök»
 uzun (T 52) «uzun» - kışğa (KÇ 23) «qısa»
 yoğun (T 14) «yoğun» - yinçgə (T 13) «incə»
 aç (BK § 37) «ac» - tok (KT c 8) «tox»
 kalın (T 13) «qalın» - yuyka (T 13) «nazik» və s.

Fellərlə ifadə olunan antonimlər:

al (KT § 2) «almaq» - bir (BK c 7) «vermək»
 bar (KT § 34) «getmək» - kəl (KT § 37) «gəlmək»
 kit (Y 15) «getmək» - kəl (BK § 31) «gəlmək»
 yayla (MÇ 42) «yayı keçirmək» - kışla (MÇ 19) «qışlamaq»
 öl (KT § 29) «ölmək» - tiril (BK § 36) «dirilmək»
 tağık (KT § 12) «dağı qalxmaq» - in (KT § 12) «enmək»
 aç (KT c 8) «acmaq» - tod (KT c 8) «doymaq» və s.

Zərflərlə ifadə olunan antonimlər:

ilgəri (KT § 8) «irəli» - kirü (KT § 2) «geri»
 arka (T 5) «arxa» - öñ (BK § 5) «ön, qabaq»
 küntüz (KT § 27) «gündüz» - kiçə (MÇ 13) «gecə»
 kün (KT § 12) «gün» - tün (KT § 27) «gecə»
 kün batsık (BK şm 11) «qərb, günbatan» - kün toğsık (KT § 8) «şərq, gündoğan»
 irak (KT c 7) «irəq, uzaq» - yağuk (KT c 7) «yaxın» və s.
 Qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə ifadə olunan antonimlər:

az (KT c 10) «az» - üküş (KT c 7) «çox»

Antonimlərin mənaca növləri. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın həyatı və fəaliyyəti, obyektiv münasibəti ilə əlaqədar olduğundan onlar obyektiv gerçəklikdəki ziddiyyətləri adlandırmalıdır. Obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr arasındakı ziddiyyətlər isə müxtəlif və rəngarəngdir, deməli, onların adları da müxtəlif və rəngarəngdir. Bu baxımdan antonimləri mənaca belə qruplaşdırmaq olar:

1. İnsanın fəaliyyəti ilə əlaqədar olan məfhumları ifadə edən antonimlər:

edgü (KT § 24) «yaxşı» - ağığ (KT c 5) «pis»

boz (BK § 24) «pozmaq, dağıtmaq» - tik (KT § 16) «tikmək»

yayla (MÇ 20) «yayı keçirmək» - kışla (KT şm 8) «qışlamaq»

aç (KT c 8) «acmaq» - tod (KT c 8) «doymaq»

al (KT § 38) «almaq» - ber (T 6) «vermək»

bar (KT § 23) «getmək» - kəl (KT § 23) «gəlmək»

kit (Y 15) «getmək» - kəl (BK § 28) «gəlmək»

aç (BK § 27) «ac» - tok (KT c 8) «tox»

karı (T 56) «qoca» - yaş (IB 26, 82) «gənc»

atlığ (BK § 41) «atlı, süvari» - yadağ (KT § 28) «piyada» və s.

2. Təbiət hadisələri və varlıqla əlaqədar olan məfhumları ifadə edən antonimlər:

tağ (KT § 12) «dağ» - ağız (IB 40) «dərə»

3. Zamanla əlaqədar məfhum adları ifadə edən antonimlər:

kün (KT c 2) «gün» - tün (T 12) «gecə»

küntüz (KT § 27) «gündüz» - kiçə (MÇ 13) «gecə»

yay (BK § 39) «yay» - kış (BK c 2) «qış» və s.

4. Məkanla əlaqədar məfhum adları ifadə edən antonimlər:

kün batsık (O 2) «günbatan» - kün toğsık (O 2) «gündoğan»

iç (T 13) «iç, daxil» - taş (T 13) «bayır, dışarı»

içrə (KT § 36) «daxili» - taşra (KT § 26) «xarici»

ıraq (KT c 5) «ıraq, uzaq» - yağuk (KT c 7) «yaxın»

ilgəri (KT c 2) «irəli» - kirü (KT § 2) «geri»

yırağaru (KT § 28) «sola, şimala» - birigəri (KT c 2) «sağa, cənuba»

ilgəri (KT c 2) «şərqə» - kırığaru (KT c 2) «qərbə» və s.

5. Əlamət və keyfiyyət bildirən antonimlər:

uluğ (KT § 34) «ulu, böyük» - kiçig (BK § 41) «kiçik»

bödük (O 6) «böyük» - kiçig (KT c 3) «kiçik»

arıq (KT c 8) «arıq» - səmiz (T 5) «kök»

ak (KT şm 3) «ağ» - kara (KT § 40) «qara»

edgü (KT c 7) «yaxşı» - yablak (KT c 7) «pis»

yig (KT c 4) «yaxşı» - yabız (O 7) «pis»

uzun (T 52) «uzun» - kışğa (KÇ 23) «qısa»

yoğun (T 14) «yoğun» - yinçgə (T 13) «incə»

kalin (T 13) «qalın» - yuyka (T 13) «nazik»

aç (BK § 37) «ac» - tok (KT c 8) «tox»

karı (T 56) «qoca» - yaş «IB 82» «gənc»

açsık (KT c 8) «aclıq» - tosık (KT c 8) «toxluq» və s.

Antonimləri müxtəlif baxımdan təsnif edirlər. Ümumiyyətlə, antonimlərin bu tiplərini göstərirlər:

1. Ziddiyyətin dərəcəsinə görə antonimləri iki qrupa ayırmaq olar: mütləq antonimlər və nisbi antonimlər

a) mütləq antonimlər mənaca bir-biri ilə tam ziddiyyət təşkil edən sözlərdir; məsələn:

ak (KT şm 3) «ağ» - kara (KT § 40) «qara»

tağ (KT § 12) «dağ» - ağız (IB 40) «dərə»

küntüz (KT § 27) «gündüz» - kiçə (MÇ 13) «gecə»

yağı (KT § 15) «yağı, düşmən» - eş (T 48) «dost»

ölüg (O 11) «ölü» - tirig (KT cş) «diri» və s.

b) nisbi antonimlərdə ziddiyyət əkslik səciyyəsi daşımır; məsələn:

tağ (KT § 12) «dağ» - yazı (KT § 17) «düzən»

ağız (IB 40) «dərə» - yazı (KT § 17) «düzən»

ak (KT şm 3) «ağ» - boz (KT § 32) «boz»

kara (KT § 40) «qara» - boz (KT § 37) «boz»

2. Etimoloji cəhətdən antonimlər iki qrupa bölünür: a) leksik antonimlər və b) qrammatik antonimlər.

a) Leksik vahidlərdən ibarət olan, leksik cəhətdən təcrid edilmiş antonimlərə leksik antonimlər deyilir; məsələn:

ak (KT § 35) «ağ» - kara (KT § 39) «qara»

bar (KT c 10) «getmək» - kəl (KT § 23) «gəlmək»

yağı (KT § 5) «yağ» - eş (T 48) «dost»
kүн (KT c 2) «gün» - tün (T 42) «gecə»
aç (BK § 37) «aç» - tok (T 8) «tox» və s.

b) Qrammatik cəhətdən təcrid olunan, yəni əks mənalı şəkilçilərin eyni sözlərə artırılması ilə əmələ gələn antonimlərə qrammatik antonimlər deyilir; məsələn:

tüz (KT § 3) «düz» - tüzsiz (KT § 6) «düz olmayan, əyri»
tonluğ (KT § 29) «donlu» - tonsuz (KT § 26) «donsuz»
bas (KT § 35) «basmaq» - basma (KT § 22) «basmamaq»
bol (KT § 5) «olmaq» - bolma (KT § 27) «olmamaq»
olur (KT § 1) «oturmaq» - olurma (KT § 27) «oturmamaq»

və s.

1. İşlənmə sahəsinə görə antonimlər iki qrupa ayrırırlar: a) xalis antonimlər və b) üslubi antonimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən bütün antonimlər xalis antonimlərdir; bu dildə üslubi antonimlərin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də söz yaradıcılığında antonim sözlər fəal iştirak edir; antonim sözlər birləşib mürəkkəb sözlər əmələ gətirir; məsələn:

inili-eçili (KT § 6) «böyükü-kiçikli» (hərfi mənada: kiçik qardaşlı-böyük qardaşlı)
tünlü-künlü (BK cş) «gecəli-gündüzlü»
bəqli-bodunluğ (KT § 6) «bəyli-xalqlı» və s.

TABU VƏ EVFEMİZM

Tabu termini polineziya dillərindən birindən götürülmüşdür: *ta* «qeyd etmək, ayırmaq», *pu* «bütünlüklə» deməkdir; *tapu* > *tabu* «bütünlüklə ayrılmış», «bütünlüklə təcrid edilmiş», «xüsusi qeyd edilmiş» mənasında işlədilir.

Tabu termini dilçiliyə etnoqrafiya elmindən keçmişdir. Cəmiyyətin inkişafının ilkin pillələrində müəyyən məqsədlərlə qoyulan qadağalara tabu deyilir. Qəbilə başçısı vəfat etdikdə onun meyidinə, ona mənsub olan əşyalara toxunmaq, onun adını çəkmək, evinə daxil olmaq, arvadı ilə danışmaq olmaz, çünki bunlar ölüm ruhlarının fəaliyyəti dairəsinə daxildir, ruhlarla

münaqişəyə girmək onların qəzəbinə səbəb ola bilər. Buna bənzər adətlər Asiya, Amerika, Afrika və Avstraliyanın bəzi qəbilələrində hələ də müşahidə edilir. Dilçilikdə ilk zamanlar sözlərin tabu edilməsi əsəri, mifoloji əsasda olmuşdur. Sonralar sözlərin tabu edilməsi dillərdə, o cümlədən türk dillərində geniş yayılmışdır: ölümün, bəzi xəstəliklərin, insana xəsarət toxundura biləcək bəzi əsəri varlıqların, allahların və ruhların adını dilə gətirmək qadağan edilmişdir, tabulaşdırılmışdır. Çox vaxt qəbilənin əsas ov heyvanlarının adı tabu edilir. Bu, insanların qədim zamanlardan əşyaları onların adını bildirən sözlərlə eyniləşdirilməsindən irəli gəlirdi. Zaman keçdikcə dövlət və hərbi sirlər tabu edilmiş, yəni dövlət və hərbi sirlər haqqında danışmaq və ya yazmaq qadağan edilmiş, cəmiyyət inkişaf etdikcə ədəbdən kənar sözlərin, söyüşlərin, vulqar sözlərin ədəbi dildə (istər yazılı, istərsə şifahi nitqdə) işlədilməsinə tabu qoyulmuşdur. Beləliklə, etnoqrafik termin dilçilik termininə çevrilmişdir.

Evfemizm termini yunan dilinin *euphēmeō* sözündən yaranmışdır, mənası «ədəblə danışmaq» deməkdir. Dilçilikdə bu termin tabu edilmiş, qadağan edilmiş sözlərin əvəzinə işlədilməsinə icazə verilən, qadağan edilmiş sözləri əvəz edən sözlərə deyilir.

Tabu və evfemizm hadisəsinə qədim türk yazısı abidələrinin dilində də rast gəlmək olar. Qədim türk yazısı abidələri mətnlərində söhbət düşməndən gedəndə həmişə *ölti* «öldü», *ölürtim* «öldürdüm», *ölürmüş* «öldürmüş», *ölürtümüz* «öldürdük», *yok boltı* «yox oldu», «məhv oldu» və bunlara bənzər sözlər (xəbərlər) işlədilir, söhbət müsbət surətdən gedəndə isə *kərgək boltı* «həlak oldu», *kərgək bolmuş* «həlak olmuş», *uçdı* «uçdu», *uçmuş* «uçmuş», *uça barmış* «uçaraq getmiş», *uça bardı* «uçaraq getdi», *uça bardınız* «uçaraq getdiniz», *kün, ay azıdım* «günü, ayı azdım (yəni, görmədim)», *adırralı bardınız* «ayrılaraq getdiniz», *bökmədim* «doymadım», *adırdım* «ayrıldım» kimi sözlərdən istifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində, bir dəfə də olsun, əksinə, yəni müsbət surət üçün birinci tip, mənfi surət üçün ikinci tip xəbərlərin işlədilməsinə təsadüf edilmir. Deməli, qədim türk yazısı abidələrinin dilində müsbət surətlər üçün *öl* «ölmək» felinin

işlədilməsi tabu edilir və həmin felin əvəzinə yuxarıda göstərilən evfemizmlərdən istifadə edilir; məsələn: *özi yarıltı, kağanı ölti* (KT § 20) «Özü yanıldı, xaqanı öldü». *Kağanın anta ölirtimiz, ilin altımız* (KT § 38) «Xaqanını onda öldürdük, elini aldığımız». *Ediz bodun anta ölti* (KT § 6) «Ediz xalqı onda öldü». *Kuşu tutuk birlə süñüşmiş, ərin kop ölmüş* (KT şm 1) «Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, döyüşçülərinin hamısını öldürmüş». *Alp Şalçı akın binip onlayu təgdi, az eltəbərig tutdı, az bodun anta yok boltu* (KT şm 2-3) «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, az xalqınım eltəbərini tutdu, az xalqı onda yox oldu». Mənfi planda işlədilmiş bəzi nümunələrdən abidələrin mətnlərindən yüzrlə gətirmək olar, lakin yuxarıda göstərilmiş evfemistik ifadələrin düşmən üçün, düşmən haqqında işlədilməsinə rast gəlmək olmaz. Əksinə, müsbət surətlər üçün tabu edilmiş *öl* «ölmək» feli əvəzinə həmişə evfemistik ifadələr işlədilir; məsələn: *İsig, küçüg birür bunça törüg kazğanıp inim Kül tigin özi ança kərgək boltu* (KT § 30) «İşini, gücünü verərək bu qədər qanun qazanıb kiçik qardaşım Kül tigin özü elə vəfat etdi». *Üzə tərrikən lüi yılda yetinç ay küçlig alp kağanımda adıranu bardıñız* (O 12). «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz». *Kağanım kağan... törüg kazğanıp uça barmış* (KT § 15-16) «Atam xaqan... qanun qazanıb uçaraq getmiş». *Bilmədik üçün, yablakın üçün eçüm kağan uça bardı* (KT § 24). «Qanmadığın üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan uçaraq getdi». *İnim Kül tigin kərgək baltı* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin vəfat etdi». *Yağıka yalñus oplayu təgip, opulu kirip özü kışğa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu». *...ilijiz üçün kazğanu öz kuy yıtı siz adırıldıñız* (Y 26) «...eliniz üçün qazanaraq öz sarayınızda, əfsus, siz ayrıldınız». *Uyar bəgimkə adırılıtm, uyar kadaşımka adırılıtm* (Y 17) «Məşhur bəyimdən ayrıldım, məşhur dostumdan ayrıldım». *Kuyda kişimə, yıtı, adıralu bardımız* (Y 18) «Sarayda adamlərimdən, əfsus, ayrılaraq getdik». *Sizimə kün, ay azıdım* (Y 11). «Sizi, günü, ayı görmədim». *Üç oğlıma adırıldım, yıtı bökmədim* (Y 11). «Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus, doymadım». *Kanımkə, elimkə bok-*

madım, kuyda kuñcuyumka adırıldım (Y 8). «Xanımdan, elimdən doymadım, sarayda xanımdan ayrıldım» və s.

Burada qədim türk yazısı abidələri dilindən tabu və evfemizmlərə aid təkə bir nümunə gətirildi. Qədim türk yazısı abidələri dilindən tabu və evfemizm hadisələri hələ lazımınca araşdırılmamışdır.

ETİMOLOGİYA

Etimologiya sözlərin mənşəyini öyrənən dilçilik sahəsidir.

Etimologiya termini yunan dilindən alınmışdır. Yunanca etimologio sözü *etymon* «həqiqət» və *logos* «söz, təlim» sözlərinin birləşməsindən törəmişdir və «sözün mənşəyi haqqında təlim» mənasını verir. *Etimologiya* termininin iki mənası vardır: 1) sözün mənşəyi və 2) sözün mənşəyini öyrənən, araşdıran elm.

Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur ki, ilkin türk sözləri bir hecadan ibarət olmuşdur, iki və daha artıq hecadan təşkil olunan sözlər sonradan yaranmışdır. Çoxhecalı sözlər ya ilkin təkhecalı sözlərin birləşməsi, ya da təkhecalı sözlərə sözdüzəldici şəkildəkilərin əlavə edilməsi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Türk dillərində şəkildəkilərin, habelə köməkçi sözlərin (köməkçi nitq hissələrinin) də müstəqil sözlərdən, leksik-semantik mənası olan sözlərdən əmələ gəlməsi haqqında olan nəzəriyyəni əsas götürsək, onda bu dillərdə iki və ya daha artıq heca təşkil edən sözlərin müstəqil leksik-semantik mənası olan ilkin təkhecalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləmək olar. Lakin nəinki müasir türk dillərində, hətta bizə qədər gəlib çatan ən qədim türk yazısı abidələrinin dilində də təkhecalı sözlərin birləşib yeni söz əmələ gətirməsi prosesini izləmək nəinki çətindir, hətta mümkün deyildir. Bununla belə istər müasir türk dillərində, istərsə türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələrinin dilində sözlərin etimologiyası haqqında müəyyən fikir söyləmək olar: türk dillərində bəzi sözlərin mənşəyi üzəddir və tədqiqat işi aparmadan da onların etimologiyasını izah etmək olar, bəzi sözlərin mənşəyini aydınlaşdırmaq üçün onların üzərində ciddi tədqiqat işi aparmaq və onların etimologiyasını elmi əsaslar üzərində müəyyənləşdirmək olar, üçüncü qism sözlər haqqında

yalnız fərziyyələr irəli sürmək olar, dördüncü qism sözlərin mənşəyi haqqında bir söz demək olmaz.

Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının əlimizə gəlib çatan ən qədim yazılı abidələri göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələridir. Lakin lüğət tərkibinin azlığını çıxsaq, göytürk abidələrinin dili leksikası və qrammatikasının inkişaf səviyyəsinə görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır. Sözlərin formalaşması baxımından da göytürk abidələrinin dili müasir türk dillərindən fərqlənir. Dilin hər hansı qatı baxımından yanaşsaq, göytürk yazısı abidələrinin dili artıq yüksək səviyyədə formalaşmış, təşəkkül tapmış bir dildir – onun inkişafı, demək olar ki, müasir türk dillərinin inkişafı səviyyəsindədir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mövcudluğunun Orxon-Yenisey dövründəki türk dilləri hətta tarix üçün uzun və səmərəli bir inkişaf prosesi keçmişdir və artıq göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində fonetikasi, leksikası, morfoloqiyası, sintaksisi, hətta böyük Orxon kitabələrində üslubiyyatı da yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bir dil kimi təzahür etmişdir. Bu, bir tərəfdən, yaxşıdır – türk dillərinin yaşını tarixin əlçatmaz ənginliklərinə aparır, digər tərəfdən, (sözlərin etimologiyasını araşdıran tədqiqatçı üçün) pisdir, çünki bu dərəcədə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dilin sözləri üzə çıxan etimoloji araşdırmalar üçün, demək olar ki, heç bir material vermir.

Türk dillərində sözlərin etimologiyası haqqında ümumiyyətlə türkologiyada («Türk dillərinin etimoloji lüğəti» - 3 cildə, «Qazax dilinin etimoloji lüğəti» - 4 cildə) olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də (Ə.M.Dəmirçizadənin «50 söz» kitabçası, A.A.Axundovun məqalələri) müəyyən qədər tədqiqat aparılmışdır. Burada məqsəd nəinki müasir türk dillərinin, hətta qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibini etimoloji baxımdan araşdırmaq deyildir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən sözlərin etimologiyasını araşdırmaq ayrıca tədqiqat işidir və böyük zəhmət tələb edir. Burada qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş və türk dillərində sözlərin etimologiyasına həsr edilmiş əsərlərin diqqətindən yayınmış yalnız bir neçə sözün etimologiyası nəzərdə keçirilir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də qohumluq münasibəti bildiren sözlər ilkin sözlərdəndir: *ata, ana, bacı, qardaş, əmi, bibi, xala, dayı, nənə, baba*. Qohumluq münasibəti bildiren sözlərdən təkcə ikisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənir: *ata, ana*. Bu sözlərlə yanaşı, eyni mənada daha iki söz də işlənir: *kaŋ* «ata», *ög* «ana». *Kaŋ* «ata» sözünün etimologiyası qaranlıqdır, lakin *ög* «ana», *ata* və *ana* sözlərinin etimologiyasını aydınlaşdırmaq olar.

Kül tigin abidəsində belə bir cümlə işlənir: *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən». Bu cümlədə iki dəfə *öməzsən* feli işlənmişdir. Fel qeyri-qəti gələcək zamanın inkarının ikinci şəxsin təkindədir. *ö+mə+(ə)z+sən*, inkarlıq və zaman şəkilçilərində yanaşı işlənən ə saitlərindən biri düşür. Göründüyü kimi, sözün kökü ö felidir. Həmin fel özünü Azərbaycan dilindəki *öyüd, öyrən, öyrəş, öyrət* sözlərində də göstərir. Ö felinə *g* şəkilçisini (samitini) artırmaqla *ög* ismi yaranır. Hər iki söz arasında sıx mənə əlaqəsi mövcuddur: *ö* feli «öyrətmək» mənəsi ifadə edir, *ög* ismi isə *öyrədən, öyüd verən, nəsihət verən* mənəsindədir; məlumdur ki, uşağa münasibətdə ananın əsas vəzifəsi onu öyrətməkdir, ona təlim-tərbiyə verməkdir. Yeri gəlmişkən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *ögə* sözü də *ö* felindən əmələ gəlmişdir: *ö+gə*: *-gə* şəkilçisi nəyə isə maliklik məfhumu mənəsmə əmələ gətirir. *Ögə* - *ö-yə* (bilyə, savada) malik olan, yəni *b i l ə n, b i l i y i o l a n, b i l i c i* deməkdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sıx-sıx işlənən *bilgə* sözü də *bil* felinə *-gə* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlmişdir: "bilici", "müdrük" mənalarını ifadə edir.

Müasir türk dillərində *ata* və *ana* sözləri sadə söz kimi təqdim edilir, lakin *ög* «ana» sözü kimi bu sözlər də törəmə, düzəltmədir.

Moyun çör abidəsində belə bir cümlə işlənir: *Tay bilgə tutuğ... yabğu atadım* (MÇ 11-12) «Tay bilgə tutuku... yabğu adlandırdım» (yəni *yabğu adı verdim*). Buna bənzər bir cümlə də Kül tigin abidəsində işlənir: *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KT ş 20). «Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik». Bu iki cümlədə «atadım» və «at birtimiz» sözlərinin (fellərinin)

semantik mənası birdir: ad vermək. *Atadım* sözü bu tərkib hissələrinə ayrılır: *at* «ad» (isim)+*a* (adlardan fel düzəldən şəkilçi; bu şəkilçi müasir türk dillərində də adlardan fel əmələ gətirir; məsələn, *san* «say»- *sana* «saymaq»)+*dı* (şühudi keçmiş zaman şəkilçisi)+*m* (birinci şəxsin təki). Deməli, felin kökü *ata* sözüdür və o *at* «ad» ismindən törəmişdir, "ad vermək" mənasını ifadə edir. Bütün dünya dillərinin, o cümlədən türk dillərinin qədim dövründə onlarda işlənən sözlərin sinkretik, diffuz məna daşdığına nəzərə alsaq, onda deyə bilərik ki, *ata* sözü "ad ver (mək)" mənası ilə yanaşı "ad verən" mənasını da ifadə etmişdir. Beləliklə, *ata* sözü əvvəllər fellik məfhumu ilə yanaşı, "ad verən" mənasını daşımış, sonralar tam substantivləşərək indiki "valideynlərdən biri" mənasında işlənmişdir. Türk xalqlarının həyat tərzi nəzərə alsaq, valideynlərdən birinə verilən bu ad sözün leksik mənasında özünü tam doğruldu: köçəri maldarlıq həyat tərzi şəraitində ata uşağı hazırlamış, ona ad vermiş (türk xalqlarında uşağa adı, adətən, ata qoyur), lakin uşağın böyüməsindən, tərbiyəsindən xəbəri olmamışdır, çünki onun həyatı at belində keçmişdir, ya çöldə ilxısını, naxırını, sürüsünü, davarını otarmaqla məşğul olmuş, ya da başı hərbi yürüşlərə qarışmışdır. Yuxarıda *ög* "ana" sözünü araşdırarkən gördüyümüz kimi və aşağıda *ana* sözünü təhlil edərkən görəyimiz kimi, uşağın təlim-tərbiyəsi ilə ana məşğul olmuşdur.

Ana sözü də *ata* sözü kimi törəmə, düzəlmə sözdür. Sözün kökü *an* ismidir. Bu söz müasir Azərbaycan dilində *anmaq* (yada salmaq) felində, *anlaq* (*an+laq*) ismində və *anlamaq* (*an+la*) "başla düşmək" felində özünü qoruyub saxlamışdır. *-a* şəkilçisi haqqında bir az əvvəl artıq danışılmışdır. *Ana* "an verən", yəni təlim-tərbiyə verən, anlaq verən deməkdir. Bu, istər qədim türk üçün, istərsə müasir türk üçün (fərqi yoxdur) həqiqətən də belədir: müasir türkün ailəsində ananın öhdəsinə düşən vəzifə qat-qat artsa da, yenə də uşağın tərbiyəsində əsas amil anadır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *böyük qardaş* və *kiçik qardaş*, *böyük bacı* və *kiçik bacı* məfhumlarının hərəsini ifadə etmək üçün ayrıca sözlər mövcuddur, lakin ümumiyyətlə, *bacı* və *qardaş* məfhumlarını ifadə etmək üçün ayrıca sözlər yoxdur.

Qardaş sözü haqqında Ə.M.Dəmirçizadənin tamamilə doğru olan araşdırması vardır: *qarın+da+eş*; yerlik halda olan *qarın* sözünün göytürk dilində tez-tez, müasir Azərbaycan dilində isə nadir hallarda işlənən və "dost" mənasını ifadə edən *eş* sözü ilə birləşməsindən əmələ gəlmişdir, «qarında dost» mənasını verir.

Bacı sözü *bac* kökündən (*bac* - xərac, *bac* "verilən bir şey") və *-ı* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir; *-a* şəkilçisi "vermək" məfhumu ifadə edirdisə, *-ı* şəkilçisi "verilmək" məfhumu ifadə edir. *Bacı* «bac olaraq, bac kimi verilən» deməkdir.

Türkoloji ədəbiyyatda birinci və ikinci şəxs tək və cəm əvəzliliklərinin mənşəyi də düzgün izah edilmir. Guya bu əvəzliliklərin cəmi suppletivizm yolu ilə onların təkindən törəmişdir.

Türk dillərinin ən qədim dövrlərində ümumiyyətlə birinci şəxs üçün *bi*, ümumiyyətlə ikinci şəxs üçün *si* sözü işlənmiş, tək və cəm hələ bir-birindən ayrılmamışdır. Sonralar tək və cəmi ayırmaq üçün *təkə - n*, *cəmə - z* şəkilçisi artırıb. Tək kəmiyyətini əmələ gətirmək üçün artırılan *n* şəkilçisinin səbəbini (etimologiyasını) izah etmək olmur, cəmi əmələ gətirmək üçün *-z* şəkilçisinin artırılması aydındır; *z* ünsürü türk dillərinin ən qədim dövründə cütlük kəmiyyətini yaratmış, tədricən cəmlilik mənasını kəsb etmişdir. Beləliklə, birinci şəxsin təki *bin*, cəmi *biz*, ikinci şəxsin təki *sin*, cəmi *siz* əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Cəm əvəzliliklərdə, qırğız dilindən başqa, sonrakı inkişaf dövründə heç bir fonetik, habelə qrammatik dəyişiklik baş verməmişdir; qırğız dilində isə ikinci şəxsin cəmində ümumtürk *siz* əvəzliyi əvəzinə *siler* əvəzliyi işlənir (ümumiyyətlə, ikinci şəxsin ifadə edən *si* əvəzliyi üzərnə cütlük kəmiyyəti bildirən *z* ünsürü əvəzinə, qeyri-müəyyən cəmlilik bildirən və güman ki, sonralar yaranan *-ler* şəkilçisi artırılır). İkinci şəxsin təkində bəzi türk dillərində *sin* şəklində qorunub saxlanmış, digərlərində isə qapalı *i* saitinin açıqlaşmağa doğru inkişafı nəticəsində *sen*, *sən* şəkilləri yaranmışdır. Birinci şəxsin təkində isə, müasir türk dili istisna edilməklə, daha böyük şəkil dəyişiklikləri baş vermişdir. Müasir türk dilində qapalı *i* saitinin açıqlaşmağa doğru inkişafı

ilə əlaqədar *bin* şəkli *ben* şəklinə düşmüşdür. Digər türk dillərində dəyişiklik təkçə saitlə bitmir. Əvvəl, türk dilləri üçün səciyyəvi hal olan *b* səsinin *m* səsinə keçməsi baş vermiş, sonra isə qapalı *i* saitinin açıqlaşmağa doğru inkişafı nəticəsində onun *e* və *ə* variantları törəmiş, indi müasir türk dillərinin böyük əksəriyyətində işlənən *min*, *men*, *mən* şəkilləri yaranmışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci və ikinci şəxs əvəzlilərinin göstərilən bütün variantları işlənir: *ben*, *min*, *men*, *mən*, *biz*; *sin*, *sen*, *sən*, *siz*.

Türk dillərinin qədim dövrlərində sözlər sinkretik, diffuz mənaya malik olmuşdur, yəni eyni bir söz eyni zamanda həm ad, həm də fel mənaları daşımışdır. Sonralar həmin sözlərə addüzəldən şəkilçilər artırmaqla adlar, feldüzəldən şəkilçilər artırmaqla fellər əmələ gəlmişdir. Məsələn, türk dillərinin qədim dövrlərində *kō* sözü eyni zamanda həm görmək prosesini, həm də bu prosesi icra edən alətin adını bildirmişdir, sonralar proses və aləti bir-birindən ayırmaq üçün həmin sözə şəkilçilər əlavə etmişlər; fel yaratmaq üçün *-r* şəkilçisindən, isim yaratmaq üçün *-z* şəkilçisindən istifadə edilmişdir: *kōr* "görmək", *kōz* "göz". Görünür, türk dillərində ilkin sinkretik, diffuz köklərdən ümumiyyətlə fel yaratmaq üçün *-r*, isim yaratmaq üçün *-z* ünsüründən istifadə edilmişdir. Türk dillərinin, o cümlədən qədim türk yazısı abidələri dilinin faktları bu fikri sübut etmək üçün əsas verir. Məsələn, *kut* sözü ilkin sinkretik kök kimi həm «bəxt», həm də «bəxti olmaq» mənalarını bildirmişdir, bu sözə *r* ünsürü artırmaqla fel, *z* ünsürü artırmaqla ad əmələ gəlir: *kutur* "qudurmaq", *kutuz* "qutuz".

Türk dillərinin ən qədim dövrlərində ilkin türk sözlərinin fəaliyyəti təkçə sinkretik ad-fel vəzifəsi daşması ilə bitmir. Türk dillərində təkhecalı sözlər daha geniş mənə daşmış, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq belə sözlər müxtəlif ünsürlər (bunları hətta şəkilçi adlandırmaq olmaz) artırmaqla onların mənası konkretləşdirilmişdir. Məsələn, on birinci Yenisey abidəsində "getmək" feli mənasında *ki* sözü təsadüf edilir. Görünür, türk dillərinin qədim dövrlərində *ki* sözü ümumiyyətlə hərəkət

məfhumu ifadə etmişdir. Sonralar türk dillərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu sözə müxtəlif ünsürlər artırmaqla hərəkətin növü konkretləşdirilmişdir: *t* ünsürü danışandan uzaqlaşan hərəkət məfhumunu (*kit* "get"), *l* ünsürü danışana yaxınlaşan hərəkət məfhumunu (*kil* "gəl"), *r* ünsürü nə isə daxilə yönələn hərəkət məfhumunu (*kir* "gir"), *ç* ünsürü maneəni dəf etməklə icra edilən hərəkət məfhumunu (*kiç* "keç"), *z* ünsürü pərakəndə şəkildə icra edilən hərəkət məfhumunu (*kiz* "gəz") ifadə edən söz əmələ gətirmişdir.

Qədim türk dilində *tabış* "tullanmaq, hoppanmaq" mənasını bildirmişlər. Bu sözə daimi xasiyyət mənası yaradan *-ğan* şəkilçisi artırmaqla xasiyyəti tullana-tullana, hoppana-hoppana qaçmaq olan *tabışğan* "dovşan" adı (isim) yaradılmışdır. Sözlərin bu cür etimonlaşdırılmasına qədim türk yazılı abidələrinin dilindən yüzlərlə nümunə gətirmək olar.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində bəzi xüsusi insan adlarının da etimonu maraqlıdır. Nümunə üçün iki adın etimonunu açaq: *İltəriş* və *Kapağan*.

İltəriş xaqan Aşina qəbiləsinin başçısı olanda, hələ 682-ci ildə Çin istibdadına qarşı üsyan qaldırmazdan əvvəl Çin qaynaqlarında Qu-du-lu xan adlandırılır. Bu, göytürk dilində Kutlığ xan antroponiminin çinçə transkripsiyasıdır. *Kutlığ* sözü iki morfemdən ibarətdir: *kut* Azərbaycan dilində "bəxt" deməkdir, *lığ* şəkilçisi isə Azərbaycan dilindəki bir şeyin varlığını bildirən *-lı* şəkilçisi ilə ekvivalentdir. Deməli, göytürk sözü *Kutlığ* müasir Azərbaycan dilində *bəxtli*, *xoşbəxt* sözlərinə bərabərdir. Kutlığ xan türk dövlətinin başında durandan sonra İltəriş/Eltəriş xaqan adını qəbul edir. Bu da onun yeni ictimai vəziyyətini əks etdirirdi. *İltəriş/Eltəriş* sözü üç morfemdən ibarətdir: *İl/El* sözü Azərbaycan dilində *el*, *ölkə*, *xalq*, *dövlət* mənasını verir, *təri* sözünün göytürk yazısı abidələrindəki *törü* sözü ilə əlaqələnlirmək olar, müasir Azərbaycan dilindəki *qanun*, *qayda*, *adət-ənənə* sözlərinin mənasını özündə birləşdirir, *-ş* morfemi isə qayıdışlıq, özündə toplama, özündə əks etdirir.

mə məfhumu bildirir. Beləliklə, İltəriş/Eltəriş xaqan elin qanununu özündə cəmləyən xaqan mənasını verir.

İltəriş xaqandan sonra türk dövlətinin başçısı Kapağan xaqan olur. Kapağan xaqanın türk taxtına oturmazdan əvvəlki türk adı türk mənbələrində təsbit edilməmişdir. Çin mənbələrində onu Mo çjo adlandırırlar. Çjo sözü Çin dilində ən yüksək (generaldan da böyük) hərbi rütbəni ifadə edir, göytürk dilində bu rütbə *çur* və ya *çor* sözü ilə göstərilir (göytürk əlifbasında *o* və *u* sait səsləri bir işarə ilə göstərilir). Buna görə də qaynaqlar onun türk adını çox vaxt *Moçur* kimi qeyd edirlər. Lakin məlumdur ki, Çin dilindəki *Mo* sözü göytürk dilində işlənən *bəg* "bəy" sözünün Çin transkripsiyasında verilməsindən başqa bir şey deyildir. Onda Çin transkripsiyasındakı *Mo çjo* heroqlifləri göytürk dilində *Bəg* (Azərbaycan dilində bəy) *çur* və ya *Bəg çor* kimi verilməlidir. Deməli, Kapağan xaqanın taxta oturmazdan əvvəlki türk adı Bəg çor olmuşdur. O, İltəriş xaqanın ortancıl qardaşdır, İltəriş xaqan vəfat etdikdən sonra türk taxtına oturur və Karağan xaqan adı qəbul edir. *Kapağan* sözü iki morfemdən ibarətdir: *kap* feli Azərbaycan dilindəki "qapmaq" feli ilə eyni kökdəndir və eyni mənanı ifadə edir; - *ağan* şəkilçisi də müasir Azərbaycan dilində işlənir. Bu şəkilçi həm göytürk, həm də müasir Azərbaycan dilində fəllərə artırıldıqda daimi xasiyyət, əlamət bildiren sifət əmələ gətirir. *Kapağan* "qapağan" xasiyyəti qapmaq olan deməkdir. Göytürk dilində *kapağan* sifəti substantivləşərək isim kimi işlənir və xaqanın adının Azərbaycan dilindəki (alınma) *fateh* sözünün mənasını verir; *Kapağan kağan* "Qapağan xaqan" və ya "Fateh xaqan" deməkdir. Yeri gəlmişkən, dördüncü Yenisey abidəsindəki *Kıyağan* adı da *kıy* "qıymaq, doğramaq" felinə - *ağan* şəkilçisini bitişdirməklə əmələ gəlmişdir və xasiyyəti qıymaq, yəni doğramaq olan deməkdir.

Sözün etimologiyasını müəyyənləşdirmək xüsusi bilik və vərdişlər tələb edir. Xarici oxşarlığa görə sözün etimologiyasını açmaq əksər hallarda səhvə səbəb olur. Xaricə oxşarlığa görə sözün etimologiyasını müəyyənləşdirmək dilçilik elmində "xalq etimologiyası" adlandırılır. Etimologiya isə ciddi elmi əsaslar

üzərində qurulmalıdır. Sözün etimologiyasını elmi əsaslar üzərində, düzgün müəyyənləşdirmək üçün həmin sözün mənsub olduğu dilin leksikasını (lüğət tərkibini), qrammatikasını - qrammatik qanun və qaydalarını, tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını, habelə həmin sözün işləndiyi dilin mənsub olduğu xalqın tarixini mükəmməl bilmək lazımdır. Sözün etimologiyasını müəyyən etmək istərkən, həmin sözü hər hansı bir dilin sözləri ilə deyil, lazım gələrsə, qohum dillərin sözləri ilə müqayisə etmək olar. Bütün bu tələblərə riayət edilməzsə, tədqiqatçı fantastik, lakin elmi baxımdan tamamilə səhv olan nəticələrə nail ola bilər.

ONOMASTİKA

Dilçilikdə *onomastika* termini üç mənada işlənir:

1. Dildə işlənən xüsusi adların toplusu.

2. Antroponimiya - dildə olan şəxs adları.

3. Dilçilikdə xüsusi adları (antroponim və toponimləri) araşdıran şöbə. Xüsusi adları araşdıran dilçilik şöbəsi bəzən onomasiologiya da adlanır.

Onomastika - xüsusi adlar haqqında dilçilik şöbəsi cəmiyyətin ictimai həyatı və fəaliyyətini öyrənən digər elm sahələri - etnoqrafiya, tarix, məntiq, coğrafiya, cəmiyyətşünaslıq (sosiologiya), ədəbiyyatşünaslıq, dilçiliyin başqa sahələri ilə sıx əlaqədardır: öz tədqiqatlarında onomastika həmin elmlərə müraciət etdiyi kimi, həmin elmlər də onomastikaya müraciət edir. Buna görə də həmin elmlər çox vaxt onomastikanı dilçilik sahəsi yox, öz sahələri hesab edir: məsələn, coğrafiyaşünasların fikrincə, onomastikanın bir şöbəsi olan toponimika coğrafiyanın, tarixçilərin fikrincə isə onomastikanın bir şöbəsi olan antroponimiya tarix elminin bir sahəsidir. Tarixçilər antroponim və toponimlər vasitəsilə artıq tarix səhnəsindən çıxmış xalqların tarixini və yayılma ərazisini müəyyənləşdirməyə səy edirlər. Məsələn, Şərqi Avropanın cənub çöllərində Qara və Azov dənizlərinə axan çayların, demək olar ki, hamısının adında *d* və *n* səslərinin işlənməsi (Don, Dnepr, Dnestr, Dunay) tarixçiləri bu qənaətə

gətirmişdir ki, bu çayların adında qədim skif dilində *su* mənasını verən *don* sözü işlənir və onların fikrincə, deməli, qədim zamanlarda bu çöllərdə skif qəbilələri yaşamışdır. Başqa bir misal. Mixi əlifba ilə yazılmış akkad abidələrində tez-tez təsadüf edilən şumer antroponimləri alimləri iki bir-birilə əlaqədar nəticəyə gətirmişdir: 1) qədim zamanlarda bizim eradan əvvəl III minilliyin sonunda akkad qəbilələri Dəclə və Fərat çayları sahilindəki ovalığa (Mesopotamiyaya) gəlməzdən əvvəl burada güclü Şumer dövləti mövcud olmuşdur; 2) şumerlər türkdilli xalq olmuşdur, hər halda şumer dili flektiv yox (akkad dili flektiv dillərə daxildir), aqlütinativ dil olmuşdur. Göründüyü kimi, birinci halda toponimlər, ikinci halda antroponimlər tarixçilərə mühüm kəşflər etməkdə kömək etmişdir. Təbii ki, bu kəşflərin edilməsində toponim və antroponimlər yeganə mənbə olmamışdır.

Əslinə qalanda, dildə işlənən sözlər ad ifadə edir: isimlər əşyaların, sifətlər əlamət və keyfiyyətin, saylar miqdar və sıra bildirən məfhumların, əvəzlilər əşyaları əvəz edən məfhumların, fəllər hərəkət və halın və s. adıdır. Adlar iki qismə bölünür: ümumi adlar və xüsusi adlar. Ümumi adlar ayrı-ayrı əşya və hadisələrin daxil olduğu eynicinsli əşya və hadisələri adlandırır; məsələn, heyvanlar: ingək "inək", biçin "meymun", at "at", koç "qoyun", tiyin "dələ", keyik "keyik", tabışğan "dovşan", adığ "ayı", toñuz "donuz", öküz "öküz", ingən "dəvə", kis "samur", it "it", bars "bars", böri "qurd", arslan "aslan" və s. *Heyvan* sözü sadalanan heyvanlar üçün ümumi addır. Əslində sadalanan heyvan adları da ümumi adlardır, məsələn, yer üzündə milyonlarla heyvana *at* deyilir. Eləcə də adam və ya insan adı ilə qoca və cavan, kişi və qadın, qız və oğlan, uşaq kimi adlar ümumiləşdirilmişdir. Öz növbəsində kişi adı da ümumi addır, çünki Yer kürəsində hər birinin öz xüsusi adı olan milyonlarla kişi cinsli adam üçün ümumi addır.

Xüsusi adlar ümumi adlardan fərqlənir. Xüsusi adlar milyonlarla eyni cinsli şəxs, əşya və hadisəni bir-birindən fərqləndirmək üçün onların hər birinə verilən şəxsi (personal) addır.

Düzdür, burada da şərtlilik vardır, belə ki, indiki dillə desək, hətta bir neçə şəxsin adı, atasının adı və soyadı eyni ola bilər. Lakin buna baxmayaraq, xüsusi ad eyni cinsli əşyalar arasında bir əşyanı fərdiləşdirir, onu həmcinslərindən ayırır, fərqləndirir. Onomastika məhz bu cür adları araşdırır, öyrənir.

Ayrı-ayrı əşyaları öz həmcinslərindən fərqləndirmə, yeni adqoyma xalqın milli şüurundan, adət-ənənəsindən, dinindən və dilindən asılıdır. İstər antroponimlər, istərsə toponimlər ilk növbədə milli səciyyə daşıyır. Məhz buna görə də xüsusi adlar, ilk növbədə antroponimlər bir dildən başqa dilə tərcümə edilmir və həmin dilin fonetik imkanları dairəsində toxunulmaz saxlanılır. Əslinə qalanda toponimlər də tərcümə edilməməli, toxunulmaz saxlanılmalıdır, lakin təəssüf ki, bəzən bu şertə əməl edilmir, toponimlər "milliləşdirilir".

Qədim zamanlarda, hətta Orxon-Yenisey abidələri və "Kitabi-Dədəm Qorqud" dastanları dövründə türk xalqlarının anadan yenicə olmuş uşağa ad qoymaq adəti olmamış, uzun müddət uşağa *bala*, *kız* "qız", *oğlan* deyə müraciət edilmiş. Qızlara ad qoyulması haqqında türk dastan və yazılı qaynaqlarında izlərə rast gəlmirik. Lakin türk dastanlarında, habelə əlimizə çatmış qədim türk yazılı qaynaqlarında oğlana ad qoyulması, ad verilməsi adət-ənənəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Oğlan uşağına ad qoymazmışlar, oğlan uşağı adını özü qazanarmış. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində "ad qazanmaq" ifadəsi buradan meydana gəlmişdir. Uşağa ad qoyulması, daha doğrusu, uşağın ad qazanması mərasiminə, məsələn, oğuz xalqlarının ölməz yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədəm Qorqud" dastanlarının "Buğac" boyunda rast gəlirik: Buğac buğanı öldürüb qəhrəmaqlıq göstərdiyi üçün ona *Buğac* adı qoyulur. Türk xalqlarında bu, adət olmuşdur: oğlan uşağı müəyyən şücaət göstərənə qədər adsız yaşarmış, göstərdiyi şücaətə uyğun olaraq ona ad verilmiş, uşaq öz şücaəti ilə özünə ad qazanarmış. Yazılı mənbələrin məlumatlarından belə görünür ki, şəxsin ilkin adı, ilk şücaətini göstərdiyi zaman qazandığı ad daimi olmamış, şəxsin ictimai vəziyyəti dəyişdikcə, sonra göstərdiyi şücaət əv-

vəlkindən üstün olduqda onun adı da dəyişmiş, köhnə ad yeni adla əvəz olunmuşdur. Türk dastanlarında, qədim türk yazılı qaynaqlarında eyni bir şəxsin müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarla adlanmasının, eyni bir şəxsin bir neçə adının olmasının səbəbi budur. Birinci türk dövlətinə başçılıq etmiş şəxsin gah Yamı xaqan, gah Tumın xaqan (Çin mənbələrində), gah Bumın xaqan (göytürk yazısı kitabələrində), gah İl (El) xaqan adlanması bu səbəbdən irəli gəlir. Türk xalqlarının qədim tarixini nəzərdən keçirərkən, bu faktı, bu fikri təsdiq edən yüzlərlə, minlərlə nümunəyə rast gəlmək olar. Etimologiyası artıq nəzərdən keçirilmiş iki şəxs adını - İltəriş xaqan və Kapağan xaqan şəxs adlarını bir daha nəzərdən keçirək. İkinci Türk xaqanlığının (689-745-ci illər) banisi olmuş şəxsin cavanlıqda hansı adı daşdığı nə türk, nə də Çin qaynaqlarında göstərilir (güman ki, uşaqılıqda heç adı belə olmamışdır). Çin köləliyinə qarşı üsyan qaldırmazdan əvvəl Aşina qəbiləsinin başçısı olarkən onun adı Kutlığ xan idi; artıq yuxarıda deyildiyi kimi, bu, Bəxtli xan, Xoşbəxt xan deməkdir. Həqiqətən də bir qəbilə başçısı kimi onun bəxti üzdə olmuş, o, həmişə öz qəbiləsinə uğur gətirmiş, hətta 682-ci ildə adamlarının sayına, dövlətinin zənginliyinə və hərbi qüdrətinə görə onun Aşina qəbiləsindən xeyli üstün olan uyğur qəbiləsini məğlub edib özünə tabe etmişdi. 689-cu ildə çinlilərlə yeddi il sürən uzun və ağır mübarizədən sonra Kutlığ xan İkinci Türk xaqanlığını yaradır və dövlətin başçısı olur. Yeni ictimai vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq onun adı da dəyişir. İndi o, İltəriş xaqan adlanır; bu ad Elin qanununu özündə təcəssüm etdirən xaqan mənasını verir. Yeri gəlmişkən, qaynaqlarda onun arvadının əvvəllər necə adlandırıldığı göstərilir, İltəriş xaqan olduğdan sonra onun arvadı İlbilgə xatun adını qəbul edir; bu da Elin bilici (müdrük) xatunu (anası) deməkdir.

İkinci fakt. İltəriş xaqanın ortancıl qardaşının əvvəlki adları bizə bəlli deyildir. İltəriş xaqan olduğdan sonra onu çor/çur təyin edir. Çin qaynaqlarından biz onun adına Moçur (Mo çjo+ Mo çor/çur) şəklində rast gəlirik. İrəlidə deyildiyi kimi, bu ad Bəg "bəy" çur/çor mənasını verir. 693-cü ildə İltəriş

xaqan vəfat edir və türk törüsünə görə, taxta onun ortancıl qardaşı Moçur (Bək çor) çıxır. O, 716-cı ilə qədər türk taxtında oturur və türk dövlətinin qüdrətini xeyli yüksəldir, sərhədlərini xeyli genişləndirir. Qədim türk qaynaqlarında və Çin xronikalarında (salnamələrində) bundan sonra onu Kapağan xaqan adlandırırlar; *kapağan* "qapağan" mənasındadır. Əlbəttə, bu ad onun ətrafdakı qonşuların torpaqlarını qapıb (istila edib) türk xaqanlığının sərhədlərini genişləndirməsi ilə əlaqədar idi.

Onomastik tədqiqatların özünəməxsus üsul və priyomları vardır.

FRAZEOLÖGİYA

Frazeologiya termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: rhrasis "ifadə" və logos "söz, təlim". Hərfi tərcüməsi ifadə haqqında təlim deməkdir. Dilçilik elmində bu termin dilçiliyin sabit söz birləşmələrini öyrənən sahəsi mənasında işlənir. Bəzən frazeologiyayı leksikologiyanın bir bölməsi hesab edirlər, lakin son zamanlar dilçilikdə belə bir fikir getdikcə daha çox möhkəmlənməkdədir ki, dildə dörd əsas səviyyə və üç aralıq səviyyə vardır. Əsas səviyyələr bunlardır: fonologiya, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis. Aralıq səviyyələrə morfonologiya, frazeologiya və söz yaradıcılığı daxildir. Frazeologiya dilin leksikologiya və sintaksis səviyyələrinin qovuşduğu yerdə mövqə tutan "aralıq" səviyyədir. Məlum olduğu kimi, frazeologiya dildə işlənən sabit söz birləşməsi və cümlələr şəklində olur, lakin mənaca bir sözə - bir leksik vahidə bərabər olur. Bir sözə - bir leksik vahidə bərabər olması frazeologizmlərin leksikologiyada öyrənilməsini, söz birləşməsi və cümlə kimi təşəkkül tapması, təzahür etməsi isə onların sintaksisdə araşdırılmasını tələb edir. Dilçilikdə son zamanlar meydana çıxan, getdikcə daha çox tərəfdar tapan və möhkəmlənən fikir də frazeologizmlərin bu ikili təbiəti ilə əlaqədardır. İndi dünyanın qabaqcıl dilçilik məktəbləri frazeologiyaya leksikologiya və sintaksis arasında aralıq mövqə tutan "aralıq" səviyyə kimi baxır (eləcə də morfonologiya fonologiya və

morfologiya arasında, söz yaradıcılığı isə morfologiya və leksikologiya arasında "aralıq" səviyyədir). Azərbaycan dilçiliyində isə frazeologiya leksikologiyanın bir bölməsi hesab edilir.

Dildə işlənən söz birləşmələri iki qrupa ayrılır: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Sərbəst söz birləşmələri elə söz birləşmələrinə deyilir ki, onları təşkil edən sözlər öz leksik mənasında işlənilir, qrammatik cəhətdən sərbəst olur (hallanır, təsriflənir, sözlər sıracı yerini dəyişə bilər), söz birləşməsinin komponentləri (tərəfləri) arasında istənilən qədər söz daxil ola bilər (*oxuyan oğlan - dünən radioda. "Sona bülbül-lər" mahnısını oxuyan ağdamlı cavan oğlan*), ən başlıcası, birləşmədəki sözlər məcazi mənada işlənmir və hamısı bir yerdə bir leksik məna ifadə etmir. Belə söz birləşmələri sintaksisdə tədqiq edilir. İsmi və feli söz birləşmələri belə birləşmələrdəndir.

Sabit söz birləşmələri leksikallaşmış söz birləşmələridir. Birləşmə daxilində sözlərin öz leksik-semantik mənasını qismən itirib məcazi məna kəsb etməsi və bu əsasda birikib bir leksik məna qazanması, bir sözün ifadə etdiyi mənaya bərabər məna ifadə etməsi, bir leksik vahidə çevrilməsi leksikallaşma adlanır. Sabit söz birləşmələri idiomlaşma əsasında əmələ gəlir.

Sabit söz birləşmələrinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. Sabit söz birləşmələri mənaca bir sözə, bir leksik vahidə bərabərdir, ekvivalentdir.

2. Sabit söz birləşmələrində sözlərdən biri və ya hər ikisi ya tam, ya da qismən məcazlaşır.

3. Sabit söz birləşmələri, sözlər kimi, bir məfhum ifadə edir.

4. Sabit söz birləşmələri sırf milli səciyyə daşıyır və başqa dilə tərcümə edilmir; tərcümədə həmin dildə ekvivalent (uyğun, bərabər) sabit söz birləşməsi ilə əvəz edilir.

5. Sözdən fərqli olaraq, sabit söz birləşmələri nominativ (adlandırma) vəzifə daşımır, təsviri vəzifə daşıyır.

6. Sabit söz birləşmələri hər halda söz birləşmələri və cümlələr olsa da sintaktik baxımdan təhlil edilmir, bir sintaktik

bütöv, vahid kimi götürülür, yəni sabit söz birləşməsinə daxil olan sözlərin hamısı cümlənin bir üzvü kimi götürülür.

7. Sabit söz birləşmələrini təşkil edən sözlərdən biri və ya hamısı çoxmənalı olur.

8. Sabit söz birləşməsinə daxil olan sözlər öz leksik məna-larını ya tam, ya da qismən itirir.

9. Sabit söz birləşmələri dəyişməz, donuq, daşlaşmış dil vahidləridir, onlar dilə hazır şəkildə daxil olur, onlarda sözləri qrammatik cəhətdən dəyişdikdə, yaxud bir sözü digəri ilə əvəz etdikdə əvvəlki sabit söz birləşməsi itir, yenisi yaranır.

10. Sabit söz birləşmələrində sözlərin (düzülüş) sırasını pozmaq olmaz.

11. Əsasən nominativ səciyyə daşıyan söz və sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sabit söz birləşmələri emosional, obrazlı ifadə səciyyəsinə malikdir.

Dilin başqa səviyyələrinə nisbətən frazeologiya dünyam bütüm dillərində az tədqiq edilmişdir. Buna görə də frazeologiyam əsas tədqiqat obyektı olan sabit söz birləşmələri üçün hələ də vahid termin yaradılmamışdır. Hələ indinin özündə belə sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri, dəyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. terminləri ilə adlandırırlar.

Frazeoloji vahidlərin - sabit söz birləşmələrinin bu növlərini göstərmək olar: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və tapmacalar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilinin frazeologiyası haqqında indiyədək dilçilik ədəbiyyatında bir söz belə deyilməmişdir. Çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və s. dil vahidləri kimi qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən sabit söz birləşmələri nəinki xüsusi tədqiqat obyektı olmamış, hətta qədim türk yazısı abidələrinin dilinə həsr edilmiş əsərlərdə onlar xatırlanmamış, adları belə çəkilməmişdir. Halbuki, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də frazeoloji vahidlərlə -- sabit söz birləşmələri ilə

zəngindir və onlar öz tədqiqini gözləyir. Burada qədim türk yazısı abidələri dilində frazeoloji vahidlərin – söz birləşmələrinin (eləcə də çoxmənalı sözlərin, omonimlərin, sinonimlərin, antonimlərin) hərtərəfli və müfəssəl tədqiqi üçün imkan olmadığından frazeoloji vahidlərin bəziləri haqqında məlumat verilir.

İDİOMLAR

Məcəzi mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn, cümlə təşkil etməyən və mənacə bir sözə bərabər, ekvivalent olan sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir (bəzi dilçilik ədəbiyyatında, məsələn, Ə.H.Həsənovun "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" adlı kitabında *idiom* termini əvəzinə *frazeologizm* termini işlənir; *idiom* termini daha düzdür). İdiomlar həm şəkil, həm də mənacə mürəkkəb sözlərə daha yaxındır: mürəkkəb sözü əmələ gətirən sözlər öz leksik (həqiqi) mənalərini itirib məcazi məna kəsb edərək birləşdiyi və birlikdə vahid bir məna ifadə etdiyi kimi, idiomların komponentləri də öz leksik (həqiqi) mənalərini itirir, məcazi məna qazanır və hamısı birlikdə ümumi bir məna ifadə edir. Müasir dilçilik mövqeyindən belə mürəkkəb sözlərlə idiomlar arasında iki böyük fərq göstərmək olar: 1) leksik baxımdan - mürəkkəb sözlər adlandırır, nominativ vəzifə daşıyır, idiomlar təsvir edir, məfhumu izah etmə yolu ilə adlandırır; 2) orfoqrafiya və qrammatika baxımından - mürəkkəb sözlər bir sözdür və birlikdə, bitişik yazılır, idiomlar bir söz deyil, sabit söz birləşmələri olsa da, hər halda söz birləşmələridir və buna görə də onun komponentləri ayrı yazılır. Buna görə də idiomları, xüsusən fəli tərkibli idiomları mürəkkəb sözlərlə (ən çox mürəkkəb və tərkibi fellərlə) qarışdırırlar.

İdiomlar digər sabit söz birləşmələrinə oxşasa da bir sıra xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. İdiomlar başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret məfhum ifadə edir. İdiomların sinonim idiomları olur və idiomlar özləri sözlərə

sinonim olur. H.Ə.Həsənov idiomların sözlərdən semantik və funksional-qrammatik cəhətdən fərqlənməsi haqqında yazır.

"1. Frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) və sözlər müxtəlif şəkildə formalaşır. Belə ki, sözlər morfemlər, frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) sözlər əsasında olur. Frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) sözlərin birləşməsidir, sərbəst birləşmələrin modelləri əsasında yaranır, sözlər isə morfemlərdən yaranır.

2. Frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) və sözlər arasında bütöv şəkildə qaydaya salınma cəhətdən fərq var. Belə ki, söz cümlədən ibarət ola bilməz. Sözlərin struktur bütövlüyü onların tərkibinə morfemlər, söz daxil olmasına yol vermir, frazeologizmlərdə (idiomlarda - Ə.R.) isə bunun əksinə.

3. Frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) və sözlər morfoloji bütövlüyə malikdir. Lakin sözün komponentləri (morfemlər) hər hansı paradigmatik cərgəyə aid ola bilmir, söz bütövlükdə belə cərgənin üzvü olur. Frazeologizmlərin (idiomların - Ə.R.) tərkib hissələrinin hər biri müxtəlif paradigmatik cərgənin üzvü kimi çıxış edir.

4. Sözlər əsasında yeni leksik vahid düzəltmək olur... Frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) isə ancaq məcazi mənada işlənir.

5. Sözlər semantik və morfoloji müstəqilliyə malikdir. Frazeologizmlərin (idiomların - Ə.R.) komponentlərini ayrı-ayrı söz hesab etmək olmaz, çünki onlarda məna müstəqilliyi yoxdur.

6. Sözlər həm həqiqi, həm də məcazi, frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) isə ancaq məcazi mənada işlənir.

7. Sözlər dilin sözyaratma modelləri, frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) isə qrammatik modelləri əsasında yaranır.

8. Sözlər ifadə edir, adlandırır, frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) isə obrazlı adlandırır, təsvir edir".¹

Bəzi dilçilər idiomları quruluşuna görə 1) sadə və 2) mürəkkəb deyərək iki qrupa ayırır: iki sözdən təşkil edilmiş idiomları sadə, üç və daha artıq sözdən ibarət olan idiomları isə

¹ H.Ə.Həsənov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1988, s.211.

mürəkkəb idiomlar adlandırılır. İdiomları belə qruplaşdırmağa haqq qazandırmaq olmaz. Bəzən idiomların 1) qrammatik cəhətdən dəyişməyən idiomlar və 2) strukturca dəyişən idiomlar deyə iki qrupa ayrılır. Belə təsnif elmi cəhətdən tam səhvdir, çünki təsnif bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki prinsip (qrammatika və quruluş) əsasında aparılır. İdiomların tərkibindəki sözlərin sayına görə də təsnif edir, 1) iki komponentli, 2) üç komponentli və 3) üçdən artıq komponentli idiomlar deyə üç qrupa bölürlər. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında idiomları onlardakı aparıcı sözün hansı nitq hissəsinə mənsub olmasına görə də təsnif edir, onları ismi idiomlar və feli idiomlar deyə iki qrupa bölürlər. İdiomların tərkibindəki sözlərin mənşəyinə görə də idiomların təsnifinə rast gəlmək olar: bu baxımdan idiomları 1) xalis (?) və 2) alınma idiomlar deyə iki qrupda birləşdirir, komponentləri yalnız milli sözlərdən ibarət olan idiomlar xalis, komponentlərindən biri və ya hər ikisi alınma sözlərdən ibarət olan idiomlar alınma idiomlar hesab ediiir. İdiomların təsnifi içərisində ən əhəmiyyətli onları mənaca təsnifidir. Burada dilçilər arasında yekdil rəy yoxdur. Dilçilərin bir qrupu idiomları 1) semantik idiomlar və 2) qrammatik idiomlar deyə iki qrupda birləşdirir. Onların fikrincə, semantik idiomların "tərkib üzvləri bir-biri ilə əlaqələnmiş və elə qaynayıb-qarıxmış, qovuşmuşdur ki, onları ayrı-ayrılıqda təsəvvür etmək və ya təsəvvürə gətirmək olmur. Semantik frazeologizmlərdə (idiomlarda - Ə.R.) sözlər öz müstəqilliyini itirir, tam məcazi mənə ifadə edir, mənaca bölünməzdir, sabit səciyyəlidir, bütövdür. Onların mənaca motivləşməsi ilkin sözləri xatırladır. Bunların ümumi mənasının tərkib üzvlərinin mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki bu frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) nə motivləşir, nə də ixtiyari olaraq yaranır. Mənaca bölünməzlik semantik frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) üçün əsas şərtidir. Daxili formadan məhrumdur. Onlar sintaktik elementlərin toplusu olsa da, törəmə deyildir. Bunlardan tərkib üzvlərinin birləşməsi kimyəvi maddələrin birləşməsi kimidir. Tərkib üzvləri morfem tipli leksik vahidlərdən ibarətdir. Sintaktik cəhətdən ayrılmazdır. Komponentləri

arasında sərbəst birləşmələrdə olduğu kimi, canlı sintaktik əlaqə olmur. Məhz buna görə də onlar sintaktik vahid kimi özünü göstərir.

Semantik frazeologizmlər (idiomlar - Ə.R.) üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

1. Məcəzilik, obrazlı mənə onların birliyinə, parçalanmasına təminat verir. Çox vaxt bunların obrazlı məcazi mənəsi hamıya aydın olmur.

2. Ekspresivlik daha güclüdür. Anlayışları daha təsirli və obrazlı ifadə edir.

3. Tərkib hissələrindən birini başqa sözlərlə - sinonimi ilə əvəz etmək və ya yenidən qurmaq olmur.

4. Bütövlükdə sinonimi ilə əvəz oluna bilər, mənaca dəyişdirmək mümkündür".¹

Qrammatik idiomlar da "mənaca bütöv və bölünməzdir, bir məfhum ifadə edir. Lakin tərkib üzvləri arasındakı qrammatik əlaqə nəzərə çarpır, hiss olunur, canlı sintaktik əlaqəni yada salır. Sözlərin potensial ünsürləridir, onların ilkin mənə izləri hələ də qalmaqdadır. Məcəzi mənada işlədilsələr də tərəflərindən birinin müstəqil mənəsi hiss olunur". Belə idiomlar "əmələ gəlmiş sərbəst birləşmələrin strukturunu saxlayır: sözlərdən biri öz mənasında qalır, o biri ondan asılı olur. Frazeologizmlərdə (idiomlarda - Ə.R.) öz həqiqi mənasında işlədilən söz əsas, məcazi mənada işlədilən söz isə asılıdır. Çünki birləşmənin ümumi mənası birinci sözün mənası ilə bağlıdır".²

İdiomların ən geniş yayılmış təsnifində onların mənaca üç növü göstərilir: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar və uyuşma idiomlar.

Q o v u ş m a i d i o m l a r ı n tərkibinə daxil olan sözlər öz həqiqi (leksik) mənasını itirir, tamamilə məcazi mənada işlənir, onlardan birinciləri qrammatik dəyişikliyə uğramır, qovuşma idiomların komponentləri arasına heç bir söz girə bilmir. Qovuşma idiomlar istər şəkildə, istər mənaca mürəkkəb sözlərə

¹ H.Ə.Həsənov. *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*, Bakı, 1988,s.227-228

² *Yenə orada*, s.228-229.

çox yaxındır; mürəkkəb sözlər nə vaxtsa qovuşma idiom olmuş sabit söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir. Qovuşma idiomlar isim, sifət, fel, zərf və nidalara ekvivalent ola bilər.

B i r l ə ş m ə i d i o m l a r qovuşma idiomlara oxşasa da, onlardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir: qovuşma idiomlarda birinci söz qrammatik cəhətdən dəyişmədiyi halda, birləşmə idiomlarda birinci söz mənsubiyyət şəkilsiz qəbul edir; birləşmə idiomların əksəriyyətində birinci komponent isim və ya ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə edilir və müxtəlif qrammatik şəkilsiz qəbul edib fellə münasibətə girir; qovuşma idiomlar müxtəlif nitq hissələrinə ekvivalent ola bildiyi halda, birləşmə idiomların əksəriyyəti fellə ekvivalent olur, nadir hallarda sifət və zərflərlə ekvivalentlik əmələ gətirir.

U y u ş m a i d i o m l a r sabit söz birləşmələrinin təşəkkül dövrünü keçirən idiomlardır. Görünür, sərbəst söz birləşmələri əvvəlcə uyuşma idiomlara, sonra birləşmə idiomlara, nəhayət, qovuşma idiomlara çevrilir. Sərbəst söz birləşmələrinin sabit söz birləşmələrinə -idiomlara çevrilməsi prosesini belə təsvir etmək olar. Uyuşma idiomlar qovuşma idiomlara və birləşmə idiomlara nisbətən daha mütəhərrikdir. Qovuşma idiomların birinci tərəfi qrammatik cəhətdən dəyişmədiyi, birləşmə idiomların birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilsiz qəbul etdiyi halda, uyuşma idiomların birinci tərəfi nəinki təkcə mənsubiyyət şəkilsiz qəbul edir, həm də uyuşma idiomların komponentləri arasına əlavə sözlər də daxil ola bilər. Uyuşma idiomların tərkibindəki sözlər sərbəst olur və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnir. Uyuşma idiomları birləşmə idiomlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, uyuşma idiomların komponentlərindən birini başqa sözlə əvəz etməklə müxtəlif mənalı çoxlu yeni uyuşma idiom yaratmaq olur. Qovuşma idiomların nitq hissələri ilə ekvivalentliliyi genişdir, birləşmə idiomlar, əsasən, fellərlə, nadir hallarda, sifət və zərflərlə ekvivalentlik təşkil edirsə, uyuşma idiomlar, əsasən, fellərlə ekvivalent ola bilər. Birləşmə idiomlar kimi, uyuşma idiomlar da lek-

sik ünsür şəklində düşmüş bir sıra qrammatik formalar vasitəsilə əmələ gəlir.

Qovuşma idiomlar da, birləşmə idiomlar da, uyuşma idiomlar da bir leksik vahiddir və cümlə təhlili zamanı onları sintaktik vahidlər kimi tərkib hissələrinə ayıraraq təhlil etmək olmaz; idiomlar bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində idiomlar indiyədək tədqiq edilməmişdir. Aşağıda abidələrin dilindən bir neçə idiom təqdim edilir:

iş - küç ber (KTş 8, 9) "iş-güc vermək, zəhmət çəkmək"

süçig sab (KTc 5, 6) "şirin söz, şirin dil"

yımşak ağı (KTc 5, 6) "yumşaq hədiyyə"

ayığ bilig (KTc 5) "pis əməl"

yablak ağı (KTc 7) "pis hədiyyə"

edgü ağı (KTc 7) "yaxşı hədiyyə"

arıq ok (KTc 8) "arıq ox"

beŋgü taş (KTc 11) "əbədi daş"

köŋültəki sab (KTc 12) "ürəkdəki söz"

esidü berti (T 15) "qulaq asmaq"

ıçrə sab (T 34) "gizli söz" və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində yüzlərlə belə idiom vardır.

ATALAR SÖZLƏRİ

Atalar sözlərini sabit söz birləşmələrinə şərti olaraq daxil edirlər, lakin atalar sözlərinin frazeoloji söz birləşmələri olması şübhəsizdir. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olur və onların mənşəyi (müəllifi) məlum olmur.

Atalar sözü ibrətamiz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı şəkildə və mənaca bitkin ifadə edən cümlə tipli frazeoloji vahiddir. Atalar sözü mənşəcə müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar olur, lakin zaman keçdikcə, çox vaxt, atalar sözünün mənşəyi unudulur və o, mətndən çıxıb müstəqilləşir, abstraktlaşır, məcaziləşir, ümumiləşir, öz həqiqi, ilkin mənasını itirir.

Atalar sözü şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub frazeoloji vahid olduğu üçün, əsasən, bədii ədəbiyyatda çox işlənir. Qədim türk yazısı abidələri bədii ədəbiyyat nümunələrini xatırlatsa da, bədii ədəbiyyat nümunələri deyil. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində atalar sözlərinə, demək olar ki, rast gəlmək olmur. Göytürk yazısı abidələrindən tək-cə Tonyukuk kitabəsinin dili, mütəxəssislərin fikrincə, o dövrün xalq dilinə yaxındır. Məhz Tonyukuk abidəsinin dilində iki elə frazeoloji birləşməyə təsadüf edilir ki, güman ki, onlar göytürk dilində atalar sözü kimi işlənmişdir:

Turuk bukalı, səmiz bukalı arxada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermis (T 5-6) "Arıq buğalı, kök buğalı arxadan bilsə (tanısa) da, kök buğaya arıq buğa deyə bilməz imiş".

Yuyka eriklig toplağalu uçuz ermis, yinçgə eriklik üzgəli uçuz. Yuyka kalın basar, toplağaluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgəlük alp ermis (T 13-14) "(Bir şey) nazik (yuxa) ikən (bir yerə) toplamaq asan imiş, (bir şey) incə olanda üzmək (sındırmaq) asandır. Nazik qahn olsa, (onu) toplamaq igidlik imiş, incə yoğun olsa, (onu) sındırmaq igidlik imiş". (Bu atalar sözü Azərbaycan dilindəki "bu günün işini sabaha qoyma") atalar sözünü xatırladır).

Digər qədim türk yazısı abidələrində atalar sözünə bənzər frazeoloji söz birləşmələrinə təsadüf edilməmişdir.

HİKMƏTLİ İFADƏLƏR

Hikmətli ifadələr atalar sözlərinə bənzəyir. Atalar sözləri kimi, onlar da cümlə şəklində olur. Hikmətli ifadələr dərin və dolğun mənəh predikativ sabit söz birləşmələridir. Hikmətli ifadələr həm mənəsinə, həm də quruluşuna görə istər idiomlardan, istərsə atalar sözlərindən fərqlənir. İdiomlar məfhum bildirir, istər ismi, istərsə feli olmasından asılı olmayaraq (sabit) söz birləşməsi şəklində olur; hikmətli ifadələr isə cümlə şəklində olur. Fikir bitkinliyi baxımından hikmətli ifadələr atalar sözlə-

rinə oxşasa da onların arasında mühüm fərqlər vardır. S.Cəfərov həmin fərqləri belə xülasə edir:

1. «Hikmətli sözlər atalar sözlərinə nisbətən daha məhdud xarakter daşıyır, onlar kimi kütləvi deyil.

2. Hikmətli sözlər inkişaf edib atalar sözlərinə keçə bilər.

3. Atalar sözü, əsas etibarilə, folklorada (şifahi xalq ədəbiyyatında) özünü göstərdiyi halda, hikmətli sözlər birinci növbədə yazılı ədəbiyyat üçün səciyyəvidir.

4. Atalar sözlərinin mənşəyi konkret olaraq məlum olmadığı halda, hikmətli sözlərin mənşəyi, demək olar ki, məlum olur.

5. Atalar sözlərində istər müsbət və istərsə də mənfi hadisələrə qarşı münasibət ifadə edildiyi halda, hikmətli sözlərdə, əsasən, müsbət münasibət öz əksini tapır".¹

Hikmətli ifadələr (bunlar bəzən qanadlı ifadələr də adlanır) yazıçı və şairlərin, görkəmli elm və siyasi xadimlərin əsərlərində, çıxış və məruzələrində istifadə edilən ibrətəməz mənəli cümlələrdir. Məlumdur ki, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində belə xadimlərin əsərlərinə müraciət edilmir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində hikmətli ifadələrə, demək olar ki, təsadüf edilmir. Hikmətli ifadə adına Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin müəllifi Yollıq tiginin bu sözlərini nümunə gətirmək olar: *Körür közim körməz təg, bilir biligim bilməz təg boltı* (KT şm 10) "Görən gözüm görməz kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu". Əlbəttə, bu, hikmətli ifadə deyil, lakin onu şərti olaraq, hikmətli ifadə kimi qəbul etmək olar.

¹ S.Cəfərov. *Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1982, s. 113-114.*

VI FƏSİL

SÖZ YARADICILIĞI

Dilin zənginliyi onun lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun zənginliyi, inkişafı ilə ölçülür. Dildə sözlərin sayı nə qədər çox olarsa, dil ətraf mühit, obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələrin adını bir o qədər dəqiq ifadə edə bilər.

Dilin inkişafı ilk növbədə onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi, dildəki sözlərin sayının artması yolu ilə gedir. Dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirmək, dildəki sözlərin sayını artırmaq üçün iki yoldan istifadə edilir: 1) başqa dillərdən söz almaq yolu və 2) dilin öz daxili vəsaiti hesabına yeni sözlər yaratmaq yolu. Birinci yol məqbul sayılmır və ondan son məqamda, dilin öz vəsaiti hesabına söz yaratma imkanı tükəndikdə və ya bu məqam üçün söz yaratmaqda dilin öz vəsaitindən istifadə etmək mümkün olmadıqda istifadə edilməlidir. Birinci yol ona görə məqbul sayılmır ki, bir sıra hallarda alınma sözlər dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğun gəlmir, onları pozur, beləliklə, dilin ümumi nizamına, dilin sisteminə zərər gətirir. Məsələn, türk dilləri üçün saitlərin damaq ahəngi pozulmaz fonetik qanundur. Bu qanunun pozulduğu alınma sözlər dilin lüğət tərkibində həmişə yad ünsür təsiri bağışlayır.

İkinci yol - dilin öz daxili vəsaiti hesabına yeni sözlərin yaranması dilçilikdə söz yaradıcılığı adlandırılır. Bu, dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin əsas yoludur.

Türkologiyadakı mövcud nəzəriyyəyə görə, türk dillərində ilkin sözlər təkhecalı olmuşdur. Təkhecalı sözlərin fonetik tərkibinə gəlicə, bu haqda türkoloqlar müxtəlif mühakimələr irəli sürürlər: kimi samit+sait+samit, kimi samit+sait, kimi sait+samit tərkibli sözləri ilkin hesab edir. Məlum olduğu kimi, türk dillərinin özünə məxsus altı heca tipi vardır: sait, samit+sait, sait+samit, samit+sait+samit, sait+samit+samit, samit+sait+samit+samit. Elə bu heca tiplərini də türk dillərinin ilkin kökləri üçün əsas götürmək olar. Lakin qeyd etmək

lazımdır ki, nəinki sait+samit+samit və samit+sait+samit+samit tərkibli sözlərin, hətta samit+sait+samit tərkibli sözlərin də bir qismi törəmə sözlərdir. Türk dillərinin qədim türk yazısı dövründə (VI-IX yüzilliklər) bu dillərdə artıq iki, üç və daha çox hecalı sözlər işlənirdi: hər halda həm göytürk ədəbi dilində, həm də qədim uyğur ədəbi dilində iki və daha artıq hecalı sözlərin işləndiyi qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində təsbit edilmişdir. Belə iki və daha artıq hecalı sözlərin etimologiyasını ya aydınlaşdırmaq olmur, ya da aydınlaşdırmaq çox çətindir. Bu onu sübut edir ki, artıq VI-IX yüzilliklərdə türk dillərində söz yaratma prosesi yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Təbii ki, söz yaradıcılığının belə yüksək səviyyəsinə qalxmaq üçün dil uzun inkişaf yolu keçməlidir: təkhecalı kök+şəkilçilər və ya təkhecalı söz+təkhecalı söz (söz yaradıcılığının ilkin mərhələsi üçün) tərkibli törəmə sözlərin birikməsi, daha mürəkkəb fonetik tərkibli, daha çox çoxhecalı sözlərin yaradılması üçün onlara yeni dil ünsürlərinin artırılması, bu prosesdə baş verən müxtəlif fonetik hadisələrin qanun şəklinə düşməsi və nəhayət yeni yaranan sözlərin öz etimologiyasını itirib sadə söz kimi qavranılması üçün dil nəhayətsiz dərəcədə uzun inkişaf yolu keçməlidir. Nəzərə alsaq ki, türkologiyada şəkilçilərin və köməkçi sözlərin də leksik mənalı sözlərdən törəməsi haqqında fikir mövcuddur, onda türk dillərinin hətta göytürk yazısı abidələrinin yazıldığı VI-VIII yüzilliklərə qədər keçdiyi uzun inkişaf yolunu təsəvvürə gətirmək çətindir.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də yeni sözlərin əmələ gəlməsi, söz yaradıcılığı prosesi bu dillərin öz daxili inkişaf qanunları, qrammatik qaydaları əsasında baş verir. Bu müddəə müasir türk dillərində söz yaradıcılığında əsas götürüldüyü kimi, türk dillərinin ən qədim inkişaf dövrünə də, o cümlədən onların qədim türk yazısı abidələri dövrünə də eyni dərəcədə şamil edilə bilər.

Adətən, türk dillərində söz yaradıcılığı prosesinin üç tipini göstərir:

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi prosesi.

2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi prosesi.

3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi prosesi.

Bu müddəa müasir türk dillərində söz yaradıcılığı prosesi üçün tam doğru olsa da türk dillərinin ən qədim, tarixdən əvvəlki dövəründə söz yaradıcılığı prosesini səciyyələndirmək üçün kiçik bir düzəlişə ehtiyac vardır: türk dillərinin ən qədim dövəründə söz yaradıcılığının bu üç prosesindən əlavə və onlardan əvvəl sözlərin fonetik yolla əmələ gəlməsi prosesi də mövcud olmuşdur. Sözlərin fonetik yolla əmələ gəlməsi prosesi dedikdə bir sözdə bu və ya digər səsin dəyişməsi və ya sözə müəyyən bir səsin (şəkilçinin yox!) artırılması yolu ilə yeni söz yaradılması prosesi nəzərdə tutulur. Bu, türk dillərində söz yaradıcılığının ilk və, güman ki, türk dillərində söz yaradıcılığının qanunauyğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq unudulmuş söz yaratma prosesi-dir. Sözlərin fonetik yolla əmələ gəlməsi prosesi türk dillərinin ən qədim inkişaf dövrü üçün səciyyəvi xüsusiyyət olsa da, qədim türk yazısı abidələri dövəründən sonra - milli dillərin əmələ gəlməsinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

FONETİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

Fonetik yolla söz yaratma prosesinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilindən əvvəl necə baş verdiyini yalnız fərziyyələr yolu ilə izah və müəyyənləşdirmək olar, göytürk dilindən müasir türk dillərinə keçid dövəründə isə göytürk dilində işlənmiş sözləri müasir türk dillərində işlənən sözlərlə müqayisə edib beş xüsusiyyət müəyyənləşdirmək olar. Həmin xüsusiyyətləri qanun şəklində belə ifadə etmək olar:

1. Sözlərin tərkibindəki qapalı saitlərin açıq saitlərə keçməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir.

2. Sözlərin tərkibindəki kar samitlərin cingiltiriləşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir.

3. Məxrəci yaxın olan səslərin bir-birinə keçməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir.

5. Tələffüzü mürəkkəb olan səslərin parçalanması, sadələşməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir.

Fonetik yolla söz yaradıcılığı prosesi qədim türk yazısı abidələrinin dilindən milli dillərə keçid dövəründə özünü daha əyani şəkildə göstərirdi, dil faktları daha üzdə olduğu üçün türk dillərinin tarixdən əvvəlki inkişafı dövəründə sözlərin fonetik yolla əmələ gəlməsi prosesini izah etməzdən əvvəl tarixi dövər-də türk dillərində sözlərin fonetik yolla əmələ gəlməsi prosesini nəzərdən keçirək.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz tərkibində işlənən qapalı sait müasir Azərbaycan dilində açıq saite çevrilir, məsələn:

ığac (BKc 11, T 25) - ağac (Azərb.)

ığla (Y 28) - ağla (Azərb.)

bin (T 10)/ben (T 1)/men (MÇ 22)/mən (KTş 27) - mən (Azərb.)

sin (T 10)/sen (T1 8) - sən (Azərb.)

bir (KTş 1) ber (Y 28) - ver (Azərb.)

biş (KTş 31)/ beş (KÇ 17) - beş (Azərb.)

il (KTc 31)/el (Y 3) - el (Azərb.)

ürt/ört (T 40) - alov (Azərb.)

kit (Y 15) - get (Azərb.)

kiçə (MÇ 13) - gecə (Azərb.)

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərin tərkibində işlənən kar samit müasir Azərbaycan dilində cingiltiriləşir; məsələn:

at¹ (KTş 7) - ad (Azərb.); at² (KTş 32) - at (Azərb.)

aç¹ (BKş 37) - ac (Azərb.); aç² (T 28) - aç (Azərb.)

ot¹ (KTş 27) - od (Azərb.); ot² (İB 26) - ot (Azərb.)

tağ¹ (KTş 12) - 1. dağ (Azərb.); 2.tağ (Azərb.) və s.

kəl (KTş 4) - gəl (Azərb.)

kit (Y 15) - get (Azərb.)

köl (KTş 34) - göl (Azərb.)

küntüz (KTş 27) - gündüz (Azərb.)

kiçə (MÇ 13) - gecə (Azərb.)

3. Məxrəci yaxın olan səslərin bir-birinə keçməsi yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; məsələn:

biñ (BKc 1) - min (Azərb.)

bod (T4) – boy (Azərb.)

4. Sözü sonunda qapah hecanın açığlaşması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; məsələn,

ölüg (KTşm 9) - ölü (Azərb.)

tirig (KTş 29) - diri (Azərb.)

kapıg (KTş 2) - qapı (Azərb.)

sarıg (BKşm 11) - sarı (Azərb.)

arıq (T 37) - arıq (Azərb.)

uluğ (KT ş 28) - ulu (Azərb.) və s.

5. Tələffüz məxrəci mürəkkəb olan səslərin asanlaşması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlir; məsələn:

koŷ (KTş 12) - qoyun (Azərb.)

biŷ (BKc 1) - min (Azərb.)

aŷla (T 34) - anla (Azərb.) və s.

Türk dilləri inkişafının daha qədim dövrlərinə getdikcə leksik, morfoloji və sintaktik yollarla yeni sözlər yaratmağa nisbətən fonetik yolla söz yaratmanın daha fəal olduğunu görürük. Görünür, türk dilləri inkişafının ilkin dövrlərində bu yol söz yaradıcılığının ya yeganə yolu imiş, ya da böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Həmin dövrdə türk dillərində fonetik yolla söz yaradıcılığının mahiyyətini belə müəyyənləşdirmək olar: sözdə olan bu və ya digər səsin dəyişdirilməsi, yaxud sözə bu və ya digər səsin artırılması ilə dildə yeni sözlər yaradılmışdır. Müasir dövrdə türk dillərində fonetik yolla söz yaradıcılığı, demək olar ki, istifadədən çıxdığı üçün bu üsulla söz yaradıcılığını izləməkdən ötrü türk dillərinin qədim dövrünə müraciət etmək lazımdır. Həm də türk dillərinin daxili inkişaf qanunlarından kənara çıxmaq olmaz.

Türk dillərinin qədim dövrlərində sözlərin sinkretik mənaya malik olması məlumdur. Qədim dövrlərdə söz həm ad, həm də fel olmuş, həm hərəkəti, həm də həmin hərəkətin icra edildiyi alətin adını bildirmişdir. Dil inkişaf etdikcə, qədim türkün şüuru, təfəkkürü təkmilləşdikcə, obyektiv aləmin əşya və hadisələrini qavramaq asanlaşdıqca qədim türk hərəkət və vasitəsilə həmin hərəkət icra edilən alətin adını bir-birindən

ayırmaq zərurətini hiss etmişdir. Daha sonra qədim türk əşyanın adını onun əlamət və keyfiyyətini bildirən sözdən fərqləndirmişdir; adları, indiki dildə desək, isim, sifət və saylara ayırmışdır. Beləliklə, tədricən sözlərin mənası diferensiallaşmış, uzun zaman keçdikdən sonra, güman ki, türk dillərinin hələ tarixdən əvvəlki dövründə türk dillərində sözlərin nitq hissələrinə parçalanması, nitq hissələrinin təşəkkül etməsi başa çatmışdır. Bu prosesin qədimliyini müasir türk dillərində olduğu kimi, onların ən qədim yazı nümunələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də on iki nitq hissəsinin mövcud olması faktı bir daha sübut edir. Əminliklə iddia etmək olar ki, türk dillərində nitq hissələrinin təşəkkülü VI-VIII yüzilliklərdən xeyli əvvəl başa çatmışdır.

Türk dilləri inkişafının qədim dövrlərində fonetik yolla söz yaratma prosesini fərziyyə üsulu ilə bir neçə sözdə izləyək.

Fonetik yolla yeni sözlərin yaradılması dedikdə ilkin sözə səs artırılması və ya ilkin sözdəki səslərdən birinin dəyişdirilməsi vasitəsilə yeni söz yaradılması prosesi nəzərdə tutulur. Məsələn, türk dillərinin qədim dövrlərində *kō* sözü həm görmək hərəkətinin adını (*gōrmək* felini), həm də həmin hərəkəti, prosesi icra edən alətin adını (*gōz* ismi) ifadə etmişdir. Zaman keçdikcə qədim türk hərəkətlə aləti eyni sözlə adlandırmanın narahatlığını başa düşmüş və hərəkətin adını alətin adından fərqləndirmək üçün ilkin sözə səslər artırmaq nəticəsinə gəlmişdir: hərəkət bildirmək üçün *kō* söznə *r* səsi, alət adını bildirmək üçün *kō* sözünə *z* səsi artırmış və *kōr* "gör", *kōz* "göz" sözlərini yaratmışdır. Müasir türk dillərində müşahidə etdiyimiz fel-isim, fel-sifət, isim-sifət omonimliyi əslində həmin dövrün qalığıdır. Tarixin daha dərinliyinə getsək, güman etməyə əsas vardır ki, türk dillərindəki *kō* sözü özü də fonetik dəyişmə, fonetik yolla söz yaratma prosesi nəticəsində yaranmışdır. Güman ki, bu sözün daha qədim, daha ilkin forması *kū* şəklində olmuşdur. Türk dillərində fəaliyyət göstərən qapalı saitlərin açıq saitlərə çevrilməsi qanunua əsasən *ū* saiti *ō* saitinə çevrilmişdir. Bunu göytürk dilində *kōr* "gör" feli ilə təxminən eyni mənada olan

küt "güd" felinin işlənməsi də sübut edir: *küt* "güd" feli ilkin *kü* kökünə *t* samiti artırmaqla əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, türk dillərində *r* səsi fel düzəldən, *z* səsi isə ad düzəldən ünsür kimi çıxış edir. Fikrimizi sübut etmək üçün yuxarıdakı nümunədən əlavə daha bir misal gətirək. *Kut* sözü göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də işlənir və bəxt mənasını ifadə edir: *Anta kisrə tərri yarlıkazu kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunıg tirigrü igitim* (KTş 29). "Ondan sonra tanrının buyruğu ilə bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə doğru yüksəltdim". Görünür, göytürk yazısı abidələri dövründən çox-çox əvvəl, tarixin əlçatmaz dərinliklərində *kut* sözü həm *bəxt*, həm də *bəxti olmaq* mənasında işlənmişdir. Sonralar, *kō* sözündə olduğu kimi, burada da *kut* sözünə fel düzəltmək üçün *r* səsi, ad düzəltmək üçün *z* səsi əlavə edilmiş və nəticədə *kutur* "qudur" feli və *kutuz* "quduz" adı əmələ gəlmişdir (türk dillərində iki samit yanaşı işləmə bilmədiyi üçün hər iki sözdə samitlərin arasına *u* saiti əlavə edilmişdir).

Türk dillərində ilkin təkhecalı söz daxilində təkhecalılığı pozmamaq şərti ilə səs artırmaq (yəni, samit səs artırmaqla) yolu ilə yeni sözlər yaratmaq prosesi geniş yayılmışdır. Türk dillərinin qədim dövründə təkhecalı sözlər təkcə fel-ad sinkretizmi daşımamış, həm də istər feldaxili, istərsə də addaxili sinkretik mənə daşmışdır. Bu baxımdan *ki* ilkin söz kökünü araşdırmaq maraqlıdır. Bu söz türk dillərinin nəinki tarixdən əvvəlki dövründə, hətta VI yüzillikdə fel mənası ifadə etmişdir. Məsələn, göytürk yazısı abidələrindən on birinci Yenisey kitabəsində bu sözün *ki* şəklində fel kimi şühudi keçmiş zaman birinci şəxsin təkində işləndiyinə rast gəlmək olar. Görünür, *ki* sözü türk dillərinin ən qədim dövründə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində olduğu kimi təkcə *g e t m ə k* mənasında yox, daha geniş mənada, ümumiyyətlə, hərəkət mənasında işlənmişdir. İctimai həyat inkişaf etdikcə obyektiv gerçəkliyin ayrı-ayrı hadisələrini daha konkretləşdirmək ehtiyacı ortaya çıxdıqda qədim türkün şüuru, təfəkkürü hərəkətin ayrı-ayrı növlərini daha konkretləşdirmək lüzumu hiss etmişdir; qədim türk, ümumiyyətlə, hərəkət

bildirən *ki* sözünə müxtəlif samitlər artırmaqla hərəkətin növünü konkretləşdirmişdir. O, *ki* sözünə *t* samiti artırmaqla *kit* "get" sözünü yaratmışdır, bu söz danışandan uzaqlaşan, buradan-oraya hərəkəti bildirir; *l* samitini artırmaqla *kil* "gəl" sözünü yaratmışdır, bu söz danışana yaxınlaşan, oradan-buraya hərəkətini bildirir; *r* samitini artırmaqla *kir* "gir" sözünü düzəltmişdir, bu söz müəyyən bir əşyaya, əşyanın daxilinə doğru hərəkəti bildirir; *z* samitini artırmaqla *kiz* «gəz» felini əmələ gətirmişdir, bu söz xaotik, pərakəndə hərəkəti bildirir; *ç* samitini artırmaqla *kiç* "keç" sözünü düzəltmişdir, bu söz bir əşyanın, alətin vasitəsilə edilən hərəkəti bildirir. Beləliklə, hərəkətin növünü müəyyənləşdirmək üçün ümumiyyətlə hərəkət bildirən *ki* sözünə ayrı-ayrılıqda 5 samit (*t*, *l*, *r*, *z*, *ç*) artırmış, ayrı-ayrı hərəkət məfhumları bildirən 5 söz - *kit* "get", *kil* "gəl", *kir* "gir", *kiz* "gəz", *kiç* "keç" sözləri yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, bu yolla - fonetik yolla yeni sözlər yaradılması prosesi türk dillərinin qədim dövrü üçün çox məhsuldar olmuş, şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaratmaq (morfoloji-yol) prosesinə hazırlıq dövrü təşkil etmişdir. Hətta türk dillərində sonralar morfoloji yolla yeni sözlər yaratmaq üsulu meydana gəldikdə belə çox vaxt bu üsul, məsələn, fellərin ilkin mənasını bərpa etmək məqsədilə xidmət etmişdir. Bu fikri sübut etmək üçün iki nümunə gətirək. *Ba* sözü hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində müstəqil söz kimi *bağlamaq* feli mənasında işlənir: *Tarduş şad ara badı* (T 41), «*Tarduş şadı aranı bağladı*». *Kuzğunuğ ığaçka bamiş, katıgdı ba, cdüti ba* (IV 19) «*Quzğunu ağaca bağlamış, möhkəmcə bağla, yaxşıca bağla*». *Ba* sözünə *ğ* samiti artırmaqla *bağ* ismi yaradılmış, lakin zaman keçdikcə *ba* sözü öz müstəqilliyini itirmiş, onun fellik mənası unudulmuş, *bağ* sözü morfemlərinə bölünməyən sadə sözə çevrilmişdir. Onda *bağ* ismindən türk dillərinə artıq məlum olan sözdüzəltmə modeli ilə, yəni isimlərə - *la*, -*lə* şəkilçisi artırmaqla *bağla* "bağla" feli əmələ gəlmişdir: *bağla* "bağla" feli öz mənasına görə *ba* "bağla" felinin bərpasından başqa bir şey deyildir. Sı feli də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində

müstəqil söz kimi "sındırmaq" felinin mənasında işlənir: *Məniş sabımın simadı* (KTc 11) "Mənim sözümü sın-dırmadı". *Üç otuz balık sıdı* (T 19) "İyirmi üç şəhər sıdı". Müasir türk dillərində *sı* sözü müstəqil söz kimi işlənir. *Sı* sözünə *n* samiti artırmaqla *sin* sözü - feli yaradılmış, lakin bu söz *sı* felinin mənasını əhatə edə bilməmişdir. Sonralar *sı* sözü unudulmuş, türk dillərindən çıxmışdır, onun ilkin mənasını ifadə edən sözə isə ehtiyac hiss edilmişdir. Çünki *sin* feli ilkin *sı* felinin mənasını özündə təmsil edə bilməmişdir; *sı* feli neytral mənə daşdığı halda *sin* felində nə isə qayıdışlıq məfhumu vardır. Bu mənə çatışmamazlığını qismən aradan qaldırmaq üçün *sin* felinin üzərinə təsirsiz fellərdən təsirli fellər yaradan - *dır* şəkilçisi artırmaqla *sındır* feli yaradılmışdır. Düzdür, *sındır* feli mənaca neytral olan *sı* felinin mənasını tam əhatə edə bilmir, amma hər halda ona yaxınlaşır. *Sa* sözü ilə vəziyyət bir qədər fəqlidir. *Sa* sözü ilkin kök kimi müasir türk dillərində işlənən *saymaq* felinə ekvivalent olmuşdur. Sonralar bu sözün üzərinə *y* samiti artırmaqla *say*, *n* samiti artırmaqla *san* sözü yaradılmışdır. Burada forma diferensiasiyası baş verməmiş, əksinə, forma inteqrallaşması meydana çıxmışdır. *Sa* sözünə *y* samiti artırılması nəticəsində əmələ gələn *say* sözündə fel-isim omonimliyi yaranmışdır.

Qədim türk dillərində söz başında və ya sonunda samitlərin cingiltiriləşməsi, habelə söz sonunda quttural samitlərin düşməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması prosesinə rast gəlinir. Amma söz daxilində səslərin, xüsusən saitlərin dəyişməsi (keçidi) vasitəsilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi adi haldır. Yuxarıda *kü* sözündəki *ü* samitinin *ö* samitinə keçməsi yolu ilə *kö* sözünün əmələ gəlməsi nümunə gətirilmişdir. İndi də *kör* "gör" və *kor* "kor" sözlərinə nəzər salaq. Güman ki, hər iki söz eyni mənşəlidir və *kör* "gör" və *kor* "kor" sözündən əvvəl yaranmışdır, başqa sözlə desək, *kör* "gör" sözü ilkin, *kor* "kor" sözü törəmədir. Hər iki söz görmək hərəkəti ilə əlaqədar proses məfhumunu müsbət aspektdə, *kor* "kor" sözü isə görmək hərəkəti ilə əlaqədar olan obyekt (əşyanı) mənfi aspektdə adlandırır. Buna görə də haqlı olaraq belə düşünməyə əsas

vardır ki, *kör* "gör" sözündəki *ö* saitinin *o* saitinə çevrilməsi yolu ilə *kor* "kor" sözü əmələ gəlmişdir.

Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, müasir türk dillərində mövcud olmayan fonetik yolla söz yaradıcılığı qədim türk dillərində nəinki mövcud olmuş, hətta söz yaradıcılığının məhsuldar növlərindən biri olmuş və söz yaradıcılığının leksik, morfoloji və sintaktik üsullarına nisbətən daha qədim, bəlkə də ilkin tipi olmuşdur.

LEKSİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

Leksik yolla söz yaradıcılığı prosesi, bir tərəfdən, fonetik yolla, digər tərəfdən, morfoloji və sintaktik yollarla söz yaradıcılığı prosesindən sadədir. Leksik yolla söz yaradıcılığı o deməkdir ki, sözlər dilə artıq hazır vəziyyətdə daxil olur. "Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər), əsasən, hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı yeni leksik vahid onun törədiyi ilk mənşəyindən öz məzmununu və hətta forması etibarını ilə uzaqlaşır, yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır".¹ Söz yaradıcılığının zahirən sadə görünən bu yolu əslində özünəməxsus mürəkkəb bir prosesdir, çünki bu prosesdə sözlər bəzən şəkilcə, bəzən məzmunca, bəzən isə həm şəkil, həm də məzmunca elə dəyişir ki, onların mənşəyini, törədiyi sözlə əlaqəsini müəyyənləşdirmək olduqca çətin olur.

Dilçilik ədəbiyyatında leksik yolla söz yaradıcılığının bir neçə tipi haqqında danışılır.

1. Leksik yolla söz yaradıcılığının mühüm mənbələrindən biri dilin dialektlərindən söz almaqdır.

2. Qohum və qohum olmayan dillərdən söz almaq da leksik yolla söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

3. Dilin öz lüğət tərkibindəki çoxmənalı sözlərin omonimiyə doğru inkişafı da dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə-

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.8.

sində əhəmiyyətli rol oynayır və leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsində əsas mənbələrdən biridir.

4. Söz daxilində səsin dəyişməsi və ya düşməsi nəticəsində yeni sözlərin əmələ gəlməsi də leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin mənbələrindən biri kimi qeyd edilir.

5. Söz kökünün öz müstəqilliyini itirib şəkilçi ilə qovuşması, kök və sözdüzəldici şəkilçiyə ayrılma bilməməsi hallarını da leksik yolla söz yaradıcılığının mənbələrindən biri hesab edirlər.

6. Leksik yolla söz yaradıcılığının mənbələrindən biri də mürəkkəb sözlərin sadələşməsidir.

Söz daxilində səs dəyişməsi və ya səsin düşməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması prosesi leksik yolla söz yaradıcılığı deyildir. Ümumiyyətlə, səs dəyişməsi və səs düşməsi fonetik hadisədir. Buna görə də bu yolla söz yaradıcılığı da fonetik yol sayılmalıdır. Dilçilik ədəbiyyatında göstərilən qalan beş üsul həqiqətən də leksik yolla söz yaradıcılığıdır. Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibi bu üsullarla zənginləşə bilərdimi? Qədim türk yazısı abidələri dilinin lüğət tərkibinin bu üsullarla zənginləşə bilib-bilməməsi imkanını araşdırmaq üçün bu üsulları nəzərdən keçirək.

1. Göytürk və qədim uйğur dilləri, bir sözlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilləri öz dövrləri üçün ədəbi dil olmuşdur. Lakin istər göytürk, istərsə qədim uйğur dilində hansı dialektlərin mövcud olması, bu dillərin öz dialektlərindən hansı leksik vahidləri alması və ədəbi dil faktına çevirməsi bizə bəlli deyildir. Ola bilər ki, qədim türk yazısı abidələrinin mənsub olduğu göytürk dili də, uйğur dili də dialektlərdən sözlər alınması hesabına zənginləşmişdir. İndi bunu sübut etmək də, təkzib etmək də mümkün deyildir.

2. Qohum və qohum olmayan dillərdən söz almaq məsələsi. Təbii məsələdir ki, istər göytürklər, istərsə qədim uйğurlar boşluqda yaşamırdılar. Onlar qonşu və qonşu olmayan digər türk xalqları, Çin, Tibet, monqol, tunqus-mancur, soğda, fars, yunan və s. xalqlarla intensiv siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqə və münasibətlərdə olmuşlar.

Bu münasibətlərdə həmin xalqların dillərindən söz almaq təbii haldır. Lakin istər göytürk dilinin, istərsə qədim uйğur dilinin lüğət tərkibi mənşəyinə görə tədqiq edilmədiyi üçün bu məsələ haqqında geniş danışmaq tezdir. Buna baxmayaraq, bu kitabın "Leksikologiya" fəslində qədim türk yazısı abidələrinin dilində alınma sözlər haqqında qısa məlumat verilir.

3. Güman ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində çoxmənalı sözlərin omonimiyə doğru inkişafı ilə lüğət tərkibi zənginləşmişdir. İki məsələni qeyd etmək lazımdır: a) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərin çoxmənalılığı məsələsi hələ lazımınca araşdırılmamışdır və buna görə də bu dildə hansı sözün çoxmənalılıqdan omonimiyə doğru inkişaf etdiyini dəqiq söyləmək mümkün deyildir. b) "Semasiologiya" fəslində omonimlər haqqında məlumat verilmişdir. Düzdür, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş bütün omonimləri (siyahı şəklində) göstərmək əsərin məqsədinə daxil deyildir (bu, omonimlər lüğətinin vəzifəsidir), lakin təqdim edilən omonim cütlüklərindən aydın olur ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş omonimlərin böyük əksəriyyəti təsadüf nəticəsində fonetik tərkibə uyğun gələn sözlərdir, yəni bu tip omonim sözlər arasında mənşə əlaqəsi yoxdur. Mənşəcə yaxın olan omonim sözlər çox azdır. Hətta mənşəcə yaxın olan *ay* (30 gün) - *ay* (Yerin peyki), *apa* (rütbə) - *apa* (böyük qohum), *uç* (qanad, cinah) - *uç* (uçmaq) tipli omonim sözlərin də çoxmənalı sözlərin omonimiyə doğru inkişafı nəticəsində yarandığını söyləmək çətinidir.

4. Fonetik yolla yeni sözlərin əmələ gəlməsi bəhsində tarixin dərinliklərində ilkin köklərə səslər artırmaqla yeni sözlərin yaradılmasından danışılmışdır. Bu səsləri şəkilçi kimi qəbul etmək olmaz. Lakin şərti olaraq bu səsləri şəkilçi kimi götürsək, onda nə vaxtsa, düzəltmə söz hesab edilən həmin tipli sözləri söz kökünün öz müstəqilliyini itirib şəkilçi ilə qovuşması, kök və sözdüzəldici şəkilçiyə bölünmə bilməməsi nəticəsində leksik yolla əmələ gəlmiş sözlər qrupuna daxil etmək olar.

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin sadələşməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması prosesi hələ başlanmamışdı.

Substantivləşmə. Leksik yolla öz yaradıcılığının real üsullarından biri substantivləşmədir. Başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlərin öz formalarını dəyişmədən müəyyən mətn daxilində isim xüsusiyyətləri kəsb etməsi (isimləşməsi) substantivləşmə adlanır. Substantivləşən sözlər əşya adı bildirmək xüsusiyyəti qazanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində substantivləşmənin iki tipinin işləndiyi müşahidə edilir.

1. **S a b i t s u b s t a n t i v l ə ş m ə .** Belə substantivləşmədə söz ilkin mənasını qoruyub saxlamaqla bərabər əşya adı bildirmək mənası da əldə edir. Bu halda söz həm isim kateqoriyasına keçir, həm də əvvəl aid olduğu nitq hissəsində qalır; məsələn: *atlıq* (T4) "1) adlı; 2) atlı, süvari; *yaraklıq* (KTş 23) 1) «yaraqlı, silahlı (adam); 2) yarağı olan adam», *sünüçlüq* (KTş 21) "1) süngülü (adam); 2) süngüsü olan adam», *kullıq* (KTş 21) «1) qullu (adam); 2) qulu olan adam», *künçlüq* (KTş 21) «1) kənizli; 2) kənizi olan adam», *küçlüq* (IB 5, 32) «1) güclü; 2) güclü olan adam», *kutluq* (Y 19) «1) bəxtli; 2) bəxti olan adam», *içigmə* (BKş 27) , "1) tabe olan; 2) tabe olan adam" və s.

2. **O k k a z i o n a l v ə y a m ə t n s u b s t a n t i v l ə ş m ə s i .** Söz müəyyən mətn daxilində morfoloji üsulla əşyavilik xüsusiyyəti qazanır, yəni əşyavilik mənası daşımayan söz ismə aid qrammatik kateqoriyaları (kəmiyyət, hal, mənsubiyyət) əldə edir, qoşma ilə işlənir: məsələn: *Eçim kağan olur. nan ...çığayığ bay kultı, azıq üküş kultı* (KTş 16) "Əmim xaqan oturub... kasıbı varlı etdi, azı çox etdi". *Kamuğı biş otuz sülədimiz, üç yegirli sünüşdimiz* (KTş 18) "Hamısı iyirmi beş (dəfə) qoşun çəkdik, on üç (dəfə) döyüşdük." *İllig ilsirədimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yüküntürtürtimiz* (KTş 18) "Ellini elsizləşdirdik, xaqanımı xaqansızlaşdırdıq, dizini çökdürdük, başımı səcdə etdirdik". *Yağmısı ben ertim Bilgə Tonyukuk* (T 5) "Qoşulanı mən idim, Müdrik Tonyukuk" və s.

Adyektivləşmə. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində leksik yolla sözyaratma üsullarından biri də adyektivləşmədir. Adyektivləşmə - feli sifətlərin sifətləşməsinə deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifətlərin adyektivləşməsi - *ğuçı*, *-güçi* və *-ğuluk*, *-gülük* şəkilçiləri vasitəsilə baş verir və olduqca geniş yayılmışdır.

Adverbiallaşma. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində leksik yolla söz yaratma üsullarından biri də adverbiallaşmadır. Digər nitq hissələrinə aid olan sözlərin zərf kateqoriyasına keçməsinə adverbiallaşma (zəfrləşmə) deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adverbiallaşma iki üsulla baş verir.

1. **L e k s i k – s e m a n t i k ü s u l .** Bu üsulla adverbiallaşmada zaman məfhumu bildirən və adlıq halda işlənən isimlər müəyyən bir mətnə öz substantiv (isim) mənasını saxlamaqla, başqa bir mətnə zərf mənası əldə edir. Buna kontekst adverbiallaşması da deyilir: məsələn: *Kağanımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yox bolmazun, tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım* (KTş 26-27) «Atamızın, əmimizin qazandığı türk xalqının şöhrəti məhv olmasın deyə, türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım». *Ol sabın esidip tün yəmə udıstım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməzdi, oturmağım gəlməzdi». *Ol sabıq esidip tün udıstım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə uyumağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi».

2. **M o r f o l o j i ü s u l .** Bu üsulla adverbiallaşmada, adətən, zaman məfhumu bildirən isim üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi, əlavə olaraq hal şəkilçisi qəbul etdikdən sonra zərflə çevrilir; məsələn: yazırça (KTşm 8) «yazında».

MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı türk dillərinin bütün tarixi boyu lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı dedikdə kök sözlərin üzərinə

sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlərin yaranması nəzərdə tutulur. Deməli, mahiyyətjə morfoloji yolla söz yaradıcılığını belə göstərmək olar: söz (1)+ (sözdüzəldici) şəkilçi=söz (2)

Müasir türkologiyada ən geniş yayılmış müddəaya görə, türk dillərində şəkilçilər, o cümlədən sözdüzəldici şəkilçilər müstəqil sözlərdən - leksik-semantik mənası olan sözlərdən düzəlmişdir: müstəqil leksik mənası olan sözlər tədricən köməkçi vəzifədə işlənmiş, sonra köməkçi söz sırasına keçmiş, ümumiyyətlə, söz olmaq qabiliyyətini itirib şəkilçiləşmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı müasir türk dillərində olduğundan heç də zəif inkişaf etməmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözdüzəldici şəkilçilər istər formal əlamətlərinə, istərsə yeni semantik məna yaratma xüsusiyyətlərinə görə çox zəngindir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözdüzəltmə prosesində iştirak edən şəkilçilərin təbiətini düzgün qavramaq üçün onları müəyyən baxımdan qruplaşdırıb onların ümumi xüsusiyyətlərini araşdırmaq lazımdır. Sözdüzəldici şəkilçiləri ümumi cəhətlərinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Leksik və qrammatik əlamətlərinə görə.
2. Məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlığına görə.
3. Fonetik xüsusiyyətlərinə görə.
4. Məna ardıcılığına görə.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözdüzəldici şəkilçiləri müxtəlif nitq hissələri əmələ gətirmə əlamətlərinə görə isə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Ad düzəldən şəkilçilər:
 - a) adlardan ad düzəldən şəkilçilər;
 - b) fellərdən ad düzəldən şəkilçilər.
2. Fel düzəldən şəkilçilər:
 - a) adlardan fel düzəldən şəkilçilər;
 - b) fellərdən fel düzəldən şəkilçilər.

3. Zərf düzəldən şəkilçilər: a) adlardan zərf düzəldən şəkilçilər;

b) fellərdən zərf düzəldən şəkilçilər.

Dərslinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq burada şəkilçilərin təkcə müxtəlif nitq hissələri düzəltmə baxımından təsnifi təqdim ediləcəkdir.

AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

ADLARDAN AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Bütün türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də adlardan ad düzəldən şəkilçilərlə zəngindir. Bu şəkilçilər həm sayca çoxdur, həm də bunlardan bir qismi rəngarəng mənalar – leksik-semantik mənalar yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Hətta mübaligəsiz desək, alınma şəkilçiləri çıxmaq şərti ilə, qədim türk yazısı abidələrinin dili adlardan ad düzəldən şəkilçilərin inkişafına, sayına və onların yaratdığı leksik-semantik mənaların zənginliyinə görə müasir türk dillərindən nəinki geri qalmır, hətta onların bəzilərindən xeyli üstündür, həm də ədəbi dil ənənəsi olmayan, son əsrdə (XX yüzillikdə) yazı, ədəbi dil ənənəsi yaradan türk dillərindən deyil, çoxəsrlik yazı mədəniyyəti və ədəbi dil ənənəsi olan bəzi türk dillərindən üstündür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəkilçilərlə yeni sözlərin əmələ gəlməsi söz yaradıcılığı prosesində çox mühüm rol oynayır. Şəkilçilərlə söz yaradıcılığı prosesi türk dillərində fonetik və leksik yolla söz yaradıcılığı prosesindən sonra təşəkkül tapsa da artıq türk xalqlarının Orxon-Yenisey inkişafı dövründə göytürk dilində, sonra qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində mükəmməl söz yaradıcılığı sistemə rast gəlmək olar. Bu, hər şeydən əvvəl onu göstərir ki, türk dillərində söz yaradıcılığı prosesi tarixin əlçatmaz qədim dövrlərində başlanmış, bəlkə də bizim eramın əvvəllərində, bəlkə də bizim eradan əvvəlki minillikdə, hətta onun əvvəllərində, artıq təşəkkül tapmış,

formalaşmış sistem şəklinə düşmüşdür. Qədim türk yazısı abidələrinin (VI-IX yüzilliklər) dilində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin sayının və yeni mənalar düzəltmək xüsusiyyətlərinin ən inkişaf etmiş müasir türk dillərindən geri qalmaması bu fikri deməyə zəmin yaradır. Bu şəkilçilərdən bəziləri o qədər zəngin mənalar yaradır ki, sadəcə olaraq heyratə gəlirsən: VIII yüzillikdə fəaliyyət göstərmiş bir dildə bu qədər həyat enerjisi haradandır?

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar deyə iki qrupa bölürlər. Burada sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilərə bölünmədən, həm də yığcam və qısa şəkildə təsvir ediləcəkdir.¹

1. *-çı, -çi* şəkilçisi. Müasir türk dillərində bu şəkilçi dörd variantda işləndiyi halda göytürk dilində bir, iki təsadüfi istisna etsək, iki variantda, qədim uyğur dilində isə müasir türk dillərində olduğu kimi, dörd variantda işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar işlənən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi söz köklərinə artırılaraq bir sıra mənə qrupları əmələ gətirir.

a) Sənət və peşə adı bildirən sözlərə artırılaraq həmin sənət və peşə ilə məşğul olan şəxs məfhumu bildirən isimlər əmələ gətirir: məs: *bədziz* "naxış" - *bədzizçi* (KTc 11) "nəqqaş".

b) Maddi əşya adı bildirən sözlərə artırılaraq vəzifə və rütbə adı ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məsələn: *tamğa* "damğa, möhür" - *tamğaçı* (KTşm 13) "möhürdar", *ayğu* "məsləhət" - *ayğuçı* (T 10) "məsləhətçi, vəzir".

c) Fəaliyyət, proses bildirən sözlərə artırılaraq həmin fəaliyyəti, prosesi icra edən şəxs məfhumu bildirən isimlər əmələ gətirir; məs: *taş itgü* "daş hörmə" - *taş itgüçi* (KT şm 13) "daş hörən, usta, bənnə", *bark itgü* "saray tikmə" - *bark itgüçi* (KTşm 13), "sərdabə tikən", *yoğ* "dəfn" - *yoğçı* (KTşm 11),

¹ Geniş məlumat üçün bax: Əbülfəz Rəcəbli. Göytürk dilinin leksikası, Bakı, 2004.

"dəfn edən" *sığıt* "ağı" - *sığıtçı* (KTşm 11), "ağıçı", *eşidsi* "əşitmə" - *eşitsiçi* (IB 13) "dinləyən, eşidən".

ç) Yer, məkan mənası bildirən sözlərə artırılıb həmin yerlə əlaqədar olan şəxs məfhumu bildirən isimlər yaradır; məs: *yol* "yol" - *yolçı* (Y 44) "yolçu", *yir* "yer" - *yirçi* (T 26) "bələdçi".

d) Mücərrəd məfhum ifadə edən sözlərə artırılaraq həmin məfhumla əlaqədar şəxs bildirən isimlər əmələ gətirir: məs: *armak* "yalan" - *armakçı* (KTş 6) "yalançı".

g) İctimai məzmun bildirən sözlərə əlavə edilib ictimai məzmunu özündə əks etdirən isimlər əmələ gətirir: məs: *el* "el, dövlət" - *elçi* (Y 1) "elçi, səfir".

ğ) Bəzi fəli adlara qoşularaq proseslə əlaqədar şəxs məfhumu bildirən isimlər əmələ gətirir; məs: *yağlı* "yağı düşməni" - *yağlıçı* (T 50) "sərkərdə".

e) Bu şəkilçi *-ği, -gü* şəkilçiləri ilə birləşmədə mürəkkəb şəkilçi əmələ gətirib peşə məfhumu bildirən isimlər əmələ gətirir.

2. *-lık, -lik* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələri dilində adlardan ad düzəldən məhsuldar şəkilçilərdən biridir; onu *-lığ, -lig* şəkilçisi ilə qarışdırmaq olmaz; 1) *-lık, -lik* şəkilçisi müasir türk (məsələn, Azərbaycan) dillərində də samit+sait+samit tərkibində işlənir və adlardan həm isim, həm də sifət əmələ gətirir; 2) *-lığ, -lig* şəkilçisi hələ VI-VIII əsrlərdə həm *-lığ, -lig*, həm də *-li, -li* şəklində işlənirdi və indi müasir türk (məsələn, Azərbaycan) dilində sonuncu samitsiz işlənib adlardan, əsasən, sifətlər əmələ gətirir.

-lık, -lik şəkilçisi söz köklərinə əlavə edilərək bu mənə qruplarını bildirən, əsasən, isimlər, bəzən isə sifətlər əmələ gətirir.

a) müxtəlif mənəli adlara artırılaraq mücərrəd anlayış ifadə edən isim və sifətlər əmələ gətirir; məs.: *bəg* "bəy" - *bəglik* (KTş 7) "bəylik", *si* "təmiz" - *silik* (KTş 7), "bakirə", *toplağı* "toplama" - *toplağuluk* (T 13) "toplama", *üzgü* "üzmə" - *üzgülik* (T 14) "üzmə", *adğır* "ayğır" - *adğırılık* (IB 7) "ayğırlıq",

buğra "erkək dəvə" - *buğralık* (IB 8) "erkək dəvəliyə yarayan", *kan* "xan" - *kanlık* (IB 97) "xanlıq".

b) Zaman mənası bildirən adlara əlavə edilib yeni zaman mənası ifadə edən isimlər əmələ gətirir: məs: *yıl* "il" - *yıllık* (MÇ 21) "illik", *kün* "gün" - *künlük* (MÇ 21) "günlük".

c) Əşya məfhumu ifadə sözlərə artırılıb yeni isimlər əmələ gətirir; məs: *kokı* "qoxu" - *kokuluk* (BKc 11) "qoxuluq", *ud* "?" - *udlık* (KTş 36) "bud".

3. *-lığ*, *-lig* şəkilçisi. Bu şəkilçi türk dillərinin qədim dövrlərində, görünür, samit+sait+samit fonetik tərkibində işlənmiş, türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə artıq sonuncu samitini itirməyə başlamışdır. Göytürk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin həm *-lığ*, *-lik*, həm də *-lı*, *-li* şəklində işlənməsi bu fikri sübut edir. Müasir oğuz qrupu türk dillərində bu şəkilçi sonuncu samitsiz işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-lığ*, *-lig* şəkilçisi adlara artırılıb aşağıdakı mənaları ifadə edən sifətlər əmələ gətirir.

a) Əşya bildirən isimlərə əlavə edilərək əlamət və ya keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirir: məs: *ton* "don" - *tonluğ* (KTş 29) "donlu", *yarak* "yaraq" - *yaraklığ* (KTş 23) "yaraqlı", *süñüg* "süngü" - *süñüglük* (KTş 23) "süngülü", *at* "at" - *atlığ* (T 4) "atlı, süvari", *kedim* "geyim" - *kedimlik* (KTş 33) "geyimli", *tuğ* "bayraq", *tuğlıq* (MÇ 8) "bayraqlı".

b) Adlara artırılıb sahiblik, mənsubluq mənası ifadə edən sifətlər əmələ gətirir; məs: *el* "el" - *ellig* (KTş 9) "elli", *kağan* "xaqan" - *kağanlıq* (KTş 21) «xaqanlı», *kul* «qul» - *kulluğ* (KTş 21) «qulu olan adam», *kün* - «qul qadın, qaravaş» - *künlig* (KTş 21) "qadın qulu olan".

c) Adlara əlavə edilib mücərrəd məfhum ifadə edən sifətlər əmələ gətirir; məs: *at* "ad" - *atlıq* (MÇ 17) "adlı, məşhur", *kü* "səs" - *külig* (KTş 4) "məşhur".

ç) Əşya, varlıq adı bildirən isimlərə əlavə edilib həmin əşyanın adı normadan çox olduğunu bildirən sifət əmələ gətirir; məs: *küç* "güc" - *küçlüğ* (T 20) "güclü", *erk* "güc" - *erklig* (BKşm 12) "güclü"

d) Ümumi isimlərə artırılıb məkan məfhumu ifadə edən sifətlər əmələ gətirir; məs: *çöl* "çöl" - *çölig* (KTş 4) "çöllü", *eb* "ev" - *eblig* (TI 2) "evli"

g) Bədən üzvlərinin adını bildirən isimlərə artırılaraq həmin bədən üzvü ilə bağlı olan məcazi mənalı sifətlər əmələ gətirir; məs: *baş* "baş" - *başığ* (KTş 8) "başı", *tiz* "diz" - *tizlig* (KTş 8) "dizli".

ğ) *er* naqis felindən düzəlmiş *erik* "görməli yer" isminə əlavə edilərək *eriklig* (T 13) "axar-baxarlı" sifətini əmələ gətirir.

4. *-lı*, *-li* şəkilçisi. Bu şəkilçi göytürk yazısı abidələrinin dilində təşəkkül dövrü keçirir; hətta eyni bir mürəkkəb sifətin bir komponenti *-lığ*, *-lig*, digər komponenti isə *-lı*, *-li* şəkilçisi ilə əmələ gələ bilər: *bəgli-bodunlığ* (KTş 6) "bəyli-xalqlı". Qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində isə *-lı*, *li* (özü də dörd variantda) şəkilçisi artıq təşəkkül tapmışdır. *-lı*, *-li* şəkilçisi *-lığ*, *-lig* şəkilçisinin sonuncu samitinin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Lakin bu prosesi türk dillərinin Orxon-Yenisey dövrü ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyildir; şəkilçidən sonuncu samitin düşməsi, görünür, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən xeyli əvvəl başlanmışdır. Göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində *-lı*, *-li* şəkilçisi ilə düzələn sözlər *-lığ*, *-lig* şəkilçisi ilə düzələn sözlərdən xeyli azdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göytürk yazısı abidələrinin dilində *-lı*, *-li* şəkilçisi adlardan sifət əmələ gətirsə də bu sifətlərin heç biri öz əsl vəzifəsində - təyin funksiyasında işlənmir. Qədim uyğur yazısı abidələrində isə, əsasən, *-lı*, *-li* şəkilçisi işlənir və əmələ gələn sözlər öz sifətlik vəzifəsini yerinə yetirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-lı*, *-li* şəkilçisi adlara artırılıb onlardan sifətlər əmələ gətirir. Bu sifətlər iki mənə xüsusiyyətinə malikdir.

a) Bu şəkilçi isimlərə artırılıb həmin isimdə ifadə edilən mənaya uyğun sifət əmələ gətirir: *ini* "kiçik qardaş" - *inili* (KTş 6) "kiçik qardaşlı", *eçi* "böyük qardaş" - *eçili* (KTş 6) "böyük

qardaşı", *buka* "buğa" - *bukalı* (T 5) "buğalı" *bəg*, "bəy" - *bəgli* (KT § 6) "bəyli".

b) Zaman məfumu bildiren isimlərə artırılıb zaman məfumu çalarlı sifət əmələ gətirir: *tün* "gecə" - *tünli* (BKçş) "gecəli", *kün* "gün" - *künli* (BKçş 6) "günlü".

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *-li*, *-li* şəkilçisi ilə əmələ gələn sifətlər asanca substantivləşir.

5. *-lak*, *-lək* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində qeyri-məhsuldar işlənən bu şəkilçinin iki variantı vardır: a) kar samitlə bitən - *lak*, - *lək* və b) cingilti samitlə bitən - *lağ*, -*ləg* variantları.

a) *-lak*, *-lək* şəkilçisi adlara artırılıb isimdən daha çox sifətlik çalarına malik yeni sözlər əmələ gətirir: *özlək* (BKşm 11) "cins", *ötüləg* (BKş 34) "ötücü", *özlük* (KÇ 4) "minik".

b) *-lağ*, *-ləg* şəkilçisi zaman çalarlı adlara artırılıb yer adları bildiren isimlər əmələ gətirir: *yay* "yay" *yaylağ* (IB 78) "yaylaq", *kış* "qış" - *kışlağ* (IB 78) "qışlağ".

6. *-daş* şəkilçisi. Adlara artırılıb isimlər düzəldir: *kadaş* (Y 3) "dost", *adaş* (Y 41) "adaş, dost", *kağadaş* (Y 41) "qohum".

7. *-dəm* şəkilçisi. İsimlərdən isim düzəldən bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *ər* "ər, igid" - *ərdəm* (KÇ 4) "ərdəm".

8. *-an*, *-ən*, *-ın*, *in*, *-un*, *-ün* şəkilçisi. Bu şəkilçi konkret əşya adı bildiren və ya əşya adı kimi qavranılan sözlərə artırılıb həmin əşyanın topluluğunu ifadə edən isimlər əmələ gətirir: *oğul* "oğul" - *oğlan* (KTşm 11), "oğlan", *bod* "boy" - *bodun* (KTş 1) "xalq", *ər* "ər, igid" - *ərən* (O 5) "ərən", *ört* "od" - *örtən* (IB 14) "alov".

9. *-kən* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu şəkilçi adlara artırılıb mücərrəd isimlər əmələ gətirir *təyri* "tanrı" - *təyrikən* (O 6) "tanrı-sifət".

10. *-k*, *-ik*, *-ik*, *-uk*, *-ük* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi, əsasən, sifət, qismən də isimlər əmələ gətirir.

a) Bu şəkilçi adlara artırılıb konkret əşya adı bildiren isimlər əmələ gətirir: *azuk* (KTş 39) "ərzaq".

b) Sifət əmələ gətirərkən bu şəkilçi əşyanın xarici görkəmini, həcmi, ölçüsünü, məkanını səciyyələndirən yeni sözlər düzəldir: *arık* (KTç8) "arıq", *yımşak* (KTç 5) "yumşaq", *ırak* (KTç 5) "iraq, uzaq", *turuk* (KT §39) "arıq", *yablak* (KTç 7) "pis", *yağuk* (KTç7) "yaxın", *bödük* (O 6) "böyük", *artuk* (T 40) "artıq" və s.

Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin cingilti samitli variantı da işlənir: *yartağ* (MÇ 42) "ışıqlı, parlaq".

11. *-ak*, *-ək* şəkilçisi. Müasir türk dillərində məhsuldar işlənən bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənir, əsasən, etnik adlara əlavə edilir və toponimik adlar (isimlər) əmələ gətirir: *soğd* "soğd" - *soğdak* (KTş 31) "soğdak", *Bukara* "Buxara" - *Bukarak* (KTş 13) "Buxara xalqı, Buxara dövləti".

12. *-siz*, *-süz*, *-suz*, *-süz* şəkilçisi. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar sözdüzəldici şəkilçilərdən biridir, sözdüzəltmə mənasına görə *-li*, *-li* şəkilçisinin anto-nimidir: *-li*, *-li* şəkilçisi mövcudluq mənası əmələ gətirirsə, *-siz*, *-süz* şəkilçisi yoxluq, olmamaq mənası əmələ gətirir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin dodaqlanan variantı (*-suz*, *-süz*), demək olar ki, işlənmiş, qədim uyğur yazısı abidələrində həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan variantlar işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-siz*, *-süz* şəkilçisi adlara əlavə edilərək onlardan sifət, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirir. Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi mənə çalarlarını belə qruplaşdırmaq olar:

a) *-siz*, *-süz* şəkilçisi isimlərə artırılaraq sözün ifadə etdiyi mənanın yoxluğunu bildiren sifətlər əmələ gətirir: *ton* "don" - *tonsuz* (KTş 26) "donsuz", *sub* "su" - *subsuz* (KTş 26) "susuz", *ok* "ox" - *oksuz* (KTş 3) "oxsuz", *idi* "sahib" - *idisiz* (KTş 19) "sahibsiz", *aş* "xörək" - *aşsız* (KTş 26) "xörəksiz", *yağı* "yağı" - *yağısız* (KTş 30) "yağısız", *kalı* "qalıq" - *kalısız* (T 30)

"qalıqsız", *keçig* "keçid, bərə" – *keçigsiz* (T 35) "keçidsiz, bərəsiz", *kañ*"ata" - *kañsız* (Y 6) "atasız" *ög* "ana" - *ögsüz* (Y 45) "anasız", *yol* "yol" - *yolsız* (T 35) "yolsuz", *buñu* "dərd" - *buñusuz* (Y 6) "dərdsiz", *ög* "ana" - *ögsiz* (KTşm 9) "anasız".

b) *-sız, -siz* şəkilçisi isimlərə artırılaraq həmin isimdə ifadə edilən mənənin azlığını bildirən sifət əmələ gətirir: *bilig* "bilik, savad" - *biligsiz* (KTş5) "biliksiz, savadsız".

c) Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-sız, -siz* şəkilçisi yoxluğun tam əksi - çoxluq mənasını ifadə edən sifətlər əmələ gətirir: *san* "say" - *sansız* (BKc 12) "saysız", *buñ* "hüdüd" - *buñsız* (KTc 5, T 48), "hədsiz, hüdudsuz".

ç) Müasir türk dillərində - *sız, -siz* şəkilçisi sifətlərə, demək olar ki, əlavə edilmir, qədim türk yazısı abidələrinin dilində, nadir hallarda da olsa, sifətlərə əlavə edilərək həmin sifətdə ifadə olunan mənənin əksini bildirən sifət əmələ gətirir: *tüz* "düz" - *tüzsiz* (KTş 6) "əyri".

13. *-kı, -ki, -ği, -gi* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi adlardan sifət düzəldir və beş məqamda işlənir:

a) Sözüün kökü şəklində olan zaman anlayışı bildirən isimlərdən sifət əmələ gətirir: *aşnu* "əvvəl" - *aşnukı* (MÇ 32) "əvvəlki".

b) Bu şəkilçi yer mənası ifadə edən isimlərə artırılaraq əşyanın olduğu, yerləşdiyi məkanı bildirən sifətlər əmələ gətirir: *tabğaç* "Çin" - *tabğaçğı* (KTş 7) "Çindəki", *çöl* "çöl" - *çölgi* (T 23) "çöldəki, çöldə yaşayan".

c) *-kı, -ki* şəkilçisi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə kombinasiyada yer bildirən isimlərə əlavə edilib əşyanın olduğu məkanı bildirən sifət əmələ gətirir: *tabğaç* "Çin" - *tabğaçdakı* (MÇ 32) "Çindəki", *balık* "şəhər" - *balıkdakı* (KT c 12) "şəhərdəki", *tağ* "dağ" - *tağdakı* (KT ş 12) "dağdakı", *könül* "ürək, könül" - *könültəki* (KTc 12) "könüldəki", *buluñ* "tərəf" - *buluñdakı* (KTş 2) "tərəfdəki", *kuy* "ev" - *kuydakı* (Y 6) "evdəki", *təñri* "göy" - *təñridəki* (Y 7) "göydəki", *yer* "yer" - *yerdəki* (Y 7) "yerdəki" və s.

ç) *-kı, -ki* şəkilçisi *-ra, -rə* istiqamət halı şəkilçisi ilə kombinasiyada məkan mənası ifadə edən isimlərə əlavə edilib məkan mənası ifadə edən sifətlər əmələ gətirir: *iç* "iç, daxil" - *içrəki* (BK § 28) "daxildəki", *öñ* "ön, qabaq" - *öñrəki* (T17) "qabaqdakı".

d) *-kı, -ki* şəkilçisi *-ya, -yə* yönülük hal şəkilçisi ilə kombinasiyada yer mənası bildirən isimlərə artırılıb məkan məfhumu ifadə edən sifətlər əmələ gətirir: *bəri* "cənub" - *bəriyəki* (T 17) "cənubdakı", *kurı* "qərb" - *kurıyakı* (T 17) "qərbdəki", *yıra* "şimal" - *yırayakı* (T 17) şimaldakı.

14. *nç* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində miqdar saylarma əlavə edilərək sıra sayları əmələ gətirir: *üç* "üç" - *üçünç* (KTş 33) "üçüncü", *tört* "dörd" - *törtünç* (BK § 31) "dördüncü", *bis* "beş" - *bisinç* (MÇ 15) "beşinci", *yiti* "yeddi" - *yitinç* (KTşm 5) "yeddiinci", *səkiş* "səkkiz" - *səkişinç* (MÇ 17) "səkkizinci", *tokuz* "doqquz" - *tokuzinç* (KTşm 13) "doqquzuncu", *on* "on" - *oninç* (BKc 10) "onuncu", *bir yigirmi* "on bir" - *bir yigirminç* (MÇ 25) "on birinci".

15. *-ça, -çə* şəkilçisi miqdar saylarına və əvəzlilərə əlavə edilib qeyri-müəyyən miqdar sayı əmələ gətirir.

a) *-ça, -çə* şəkilçisi müəyyən miqdar saylarına əlavə edilib qeyri-müəyyən miqdar sayı əmələ gətirir: *yüz* "yüz" - *yüzçə* (BKş 37) "yüzcə", *əlig* "əlli" - *əligçə* (T 42) "əllicə".

b) *-ça, -çə* şəkilçisi qeyri-müəyyən miqdar saylarına artırılıb qeyri-müəyyən miqdar sayları əmələ gətirir: *az* "az" - *azça* (T) "azca".

c) *-ça, -çə* şəkilçisi *ol* "o", *bu* "bu" işarə əvəzliliklərinə əlavə edib qeyri-müəyyən miqdar sayları əmələ gətirir: *bu* "bu" - *bunça* (KTş 10) "bunca, bu qədər", *ol* "o" - *ança* (KTc 5) "o qədər".

16. *-kñya* şəkilçisi. Qədim türk abidələrinin dilində bu şəkilçi qeyri-müəyyən miqdar saylarına əlavə edilib qeyri-müəyyən miqdar sayları əmələ gətirir: *az* "az" - *azkñya* (KTş 34, T 9) "azacıq".

17. *-ağu, -əgü* şəkilçisi. Bu şəkilçi miqdar saylarına artırıldıqda bölgü sayları əmələ gətirir: *üç* "üç" - *üçəgü* (T 12, 21) "üçlük".

18. *-sığ, -sig* şəkilçisi. *-li, -li* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya yaxın bir mənə əmələ gətirir: *yıl* "?" - *yılsığ* (KTş 26) "varlı".

19. *-çığ, -çig* şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi adlara əlavə edilib sifət əmələ gətirir: *ad* "ad" - *adınçığ* (KTc 12) "adına layiq".

20. *-rik* şəkilçisi. İsimdən sifət əmələ gətirən şəkilçidir: *is* "ağıl" - *isrik* (Y 29) "ağılsız".

21. *-r* şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərə artırılıb sifət düzəldir: *uya* "yuva" - *uyar* (Y 17) "məşhur".

22. *-ə* şəkilçisi. Zərfdən isim düzəldən şəkilçilər: *kiç* "gec" - *kiçə* (MÇ 13) "gecə".

23. *-tüz* şəkilçisi. İsimlərə artırılıb isim əmələ gətirir: *kün* "gün" - *küntüz* (KTş 27) "gündüz".

24. *-kin* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənir, *-li, -li*, şəkilçisinə yaxın mənə ifadə edir və isimlərə artırılıb sifət əmələ gətirir: *el* "el" - *elkin* (Y 41) "elli".

25. *-əç* şəkilçisi. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir: *əgəç* (Y 41) "bibisi".

26. *məç* şəkilçisi. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir: *əgməç* (Y 41) "arvad".

27. *-ət* şəkilçisi. İsimdən isim düzəldən şəkilçidir: *əgət* (Y 41) "kəniz".

28. *-ti* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələri dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir; isimlərə artırılıb isim əmələ gətirir: *isig*, "isti" (?) - *isigti* (KTc 5) "taxıl".

29. *-ən* şəkilçisi. Sifətdən sifət düzəldən şəkilçidir: *yəgir* "qırmızımtıl" - *yəgrən* (KÇ 15, 21).

30. *-gü* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci komponent kimi *-ğuç, -güç* şəkilçisini əmələ gətirir.

Lakin abidələrin dilində müstəqil şəkildə də işlənir və isimlərdən sifət əmələ gətirir: *ed* "əşya" - *edgü* (KT c 6) "yaxşı".

31. *-il* şəkilçisi. Hələ qədim türk yazısı abidələrinin dilində daşlaşmağa başlamış sifət əmələ gətirən şəkilçidir: *kız* "qırmızı" sözünün kökü - *kızıl* (T 52) "qızıl, qırmızı", *yaş* "tər, təzə, cavan" - *yaşıl* (KT ş 17) "yaşıl".

FELLƏRDƏN AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən fellərdən ad düzəldən şəkilçilər daha maraqlı leksik-qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdən ad düzəldən alınma şəkilçilər yoxdur. Məlum faktır ki, türk dillərində alınma sadə fellər işlənir. Bu dillərdə tərkibi fellərin də yalnız birinci komponenti alınma sözlərdən ibarət ola bilər; ikinci komponent heç vaxt alınma söz olmur. Nəzərə alsaq ki, türk dillərində şəkilçilər müstəqil leksik mənəsi olan sözlərdən əmələ gəlmişdir, hətta tərkibi fellərin ikinci komponenti də türk mənşəli fellərlə ifadə olunur, onda aydın olar ki, fellərdən ad düzəldən şəkilçilər yalnız türkmənşəli olmalıdır.

Fellərdən ad əmələ gətirən şəkilçilərin bir xüsusiyyəti də budur ki, onların əmələ gətirdiyi sözlərin substantivləşmə dərəcəsindən asılı olmayaraq, həmin sözlərdə fellik - hal və hərəkət çaları hiss edilir. Fellərdən ad əmələ gətirən şəkilçilərin üçüncü xüsusiyyəti də budur ki, onların əmələ gətirdiyi yeni sözlərdə həm isim, həm də sifət xüsusiyyəti olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdən ad düzəldən aşağıdakı şəkilçilər işlənir.

1. *-ğuç, -güç* şəkilçisi. Bu şəkilçi *-ğu, -gü* və *-ç, -çi* şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *-ğuç, -güç* şəkilçisinin sözdüzəltmə mənası müasir Azərbaycan dilindəki *-ıcı, -ici, -ucu, -ücü* şəkilçisinin mənasına uyğundur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğuç, -güç* şəkilçisi fel köklərinə artırılıb həmin fellərdə ifadə edilən iş, hal, hərəkətin icraçısı

mənasını bildirən isimlər əmələ gətirir: *ay* "de" - ayğuçı (T 10) "deyən, vəzir, məsləhətçi", *it* "et" - itgüçi (KTşm 13) "edən, icraçı". Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi adlar cümlədə özündən sonra gələn sözün təyini vəzifəsində də işləyə bilər.

2. *-ık, -ik, -uk, -ük* şəkilçisi. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində fəal sözdüzəldici şəkilçilərdən biridir. O, fellərə artırıldıqda həm isim, həm də sifət əmələ gətirir.

A. *-ık, -ik* şəkilçisi isim düzəldir. Feldən isim düzəldən bu şəkilçi müxtəlif mənə çalarlı isimlər əmələ gətirir.

a) Fellərə artırılaraq məkan çalarlı isimlər əmələ gətirir: *yantık* (T 26) "yamac", *tur* "dur" - *turuk* (T 24) "dayanacaq".

b) Fellərə qoşularaq rütbə, vəzifə bildirən isimlər düzəldir: *buyur* "buyur" - *buyuruk* (KTş 38), "buyuruk", *tut* "tut" - *tutuk* (KTş 38), "tutuk".

c) Fellərə bitişərək proses adı bildirən mücərrəd isimlər əmələ gətirir: *ayık* (KTc 3) "əmr, fərman", *yazuk* (BKş 36) "səhv, günah".

ç) Fellərə artularaq heyvan adı əmələ gətirir: *keyik* (T 8) "keyik, ceyran (tullana-tullana qaçan)".

d) Fellərə bitişərək vasitəsilə iş və hərəkət icra olunan alət adını ifadə edən isimlər əmələ gətirir: *yarak* (KTş 33) "yaraq", *adak* (KTşm 7) "ayaq".

g) Bəzən tədqiqatçılar bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən iş və hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər də düzəldiyini göstərirlər: *bark* (KTc 12) "sərdabə".

ğ) Bu şəkilçi vasitəsilə bəziən fellərdən hərəkətin tərzini bildirən zərflər əmələ gəlir: *yadağ* (KTş 28), "piyada, ayaq ilə".

B. *-ık, -ik* şəkilçisi sifət düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif çalarlı sifətlər də əmələ gəlir: *yımşak* (KTc 5) "yumşaq", *ırak* (KTc 5) "uzaq", *arık* (KTc 8) "arıq", *yablak* (KTc 7) "pis", *yağuk* (KTc 7) "yaxın", *basık* (Y 41) "yastı, basılmış", *turuk* (KTş 37) "arıq", bədük (O 6) "böyük", *artuk* (T 40) "artıq".

3. *-ak, -ək* şəkilçisi. Eyni fonetik tərkibli şəkilçi adlardan da ad düzəldir. Fellərdən ad düzəldən *-ak, -ək* şəkilçisi qədim

türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən şəkilçilərdəndir və iki məqamda işlənir:

a) Fellərə birləşdirilərək proses adı bildirən isimlər əmələ gətirir: *əmgək* (KTş 19) "əziyyət" *bulğak* (KTş 4) "iğtişəş".

b) Fellərə artırılaraq müxtəlif mənəli sifətlər düzəldir: *yablak* (MÇ 17) "pis".

4. *-ığ, -ig, -ğ, -g* şəkilçisi. Türkoloqların böyük əksəriyyəti, o cümlədən məşhur türkoloq V.V.Radlov *-ık, -ik* və *-ığ, -ig* şəkilçilərini bir şəkilçinin variantı hesab edir: birinci kar samitli, ikinci cingiltili samitli variantdır. Lakin fərq təkə samitlərin kar, yaxud cingiltili olmasında deyildir. Bu şəkilçilər təkə fonetik tərkiblərinə görə deyil, leksik-qrammatik mənalarına görə də fərqlənir. Müasir türk dillərində *-ık, -ak* şəkilçisi öz şəklini qoruyub saxlamışdır, *-ığ, -ig* şəkilçisi isə müasir türk dillərində, xüsusən oğuz qrupu dillərində son samitini itirmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ığ, -ig* şəkilçisi məhsuldar sözdüzəldici morfemlərdəndir. O, fel köklərinə artırılıb həm isim, həm də sifət əmələ gətirir.

A. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ığ, -ig* şəkilçisi fel köklərinə əlavə edilib müxtəlif mənəli isimlər düzəldir.

a) Fellərdən işin nəticəsini bildirən isimlər əmələ gətirirlər: *biti* "yaz" - *bitig* (KTc 13) "yazı", *ba* "bağla" - *bağ* (Y 1), "bağ, ip", *ülü* "bölmək" - *ülüğ* (KTş 29) "hissə", *yol* "yol (maq)" - *yoluğ* (BKcç) "yoluq, yolunmuş".

b) Fellərdən proses adı bildirən isimlər düzəldir: *öt* "xahiş etmək" - *ötüg* (BK ş 39) "xahiş", *sor* "sormağ, soruşmaq" - *soruğ* (Süci) "sorğu, soraq".

c) Fellərdən hərəkətin obyektini, vasitəsini, alətini ifadə edən isimlər əmələ gətirir: *kap* "qapamağ, örtmək" - *kapığ* (KTc 4) "qapı", *sü* "döyüşmək" - *süñüg* (T 28) "süngü"

ç) Fellərdən yer adı bildirən isimlər düzəldir: *keç* "keçmək" *keçig* (T 35) "keçid, bərə", *tur* "durmaq" - *turuğ* (Süci) "keşikçi".

d) Fellərdən mücərrəd anlayış ifadə edən isimlər əmələ gətirir: *bil* "bilmək" - *bilig* (KTş 5) "bilik", *az* "azmaq" - *aziğ* (KÇ 18) "acıq, hirs".

g) Fellərə artırılaraq ya əlavə edildiyi felin semantik mənası ilə əlaqədar olan peşə, sənət bildirən, ya da felin mənasındaki prosesi keçirmiş şəxs bildirən isimlər əmələ gətirir: kör "görmək" - *körüg* (T 8) "casus", *tir* "yaşamaq" - *tirig* (MÇ 40) "diri", *öl* "ölmək" - *ölüg* (KTşm 9) "ölü".

ğ) Fellərə artırılaraq icraedici şəxsi bildirən isimlər əmələ gətirir. *ö* "öyrənmək" - *ög* (KTş 31) "ana, öyrədən".

B. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-iğ, -ig* şəkilçisi sifət əmələ gətirir.

a) Fellərə artırıldıqda ölçü (zaman və məkanca), kəmiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gətirir: *katığ* (IB 100) "qatı", *isig* (Y 43) "isti", *uluğ* (KTş 34) "ulu", *kiçig* (BKş 41) "kiçik".

b) Fellərə artırıldıqda hal və ya vəziyyət ifadə edən sifətlər yaradır; bu sifətlər artıbutiv isimlər kimi də işlənir: *tir* "yaşamaq" - *tirig* (KTşm 9) "diri", *öl* "ölmək" - *ölüg* (KT şm 9) "ölü", *kamaş* "qarışmaq" - *kamaşığ* (KTşm 31) "qarışıq".

c) Fellərə əlavə edilib dad bildirən sifətlər əmələ gətirir: *açı* "acı olmaq" - *açığ* (MÇ 18) "acı", *süçi* "şirin olmaq" - *süçig* (KTc 5) "şirin".

ç) Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ir/er* naqis felinə artırıldıqda da sifət əmələ gətirir: *er* "idi, imiş naqis felin kökü" *i* - *erig* (KTc 13) "olmalı, yaşamalı".

5. *-ka, -kə, -ğa, -gə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi işləkliyi itirmək, daşlaşmaq üzrə olmuşdur; *tamğa* (KT şm 12) "damğa", *yuyka* (T 13) "yuxa, nazik", *yinçgə* (T 13) "incə" sözləri artıq kök və şəkilçiyə bölünmür. Güman ki, bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn *bulğa* (KÇ 11) "bulamaq, qarışdırmaq", *əmgə* (BKşm 13), "incitmək, əziyyət vermək", *tarka* (T 22) "qiyam qaldırmaq" felləri də tərkib morfemlərinə ayrılmır. Bu şəkilçinin iştirak etdiyi üç sözü kök və şəkilçi morfemlərinə ayırmaq olur: *bil* "bilmək" - *bilgə* (KT şm 13), "müdrək, bilici", *ö* "öyrənmək" - *ögə* (Y 45), "müdrək, bilikli" və *kıs* "qısmaq, kəsmək, qısaltmaq" - *kısğa*

(KÇ 23) "qısa". Bu sözlərdən *bilgə* və *ögə* həm isim, həm də sifət kimi, *kısğa* isə yalnız sifət kimi işlənir.

6. *-i, -i* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində az məhsuldar olan bu şəkilçi vasitəsilə cəmi dörd söz düzəldilir ki, bu sözlərdən birinin kökünün fel olması şübhəlidir: *yazı* (T 36) "yazı, düzən", *kalı* (T 30) "qalıq", *kokı* (BK c 11) "qoxu", *biriki* (KTş 27) "birləşmiş". Bu sözlərdən *yazı, kalı* və *kokı* isim, *biriki* isə sifətdir.

7. *-nç* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi fellərdən mücərrəd məna ifadə edən isimlər əmələ gətirir: *bulğa* «bulamaq, qarışdırmaq» - *bulğanç* (T 22) «qarışıqlıq, qiyam», *tarka* «qiyam qaldırmaq» - *tarkanç* (T 22) «üsyankar, qiyamçı», *u* «bacarmaq» - *unç* (T 24) «inam, əminlik», *öt* «xahiş etmək» - *ötünç* (T 15) «xahiş, müraciət», *ök* «öyünmək» - *ökünç* (Y 28) «inam, fəxr, iftixar», *kork* «qorxmaq» - *korkınç* (IB 55) «qorxunc», *ögrə* (ögrü) «sevinmək» - *ögrünç* (IB 54) «sevinc», *közü* «fəxr etmək» - *közünç* (Y 28) «şan, şöhrət, şərəf, fəxr, iftixar», *əzə* «adət etmək» - *əzənç* (Y 28) «adət, dəb», *ma* «inanmaq» - *manç* (Y 32) «inanılan adam».

8. *-n, -m, -in, -un, -ün* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi fellərdən həm isim, həm də sifət əmələ gətirir.

A. Bu şəkilçi fellərə əlavə edildikdə müxtəlif mənalar ifadə edən isimlər düzəldir.

a) Fellər artırılaraq proses adı bildirən isimlər əmələ gətirir: *ək* «əkmək» - *əkin* (BK şm 11) «əkin», *ak* «axmaq» - *akun* (Y 2) «axın», *kıy* «doğramaq» - *kıym* (T 32) «cəza», *sa* «saymaq» - *san* (BK c 12) «say».

b) Fellərə artırılaraq prosesdə iştirak edən şəxs bildirən isimlər əmələ gətirir: *kəl* «gəlmək» - *kəlin* (Y 3) «gəlin», *bol* «olmaq»/ *bul* «tapmaq» - *bolın/bulın* (KÇ 5) «əsir».

c) Feldən əşya adı bildirən isim düzəldir: *kal* «qalmaq» - *kalm* (Süci) «başlıq».

ç) Fellərə artırılıb işin, hərəkətin nəticəsini bildirən isimlər əmələ gətirir: *tög* «damğalamaq» - *tökün* (T 54) «damğa».

B. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-in, -in* şəkilçisi fellərdən sifət də əmələ gətirir: *uz* «uzanmaq» - *uzun* (T 52) «uzun», *kal* «qalmaq» - *kalın* (Y 28) «qalın», *yog* «böyümək» - *yogun* (T 14) «yoğun».

9. *-im, -im* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi fellərə artırıldıqda müxtəlif mənəh isimlər əmələ gətirir.

a) Fellərdən vasitə, alət, əşya adı bildirən isimlər düzəldir: *ked* «geymək» - *kedim* (KT § 33) «geyim».

b) Fellərdən ölçü bildirən isimlər əmələ gətirir: *bat* «batmaq» - *batım* (KT § 35) «batım».

c) Fellərdən hadisə və prosesin son nəticəsini bildirən isimlər düzəldir: *öl* «ölmək» *ölüm* (IB 18) «ölüm».

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi ilə adlardan da isimlər düzəlir: *bar* «var, dövlət» - *barım* (BK § 24) «dövlət».

10. *-mak, -mək, -mağ, -mæg* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən cəmi üç ismin düzəlməsinə təsadüf edilir: *yelmæg* (T 52) «basqın, kəşfiyyat», *eşitmək* (Y 39) «eşitmək» (isim kimi), *armak* (KT § 6) «yalan».

11. *-ma, -mə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu şəkilçi fellərə artırıldıqda proses adı bildirən isimlər əmələ gətirir: *yel* «sürətlə getmək» - *yelmə* (T 34) «kəşfiyyat dəstəsi», *tæg* «hücum etmək» - *təgmə* (Y 10) «hücum, döyüş».

12. *-ğan, -gən* şəkilçisi. Az məhsuldar olan bu şəkilçi fellərə artırıldıqda, əsasən, isim, bəzən isə sifət əmələ gətirir: *tab* «tullana-tullana qaçmaq» - *tabışğan* (MÇ 20) «dovşan».

13. *-an, -ən* şəkilçisi. Güman ki, *-ğan, -gən* şəkilçisindən birinci samitin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Fellərə artırıldıqda proseslə əlaqədar olan isim əmələ gətirir: *yıl* «sürünmək» - *yılan* (HT 7) «ilan (sürünən)» *çık* «yonmaq» - *çıkan* (KT şm 7) «usta, nəqqaş (yonan)».

14. *-ağən, -əyən* şəkilçisi. Fel köklərinə artırılaraq daimi əlamət bildirən sifətlər (feli sifətlər yox!) əmələ gətirir: *kap*

«qapmaq» - *kapağan* (T 61) «qapağan», *kıy* «doğramaq, qıymaq» - *kıyağan* (Y 4) «doğrayan, qıyan».

15. *-t* şəkilçisi. Fellərdən proses adı bildirən isimlər düzəldir: *sıgıt* (KT şm 11) «sıtqı», *elət* (Y 28) «əziyyət», *yont* (Y 3) «ilxi».

16. *-id* şəkilçisi. Fellərdən mücərrəd mənəli isimlər düzəldir: *ig* «əymək» - *igid* (KTc 10) «yalan».

17. *-sar, -sər* şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi fellərdən iş, hərəkət icra edən şəxs bildirən isimlər əmələ gətirir: *at* «atmaq» - *atsar* (Y 28) «atıcı», *ut* «udmaq» - *utsar* (Y 28) «uducu».

18. *-ləg* şəkilçisi. Feldən sifət əmələ gətirən şəkilçidir: *öd* «vaxt keçirmək» - *ödsəg* (BKş 34) «müvəqqəti», *öt* «ötmək» - *ötüləg* (BK § 34) «ötücü, keçici».

19. *-sık, -sik* şəkilçisi. Fellərdən bərekət adı düzəldən şəkilçidir: *bat* «batmaq» - *batsık* (KT c 2) «batan», *toğ* «doğmaq» - *toğsık* (KT c 2) «doğan», *aç* «acmaq» - *açsık* (KT c 8) «acan», *tod* > *to* «doymaq» - *tosık* (KT c 8) «doyuş», *udı* «uyumaq» - *udısık* (T 12, 22) «yuxu», *olur* «oturmaq» - *olursık* (T 12,22) «rahatlıq», *tut* «tutmaq» - *tutsık* (KT c 4) «tutuş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-sık, -sik* şəkilçisi fellərə artırıldıqda işin icrasının nəticəsini ifadə edən isimlər də əmələ gətirir: *ülə* «bölmək» - *üləsik* (KT c 6) «hissə, pay».

20. *-ğu, -gü* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi fellərə artırıldıqda hərəkət adları əmələ gətirir: *ber* «vermək» - *bergü* (MÇ 21) «vermə», *topl* «toplamaq» - *toplağu* (T 13) «toplama», *üz* «üzmək» - *üzgü* (T 14) «üzmə», *ay* «demək» - *ayğu* (T 10) «demə, məsləhət vermə», *kara* «baxmaq» - *karağu* (T 34) «keşik çəkmə», *it* «etmək» - *itgü* (KT şm 13) «etmə, hazırlama», *kör* «görmək» - *körgü* (KT § 23) «görmə, baxma».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğu, -gü* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları *-lık, -lik, -luk, -lük* və *-çı, -çi* isimdüzəldən şəkilçilərini də qəbul edib ikiqat substantivləşə bilər: *itgü* «etmə» - *itgüçü* (KT şm 13) «hazırlayan», *ayğu* «məs-

lähət vermə» - *ayğucu* (T 10) «məsləhət verən, vəzir», *toplağı* «toplama» - *toplağıluk* (T 13) «toplamaqlıq», *üzgü* «üzmə» - *üzgülik* (T 14) «üzməlik».

21. *-uş*, *-üş* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkət adları düzəldən bu şəkilçi müasir türk dillərində (müxtəlif variantda) daha fəal işlənir. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə cəmi iki sözün yarandığı müşahidə edilir ki, onlardan biri fəaldən, digəri isə, qəribə də olsa, isimdən əmələ gəlmişdir: *ur* «vurmaq» - *uruş* (O 10) «vuruş», *sü* «qoşun» - *sünüş* (KT § 40) «döyüş».

22. *-sağ*, *-səg* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən hərəkət adları əmələ gətirilir: *ber* «vermək» - *bersəg* (O 10) «vermə», *öd* «vaxt keçirmək» - *ödsəg* (BK § 34) «vaxt keçirmə».

23. *-miş*, *-miş* şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərə artırıldıqda keçmiş zaman çalarlı feli sifətlər düzəldir: *elsirə* «elsizləş» - *elsirəmiş* (KT § 13) «elsizləşmiş», *kağansıra* «xaqansızlaş» - *kağansıramış* (KT § 13) «xaqansızlaşmış», *künjəd* «kənz olmaq» - *künjədmış* (KD § 13) «kənz olmuş», *kulad* «qul olmaq» - *kuladmış* (KT § 13) «qul olmuş», *tokta* «toxtamaq» - *toxtamış* (BK § 2) «toxtamış», *igid* «yüksəltmək» - *igidmiş* (KT c 9) «yüksəltmiş» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifətlər cümlədə həmişə təyin vəzifəsində işlənir.

24. *-duk*, *-dük*, *-tuk*, *-tük* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi də fel köklərinə artırıldıqda feli sifət əmələ gətirir: *körmə* «görməmək» - *körmədük* (BK şm 11) «görmədiy», *esidmə* «eşitməmək» - *esidmədük* (BK şm 11) «eşitmədiy», *sanç* «*sançmaq*» - *sançduk* (MÇ 46) «*sançdıg*», *illə* «el et» - *illədük* (KT § 6) «el etdiy», *kağanla* «xaqan qoymaq» - *kağanladuk* (KT § 7) «xaqan qoyduğu», *ötün* «müraciət etmək» - *ötüntük* (T 15) «xahiş etdiy» və s.

25. *-maçı*, *-məçi* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdən gələcək zaman çalarlı feli sifətlər əmələ gətirir: *öl* «ölmək» - *ölməçi* (KT § 29) «öləsi».

26. *-ğma*, *-gmə*, *-ığma*, *-igmə* şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərə artırıldıqda indiki zaman çalarlı feli sifətlər düzəldir: *kör* «görmək» - *körigmə* (KT c 11) «görən», *bir* «vermək» - *birigmə* (KT § 25) «verən», *sakin* «düşünmək» - *sakinıqma* (BK § 2) «düşünən», *kəl* «gəlmək» - *kəligmə* (BK § 31) «gələn» və s..

FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Tarixin əlçatmaz dərinliklərində türk dillərində sinkretik söz kökləri adlara və fellərə parçalandıqdan sonra ad kateqoriyası öz inkişaf yoluna, fel kateqoriyası öz inkişaf yoluna düşür. Adlarda yeni söz yaradıcılığı həm türk dillərinin öz daxili vəsaiti hesabına, həm də alınmalar hesabına baş verir. Fellərdə isə sözyaratma prosesi tamamilə başqa istiqamətdə gedir. İstər qədim, istərsə müasir türk dillərində alınma sadə fellərə təsadüf edilmir. Türk dillərində, xüsusən müasir türk dillərində xeyli alınma addüzəldən şəkilçi mövcuddur, hətta türk dillərinin ruhuna yad olan prefikslər işlənir, lakin türk dillərində, bir dənə də olsun, alınma feldüzəldən şəkilçi yoxdur. Türk dillərində (istər qədim, istər müasir olsun) xeyli miqdarda mürəkkəb ad mövcuddur, halbuki bu dillərdə (istər qədim, istər müasir olsun) bir dənə belə mürəkkəb fel yoxdur.

Türk dillərində alınma adlandırılı bilən fellərin iki tipinə rast gəlmək olur: 1. Felin kökü – ad morfemi başqa dillərdən alınır, kökə artırılan və ona fellik mənası verən şəkilçi isə mütləq türk dillərinin özünün olur; 2. Tərkibi fellərin (bir qisminin) birinci – ad komponenti alınma olur, ikinci komponenti – tərkibə bütövlükdə fel mənası verən söz isə yenə də türk dillərinin özünə məxsus fellə ifadə edilir. Əslinə qalanda belə (düzəltmə və tərkibi) felləri alınma adlandırmaq olmaz. Lakin türk dillərində fellərdə alınmalardan danışdıqda yalnız bu mənada danışmaq olar.

Türk dillərində fel düzəldən alınma şəkilçilərin olmaması, fel əmələ gətirən bütün şəkilçilərin türk dillərinin özünə məxsus olması belə bir faktı sübut edir ki, bu dillərdə şəkilçilər vasitəsilə felyaratma prosesi tarixin əlçatmaz dərinliklərində getmiş-

dir. Hər halda bizə qədər gəlib çatan ən qədim türk yazısı abidələri – göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində şəkilçilər vasitəsilə fel yaratma sistemi müasir türk dillərindəki şəkilçilər vasitəsilə fel yaratma sistemindən nəinki zəif inkişaf etməmişdir, hətta, paradoksal səslənsə də, bəzi məqamlarda daha yüksək inkişaf etmişdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnləri qədim türk qəbilə dillərinin bütün mənzərəsini özündə əks etdirmir və deməli, qədim türk qəbilələrinin dillərində, hətta göytürk qəbilələrinin dilində işlənən bütün fellər, təbii ki, o cümlədən fel əmələ gətirən şəkilçilər bu abidələrin dilində (mətnlərində) öz əksini tapmamışdır. Təkcə bu fakt – göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində şəkilçilər vasitəsilə fel yaratma sisteminin bu qədər inkişaf etməsi göstərir ki, daha geniş bazaya malik ola bilən qədim türk qəbilə dilləri nə qədər zəngin və inkişaf etmiş şəkilçilərlə fel yaratma sisteminə malik ola bilərdi.

Əlimizdə türk dillərinin Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən əvvəlki dövrdəki mənzərəsi haqqında yazılı məlumat, faktlar yoxdur. Lakin elə göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dil faktları sübut edir ki, bu qədər inkişaf etmiş şəkilçilərlə fel yaratma sistemi 2-3 əsrə, hətta min ilə təşəkkül tapa bilməzdi; görünür, türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə fel yaratma sistemi bizim eradan çox əvvəl, ola bilsin ki, bir neçə min il əvvəl təşəkkül tapmışdır.

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən fel düzəldən şəkilçilərin böyük əksəriyyəti müasir türk dillərində, xüsusən cənub-qərb (oğuz) qrupu türk dillərində qorunub saxlanmışdır. Orxon-Yenisey kitabələrinin yazılmasından, təxminən, 13 yüzillik keçməsinə baxmayaraq, göytürk və müasir türk dillərində fel əmələ gətirən şəkilçiləri müqayisə etsək, elə bir ciddi dəyişikliyin baş verdiyinə rast gəlmərik. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində təsbit edilən fel düzəldən şəkilçilərin 13 əsr ərzində dəyişmədən türk dillərinə xidmət etməsi, yeni fellər yaratması bir daha sübut edir ki, bu şəkilçilər türk dillə-

rinin Orxon-Yenisey dövründən çox-çox qədimlərdə təşəkkül tapmışdır.

Türk dillərində işlənən fel düzəldən şəkilçilərin qədimliyini belə bir fakt da sübut edir ki, bu şəkilçilərin heç birinin mənşəyi türkoloqlar tərəfindən tutarlı dəlillərlə aydınlaşdırılmamışdır. Məlumdur ki, dil faktı nə qədər qədim olursa, onun mənşəyini müəyyənləşdirmək bir o qədər çətin olur. Türk dillərində ayrı-ayrı fel düzəldən şəkilçilərin, xüsusən *-la*, *-lə* şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda bəzi məlumatlar vardır, lakin bu məlumatlar o qədər ziddiyyətli və başlıcası, elmi cəhətdən zəifdir ki, etimonlaşdırmaq üçün onlardan heç birini əsas kimi götürmək olmaz. Türk dillərində fel əmələ gətirən şəkilçilərin əksəriyyətinin mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda ümumiyyətlə heç bir məlumat yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellər qədim türk qəbilələrinin dilində işlənən bütün felləri əhatə etmir. Ola bilər ki, abidələrin mətnlərində öz əksini tapmamış fellərin bir qismi düzəltmə fellər olsun. O da ola bilər ki, həmin düzəltmə felləri əmələ gətirən şəkilçilərin də bir qismi abidələrin mətnlərində təsbit edilməsin. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində adlardan fel düzəldən iyirmi, fellərdən fel düzəldən yeddi, habelə fellərdə tərz mənası yaradan iki şəkilçi, cəmi iyirmi doqquz fel düzəldən şəkilçinin işləndiyi qeydə alınmışdır. Güman ki, müasir türk dillərindən hər hansı birində fel düzəldən şəkilçilərin sayı bundan çox olmaz.

Fel düzəldən şəkilçilərin bir qismi hələ qədim türk yazısı abidələri dövründə türk dillərində məhsuldar işlənmişdir. Maraqlı burasıdır ki, məhz həmin şəkilçilər müasir türk dillərində qorunub saxlanmışdır. Fel əmələ gətirən şəkilçilərin bir qismi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənmişdir. Məhz abidələrin dilində qeyri-məhsuldar işlənən fel düzəldən şəkilçilərin bir qismi müasir türk dillərində işləkdən çıxmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş fel düzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) adlardan fel düzəldən şəkilçilər; 2) fellərdən fel düzəldən şəkilçilər.

ADLARDAN FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan fel əmələ gətirən iyirmi şəkilçi işlənmişdir. Bu şəkilçilər müxtəlif mənalar yaratmışdır.

1. *-la, -lə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar və ən zəngin semantik mənə yaradan adlardan fel düzəldən şəkilçidir. Müasir türk dillərində praktik olaraq, bütün adlara qoşula bilən bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət, vasitə, yer və zaman bildirən isimlərə qoşulub həmin ismin semantikasını ilə əlaqədar olan fellər əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələri dilində *-la, -lə* şəkilçisi bu mənə qruplarında birləşən adlara artırılıb fellər əmələ gətirir.

a) Üzərində iş icra edilən şəxs adı bildirən isimlərə artırılır: *kağan* «xaqan» - *kağanla* (KT § 7) «xaqan qoymaq», *yağı* «yağı» - *yağıla* (Y 45) «yağı olmaq».

b) Vasitəsilə iş icra edilən əşya adı bildirən isimlərə əlavə kedilir: *sü* «qoşun» - *sülə* (BK § 24) «qoşun çəkmək», *eb* «ev» - *eblə* (Süci) «evləndirmək», *baş* «baş» - *başla* (KT § 16) «başlamaq», *kılıç* «qılınc» - *kılıcla* (KT § 5) «qılıncılamaq», *kört* «böyük bıçaq» - *körtlə* (Y 52) «böyük bıçaqla kəsmək».

c) Zaman məfhumunu ifadə edən isimlərə birləşdirilir: *yay* «yay» - *yayla* (MÇƏ 20) «yaylamaq», *kış* «qış» - *kışla* (BK § 31) «qışlamaq».

ç) Yer adı və istiqamət bildirən sözlərə qoşulur: *il* «el, vətən» - *illə* (KT § 6) «elli olmaq, vətənli olmaq», *yoğ* «dəfn, qəbir» - *yoğla* (KÇ 27) «basdırmaq, dəfn etmək», *yuğ* «dəfn» - *yuğla* (KT § 4) «dəfn etmək, basdırmaq», *yuk* «yüksəklik» - *yukla* (Y 25) «yüksəltmək», *yok* «yox» - *yokla* (Y 32) «məhv etmək», *yer* «yer» - *yerlə* (Y 24) «yerləşdirmək».

d) Proses, yaxud akt bildirən isimlərə artırılır: *akun* «axın» - *akunla* (O 9) «axın etmək, hücum etmək», *ab* «ov» - *abla* (KÇ 9) «ovlamaq», *ançu* «təqdim» - *ançula* (KT § 32) «təqdim etmək, təslim etmək», *yaka* «ibadət» - *yakala* (MÇ 20) «ibadət etmək», *kun* «qarət» - *kunla* (O 9) «qarət etmək», *top* «topa» - *topla* (T 13) «toplamaq», *tap* (yaxud: *tapık*) «hörmət» - *tapla* (yaxud: *tapıkla*) (BK § 35) «hörmət etmək», *ü* «bölgü» - *ülə* (KT c 6) «bölmək», *u* «bacarıq» - *ula* (KT c) «birləşdirmək».

e) İnsanın əqli keyfiyyətlərini bildiren isimlərə artırılır: *añ* «anlaq, şüur» - *añla* (T 34) «anlamaq, başa düşmək», *öt* «öyüd, nəsihət» - *ötlə* (O 11) «öyüd vermək, nəsihət vermək, vəsiyyəət etmək».

ə) Səs təqlidi sözlərə əlavə edilir: *op* «hop» - *opla* (KT § 32) «hop-hop demək», *ay* «hay vermək» - *ayla* (MÇ 42) «haylamaq».

Türkoloji ədəbiyyatda *-la, -lə* şəkilçisinin mənası haqqında bir-birinə zidd iki fikir mövcuddur: türkoqların bir qismi iddia edir ki, bu şəkilçi müstəqil qrammatik mənaya malikdir; türkoqların digər qisminə görə, *-la, -lə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə felin mənası onun əmələ gəldiyi adın mənasından asılıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-la, -lə* şəkilçisi ilə əmələ gələn felləri ifadə etdikləri mənaya görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hərəkətin aləti: *kılıcla* (KT § 5) «qılıncılamaq», *körtlə* (Y 52) «böyük bıçaqla kəsmək».

2. Hərəkətin məqsədi: *eblə* (Süci) «evləndirmək», *abla* (KÇ 9) «ov etmək», *kuşla* (KT § 5) «quş ovlamaq».

3. Akt, proses icra etmək: *sülə* (KT c 3) «qoşun çəkmək», *yağıla* (Y 45) «yağı olmaq», *ançula* (KT § 32) «təqdim etmək», *ağla* (T 5) «ağlamaq», *iğla* (Y 48) «ağlamaq», *yığla* (İA 2) «ağlamaq», *akunla* (O 9) «hücum etmək», *başla* (KT § 16) «başlamaq», *yakala* (MÇ 20) «ibadət etmək», *kunla* (O 9) «qarət etmək», *tıñla* (KT c 2) «dinləmək», *tapla*, yaxud *tapıkla* (BK §

35) «hörmət etmək», *ula* (KT c1) «ardınca getmək», *ülə* (KT c 60) «bölmək», *boşanala* (MÇ 19) «azad olmaq».

4. Hərəkətin obyektı: *salla* (MÇ 25) «salla keçmək».

5. Hərəkətin tərzı: *opla* (KT § 32) «hop-hop qışqırıb çapmaq», *ayla* (MÇ 12) «haylamaq».

6. Hərəkətin istiqaməti, yeri: *yuğla* (KT § 4) «dəfn etmək», *yoğla* (KT 27) «basdırmaq», *yokla* (Y 32) «basdırmaq», *yukla* (Y 25) «yüksəltmək», *illə* (KT § 6) «el yaratmaq», *yerlə* (Y 24) «yerləşdirmək».

7. Vaxt keçirmə: *yayla* (MÇ 21) «yaylamaq», *kışla* (BK § 31) «qışlamaq».

8. Hərəkətin icraçısı: *kağanla* (KT § 7) «xaqanlı olmaq».

9. Psixoloji proses: *añla* (T 34) «arılmaq», *ötlə* (O 11) «nəsihət vermək».

2. *-laş*, *-ləş* şəkilçisi. Bu, *-la*, *-lə* şəkilçisindən törəmiş morfemdir, lakin *-laş*, *-ləş* şəkilçisi *-la+ş*, *-lə+ş* tərkib hissələrinə bölündükdə onu *-laş*, *-ləş* şəkilçisi kimi götürmək olmaz. *-laş*, *-ləş* morfemi o zaman vahid şəkilçi kimi götürülür ki, onun əmələ gətirdiyi fel *ş* morfemi olmadan işləyə bilməsin.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-laş*, *-ləş* şəkilçisi qeyri-məhsuldar işlənir; abidələrin mətnlərində bu şəkilçi ilə düzəlmiş cəmi iki felin işləndiyinə təsadüf edilir: *ög* «öyüd, bilik» - *ögləş* (T 20) «məsləhətləşmək», *söz* «söz» - *sözləş* (KT § 26) «məsləhətləşmək».

3. *-lan*, *-lən* şəkilçisi. Əvvəlki şəkilçi kimi, bu şəkilçi də *-la*, *-lə* şəkilçisinin törəməsidir, lakin yenə də əvvəlki kimi, bu şəkilçi *-la+n*, *-lə+n* tərkib hissələrinə bölündükdə müstəqil şəkilçi hesab edilmir; onun əmələ gətirdiyi fel *n* morfemi olmadan işləyə bilmədikdə bu şəkilçini müstəqil şəkilçi kimi qəbul etmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-lan*, *-lən* şəkilçisi, abətən, adlara əlavə edilib müxtəlif mənalı fellər əmələ gətirir; məsələn: *at* «at» - *atlan* (KÇ 20) «atlanmaq», *boğuz* «boğaz» - *boğuzlan* (T 26) «boğuzlanmaq», *kan* «xan» - *kanlan* (T 2) «xanlanmaq», *kat* «qat» - *katlan* (Y 42) «qatlanmaq, dözmək», *katığ*

«möhkəm» - *katığlan* (Y 10) «möhkəmlənmək». Lakin abidələrin dilində bu şəkilçi bəzən fellərə də artırılır; məsələn: *seç* «seçmək» - *seçlən* (Y 43) «seçilmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-lan*, *-lən* şəkilçisi isim, sifət və (qəribə də olsa) fel köklərinə əlavə edilə bilər:

a) bu şəkilçi isimlərə birləşir: *at* «at» - *atlan* (KÇ 20) «atlanmaq», *boğuz* «boğaz» - *boğuzlan* (T 26) «boğazlanmaq», *kan* «xan» - *kanlan* (T 2) «xanlı olmaq», *kat* «qat» - *katlan* (Y 42) «qatlanmaq, dözmək»;

b) bu şəkilçi sifətlərə birləşir: *katığ* «möhkəm» - *katığlan* (Y 10) «möhkəmlənmək»;

c) bu şəkilçi fellərə əlavə edilir: *seç* «seçmək» - *seçlən* (Y 43) «seçilmək, fərqlənmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-lan*, *-lən* şəkilçisi ilə əmələ gələn felləri mənalılarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Fel prosesin adı və ya əlamətini bildirir: *katığlan* (Y 10) «möhkəmlənmək», *katlan* (Y 42) «dözmək, qatlanmaq», *seçlən* (Y 43) «fərqlənmək», *boğuzlan* (T 20) «boğazlanmaq».

2) Hərəkətin yerini və istiqamətini bildirir: *atlan* (MÇ 20) «atlanmaq».

3) Fel hərəkətin şəklini və ya tərzini bildirir: *kanlan* (T 2) «xanlı olmaq».

4. *-lat*, *-lət* şəkilçisi. Bu şəkilçi də *-la*, *-lə* şəkilçisinin törəməsidir və əvvəlki iki şəkilçi kimi, *-lat*, *-lət* şəkilçisi də yalnız o zaman vahid, müstəqil şəkilçi kimi götürülür ki, tərkib hissələrinə bölünməsin, yəni onun əmələ gətirdiyi fel *-t* ünsürü olmadan müstəqil söz kimi işlənməsin.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan fel düzəldən *-lat*, *-lət* şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Bu, hər şeydən əvvəl ondan irəli gəlir ki, abidələrin dilində işlənən *-lat*, *-lət* tərkibli bütün şəkilçiləri müstəqil şəkilçi kimi qəbul etmək olmur; bu şəkilçilərin bir qisminə *t* ünsürü felin icbar, yaxud təhrik növünün mənasını əmələ gətirir, deməli, *-lat*, *-lət* şəkilçisi *-la+t*, *-lə+t* tərkib hissələrinə parçalanır.

Qədim türk yazısı abidələri mətnlərində *-lat, -lət* şəkilçisi isimlərə və sifətlərə artırılıb yeni mənalı sözlər – fellər əmələ gətirir.

a) Bu şəkilçi isimlərə artırılıb fel əmələ gətirir: *at* «at» - *atlat* (KÇ 20) «atlatmaq», *oğrak* «düşərgə» - *oğlaklat* (T 25) «düşərgə saldırmaq».

b) Bu şəkilçi sifətlərə artırılıb fel əmələ gətirir: *yazuk* «suçlu, günahkar» - *yazuklat* (BK § 36) «günahlandırmaq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi ilə əmələ gəlmiş felləri mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Hərəkətin yerini və ya istiqamətini ifadə edən fellər: *atlan* (T 25) «atlandırmaq», *oğraklat* (T 25) «düşərgə saldırmaq».

2) Hal, vəziyyətin əlamətini ifadə edən fellər: *yazuklat* (BK § 36) «günahlandırmaq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu fellərdən başqa da *-lat, -lət* şəkilçisi ilə əmələ gələn fellər işlənir; məsələn: *ağı* «ağı» - *ağlat* (Y 28) «ağlatmaq», *yoğ* «dəfn» - *yoğlat* (T 31) «dəfn etdirmək» *uğ* «şivən» - *uğlat* (Y 28) «ağlatmaq». Lakin bu fellərdə *-lat, -lət* şəkilçisi tərkib hissələrinə bölünür və həmin fellər *t* ünsürü olmadan da, yəni *ağla, yoğla, uğla* şəklində sərbəst işləyə bilər.

5. *-a, -ə* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində az məhsuldar işlənən şəkilçilərdəndir. O, isimlər və sifətlərə artırılıb fel əmələ gətirir.

a) *-a, -ə* şəkilçisi isimlərə artırılıb fel düzəldir: *at* «ad» - *ata* (MÇ 12) «adlandırmaq, ad vermək», *yarlık*, «yarlıq, fərman» - *yarlıka* (KT c 9) «buyurmaq, fərman vermək», *yaş* «yaş» - *yaşa* (KT şm 2) «yaşamaq», *san* «say» - *sana* (T 27) «saymaq», *sığıt* «sitqi, ağı» - *sığıta* (KT § 4) «sitqımaq, ağı demək», *til* «dil» - *tilə* (T 23) «dilemək, istəmək».

b) şəkilçi sifətlərə artırılıb fel əmələ gətirir: *boş* «boş» - *boşa* (MÇ 19) «boşamaq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçisi ilə əmələ gələn felləri mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Bu şəkilçi qoşulduğu sözün mənası ilə əlaqədar olan hərəkət və ya vəziyyət prosesi adının mənasını ifadə edən təsirsiz fellər əmələ gətirir: *yaş* «yaş» - *yaşa* (KT şm 2) «yaşamaq», *sığıt* «sitqi» - *sığıta* (KT § 4) «sitqımaq».

2) Bu şəkilçi qoşulduğu sözün mənası ilə əlaqədar olan prosesin əlaməti – nəticəsi mənasını ifadə edən fellər əmələ gətirir: *boş* «boş» - *boşa* (MÇ 19) «boşamaq».

3) Bu şəkilçi artırıldığı sözün mənası ilə əlaqədar olan hərəkət predmeti mənasını ifadə edən təsirsiz fellər əmələ gətirir: *at* «ad» - *ata* (MÇ 12) «adlandırmaq», *yarlık* «yarlıq, fərman» - *yarlıka* (KT c 9) «buyurmaq, fərman vermək».

4) Bu şəkilçi əlavə olunduğu sözün mənası ilə əlaqədar olan hərəkətin aləti, materialı mənasını ifadə edən təsirsiz fellər əmələ gətirir: *til* «dil» - *tilə* (T 23) «dilemək, istəmək», *san* «san, say» - *sana* (T 27) «saymaq, sanamaq».

6. *-ad, -əd* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ad, -əd* şəkilçisi isim və sifətlərə, habelə *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözlərinə qoşularaq proses mənası ifadə edən fellər düzəldir. Düzdür, abidələrin dilində bu şəkilçinin *bar* «var» predikativ sözündən əmələ gətirdiyi felin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir, lakin güman etmək olar ki, bu şəkilçi *yok* «yox» predikativ sözündən fel düzəltmişsə, deməli, *bar* «var» predikativ sözündən də fel düzəltmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ad, -əd* şəkilçisi vasitəsilə adlarda ifadə edilən əlamət və keyfiyyətə malik olmaq mənası bildirən fellər əmələ gətirilir: *baş* «baş» - *başad* (BK c 8) «başçılıq etmək», *buğ* «kədər» - *buğad* (T 26) «kədər-lənmək», *yəğ* «yaxşı» - *yəğəd* (BK § 36) «yaxşılaşmaq», *künj* «kənz» - *künjed* (KT § 13) «kənz olmaq», *kul* «qul» - *kulad* (KT § 13) «qul olmaq», *yok* «yox» - *yokad* (KT § 10) «yox olmaq, məhv olmaq».

7. *-d* şəkilçisi. Bu, heç şübhəsiz, saiti düşmüş *-ad, -əd* şəkilçisinin törəməsidir: *-ad, -əd* şəkilçisi samitlə bitən sözlərə artırılırdısa, *-d* şəkilçisi saitle bitən (görünür, söz saitle bitdiyi üçün şəkilçinin ilk saiti düşmüşdür) sözlərə artırılıb fel düzəldir:

yağı «yağı, düşmən» - *yağid* (MÇ 11), «yağı olmaq, düşmən etmək».

8. *-ta, -tə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan fel düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir. O, sifətlərə artırılıb fel əmələ gətirir: *tok* «tox» - *tokta* (BK § 2) «tox-tamaq». Güman etmək olar ki, bu şəkilçinin cingiltili *-da, -də* variantı abidələrin dilində işlənməmişdir. Məlum olduğu kimi, abidələrin dilində söz kökü kar samitlə bitdikdə şəkilçi cingiltili samitlə başlanır. Göründüyü kimi, nümunədəki söz kar samitlə bitdiyi halda şəkilçi də kar samitlə başlanır. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, abidələrin dilində *-ta, -tə* şəkilçisinin cingiltili samitli variantı olmamışdır.

9. *-sıra, -sirə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən fel düzəldən şəkilçilərdən biri də *-sıra, -sirə* morfemidir. Bu şəkilçi tam şəkildə, ya da qismən qanunauyğun fonetik dəyişikliklə Orta Asiya, şimal-şərq və şərq türk dillərində qorunub saxlanmış, cənub-qərb qrupu türk dillərində isə işləkdən çıxmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-sıra, -sirə* şəkilçisi adlara (yalnız isimlərə) birləşdirilib «hansısa bir əşyanın olmaması», daha doğrusu, isimdə ifadə edilən əşyanın yoxluğu mənası ifadə edən fellər əmələ gətirir: *el* «el, vətən» - *elsirə* (KT § 15) «elsizləşmək, vətənsizləşmək», *kağan* «xaqan» *kağansıra* (KT § 15) «xaqansızlaşmaq», *uruğ* «nəsil» - *uruğsıra* (KT § 10) «nəsilsiz olmaq, nəslə itirmək».

Türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilər sistemində bu şəkilçini tək-cə isimdən sifət düzəldən *-siz, -siz* şəkilçisi ilə müqayisə etmək olar: *-siz, -siz* şəkilçisi isimlərdən bir əlamətin və ya keyfiyyətin olmadığını bildiren sifətlər düzəldirsə, *-sıra, -sirə* şəkilçisi mənasına görə sifətlərə analoji olan fellər əmələ gətirir; müqayisə et:

elsiz – eli olmayan; *elsirə* – eldən məhrum edilmək;

kağansız – xaqanı olmayan; *kağansıra* – xaqandan məhrum edilmək;

uruğsız – nəslə olmayan; *uruğsıra* – nəsiləndən məhrum edilmək.

10. *-ik, -ik, -uk, -ük* şəkilçisi. Bu, türk dillərində adlardan fel düzəldən ən qədim şəkilçilərdən biridir. Türk dillərində tək-cə adlardan fel düzəldən bir sıra şəkilçilərdən fərqli olaraq, *-ik, -ik* şəkilçisi həm adlardan, həm də fellərdən fel düzəldir. «Buna görə də *-iq* forması arxaikdir. O, prosesin adı, yaxud proses-nəticə əlaməti mənalı əsaslardan hərəkətin nəticəsi, əşyası və məkani mənalı fellər əmələ gətirir».¹

-ik, -ik şəkilçisi ümumtürk şəkilçisidir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. O, adlara (isim və saylara) artırılıb təsirsiz fellər əmələ gətirir.

a) Bu şəkilçi isimlərə əlavə edilib fel düzəldir: *yol* «yol» - *yoluk* (MÇ 21) «yoluxmaq, baş çəkmək», *tağ* «dağ» - *tağık* (KT § 12) «dağa qalxmaq», *iç* «iç, daxil» - *içik* (KT § 38) «təbə olmaq, içinə girmək», *taş* «bayır» - *taşık* (KT § 11) «bayıra çıxmaq, daşmaq, sərhədi keçmək», *kor* «qorxu» - *kork* (O 7) «qorxmaq», *ür* «hürkü» - *ürk* (MÇ 21) «hürkmək», *kor* «qorxu» - *korg* (BK § 41) «qorxmaq».

b) Bu şəkilçi saylara əlavə edilib fel əmələ gətirir: *bir* «bir» - *birik* (KT ç 1) «birikmək, birləşmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ik, -ik* şəkilçisi vasitəsilə adlardan düzələn felləri mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Bu şəkilçi vasitəsilə proses-nəticə əlaməti bildirən fellər düzəlir: *bir* «bir» - *birik* (KT ç 1) «birikmək, birləşmək».

2) Bu şəkilçi hərəkətin yerini və ya istiqamətini bildirən fellər əmələ gətirir: *tağ* «dağ» - *tağık* (KT § 12) «dağa qalxmaq», *iç* «iç, daxil» - *içik* (KT § 38) «təbə olmaq, içinə girmək», *taş* «bayır» - *taşık* (KT § 11) «bayıra çıxmaq, daşmaq, sərhədi aşmaq».

¹ Э.В.Севорян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, 1962, с.147.

4) Bu şəkilçi medial mənalı fellər əmələ gətirir: *kor* «qorxu» - *kork* (O 7) «qorxmaq», *ür* «hürkü» - *ürk* (MÇ 21) «hürkmək», *kor* «qorxu» - *korğ* (BK § 41) «qorxmaq».

11. *-ğır, -gir, -ğur, -gür* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar feldüzəldən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi abidələrin dilində isim və sifətlərə artırılaraq müxtəlif mənalı fellər əmələ gətirir: *boş* «boş» - *boşğur* (KT § 13) «öyrətmək», *iç* «iç, daxil» - *içgir* (BK § 25) «təbət etmək, birləşdirmək», *taş* «bayır» - *taşğır* (MÇ 22) «çıxartmaq, daşdırmaq». Abidələrin dilində *-ğır, -gir* şəkilçisi vasitəsilə təsirli fellər əmələ gəlir.

12. *-şur, -şür* şəkilçisi. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənən fel düzəldən şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi vasitəsilə abidələrin dilində adlardan proses-nəticə mənası ifadə edən fellər əmələ gəlir: *yoŋ* «mübahisə» - *yoŋmur* (KT § 6) «mübahisə etmək, ixtilaf etmək», *kiŋ* (<kig<keg) «düşmənlilik» - *kiŋşür* (KT § 6) «düşmənlilik etmək».

13. *-ka, -kə, -ğa, -gə* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənir və hələ VII-VIII yüzilliklərdə daşlaşmaq, söz kökünə birikmək prosesi keçirirdi: qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi felləri kök və şəkilçi morfoloqiyalarına ayırmaq mümkün deyildir. Bu şəkilçi vasitəsilə abidələrin dilində adlardan fel əmələ gəlir: *bulğa* (KÇ 11, MÇ 28) «həyəcanlanmaq, qiyam qaldırmaq», *əmgə* (BK şm 1 3) «əziyyət vermək, sıxışdırmaq», *kargə* (Y 25) «(səsi) qaldırmaq, (səsi) yüksəltmək», *tarka* (T 22) «yaymaq, dağıtmaq», *tolğa* (BK şm 13) «əziyyət vermək».

14. *-kış, -kiş* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin *-kış* variantı da vardır. Abidələrin dilində ən az məhsuldar fel düzəldən şəkilçidir; təkcə *yok* «yox» predikativ sözü ilə birləşib *olmamaq, sona yetirmək, məhv etmək* və s. bu tipli məna ifadə edən fel əmələ gətirir: *yok* «yox» - *yokkış* (KT § 34, T 21), «yox etmək, məhv etmək».

15. *-l, -al, -əl* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən fel düzəldən şəkilçidir. Qeyri-məhsuldar işləndiyinə görə tədqiqatçıların diqqətini çəkməmişdir. Abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsilə adlardan söz kökündə ifadə edilmiş müəyyən keyfiyyəti və ya əlaməti qazanmaq, müəyyən vəziyyətə keçmək mənası ifadə edən fellər əmələ gəlir: *tuz* «düz» - *tüzəl* (KT c 5) «düzəlmək, düzəlişmək», *ükü* < *üküş* «çox» - *ükül* (T 32) «çoxalmaq», *tiri* < *tirig* «diri» - *tiril* (KT § 12) «dirilmək, toplanmaq», *arı* < *arık* «arıq» - *arıl* (KT c 9) «arıqlamaq».

16. *-ar, -ər* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi iki variantda – açıq və qapalı saitli variantlarda (*-ar, -ər, -ır, -ir*) işlənir. Qeyri-məhsuldar fel düzəldən şəkilçidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ar, -ər* şəkilçisi vasitəsilə isim, sifət və saylardan həm təsirli, həm də təsirsiz fellər əmələ gəlir: *ög* «tərif» - *ögir* (BK § 2) «fəxr etmək», *uluğ* «ulu, böyük» - *ulğar* (T 53) «yüksəltmək», *kop* «çox» - *kobar* (KT c 10) «artırmaq, çoxaltmaq», *əg* «əyri» - *əgər* (BK § 31) «mühasirə etmək, təqib etmək», *eb* «ev» - *cbir* (T 26, 28) «dövrələmək, dövrə vurub keçmək», *ağrı* «ağrı» - *ağıra* (Tl 1) «xəstələnmək, kədərlənmək».

17. *-ran, -rən* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu şəkilçi ilə bir dəfə qeyri-müəyyən saydan fel əmələ gəlir: *kop* «çox» - *kobran* (T 4) «birləşmək».

18. *-an, -ən* şəkilçisi. Bu, qeyri-məhsuldar fel düzəldən şəkilçidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətlərə artırılıb təsirsiz fel əmələ gətirir: *boş* «boş» - *boşan* (MÇ 19) «boşmaq, azad olmaq».

19. *-ğın, -gin* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu şəkilçi öz leksik-qrammatik mənasına görə *-ğır, -gir* şəkilçisinə antonimdir, əksdir: *-ğır, -gir* şəkilçisi daxilə doğru, mərkəzə qaçma hərəkəti mənası ifadə edən fellər əmələ gətirirsə, *-ğın, -gin* şəkilçisi xaricə doğru, mərkəzdən qaçma hərəkəti mənası ifadə edən fellər əmələ

gətirir: *ıç* «iç, daxil» - *ıçğın* (O 10) «qovmaq, sürgün etmək, dağılışmaq».

20. *-ın, -in* şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi vasitəsilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində həm adlardan, həm də fellərdən fel əmələ gətirilir. Buna görə də bu şəkilçi haqqında «Fellərdən fel düzəldən şəkilçilər» bəhsində də məlumat veriləcəkdir. Abidələrin dilində bu şəkilçi adlardan bir təsadüfdə fel əmələ gətirir: *öt* «nəsihət, xahiş» - *ötün* (T 2) «nəsihət etmək, xahiş etmək».

FELLƏRDƏN FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Türk dillərində əsas nitq hissələrini iki qütbə bölürlər: adlar və fellər. Bununla da felləri digər əsas nitq hissələrinə qarşı qoyurlar. Türk dillərində fellər nitq hissələri arasında xüsusi mövqe tutur. Fellər öz lekçik məna və qrammatik əlamətlərinə görə digər nitq hissələrindən fərqləndiyi, nitq hissələri sisteminə xüsusi mövqe tutduğu üçün fellərdə söz yaradıcılığı, xüsusən feldən fel əmələ gəlməsi prosesi də digər nitq hissələrindən fərqlənir. Feldən fel düzəldilməsi prosesinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, yeni əmələ gələn fel təkçə yeni leksik məna ifadə etməklə kifayətlənmir, həm də yeni qrammatik məna, qrammatik əlamət kəsb edir. Türk dillərində feldən fel düzəldən şəkilçilərin məhz bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq S.Cəfərov yazır: «... feldən fel düzəldən şəkilçilərin iki mühüm və bir-birindən fərqli funksiyası meydana çıxır: 1) yeni məlumat əmələ gətirir; 2) hərəkətin obyekt və subyektə olan əlaqəsini müəyyənləşdirir. ...feldən fel düzəldən şəkilçiləri leksika ilə qrammatika arasındakı sıx əlaqəni daha əyani göstərən dil ünsürləri hesab etmək olar. ... fellər nitqimizdə, ümumiyyətlə, bir tərəfdən, subyekt və obyektə olan əlaqəni, digər tərəfdən, zaman və məkan münasibətlərini müəyyənləşdirən bir nitq hissəsidir. Feldən fel düzəldən şəkilçilər də eyni zamanda bu əlaqə və münasibətlərin yaranmasına xidmət etdiyindən bunlardan, əsasən, qrammatikada (morfologiyada) bəhs edilir. Bununla belə

feldən fel düzəldən şəkilçilərin leksik xüsusiyyəti də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəkilçilər felləri öz nitq hissəsi daxilindən kənara çıxarmasa da, onların bir-birindən müxtəlif hərəkət məfhumu ifadə edən əsaslarını əmələ gətirir»¹. Müasir türk dillərində feldən fel düzəldən şəkilçilərin iki növünü göstərir: 1) fellərdə tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər və 2) felin məna növlərini əmələ gətirən şəkilçilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə feldən fel düzəldən şəkilçilərin üç növü işlənir:

1. Fellərdə yeni leksik məna əmələ gətirən şəkilçilər;
2. Fellərdə tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər;
3. Felin məna növlərini əmələ gətirən şəkilçilər;

Feldən fel əmələ gətirən leksik şəkilçilər. Feldən fel əmələ gətirən leksik şəkilçilər dedikdə fel köklərinə artırıldıqda onlardan yeni leksik mənalı fellər əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçilər nəzərdə tutulur. Dilçilik ədəbiyyatında türk dillərində feldən fel düzəldən leksik şəkilçilərin mövcud olmasından danışılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feldən fel düzəldən şəkilçilərin işlənməsinə rast gəlmək olur. Bu faktdan çıxış edərək güman etmək olar ki, feldən fel düzəldən şəkilçilər müasir türk dillərində də işlənə bilər və güman ki, müasir türk dilləri diqqətlə araşdırılsa, belə şəkilçiləri aşkara çıxarmaq olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feldən fel əmələ gətirən leksik şəkilçilər, admdan da göründüyü kimi, fel köklərinə artırılır, onlarda fellik xüsusiyyətlərini saxlayır (yəni onlar yenə də fel olaraq qalır), lakin onların leksik-semantik mənası dəyişir, yeni leksik-semantik mənalı yeni söz əmələ gəlir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində də belə şəkilçilər işlənir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində *sevmək* sözündən *-in* şəkilçisi ilə əmələ gələn *sevinmək* feli tamamilə yeni leksik-semantik mənalı sözdür. Burada sözlərin kökünün eyni olmasına baxmayaraq, *-in* şəkilçisi felin məna növünü əmələ gətirən şəkilçi deyil, xalis sözdüzəldici (leksik) şəkilçidir. Deməli, yaxşı araşdırılsa, müasir türk dillərində, o

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s. 114.

cümlədən müasir Azərbaycan dilində bu tip fellərdən və bu tip sözdüzəldici (leksik) şəkilçilərdən aşkarlamaq olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feldən fel düzəldən şəkilçilər çox azdır; araşdırmalar göstərir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində cəmi dörd belə leksik şəkilçi işlənir:

1. *-m, -in* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk abidələri dilində qeyri-məhsuldar işlənən şəkilçilərdəndir. Adlardan fel düzəldən şəkilçilərdən danışarkən artıq *-m, -in* fonetik tərkibli şəkilçi haqqında məlumat verilmişdir. Lakin bu şəkilçi təkcə adlardan fel əmələ gətirmir, həm də fellərdən fel əmələ gətirir. Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. Türkoloji ədəbiyyatda fellərdən fel düzəldən şəkilçi dedikdə, əsasən, felin mənə növlərini, qismən də fellərdə tərz çaları əmələ gətirən şəkilçiləri nəzərdə tuturlar. Müasir türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə də *-m, -in* feldüzəldən şəkilçidən bəhs edərkən onu felin mənə növlərini əmələ gətirən şəkilçi kimi səciyyələndirirlər. Düzdür, istər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-m, -in* şəkilçisi felin məchul və qayıdış növlərinin düzəlməsində iştirak edir və bu şəkilçini felin məchul və qayıdış növlərinin şəkilçisi kimi qəbul etmək və səciyyələndirmək lazımdır. Lakin bu məqamda həmin şəkilçi felin leksik-semantik mənasına toxunmur, təkcə subyekt, obyekt və hərəkət arasındakı münasibətlərə dəyişiklik gətirir. Unutmaq olmaz ki, türk dillərində sözlərdə olduğu kimi, şəkilçilərdə də çoxmənalılıq və omonimlik xüsusiyyəti vardır. Elə *-m, -in* şəkilçisini götürək. Bu şəkilçi: a) ismin yiyəlik halını əmələ gətirir; b) ismin alət – birgəlik halı şəkilçisi kimi işlənir; c) adlardan fel yaradır; ç) təsirli felləri təsirsiz fellərə çevirir; e) felin mənə növlərinin (məchul və qayıdış növlərinin) əmələ gəlməsində iştirak edir; ə) isimlərdən zərf düzəldir; g) fel köklərinə artırılaraq onlarda ilkin mənadan fərqli leksik-semantik mənə yaradır. Məhz bu sonuncu funksiyasında *-m, -in* şəkilçisi leksik, sözdüzəldici şəkilçidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən *-m, -in* şəkilçisi fel köklərindən cəmi iki fel düzəldir:

seb «sevmək» - *sebin* (BK § 2) «sevinmək», *təl* «dəlmək, deşmək» - *təlin* (KT § 22) «yarılmaq, dəlinmək».

2. *-ğur, -gür* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan da fel əmələ gətirir və bu münasibətlə həmin şəkilçi haqqında artıq danışılmışdır. Lakin bu şəkilçi adlardan fel düzəltməklə yanaşı, fel köklərinə artırılmaqla fellərdən də yeni leksik-semantik mənalı fellər əmələ gətirir: *ki* (<*kil*) «gəlmək» - *kigür* (KT § 23, MÇ 20) «gətirmək».

3. *-zin, -zin* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin yalnız incə variantı (*-zin*) işlənir, həm də bu şəkilçinin fel köklərinə artırılması vasitəsilə abidələrin dilində cəmi bir yeni mənalı fel əmələ gəlir: *təg* «dəymək, çatmaq» - *təgzin* (Y 29) «gəzmək, səyahət etmək».

4. *-tur, -tür* şəkilçisi. Adətən, türkoloji ədəbiyyatda bu şəkilçinin iki vəzifəsindən – təsirsiz fellərdən təsirli fellər yaranması və felin icbar növünü əmələ gətirməsi vəzifəsindən bəhs edilir. Feldən fel düzəldən şəkilçi kimi *-tur, -tür* morfemindən danışan dilçilər məhz bunu nəzərdə tuturlar. Lakin elə feldən fel düzəldən şəkilçi kimi *-tur, -tür* şəkilçisinin funksiyası daha genişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində və bir sıra türk dillərində adlar üçüncü şəxs təkində heç bir şəkilçi qəbul etməyən cümlənin xəbəri kimi işləyə bilər, lakin türk dillərinin böyük əksəriyyətində adların üçüncü şəxs təkində xəbər kimi işlənməsi üçün onlar mütləq *-dir, -dir* şəkilçisi qəbul etməlidir. Bundan başqa, istər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tur, -tür* şəkilçisi feldən fel yaradılmasının bir neçə tipində iştirak edir ki, türkoloji ədəbiyyatda bunlardan ikisi qeyd edilmişdir: bu şəkilçi. a) təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir; b) təsirli fellərdən felin icbar növünü düzəldir. Felin mənə növünü əmələ gətirən feldən fel düzəldən şəkilçilərdən danışarkən göstərəcəyik ki, istər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tur, -tür* şəkilçisi daha bir mənə növünün – təsirsiz fellərdən felin təhrik növünün əmələ gəlməsində iştirak edir. Nəhayət, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tur, -tür* şəkilçisi fel köklərinə

birdəşdirilərək onlardan yeni leksik-semantik mənalı fellər əmələ gətirir. Bu yeni əmələ gələn leksik mənanın nə felin təsirlilik – təsirsizlik kateqoriyasına, nə də felin məna növü kateqoriyasına daxil var. Yeni əmələ gələn fel tamamilə yeni sözdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tur, -tür* şəkilçisi yalnız bir dəfə fel kökünə artırılıb yeni mənalı fel əmələ gətirir: *kil* «gəlmək» - *kiltir* (T 54) «gətirmək».

Feldə tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilər. Türkologiyada ən mübahisəli problemlərdən biri də türk dillərində felin tərz kateqoriyasının, o cümlədən fellərdə tərz mənası əmələ gətirən xüsusi şəkilçilərin mövcud olub-olmaması məsələsidir. Son zamanlar bəzi türk dillərinin qrammatik quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə türk dillərində fellərə qoşulduqda onlarda tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilərin mövcud olması haqqında fikirlərə rast gəlmək olur. Tədqiqatçılar türk xalqlarının ən qədim yazı nümunəsi olan göytürk yazısı abidələrinin dilində də fellərdə tərz mənası əmələ gətirən şəkilçilərin işlənməsindən danışırlar.

Fellərdə zaman və məkana görə modifikasiya (şəkiləyişmə) felin tərz adlanır. Tərz yaratmaq üçün fel kökünə artırılan şəkilçilər felə yeni leksik-semantik məna vermir, onun semantikasında təkrarlıq, intensivlik, sürəklilik və buna bənzər mənalı əmələ gətirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin tərzlərini əmələ gətirən şəkilçilər zəif inkişaf etmişdir, yox dərəcəsinədir. Görünür, türk dillərində fellərdə tərz əmələ gətirən şəkilçilər VI-VIII yüzilliklərdə yenidən təşəkkül tapırmış və türk dillərinin sonrakı dövründə inkişaf etmişdir. Buna görə də müasir türk dillərində tərz əmələ gətirən şəkilçilər eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Müasir türk dillərinin qrammatikalarında bəzi türk dillərində bir-iki, bəzilərinə bir neçə tərz düzəldən şəkilçinin işləndiyi, bəzilərinə isə tərz düzəldən şəkilçilərin heç işlənmədiyini göstərilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdə sürəklilik, intensivlik tərz yaradan iki şəkilçi işlənir.

1. *-ala, -ələ* şəkilçisi. Fel köklərinə artırıldıqda onlara hərəkətin intensivliyi, sürəkliliyi çaları verir: *boşan* «boşanmaq, azad olmaq» - *boşanala* (MÇ 19) «azad olmaq».

2. *-lat* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel köklərinə əlavə edildikdə hərəkətin sürəkliliyi çalarımı əmələ gətirir: *kıs* «qısmaq, sıxmaq» - *kıslat* (BK § 37) «qısmaq, sıxışdırmaq».

Felin məna növünü əmələ gətirən şəkilçilər. Felin məna növünü əmələ gətirən şəkilçilər ikili xasiyyətə malikdir. Bu şəkilçilər bir tərəfdən, iş və hərəkətin müstəqil obyekt, üzərində iş görülən əşya tələb edib-etməməsinə xidmət edir, yəni felin təsirlilik – təsirsizlik kateqoriyasının düzəlməsində iştirak edir, digər tərəfdən, subyektlə iş, hal və hərəkət arasında, subyektlə obyekt arasında, obyektə iş, hal və hərəkət arasında qrammatik (habelə məntiqi) münasibətləri aydınlaşdırmağa, daha doğrusu, bu münasibətləri əmələ gətirməyə xidmət edir. Fellərdə bu iki kateqoriya – təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə felin növ kateqoriyası sıx əlaqədədir: eyni bir şəkilçi eyni bir zamanda feli həm təsirlilik-təsirsizlik baxımından, həm də felin növü baxımından dəyişə bilər. Məsələn, türk dillərində *-il/və ya -m* şəkilçisi eyni bir zamanda təsirli felləri təsirsiz edə bilər, həm də fellərdə məchul və ya qayıdış növ mənası əmələ gətirə bilər. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, türk dillərində fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və felin məna növləri kateqoriyası eynilik təşkil edir. İstisnasız olaraq bütün türkoloji ədəbiyyatda felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə felin məna növləri kateqoriyasının sərhədi qarışdırılır, bir qrammatik hadisə ilə digər qrammatik hadisə arasında fərq qoyulmur. Məsələn, türkoloji ədəbiyyatda, xüsusən Azərbaycan dilçiliyində *-dir, -dir* fel əmələ gətirən şəkilçilərindən söhbət gətdikdə göstərilir ki, bu şəkilçi türk dillərində təsirli fellərdən felin icbar növünü, təsirsiz fellərdən isə təsirli fellər əmələ gətirir. Bu şəkilçinin təsirli fellərdən felin icbar növünü əmələ gətirməsi məsələsi aydındır. Onun təsirsiz fellərdən felin hansı növünü əmələ

gətirməsi sualına qrammatika kitabları, hətta xüsusi olaraq bu mövzuya həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərləri də cavab vermir.

Felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə felin məna növləri kateqoriyası fərqli kateqoriyalardır. Türk dillərində, məsələn, *-dir, -dir* şəkilçisi təsirsiz fellərdən təsirli fellər yaradırsa, bu baxımdan *-il, -il* şəkilçisi də təsirli fellərdən təsirsiz fellərə əmələ gətirir. Onda nə üçün *-il, -il* şəkilçisinin təsirli fellərdən felin məchul növünü əmələ gətirməsindən danışmaq olar, amma *-dir, -dir* şəkilçisinin təsirsiz fellərdən felin hansı növünü əmələ gətirməsindən danışmaq olmaz? Bu baxımdan elə həmin *-dir, -dir* şəkilçisi haqqında bu iki kateqoriyaya münasibətdə belə demək olardı: 1. *-dir, -dir* şəkilçisi təsirli fellərə qoşulduqda təsililik mənasını (ikiqat) artırır, təsirsiz fellərə qoşulduqda onları təsirli fellərə çevirir. 2. *-dir, -dir* şəkilçisi təsirli fellərlə qoşulduqda onlardan felin icbar növünü, təsirsiz fellərə qoşulduqda felin ... növünü əmələ gətirir. Bu tezisi, məsələn, *-il, -il* şəkilçisinə tətbiq etdikdə belə demək olar: 1. *-il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə əlavə edildikdə onları təsirsiz fellərə çevirir, təsirsiz fellərə artırıldıqda təsirsizlik mənasını (ikiqat) artırır; 2. *-il, -il* şəkilçisini təsirli fellərə artırıqda, felin məchul növünü, təsirsiz fellərə əlavə etdikdə isə felin şəxssiz növünü əmələ gətirir. Bu, problemin yeganə həllidir. Əgər fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə felin məna növləri arasındakı hədd bu şəkildə qəti müəyyənləşdirilməzsə, türkologiyada bu problem həmişə qarışdırılacaqdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdə tərz mənası yaradan şəkilçilər sisteminə nisbətən felin məna növlərini yaradan şəkilçilər sistemi artıq təşəkkül tapmışdır. Müasir türk dillərində felin məna növlərini yaradan şəkilçilərin hamısı qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində işlənir. Felin bütün məna növləri də qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində təsbit edilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən artıq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası da, felin məna növləri kateqoriyası da eyni şəkilçilərlə əmələ gəlir. Həqiqətən də

felin məna növü şəkilçisi qəbul etdikdən və müəyyən bir məna növü mənasını kəsb etdikdən sonra bu və ya digər məna növünə daxil olan fellər ya təsirli, ya da təsirsiz olur. Məsələn, felin keçər, icbar və təhrik növlərinə daxil olan fellər təsirli, keçməz, məchul, qayıdış, qarşılıq, birgəlik və şəxssiz növlərinə daxil olan fellər isə təsirsiz olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdə istər təsirlilik-təsirsizlik mənası, istərsə məna növlərini əmələ gətirən feldüzəldən şəkilçilər bunlardır: *-t, -it, -it, -ir, -ir, -ur, -ür; -tir, -tir, -tur, -tür; -tiz, -tiz, -iz, -iz; -l, -il, -il; -n, -in, -in; -ş, -ış, -ış*. Bu səkkiz şəkilçi eyni zamanda həm də fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası əmələ gətirir: *-t, -it, -it, -ir, -ir, -ur, -ür; -tir, -tir, -tur, -tür; -tiz, -tiz, -iz, -iz* şəkilçiləri təsirli, *-l, -il, -il; -n, -in, -in; -ş, -ış, -ış* şəkilçiləri isə təsirsiz fellər düzəldir; həm də felin şəkilçisiz məna növlərindən şəkilçili məna növlərini düzəldir: keçər növdən *-l, -il, -il və -n, -in, -in* şəkilçiləri vasitəsilə məchul və qayıdış növləri, *-ş, -ış, -ış* şəkilçisi vasitəsilə qarşılıq növü *-t, -it, -it; -ir, -ir, -ur, -ür; -tir, -tir, -tur, -tür; -tiz, -tiz və -iz, -iz* şəkilçiləri vasitəsilə icbar növü düzəldilir, keçməz növdən *-l, -il, -il və -n, -in, -in* şəkilçiləri vasitəsilə şəxssiz növ, *-ş, -ış, -ış* şəkilçisi vasitəsilə birgəlik növü, *-tir, -tir, -tur, -tür; -tiz, -tiz və -iz, -iz* şəkilçiləri vasitəsilə təhrik növü əmələ gəlir. Göründüyü kimi, bəzən bir neçə şəkilçi felin bir məna növünü əmələ gətirdiyi halda, bəzən bir şəkilçi də felin bir neçə məna növünü əmələ gətirə bilər.

1. *-tir, -tir, -tur, -tür* şəkilçisi. Türk dillərinin bütün inkişafı dövründə, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdən fel düzəldən məhsuldar şəkilçi olmuşdur. Türkoqların bir qisminin fikrincə, bu şəkilçi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən felin növünü, digər qisminin fikrincə isə, təsirli fellərdən felin icbar növünü, təsirsiz fellərdən isə təsirli fellərə əmələ gətirir. Amma əslində türk dillərində təsirsiz fellərdən felin icbar növü yarana bilməz; felin icbar növü yalnız təsirli fellərdən əmələ gələ bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tir, -tir, -tur, -tür* şəkilçisi, bir baxımdan, təsirli fellər, başqa baxımdan isə təsirli fellərdən felin icbar növünü, təsirsiz fellərdən isə felin təhrik növünü əmələ gətirir: *ur* «vur» - *urtır* (KT c 12) «vurdur», *yara* «yaratmaq» - *yaratur* (KT c 12) «yaratdırmaq», *yoğ er* «dəfn etmək» - *yoğ ertür* (KT şm ş) «dəfn etdirmək», *ağ* «qalxmaq» - *ağtur* (T 25) «qaldırmaq», *bin* «minmək» - *bintür* (T 25) «mindirmək», *yan* «qayıtmaq» - *yantur* (T 45) «qaytarmaq», *kəl* «gəlmək» - *kəltür* (T 54) «gətirmək», *kon* «yerləşmək» - *kontur* (KT ş 2) «yerləşdirmək» və s.

2. *-tiz, -tiz* şəkilçisi. Bu şəkilçi, güman ki, *r* səsinin *z* səsinə keçməsi nəticəsində *-tir, -tir* şəkilçisindən törəmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-tiz, -tiz* şəkilçisi də *-tir, -tir* fel düzəldən şəkilçisinin vəzifələrini yerinə yetirir, lakin ondan xeyli az məhsuldardır; abidələrin dilində bu şəkilçi ilə əmələ gələn bir felin işləndiyinə təsadüf edilmişdir: *al* «almaq» - *altız* (KT ş 38) «aldırmaq».

3. *-iz, -iz, -uz, -üz* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fəldən fel düzəldən bu şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir; bu şəkilçi ilə əmələ gələn iki fel məlumdur: *tut* «tutmaq» - *tutız* (KT ş 38) «tutdurmaq», *ud* «təqib etmək, ardınca aparmaq» - *udız* (T 5) «təqib etdirmək, ardınca apardırmaq». İki əvvəlki şəkilçi kimi bu şəkilçi də təsirli fellərdən felin icbar növünü, təsirsiz fellərdən felin təhrik növünü əmələ gətirir.

4. *-t, -it, -it* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məhsuldar fel düzəldən morfem olan bu şəkilçi təsirli fellərdən icbar növ felləri, təsirsiz fellərdən təhrik növ felləri əmələ gətirir. Bu şəkilçi vasitəsilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirli fellərdən icbar növdə olan 19, təsirsiz fellərdən təhrik növdə olan 7 fel düzəldilir. Bu şəkilçi müasir türk dillərində də felin məna növlərini əmələ gətirən məhsuldar şəkilçilərdən biri hesab olunur. Düzdür, müasir türk dillərindən bəzilərinin qrammatikalarında felin təhrik növü haqqında məlumat yoxdur, amma həmin əsərlərdə də *-it, -it* şəkilçisinin təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirdiyi göstərilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-t, -it, -it* həm təsirli, həm də təsirsiz fellərə artırıla bilər. Bu şəkilçi təsirli fellərə artırılır: *ara* «aramaq, axtarmaq» - *arat* (Y 28) «axtarmaq» *atla* «ata mindirmək» - *atlat* (T 25) «ata mindirtmək», *bas* «basmaq» - *basıt* (T 34) «basdırmaq», *biti* «yazmaq» - *bitit* (T 58) «yazdırmaq», *it* «etmək» - *itit* (MÇ 20) «etdirmək», *yarat* «yaratmaq» - *yaratıt* (MÇ 21) «yaratdırmaq», *tokı* «toxumaq, tikmək» - *tokıt* (KT c 12) «toxutdurmaq, tikdirmək», *sülə* «qoşun çəkmək» - *sülət* (T 18) «qoşun çəkdirmək» və s. Bu şəkilçi təsirsiz fellərə artırılır: *ağ* «qalxmaq» - *ağıt* (BK ş 31) «qaldırmaq», *yorı* «yürümək» - *yorit* (KT c 6) «yürütmək», *yügür* «yüyürmək» - *yügürt* (T 54) «yüyürtmək», *ıgla* «ağlamaq» - *ıglat* (Y 28) «ağlatmaq» və s.

5. *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fəldən fel əmələ gətirən *-ir, -ir* şəkilçisi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərə əlavə edilə bilər: abidələrin mətnlərində onun təsirli fellərə əlavə edilməsi halları təsirsiz fellərə əlavə edilməsi hallarından xeyli azdır; təxminən birin ona nisbətindədir.

-ir, -ir, -ur, -ür şəkilçisi ümumtürk şəkilçisidir. O, türk dillərinin inkişafının bütün dövrlərində işlənmişdir. Bu şəkilçinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsi bütün tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, istisnasız olaraq bu tədqiqatçıların hamısı yazır ki, *-ir, -ir* şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində istisnasız olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən felin icbar növünü əmələ gətirir. Təbii ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz, çünki müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin icbar növü yalnız təsirli fellərdən əmələ gələ bilər; təsirsiz fellərdən felin icbar növü əmələ gəlmir. İndiyədək nəzərdən keçirdiyimiz şəkilçilərdən bəhs edərkən bəzi dilçilər vəziyyətdən çıxmaq üçün yazırlar ki, *-ir, -ir* şəkilçisi təsirli fellərdən felin icbar növünü, təsirsiz fellərdən isə təsirli fellər əmələ gətirir. Artıq deyildi ki, bu fikir felin iki müstəqil kateqoriyasını qarışdırmaqdan irəli gəlir.

Öz məhsuldarlığına görə *-ır, -ir* şəkilçisi *-it, -it* şəkilçisindən xeyli geri qalır. Göstəriləndiyi kimi, bu şəkilçi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərə əlavə edilir.

a) təsirli fellərə artırılır: *keç* «keçmək» - *keçir* (MÇ 36) «keçirmək»;

b) təsirsiz fellər artırılır: *içik* «təbə olmaq» - *içigir* (BK § 25) «təbə etmək», *kəl* «gəlmək» - *kəlür* (KT şm 1) «gətirmək», *öl* «ölmək» - *ölür* (KT § 10) «öldürmək», *sök* «çökmək» - *sökür* (KT § 2) «çökdürmək», *təg* «dəymək, çatmaq» - *təgür* (T 19) «çatdırmaq» və s.

6. *-l, -il, -il* şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərdə təsirlilik-təsirsizlik baxımından həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən təsirsiz fellər, fellərdə məna növləri kateqoriyası baxımından təsirli fellərdən felin məchul və qayıdış növlərini, təsirsiz fellərdən felin şəxssiz növünü əmələ gətirir. Lakin felin icbar növündə olduğu kimi, felin məchul növünün yaranmasında da türkoloji ədəbiyyatda hələ də yekdil rəy yoxdur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayət edər ki, türkoloqların böyük əksəriyyəti belə bir yanlış fikrin tərəfdarıdır ki, felin məchul növü həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən düzəlir; tək-tək dilçiyə rast gəlmək olar ki, onlar felin məchul növünün yalnız təsirli fellərdən əmələ gəldiyini söyləyirlər. Bu axırıncıların fikrincə, *-l, -il, -il* şəkilçisi ilə təsirli fellərdən felin məchul növü, təsirsiz fellərdən felin şəxssiz növü əmələ gəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə artırıldıqda felin məchul və qayıdış növlərini, təsirsiz fellərə artırıldıqda felin şəxssiz növünü əmələ gətirir.

a) *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə artırılaraq cümlənin məntiqi subyektini qrammatik obyektinə, məntiqi obyektini isə qrammatik subyektinə (mübtədaya) çevirən fellər düzəldir. Başqa sözlə desək, cümlədə hərəkəti icra edən şəxs (subyekt) özünü açıq şəkildə təzahür etdirə bilmir, üzərində iş görülmən əşya (obyekt) cümlənin mübtədası yerində çıxış edir: *et* «etmək» *etil* (Y 41) «edilmək», *adır* «ayırmaq» - *adırl* (Y 3) «ayırılmaq».

b) *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə əlavə edilərək subyektin bütövlükdə və ya bir hissəsinin eyni zamanda obyekt olduğunu, başqa sözlə desək, iş və ya hərəkəti icra edən (subyektin) iş və ya hərəkəti öz üzərində (obyekt kimi) icra etdiyini ifadə edən fellər əmələ gətirir: *arı* «zəifləmək» - *arıl* (KTc 9) «zəifləmək», *tas* «daşmaq» - *tasıl* (O 8) «aşıb-daşmaq», *yağı* «düşmənlə olmaq» - *yağıl* (T 5) «yağılaşmaq».

c) *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirsiz yellərə artırılaraq iş, hərəkətin icrasının nə qrammatik mübtədə, nə də məntiqi subyekt kimi zahirə çıxma bilmədiyini, başqa sözlə desək, işin icrasının nə qrammatik mübtədə, nə də məntiqi subyektə bağlanmadığını göstərən subyeksiz fellər əmələ gətirir: *yeri* «yerimək» - *yeril* (Y 41) Azərbaycan dilinə «aparılmaq» kimi tərcümə edilə bilər.

7. *-n, -in, -in* şəkilçisi. Bu, türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində mövcud olan ümumtürk feldən fel düzəldən şəkilçilərdən biridir. Türk dillərində felin təsirlilik – təsirsizlik kateqoriyası baxımından təsirli fellərdən təsirsiz fellər, felin məna növləri kateqoriyası baxımından felin məchul və qayıdış növlərini əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-l, -in, -in* şəkilçisi iki mənanı ifadə edən fellər əmələ gətirir:

a) *-n, -in, -in* şəkilçisi, əsasən, *l* samiti ilə bitən təsirli fellərə artırılaraq üzərində iş icra edilən əşyanı, yəni məntiqi obyekt (tamamlığı) qrammatik subyekt (mübtədə) yerinə keçirən, eyni zamanda məntiqi subyekt (işin icraçısını) qrammatik obyektə (tamamlığa) çevirən fellər əmələ gətirir. Belə fellərin xəbər kimi işləndiyi cümlələrdə iş görən, işin icraçısı (məntiqi subyekt) cümlənin mübtədası kimi zahirə çıxma bilmədiyini üçün üzərində iş görülmən (məntiqi obyekt) cümlənin mübtədası vəzifəsində çıxış edir, cümlənin həqiqi iş görəni (məntiqi subyekt) isə ya cümlədə iştirak etmir, ya da cümlənin tamamlığı kimi təzahür edir: *kıl* «qılmaq» - *kılın* (T 1) «göndərilmək», *al* «almaq» - *alın* (Y 11), «alınmaq», *arıla* «anlamaq» - *arılan* (Y 38), «başla düşülmək», *bil* «bilmək» - *bilin* (Y 32), «tanınmaq» və s.

b) *-in, -in* şəkilçisi /samitindən başqa hər hansı bir samitlə və saitlə bitən fellərə artırılaraq subyektin bütövlükdə və ya onun bir hissəsinin eyni zamanda obyekt olduğunu bildiren fellər düzəldir. Başqa sözlə desək, işin, hərəkətin icraçısı (qrammatik mübtədə, məntiqi subyekt) işi, hərəkəti öz üzərində (obyekt, tamamlıq kimi) görür. Belə fellərin xəbər kimi işləndiyi cümlələrdə qrammatik mübtədə həm subyekt, həm də obyekt olur: *kıl* «qılmaq» - *kılın* (KTş 1) «yaradılmaq», *adır* «ayır» - *adırım* (Y 32) «ayırılmaq» və s.

8. *-ş, -ış, -iş* şəkilçisi. Bu, ümumtürk fellərdən fel düzəldən şəkilçidir. Həm bu, həm də *-is, -is* fonetik tərkibdə bütün türk dillərində bütün dövrlərdə işlək olmuşdur. Türk dillərində *-ş, -ış, -iş* şəkilçisi iki vəzifə yerinə yetirir: a) felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası baxımından təsirli fellərdən təsirsiz fellər əmələ gətirir; b) felin məna növləri kateqoriyası baxımından təsirli fellərdən felin qarşılıq növü, təsirsiz fellərdən felin birgəlik növü mənası ifadə edən fellər əmələ gətirir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də hərəkətin subyekt və obyektə münasibəti mənasını əmələ gətirən *-ış, -ış* şəkilçisi felin məna növlərini əmələ gətirən digər şəkilçilərdən fərqli olaraq, qrammatik-leksik şəkilçidən daha çox leksik şəkilçi olmağa meyl edir. Məhz buna görədir ki, bu şəkilçini qəbul edən sözlər tez-tez substantivləşir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ış, -ış* şəkilçisi iki məna xüsusiyyətinə malik fellər əmələ gətirir.

a) *-ış, -ış* şəkilçisi təsirsiz fellərə artırılaraq hərəkətin iki və ya daha artıq subyekt tərəfindən eyni zamanda icrasını bildiren təsirsiz fellər əmələ gətirir. Belə fellər felin növ kateqoriyası baxımından birgəlik növünə daxildir: *kaç* «qaçmaq» - *kaçış* (O 1) «qaçışmaq», *sözlə* «söz demək» - *sözləş* (KTş 26) «məsləhətləşmək», *öglə* «məsləhət vermək» - *ögləş* (T 20) «məsləhətləşmək», *kab* «toplamaq» - *kabış* (T 12) «toplaşmaq».

b) *-ış, -ış* şəkilçisi təsirli fellərə artırılaraq hərəkətin iki və ya daha artıq subyekt tərəfindən qarşılıqlı şəkildə icra edildiyini

bildiren təsirsiz fellər düzəldir. Belə fellər felin qarşılıq növünə daxildir: *sü* «qoşun (güman ki, fel mənası da olmuşdur)» - *süflüş* (BKş 27) «döyüşmək», *ur* «vur» - *uruş* (O 10) «vuruşmaq».

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində feldən fel düzəldən üç tip şəkilçi – cəmi 14 şəkilçi işlənir.

ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Türk dillərində əsas nitq hissələri arasında ən gec təşəkkül tapanı zərfdır. Bu nitq hissəsi türk dillərində indinin özündə belə təşəkkül tapmamış, tam formalaşmamışdır. Bəzi isimlərin (xüsusən zaman məfhumu bildiren isimlərin) və bir sıra sifətlərin indi də müasir türk dillərində adverbiallaşmış zərf (zərflük yox!) kimi işlənməsi bu fikri bir daha təsdiq edir. Zərflərin, xüsusən başqa nitq hissələrindən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn yeni zərflərin indi də əmələ gəlməsi prosesini, sözdüzəldən şəkilçilərin formalaşma mərhələsi keçirməsi, qeyri-məhsuldar olması və başqa nitq hissələrini düzəldən şəkilçilərə nisbətən xeyli az olması (böyük güzəştə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində 17 zərfdüzəldən şəkilçidən danışmaq olar) zərffiyaratma prosesinin türk dillərində nisbətən sonrakı hadisə olmasını, həm də təşəkkül prosesini keçirməsini göstərir. Zərffiyaratma prosesi müasir türk dillərində hələ təşəkkül prosesi keçirsə, onda onun qədim türk yazısı abidələrinin dilində formalaşmasından danışmaq belə olmaz. Türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri dövründə zərf kateqoriyası müasir türk dillərinə nisbətən zəif formalaşmışdır. Lakin hər halda qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf kateqoriyasının bir nitq hissəsi kimi artıq mövcud olduğundan və formalaşdığından danışmaq olar. Bu da onun türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri inkişafı dövründə yox, ondan xeyli əvvəl təşəkkül prosesi keçirdiyini göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kifayət qədər sadə, düzəltmə və mürəkkəb zərflərin mövcud olması zərfin uzun inkişaf prosesi keçirdiyini göstərir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə zərflərin, başqa nitq hissələrinin adverbiallaşması nəticəsində yeni zərflərin əmələ gəlməsi ilə yanaşı zərflər morfoloji yolla da, yəni sözlərin üzərinə zərfdüzəldən şəkilçilərin artırılması yolu

ilə də düzəlmişdir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də zərflər adlara və fellərə zərfdüzəldən şəkilçilərin artırılması vasitəsilə əmələ gəlmişdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfdüzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) adlardan zərf düzəldən şəkilçilər; 2) fellərdən zərf düzəldən şəkilçilər.

ADLARDAN ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdən zərf düzəldən şəkilçilərə nisbətən adlardan zərf düzəldən şəkilçilər daha çox inkişaf etmişdir. Türk dillərində fellərdən zərf düzəldən şəkilçilərə nisbətən fellərdən ad düzəldən şəkilçilərin daha çox inkişaf etməsinin səbəbini S.Cəfərov belə izah edir: «Dilimizdə (müasir Azərbaycan dilində – Ə.R.) adlardan zərf düzəldən şəkilçilər fellərdən zərf düzəldən şəkilçilərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu isə hərəkətin hərəkətə deyil, adlara xas bir əlamət olması ilə izah edilir. Odur ki, hərəkətin subyektə və ya obyektə olan adlar müəyyən inkişaf nəticəsində eyni zamanda həmin hərəkətin əlamətini bildirmək mənasını kəsb edir ki, nəticədə zərflər əmələ gəlir. Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər bu prosesin əmələ gəlməsində əsas rol oynayan vasitələrdən biridir».¹

Müasir türk dillərinə nisbətən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ümumiyyətlə zərf düzəldən şəkilçilər, o cümlədən adlardan zərf düzəldən şəkilçilər zəif inkişaf etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra şəkilçilər hələ zərf düzəldən şəkilçi kimi formalaşmamış, sözdüzəldici şəkilçi ilə sözdəyişdirici şəkilçi arasında, bir növ, keçid vəziyyətində durur. Bu fikri sübut etmək üçün bir nümunə göstərək. Məlum olduğu kimi, *-m*, *-in* şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halını əmələ gətirir. Lakin bu şəkilçini zaman məfhumu bildirən sözlərə artırıqda o, ismin alət-birgəlik halından daha çox zərf mənası ifadə edən sözlər əmələ gətirir; məsələn: *Otuz artuqı səkkiz yaşım k 1 ş 1 n kıtay tapa*

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s.127.

sülədim (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşım qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Otuz artuqı tokuz yaşım y a z 1 n tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşım yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim». *Yalabaçı, edgü sabı gəlməz tiyin y a y 1 n sülədim* (BK § 39) «Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzün ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Ondan sonra həmin ilin payızda şərqi yürüş etdim» və s. Bu dörd cümlədə ilin fəsillərinin adlarını bildirən dörd söz – *yaz, yay, kış, küz* «payız» sözləri ismin alət-birgəlik halının *-m*, *-in* şəkilçisini qəbul etmişdir, lakin onlar artıq substantiv mənə daşımır, adverbiallaşır, isim kateqoriyasından zərf kateqoriyasına keçir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri dövründə (VI – IX yüzilliklər) bütövlükdə zərf, xüsusən düzəltmə zərflər hələ sabitləşməmiş, zərflər, o cümlədən düzəltmə zərflər (deməli, zərfdüzəldici şəkilçilər də) hələ təkamül prosesi keçirmiş. Lakin türk dilləri inkişafının həmin dövrü üçün artıq düzəltmə zərflərdən, o cümlədən, adlardan düzəldən zərflərdən, deməli, adlardan zərf düzəldən şəkilçilərdən də danışmaq olar.

Adlardan zərf düzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) ismin hal şəkilçilərindən təcrid edilmiş zərfdüzəldən şəkilçilər və 2) adlardan xüsusi zərfdüzəldən şəkilçilər.

I. İsmi hal şəkilçilərindən təcrid edilmiş zərfdüzəldən şəkilçilər.

1. *-a*, *-ə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan zərf düzəldən bu morfem, güman ki, ismin yönlük halının şəkilçisindən törəmişdir. O, bir sıra hallarda artıq zərf əmələ gətirən şəkilçi kimi təşəkkül tapmış, bəzən hətta ilkin kökə elə birləşmişdir ki, düzəldən zərfi yalnız etimoloji baxımdan kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün olur; bir sıra hallarda isə ilkin vəzifəsi ilə, yəni hal şəkilçisi olması ilə mənşə əlaqəsini hələ tam keçməmişdir, tez-tez ismin yönlük halının şəkilçisi olduğunu təzahür etdirir. *-a*, *-ə* şəkilçisi müasir türk dillərində ilkin söz kökü ilə, demək olar ki, birləşmişdir və türk dillərinin əksəriyyətində belə zərflər sadə zərf kimi qəbul edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a*, *-ə* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn zərflər iki mənə ifadə edir:

a) *-a*, *-ə* şəkilçisi zaman mənası ifadə edən zərflər əmələ gətirir: *kiç* «gec» - *kiçə* (MÇ 13) «gec»;

b) *-a*, *-ə* şəkilçisi məkan mənası ifadə edən zərflər əmələ gətirir: *ar* «arxa» - *ara* (T 41) «ara»; *üz* «üz» - *üzə* (KT § 10) «üst, üstdə, yuxarı, yuxarıda».

2. *-ya*, *-yə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan zərf düzəldən bu şəkilçi də mənşəcə ismin yönlük hal şəkilçisi ilə bağlıdır. *-a*, *-ə* şəkilçisi samitlə bitən adlara artırılırsa, *-ya*, *-yə* şəkilçisi saitlə bitən adlara artırılır. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında bu şəkilçini yönlük-sonluq (son) şəkilçisi də adlandırırlar. Qədim türk yazısı mənbələrinin dilində bu şəkilçi ilə məkan (istiqaqət) bildirən zərflər əmələ gəlir: *bəri* «bəri, cənub, sağ» - *bəriyə* (KT § 14) «bəriyə, cənuba, sağa», *kuri* «geri, qərb, arxa» - *kuriya* (MÇ 11) «geriyə, qərbə, arxaya», *yira* «sol, şimal» - *yiraya* (T 14) «sola, şimala».

3. *-ka*, *-kə*, *-ğa*, *-gə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yönlük hal şəkilçinin fonetik variantıdır. Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin ilk samiti özündən əvvəl gələn *n* samitinə qovuşub qədim türk yazısı abidələri dili üçün səciyyəvi olan və indi də müasir türk ədəbi dillərinin bəzilərində (və habelə müasir Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində) işlənən *ŋ* səsinə çevrilir və *-ŋa*, *-ŋə* şəkilçisini əmələ gətirir. Bu, zərfdüzəldən morfem kimi qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *nə* «nə» - *nəkə* (T 38) «nə üçün», *yazın* «(yaz isminin alət-birgəlik halı)» - *yazıŋa* (KT §m 8) «yazında».

4. *-ra*, *-rə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, əsasən, məkan, istiqamət məfhumu bildirən zərflər düzəldən bu şəkilçi ismin istiqamət halı şəkilçisindən törəmişdir və türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri inkişaf dövrü üçün hələ də hal şəkilçisi ilə mənşə əlaqəsini kəsməmişdir. Türkooloji ədəbiyyatda bu morfemi bəzən yönlük-istiqaqət halının şəkilçisi də adlandırırlar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi yalnız yer, məkan məfhumu bildirən sözlərə artırıl-

dıqda zərf əmələ gətirir, digər bütün hallarda onun əlavə ediləni söz isimlik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır və deməli, şəkilçi də sözdüzəldici şəkilçi kimi yox, sözdəyişdirici, ismin istiqamət halının şəkilçisi kimi çıxış edir: a (güman ki, arxa sözünün köküdür) – *ara* (KT § 1) «ara», *iç* «iç, daxil» - *içrə* (KT § 26) «içrə, içərisində», *as* (aş) «aşağı» - *asra* (KT §1) «aşağıda», *taş* «diş, bayır» - *taşra* (KT § 11) «bayırda», *öŋ*, «ön, irəli, qabaq» - *öŋrə* (BK c 13) «öndə, irəlində», *kis* «geri» - *kisrə* (O 2) «sonra, geridə».

5. *-rı*, *-ri*, *-ru*, *-rü* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf düzəldən bu şəkilçi ismin istiqamət halının şəkilçisindən törəmişdir, bir sıra hallarda qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə hələ də öz mənşəyi ilə əlaqəsini kəsməmişdir, isimlərə birləşdiyi bütün hallarda, başqa nitq hissələrinə artırıldığı hallarda bir qismində öz əsas vəzifəsində – ismin istiqamət halı şəkilçisi kimi işlənir. Çox az-az hallarda zərf düzəldən şəkilçi vəzifəsini yerinə yetirir. Bu sonuncu vəzifədə bəzən artırıldığı sözlə elə birləşib birləşmişdir ki, onun əmələ gətirdiyi sözü yalnız etimoloji baxımdan kök və şəkilçiyə ayırmaq olur, bəzən isə aydın surətdə kök və şəkilçiyə bölünə bilən zərflər əmələ gətirir. *-ru*, *-rü*, *-rı*, *-ri* şəkilçisi istiqamət qrammatik mənası bildirdiyi üçün onun əmələ gətirdiyi zərflər də məkan (istiqaqət) məfhumu ifadə edir: *taş* «diş, bayır» - *taşru* (Y 41) «bayıra», *ki* «arxa» - *kirü* (KT § 2) «geri, arxa», *ke* «geri, arxa» - *keri* (O 11) «geri, arxa, qərb».

6. *-ğaru*, *-gərü* şəkilçisi. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istiqamət halını əmələ gətirən şəkilçidir, mürəkkəb tərkibə malikdir: *-ğa*, *-gə* yönlük hal və *-ru*, *-rü* istiqamət halı şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf düzəldən şəkilçi kimi ismin istiqamət halının şəkilçisindən törəmişdir, daha doğrusu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istiqamət halı şəkilçisi ilə yanaşı, daha bir vəzifə – adlardan zərf əmələ gətirən şəkilçi vəzifəsini də yerinə yetirir. *-ğaru*, *-gərü* şəkilçisi yönlük və istiqamət halları şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ

gəldiyi üçün türkoloji ədəbiyyatda onu bəzən yönlük-istiqaqəmət halının şəkilçisi də adlandırirlar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi istiqamət qrammatik mənasını bildirdiyi üçün onun əmələ gətirdiyi zərflər də məkan (istiqaqəmət mənasında) zərfləri olur: *bəri* «bəri, sağ, cənub» - *bəriğəri* (KT c 3) «bəriyə, sağa, irəli, şərqə», *kuri* «arxa, geri, qərb» - *kuriğaru* (KT c 3) «qərbə, geriyə», *ina* «ora» - *inağaru* (MÇ 10) «sonra».

7. *-naru, -nərü* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələri dilində adlardan zərf düzəldən bu şəkilçi adlardan zərf düzəldən digər şəkilçinin *-ğaru, -gəri* şəkilçisinin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə artırılan fonetik variantıdır, daha doğrusu, sözün son *n* saımtı ilə şəkilçinin ilk *ğ, g* samitləri birləşib *ŋ* samitini əmələ gətirir, şəkilçi də *-naru, -nərü* şəklinə düşür. Bu şəkilçi də əvvəlki şəkilçi kimi, istiqamət mənalı yer zərfləri əmələ gətirir. *-naru, -nərü* şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərf düzəldən ən qeyri-məhsudlar şəkilçidir: *ortusi* «ortası» - *ortusinaru* (KT c 2) «ortasına».

8. *-ta, -tə* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində, əsasən, ismin yerlik (və yerlik-çixışlıq) halını əmələ gətirmək üçün işlədilir. O, ismin halım əmələ gətirməkdən əlavə adlara artırıldıqda, əsasən, yer, bəzən isə zaman zərfləri düzəldir. *ol* < *an* «o» - *anta* (BK § 25) «onda, orada», *bu* «bu» - *bunta* (KT § 20) «burada, bu zaman».

9. *-dan, -dən, -din, -din* şəkilçisi. Bu, ismin çixışlıq halını əmələ gətirən şəkilçidir. Birinci şəkilçi oğuz qrupu, ikinci şəkilçi karluk və qıpçak qrupu türk dilləri üçün səciyyəvidir. Hər iki şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənir. Bu onu göstərir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində oğuz ünsürləri ilə yanaşı, qıpçaq və karluk ünsürləri də mövcuddur. *-dan, -dən* və *-din, -din* şəkilçiləri yer məfhumu ifadə edən adlara birləşib yer mənası ifadə edən zərflər əmələ gətirir: *ön* «ön, qabaq» - *önđen* (T 29) «öndən», *kan* «hara» - *kantan* (KT § 23) «haradan». Bəzən qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-dan, -dən* şəkilçisi ilə düzəlmiş zərf *-yən (-yan)* «yan» qoşması ilə də mürəkkəbləşdirilir: *bəri* «bəri, cənub» - *bəridənyən* (T

11) «cənubdan». Qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə hallara da rast gəlmək olur ki, *-dan, -dən* şəkilçisi ilə əmələ gələn zərf daha bir hal şəkilçisi – yerlik hahn *-ta, -tə* şəkilçisini, sonra isə şəkilçiləşmiş *-yən, «-yan»* qoşmasını qəbul edir: *yıra* «sol, şimal» - *yiradan* «soldan, şimaldan» *yiradanta* «şimaldan» - *yiradantayan* (T 11) «şimal tərəfdən».

10. *-in, -in* şəkilçisi. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin alət-birgəlik halını əmələ gətirən şəkilçidir. Bir sıra hallarda zərf də düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə adlardan əmələ gələn zərflər iki məna ifadə edir:

a) *-in, -in* şəkilçisi zaman məfhumu ifadə edən sözlərə artırıldıqda zaman zərfləri düzəldir: *kış* «qış» - *kışın* (BK c 2) «qışda», *yaz* «yaz» - *yazın* (BK c 2) «yazda», *yay* «yay» - *yayın* (BK § 39) «yayda», *küz* «payız» - *küzin* (MÇ 20) «payızda».

b) *-in, -in* şəkilçisi isimlərə və əvəzlilərə əlavə edildikdə tərz-i-hərəkət zərfləri əmələ gətirir: *yadağ* «piyada» - *yadağın* (KT § 28) «piyada, ayaq ilə», *yalıŋ* (KT § 28) «yalan», *kop* «bütün» - *kopın* (T 16) «bütünlüklə».

II. Xüsusi zərfdüzəldən şəkilçilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərflərin böyük əksəriyyəti öz ilkin qrammatik mənasından təcrid edilmiş ismin hallarını əmələ gətirən şəkilçilər vasitəsilə düzəlir. Bu şəkilçilərdən bəziləri müasir türk dillərində ismin halı mənasını ifadə etmə qabiliyyətini itirmişdir. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istiqamət halını əmələ gətirən *-ra, -rə, -ru, -rü* və *-ğaru, -gəri* şəkilçiləri müasir Azərbaycan dilində öz qrammatik məna-larını itirmiş, artırıldıqları sözlərə birkimşdir və indi həmin şəkilçilərin əmələ gətirdiyi sözlər sadə söz kimi qəbul edilir; məsələn: *ara, içrə, içəri, geri, irəli* < *iləri, dışarı, yuxarı* və s. Alət-birgəlik halının *-in, -in* şəkilçisi də müasir Azərbaycan dilində söz kökünə birləşib daşlaşmış və hətta bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn sözlər təklikdə işlənmək qabiliyyətini itirmişdir; *-in, -in* şəkilçisi ilə düzələn sözlər müasir Azərbaycan dilində təkrar vasitəsilə əmələ gəlmiş mürəkkəb söz kimi – mürəkkəb zərf kimi işlənir; məsələn: *için -için* (ağlamaq), *dizin-*

dizin (sürünmək), *qarın-qarın* (sürünmək), *kötün-kötün* (geri getmək).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin halı mənasından təcrid edilib, öz hal şəkilçisi vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, zərf də əmələ gətirən şəkilçilərlə yanaşı, adlardan xüsusi zərf düzəldən şəkilçilər də mövcuddur. Bu şəkilçilərin əsas və yeganə vəzifəsi adlardan zərf düzəltməkdir.

1. *-ti, -ti, -di, -di* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sait və kar samitlə bitən sözlərə bu şəkilçinin *-di, -di* fonetik variantı, sonor və cingiltili samitlə bitən sözlərə isə *-ti, -ti* fonetik variantı artırılır. Bu şəkilçi türk dillərindən bəzilərində (məsələn, xakas dilində) fonetik tərkibini dəyişmiş şəkildə (*-da, -də*) işlənir. Şəkilçinin mənşəyi haqqında təkcə Q.İ.Ramstedtin mülahizəsi vardır. O bu şəkilçini tunqus dilinin alət (instrumentalis) halının şəkilçisi ilə müqayisə etməyi mümkün sayır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ti, -ti* şəkilçisi, əsasən, sifətlərə artırılıb onlardan hərəkətin tərzini bildirən zərflər əmələ gətirir. Lakin bir təsadüfdə o, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində sifətə yox, fələ artırılıb, ondan tərzihərəkət zərfi düzəldir. Həmin təsadüf haqqında məşhur rus türkoloqu A.N.Kononov yazır: «Bu şəkilçinin köməyi ilə sifətlərdən tərzihərəkət zərfi düzəlir. ...Çox vaxt *tükəti* «tamamilə, bütün, bütöv» sözünü zərflərə (*tükə+ti*) aid edirlər, bu zaman yaddan çıxarırlar ki, bu şəkilçinin köməyi ilə yalnız sifətlərdən zərf düzəlir: *tükəti* – *tükət* «bitirmək, qurtarmaq» felinin təcrid edilmiş feli bağlama formasıdır».¹ Nədənsə müəllif yaddan çıxarır ki, feli bağlama forması, təcrid edilmiş olsa da, hər halda, sifət deyil, feldir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *tükəti* «tükənincəyə qədər, bitincəyə qədər» iki yerdə – Kül tigin abidəsinin cənub üzünün birinci sətrində və on birinci Yenisey abidəsində (Beqre abidəsində) işlənir. Hər iki təsadüfdə «tükənənəcən (tükənincəyə qədər), bitənəcən (bitin-

cəyə qədər)» mənası ifadə edir və hər iki halda, A.N.Kononovun doğru olaraq göstərdiyi kimi, *-i, -i, -u, -ü* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn feli bağlamadır. Düzdür, feli bağlamalarda, xüsusən *-a, -ə, və -i, -i, -u, -ü* şəkilçiləri ilə əmələ gələn feli bağlamalarda hərəkətin tərzini bildirmək xüsusiyyəti vardır. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tükəti* sözü bəzən zərf kimi götürülür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ti, -ti* şəkilçisi adlara (sifətlərə) artırıldıqda onlardan iki məna ifadə edən zərflər əmələ gətirir:

a) *-ti, -ti* şəkilçisi vasitəsilə hərəkətin tərzini bildirən zərflər düzəlir: *edgü* «yaxşı» - *etgüti* (KT c 2) «yaxşıca», *katıg* «qatı, möhkəm» - *katıgdi* (KT c 2) «möhkəmcə».

b) *-ti, -ti* şəkilçisi adlara artırıldıqda zaman məfhumu bildirən zərflər düzəldir: *am* «indi» - *amti* (KT c 3) «indi».

2. *-ça, -çə* şəkilçisi. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan (əsasən, isimlərdən, nadir hallarda say və əvəzlilərdən) zərf düzəldir. A.N.Kononov bu şəkilçini *çağ* «zaman», «ölçü» sözü ilə əlaqələndirir. Lakin *-ça, -çə* şəkilçisi «çağ» sözündən törəmə idi, özündə zamanlıq məfhumunu, azacıq da olsa, qoruyub saxlayardı və əmələ gətirdiyi sözə zaman çaları verərdi, zaman zərfi əmələ gətirərdi. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ça, -çə* şəkilçisi ilə düzələn zərflərin heç birində zaman məfhumu bildirmə əlaməti belə yoxdur. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan zərf düzəldən *-ça, -çə* şəkilçisinin müasir türk dillərində indi də işlənən və zaman məfhumu ifadə edən *çağ* sözü ilə heç bir mənşə əlaqəsi yoxdur. Güman etmək olar ki, fellərə artırılıb onlardan feli bağlama düzəldən *-ça, -çə* şəkilçisinin (müasir Azərbaycan dilində *-ca, -ce* şəkilçisi) türk dillərində zaman məfhumu ifadə edən *çağ* sözü ilə əlaqəsi vardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ça, -çə* şəkilçisi vasitəsilə adlardan bənzərlik, müqayisə, tərz, ölçü, kəmiyyət, hərəkətin hüdudu və s. bildirən zərflər əmələ gəlir.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII – IX вв., Ленинград, 1980, с. 136.

FELLƏRDƏN ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

a) *-ça, -çə* şəkilçisi isimlərə artırılaraq müqayisə məfhumu bildirən zərflər əmələ gətirir: *ot* «od» - *otça* (BK § 27), «odca, od kimi», *bor* «şərab» - *borça* (BK § 27) «şərab kimi», *sub* «su» - *subça* (KT § 24) «su kimi», *tag* «dağ» - *tagça* (KT § 24) «dağca, dağ kimi», *ört* «od, alov» - *örtçə* (T 40) «od kimi, alov kimi».

b) *-ça, -çə* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə əlavə edildikdə tərz mənası ifadə edən zərflər əmələ gətirir: *köñül* «könül, ürək» - *köñlün* «könlün, ürəyin» - *köñlünçə* (T 15) «ürəyincə», *mar* «müəllim» - *marım* «müəllimim» - *marımınça* (Süci) «müəllimim kimi», *törü* «qanun» - *törüsü* «qanunu» - *törüsünçə* (KT § 13) «qanunu üzrə».

c) *-ça, -çə* şəkilçisi saylara (əsasən, müəyyən miqdar saylarına) artırıldıqda qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən zərflər əmələ gətirir: *əlig* «əlli» - *əligçə* (T 42) «əllicə», *yüz* «yüz» - *yüzçə* (BK § 37) «yüzcə», *sıñar* «yarı» - *sıñarça* (T 40) «yarıbayarı», *az* «az» - *azça* (T 43) «azca».

ç) *-ça, -çə* şəkilçisi işarə əvəzliliklərinə artırıldıqda hərəkətin təzi, ölçü, qeyri-müəyyən kəmiyyət məfhumu bildirən zərflər düzəldir: *bu* «bu» - *bunça* (KT § 4) «bunca, bu qədər», *ol* «o» - *ança* (T 6) «o qədər».

3. *-tag, -təg, -tak* şəkilçisi: Bu şəkilçi türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində müstəqil söz kimi işlənən *tag* «dəymək, çatmaq» feli və *təg* «tək, -dək», *təgi* «təki, kimi» qoşmasından əmələ gəlmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi hər üç fonetik tərkibdə *ol* «o» işarə əvəzliyinə artırılır və bənzəmək məfhumu ifadə edən zərf əmələ gətirir: *ol* «o» - *antak* (KÇ 17) «elə», *ol* «o» - *antağ* (KT § 4) «elə», *ol* «o» - *antəg* (T 29) «elə, o cür».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fəldən xüsusi zərfdüzəldən şəkilçilər mövcud olmamışdır. Əslinə qalanda belə şəkilçilər müasir türk dillərində də işlənir. İstər qədim türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində, istərsə müasir türk dillərində feli bağlama şəkilçilərinin düzəltdiyi sözlər (feli bağlamalar) öz ilkin mənalardan təcrid edilərək zərf kimi işlənir. Təsadüfi deyildir ki, S.Cəfərovun müasir Azərbaycan dilində fellərdən zərf düzəldən şəkilçi kimi təqdim etdiyi üç şəkilçidən ikisi (*-araq, -ərək* və *-a, -ə*) feli bağlama, biri isə (*-malı, -məli*) feli sifət şəkilçisidir.¹ Bu şəkilçilər feli bağlama və qismən də feli sifət düzəltmək vəzifəsini yerinə yetirməklə yanaşı, bəzi hallarda öz ilkin vəzifələrindən təcrid edilərək zərf də əmələ gətirir. Başqa sözlə desək, bu şəkilçilərin əmələ gətirdiyi feli bağlama və feli sifətlər bəzən zərf vəzifəsində də çıxış edir.

Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili türk dillərinin ümumi tarixi inkişafı qanunauyğunluqlarından kənara çıxmır və müasir türk dillərindən fərqlənir: bu dildə də təcrid edilmiş feli bağlama şəkilçilərinin fellərdən düzəltiyi (və əslində feli bağlama olan) sözlər zərf kimi çıxış edir. Belə zərflərin kökü fellə ifadə edildiyi üçün onlar hərəkətin baş verməsinin tərzini bildirir – təzi-hərəkət zərfi olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə fellərdən zərf əmələ gəlir.

1. *-a, -ə* şəkilçisi. Bu şəkilçi türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənşəcə feli bağlama şəkilçisi ilə cənilik təşkil edir. Onun düzəltiyi sözlər yalnız təcrid edilmiş feli bağlamalardan törəmiş zərflərdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçisi fel köklərinə artırılaraq təzi-hərəkət zərfləri əmələ gətirir: *yan* «qayıtmaq, geri dönmək» - *yana* (T 2) «yenə», *üz* «artmaq, yüksəlmək» - *üzə* (T 25) «üstünə, üzərinə», *oz* «qabaqlamaq» - *oza* (KT şm 7) «əvvəl»,

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s. 131.

təgir «fırlanmaq, hərlənmək, dövrələnmək» - *təgire* (T 8) «ətraf».

2. *-t, -i, -u, -ü* şəkilçisi. Bu şəkilçi də qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama əmələ gətirir, bəzən əlavə vəzifə kimi təzi-hərəkət zərfləri də düzəldir: *tükət* «tükəndirmək, başa çatdırmaq» - *tükəti* (KT c 11) «tükənincə, bitənə qədər», *yantur* «qayıtmaq, geri dönmək» - *yanturu* (KT şm 11) «dönə-dönə», *başla* «başlamaq, başçılıq etmək» - *başlayu* (KT § 25) «başda olmaqla», *başad* «başçılıq etmək» - *başadu* (BK c 8) «başçılığı ilə», *ud* «ardınca getmək» - *udu* (MÇ 16) «ardınca», *udışır* «bir-birinin ardınca getmək» - *udışru* (KT § 36) «bir-birinin ardınca, ardıcıl surətdə», *ula* «birləşdirmək, əlaqələndirmək» - *ulayu* (KT c 1) «ardınca», *utur* «qarşı durmaq» - *utru* (MÇ 27) «qarşısına», *tak* «bərkitmək» - *takı* (IB 4, 50) «daha».

3. *-in, -in* şəkilçisi. Bu morfem də feli bağlama şəkilçisidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, məsələn, *ti* «de» felindən *tiyin* «deyə» feli bağlamasını əmələ gətirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda feli bağlama düzəltmək vəzifəsindən əlavə, təcrid olunaraq zərf də əmələ gətirir: *kit/ket* «getmək» - *kidin* (MÇ 15, 21) «arxa».

4. Bu üç şəkilçidən əlavə A.N.Kononov daha bir feldən zərf düzəldən şəkilçinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işləndiyini qeyd edir. Onun fikrincə, qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində qeyri-müəyyən miqdar sayı kimi işlənən *üküş* «çox» sözü də əslində *ük* «toplamaq» felindən *-üş* zərfdüzəldən şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş zərfdür.¹

SİNTAKTİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də, məsələn, morfoloji yolla söz yaradıcılığından zəif inkişaf etmişdir. Görünür, bunun əsas səbəbi budur ki, türk dillərinin, o cümlədən

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, с.141.

qədim türk yazısı abidələrinin dilinin təbiəti uzun, çoxhecalı sözləri inkar edir. Dünyanın bir sıra dillərində permanent mürəkkəbləşmə prosesi getdiyi halda türk dillərində həтта üç sözdən ibarət mürəkkəb sözlərə nadir hallarda rast gəlmək olur; məsələn, müasir Azərbaycan dilində üç sözdən ibarət tək cə bir mürəkkəb söz (*əlüzüyüyan*) vardır ki, o da yalnız dörd hecadan ibarətdir. Müasir türk dillərində dörd sözdən təşkil olunmuş mürəkkəb sözlər yoxdur. Türk dillərində həтта üç ikihecalı sözün birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirməsinə (deməli, üç sözdən təşkil olunmuş altıhecalı mürəkkəb sözə) rast gəlmək olmur.

Türk dillərində sintaktik yolla söz yaradıcılığının zəif inkişaf etməsinin səbəblərindən biri də budur ki, bu dillər aqqlütinativ dillərdəndir və bunlarda yeni leksik vahid yaratmaq, yeni söz əmələ gətirmək üçün kifayət qədər leksik, yeni sözdüzəldici şəkilçi mövcuddur. Əvvəlki bəhsdə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş 108 sözdüzəldici şəkilçi nəzərdən keçirildi. Güman etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində işlənmiş sözdüzəldici şəkilçilər abidələrin dilində işlənmiş bu 108 sözdüzəldici şəkilçi ilə bitmir. Müasir türk dillərində də sözdüzəldici şəkilçilərin geniş şəbəkəsi mövcuddur. Bütün bunlar isə sintaktik yolla söz yaradıcılığının, bir tərəfdən, imkanlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən, türk dillərində bu yolla söz yaratma prosesinə chtiyaçı azaldır, sintaktik yolla söz yaradıcılığının əhəmiyyətini aşağı salır.

Türkologiyada belə bir fikir mövcuddur ki, türk dillərində köməkçi sözlər və şəkilçilər mənşəcə leksik mənası olan sözlərdən törəmişdir: müstəqil leksik mənası olan sözlər tədricən öz leksik mənalərini itirmiş, qrammatik məna ifadə edən köməkçi sözlərə (nitq hissələrinə) çevrilmiş, daha sonra isə bunlar da öz müstəqil söz olmaq qabiliyyətini itirmiş, tam qrammatik vasitəyə – şəkilçiyə çevrilmişdir. Türk dillərində şəkilçilərin yaranması doğrudan da belə getmişsə, onda onu söz + söz > söz + köməkçi söz > söz + şəkilçi düsturu ilə göstərmək olar. Belə olduqda söz + söz düsturu, yəni iki müstəqil sözün

birləşməsi ilə yeni bir sözün əmələ gəlməsi mənşəcə söz + şəkilçi düsturundan, yeni bir sözlə bir şəkilçinin birləşməsi yolu ilə yeni bir (düzəltmə) sözün əmələ gəlməsindən daha qədimdir. Başqa sözlə desək, belə çıxır ki, sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesindən daha əvvəlki dövrün məhsuludur, daha qədimdir. Hətta türkologiyada sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesindən əvvəl baş verdiyini iddia edən fikirlərə də rast gəlmək olur.

Türkologiyada belə bir fikir də mövcuddur ki, türk dillərində mürəkkəb sözlər başqa dillərdən alınan mürəkkəb sözlərin tərcüməsi yolu ilə, kalka yolu ilə əmələ gəlmişdir. Türk dillərinin ən qədim yazı nümunələri olan göytürk yazısı abidələrinin, ondan bir qədər sonrakı dövrün yazı nümunələri olan qədim uйğur yazısı abidələrinin mətnlərində kifayət qədər türk mənşəli mürəkkəb, habelə tərkibi sözlərin işlənməsi bu fikirin əsassız olduğunu göstərir.

Bəzi tədqiqatçılar türk dillərində mürəkkəb sözün yaradılmasında təkcə mənanı əsas götürüb qeyd edirlər ki, əgər iki və daha artıq söz mənacə birləşsə, yəni bir məna (yaxud məfhum) ifadə edirsə, onları mürəkkəb söz kimi qəbul etmək olar. Digər qism tədqiqatçılar mürəkkəb sözün yaranmasında yalnız formanı əsas götürüb yazırlar ki, birikən, bitişik yazılan sözləri mürəkkəb söz adlandırmaq olar. Bəzi mütəxəssislər türk dillərində mürəkkəb söz yaradıcılığında müəyyən qaydaların olmadığını, digərləri isə bu dillərdə özünəməxsus mürəkkəb söz yaratma qaydalarının mövcud olduğunu göstərir. Bəzi dilçilər mürəkkəb söz yaradıcılığında məzmun və formanı vəhdətdə götürməyi təklif edirlər. Təbii ki, hər hansı dil vahidi, o cümlədən mürəkkəb sözlər də müəyyənləşdirilərkən ona birtərəfli yanaşmaq olmaz, o, məzmun (məna) və formanın vəhdətində götürülməlidir. Türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi və təşəkkül tapmasında üç mərhələnin mövcud olduğu göstərilir: 1) yeni əmələgəlmə prosesi keçirən mürəkkəb sözlər; 2) formalaşmaqda olan mürəkkəb sözlər və 3) artıq formalaşmış

mürəkkəb sözlər. Lakin türkologiyada hələ də hansı mürəkkəb sözün bu mərhələlərdən hansında olduğunu, hansı prosesi keçirdiyini qəti müəyyənləşdirən meyar yoxdur. Bir sözlə, türkoloqların iddialarına baxmayaraq, türkologiyada mürəkkəb söz problemi hələ də həll edilməmişdir. Mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirməyin indiki üsulu ilə bu problem həll edilməyəcəkdir. Məsələn, Azərbaycanda dilçisi S.Cəfərovun mürəkkəb sözü müəyyənləşdirmək üçün təklif etdiyi meyarı nəzərdə keçirək: «Təfəkkürümüzün ayrı-ayrı hissələri olan məfhumların leksik vahidlər kimi təzahürünə xidmət edən söz kompleksləri (iki və daha artıq söz) mürəkkəb söz sayıla bilər. Başqa sözlə desək, mürəkkəb sözlər şüurumuzda bir məfhum kimi birləşmiş olan müəyyən proses və əlamətləri qeyri-mütəhərrik bir şəkildə ifadə edir».¹ Əvvələn, burada təfəkkür və dil (nitq) problemləri qarışdırılır, təfəkkürün öz qanunları, dilin (nitqin) öz qanunauyğunluqları olduğu unudulur. Dil (nitq) və təfəkkür bir-biri ilə nə qədər sıx əlaqədə olsa da, dilin (nitqin) öz aləmi, öz inkişaf qanunauyğunluqları, şüurun (və təfəkkürün) obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələri inikas etdirməkdə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri vardır. Dil vahidi olan sözlə təfəkkür vahidi olan məfhum arasında da bir sıra oxşarlıqlar olmasına baxmayaraq, bunlar eynilik təşkil etmir, hətta aralarında ciddi fərqlər mövcuddur. Məfhum obyektiv gerçəklikdəki əşya və hadisələr haqqında biliyimizin məcmusudur. Söz isə dil vahididir. Məfhum (yəni əşya və hadisələr haqqında ümumiləşmiş biliyimiz) dildə söz vasitəsilə də, sözlər kompleksi vasitəsilə də (yəni, təsviri şəkildə) təzahür edə bilər. Bu halda sözlə (istər sadə, istər mürəkkəb olsun) təsviri şəkildə təzahür edən sözlər kompleksini eyniləşdirmək bütün baxımlardan səhvdir. Obyektiv gerçəkliyin inikası olan məfhum dildə sadə və mürəkkəb sözlər şəklində də, söz birləşmələri şəklində də ifadə edilə bilər. Məlum olduğu kimi, dilçilikdə söz birləşməsi hələ mürəkkəb söz hesab edilmir, hətta bunlar dilçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqat obyektidir: mürəkkəb söz leksika (və morfolojiya), söz birləşməsi isə

¹ S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, s. 136.

sintaksisdə öyrənilir. Buradan da S.Cəfərovun təklifinin ikinci qüsuru, onun mürəkkəb sözlə söz birləşməsinə fərqləndirməkdə gücsüzlüyü meydana çıxır. Azərbaycan dilçiləri belə bir suala cavab verə bilmirlər: nə üçün *İçəri şəhər* (birinci növ təyini söz birləşməsi tipi) və *Qız qalası* (ikinci növ təyini söz birləşməsi tipi) mürəkkəb sözdür, *Bakı Soveti* (ikinci növ təyini söz birləşməsi tipi) söz birləşməsidir? Əgər «təfəkkürümüzün hissələri olan ayrı-ayrı məfhumların leksik vahidlər kimi təzahürünə xidmət edən söz kompleksləri (iki və daha artıq söz) mürəkkəb söz sayıla bilərsə», onda *Qız qalası* söz kompleksi ilə *Bakı Soveti* söz kompleksi arasında hansı fərq (və ya fərqlər) vardır? Bunların hər ikisi bir məfhum – tikiş adı bildirir. Onda bunların hər ikisini mürəkkəb söz kimi qəbul etmək lazımdır, halbuki Azərbaycan dilçiliyində *Qız qalası* mürəkkəb söz, *Bakı Soveti* ikinci növ təyini söz birləşməsi hesab edilir. Digər tərəfdən, «yeni əmələgəlmə prosesini keçirən mürəkkəb sözlər» ifadəsi nə deməkdir? Bu «mürəkkəb sözlər» mürəkkəb sözlərdir, ya hələ mürəkkəb söz olmağa namizəddir? Axı, mürəkkəb söz olmaqla mürəkkəb söz arzusunda olmaq eyni bir şey deyildir. Musa peyğəmbər də bir dəfə allah olmaq arzusuna düşmüşdü, hətta camışı xəlvə etmişdi. Amma Musa peyğəmbər allah ola bilmədi. Kim təminat verə bilər ki, «yeni əmələgəlmə prosesini keçirən mürəkkəb sözlər» doğrudan da mürəkkəb sözlərə çevriləcək? Bəlkə heç çevrilmədi? Yaxud hələ proses keçirən sözü mürəkkəb söz adlandırmaq elm baxımından nə qədər məqsədəuyğundur? Həqiqətən də mürəkkəb sözlər birdən-birə əmələ gəlmir. O, uzun inkişaf dövrünün məhsuludur. Bu inkişaf prosesində birləşmək «arzusunda olan» sözlər birləşə də bilər, elə söz birləşməsi kimi qala da bilər. Onlar birləşib birləşsə, mürəkkəb sözlərə çevrilər, söz birləşməsi kimi qalarsa, ayrı-ayrı müstəqil sözlər kimi qavranırlar. «Təfəkkürün hissələri olan ayrı-ayrı məfhumların leksik vahidlər kimi təzahürünə xidmət edən söz komplekslərinin» mürəkkəb söz probleminə heç bir dəxli yoxdur. Ümumiyyətlə, dil probleminin, dilçilik probleminin həllini təfəkkür qanunlarında axtarmaq, nəinki düz deyil,

hətta səhvdir; dilçilik öz problemini özü həll etməlidir, həm də öz daxili inkişaf qanunları daxilində həll edilməlidir. Türk dillərində belə problemlərdən biri də mürəkkəb söz məsələsidir. Türkologiya elmi «mürəkkəb söz nəyə deyilir?» sualına aydın, konkret və birmənalı cavab verməlidir, yoxsa bu problemlə əlaqədar olan bir sıra məsələlər cavabsız qalacaqdır. Bu suala cavab verilərsə, on illər boyu mübahisəli qalan, hər türkoloq tərəfindən bir cür mənalandırılan mürəkkəb söz məsələsi də həll edilmiş olardı. Beləliklə, mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün mürəkkəb söz nəyə deyilir, sözlərin hansı birləşməsinə mürəkkəb söz adlandırmaq olar, sözlərin birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirməsi üçün onlar hansı tələblərə cavab verməlidir suallarına qəti və aydın cavab verilməli, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin həddləri qəti şəkildə müəyyənləşdirilməlidir.

Sözlərin birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirməsi üçün onlar a) fonetik baxımdan; b) qrafik cəhətdən; c) leksik mənaca; ç) morfoloji əlamətinə görə; d) sintaktik vəzifəsinə görə tam birləşməli, birləşməlidir.

1. Mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün sintaktik əlaqəyə girən iki və ya daha artıq söz fonetik baxımdan birləşməli, yəni mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün birləşən sözlər öz müstəqil vurğularını itirməli, türk dilləri üçün səciyyəvi mövqeyi olan bir vurğu ilə tələffüz edilməlidir. Müstəsna hallarda söz fonetik tərkibinə çox uzun olduqda və ya yazıda göstərildiyi şəkildə sözlər defislə yazıldıqda mürəkkəb sözün bir əsas və bir köməkçi vurğu ilə tələffüzü də mümkündür. İngilis dilinin iki əsas vurğu ilə tələffüz edilən mürəkkəb sözlərindən fərqli olaraq türk dillərində mürəkkəb sözlər iki əsas vurğu ilə tələffüz edilmir.

2. Mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün sintaktik əlaqəyə girən sözlər qrafik cəhətdən, yəni yazıda birləşməli, ya bir yerdə (bitişik), ya da defislə yazılmalıdır. Türk dillərində ayrı-ayrı yazılan və öz vurğuları ilə tələffüz edilən iki və ya daha artıq söz mürəkkəb söz əmələ gətirmir.

3. Mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün sintaktik əlaqəyə girən sözlər mənaca birləşməlidir: sözlər öz əvvəlki leksik mənalarnı ya tam, ya da qismən itirir, bir yerdə yeni bir məna ifadə edir.

4. Mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün sintaktik əlaqəyə girən sözlər morfoloji əlamətlərinə görə birləşməli, yeni birləşən sözlər mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün ayrı-ayrılıqda (hərəsi özü üçün) morfoloji baxımdan dəyişmək qabiliyyətini (hallanma, təsriflənmə, mənsubiyyətə, kəmiyyətə və s. görə dəyişmə) itirməli, yalnız mürəkkəb sözün tərkibindəki sıraci sonuncu söz morfoloji baxımdan dəyişməlidir. Başqa sözlə desək, mürəkkəb söz də morfoloji baxımdan sadə söz kimi hallanmalı, təsriflənməli, mənsubiyyət, kəmiyyət və s. görə sözün sonundan dəyişməli, bu baxımdan sadə sözdən fərqlənməməlidir.

5. Mürəkkəb söz əmələ gətirmək üçün sintaktik əlaqəyə girən sözlər hər hansı bir sadə söz kimi cümlənin bir üzvü, həm də sadə üzvü olmalıdır. Mürəkkəb söz cümlənin mürəkkəb üzvü ola bilməz.

Bir məfhum ifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq, bu tələblərin bir maddəsinə belə cavab verməyən «söz birləşmələrini» mürəkkəb söz hesab etmək olmaz. Buna görə də «Bakının müəyyən bir hissəsini bildiren *İçəri şəhər*, *Qız qalası* mürəkkəb sözləri təşəkkül dövrünü, *Ağ dəniz*, *Qara dəniz* mürəkkəb sözlərin formalaşma dövrünü keçirdiyi halda, *qaraquş*, *qaratoyuq* sözləri artıq formalaşmışdır»¹ iddiasının mürəkkəb söz təlimi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qoy təşəkkül dövrünü keçirən *İçəri şəhər*, *Qız qalası*, formalaşma dövrünü keçirən *Ağ dəniz*, *Qara dəniz* tipli söz birləşmələri öz təşəkkül dövrünü də, formalaşma dövrünü də bitirsin, yuxarıdakı tələblərə cavab versin, mürəkkəb sözə çevrilsin, onda onları mürəkkəb söz adlandırmaq olar. Yuxarıdakı tələblərdən hətta birinə belə cavab verməyən təşəkkül dövrü, formalaşma dövrü keçirən

¹ S.Cəfərov. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1982, s. 192.

«mürəkkəb sözlər» mürəkkəb söz deyildir. Bu sözlər, ümumi dilçilik termini ilə desək, söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında duran və gələcəkdə, inkişaf edərsə, mürəkkəb sözlərə çevrilə bilən dil vahidləridir. Mürəkkəb sözlərə bu tələblərlə yanaşdıqda türkoloqların hərəsinin öz zövqü ilə izah etdiyi mürəkkəb sözlər problemi aradan qalxar və məlum olar ki, türk dillərində mürəkkəb fellər yox, tərkibi fellər, əksər hallarda adlarla köməkçi fellərin birləşməsindən əmələ gələn və çox vaxt məcazi (köçürmə) mənada işlənən tərkibi fellər mövcuddur.

Azacıq bir istisna ilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb söz yaradıcılığına da bu meyarla yanaşmaq lazımdır. İstisna qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin qrafikasına aiddir. Məsələ burasındadır ki, qədim türk yazısı abidələrinin, xüsusən göytürk yazısı abidələrinin mətnlərinin özünəməxsus orfoqrafik qaydaları vardır. Göytürk abidələrinin mətnlərində dürgü işarələrindən təkə qoşa nöqtə (:) işlənir. Göytürklər bu işarə vasitəsilə bəzən sözləri bir-birindən ayırdıqları kimi, bəzən də sözə daxil olan morfemləri də (məsələn, kök və şəkilçini) bir-birindən ayırmışlar, bəzən isə bu işarədən bütöv ifadələrin, cümlələrin, hətta söyləmlərin hüdudunu müəyyənəşdirmək üçün istifadə etmişlər. Buna görə də bu gün biz göytürklərin hansı mürəkkəb sözü bir yerdə (bitişik), hansını defislə işlətdiklərini, hansı sözü, hansı sözlə bitişik, yaxud ayrı yazdıqlarını (daha doğrusu, tələffüz etdiklərini) deyə bilmərik. Bu gün biz göytürk mətnlərini Azərbaycan dilinin orfoqrafyası ilə transkripsiya etdikdə məlum sərbəstliyə yol vermək, bəlkə də türklərin bitişik tələffüz etdikləri sözləri ayrı-ayrılıqda və ya ayrı-ayrılıqda tələffüz etdikləri sözləri bitişik yazırıq. Beləliklə, göytürk dilinin bu və ya digər sözünü müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafyası qaydalarına tabe etmiş oluruq. Bu isə tamamilə şərti və süni orfoqrafıyadır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi və onların bəzi xüsusiyyətləri dilçilərdən A.N.Kononov, M.Ə.Əhmədov, Y.Q.Məmmədov, Ə.C.Şükürlü, Ə.Ə.Rəcəbli və başqalarının əsərlərində bu və ya digər də-

rəcədə araşdırılmışdır. Bunlardan başqa, Ə.Ə.Rəcəblinin əsərlərində bəzən mürəkkəb, bəzən də tərkibi termini ilə göytürk dilində işlənən və sintaktik yolla əmələ gələn fellər müfəssəl şəkildə tədqiq edilmişdir. Ə.Ə.Rəcəblinin doktorluq dissertasiyasında analitik üsulla əmələ gələn, bəzən lüğəti mənada işlənən, bəzən isə mətn daxilində müvəqqəti fəaliyyət göstərən fel tərzləri də araşdırılmışdır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, A.N.Kononov, M.Ə.Əhmətov və Ə.C.Şükürlü mürəkkəb söz terminini işlətmir, Y.Q.Məmmədov yalnız mürəkkəb (isim, sifət, say) terminini işlədir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, türk yazısı abidələrinin dilində də sintaktik yolla söz yaradıcılığının iki tipi məlumdur: a) sözlər tam birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirir; b) sözlər qismən birləşib tərkibi söz əmələ gətirir. Mürəkkəbləşmənin bu iki tipi arasında müəyyən fərq vardır. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlər (indiki orfoqrafiya ilə) bitişik və ya defislə yazılır, onlar öz ilkin mənalarını ya tam, ya da qismən itirir, birlikdə ümumi bir leksik mənə ifadə edir, ümumiyyətlə götdükdə, sadə sözlərə xas morfoloji əlamətlər təzahür etdirir. Tərkibi sözləri təşkil edən komponentlər (indiki orfoqrafiya ilə) ayrı-ayrılıqda yazılır, öz ilkin leksik mənalarını qismən qoruyub saxlayır, morfoloji baxımdan bir sıra müstəqilliyə malik olur; tərkibi sözləri təşkil edən sözlərin ayrılıqda yazılması onların öz müstəqil vurğusunu qorumasına və qrammatik baxımdan mütəhərrikliliyə, qismən sərbəst dəyişməsinə səbəb olur. Nəticədə tərkibi sözlərə daxil olan sözlər mürəkkəb sözlərin komponentlərinə nisbətən xeyli sərbəst olur. Ayrı-ayrı fərqlərin toplusu son nəticədə mürəkkəb və tərkibi sözlərin bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də mürəkkəbləşmənin bu iki tipinin türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb söz kimi təqdim və tədqiq edilməsi düz deyildir. Mürəkkəbləşmənin bu iki leksik tipindən başqa, türk dillərində sözlərin müvəqqəti, yaxud situativ birləşməsi də müşahidə edilir. Müvəqqəti, yaxud situativ birləşmə dedikdə iki fel tipinin mətn (cümlə) daxilində müvəqqəti birləşib bir leksik-qrammatik mənə ifadə etməsi

nəzərdə tutulur. Müvəqqəti (situativ) birləşmədə iştirak edən sözlər (fel) mətndən kənarda öz müstəqilliklərini bərpa edir, müstəqil leksik vahidlər kimi fəaliyyət göstərir. Situativ birləşmə mürəkkəb söz də, tərkibi söz də deyildir. Buna görə də situativ söz birləşməsini analitik söz, daha doğrusu, analitik fel adlandırmaq olar. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində analitik fellərə, məsələn, türkologiyada fellərdə tərz birləşməsi adlanan analitik fellər daxildir. Qədim türk yazısı abidələrindən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən tərz mənalı analitik fellər M.Ə.Əhmətov və Ə.Ə.Rəcəblinin əsərlərində tədqiq edilmişdir.

Türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində sintaktik yolla söz yaradıcılığı problemini araşdırarkən mürəkkəbləşmə prosesində iştirak edən söz tipləri, sözlər arasındakı əlaqə və münasibətlər, birləşmədə iştirak edən sözlərin nitq hissələrinə görə qruplaşdırılması, sözlərin sırasının müəyyənləşdirilməsi, nüfuzlu söz problemi və s. məsələlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. İlk baxışda sadə görünən mürəkkəb söz problemi, doğrudan da, mürəkkəbdir.

MÜRƏKKƏB VƏ TƏRKİBİ SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb və tərkibi sözləri nitq hissələri üzrə təsnif edərkən sözlərin komponentləri arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Mürəkkəb və tərkibi sözlərin komponentlərində ifadə edilən bütün xüsusiyyətləri nəzərə aldıqda onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb və tərkibi sözlər; belə sözlərdə mürəkkəb və tərkibi sözlərə aid bütün xüsusiyyətlər maksimum şəkildə təzahür edir; 2) düzəltmə qaydaları müxtəlif olmayan mürəkkəb və tərkibi sözlər; bunlarda mürəkkəb və tərkibi sözlərə aid bütün xüsusiyyətlər minimum şəkildə təzahür edir. Birinci qrupa mürəkkəb və tərkibi isim, sifət və zərflər, ikinci qrupa tərkibi saylar, bir mürəkkəb fel və tərkibi fellər daxildir.

DÜZƏLTMƏ QAYDALARI MÜXTƏLİ OLAN MÜRƏKKƏB VƏ TƏRKİBİ SÖZLƏR

Mürəkkəb və tərkibi isimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən mürəkkəb və tərkibi isimləri iki baxımdan təsnif etmək olar: 1) mürəkkəb və tərkibi isimlərin leksik-semantik mənasına görə; 2) mürəkkəb və tərkibi isimlərin komponentləri arasındakı əlaqəyə görə.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən mürəkkəb və tərkibi isimləri leksik-semantik mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xüsusi şəxs adı bildirənlər (antroponimlər). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən, demək olar ki, bütün şəxs adları ya mürəkkəb, ya da tərkibi isimlərlə ifadə edilmişdir. Bu mürəkkəb və tərkibi şəxs adlarını da, öz növbəsində, iki cür qruplaşdırmaq olar:

a) komponentləri birləşib bir leksik vahid kimi çıxış edən mürəkkəb və tərkibi isimlər: İltəris (KT § 11), İlbilgə (KT § 11), Kümül Ögə (Y 45), Tonyukuk (T1), Yaş Ak Baş (Y 2), El Tuğan (Y 1), Üçin Külig Tirig (Y 3), Öz Yigin Alp Turan (Y 45), Eletmiş (O 4) və s.

b) birinci komponenti xüsusi isim (şəxs adı), ikinci komponenti vəzifə, rütbə və s. bildirən sözlərlə ifadə edilmiş mürəkkəb və tərkibi isimlər: Kül tigin (KT § 13), Bumin kağan (KT § 1), İstəmi kağan (KT § 1), Bilgə kağan (KT c 1), Taman tarkan (BK c 14), Küli çor (KÇ 15), Kapağan kağan (T 60), Bars bəg (KT § 20), Çaça sənjün (KT § 32), Tarduş şad (T 31) və s.

2. Xüsusi yer adları (toponimlər) bildirənlər. Toponimlik ad bildirən mürəkkəb və tərkibi sözləri də iki qrupa ayırmaq olar:

a) komponentləri birləşib bir anlayış, məfhum ifadə edən mürəkkəb və tərkibi isimlər (toponimlər): Karakuş (T 7), Təmir kapıg (KT c 4), Karaköl (KT § 2), Açık Altır (MÇ 18),

Orkunbalık (MÇ 14), Beşbalık (BK § 28), Baybalık (MÇ 44), Kara Yotalık (MÇ 27) və s.

b) birinci komponenti yer adı (toponim) bildirən xüsusi isim, ikinci komponenti toponimin növünü (*balık* «şəhər», *yazı* «düz», *ügüz* «çay», *köl* «göl», *tağ* «dağ», *yış* «meşəli dağ», *kol* «çay», *baş* «zirvə», *yir* «yer» sözləri ilə) bildirən sözlərlə ifadə edilən mürəkkəb və tərkibi isimlər: Ötükən yir (T 17), Ötükən yış (KT c 4), Yir Bayırku yer (KT c 4), Yinçü ügüz (KT c 3), Şantuğ yazı (KT § 17), Toğu balık (KT § 4), Tünkər tağ (BK c 7), Yılun kol (MÇ 15), Şıp başı (MÇ 15) və s.

3. Xalq adı (etnik ad) bildirənlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən etnik ad bildirən mürəkkəb və tərkibi isimləri də iki qrupa ayırmaq olar:

a) birinci komponenti say, ikinci komponenti etnik adla ifadə edilənlər. Göytürk dilində belə tərkibi sözləri komponentlərinə ayırmaq mümkün deyildir, onlar birlikdə bir xalqın adını bildirir. Belə etnik adları tərkib hissələrinə böldükdə onlar mənasız söz yığımına çevrilir, xalqın adını bildirmir: üç oğuz (BK § 32), səkkiz oğuz (MÇ 15), tokuz oğuz (KT § 14), tokuz tatar (BK § 34), otuz tatar (KT § 14), üç karluk (MÇ 11), üç kurikan (KT § 4), on uyğur (MÇ 3).

b) birinci komponenti etnik adla, ikinci komponenti *bodun* «xalq» sözü ilə ifadə edilən mürəkkəb və tərkibi isimlər: türk bodun (KT § 6), tokuz oğuz bodun (KT § 4), kara türgiş bodun (KT § 40), karluk bodun (KT § 1), kırkız bodun (KT § 20), oğuz bodun (KT § 28), çik bodun (MÇ 26), izgil bodun (KT § 4), tölis bodun (MÇ 19), tarduş bodun (KT § 17), tabğaç bodun (KT § 6), türgiş bodun (KT § 37), tatabi bodun (KT § 28) və s.

4. Ümumişlək sözlərdən düzəlmiş və müxtəlif mənə ifadə edən mürəkkəb isimlər: arkış – tirkış (KT c 8) «karvan», yaxud «səfirlik», atı-küsi (KT § 25) «şöhrəti», eçi-apa (KT § 1) «əcdad», küm-soruğum (Süci) «şöhrətim», is-küç (KT § 9) «iş-güc, zəhmət», köz-qaş (KT § 1), «göz-qaş», yabğu-şad (KT § 4) «yabğu -şad (əyanlar)», yok-çığay (KT c 10) «yoxsul», oğuş-bodun (KT c 8) «qəbilə-xalq», el-törü (KT § 22) «el-qanun»,

yurt-yol (KT şm 9), «yurd-yol», yarak-yalma (KT ş 32) «yaraq-zireh» (Azərbaycan dilində *yaraq-yasaq* sözüə bənzəyir) və s.

II. Mürəkkəb və tərkibi isimlərin komponentləri arasındakı əlaqəyə görə onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələn və 2) tabelilik əlaqəsi əsasında düzələn.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər. Tabesizlik əsasında formalaşan mürəkkəb isimlərin komponentləri ilk baxışda müstəqil çıxış edən və cümlədə həmcins üzv vəzifəsini yerinə yetirən sözlərə oxşayır. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bunlar vahid bir mənə ifadə edir və cümlənin bir üzvü vəzifəsində çıxış edir. Bu, iki səbəbdən irəli gəlir. Əvvəlcə, türk dillərinin qədim dövründə, o cümlədən qədim türk yazısı abidələri meydana çıxdığı dövrdə, bu dillərdə, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində, mürəkkəb isimlər, görünür, hələ inkişaf dövrü keçirirmiş. Məlum olduğu kimi, dünyanın bir sıra dillərindən fərqli olaraq, türk dilləri uzun sözlərin – çoxhecalı sözlərin yaradılmasına meyilli deyildir. Buna görə də bu dillərdə nəinki mürəkkəb və tərkibi sözlərin, hətta çoxhecalı düzəltmə sözlərin təşəkkülünün «gecilməsi» tamamilə təbii haldır. İkincisi, belə mürəkkəb və tərkibi sözlərin müstəqil sözlərə oxşaması tabesizlik əlaqəsinin öz təbiətindən doğur: tabesizlik əlaqəsində sözlər tam müstəqil olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlərin aşağıdakı növlərinin işləndiyinə rast gəlmək olar:

a) Məzmun və forma etibarilə fərqli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn: İltəris (KT ş 11), Tonyukuk (T1), İsyi Likən (KT şm 12), Inal Ölgə (Y 47), İlbilgə (KT ş11), Kümüül Ögə (Y 45), Yaş Ak Baş (Y 2), El Tuğan (Y 1), Üçin Külig Tirig (Y 3), Öz Yigin Alp Turan (Y 45) və s.

b) Eyni sözün təkrarı ilə düzələn. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni sözün tam təkrarı ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlərin işlənməsinə təsadüf edilmir (müasir türk

dillərində də sözlərin tam təkrarı ilə mürəkkəb isimlər əmələ gəlmir). Bu dildə sözlərin yarımçıq təkrarı ilə, həm də nadir hallarda, mürəkkəb isimlər əmələ gətirilir: əŋ – məŋ (IB 47) «od-alov».

c) Tam sinonim sözlərin birləşməsi ilə düzələn isimlər: ka – kadaş > kağadaş (Y 41) «qohumlar», söz-sab (IB 16) «söz-sov» (nitq), sab-ötüg (BK ş 39) «söz-xahiş», kız-kuduz (T 48) «qız-gəlin», yok-çığay (KT c 10) «yox-yoxsul», kü-soruğ (Süci) «səs-soraq», eb-bark (BK ş 32) «ev-saray», yabğu-şad (KT ş 14) «yabğu-şad (yəni: əyanlar)», oğuş-bodun (KT c 8) «qəbilə-xalq», is-küç (KT ş 9) «iş-güc», at-kü (KT ş 15) «ad-səs (yəni: şöhrət)», yarak-yalma (KT ş 33) «yaraq-zireh (yəni: yaraq-yasaq)», arkış-tirkiş (KT c 8) «karvan (yaxud: səfirlik)», yuğçı-sığıtçı (KT şm 11) «dəfn edən – ağı deyən», küŋ – kul (KT ş 20) «kölə (hərəkət: kəməz-qul; Azərbaycan dilində: qul-qaravaş)».

ç) Nisbi sinonimlərin birləşməsi ilə düzələn isimlər: eçi – apa (O 1, 4; KT ş 1) «əcdad», bəg-bodun (KT ş 6) «bəy-xalq», köz-kaş (KT şm11) «göz-qaş», il-törü (KT ş 22) «el-qanun», yurt-yol (KT şm 9) «yurd-yol», yer-sub (KT ş 10-11) «yer-su (yəni: Vətən)».

d) Antonim sözlərin birləşməsi ilə düzələn isimlər: tənri-yer (KT şm 4), «göy-yer (yəni: fəlakələr)», tün-kün (BK cş) «gecə-gündüz (yəni: sutka)», ini-eçi (KT ş 6) «kiçik-böyük (hərəkət: kiçik qardaş – böyük qardaş)».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik əlaqəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb və tərkibi isimlər hələ təşəkkül dövrü keçirdiyi üçün onların komponentləri arasındakı əlaqələr zəifdir, hətta bir sıra hallarda bu sözlərin komponentləri müstəqil surətdə (düzdür, eyni qrammatik şəkildə) hal, kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb və tərkibi isimlər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də mürəkkəb və tərkibi isimlər uzlaşma əlaqəsi əsasında əmələ gəlmir. Qədim türk yazısı

abidələrinin dilində tabclilik əlaqəsi əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimləri iki qrupa ayırmaq olar: a) yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər; b) idarə əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər.

a. Yanaşma əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yanaşma əlaqəsi ilə əmələ gələn mürəkkəb və tərkibi isimlərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

1) Hər iki komponenti isimlərlə ifadə olunanlar: urı oğul (KT § 7) «nəsli davam etdirən övlad», Kazluk köl (MÇ 26) «Qazlıq gölü», Altun yış (KT § 36) «Altun meşəli dağları (indiki Altay dağları)», Yarış yazı (T 36) «Yarış düzü», Ertis üzgüz (KT § 37) «İrtiş çayı», Yar üzgüz (MÇ 8) «Yar çayı», Yinçü üzgüz (KT § 39) «İnci çayı», Yula köl (MÇ 30) «Yula gölü», Kömür tağ (MÇ 8) «Kömür dağı», Ötükən yış (KT c 6) «Ötükən meşəli dağları», Tayğan köl (MÇ 27) «Tayğan gölü», Toğu balık (KT şm 4) «Toğu şəhəri», Tün yazı (KT c 6) «Tün düzü», türk bodun (KT c 7) «türk xalqı», karluk bodun (KT şm 1) «karluk xalqı», kırkız bodun (KT § 20) «qırğız xalqı», tarduş bodun (KT § 17) «tarduş xalqı», oğuz bodun (KT § 28) «oğuz xalqı», çik bodun (MÇ 26) «çik xalqı», tabğaç bodun (KT § 6) «tabğaç xalqı», türgiş bodun (KT § 37) «türgiş xalqı», tatabı bodun (KT § 28) «tatabı xalqı», izgil bodun (KT şm 4) «izgil xalqı», tölis bodun (MÇ 19) «töliş xalqı», kodı tabışğan (IB 66) «ada dovşanı» və s.

Müasir türk dillərində hər iki komponenti isimlərlə ifadə olunan mürəkkəb və tərkibi isimlər yanaşma əlaqəsi ilə yox, idarə əlaqəsi ilə düzəlir. Yuxarıda gətirilən nümunələrin Azərbaycan dilinə tərcüməsi də bunu göstərir.

2) Birinci komponenti sifət və ya atributiv isim, ikinci komponenti isimlərlə ifadə olunanlar: Yaşıl üzgüz (KT § 17) «Yaşıl çay», Ak Tərməl (T 25) «Ağ Tərməl», Təmir kapıç (KT c 4) «Dəmirqapı», Kara köl (KT şm 2) «Qaragöl», Kara kum (T 7) «Qara qum», kök türk (KT § 3) «göy türk», kara türgiş (KT § 40) «qara türgiş», karakuş (IB 4) «qaraquş», Baybalık (MÇ 44) «Baybalık» (Varlı şəhər) və s.

3) Birinci komponenti say, ikinci komponenti isimlərlə ifadə olunanlar: Üç Birkü (MÇ 7) «Üç Birkü», Beşbalık (BK § 28) «Beşbalık (Beşşəhər)», altı çub (KT § 31) «altı bağ», on ok (KT şm 13) «on ox (xalq adıdır)», səkiz oğuz (MÇ 15) «səkkiz oğuz», üç oğuz (KT § 32) «üç oğuz», tokuz oğuz (KT § 14) «doqquz oğuz», tokuz tatar (BK § 34) «doqquz tatar», otuz tatar (KT § 14) «oğuz tatar», üç karluk (MÇ 11) «üç karluk», üç kurıkan (KT § 4) «üç kurıkan», on uyğur (MÇ 3) «on uyğur».

4) Birinci komponenti sifət, ikinci komponenti xüsusi isimlərlə ifadə olunanlar: Bilgə Tonyukuk (T 31), Kara Bars (Tl 1), Bilgə Çiğşi (Y 31), Kök Amaş (Y 50), Külüg Tirig (Y 3), Bilgə Çikşən (Y 13), Külüg Tuğan (Y 44) və s.

5) Birinci komponenti isim, ikinci komponenti sifətlərlə ifadə olunanlar: İlbilgə (KT § 11), El Tuğan (Y 1), Inal Ögə (Y 47), Kümül Ögə (Y 45) və s.

B. İdarə əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə mürəkkəb və tərkibi isimlər ikinci növ tərkibi söz birləşmələri, hərəkət adları və feli sifət birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində idarə əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlərin aşağıdakı növləri vardır:

1) Hər iki komponenti isimlə ifadə olunan və ikinci növ təyin söz birləşməsi əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər: sü başı (T 31) «sərkərdə (hərfən: qoşunbaşı)», uruñ başı (Y 32) «bayraqdar (hərfən: bayraqbaşı)», Çuş başı (KT şm 6) «Çuş başı», Şıp başı (MÇ 15) «Şıp başı», tinəsi oğlu (T 44, 46) «Çin imperatoru», kuş oğlu (IB 20) «kuş oğlu», kiyik oğlu (IB 20) «keyik oğlu», kişi oğlu (KT § 1) «insan oğlu».

2) Birinci komponenti say, ikinci komponenti xüsusi isimlə ifadə olunan və ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzələn mürəkkəb və tərkibi isimlər: birja başı (MÇ 6) «min-başı».

3) Feli sifət tərkibi ilə ifadə olunan mürəkkəb və tərkibi isimlər: Kara yazmaz (Tl 2) xüsusi şəxs adıdır, Sabık Basar (Y 32) xüsusi şəxs adıdır, Elitmiş (O 4) xüsusi şəxs adıdır.

4) Birinci komponenti isim, ikinci komponenti hərəkət adları ilə ifadə olunanlar: kün batsık (KT c 2) «qərb», kün toğsık (KT c 2) «şərq».

III. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra mürəkkəb sözlərin komponentləri artıq tam birləşmiş, daşlaşmışdır. Başqa sözlə desək, türk dillərinin artıq qədim türk yazısı abidələri dövründə bu dillərdə, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sözlərin bir qismi həm fonetik, həm qrafik, həm semantik, həm də qrammatik birləşmişdir; məsələn: İltəris (KT § 10) «elin qanununu özündə əks etdirən», Tonyukuk (T 1) «qatırım sərt dırnağı» (V.M.Nadelyayeva görə) və ya «ilk-in-xəzinə» (V.V.Bartolda görə), iniyügin (KT c 1) «kiçik qohumlar», İlbilgə (KT § 11) «elin müdrik (anası)», Beşbalık (BK § 28) «Beşşəhər», Baybalık (MÇ 44), «Varlışəhər» və s.

Mürəkkəb və tərkibi sifətlər. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb və tərkibi sifətlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi qrammatik əlamət yoxdur. Mürəkkəb və tərkibi sifətlər də isimlər kimi əmələ gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb və tərkibi isimlərin əmələ gəlməsində olduğu kimi, mürəkkəb və tərkibi sifətlər də tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə düzəlir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabesizlik əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb sifətlərin yalnız bir növünə təsadüf edilir: sinonim səciyyəli iki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə mürəkkəb sifət düzəlir: bəyli-bodunluğ (KT § 6) «bəyli-xalqlı».

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tabelilik əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi sifətlərin bu növləri işlənir:

a) Bir sadə və bir düzəltmə sifətin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb sifətlər: uzuntonluğ (IB 33, 62) «uzundonlu», sarıgathğ (IB 16) «sarıath», yağızathğ (IB 16) «qonuratlı», alaathğ (IB 2) «alaatlı», altunkanathğ (IB 4) «qızılqanadlı», altuntuyuğluğ (IB 7) «qızılhallı», altınbaşlığ (IB 12) «qızılbaşlı» və s.

b) Birinci komponenti isim, ikinci komponenti feli sifətlərlə ifadə olunan tərkibi sifətlər: gözün görmədik (BK şm 11) «gözü ilə görməyən», kulkakin esidmədik (BK şm 11) «qulağı ilə eşitməyən», tərri yaratmış (BK § 1) «tanrı yaratmış», tərriyə bolmuş (KT c 1) «tanrıya (yaxud tanrıdan) olmuş».

c) Birinci tərəfi tək tərəfli ismi söz birləşməsindən, ikinci tərəfi sifətdən ibarət olan tərkibi sifətlər: sabı süçig (KT c 5) «sözü şirin», ağısı yımşak (KT c 5) «hədiyyəsi yumşaq».

ç) Birinci komponenti say, ikinci komponenti düzəltmə isimlə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər: bir yıl (MÇ 21) «minillik», tümən künlik (MÇ 21) «on min günlük», cki aylıq (IB 2) «iki aylıq».

d) Birinci komponenti *ol* işarə əvəzliyi, ikinci komponenti *təg* qoşması ilə ifadə olunan mürəkkəb sifətlər. Belə sifətlərin düzəlməsi zamanı *ol* işarə əvəzliyi *an* şəklini alır, *təg* qoşması isə *təg*, *tak*, *tağ* şəklinə düşür: *antağ* (T 9, 36, KT § 4), *antak* (KÇ 17), *antəg* (T 29). Hər üç sözü «o cür» kimi tərcümə etmək olar.

Mürəkkəb və tərkibi zərflər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb və tərkibi isim və sifətlər kimi, mürəkkəb və tərkibi zərflər də tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə düzəlir.

1. Tabesizlik əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi zərflərin bu növləri vardır:

a) Antonim sözlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb zərflər: *yarı-kiç* (IB 1) «səhər-gecə» (səhər-axşam).

b) Antonim formalı düzəltmə sifətlərin birləşməsi və-sitəsilə düzələn mürəkkəb zərflər: *tünli-künli* (BK cş) «gəcəli-gündüzlü», *inili-ççili* (KT § 6) «kiçikli-böyükü».

c) Müxtəlif mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb zərflər: *adığlı-toğuzlu* (IB 10) «ayılı-donuzlu».

2. Tabelilik əlaqəsi ilə düzələn tərkibi zərflər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə tərkibi zərflərin iki növü işlənir:

a) Birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzələn: *kün ortustıjaru* (KT c 2) «günortaya doğru», *tün ortustıjaru* (KT c 2) «gecə ortasına doğru».

b) Feli bağlama tərkibi əsasında düzəlmələr: sabın almatan (KT c 9) «sözünə baxmadan».

Belə zərflərin aparıcı üzvü olan feli bağlama həmişə inkarda işlənir. Feli bağlama təsdiqdə işlənersə, feli bağlama tərkibi zərflə çevrilə bilməz.

DÜZƏLTMƏ QAYDALARI MÜXTƏLİF OLMAYAN MÜRƏKKƏB VƏ TƏRKİBİ SÖZLƏR

Mürəkkəb və tərkibi saylar. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində başqa nitq hissələrinə nisbətən say bildirən sözlərin – leksik vahidlərin sayı, miqdarı azdır. Saylar təklik, onluq, yüzlük, onminlik adları ilə məhdudlaşır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində say bildirən sözlər bunlardır: *bir* «bir», *iki/eki* «iki», *üç* «üç», *tört* «dörd», *biş/beş* «beş», *altı* «altı», *yiti/yeti* «yeddi», *səkkiz* «səkkiz», *tokuz* «doqquz», *on* «on», *yigirmi/yegirmi* «iyirmi», *otuz* «otuz», *kırk* «qırq», *əlig* «əlli», *altmış* «altmış», *yetmiş* «yetmiş», *səkkiz on* «səksən», *tokuz on* «doxsan», *yüz* «yüz», *biñ/biñ* «min», *tümən* «on min».

Konkret kəmiyyət bildirən bütün miqdar sayları bu say sözlərinin müxtəlif kombinasiyası vasitəsilə düzəldilir. Birinci və ikinci sıra saylarını çıxsaq (qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci sıra sayı *ilk*, *ilki*, ikinci sıra sayı *ekinti* sözləri ilə ifadə edilir), qalan bütün sıra sayları miqdar saylarına *-nç* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Qeyri-müəyyən miqdar saylarının dörd tipi məlumdur: birinci tip leksik vahidlərlə – *az* «az», *üküş* «çox», *kop* «çox» sözləri ilə ifadə edilir: ikinci və üçüncü tiplər morfoloji üsulla düzəldilir: ikinci tipdə *bu* «bu» və *ol* «o» işarə əvəzliliklərinə –*ça* şəkilçisi artırmaqla (*bunça* və *ança*), üçüncü tip *az* «az» qeyri-müəyyən sayına *-kîya* şəkilçisi əlavə etməklə (*azkîya* «azacıq») əmələ gətirilir; dördüncü tip sintaktik yolla düzəldilir ki, həmin üsul haqqında burada ayrıca danışılacaqdır. Qədim türk yazısı abidlərinin dilində kəsir sayları əslində yoxdur. Bölgü sayları müstəqil miqdar saylarının üzərinə *-ağü*, *-əgü* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir (*birəgü* «birər-birər», *ikəgü*

«ikişər», *üçəgü* «üçər» və s). Qədim türk yazısı abidələrinin say sistemi haqqında təkcə bunu bilmək kifayətdir.

Müasir türk dillərinin quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə, ümumiyyətlə türkoloji ədəbiyyatda iki və daha artıq say bildirən sözdən əmələ gəlmiş sayları ucdantutma mürəkkəb say adlandırırırlar. Lakin türkoloji ədəbiyyatda mürəkkəb say adlandırılan sayların heç biri mürəkkəb söz haqqında təlimin mələblərinə cavab vermir. Bir halda ki, bunlar mürəkkəb sözə qarşı irəli sürülən tələblərə cavab vermir, onda onları mürəkkəb say adlandırmaq olmaz. Bunlar mürəkkəb söz deyilsə, deməli, mürəkkəb nitq hissəsi – mürəkkəb say da ola bilməz. Son zamanlar bəzi dilçilər bu vəziyyətdən çıxmaq üçün *say birləşmələri* terminindən istifadə edirlər. Lakin *söz birləşməsi* termini sintaksisə aiddir. Bəs onda leksikada iki və ya daha artıq saydan əmələ gəlmiş konkret bir sayı bildirmək üçün, morfolojiyada isə həmin sayın quruluşca növünü adlandırmaq üçün hansı termindən istifadə etmək lazımdır? Sintaksisin termini olan say birləşmələri ifadəsini leksikologiyada da, morfolojiyada da işlətmək məqbul deyildir. Buna görə də yaxşı olardı ki, türk dillərində mürəkkəb tərkibə malik olan saylar üçün iki termin işlədilsin: 1) mürəkkəb leksik tərkibə malik olan, mürəkkəb sözün tələbləri əsasında birləşən saylar mürəkkəb say adlandırılсын; 2) mürəkkəb leksik tərkibə malik olan, lakin mürəkkəb söz tələblərinə cavab verməyən saylar tərkibi say adlandırılсын.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidəsinin dilində də mürəkkəb və tərkibi saylar tabesizlik əlaqəsi ilə düzəlir. Tabelilik əlaqəsi ilə düzələn mürəkkəb və tərkibi saylara qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsadüf edilmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində saylarda mürəkkəbləşmə prosesinin bitib-bitməməsi ilə, yəni say bildirən sözlərin tam birləşib mürəkkəb söz əmələ gətirib-gətirməməsi ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb leksik tərkibli (iki və daha artıq sözdən ibarət olan) sayları iki qrupa ayırmaq olar: 1) mürəkkəb saylar; 2) tərkibi saylar.

1. **Mürəkkəb saylar.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mürəkkəb sayların aşağıdakı növləri mövcuddur:

a) Etimoloji baxımdan mürəkkəb saylar. Buraya yegirmi «iyirmi», altmış «altmış» və yetmiş «yetmiş» sayları daxil edilir. Belə güman edilir ki, bu mürəkkəb saylar *iki* «iki», *altı* «altı», *yeti* «yeddi» təklilik bildirən və nə vaxtsa türk dillərində *on* «on» sayını bildirmiş *miş* (qalın saitli saylara birləşərkən *miş* fonetik variantına çevrilir) sözünün birləşməsindən törəmişdir. Həm də güman edilir ki, *yegirmi* «iyirmi» sayının sonunda *ş* ünsürü hansı naməlum səbəbdənsə düşmüşdür.

b) *Yegirmi* «iyirmi», *altmış* «altmış» və *yetmiş* «yetmiş» sayları kimi təklilik və onluq saylarını bildirən sözlərin birləşməsindən düzələn, lakin etimologiyası üzdə olan *səkizon* «səksən» və *tokuzon* «doxsan» sayları. Bu sayların etimologiyasını araşdırmadan da aydın görünür ki, onlar *səkiz* «səkkiz» və *tokuz* «doqquz» sözləri ilə *on* «on» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *səkiz on* (KT 3) «səksən», *tokuz on* (IB 44) «doxsan».

c) Qonşu miqdar saylarının birləşməsi vasitəsilə düzələn mürəkkəb saylar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sayların sadalanma sırasına görə qonşu olan iki miqdar sayının yanaşib birləşməsi ilə qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəlir. Müasir türk dillərinin orfoqrafiya qaydalarına görə yazıda belə miqdar saylarının arasında defis işarəsi qoyulur: *bir-iki* (MÇ 17, 33) «bir-iki», *eki-üç* (BK § 41) «iki-üç», *iki-üç* (T 14) «iki-üç».

2. **Tərkibi saylar.** Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sayların bir qismi iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir, lakin bu sayların birləşməsi mürəkkəb sözə verilən tələblərə cavab vermir. Belə saylar leksik baxımdan birləşib bir məzmun ifadə edir, lakin qalan cəhətlərdən (fonetik, qrafik, morfoloji və sintaktik baxımlardan) birinci növ təyini söz birləşmələrinə xas xüsusiyyətlər təzahür etdirir. Buna görə də belə sayları mürəkkəb say adlandırmaq olmaz. Tərkibi say dedikdə elə saylar nəzərdə tutulur ki, onlar iki və daha artıq say bildirən sözdən ibarət olsun, bir məfhum bildirsin, lakin onun komponentləri öz müstəqilliyini (vurgusunu, ayrıca tələffüzünü

– yazılmasını, morfoloji baxımdan özünəməxsus dəyişməsinə, sintaktik baxımdan birinci söz təyini söz birləşməsinə bənzəməsinə) saxlasın. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə tərkibi saylar iki üsulla əmələ gəlir:

a) əvvəl təklilik, sonra onluq işlədilir, lakin onluq tərkibi sayın məzmununa, qiymətinə daxil olan onluğu deyil, sonra gələn onluğu bildirir. Başqa sözlə desək, tərkibi sayın qiyməti adları çəkilən saylardan kəmiyyətə on az olur. Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tokuz yegirmi* işlədilirsə, bu *iyirmi doqquz* deyil, *on doqquz* deməkdir. Bunun məntiqi mənası budur ki, adı çəkilən onluqdan adı çəkilən təklilik qədər götürülmüşdür. Yuxarıda verilmiş nümunəni belə izah etmək olar: birinci onluq tam götürülmüş, iyirmilik (ikinci) onluqdan doqquz təklilik götürülmüşdür. Riyazi düstur kimi bunu belə ifadə etmək olar: təklilik + (onluq - on).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların böyük qismi bu üsulla düzəlir: *bir yegirmi* (MÇ 32) «on bir», *eki yegirmi* (KT § 28) «on iki», *üç yegirmi* (KT § 18) «on üç», *tört yegirmi* (MÇ 19) «on dörd», *bis yegirmi* (MÇ 18) «on beş», *altı yegirmi* (MÇ 46) «on altı», *yeti yegirmi* (KT § 11) «on yeddi» *səkiz yegirmi* (BK § 24) «on səkkiz», *tokuz yegirmi* (BK c 9) «on doqquz», *bir otuz* (KT § 32) «iyirmi bir», *eki otuz* (KT 4) «iyirmi iki», *üç otuz* (T 9) «iyirmi üç», *biş otuz* (KT § 18) «iyirmi beş», *altı otuz* (KT § 34) «iyirmi altı», *yeti otuz* (KT § 1) «iyirmi yeddi», *tokuz otuz* (MÇ 16) «iyirmi doqquz», *bir kırk* (KT § 2) «otuz bir», *bis yetmiş* (O 4) «altmış beş» və s.

b) Əvvəlcə onluq sayı bildirən söz, sonra *artukı* sözü, daha sonra təklilik sayını bildirən söz işlənir. Bu məqamda tərkibi sayda adı çəkilən sayların hamısının qiyməti sayın məzmununa daxil olur; məsələn: *otuz artukı bir* (BK § 28) «otuz bir», *otuz artukı üç* (BK § 34) «otuz üç», *otuz artukı dört* (BK § 38) «otuz dörd», *otuz artukı səkiz* (BK c 2) «otuz səkkiz», *otuz artukı tokuz* (BK c 2) «otuz doqquz», *kırk artukı yeti* (KT § 15) «qırx yeddi», *kırk artukı yiti* (KT § 1) «qırx yeddi» və s.

Yüzdən artıq olan tərkibi saylar da bu üsulla düzəlir: *bir tümən artukı yeti biñ* (BK c 1) «on yeddi min».

e) Tərkibi sıra sayları da qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci üsulla əmələ gələn tərkibi miqdar saylarma *-nç* şəkilçisini artırmaqla düzəlir: *bir yigirmiç* (MÇ 25) «on birinci».

Mürəkkəb və tərkibi fellər. Türkoloji ədəbiyyatda müasir türk dillərində sintaktik yolla əmələ gələn, yəni iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya sadəcə olaraq yanaşması ilə ifadə edilən fellər mürəkkəb fel adlandırılır. İş hətta o yerə çatmışdır ki, felin *idi*, *imiş* naqis felləri ilə ifadə edilən keçmiş zamanının analitik formaları və *bilmək* köməkçi feli ilə düzələn bacarıq aspekti də mürəkkəb fel hesab edilir. Bəzən qəribə məntiqsizlik də baş verir: istər qrammatik, istərsə məna baxımından cyni olan, bir tərəfdən, *gəlirdi*, *gəlirmiş*, *gələrdi*, *gələrmiş*, *gələcəkdi*, *gələcəkmış* felləri sadə, digər tərəfdən, *gəlir idi*, *gəlir imiş*, *gələr idi*, *gələr imiş*, *gələcək idi*, *gələcək imiş* felləri mürəkkəb fel kimi qəbul edilir. Halbuki, istər *idi*, *imiş* naqis fellərinin, istərsə *bilmək* felinin əlavəsi ilə əmələ gələn analitik fellərdə heç bir leksik-semantik məna dəyişikliyi baş vermir. Buna görə də bu tip analitik fellərin mürəkkəb söz - mürəkkəb fel probleminə heç bir aidiyyəti yoxdur.

Mürəkkəb fel probleminin mühiyyətinə gəlinə, türk dillərində ümumiyyətlə mürəkkəb fel yoxdur. Mürəkkəb fel problemini mürəkkəb söz probleminə ayrılıqda götürmək, araşdırmaq, həll etmək olmaz. Mürəkkəb fel cyni zamanda mürəkkəb sözdür. Lakin türk dillərində mürəkkəb söz kimi formalaşan fellərin işlənməsinə təsadüf edilmir. Müasir türk dillərində, habelə qədim türk dillərində iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn fellərin hamısı mürəkkəb sözə verilən tələbləri ödəmir. Buna görə də istər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə düzələn, lakin mürəkkəb sözün tələblərinə cavab verməyən bütün felləri tərkibi fel hesab etmək lazımdır.

Mürəkkəb fellər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fel yoxdur. Lakin göytrük Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bir təsadüfdə bir felin

yarımçıq təkrarı nəticəsində birləşib bir mürəkkəb söz – mürəkkəb fel əmələ gətirdiyinə rast gəlmək olur: *əŋlə-məŋlə* (IB 74) «ovlamaq - mövlamaq». Fellərin, yarımçıq da olsa, bu cür təkrarı vasitəsilə mürəkkəb fel yaradılması türk dilləri üçün qeyri-adi haldır. Bu tip fellər tabesizlik əlaqəsi ilə düzəlir.

Tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fellər ən azı iki sözün birləşməsinə əmələ gəlir. Tərkibi fellərin komponentləri leksik və sintaktik baxımdan birləşir, morfoloji baxımdan keçid vəziyyətindədir, fonetik və qrafik baxımdan isə müstəqil sözlərdir. Başqa sözlə desək, tərkibi fellərin komponentləri bir leksik-semantik məna ifadə edir (bir leksik vahidə bərabərdir) və cümlənin vahid bir üzvü vəzifəsini yerinə yetirir; tərkibi felləri əmələ gətirən sözlərdən çox vaxt sonuncu komponent morfoloji baxımdan dəyişsə də, hər ikisi də dəyişə bilir; tərkibi fellərin komponentləri öz vurğularını qoruyub saxlayır və qrafik cəhətdən ayrı yazılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlərdə onları təşkil edən komponentlər öz əvvəlki mənalarını tam itirib tamamilə yeni semantik məna kəsb etdiyi halda, tərkibi fellərin komponentləri öz ilkin leksik-semantik mənalarını qismən itirir (öz leksik-semantik mənalarını əsasən qoruyub saxlayır), lakin buna baxmayaraq, birləşib bir məfhum, bir leksik-semantik məna ifadə edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərin bitişik, yaxud ayrı yazılması, artıq göstəriləni kimi, tamamilə şərti səciyyə daşıyır, çünki qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bəzən nəinki ayrı-ayrı ifadələr, hətta bütöv cümlə və söyləmələr bitişik yazıla bildiyi kimi, bəzən də hətta bir sözün ayrı-ayrı morfemləri (məsələn, kök və şəkilçiləri) ayrılıqda yazılır.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fellərin düzəlməsinin üç üsulunu göstərmək olur:

1. Tərkibi fellərin komponentləri adlardan və köməkçi fellərdən ibarət olur; adlar tərkibi fellərin birinci komponenti kimi işlənir.

2. Tərkibi fellərin komponentləri adlardan və leksik-semantik mənası olan fellərdən ibarət olur; adlar tərkibi fellərin birinci komponenti olur.

3. Tərkibi fellərin komponentləri yaxın və antonim mənalı sözlərlə (fellərlə) ifadə edilir.

Birinci komponenti adlarla ifadə olunan tərkibi fellərdə adlar tərkibi felin əsas ünsürü, mənyaradıcı ünsürü rolunu oynayır, köməkçi fellər də, leksik mənalı fellər də tərkibi fellərin mənasından asılı olaraq öz leksik mənalərini ya tam, ya da qismən itirib ya qrammatik formanta çevrilib sözdüzəldici şəkildə vəzifəsini yerinə yetirir, ya da natamam semantik məna ilə köməkçi sözə çevrilir.

Adlardan və mücərrəd mənalı köməkçi fellərdən düzələn tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fellərin bir qismi adlardan və köməkçi fellərdən düzəlir, belə tərkibi fellərin fel komponenti sözyaradıcılığı və sözdəyişmə prosesini tam şəkildə əks etdirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlar və köməkçi fellərdən ibarət olan tərkibi fellərin dörd tipi işlənir:

1. Komponentləri adlardan və *bol* «olmaq» köməkçi felindən ibarət olan tərkibi fellər. Belə tərkibi fellər təsirsiz hərəkət bildirir. Tərkibi felə təsirsizlik mənasını təsirsiz olan *bol* «olmaq» feli verir.

2. Komponentləri adlardan və *kıl* «qılmaq» köməkçi felindən ibarət olan tərkibi fellər. *Kıl* «qılmaq» köməkçi feli təsirli olduğu üçün tərkibi fel də təsirli olur.

3. Komponentləri adlardan və *it/et* «etmək» köməkçi felindən ibarət olan tərkibi fellər. *It/et* «etmək» köməkçi feli təsirlidir, buna görə də onun yaratdığı tərkibi fellər də təsirli olur.

4. Komponentləri adlardan və *ir/er* naqis felindən ibarət olan tərkibi fellər. *Ir/er* naqis felini Azərbaycan dilinə dəqiq tərcümə etmək mümkün deyildir. Düzdür, Azərbaycan dilçiləri bu feli *imək* feli kimi təqdim edirlər, lakin nə Azərbaycan dilində, nə də digər türk dillərində *imək* tərkibli məsdər olmamışdır. Belə deyək: *ir/er* naqis feli Azərbaycan dilində (habelə digər türk dillərində) işlənən *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə*

sözlərindəki *i* morfeminə bərabərdir. Bu naqis fel təsirlilik-təsirsizlik baxımından neytraldır – onu təsirli fellərə də, təsirsiz fellərə də daxil etmək olmaz. *Ir/er* naqis feli öz əsas funksiyasında, yəni naqis fel olmaq vəzifəsində söz yaradıcılığı prosesində, yəni tərkibi fellər yaratmaq prosesində iştirak edə bilmir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində aşkar edilmiş və komponenti *ir/er* naqis feli ilə ifadə olunan tərkibi fellərdə naqis fel *it/et* köməkçi felinin, bir nümunədə isə *bol* «olmaq» köməkçi felinin vəzifəsini yerinə yetirir. Buna görə də bu naqis felin əmələ gətirdiyi tərkibi fel birinci halda təsirli, ikinci halda təsirsiz olur.

Bu dörd feldən *bol* «olmaq» və *it/et* «etmək» felləri *ir/er* felinə nisbətən daha sərbəstdir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bu üç fel müstəqil, leksik mənalı fellər – *vervum finitim* kimi də çıxış edir, *ir/er* naqis feli isə qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində aşkar edilmiş üç nümunədən başqa hər yerdə qrammatik, yəni sözdəyişdirici ünsür, vasitə kimi çıxış edir. *Bol* «olmaq», *kıl* «qılmaq» və *it/et* «etmək» felləri müstəqil, leksik mənada işlənərək söz birləşməsinə – tərkibi fellərə daxil olmur, onlardan asılı olan sözləri sərbəst şəkildə ifadə edir və cümlənin müstəqil üzvü vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn: *Tefri tæg tefridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». Bu cümlədə *bolmuş* «olmuş» feli (cümlədə feli sifət kimi çıxış edir) özündən əvvəl gələn sözləri idarə edərək *kağan* «xaqan» sözünün (cümlənin mübtədasının) təyini rolunda çıxış edir. *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilifə kılıntım* (T 1) «Müdrik Tonyukuk mən özüm Tabğaç elinə (tərbiyə üçün) göndərildim». Bu eümlədə *kıl* «qılmaq» feli cümlənin müstəqil xəbəridir, felin şühudi keçmiş zamanının birinci şəxsində işlənir, felin qayıdış növündədir. *Tefri yarlıkaduk üçün özüm olurtukıma tört bulurğdaki bodunıg etdim, yaratdım* (BK şm 9) «Tanrı buyurduğu üçün özüm (xaqan) oturduqda dörd tərəfdəki xalqı təşkil etdim, yaratdım». Bu cümlənin xəbəri felin şühudi keçmiş zamanı birinci şəxsin təkində işlənmiş *itdim* «etdim» feli ilə ifadə edilmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fel yaratmaq üçün *bol* «olmaq», *kıl* «qılmaq», *it/et* «etmək» köməkçi felləri, habelə *ir/er* naqis feli adlara – isim, sifət, say, feli sifətlərə, habelə *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözlərinə qoşulur. Tərkibi felin ad komponenti həmişə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənir. Tərkibi felin əsas leksik mənası ad komponentinin leksik mənası ilə müəyyənleşir, köməkçi fel isə qrammatik mənanı formalaşdırır.

1. *Bol* «olmaq» köməkçi felinin iştirakı ilə yaranan tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bol* «olmaq» feli müxtəlif nitq hissələrinə birləşərək tərkibi fellər düzəldir. Tərkibi felin ad komponentinin, hansı nitq hissəsi ilə ifadəsindən asılı olaraq, ikinci komponenti *bol* «olmaq» köməkçi feli ilə ifadə edilmiş tərkibi felləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Tərkibi komponentin birinci tərəfi isimlərlə ifadə edilir: *kul bol* (KT § 11) «qul olmaq», *kərgək bol* (KT şm 10) «ölmək», *yağı bol* (KT şm 1) «yağı olmaq», *bodun bol* (KT § 11) «xalq olmaq», *karı bol* (T 56) «qocalmaq», *ər bol* (KT § 12) «igid olmaq», *süñüs bol* (KT 9) «döyüş olmaq» və s.

b) Tərkibi felin birinci komponenti sifətlə ifadə edilir: *yabız bol* (BK § 32) «pis olmaq», *yablak bol* (KT şm 11) «xarab olmaq», *uluğ bol* (T 56), «ulu olmaq», *kalm bol* (T 13) «qalm olmaq» və s.

c) Tərkibi felin birinci komponenti düzəltmə sifətlə ifadə edilir: *buñsız bol* (BK c 14) «dərdsiz olmaq».

ç) Tərkibi felin birinci komponenti feli sifətlə ifadə edilir: *körməz təg bol* (KT şm 10^x) «görməz təki olmaq», *bilməz təg bol* (KT şm 10) «bilməz kimi olmaq».

d) Tərkibi felin birinci komponenti *yok* «yox» predukativ sözü ilə ifadə edilir: *yok bol* (KT § 11) «məhv olmaq».

2. *Kıl* «qılmaq» köməkçi feli ilə düzələn tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kıl* «qılmaq» köməkçi felinin iştirakı ilə düzələn tərkibi fellər nisbətən az işlənir. *Kıl* «qılmaq» köməkçi feli də müxtəlif nitq hissələrinə qoşulub tərkibi fel əmələ gətirə bilir, lakin onun əmələ gətirdiyi tərkibi

fellərin leksik-semantik mənası *bol* «olmaq» köməkçi felinin əmələ gətirdiyi tərkibi fellərin leksik-semantik mənasından çox zəifdir. Görünür, türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri dövründə *kıl* «qılmaq» köməkçi felinin sözyaratma vəzifəsi zəifləməyə başlamışdır. Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində, bir-iki təsadüfi çıxsaq, *kıl* «qılmaq» feli söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmir.

a) Tərkibi felin birinci komponenti isimlə ifadə edilir: *baz kıl* (KT § 30) «təbət etmək», *yazı kıl* (MÇ 16) «cəzalandırmaq», *kışı kıl* (Y 6) «adam etmək», *ot-sub kıl* (KT § 27) «cəzalandırmaq», *uruş kıl* (O 10) «vuruşmaq».

b) Tərkibi felin birinci komponenti sifətlə ifadə edilir: *bay kıl* (KT § 29) «varlı etmək», *yəg kıl* (KT § 29) «yaxşılıq etmək».

c) Tərkibi felin birinci komponenti düzəltmə sifətlə ifadə edilir: *yağsız kıl* (KT § 30) «yağsız etmək», *buñsız kıl* (BK şm 12) «dərdsiz etmək».

ç) Tərkibi felin birinci komponenti qeyri-müəyyən miqdar sayı ilə ifadə olunur: *üküş kıl* (KT § 29) «çoxaltmaq».

d) Tərkibi felin birinci komponenti *yok* «yox» predikativ sözü ilə ifadə edilir: *yok kıl* (MÇ 14) «məhv etmək».

3. *İt/et* «etmək» köməkçi feli vasitəsilə düzələn tərkibi fellər. Əvvəlki iki köməkçi felə nisbətən bu köməkçi fel sözdüzəldici (feldüzəldici) ünsür kimi az məhsuldardır. Əvvəlki iki köməkçi feldən fərqli olaraq, *it/et* «etmək» köməkçi feli təkcə isimlərlə birləşə bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu köməkçi felin iştirakı ilə cəmi bir neçə tərkibi felin düzəldiyi müşahidə edilmişdir: *mağ it* (BK c 15) «tərifləmək», *çərig it* (KÇ 9) «qoşun göndərmək», *il et* (MÇ 1) «el düzəltmək», *törüg et* (KT § 3) «qanun yaratmaq». Sonuncu nümunədən görüldüyü kimi, *bol* «olmaq» və *kıl* «qılmaq» köməkçi felləri təkcə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən adlara qoşulurdusa, *it/et* «etmək» köməkçi feli müəyyən təsirlik halda işlənən adlara da qoşula bilər.

4. *İr/er* naqis felinin iştirakı ilə düzələn tərkibi fellər. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *ir/er* naqis feli və onun müasir türk

dillərindəki variantları naqis fel vəzifəsində işlərkən söz yaradıcılığında (tərkibi fellər düzəltməkdə) iştirak etmir, təkcə qrammatik vasitə rolunu oynayır, müxtəlif zaman və modallıq mənalarının yaranmasında iştirak edir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ir/er* naqis felinin semantikasısı və vəzifələri, müasir türk dillərindəkinə nisbətən olduqca geniş və rəngarəngdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ir/er* naqis feli təsdiq və inkar aspekti, felin məna növləri, şəkilləri, zamanlarda işlənir, adların yaradılmasında iştirak edir, çoxlu digər vəzifələri yerinə yetirir ki, bunların heç biri müasir türk dillərində yoxdur. Bu felin sözyaratma vəzifəsi isə, praktik olaraq, sıfıra bərabərdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu naqis fel vasitəsilə cəmi üç tərkibi fel düzəlir ki, onlardan ikisi eyni bir sözdür: *yoluk er* (O 9) «məhv olmaq», *yog ertür* (KT şm 5, BK c 10) «dəfn etdirmək».

Adlardan və konkret leksik mənalı fellərdən düzələn tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan və konkret leksik mənası olan fellərdən düzələn tərkibi fellər də işlənir. Belə tərkibi fellərin birinci komponenti adlarla, ikinci komponenti leksik mənası olan fellərlə ifadə olunur. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində adların fellərlə birləşməsi nəticəsində frazeoloji vahidlər əmələ gəlir. Frazeoloji vahidlər bir leksika məna ifadə edir və tərkib hissələrinə parçalanmır. Məsələn, *at bir* «ad vermək», *til tut* «dil tutmaq», *bodun başla*, «rəhbərlik etmək», *əmgək kör* «əziyyət görmək» tərkibi fellərini komponentlərinə ayırıqda mənasız söz toplusu əmələ gələcəkdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlardan və konkret mənalı fellərdən düzələn tərkibi felləri ad komponentinin ifadə etdiyi leksik-semantik mənaya və morfoloji əlamətinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Tərkibi felin birinci komponenti isimlərlə (müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik hal, yönlük, yerlik və istiqamət halları), ikinci komponenti konkret mənalı fellərlə ifadə edilir. Tərkibi felin ad komponenti müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir mövcuddur ki, tərkibi fellərin birinci komponenti adlıq halda işlənən isimlərlə də ifadə edilir. Lakin

ismin hal şəkilçisinin olmaması hələ onun adlıq halda işlənməsi demək deyildir. Məlumdur ki, ismin qeyri-müəyyən yiyəlik və təsirlik hallarında da söz şəkilçisiz işlənir. Tərkibi fellərdə birinci komponent kimi işlənən şəkilçisiz söz ismin təsirlik halında duran sözdən başqa bir şey deyildir.

Birinci komponent kimi işlənən sözün ismin hansı halında olması ilə əlaqədar olaraq bu tərkibi felləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Tərkibi felin birinci komponenti ismin qeyri-müəyyən təsirlik halında işlənir. Belə tərkibi fellər müxtəlif semantik məna ifadə etdiyindən onların hamısı üçün ümumi məna müəyyənləşdirmək mümkün deyildir: *adak kamaş* (KT şm 7) «yorlumaq», *at bir* (KT § 20) «ad vermək», *bodun başla* (Y 45) «rəhbərlik etmək», *il tut* (KT c 8) «cl tutmaq», *əmgək kör* (KT § 19) «əziyyət görmək», *til tut* (Mç 24) «dil tutmaq», *balbal tik* (KT § 16) «balbaq qoymaq» və s.

b) Tərkibi felin birinci komponenti müəyyən təsirlik halda işlənir: *kıyınığ ay* (T 32) «cəzalandırmaq», *ilig tut* (KT § 3) «cl tutmaq», *isig-küçig ber* (KT § 7) «zəhmət çəkmək», *atig ber* (O 6) «ad vermək», *ilin-törüsün tut* (KT § 1) «dövlət düzəltmək» və s.

c) Tərkibi felin birinci komponenti yönlük halda işlənən isimlərlə ifadə olunur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə tərkibli fellər az işlənir. Onlar hərəkətin istiqamətini bildirir: *bödkə kör* (KT c 11) «tabe olmaq», *ebiğə kir* (BK şm 14) «qayıtmaq».

ç) Tərkibi fellərin birinci komponenti istiqamət halında işlənən isimlərlə ifadə olunur. Belə tərkibli fellərin işlənməsinə qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda təsədüf edilir: *tıgrü igit* (KT § 29) «diriltmək (hərəkət: yaşamağa yüksəltmək)».

d) Tərkibi felin birinci komponenti yerlik halda işlənən isimlərlə ifadə olunur. Bu tip tərkibli fellər də qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda təsədüf edilir: *töpəsintə tut* (KT § 11) «yüksəltmək, qaldırmaq».

2. Tərkibi felin birinci komponenti sifətlərlə, ikinci komponenti konkret leksik mənalı fellərlə ifadə olunur. Belə tərkibli fellər əlamət və keyfiyyət məfhumu ilə bağlı olan müxtəlif semantik mənalara ifadə edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu tip tərkibi fellər az işlənir: *edgü kör* (KT § 23) «xoşbəxt olmaq», *yablak kigür* (KT § 23) «xəyanət etmək», *yablak sakın* (MÇ 11) «pis niyyətə düşmək».

3. Tərkibi felin birinci komponenti zərflərlə, ikinci komponenti konkret mənalı fellərlə ifadə edilir. Belə tərkibi fellər hərəkətin tərzini, istiqamətini və s. bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu tip tərkibi fellər də nadir hallarda işlənir: *yöğərü kör* (BK § 2) «yuxarı baxmaq», *yöğərü kötür* (KT § 11) «yüksəltmək», *otça-borça kəl* (KT § 37) «qızıb gəlmək», *örtçə kız* (T 40) «alov kimi qızmaq».

Yaxın və ya antonim mənalı fellərdən düzələn tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fellərin düzəldilməsi üsullarından biri də iki felin birləşməsi vasitəsilə söz yaradıcılığıdır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində mürəkkəb və tərkibi sözlər təkcə yaxın mənalı sözlərin deyil, həm də antonim mənalı sözlərin birləşməsi yolu ilə də yaranır. Bu qayda fellərə də aiddir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də iki cəmi, yaxın və ya antonim mənalı felin birləşməsi yolu ilə tərkibi fellər yaranır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birləşib tərkibi fel əmələ gətirən fellər öz leksik-semantik mənalardan qismən itirir və hər iki felin semantikasına əsaslanan yeni leksik-semantik məna əmələ gətirir. Belə cüt fellər, adətən, başqa dilə bir söz kimi tərcümə edilir. Lakin bir sıra hallarda tərkibi felin komponentləri öz əvvəlki leksik-semantik mənalardan qoruyub saxlayır. Buna görə də onlar həmcins fellərə bənzəyir və tədqiqatçılar da bəzən onları həmcins fellər kimi qəbul edir. Lakin bu xarici bənzəyiş aldadıcıdır. Əvvəlcə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi fellərə daxil olan fel cütünü hər iki fel üçün ümumi olan bir məna ifadə edir, halbuki həmcins fellərin hərəsinin özünəməxsus leksik mənası olur. İkincisi, tərkibi fellərin komponentləri antonim mənalı fellərlə də ifadə edilir, halbuki həmcins fellər antonim mənalı ola bilməz.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki fəldən düzələn tərkibi felləri komponentlərinin ifadə etdikləri mənaya görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) komponentləri yaxın mənalı fellərlə ifadə edilən tərkibi fellər; 2) komponentləri antonim mənalı fellərlə ifadə edilən tərkibi fellər.

1. Komponentləri yaxın mənalı fellərlə ifadə edilən tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki felin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn fellərin əksəriyyəti komponentləri yaxın mənalı fellərlə ifadə edilən tərkibi fellərin payına düşür: *alkın-arıl* (KT c 9) «məhv olmaq (hərəkət: alınmaq-azılmaq)», *bil-ö* (KÇ 28) «bilmək-fikirləşmək (hərəkət: bilmək-öyrənmək)» *ögür-sabın* (BK § 2) «sevinmək (hərəkət: fəxr etmək - sevinmək)», *er-bar* (KT § 23, BK § 29) «mövcud olmaq», *it-ay* (KÇ 19) «idarə etmək (hərəkət: etmək-çağırmaq)», *öl-yit* (KT § 28) «məhv olmaq (hərəkət: ölmək - sona yetmək)», *tir-kobart* (KT § 12, MÇ 5) «toplamaq, birləşdirmək (hərəkət: qaldırmaq-toplamaq)».

2. Komponentləri antonim mənalı fellərlə ifadə edilən tərkibi fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində komponentləri antonim mənalı fellərlə ifadə edilən cəmi bir tərkibi felin işləndiyi müşahidə edilmişdir: *tur-öl* (KT c 9) «əldən düşmək, zəifləmək (hərəkət: durmaq-ölmək, yaşamaq-ölmək)».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müşahidə edilən cüt fellərlə tərkibi fellərin düzəldilməsi üsulu müasir türk dillərində qorunub saxlanmamışdır. Müasir türk dillərində bu üsulla təkcə isim, sifət və zərflər düzəldilir.

SİTUATİV FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Komponentlərinin ad və fəldən, yaxud iki fəldən ibarət olmasından asılı olmayaraq, tərkibi fellər komponentlərinin mənalardan fərqlənən yeni bir məna ifadə edir. Ola bilər ki, tərkibi felin ifadə etdiyi (yeni) mənada onun komponentlərinin ilkin mənasının izləri müəyyən qədər özünü göstərsin. Lakin bununla belə, tərkibi felin mənası onun komponentlərindən bu və ya digərinin ayrılıqda götürülmüş mənasını təkrar etmir, ifadə etmir.

Türkoloji ədəbiyyatda iki felin tərkibi fellərdən fərqli daha bir birləşməsi – analitik forması da qeyd edilir. Felin bu analitik forması tərz birləşməsidir. Fel tərzlərinin analitik formaları felin elə birləşmələri hesab edilir ki, onlar əsas fel sayılan feli bağlama ilə funksional-köməkçi fel kimi çıxış edən təsriflənmiş felin birləşməsi vasitəsilə düzəlir. İki felin belə birləşməsində əsas leksik məna feli bağlama ilə ifadə edilir. Buna görə də onu belə birləşmələrin əsas feli adlandırırırlar. Təsriflənən fel ilə funksional-köməkçi rolda çıxış edir. Funksional-köməkçi fel tərzin qrammatik mənasını müəyyənləşdirir, bir növ, qrammatik vasitə rolunu oynayır. Funksional-köməkçi fel feli bağlama (əsas fel) ilə birləşdikdə onun leksik mənasına təsir etmir. Bütövlükdə feli bağlama + funksional-köməkçi fel mənasına görə bir leksik vahidə bərabərdir. Lakin bu bir leksik vahidə bərabər olma tərkibi fellərdəki bir leksik vahidə bərabər olmadan fərqlənir. Əgər tərkibi felin mənası onun komponentlərinin mənasıdan fərqlənən yeni leksik mənadırsa, tərz birləşməsinin analitik formasını əmələ gətirən iki felin birləşməsində yeni leksik məna törəmir, birləşmədə iştirak edən fellərdən birinin, əsas fel hesab edilən feli bağlamanın leksik mənası qorunub saxlanır, onun leksik mənasında kəmiyyət dəyişikliyi baş verir. Türk dillərinin morfoloji quruluşuna həsr edilmiş əsərlərdə fellərin bir cür birləşməsi tərz birləşməsi adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, feli bağlama ilə təsriflənən felin hər cür birləşməsi tərz birləşməsi ola bilməz. Felin tərz birləşməsini müəyyənləşdirmək üçün xüsusi qayda yoxdur. Buna görə də felin tərz birləşməsini müəyyənləşdirmək üçün hər dəfə məndən çıxış etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel tərzlərinin analitik formalarını yaratmaq üçün nə xüsusi köməkçi fellər, nə də xüsusi tərz şəkilçisi olan feli bağlamalar mövcuddur. Adətən, fel tərzlərinin analitik formalarını yaratmaq üçün köməkçi fel mövqeyində tam leksik-semantik mənası olan fellər, yəni leksik mənaya malik, felə məxsus bütün kateqoriyalar (təsdiq-inkar, məna növü, şəkil, zaman, kəmiyyət və şəxs) üzrə təsriflənən və başqa şəraitdə müstəqil şəkildə

işlənən, cümlənin müstəqil üzvü (xəbəri) olan fellər çıxış edir. Belə fellər köməkçi sözlər deyil, müstəqil sözlərdir, köməkçi funksiya isə onların ikinci peşəsidir (funksional-köməkçi termini də buradan irəli gəlir). Belə tam mənalı fellər felin tərz birləşməsini yaratmağa xidmət etdikdə öz leksik mənasını itirir, istisnasız olaraq qrammatik məna ifadə etmək üçün işlədilir. Buna görə də fel tərzlərinin analitik formalarını ayırd etmək, təsriflənən felin leksik və qrammatik funksiyalarını qəti şəkildə fərqləndirmək istər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk ya-zısı abidələrinin dilində praktik olaraq qeyri-mümkündür. Təsriflənən fellərin leksik və qrammatik vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün hər bir ayrıca halda təsriflənmiş felin semantik əlamətlərindən və qrammatik funksiyaların-dan çıxış etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, təsriflənmiş felin leksik əlamətlərini və qrammatik funksiyalarını yalnız mətn vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar. Deməli, feli bağlama və funksional-köməkçi (təsriflənən) felin birləşib leksik-semantik vahid əmələ gətirməsi hər dəfə şəraitdən, situasiyadan asılıdır. Dilçilərin morfolojiyada belə birləşmələri felin tərz birləşmələri adlandırdıqlarını nəzərə alaraq leksikada (söz yaradıcılığında) onları situativ feli birləşmələr adlandırmaq olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində situativ feli birləşmələri ifadə etdikləri mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hərəkətin inkişafını ifadə edən situativ feli birləşmələr. Hərəkətin inkişafını ifadə edən situativ feli birləşmələr hərəkətin başlanmasını və inkişafını, davam edən hərəkəti bildirir. Hərəkətin inkişafını göstərən situativ feli birləşmələr *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlamalar və *bar* «getmək», *ber* «vermək», *yori* «yürümək», *elt* «aparmaq», *kəl* «gəlmək» təsriflənən funksional-köməkçi fellərinin, *-ğalı*, *-gəli* şəkilçili feli bağlamalar və *bar* «getmək» təsriflənən funksional-köməkçi felinin, *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* və *-ğalı*, *-gəli* şəkilçili feli bağlamalar və *kəl* funksional-köməkçi felinin birləşməsi ilə düzəlir; məsələn: *uça bar* (KT § 24), «ölmək (hərfən: uçaraq getmək)», *təzə bir* (MÇ 11) «qaçmaq», *yolğalı bar* (BK § 32) «dağıtmaq», *tuta ber* (KT § 1) «tutmaq», *iti ber* (KT § 1) «düzəltmək», *basa ber* (T 38) «basmaq», *tikə ber* (BK c 1) «tikmək». *sürə elt* (KT § 23)

«sürmək», *yağa elt* (KT § 23) «yaymaq, dağıtmaq», *toğa yori* (BK § 27) «yuxarı qalxmaq», *keçə yori* (KT § 37) «keçmək», *keçə kəl* (T 38) «keçmək», *basa kəl* (BK § 32) «basmaq», *yürə kəl* (MÇ 16) «yürümək», *sürə kəl* (MÇ 26) «sürümək», *oza kəl* (BK § 31) «tabe etmək», *yağa kəl* (BK § 31) «yaymaq», *algalı kəl* (BK § 32) «almaq», *ukğalı kəl* (BK § 28) «tabe olmaq», *süñüşgəli kəl* (BK § 32) «döyüşmək» və s.

2. Hərəkətin sürəkliliyini ifadə edən situativ feli birləşmələr. Belə situativ feli birləşmələr elə hərəkəti bildirir ki, bu hərəkət uzun müddət davam edir, yaxud daimi baş verir. Adətən, belə hərəkətin nə başlanğıcı, nə də sonu olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin sürəkliliyi, davamlılığı mənasını ifadə edən situativ feli birləşmələr *-i, -i, -u, -ü* və *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlamalar və *bar* «getmək», *yori* «yürümək» və *kəl* «getmək» funksional-köməkçi fellərinin birləşməsi ilə düzəlir; *bar* funksional-köməkçi feli təkcə *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə, *yori* və *kəl* funksional-köməkçi felləri isə hər iki feli bağlama forması ilə birləşir; məsələn: *yok bolu bar* (O 3) «məhv olmaq», *alı bar* (KT 7) «almaq», *yelü bar* (T 27) «sürətlə getmək», *yokadu bar* (KT § 10) «məhv olmaq», *turu-ölü yori* (KT c 9) «yorulmaq», *süləp yori* (KT 10) «qoşun çəkmək», *yoriyu kəl* (MÇ 18) «yürüş etmək», *ebirü kəl* (T 28) «dolanmaq», *ayu kəl* (MÇ 27) «çağırmaq», *tirilip kəl* (BK § 34) «toplanmaq», *şasıp kəl* (MÇ 33) «şaşmaq» və s.

3. Hərəkətin bitməsini ifadə edən situativ feli birləşmələr. Hərəkətin bitməsi, işin tam icra edilib qurtarması mənası təkcə feli bağlama forması, yaxud təkcə funksional-köməkçi fellə ifadə edilmir, feli bağlama formasının leksik-semantik mənası və funksional-köməkçi felin qrammatik mənasının məcmusundan yaranır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin bitməsini, işin icrasının tam qurtarmasını ifadə edən situativ feli birləşmələr *-i, -i, -u, -ü* və *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlamalar və *bar* «getmək», *ber* «vermək», *id* «götürmək», *kir* «girmək» və *kör* «görmək» funksional-köməkçi fellərinin birləşməsi ilə düzəlir; məsələn: *təzip bar* (KT § 33) «qaçmaq», *tirilip bar* (BK c 1) «toplanmaq», *yolip bar* (MÇ 29) «dağıtmaq», *süləyi bir* (KT § 8)

«qoşun çəkmək», *alı bir* (KT § 8) «almaq», *esidü ber* (T 15) «eşitmək», *kazğanu bir* (BK c 10) «qazanmaq», *ayu bir* (MÇ 33) «çağırmaq», *ıçğınu id* (KT § 6) «qovmaq», *yitirü id* (KT § 7) «sona yetirmək», *təzip kir* (MÇ 34) «tabe olmaq», *opulu kir* (KÇ 23) «hücum etmək», *yeli kör* (T 26) «sürətlə getmək» və s.

4. Hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini ifadə edən situativ feli birləşmələr. Belə situativ feli birləşmələr qısa müddətli, sürətli, tələsik, qəfil hərəkəti ifadə edir. Qədim türk abidələri dilində hərəkətin qısa zamanlılığını, yaxud qəfilliyini ifadə edən situativ feli birləşmələr *-i, -i, -u, -ü* və *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlamalar və *al* «almaq», *tüs* «düşmək», *ur* «vurmaq» və *şı* «sındırmaq» təsriflənən fellərin birləşməsi ilə düzəlir; *al* «almaq» və *ur* «vurmaq» təsriflənən felləri *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla, *tüs* «düşmək» təsriflənən feli isə *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmə əmələ gətirir; məsələn: *tirü al* (MÇ 15) «toplamaq», *kobartı al* (MÇ 5) «birləşdirmək», *yorup tüs* (MÇ 31) «yürüş etmək», *şıyu ur* (KT § 36) «sındırmaq, qırmaq, üzmək» və s.

5. Hərəkətin vəziyyətə keçdiyini ifadə edən situativ feli birləşmələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu situativ birləşmələrin ikinci komponenti kimi, adətən, statik - vəziyyət və ya hal bildirən fel çıxış edir. Situativ feli birləşmənin leksik-semantik mənası feli bağlama ilə ifadə edilsə də, funksional-köməkçi fel öz leksik-semantik mənasının təbiətinə uyğun olaraq müstəsna dərəcədə statik vəziyyət ifadə edir. Hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən situativ feli birləşmələri yaradan funksional-köməkçi fellər öz leksik qrammatik mənasını tamamilə itirir, tamamilə qrammatikallaşır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən situativ fellər qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalar və *kal* «qalmaq», *olur* «oturmaq» funksional-köməkçi fellərinin birləşməsi ilə düzəlir; məsələn: *yatu kal* (KT şm 9) «yatmaq», *oluru kal* (Y 48) «oturmaq», *alı olur* (T 32) «almaq», *igidü olur* (T 62) «yüksəltmək», *iti olur* (KÇ 14) «təşkil etmək», *ayu olur* (KÇ 14) «çağırmaq».

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində situativ feli birləşmələr təkcə feli bağlama və təsriflənən felin birləşməsi ilə deyil, həm də iki təsriflənən felin birləşməsi ilə də düzəlidir. İki təsriflənən felin birləşməsi o zaman situativ feli birləşmə əmələ gətirir ki, birləşməyə daxil olan fellərdən biri (adətən, sıraca ikinci) öz semantik mənasını itirir, yalnız qrammatik funksiya daşıyır və funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış edir. İlk baxışda belə situativ feli birləşmə cümlənin həmcins xəbərlərindən fərqlənir. Onları yalnız kontekst vasitəsilə fərqləndirmək olar: cümlənin həmcins xəbərləri öz müstəqil leksik-semantik mənalərini qoruyub saxlayır və iki hərəkəti ifadə edir, situativ feli birləşmələrin isə ikinci komponenti öz leksik-semantik mənasını itirir, qrammatik məna kəsb edir, qrammatik vasitəyə çevrilir, iki fel bir yerdə bir məna ifadə edir; ikinci komponent hərəkətin gedişinin xarakterini bildirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki təsriflənən felin birləşməsindən düzələn situativ feli birləşmələr nadir hallarda işlənir; məsələn: ... *tört tigin gəlib İşbara Bilgə Küli çoriğ yoğlatı, bədizin bədizti olurtı* (KÇ 24) «... dörd şahzadə gəlib İşbara Bilgə Küli çoru dəfn etdi, sərbadəsini naxışlarla bəzədi».

MORFOLOGİYA

GİRİŞ

Morfologiya, sintaksislə yanaşı, dilin qrammatik quruluşunu öyrənən, araşdıran qrammatikanın iki əsas şöbəsindən biridir. Morfologiya terminini dilçilik biologiyadan götürmüşdür. Termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *morphe* «forma» və *logos* «elm, təlim»; hərfi təcrübəsi forma haqqında elm, forma haqqında təlim deməkdir. Sözün geniş mənasında morfologiya söz və onun formaları haqqında dilçilik elmidir. Morfologiya dildə işlənən sözləri, onların dəyişməsinə və qruplaşmasına, yəni nitq hissələrini öyrənir. Dildə olan sözləri dilçilik elminin başqa bir şöbəsi -- leksikologiya (habelə semasiologiya) da öyrənir. Tədqiqat obyektinin eyni olması o demək deyildir ki, morfologiya və leksikologiya bir-birini təkrar edən dilçilik sahələridir. «... leksikologiya sözü dilin lüğət tərkibinin vahidi kimi əsasən leksik-semantik planda tədqiq edirsə, morfologiyada söz, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir. Leksikologiya üçün sözün şəkil və məzmunca müxtəlif leksik-semantik qrupları, yaranma mənşəyi, üslubi qayəsi, işlənmə xüsusiyyətləri həlledicidirsə, morfologiyada sözün yalnız morfoloji-qrammatik səciyyəsi əsasdır».¹ Leksikologiya ilə morfologiya arasında sözə baxım metodunda əsaslı fərq vardır: leksikologiya konkret sözü – onun mənasını, adlandırdığı obyektə münasibətini, adlandırdığı obyektə əlaqəsini, habelə mənşəyini öyrənirsə, morfologiya mücərrəd sözü – onun formasını öyrənir. Məsələn, leksikologiya üçün *ög* «ana» və *tağ* «dağ» sözləri arasında böyük fərq vardır, morfologiya üçün isə onların arasında heç bir fərq yoxdur. Leksikologiyada *ög* canlı

¹ *Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 5.*

adamı, valideynlərdən birini, *tag* cansız əşyanı bildirirsə, morfologiyada hər iki söz əşya adını bildirir. Leksikologiyanın söz haqqındakı hökmləri konkretdirsə, morfologiyanın söz haqqındakı hökmləri ümumdür. Morfologiya sözün mənasını yox, quruluşunu öyrənir.

Bütün türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sözü quruluşuna, daha doğrusu, tərkibinə görə iki hissəyə ayırmaq olar: kök və şəkilçi. Morfologiyada kök də, şəkilçi də morfem adlandırılır və müəyyən məna (leksik məna yox, ümumiyyətlə, məna) ifadə edən ən kiçik dil vahidinə morfem deyilir. Deməli, dil vahidinin leksik məna ifadə edib-etməməsinin onun morfem adlanması üçün əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, *başla* «başlamaq» felində iki morfem vardır: *baş* və *la*. *Baş* sözünün müəyyən leksik məna ifadə etməsinə, əşya adı bildirməsinə, *-la* şəkilçisinin leksik məna ifadə etməsinə, hətta ayrılıqda işləmə bilməsinə baxmayaraq, morfologiyada onlar bərabərhuquqlu morfemlərdir.

Türk dillərində sözün kökü ilə əsası eyniyyət təşkil edir. Düzdür, son zamanlar bəzi dilçilik ədəbiyyatında, hind-Avropa dilçiliyinə təqlid olaraq, sözün kökü və əsası arasında fərq qoyulur: ilkin, əsl sözlər kök hesab edilir, onların üzərinə bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldıqda ilkin söz sözün kökü, şəkilçi, adi qaydada, elə şəkilçi də adlandırılır, lakin ilkin söz və sözdüzəldici şəkilçidən əmələ gəlmiş (törəmə) sözə yeni (sözdüzəldici) şəkilçi artırıldıqda törəmə söz sözün əsası adlandırılır, üçüncü şəkilçini əlavə etdikdə ilkin kök və iki şəkilçidən əmələ gəlmiş törəmə söz sözün əsası adlandırılır. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında belə hökmlərə də rast gəlmək olur: «Sözün sözdəyişdirici şəkilçiyə qədər olan hissəsi əsas adlanır». «Kökə neçə sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunursa, o qədər də əsas əmələ gəlir».¹

Adətən, türkologiyada kökə belə tərif verirlər: Sözün leksik-semantic və qrammatik mənası olan, müəyyən suala cavab verən və sintaktik vəzifə daşıyan hissəsinə kök deyilir. Çox vaxt bu tərif daha da sadələşdirilib belə ifadə edilir: Sözün

leksik mənası olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir. Hər iki tərif tədris üçün, elmi araşdırma üçün yararlı olsa da elmi deyildir. Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələri və nidalar da söz hesab edilir və hələ heç kim onları söz olmaq «mükəlləfiyyətindən» azad etməmişdir. Digər tərəfdən, bu da məlumdur ki, köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin və nidaların leksik semantic mənası yoxdur, lakin onlar şəkilçi də deyil, sözdür. Deməli, onlar kök də deyildir, şəkilçi də deyildir. Bəs onda nədir? Sözdür!!! Axı, türk dillərində sözün özü ya kökdən, ya da kök və (müxtəlif sözdüzəldici və sözdəyişdirici) şəkilçidən ibarət olur. Müasir türkologiya elmində (ümumiyyətlə, dilçilikdə) sözün kökü (hind-Avropa dilçiliyində, habelə, sözün əsası) və şəkilçi haqqındakı fikirlərə görə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlər və nidalar söz olmaqdan, bir növ, çıxarılır. Bunu nəzərə alaraq bir daha qeyd etmək lazımdır ki, müasir dilçilikdə sözün kökü məfhumunu müəyyənləşdirən tərif, tədrisi asanlaşdırsa da, elmi deyildir.

Dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilərə belə tərif verilir: Sözün leksik mənaya malik olmayan və dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir. Şəkilçilərin leksik (lüğəvi) mənası olmur, qrammatik mənanı isə yalnız kökə birləşdikdən sonra sözün tərkibində qazanır: məsələn, «-*dir* şəkilçisi hansı qrammatik mənanı ifadə edir» sualına yalnız həmin şəkilçi sözə əlavə edildikdən sonra cavab vermək olar: *kağandır* «xaqandır» sözündə *-dir* xəbərlilik, *urtur* «vurdur» sözündə isə felin icbar növünün şəkilçisidir. Şəkilçisi təkcə qrammatik məna baxımından deyil, fonetik cəhətdən də kökdən asılıdır; o, kökə uyuşmalıdır, məsələn: *adlı, elli, duzlu, sözlü*. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də vəzifəsinə görə şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) sözdüzəldici şəkilçilər və 2) sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözdüzəldici şəkilçilər söz kökünə artırıldıqda onun semantic mənasını dəyişir, sözə yeni leksik-semantic məna verir, yeni leksik vahid yaradır. Lakin dilçilikdə hökm sürən belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, guya sözdüzəldici şəkilçi artırıldığı sözün leksik-semantic mənasını tamamilə dəyişir, əvvəlkindən tamamilə fərqli söz yaradır. Heç bir şəkilçi əlavə edildiyini sözdən leksik-semantic mənaca

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 13

tamamilə fərqlənən yeni söz yarada bilməz, hətta bir-birindən fərqli qütblərdə duran isim və fellərdə belə varislik çaları gözə çarpır. Hər hansı bir sözdüzəldici şəkilçi artırıldığı sözün ilkin mənası ilə bu və ya digər dərəcədə semantik əlaqəsi olan yeni leksik-semantik mənalı söz yaradır; yeni yaranan söz əvvəlki sözlə olan bütün leksik-semantik əlaqələrini kəsmir; məsələn, *başlıq* «başlı» *başı* olan (adam), *başad* «başda durmaq», *kağanlıq* «xaqanlı» xaqanı olmaq, *kağanla* «xaqan qoymaq» deməkdir. Sözdüzəldici şəkilçilərə elmi ədəbiyyatda leksik şəkilçilər də deyilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə edildikləri sözlərdə yeni leksik-semantik məna yaratmır, sözlərin təkcə qrammatik formasını (fonetik tərkibini yox) dəyişir, sözdə yeni qrammatik məna əmələ gətirir. Buna görə də bunlara elmi ədəbiyyatda qrammatik şəkilçilərdə deyilir.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatında şəkilçilərin üçüncü bir növü – formadüzəldən şəkilçilər növü də göstərilir; bu şəkilçiləri leksik-qrammatik şəkilçilər də adlandırırlar. Formadüzəldən şəkilçilər sözün leksik mənasını həm dəyişir, həm də dəyişmir, başqa sözlə desək, leksik-qrammatik şəkilçilər sözün baş leksik mənasını saxlamaqla onda müəyyən bir yeni məna çaları əmələ gətirir. Belə şəkilçilər, əsasən, fellərlə əlaqədardır. Formadüzəldən şəkilçilərə felin məna növlərini, felin tərzlərini düzəldən şəkilçilər, habelə feli sifət və feli bağlama şəkilçilərini (bəzən məsdər şəkilçilərini də buraya əlavə edirlər) daxil edirlər.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəkilçilər sözün sənəna artırılır. Müasir türk dillərində alınma ön şəkilçilər (prefikslər) işləndiyi halda qədim türk yazısı abidələrinin dilində ön şəkilçilər işlənmir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəkilçilərin möhkəm təsbit edilmiş sırası mövcuddur, məsələn, sözdəyişdirici şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra gəlir, yeni bütün sözdüzəldici şəkilçilər sözə birləşdirildikdən sonra sözə sözdəyişdirici şəkilçi artırmaq olar. Kateqorial (kateqoriya əmələ gətirən) şəkilçilərdən, məsələn, isimlərdə, birinci kəmiyyət, ondan sonra mənsubiyyət, daha sonra hal şəkilçisi gəlir, təbii ki, xəbərlilik şəkilçisi sözün lap

sonunda işlənir; fellərdə fel kökündən (və ya son sözdüzəldici şəkilçidən) sonra inkarlıq, felin məna növləri, şəkil, zaman və şəxs şəkilçiləri işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəkilçilər əsas qrammatik vasitələrdir (qrammatik məna əmələ gətirmək üçün istifadə edilən dil ünsürlərinə qrammatik vasitələr deyilir).

Müasir türk dilləri üçün kök və şəkilçi arasında göstərilən münasibətlər eyni ilə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən kök və şəkilçilərə də aiddir. Kök və şəkilçi arasında bu münasibətləri göstərilir.

«1. Kök morfemə qoşulan şəkilçi ahəng qanuna tabe olaraq əsas heccanın fonetik quruluşu ilə uzlaşır...

2. Kökə yaxud əsasa qoşulan morfoloji əlamətlərin sayından asılı olmayaraq, hər biri ayrılıqda malik olduğu qrammatik, yaxud leksik mənanı mühafizə edir.

3. Kökə artırılan şəkilçilər (istər leksik, istərsə də qrammatik) onun fonetik quruluşunda, ilkin formasında heç bir dəyişiklik yaratmır.

4. Bir qayda olaraq, kökə əvvəlcə sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçi artırılır. Bu sıranın əksi mümkün deyil.

5. Sözün tərkibində eyni zamanda bir kateqoriyanın iki morfoloji əlamətinin işlənməsi qeyri-mümkündür».¹

Bu sonuncu prinsip təkcə felin icbar növündə pozulur: felin icbar növünü əmələ gətirən bir neçə şəkilçinin bir-birinin ardınca işlənməsi istər müasir türk dilləri, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün məqbul sayılır: *yazdırtdır, oxutdurt*.

Morfologiyanın tədqiqat obyektlərindən biri də qrammatik kateqoriyalardır. Bəzən dilçilikdə qrammatik kateqoriya anlayışı daha geniş mənada götürülür, buraya hətta nitq hissələri də daxil edilir və morfologiya bütövlükdə qrammatik kateqoriyalar haqqında təlim kimi qəbul edilir. Lakin əksər hallarda dilçilər qrammatik kateqoriya dedikdə eyni və ya oxşar qrammatik hadisələrin məcmusunu, toplusunu nəzərdə tuturlar. Qrammatik kateqoriyaya belə bir tərif də verirlər: «Qrammatik kateqoriyaya

¹ Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s.8-9.

müəyyən qrammatik mənanın paradiqmatik planda xüsusi sözdəyişdirici şəkilçilərlə sistem şəklində ifadəsinə deyilir».¹

Bu tərifi razılaşımaq olmaz, çünki bu tərifdən belə nəticə çıxır ki, qrammatik kateqoriya təkə şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir. Lakin dünyanın elə dilləri vardır ki, onlarda qrammatik kateqoriyalar digər qrammatik vasitələrlə (məsələn, alman və fransız dillərində qrammatik cins kateqoriyası artıqla, ingilis dilində qrammatik kəmiyyət kateqoriyası şəkilçi ilə yanaşı arkıqla də yaradılır) də ifadə edilir. Buna görə də qrammatik kateqoriyaya verilən tərifi belə ifadə etmək daha düzgün olardı: Qrammatik mənanın paradiqmatik planda xüsusi qrammatik vasitələrlə sistem şəklində ifadəsinə qrammatik kateqoriya deyilir. Deməli, qrammatik kateqoriya yaratmaq üçün 1) qrammatik vasitələrin mövcud olması və 2) həmin vasitələrin sistem təşkil etməsi zəruridir. Müəyyən bir dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin qrammatik vasitələri yoxdursa, onda həmin dildə həmin dil hadisəsindən qrammatik hadisə (qrammatik kateqoriya) kimi danışmaq olmaz; əgər dildə müəyyən bir dil hadisəsini ifadə etmək üçün dilin bircə qrammatik vasitəsi, təkə bir qrammatik ünsürü varsa, yenə də qrammatik kateqoriyadan danışmaq olmaz. Məsələn, müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində cins anlayışı mövcuddur. Lakin bu anlayış qrammatik vasitələrlə deyil, leksik üsulla ifadə edildiyi üçün müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyasından danışmaq olmaz. Digər tərəfdən, qrammatik anlayış dildə bir qrammatik vasitə ilə, bir qrammatik ünsürlə ifadə edilirsə, yenə də dildə qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan söhbət belə gedə bilməz. Qrammatik kateqoriya təşkil etmək üçün, dildə qrammatik kateqoriyanın mövcud olması üçün dildə ən azı iki qrammatik ünsür, iki eyni və ya oxşar cinsli qrammatik mənanın ifadə vasitəsi olmalı və onlar sistem təşkil etməlidir. Dilçilikdə sistemə belə tərifi verilir: Sistem qarşılıqlı şərtlənmiş eynicinsli ünsürlərin vəhdətidir. Qrammatik kateqoriya haqqında bura-

¹ *Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s. 9.*

yadək deyilənlər bütün türk dilləri ilə yanaşı, qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də aiddir.

Dünya dillərində qrammatik ifadə vasitələri müxtəlif şəkildə təzahür etdiyi üçün onlarda qrammatik kateqoriyalar da müxtəlif şəkillərdə təşəkkül tapır. Məsələn, qrammatik cins kateqoriyası rus dilində şəkilçi, alman və fransız dillərində artıql vasitəsi ilə ifadə edilir; qrammatik mənsubiyyət kateqoriyası türk dillərində morfoloji üsulla, yəni kökə şəkilçilər artırmaqla, rus və ingilis dillərində sintaktik üsulla, yəni sözlərin yanaşması yolu ilə ifadə edilir.

Türk dillərində əhatə dairəsinə görə, qrammatik kateqoriyaları 1) ümumi qrammatik kateqoriyalar və 2) xüsusi qrammatik kateqoriyalar deyə iki qrupa ayırırlar. Dildə olan sözləri, dilin lüğət tərkibini iki qütbə bölürlər: adlar qütbü (isim, sifət, say və əvəzlik) və fəl qütbü. Hər iki qütbə əhatə edən, hər iki qütbə aid olan qrammatik kateqoriyalar ümumi, qütblərdən yalnız birinə aid olan qrammatik kateqoriyalar isə xüsusi qrammatik kateqoriyalar hesab edilir. İnkarlıq, sual və intonasiya həm adlara, həm də fəllərə aid olduğu üçün ümumi qrammatik kateqoriya, hal, mənsubiyyət, xəbərlik təkə adlara, zaman, şəkil, şəxs, fəlin məna növləri və tərzləri, habelə təsirlilik kateqoriyaları təkə fəle aid olduğu üçün xüsusi qrammatik kateqoriyalara aid edilir.

Türk dillərində qrammatik kateqoriyalar ifadə vasitələrinin sistemə görə binar (ikiüzvlü) və çoxüzvlü qarşılaşma (müxalifət) təşkil edənlər deyə iki qrupa ayrılır.

Azərbaycan dili üçün binar və çoxüzvlü qrammatik kateqoriyalar belə göstərilir: «Qrammatik kateqoriyaları morfoloji öləmətlər sistemə və əsas mənasına görə binar (ikiüzvlü) qarşılaşma (oppozisiya) və çoxüzvlü qarşılaşma təşkil edənlər olmaqla da iki yerə bölmək olar. Azərbaycan dilində binar qarşılaşma təşkil edən, yəni morfoloji göstəricilərində müəyyən qrammatik mənanın olmasına, yaxud olmamasına görə birbirindən fərqlənən kateqoriyalara isimlərdə kəmiyyət, fəllərdə inkarlıq və təsirlilik kateqoriyaları nümunə ola bilər.

Digər qrammatik kateqoriyalar (hal, şəxs, zaman, şəkil və s.) çoxüzvlü qarşılaşma təşkil edir. Məsələn, hal kateqoriyasında

sıfır morfoloji əlamətə malik olan adlıq hal mənə və formaca qalan bütün hallara, eləcə də ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir hala qarşı durur. Eyni sözləri çoxüzlü qarşılaşma təşkil edən digər qrammatik kateqoriyalar haqqında da demək olar».¹

Azərbaycan dili haqqında deyilmiş bu sözləri eynilə qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də şamil etmək olar.

Nitq hissələri. Dilçilərin bir qismi nitq hissələrini də qrammatik kateqoriya hesab edir. Nitq hissələri morfolojiyanın əsas tədqiqat obyektidir.

Müasir türk dillərində sözləri zahiri əlamətlərinə görə mətn xaricində bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək çətindir. Hind-Avropa dillərindən (məsələn, rus dilindən) fərqlənərək türk dillərində bu və ya digər sözün bu və ya digər nitq hissəsinə mənsubluğunu göstərmək üçün əlamətdar morfoloji xüsusiyyət, göstərici yoxdur. Sözləri mətndən kənarında nitq hissələrinə ayırmaq qədim türk yazısı abidələrinin dilində müasir türk dillərinə nisbətən daha çətindir. Əgər nitq hissələri müasir türk dillərində qismən diferensiallaşmışsa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözlərin nitq hissələrinə diferensiallaşması proses hələ bitməmişdi, hələ davam edirdi, sözün işlənməsi yerindən asılı olaraq onu bu və ya digər nitq hissəsinə aid etmək olardı. Məsələn: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlnta üzə eçüm – apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer yaradılıqda ikisinin arasında insan oğlu yaradılmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadların Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». Bu iki cümlənin birincisində *üzə* sözü yer zərfi, ikincisində qoşma mövqeyində çıxış edir, deməli, *üzə* sözünü birinci halda zərf nitq hissəsinə, ikinci halda qoşma nitq hissəsinə aid etmək lazımdır. Bu xüsusiyyəti təkcə türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə köməkçi nitq hissələrinin formalaşmağa başlaması ilə izah etmək olmaz. Əsas nitq hissələrində də belə xüsusiyyət müşahidə edilir. Kar və cingilti samitlərin tam diferensiallaşmaması isimlə sifətin, isimlə felin, sifətlə felin eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə çıxış etməsinə səbəb olur.

Məsələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *at* sözü isim kimi *ad* və *at* mənalarında, fel kimi «atmaq» mənasında, *aç* sözü sifət kimi *ac*, fel kimi «açmaq» və «acmaq» mənalarında işlənir.

Türk dillərində o, cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözləri nitq hissələrinə ayırmaq üçün onların leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına diqqət vermək lazımdır. «Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan sözlərə nitq hissələri deyilir. Müstəqil mənə dedikdə, sözün ayrılıqda götürülmüş leksik və ya lüğəti mənada deyil, onun leksik-qrammatik mənəsi nəzərdə tutulur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan hər hansı bir söz öz-özlüyündə götürüldükdə nitq hissəsi hesab oluna bilməz; çünki öz-özlüyündə söz yalnız leksik-lüğəvi mənaya malik olur, qrammatik mənaya malik olmur. Hər hansı bir sözün hər hansı bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik mənə ilə yanaşı olaraq, qrammatik mənə də kəsb etməlidir. Qrammatik mənə isə sözün öz daxilində olmur, qrammatik formalarla meydana çıxır. Deməli, sözlər nitq hissələrinə bölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. Qrammatik kateqoriyaların da əsasını qrammatik formalar (morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr) təşkil edir.

Beləliklə, leksik mənaya malik olan sözlər qrammatik mənə kəsb etdikdə qrammatik formaya də yiyələnir. Qrammatik mənə və qrammatik forma daşıyan hər hansı bir söz isə mütləq sintaktik rola da malik olmalıdır.

Qrammatik mənənin həm morfoloji ifadə vasitələri, həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənənin morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin və vurğuların dəyişməsi (şəkilçilər və dəyişən vurğular); qrammatik mənənin sintaktik ifadə vasitələrinə isə sözlərin bir-birinə yanaşması, intonasiya və söz sırası daxildir».¹

Deməli, türk dillərində sözləri nitq hissələrində qruplaşdırmaq üçün üç xüsusiyyət nəzərə alınır:

1. Sözün leksik mənəsi;

¹ *Müasir Azərbaycan dili, II, Bakı, 1980, s.10.*

¹ *M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1973, s.17-18.*

2. Sözü morfoloji əlaməti;
3. Sözü cümlədəki sintaktik vəzifəsi.

Bu nöqteyi-nəzərdən türk dillərində nitq hissələrini müxtəlif cür qruplaşdırırlar. Ən çox yayılmış bölgüdə nitq hissələrini üç qrupda birləşdirirlər: əsas nitq hissələri, köməkçi nitq hissələri və nida. Leksik mənası, morfoloji əlaməti olan və cümlədə müəyyən bir sintaktik vəzifə daşıyan (cümlə üzvü ola bilən) sözlər əsas nitq hissələrinə daxil edilir. Emosiya bildiren sözlərdən başqa qalan bütün sözlər köməkçi nitq hissələrində birləşdirilir. Emosiya bildiren sözlər isə nidalar adlandırılır. Bu baxımdan məqlidi sözləri heç bir qrupa aid etmək olmur, çünki əsas nitq hissələrinə aid edilmək üçün belə sözlərin müstəqil leksik mənalı yoxdur. Digər tərəfdən, onları köməkçi nitq hissələrinə də aid etmək olmaz, çünki onların morfoloji əlaməti olur (sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər qəbul edir) və cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır (cümlə üzvlərindən biri ola bilər).

Məlum olduğu kimi, türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə (VI-VIII yüzilliklər) onlarda sözlər hələ tam diferensiallaşmamışdı. Ancaq bu heç də o demək deyildir ki, həmin dövrdə işlədilmiş sözləri nitq hissələrinə ayırmaq olmaz. İnkişafının hələ Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə qədim türk qəbilələrinin dilləri mükəmməl qrammatik quruluşa, o cümlədən morfoloji quruluşa malik idi, nitq hissələrinin diferensiallaşması prosesinin bitməsinə baxmayaraq, nitq hissələrinin artıq təşəkkül tapmasını söyləmək olar. Buna görə də müasir türk dillərində indi rast gəlinən nitq hissələrinin demək olar ki, hamısına qədim türk yazısı abidələrinin dilində də rast gəlmək olur. Əlbəttə, qədim türk yazısı abidələri dövründə türk qəbilələrinin dili müasir türk dillərinin inkişafı səviyyəsində deyildi və ola da bilməzdi. Buna görə də bəzi nitq hissələrindən abidələrin dilində bir-iki nümunəyə rast gəlirik. Sözlərin nitq hissələrinə hələ zəif diferensiallaşmasına baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı nitq hissələrinin təşəkkül tapdığı müşahidə edilir:

1. İsim
2. Sifət

3. Say
4. Əvəzlik
5. Fel
6. Zərf
7. Qoşma
8. Bağlayıcı
9. Ədat
10. (Modal sözlər)
11. Nida
12. Təqlidi sözlər
13. Predikativ sözlər

Bunlardan isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf əsas nitq hissələrinə, qoşma, bağlayıcı, modal sözlər və ədat köməkçi nitq hissələrinə daxildir. Nida, təqlidi sözlər və predikativ sözlər hərəsi ayrıca qrup təşkil edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilini araşdırmaqla məşğul olmuş bir sıra görkəmli tədqiqatçılar abidələrin dilində modal sözlərin işləndiyini söyləyir, *erinc* sözünü nümunə gətirirlər. Əgər bu söz modal sözdürsə, onda abidələrin dilində ayrıca nitq hissəsi kimi modal sözlərin də mövcud olmasından danışmaq olar.

Müasir türk dillərində «bağlama» kimi ayrıca bir nitq hissəsinin də olduğu göstərilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə bir nitq hissəsi yoxdur. Müasir türk dillərində *idi*, *imiş*, *ikən*, *isə* «bağlama» hesab olunur. Bu sözlərin kökü qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ir* şəklində müstəqil, lakin naqis fel kimi işlənir və əsas fel kimi şəklə, zamana və şəxsə görə dəyişir. Buna görə də həmin söz müstəqil nitq hissəsi hesab edilmir, felin tərkib hissəsi sayılır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müstəqil şəkildə işlənən təqlidi sözlərə təsadüf edilmir. Abidələrin dilində təqlidi sözlərdən törənmiş sözlərin işləndiyinə rast gəlmək olur. Buna görə də burada təqlidi sözlər ayrıca bir nitq hissəsi kimi götürülür.

Bunlardan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində, məhdud şəkildə olsa da, predikativ sözlərin işlənməsinə də təsadüf edilir.

Adətən, dilçilik ədəbiyyatında nitq hissələrindən isim, sifət, say və əvəzlik adlar adı altında birləşdirilir və nitq hissələri iki qütbə ayrılır: adlar və fel. Əsas nitq hissələrindən zərf bu qütblərin heç birinə daxil olmur, lakin öz vəzifəsinə görə felə xidmət edir. Zərfdən başqa, bütün köməkçi nitq hissələri, habelə təqlidi sözlər və nidalar da bu qütblərə daxil edilmir. Bütün bunları nəzərə alıb qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən nitq hissələrini üç qrup halında birləşdirib nəzərdən keçirmək olar:

1. Adlar – isim, sifət, say və əvəzlik.
2. Fel.
3. Zərf və köməkçi nitq hissələri.

Üçüncü qrupa köməkçi nitq hissələri – qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərdən əlavə, sadələşdirmə xatirinə, təqlidi sözlər və nidalar da daxil edilir.

VII FƏSİL

ADLAR

Dilçilik ədəbiyyatında adlara dörd nitq hissəsi daxil edilir: isim, sifət, say və əvəzlik. Bunların içində qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox inkişaf etmiş nitq hissəsi isimdir. Lakin bu o demək deyildir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifət, say və əvəzlik inkişaf etməmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zəif inkişaf etmiş sifətin dərəcələrini istisna etsək, sifət də, say da, əvəzlik də qədim türk yazısı abidələrinin dilində öz inkişaf səviyyəsinə görə müasir türk dillərindəki eyni adlı nitq hissələrindən heç də az inkişaf etməmişdir.

İSİM

İsim nitq hissəsinə real və mücərrəd ad bildirən sözlər daxildir. Bəzən isimlərə belə bir tərif də verilir: «Əşya adı bildirən sözlərə isim deyilir». Burada əşya adı altında təkcə cansız əşyalar nəzərdə tutulmur. Əşya sözü ümumiləşdirilmiş

mənada, substansiya mənasında işlədilir, həm canlı varlıqları, həm cansız əşyaları, həm də xəyali, mücərrəd məfhumları nəzərdə tutur. İsimlər, leksik-semantik məna qruplarına bölünür, lakin isimlərin leksik-semantik məna qruplarının yaranmasında, formalaşmasında heç bir qrammatik əlamət iştirak etmir, qruplaşma sözlərin leksik-semantik mənalari əsasında aparılır. İsimləri başqa nitq hissələrindən, o cümlədən digər adlardan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də onların leksik-semantik baxımdan təsriflənə bilməsidir. İsimlərin leksik-semantik mənaya görə təsnif edilməsi daha çox leksikoloji hadisə olduğu üçün leksikologiya bəhsində nəzərdən keçirilir.

İSMİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Mənasına görə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş isimləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Konkret əşya və mücərrəd anlayış bildirən isimlər.
2. Xüsusi və ümumi isimlər.
3. Təklil və topluluq bildirən isimlər.

1. Konkret əşya və mücərrəd anlayış bildirən isimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mücərrəd anlayış bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən sayca çox azdır. Müasir türk dillərində isə bunun əksi müşahidə edilir. Belə ki, müasir türk dillərində mücərrəd anlayış, məfhum bildirən isimlər konkret əşya adı bildirən isimlərdən, bəlkə də çoxdur. Bu onu göstərir ki, insan təfəkkürü inkişaf etdikcə daha çox abstraktlaşdırmaya meyl edir. Bunun nəticəsində də dildə mücərrəd anlayış bildirən sözlər konkret əşya adı bildirən sözlərə nisbətən dəfələrlə artıq sürətlə artır. Türk dillərinin qədim türk yazısı abidələri dövründən müasir dövrdək keçdiyi min illik inkişaf yolu buna nümunə ola bilər.

Konkret isimlər konkret əşya adı bildirir; məsələn: *ığaç* (T 25) «ağac», *ot* (KT § 27) «od», *koy* (KT § 12) «qoyun», *sub* (BK § 40) «su», *tağ* (T 44) «dağ», *kişi* (KT c 7) «adam», *taş* (KT c 13) «daş», *buka* (T 5) «buğa», *köl* (KT § 34) «göl», *eb* (KT § 1) «ev», *ər* (KT § 11) «döyüşçü», *kapı* (KT § 17) «qapı» və s.

Mücrred isimlər maddi olmayan və varlıq kimi təsəvvür edilən əşyaların adlarını bildirir. Belə isimlərə qədim türk yazısı abidələrinin dilində az rast gəlinir; məsələn: *açsık* (KT c 8) «acliq», *mosık* (KT c 8) «toxluq», *kut* (KT c 9) «bəxt», *kur* (BK § 36) «ləyaqət», *buŋ* (T 57) «qüssə», *kürlig* (KT § 6) «hiyləgər», *közünç* (Y 28) «arzu», *obut* (T 37) «həya», *əzənç* (Y 28) «adət», *aŋ* (KT c 3) «şüur», *mağ* (BK c 15) «tərif» və s.

2. Xüsusi və ümumi isimlər. Konkret isimlər öz növbəsində iki qrupa ayrılır: xüsusi isimlər və ümumi isimlər.

Xüsusi isimlər. Bütün dillərdə olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də xüsusi isimlər tək varlıqların adlarını bildirir və eynicinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən xüsusi isimləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: a) antroponimik adlar (antroponimiya) – xüsusi insan adları və b) toponimik adlar (toponimiya) – şəhər, dağ, çay, göl, ölkə, yer və s. adları.

a) Antroponimik adlar: *Tonyukuk* (T 59), *Torğul* (İA 1), *Azman* (KT şm 5), *Işbara* (O 1), *Bumın* (KT § 1), *İstəmi* (KT § 1), *Kül tigin* (KT § 26), *Kül İrkin* (BK c 14), *Kuşu* (KT şm 1), *Kara Inançu* (BK § 37), *Bukun* (Y 43), *Yolığ tigin* (KT § 26), *Ozmiş* (MÇ 9), *Külü çur* (KÇ 2), *İlbilgə xatun* (KT § 11), *İltəris* (KT § 11), *Yağlakar* (Süci), *Kapağan* (T 52), *Etrük* (Y 50), *Kara Bars* (Y 1), *Esin* (Y 29), *Umay* (KT § 31), *Ərən Uluğ* (Y 29) və s.

b) Toponimik adlar: *Tüpüt* (KT c 3) «Tibet», *Ötükən* (KT c 8) Monqolustanda meşəli dağdır, *Tabğaç* (KT c 5) «Çin», *Kem* (KT c 26) «Yenisey», *Sələŋə* (MÇ 26) «Selenqa», *Yaşıl ügüz* (KT § 17) «Yaşıl çay» (Çindəki Qoanq-qo çayının türk adı), *Təmir kapığ* (KT c 4) «Buzqala keçidi», *Kara köl* (KT § 2) «Qaragöl», *Toğu başık* (KT şm 4) «Toğu şəhəri», *Besbalık* (KÇ 11) «Beşşəhər» və s.

Ümumi isimlər. Ümumi isimlər eynicinsli əşyaların adlarını bildirir. Xüsusi isimlərdən başqa qalan bütün konkret əşya adları bildirən isimlər və bütün mücrred anlayış bildirən isimlər ümumi isimlərə daxildir.

3. Təklük və topluluq bildiren isimlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ümumi isimlərin bir hissəsi heç bir qrammatik göstərici (əlamət) qəbul etmədən çoxluq, topluluq bildirir. Məzmununda cəmlük olmayan isimlərə təklük bildiren isimlər deyilir; məsələn: *balık* (BK § 28) «şəhər», *əlig* (KT § 38) «əl», *ok* (KT § 33) «ox», *kapığ* (KT c 4) «qarı», *at* (KT § 33) «at», *urğan* (Y 41) «yorğan», *taş* (KT c 12) «daş» və s.

Kəmiyyət kateqoriyası (cəmlük) şəkilçisi qəbul etmədən məzmununda cəmlük olan isimlərə toplu isimlər deyilir; məsələn: *cü* (KT § 32) «qoşun», *çəpig* (K 49) «qoşun», *el* (KT § 4) «el», *bodun* (KT § 14) «xalq», *yılık* (BK § 38) «ilxı», *yont* (MÇ 48) «ilxı» və s.

QRAMMATİK KATEQORİYALAR

Dilçilikdə həmcins qrammatik hadisələrin məcmusuna qrammatik kateqoriya deyilir. Bəzi qrammatika kateqoriyalar yalnız bir nitq hissəsinə aid olur (məsələn, zaman və felin mənə növləri kateqoriyası yalnız felə aiddir, bəzi kateqoriyalar iki nitq hissəsinə aid olur (məsələn, dərəcə kateqoriyası sifət və zərfə aiddir). Bəzi qrammatik kateqoriyalar isə eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid olur. Belə qrammatik kateqoriyalar ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır. Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz formal xüsusiyyətlərinə görə (kök və şəkilçilərə ayrılmaqlarına, şəkilçi qəbul etmələrinə görə – ümumiyyətlə, dəyişmə xüsusiyyətlərinə görə) morfoloji kateqoriyalardır, lakin vəzifələrinə, funksiyalarına görə – sözlər arasında əlaqələrinə, sözlərin birləşmələrinə xidmət etdiklərinə görə sintaktik kateqoriyalardır. Bu nöqtəyi-nəzərdən də – həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya olmaq baxımından da onlara ümumi qrammatik kateqoriya demək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində dörd ümumi qrammatik kateqoriya vardır:

1. Kəmiyyət kateqoriyası;
2. Mənsubiyyət kateqoriyası;
3. Hal kateqoriyası;
4. Xəbərlük kateqoriyası.

Bu qrammatik kateqoriyalar bir neçə nitq hissəsinə aid olsa da, onların xüsusiyyətləri özünü ən çox isimlərdə göstərir. Buna görə də bütün türkoloji ədəbiyyatda bu qrammatik kateqoriyalar isimlərlə əlaqədar olaraq tədqiq edilir.

KƏMIYYƏT KATEQORİYASI

Bütün müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cəmlilik bildirən kateqoriya olmuşdur. Məlum olduğu kimi, qeyri-müəyyən cəmlilik bildirən kəmiyyət kateqoriyası bütün dünya dillərində, o cümlədən türk dillərində dilin inkişafının yüksək mərhələsi ilə, dilin abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə bacarığına yiyələnməsi ilə meydana gəlir. Qədim türk yazısı abidələri dövründə türk qəbilələrinin dilləri artıq belə bir mərhələ keçmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-müəyyən cəmlilik bildirən *-lar*, *-lər* şəkilçisinin müasir türk dillərinin bir qisminə işlənən fonetik variantları qədim türk yazısı abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Bunun da iki səbəbi ola bilər: ya qədim türk yazısı abidələrinin dili qədim türk qəbilələri üçün rəsmi surətdə normativ bir dil kimi qəbul edilmiş, ya da qədim türk qəbilələrinin dilində indiki kimi fonetik variantlar olmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri İ.A.Batmanov və A.N.Kononov tərəfindən tədqiq edilmişdir. İ.A.Batmanov tədqiq etdiyi abidələrdə kəmiyyət kateqoriyasının bütün ifadə vasitələrini göstərməsə də və bu vasitələrin geniş tədqiqatını aparmasa da, hər halda abidələrin dilində kəmiyyət kateqoriyasının ifadəsi üçün işlədilən əsas vasitələri ilk dəfə göstərdiyi üçün onun qeydləri çox qiymətli. A.N.Kononov isə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən kəmiyyət kateqoriyası və onun ifadə vasitələrini daha geniş şəkildə araşdırmışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası (cəmlilik məfhumu) aşağıdakı üsullarla ifadə edilir:

1. Cəmlilik anlayışının (kəmiyyət kateqoriyasının) leksik yolla ifadəsi. Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, hər hansı bir isim adlıq halında müəyyən bir əşyanın adını bildirməklə yanaşı,

eyni cinsli əşyaların növünü, cinsini də bildirir. Bu baxımdan adlıq halda olan hər hansı bir ismə həm təklik, həm də cəmlilik bildirən bir söz kimi baxmaq olar. Məsələn, qədim türkün dilində *at* «at», *ingək* «inək», *tabışğan* «dovşan», *it* «it» və s. sözləri ayrıca bir atı, inəyi, dovşanı, iti göstərdiyi kimi, eyni zamanda at, inək, dovşan, it adlarına bilən bütün heyvanları da göstərir.

Bundan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə sözlər də vardır ki, bunlar heç bir şəkilçi qəbul etmədən eyni cinsdən olan çoxlu əşyanın məcmusunu bildirir. Belə isimlərə dilçilik ədəbiyyatında topluluq bildirən isimlər deyilir. Bütün müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də topluluq bildirən isimlər eyni zamanda qeyri-müəyyən cəmlilik bildirir; məsələn: *sü* (KT § 32) «qoşun», *çərig* (KÇ 9) «qoşun», *el* (KT § 4) «el», *bodun* (KT § 14) «xalq», *yağı* (T 19) «yağ», *yılkı* (BK § 38) «ilxı», *yont* (MÇ 48) «ilxı» və s.

2. Leksik-qrammatik (sintaktik) üsul. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində leksik-sintaktik üsulla cəmlilik (daha doğrusu, çoxluq) anlayışı ismin sayla işlədilməsi vasitəsilə ifadə edilir. İsimdən əvvəl işlədilən saylar əşyanın ya müəyyən miqdarını, ya da qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində cəmlilik anlayışının (kəmiyyət kateqoriyasının) leksik-sintaktik üsulla ifadəsini üç qrupda birləşdirmək olar:

a) Miqdar saylarının isimlərin əvvəlinə artırılması ilə əşyanın müəyyən miqdarı bildirilir. Türk dillərinin əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri budur ki, saydan sonra işlənən isim həmişə təkdə olur. Bu ondan irəli gəlir ki, türk dillərində müəyyən cəmlilik kateqoriyası ilə (bu, türk dillərində müəyyənlik bildirən miqdar sayları ilə ifadə edilir) *-lar*, *-lər* şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilən qeyri-müəyyən cəmlilik kateqoriyası eyni zamanda eyni bir yerdə işlənməz. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili ilə müasir türk dilləri arasında heç bir fərq yoxdur: qədim türk yazısı abidələrinin dilində də miqdar sayından sonra işlənən isimlər təkdə olur; məsələn: *tokuz oğuz* (KT §m 4) «doqquz oğuz», *on ok* (KT §m 13) «on ox», *altı ər*

(KT şm 5) «altı döyüşçü», *bir otuz yaş* (KT § 32) «iyirmi bir yaş», *yüz ər* (Süci) «yüz döyüşçü», *on ay* (Y 28) «on ay», *səkkiz kırk yaş* (Y 29) «otuz səkkiz yaş» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən bu qanun pozulur, miqdar sayından sonra gələn isim cəmdə işlənir; məsələn: *tört biñ atlarım* (Y 46) «dörd min atım». Abidələrin dilində bu, yeganə haldır, daha heç yerdə yuxarıda izah edilmiş qanunun pozulmasına təsadüf edilmir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunun pozulması hallarına müasir türk dillərində də tez-tez təsadüf edilir. Məsələn, müasir qırğız ədəbi dili üçün miqdar saylarından sonra ismin təkdə işlənməsi qanun deyildir, əksinə, əksər hallarda miqdar sayından sonra gələn isimlər qırğız ədəbi dilində cəmdə işlənir.

b) İsimlərdən əvvəl qeyri-müəyyən miqdar saylarının işlənməsi ilə cəmlilik anlayışı yaradılır. Bu halda da saydan sonra işlənən isim *-lar, -lər* kəmiyyət şəkilçisini qəbul etmir; məsələn: *az bodun* (KT c 10) «az xalq», *kop yağı* (KT § 2) «çoxlu düşmən», *iki-üç kisi* (BK § 41) «iki-üç adam», *bir-iki atlığ* (MÇ 17) «bir-iki məşhur (adam)» və s.

c) Miqdar sayları ilə onların təyin etdiyi isimlərin arasına *ülüg* «hissə», *bağ* «bağ», *çub* «hissə» kimi numerativ sözlərinin artırılması ilə cəmlilik anlayışı yaradılır; məsələn: *altı çub soğdak bodun* (KT § 31) «altı hissəli soğdak xalqı», *iki ülügi atlığ* (T 4) «iki hissəsi süvari», *bir ülügi yadağ* (T 4) «bir hissəsi piyada», *altı bağ bodun* (Y 1) «altı bağ xalqı» və s.

3. Sintaktik üsul. Sintaktik üsulla cəmlilik anlayışı iki sözün yanaşması vasitəsilə yaradılır (yanaşan sözlərin şəkilçi qəbul edib-etməməsinin əhəmiyyəti yoxdur); məsələn: *at-kü* (KT § 25) «ad-küey (şöhrət)», *eçüm-apam* (KT § 1) «əcdadlarım», *örüşüm-karam* (Y 45) «malqaram (işığım-qaram)», *yuğçı-sığıtçı* (KT şm 11) «ağlaşanlar», *tünlü-künlü* (BK cş) «uzun zaman», *küm-soruğum* (Süci) «şöhrətim», *arkış-tırkiş* (KT c 8) «karvanlar», *eb-bark* (BK § 32) «ev-saray» və s.

4. Morfoloji üsul. Qədim türk yazısı abidələri dilində kəmiyyət kateqoriyasının ən çox işlənən və əsas üsulu morfoloji üsuldur. Morfoloji üsul kökə şəkilçi artırmaqla sözdə cəmlilik

anlayışının yaradılmasına deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində morfoloji üsulla cəmlilik anlayışı yaratmaq üçün təkdə olan isimlərin üzərinə cəmlilik şəkilçiləri artırılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş cəmlilik şəkilçilərinin əksəriyyəti müasir türk dillərində işlənsə də, cüzi bir qismi müasir türk dillərində işləkdən çıxmışdır. Abidələrin dilində aşağıdakı şəkilçilər tək isimlərdən cəm isimlər yaratmışdır.

a) *-lar, -lər* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox işlənən qeyri-müəyyən cəmlilik şəkilçisidir. Azacıq fonetik dəyişikliklə bütün müasir türk dillərində işlənir. *-lar, -lər* şəkilçisi təkdə adlıq halda işlənən isimlərə artırılıb qeyri-müəyyən cəmlilik anlayışı əmələ gətirir. Bu şəkilçi bütün sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl sözə əlavə edilir. Artıq deyildiyi kimi, *-lar, -lər* şəkilçisi qəbul etmiş isimlərdən əvvəl say (miqdar, sıra, qeyri-müəyyən, kəsr) işlənmir. *-lar, -lər* şəkilçisi əsasən, isimlərə artırılır. Lakin prinsipcə, o hər hansı bir nitq hissəsinə bitişdirilib qeyri-müəyyən cəmlilik anlayışı yarada bilər. Buna baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin isimlərdən başqa digər nitq hissələrinə artırıldığına təsadüf edilməmişdir; məsələn: *bəglər* (KT c 2) «bəglər», *öglər* (KT şm 9) «analar», *əkələr* (KT şm 9) «bibilər», *kunçuylar* (KT şm 9) «arvaqlar», *kölinlər* (Süci) «gölinlər», *küdəgümlər* (Y 3) «kürəkənlər».

Qədim türk, daha doğrusu, göytürk yazısı abidələrindən ən böyüyü olan Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə *-lar, -lər* şəkilçisi cəmi 13 sözdə işlənir, bundan da 9 təsadüfdə *-lər* şəkilçisi bəg sözünə əlavə edilir (iki dəfə *ög*, bir dəfə *əka*, bir dəfə *kunçuy* sözlərinə). Digər abidələrdə, xüsusən Orxon abidələrində *-lar, -lər* şəkilçisinin işlənməsinə daha az təsadüf edilir. Görünür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri tərtib edilən dövrdə qədim türk qəbilələrinin dilində qeyri-müəyyən cəmlilik kimi mücərrəd anlayış o qədər də yüksək inkişaf etməyibmiş. Bəlkə də abidələrin dilinin üslubu onlarda qeyri-müəyyən cəmlilik kateqoriyasının işlədilməsinə imkan vermə-

mişdir. Hər halda, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində 50-55 sözdə *-lar, -lər* şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən cəmlilik anlayışı yaradıldığına təsadüf edilir. Başqa ünsürlərlə (miqdar sayları istisna olmaqla) cəmlilik anlayışı yaradılmasına daha az təsadüf edilir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir dəfə *-lar, -lər* cəmlilik şəkilçisi ilə işlənən sözdən əvvəl miqdar sayının işlənməsinə təsadüf edilmişdir: *tört biñ atlarım* (Y 46) «dörd min atlarım».

b) *-t* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində cəmlilik anlayışı yaratmaq üçün *t* şəkilçisindən də istifadə edilmişdir. Ehtimal ki, bu şəkilçi qədim türk qəbilələrinin dilinə qonşu monqol qəbilələrinin dilindən keçmişdir, çünki *-t, -d* şəkilçisi ilə müasir monqol dilində də sonor samitlə bitən isimlərdən cəm düzəldilir. Bu şəkilçinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsi haqqında S.Y.Malov yazır: «Cəm şəklinin *n* və *r* ilə bitən əsaslarda canlı monqol dilində indi də *-t* (*-d* şəklində) şəkilçisi ilə əmələ gəldiyini görürük. Məsələn: *noyon* (məkdə «knyaz») – *noyod* «knyazlar», *kaad* «xanlar» (təkdə *kaan*), *nököd* «yoldaşlar» (təkdə *nökör*).

Qədim türk dillərində nümunə gətirdiyimiz abidələrdə cəm kateqoriyasının *-t* şəkilçisi ilə düzəlməsi artıq tamamilə rudimentardır. Monqol dilində də bu şəkilçi sadəcə olaraq sözə bitişdirilmir, sözün sonuncu səsi düşür və onun yerində biz *-t* səsini görürük.

Bu şəkilçi türk abidələrində yüksək rütbə bildirən 4-5 sözdə özünü göstərir.¹

Kül tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədə iki sözdə *-t* şəkilçisi vasitəsi cəm anlayışı yaradılır: *şad-apa* sözündən *şad-aptı* (KT c 1) və *tarkan* sözündən *tarkat* (KT c 1) sözləri əmələ gəlir; məsələn: *Ulayu iniyigünim, oğlanım, biriki oğuşım, bodunım,*

¹ С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, с.50.

biriyö şad-aptı bəglər, yıraya tarkat buyuruk bəglər, otuz ... tokuz bəgləri, bodunı bu sabımın edgüti esid, katıǵdı tiñla (KT c 1-2) «Digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, birləşmiş tayfam, xalqım, sağdakı şad-aptı bəylər, soldakı tarkat buyuruq bəyləri, otuz (tatar bəyləri, xalqı), doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşidin, möhkəmcə dinləyin». *Tarkat* sözünə Moyun çor şərəfinə qoyulmuş abidədə də rast gəlinir: *Işbaraş, tarkat anta ançuladım* (MÇ 26) «İşbaraları, tarkatları orada təqdim etdim».

P.M.Meliorski güman edir ki, *-t* şəkilçisi vasitəsilə cəmlilik anlayışının yaradılması Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin qoyulduğu dövrdən əvvəl türk dillərində daha fəal olmuşdur. Məsələn, onun fikrincə, türk dillərindəki *savğat* (Azərbaycan dilində *sovqat*) sözü *savğa* sözünün Orxon dövründən çox əvvəl *-t* şəkilçisi vasitəsilə yaradılmış cəm şəkli ola bilər.

Müasir türk dillərindən tatar dilində işlənən *alpaut* «zadəgan, mülkədar», tobol tatarların dilində işlənən *aldpağıt*¹ sözləri, Azərbaycanda kənd adı kimi tez-tez rast gəlinən *alpaut* sözü qədim türk sözü olan *alp* «igid» sözündən törəmiş və Kül tigin abidəsinin şimal üzünün 7-ci sətrində işlənmiş *alpaqu* (rütbə bildirir) sözünün cəmidir.

c) *-z* şəkilçisi. Bu ünsür, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cəmlilik anlayışı yaradan şəkilçinin tərkibinə daxildir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, *z* ünsürü türk dillərində cütlük anlayışı ifadə edir. Məsələn, *biz* iki «bi» (*mən* əvəzliyinin ən qədim şəkli), *siz* iki «si» (*sən* əvəzliyinin ən qədim şəkli), *göz* iki «kö» (*göz* sözünün ən qədim şəkli), *diz* iki «di», *bəniz* iki yanaq, *ağız* iki dodaq, *omuz* iki kürək, *köküz* (*köks*) iki döş və s. deməkdir. Türkoloqlardan L.Ligetı və V.Banq belə hesab edirlər ki, türk dillərinin ən qədim dövründə *z* ünsürü cəmlilik bildirmişdir.

¹ П.М.Мелиоранский. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени. СПб., 1906, с.17.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində I və II şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisinin, I və II şəxsin cəmində xəbərlilik kateqoriyası şəkilçisinin, habelə fellərdə I və II şəxsin cəmində şəxs şəkilçisinin tərkibinə daxil olan z ünsürü cəmlilik anlayışı yaradır.

Mənsubiyyət kateqoriyasında: *eçümüz* (KT § 19) «əlimiz», *apamız* (KT § 19) «böyük qohumumuz», *eçümüz-apamız* (O 1) «əcdadlarımız», *ilimiz* (KT § 22) «elimiz», *törümüz* (KT § 22) «qonunumuz», *atınız* (Y 26) «adınız», *ününüz* (Y 25) «səsiniz» və s.

Xəbərlilik kateqoriyası: *bəg biz* (Y 28), *bəg siz* (Y 26) və s.

Fellərdə şəxs şəkilçisi: *yokkıydımız* (KT § 34) «yox etdik, məhv etdik», *konturtımız* (KT § 21) «yerləşdirdik», *bardınız* (O 12) «getdiniz», *ertiniz* (KT § 9) «idiniz» və s.

ç) -ş şəkilçisi. Moyun çor abidəsində belə bir cümlə işlənir: *İşbaraş, tarkat ança ançuladım* (MÇ 26) «İşbaraları, tarkatları onda təqdim etdim». Buradakı *işbaraş* sözü, güman ki, *işbara* sözünün cəmidir. Deməli, qədim türk yazısı abidələri dilində cəmlilik kateqoriyası -ş şəkilçisi vasitəsilə də əmələ gəlmişdir. *Oğuş* (KT c 1) «tayfa» sözü də *oğ* «nəsil» sözünün üzərinə -ş şəkilçisinin artırılması (*u* saiti iki samit arasına girmişdir) ilə yaradılmışdır və çoxlu *oğ* deməkdir. Güman ki, *türgiş* (KT § 18) «türgiş», *tarduş* (KT § 13) «tarduş», *töliş* (KT § 13) «töliş» sözləri də uyğur köklərə (*türg, tard, töl*) -ş şəkilçisi artırmaq vasitəsilə yaradılmışdır və türkün sözü türklər demək olduğu kimi, bu sözlər də uyğun olaraq *türglər, tardlar, töllər* deməkdir. Sonralar onların etimologiyası unudulmuş və həmin sözlər etnonim kimi formalaşmışdır.

d) -n şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu ünsür həm açıq, həm də qapalı saitlərlə işlənir. K.Qronbeh. D.Sinor və A.fon Qaben onun açıq saitlə işlənən variantını (-an, -ən) cəm şəkilçisi hesab edirlər. A.N.Kononov isə bu şəkilçinin açıq və qapalı saitli variantlarını ayrı-ayrı, müstəqil cəm

şəkilçiləri hesab edir. -n, -an, -ən, -ın, -in, -un, -ün şəkilçisinin mənasında cəmlilik məzmununa nisbətən çoxluq məzmunu (bunlar eyni keyfiyyət deyil) üstünlük təşkil edir. Məsələn, *ərən* «çoxlu igid, çoxlu döyüşçü» demək deyil, igidliyi çox olan (bir) adam, *örtən* bir neçə od demək deyil, odu çox olan (yanğın) deməkdir və s. *Bodun* «xalq» sözündə isə artıq cəmlilik, daha doğrusu, topluluq məzmunu vardır. *Bod* sözü «boy», «adam» deməkdir. *Bodun* «xalq» isə artıq «çoxlu bod» deməkdir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki bu ünsürü həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi (cəmlilik şəkilçi) kimi qəbul etmək olar. Cəmlilik şəkilçisinin ünsürü kimi, -n aşağıdakı sözlərdə qeyri-müəyyən cəmlilik anlayışı yaradır: *bodun* (T 8) «xalq», *ərən* (BK c 11) «ərən», *oğlan* (KT c 1) «oğlan», *örtən* (IB 14) «alov».

c) -liğ, -lig şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən bu şəkilçi müasir türk *dillərində* -lı, -li, -lu, -lü şəklində işlənir və qədim türk qəbilələrinin dilində olduğu kimi, adlardan sifət düzəldir. Sözdüzəldicilik qabiliyyət ilə yanaşı bu şəkilçidə artırıldığı sözdə müəyyən bir əlamətin, keyfiyyətin çoxluğunu bildirmək qabiliyyəti də vardır. Məsələn, qədim türk qəbilələrinin dilində *küçlig* (T 20) «güclü» sözü sifət olmaqla yanaşı, gücün çox olduğunu, *kutliğ* (KT 2) «bəxtli» sözü sifət (xoşbəxt) olmaqla bərabər bəxtin çox olduğunu göstərir və s. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi məhsuldar işlənir: *kullığ* (KT § 21) «qullu, qulu çox olan», *künlig* (KT § 21) «kənizli, kənizi çox olan», *küçlig* (T 20) «güclü, gücü çox olan», *kutliğ* (HT 2) «bəxtli, bəxti çox olan» və s.

ə) -ğın, -gün şəkilçisi. Tədqiqatçıların fikrincə, bu şəkilçi də qədim türk yazısı abidələrinin dilində cəmlilik anlayışı əmələ gətirir: *kəlin-kəlingün-kəliğün* (KT § 9) «gəlinlər».

i) -ğıl, -gil şəkilçisi. Mütəxəssislərin fikrincə, *türgiş, tarduş, töliş* etnonimlərinin tərkibində -ş ünsürü cəmlilik anlayışı əmələ gətirdiyi kimi, *izgil* (KT § 3) «izgil», *çigil* (MÇ 35) «çigil» etnonimlərinin tərkibində də -gil ünsürü, topluluq, cəmlilik göstəricisidir.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də mənsubiyyət kateqoriyası iki əşya arasındakı atributiv münasibəti, yaxud birinci tərəfi sahib şəxs, ikinci tərəfi mənsub əşya adlandırılan iki söz arasındakı atributiv münasibəti ifadə edir. Abidələrin dilindəki mənsubiyyət kateqoriyası öz formal göstəriciləri ilə müasir türk dillərindəkindən, demək olar ki, fərqlənir.

Üçüncü şəxs istisna edilməklə mənsubiyyət şəkilçilərinin işlənmə xüsusiyyətləri haqqında türkoloqlar yekdil rəyədirlər. Üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi haqqında türkoloqların fikri müxtəlifdir. Bəzi türkoloqlar belə iddia irəli sürürlər ki, guya qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sözdə eyni zamanda iki mənsubiyyət şəkilçisi işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində sözdüzəldici şəkilçiləri və felin icbar növünün şəkilçilərini istisna etsək, bir sözdə eyni zamanda bir kateqoriyanın iki şəkilçisi işlənməz. Məşhur türkoloq N.K.Dmitriyev bu haqda yazır: «Türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsindən məlumdur ki, eyni bir kökdə (istər ad, istər fel olsun) eyni bir zamanda bir kateqoriyaya aid olan iki və daha artıq şəkilçi ola bilməz. Belə ki, eyni bir sözdə II və III şəxs şəkilçiləri ola bilməz, eyni bir fel eyni bir zamanda həm təsdiq, həm də inkar formada dura bilməz».¹

Müasir türk dilləri haqqında deyilən bu sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də bütövlükdə şamil edilə bilər. Buna görə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni bir sözdə eyni zamanda iki mənsubiyyət şəkilçisinin işlənməsi haqqında iddiaların heç bir elmi əsası yoxdur. Üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi haqqında da türkologiyada müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bəhsin sonunda mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin mənşəyi haqqında danışılacaqdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyası dörd üsulla ifadə olur: morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik və analitik üsullar. Bunlardan birinci üç üsul müasir

türk dillərində indi də işlənir, analitik üsul isə istifadədən çıxmış, ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklinə düşmüşdür. Analitik üsulun işlənməsi hələ qədim türk yazısı abidələrinin dilində məhdud idi; o, yalnız üçüncü şəxsin təkində işlənirdi.

1. Morfoloji üsul. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının əsas ifadə üsuludur. Mənsubiyyətin morfoloji üsulla ifadəsinin mahiyyəti budur ki, isimlərə və ya isimləşmiş (substantivləşmiş) hər hansı bir sözə şəxs və kəmiyyət bildirən xüsusi şəkilçilər – mənsubiyyət şəkilçiləri artırılır. Bunun nəticəsində həm sahib şəxs məfhumu, həm də mənsub əşya məfhumu bir sözdə ifadə edilir. Həmin söz sahib şəxsin də, mənsub əşyanın da qrammatik kəmiyyət və şəxsiyyətini təklildə özündə toplayır. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz özündə iki anlayışı – həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya anlayışını birləşdirir. Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsində sahib şəxsi bildirən sözün işlənməsi zəruri deyil, daha doğrusu, sahib şəxsi bildirən söz zahirdə olmur, mənsub əşyanı bildirən sözə bitişən mənsubiyyət şəkilçisi əşyanın mənsub olduğu şəxsi də bildirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsində aşağıdakı mənsubiyyət şəkilçilərindən istifadə edilir:

I şəxs tək: *-m, -im, -im, -um, -üm;*

II şəxs tək: *-ŋ, -iŋ, -iŋ, -uŋ, -üŋ; -ğ, -g, -iğ, -ig;*

III şəxs tək: *-i, -i, -u, -ü, -si, -si, -su, -sü;*

I şəxs cəm: *-mız, -miz, -muz, -müz, -ımız, -imiz, -umuz, -ümüz;*

II şəxs cəm: *-ŋız, -ŋiz, -ŋuz, -ŋüz; ıŋız, -iŋiz, -uŋuz, -üŋüz.*

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxsin təkində mənsubiyyət şəkilçisinin ŋ ünsürünün qalın saitli sözlərdə *ğ*, incə saitli sözlərdə *g* samitinə keçməsi müşahidə edilir; samitlərin belə keçidi şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisində müşahidə edilmir; məsələn: *Bu kağanıŋda, bu bəgləriğdə, bu*

¹ Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940, с. 136.

yerində, subıŋda adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebinə kirməçisən, büŋısız boltaçı sən (BK şm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, bu yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan».

Göytürk yazısı abidələrindən Orxon kitabelərində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsinə II şəxsin cəmindən başqa bütün şəxslərdə rast gəlmək olar (III şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji üsulla ifadəsinə qədim türk yazısı abidələrinin dilində ümumiyyətlə təsadüf edilmir); məsələn: *sabım* (KT c 2) «nitqim», *sabı* (KT c 5) «nitqi», *bodunı* (KT § 6) «xalqı», *eçüm* (KT § 1) «əmim», *yağısı* (KT § 12) «yağısı», *eliŋ* (KT § 23) «elin», *ilimiz* (KT § 22) «elimiz», *törümüz* (KT § 22) «qanunumuz», *türkimiz* (KT § 18) «türkümüz», *eçümüz* (KT § 19) «əmimiz», *apamız* (KT § 19) «əcdadımız» və s. Göytürk yazısı abidələrindən Yenisey kitabelərində mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsinin cəmi də morfoloji üsulla əmələ gəlir; məsələn: *ünüşiz* (Y 25) «səsiniz», *kanışiz* (Y 25) «xanımız», *atışiz* (Y 26) «adınız», *adaşışiz* (Y 26) «adaşınız», *esiŋiz* (Y 26) «dostunuz», *eçişiz* (Y 26) «böyük qardaşınız», *alıŋışiz* (Y 25) «igidiniz» və s.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də istər təkdə, istərsə də cəmdə mənsubiyyət şəkilçisi mənsub əşyanın təkdə olduğunu göstərir. Mənsubiyyət şəkilçisi təkdə olduqda həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya təkdə olur; məsələn: *sabım* (KT c 2) «nitqim», *eliŋ* (KT § 23) «elin», *yağısı* (KT § 12) «yağısı».

Mənsubiyyət şəkilçisi cəmdə olduqda sahib şəxs cəmdə, mənsub əşya isə yenə də təkdə olur, yəni bir əşya bir neçə şəxsə mənsub olur; məsələn: *ilimiz* (KT § 22) «elimiz», *eçümüz* (KT § 19) «əmimiz», *atışiz* (Y 26) «adınız», *ünüşüz* (Y 25) «səsiniz» və s.

Mənsub əşyanın cəmdə olduğunu göstərmək üçün qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz kökü ilə mənsubiyyət şəkilçisi arasına *-lar*, *-lər* şəkilçisi artırılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji

üsulla ifadəsində həm sahib şəxsin, həm də mənsub əşyanın cəmdə işlənməsinə (Azərbaycan dilindəki *evlərimiz*, *evləriniz* şəklində) təsadüf edilməmişdir. Bütün hallarda sahib şəxsin təkdə, mənsub əşyanın isə cəmdə işlənməsi müşahidə edilir; məsələn: *öglərim* (KT şm 9) «analarım», *əkələrim* (KT şm 9) «biblərim», *kunçuyularım* (KT şm 9) «arvadlarımız», *gəlinlərim* (Y 3) «gəlinlərim», *küdəgülərim* (Y 3) «kürəkənlərim» və s.

3. Morfoloji-sintakik üsul. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintakik üsulla ifadəsində həm sahib şəxsi ifadə edən söz, həm də mənsub əşyanı bildirən söz zahirdə olur. Sahib şəxsi bildirən söz şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edildikdə onun yiyəlik halda işlənməsi zəruridir, sahib şəxsi bildirən söz *öz* və kəntü «öz» əvəzlilikləri ilə ifadə edildikdə onlar yiyəlik halda işlənmir, sahib şəxsi bildirən söz isimlərlə ifadə edildikdə isim yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edə də, etməyə də bilər; mənsub əşyanı bildirən söz isə, sahib sözdən asılı olaraq, birinci, ikinci və üçüncü şəxslərdən birinin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində sahib şəxsi bildirən söz isimlə ifadə edilirsə, əksər hallarda yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmir, yəni qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənir (II növ təyini söz birləşməsi olur). Müasir türk dillərində sahib şəxsi bildirən söz isimlə ifadə edilirsə, əksər hallarda yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir (III növ təyini söz birləşməsi olur).

Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün I və II şəxs əvəzliliklərinin həm təkdə, həm də cəmdə ifadədə işlədilməsi lazım gəlmir, çünki mənsubiyyət şəkilçisi sahib şəxsin kimliyini də özündə təcəssüm etdirir. Lakin bu o demək deyildir ki, müasir türk dillərində sahib şəxsi bildirən söz ifadədə işlənmə bilməz; *evim* də, *mənim evim* də işlənilə bilər. Türk dillərinin xarakter xüsusiyyətlərindən biri budur ki, bu dillərdə optimal sadələşmə qanunu – qənaət prinsipi fəaliyyət göstərir. Bir halda ki, həm *evim*, həm də *mənim evim* ifadəsi eyni bir məfhumu ifadə edir, *onda mənim* sözünü işlətməyə ehtiyac qalmır: Bu qanun təkcə mənsubiyyət kateqoriyasında deyil, türk dillərinin bütün strukturunda fəaliyyət göstərir.

Türk dillərində bəzən elə məqamlar olur ki, nəinki üçüncü şəxsi bildirən, hətta birinci və ikinci şəxsləri bildirən sözlərin (əvəzliliklərin) də mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasında iştirakı zəruri sayılır. Belə vəziyyət əksər hallarda məntiqi vurğu sahib şəxsi bildirən sözün üzərinə düşdükdə baş verir. Məsələn, «Sənin sevgin mənə lazımdır» cümləsində sənin əvəzliyinin cümlədə iştirakı və məntiqi vurğunun onun üzərinə düşməsi nəticəsində cümlə belə bir məzmun ifadə edir: «Özgəsinin sevgisi mənə lazım deyil, təkcə sənin sevgin mənə lazımdır». Müasir Azərbaycan dilində müqayisə məqamında da şəxs əvəzliyinin mənsubiyyət kateqoriyasının yaranmasında iştirakı fərdi sayılır. Məsələn, «Məhz mənim əsərim kimi əsər müsabiqənin qalibi ola bilərdi» cümləsindəki *mənim* şəxs əvəzliyini atmaq olmaz, çünki onda *əsərim* sözü mənsubiyyət kateqoriyasını ifadə etsə də, cümlə əvəlki ifadəliliyini itirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də bu qanun fəaliyyət göstərir. *Tokuz oğuz məniş bodunım erti. Teşri, yer bulğakın üçün yağı boltı* (BKş 29-30). «Doqquz oğuz mənim xalqım idi. Göy, yer qarışdığı üçün yağı oldu». Birinci cümlədəki *məniş* «mənim» sözünü atmaq da olardı. Lakin müəllif öz xalqının xəyanətinin təsirini gücləndirmək üçün *məniş* əvəzliyini işlətməyi lazım bilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintaktik üsulla ifadəsi morfoloji üsulla ifadəsinə nisbətən zəif yayılmışdır, lakin abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji-sintaktik üsulla ifadəsinə kifayət qədər rast cəlmək olar: *məniş sabım* (KTc 11) «mənim nitqim», *kəntü bodunım* (KTşm 4) «öz xalqım», *məniş bodunım* (BKş 29) «mənim xalqım», *bodun sabı* (KTs 5) «xalqın sözü», *kisi oğlu* (KTş 1) «insan oğlu», *kırkız oğlu* (Süci) «qırğız oğlu» və s.

3. Sintaktik üsul. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsindən də istifadə edilir, lakin digər iki üsula nisbətən bu üsul qədim türk dillərində (eləcə də müasir türk dillərində) çox zəif inkişaf etmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirən tərəflərdən birincisi – sahib şəxsi bildirən söz formalaşır, yəni yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir, ikincisi - mənsub əşyanı bildirən söz isə heç bir şəkilçi, daha doğrusu, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Mənsubiyyət kateqoriyasının belə düzəlməsinə sintaktik üsul deyilir. Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsi haqqında E.B.Sevortyan yazır: «Mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsi məhdud çərçivədə (yalnız birinci iki şəxsdə) tətbiq edilir və yazılı ədəbi dildən daha çox şifahi – danışq dilinə xas xüsusiyyətlərdir. Sintaktik üsulla ifadədə mənsub əşya və sahib şəxs bildirən sözlər xüsusiləşmiş əlamət kəsb edir və danışqda bunlar arasındakı münasibət təyin qrupu şəklində qurulur. Belə qrupda təyinlənən söz mənsub əşyanı bildirən söz olur, həm də o, sahib şəxsi göstərmir (başqa sözlə desək, mənsubiyyət şəkilçisiz işlənir - Ə.R.). Təyinləyici kimi isə yiyəlik halda olan I yaxud II şəxs cəmdə, nadir hallarda isə təkdə olan şəxs əvəzliyi çıxış edir. Məsələn, *bizim at* ifadəsində *at* sözü mənsub əşyanı bildirir, *bizim* (*biz* şəxs əvəzliyinin yiyəlik halı) sözü isə atın cəmdə olan danışqan şəxsə mənsub olduğuna işarə edir. Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz üsulda mənsub əşya və sahib şəxsin sərbəst qeyd edildiyi rus, Qərbi Avropa və digər dillərdə gördüyümüz qrammatik mənsubiyyətin ifadə prinsipinin tətbiq edildiyini müşahidə edirik».¹

Müasir Azərbaycan dilində mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsinin iki شکli vardır:

a) sahib şəxs cəmdə, mənsub əşya təkdə olur; məsələn: *bizim ev, sizin ev.*

b) sahib şəxs də, mənsub əşya da cəmdə olur; məsələn: *bizim evlər, sizin evlər.*

Müasir Azərbaycan dilində sahib şəxsin təkdə ifadə edilməsi hadisəsi müşahidə edilir. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dili nəinki müasir Azərbaycan dilindən, hətta bütün türk dillərindən fərqlənir. Məlum olduğu kimi, bəzi türk

¹ A.В.Севортян. Категория принадлежности, ИСГТЯ, II, морфология, Москва, 1956, с. 38-39.

dillərində (məsələn, özbək dilində) mənsubiyyətin sintaktik ifadəsi üsulu zamanı sahib şəxs bildirən söz nadir hallarda təkdə olan birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik halı ilə ifadə edilir, lakin bu üsuldə sahib şəxsin üçüncü şəxsdə (isim və ya şəxs əvəzliyinin olmasının fərqi yoxdur) işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyətin sintaktik üsulla ifadəsində sahib şəxs hər üç şəxsin tək və cəmində işləyə bilər (düzdür, hələlik sahib şəxsin ikinci şəxsin təkində işlənməsi abidələrinin dilində müşahidə edilməmişdir); məsələn: *məniñ ər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *biziñ sü* (KTŞ 39) «bizim qoşun», *siziñ ər at* (Y 26) «sizin igid adınız», *Çurıñ boz at* (KTŞ 32) «Çürin boz atı». Qədim türk yazısı abidələrinin dihdə mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsi geniş yayılmışdır.

4. Analitik üsul. Mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsində kateqoriyanın düzəlməsində iştirak edən hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmir, yəni sahib şəxsi bildirən söz yiyəlik hal şəkilçisi, mənsub əşyanı bildirən söz isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir, başqa sözlə desək, vəziyyət birinci növ təyini söz birləşmələrində olduğu kimidir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrini təşkil edən sözlər arasındakı əlaqədən fərqli olaraq, mənsubiyyətin analitik ifadəsi üsulunda birinci tərəf ikinci tərəfi təyin etmir və bunların arasındakı əlaqə müasir türk dillərindəki ikinci növ təyini söz birləşmələrini təşkil edən sözlərin arasındakı əlaqə ilə eynilik təşkil edir.

Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsi hadisəsinə rast gəlmirik, bu üsul öz yerini morfoloji-sintaktik üsula vermişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyası birinci və ikinci şəxs tək və cəmdə analitik üsulla düzələ bilmir (ümumiyyətlə, mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsində əvəzliliklərin heç biri iştirak etmir; bir təsadüfdə sahib şəxsi bildirən söz birinci şəxs əvəzliyi, mənsub əşyanı bildirən söz isə feli sifətlə ifadə olunmuşdur). Abidələrini dilində mənsubiyyət kateqoriyası analitik üsulla yalnız

üçüncü şəxsin təkində ifadə edilir, həm də sahib şəxsi bildirən söz təkcə isimlə ifadə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyasının analitik üsulla ifadəsi aşağıdakı məqamlarda işlənir:

a) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında milli mənsubiyyət əlaqəsi olur: *türk bodun* (KTc 8) «türk xalqı», *oğuz bodun* (KTŞm 4) «oğuz xalqı», *çik bodun* (BKŞ 26) «çik xalqı», *tabğaç bodun* (KTc 5) «tabğaç xalqı», *kırkız bodun* (KTŞ 20) «qırğız xalqı» və s.

b) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında məkan əlaqəsi olur: *Toğu balık* (BKŞ 30) «Toğu şəhəri», *Kögmən yış* (BKŞ 27) «Kögmən meşəli dağları», *Şantun yazi* (KTc 3) «Şandun düzü», *Yincü ügüz* (KTŞ 39) «İnci çayı», *Ötükən yir* (KTc 8) «Ötükən yeri», *Tüngər tağ* (BKc 7) «Tüngər dağı», *Yılun kol* (MÇ 25) «Yılun çayı», *Açığ Altır köl* (MÇ 18) «Açıq Altır gölü» və s.

Mənsubiyyətin analitik üsulla belə ifadəsi müasir türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində yer adı bildirən bir sıra isimlərdə özünü göstərir; məsələn: *çay*, *Türkmənçay*, *Şahdağ*, *Murovdağ* və s.

c) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında zaman əlaqəsi olur: *koş yıl* (KTŞm Ş) «qoyun ili», *lül yıl* (O 12) «əjdaha ili», *it yıl* (BKc 10) «it ili», *lağzın yıl* (BKc 10) «donuz ili», *takığu yıl* (MÇ 43) «toyuq ili» və s.

ç) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında vəzifə, rütbə bildirən əlaqə olur: *kağan at* (KTŞ 20) «xaqan adı».

d) Sahib şəxslə mənsub əşyanı bildirən sözlər arasında proses, prosesin nəticəsini ifadə edən əlaqə olur: *teñri yarlı-kaduk* (BKŞ 33) «tanrı istədiyi», *mən kazğantuk* (BKŞ 33) «mən qazandığım».

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət kateqoriyası təkcə sahib şəxs və mənsub əşya münasibətlərini, anlayışını ifadə etmir. Ailə, qohumluq, ictimai münasibətlər və s. də mənsubiyyət kateqoriyası vasitəsilə ifadə edilir: *eçim* (KTŞ 17) «əməm», *kağanım* (T 15) «xaqanım», *kañım* (KTŞ 11) «atam», *oğım* (KTŞ 11) «anam», *inim*

(KTş 26) «kiçik qardaşım», *eçim* (O 4) «böyük qardaşım», *siñilim* (KTş 20) «kiçik bacım» və s.

Mənsubiyyət şəkilçiləri haqqında. Türkoloqlar arasında mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin mənşəyi haqqında yekdil rəy yoxdur. Türkoloqların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs əvəzlilərindən törəmişdir. V.V. Radlov yazırdı: «Birinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi -m (𐰽), görünür, 𐰽𐰽 (män) şəxs əvəzliyinin ixtisar edilmiş şəklidir».¹ Son zamanlar birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin şəxs əvəzlilərindən törəməsi fikrinin əleyhinə çıxanlar da vardır. Əgər birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin mənşəyi haqqında türkoloqlar arasında az-çox, fikir uyğunluğu varsa, üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkoloqların hərəsi bir fikirdədir. Bu məsələ haqqında O.Böthinqk, V.V.Radlov, Q.Ramstedt, V.Banq, V.A.Boqoroditski, M.Rəsənen, V.Kotviç, V.M.Nasilov, N.A.Baskakov və başqaları fikir söyləmişlər. Türkoloqların, demək olar ki, hamısı üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisinin -si, -si variantlarından çıxış edib onun mənşəyini araşdırır, müxtəlif fikirlər irəli sürürlər: onu gah -e cəmlilik şəkilçisi, gah -sa, -sə şərt şəkilçisi, gah -li, -li sahiblik (?) şəkilçisi ilə əlaqələndirirlər. Nədənsə heç kim bu şəkilçinin -i, -i variantına toxunmur.

Mənsubiyyət kateqoriyasının birinci və ikinci şəxslərinin təki -m və -n ünsürləri ilə əmələ gəlir. Həmin şəxslərin cəmini əmələ gətirmək üçün tək göstəricilərinin üzərinə cəmlilik bildiren -z ünsürü əlavə edilir:

I şəxs tək -m, cəm - m + z

II şəxs tək -n, cəm - n + z

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası çox qədim dövrlərdə, türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründən çox-çox əvvəllər təşəkkül tapmışdır, həm də bu kateqoriya birdən-birə bütün üç şəxsin təki və cəmi üçün eyni zamanda formalaşmamışdır. Etimal ki, əvvəlcə birinci şəxsin təki, sonra

ikinci şəxsin təki, daha sonra birinci şəxsin cəmi, bir qədər sonra ikinci şəxsin cəmi, ən axırda üçüncü şəxsin təki formalaşmışdır. Üçüncü şəxsin cəmi üçün xüsusi morfoloji əlamətin olmaması bir daha göstərir ki, üçüncü şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyası tarixin lap son dövrlərində meydana gəlmişdir.

Güman etmək olar ki, türk dillərində istər mənsubiyyət şəkilçiləri, istərsə xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzlilərindən törəmişdir. Bu proses çox qədim dövrlərdə, hətta şəxs əvəzlilərinin hələ tam formalaşmadığı dövrdə getmişdir. Bu mənada demək olar ki, türk dillərində şəxs əvəzliləri, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri təxminən eyni vaxtda yaranmışdır.

Türk dillərinin tarixdən əvvəlki dövründə ümumiyyətlə birinci şəxsi göstərmək üçün *bi*, ümumiyyətlə ikinci şəxsi göstərmək üçün *si*, ümumiyyətlə üçüncü şəxsi göstərmək üçün *i* ünsürlərindən istifadə edilmişdir. Türk dillərində *b* səsinin *m* səsi ilə əvəzlənməsi qanununa görə sonralar *bi* əvəzliyi birinci şəxsdə *mi* şəklini almışdır. Şəxs əvəzliləri, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri də bu ünsürlərdən törəmişdir. Sonralar hər üç şəxsin təkini cəmdən ayırmaq üçün təkdə *n*, birinci və ikinci şəxslərin cəmində *z* ünsürü əlavə edilmişdir. Bu proses də yuxarıda göstərilən ardıcılıqla (əvvəlcə birinci şəxs, sonra ikinci şəxs, axırda üçüncü şəxs) getmişdir. Birinci şəxsin təkində əvəzlik *min* şəklinə düşməzdən əvvəl *mi* ünsüründən artıq mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi formalaşmışdır. Sonra eyni proses ikinci şəxslə baş verir. Bundan sonra birinci və ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçiləri yaranır, ən axırda isə üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *i* ünsüründən törəyir. Bunu ayrı-ayrı şəxslər üzrə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

1. Birinci şəxs təkdə mənsubiyyət kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün *mi* (qalın saitli köklərdə *mi* variantına çevrilir) söz kökünə artırılır. Türk dillərində sadələşdirmə qanununun fəaliyyəti nəticəsində sonuncu sait düşür və təkcə *m* ünsürü qalır. Saitlə bitən isimlər üçün bu tamamilə kifayət edirdi: *apa + m > apam*. Lakin samitlə bitən isimlərdə iki samit (bir hecədə)

¹ W.Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei, Neue Folge, CIIb., 1897, c. 74.

yanaşı gəlirdi. Türk dillərinin fonetik qanunlarına əsasən iki samit yanaşı işlənmə bilmir. Buna görə də iki samit arasına (xəbərlilik kateqoriyalarından fərqlənmək üçün) qapalı sait artırılır: $el + i + m > elim$.

2. İkinci şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisi birinci şəxsin təkinə nisbətən bir qədər gec əmələ gəlmişdir. Bu zaman *si* ünsüründən artıq *sin* şəxs əvəzliyi yaranmışdı. Mənsubiyyət kateqoriyası birinci şəxsin analogiyası üzrə düzəlir. Yəni sözün kökünə ikinci şəxsi bildirən ünsür (şəxs əvəzliyi) artırılır: *kağan + sin*. Lakin bu şəkildə analogiya pozulur. İkinci şəxsdəki şəkilçi birinci şəxsə nisbətən ağır səslənir (uzun çıxır). Buna görə də onu ixtisar etmək lazım gəlirdi; ya *s*, ya da *n* samiti atılmalı idi. Ancaq *n* samiti atılsa idi, analogiya yenə pozulacaqdı, çünki *m* (birinci şəxsdə) burun samiti, *s* isə dil-diş samitidir. Buna görə də *s* samiti atılır və dil-dodaq samiti *n* burun samiti *ŋ* səsine çevrilir: *kağan + i + ŋ > kağanıŋ*.

3. Türk dillərinin ən qədim dövrlərində *z* ünsürü əvvəl cütlük, sonra cəmlik bildirmişdir. Şəxs əvəzliliklərinin cəminin yaradılması üsuluna analogiya olaraq, birinci və ikinci şəxsin cəmində mənsubiyyət kateqoriyalarında da təklərin üzərinə *z* ünsürü artırılır və iki samit yanaşı işlənməsin deyə, bir tərəfdən, *m* və *ŋ* samitləri, digər tərəfdən *z* samiti arasına sait (*i*) artırılır: *kağan + im + iz > kağanımız*, *kağan + iŋ + iz > kağanıŋız*.

4. Üçüncü şəxsdə mənsubiyyət kateqoriyası daha sonra meydana gəldiyi üçün daha asan yaranmışdır. Birinci və ikinci şəxs təkdə mənsubiyyət kateqoriyasının yaradılması üsulu analogiya üzrə mexaniki olaraq üçüncü şəxsə köçürülür, yəni söz kökünə üçüncü şəxs əvəzliyi *i* artırılmaqla üçüncü şəxs mənsubiyyət ifadə edilir: $el + i > eli$. Türk dillərinin fonetik qanunlarına əsasən iki sait yanaşı işlənmə bilmədiyini üçün saitlə bitən isimlərin kökü ilə artıq mənsubiyyət şəkilçisinə çevrilmiş üçüncü şəxsi bildirən *i* əvəzliyi arasına bitişdirici *s* samiti artırılır: *apa + s + i > apası*.

Butun bu deyilənlərdən aydın olur ki, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində bütün üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərdən törənmişdir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmə xüsusiyyətləri ilə müasir türk dillərində işlənmə xüsusiyyətləri arasında çoxlu uyğun cəhətlər olması ilə yanaşı, bəzi fərqlənən cəhətlər də vardır. Bu fərqli cəhətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Mənsubiyyət kateqoriyasının qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmə analitik üsulla ifadəsi müasir türk dillərində işlənmir. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu üsul tez-tez pozulur, mənsubiyyətin analitik ifadəsi üsulu morfoloji-sintaktik üsula keçirdi, yəni mənsub əşyanı bildirən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edirdi. Müqayisə et: 1. *Türk bəgləri, xalqı, bunu eşidin*. 2. *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu şahımın edgiti esid, katıgdi tinŋlə* (KTc 10) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». 2. *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu şahımın edgiti esid, katıgdi tinŋlə* (KTc 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə (türk bəglər, bodun - tokuz oğuz bəgləri, bodunı)».

2. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci və üçüncü şəxsin təkində mənsubiyyət anlayışı sintaktik üsulla ifadə edilə bilər: *məniŋər* (MÇ 24) «mənim döyüşçüm», *çurıŋ boz at* (KTş 32) «Çurın boz at». Mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla ifadəsi birinci və ikinci şəxslərin cəmində qədim türk yazısı abidələrinin dilində və müasir türk dillərində eynidir: *biziŋ sü* (KTş 39) «bizim qoşun», *siziŋər* (Y 26) «sizin döyüşçü».

3. Müasir türk dillərindən fərqli olaraq qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzlilikləri də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *biziŋ* (KTş 40), *bizintə* (T 40). Göytürk Yenisey kitabələrinin dilində bu xüsusiyyətə daha sıx-sıx təsadüf edilir.

4. Mənsubiyyət kateqoriyalarında müasir türk dilləri üçün adi olan söz sırası qədim türk yazısı abidələrinin dilində pozulur; məsələn: (*məniŋ*) *kaŋım kağan* (KTş 14). Müasir türk dillərinin qanunlarına görə (*məniŋ*) *kağan kaŋım* olmalı idi. Eyni sözləri çətim kağan (KTş 17) «əmim xaqan», *ögim katun* (KTşm 9) «anam xatun», *kaŋım kağan* (KTş 31) «atam xaqan» və s. haqqında demək olar.

Hal kateqoriyası. Tərixən formalaşmış qrammatik kateqoriyalardan biri də ismin hal kateqoriyasıdır. Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələri – göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili göstərir ki, hal kateqoriyası tarixin çox qədim dövrlərində təşəkkül tapmışdır, çünki 13-14 əsr bundan əvvəl qədim türk qəbilələrinin dilində hərtərəfli inkişaf etmiş hal şəkilçisi mövcud olmuşdur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin səkkiz halı olmuşdur. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, türk dillərinin ən qədim inkişaf dövründə onlardakı halların sayı indikindən çox az olmuşdur, E.V. Sevortyan türk dillərində hətta iki halın mövcud olduğunu deyir: «... türk dillərinin vəziyyətinin ən qədim mərhələsində qrammatik halların sayının daha az olduğunu düşünmək olar, məsələn, iki hal – qeyri-müəyyən və obyektiv – possessiv hallar olmuşdur, bunlardan sonuncu müəssir yiyəlik və təsirlik halların funksiyasını ifadə etmişdir».¹ Bu fikrin həqiqətə nə qədər yaxın olduğunu söyləmək çətindir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halın morfoloji əlaməti olan sözün yiyəlik hal mövqeyində, yiyəlik hahn morfoloji əlaməti olan sözün isə təsirlik hal mövqeyində işləndiyi məqamlara təsadüf edilir. Ola bilər ki, nə vaxt isə türk dillərinin ibtidai inkişaf mərhələsində yiyəlik və obyekt məfhumları bir halda təcəssüm etmiş imiş.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin bu səkkiz halı mövcuddur: adlıq (əsas) hal, yiyəlik hal, yönlük hal, istiqamət halı, təsirlik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal, alət-birgəlik halı.

Türk dillərində, adətən, ismin hallarını qrammatik və məkanı-qrammatik hallar deyərək iki qrupa ayırırlar: qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün adlıq, yiyəlik, təsirlik və alət-birgəlik halları qrammatik, yönlük, istiqamət, yerlik və çıxışlıq halları isə qrammatik-məkani hallara daxildir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən halların sayı müəssir türk dillərinin əksəriyyətində işlənən halların

¹ Э.В.Севортян. К истории падежной системы в тюркских языках. Ученые записки Военного института иностранных языков, Москва, 1948, № 6, с. 95.

sayından çoxdur. Türk dillərinin əksəriyyətində alət-birgəlik və istiqamət halları işlənmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təşəkkül prosesi keçirən çıxışlıq hal müəssir türk dillərində möhkəmlənmiş, qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik halın icra etdiyi funksiyaların bir ismini öz üzərinə götürmüşdür. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən istiqamət halının vəzifələri müəssir türk dillərində yönlük hala keçmişdir; alət-birgəlik halın funksiyası isə müəssir türk dillərində *ilə* qoşması vasitəsilə icra edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən hal şəkilçilərinin sayı və fonetik tərkibi də müəssir türk dillərindən bir qədər fərqlənir. Uzun tarixi inkişaf prosesində türk dillərində hal şəkilçilərinin sayı azalmış, şəkilçilərin mənalı təkmillənmiş fonetik tərkibləri isə xeyli sadələşmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir neçə şəkilçi eyni bir halın mənasını ifadə etməyə xidmət edərdisə, müəssir türk dillərinin əksəriyyətində fonetik uyğunlaşmanı nəzərə almasaq, hər halın özünə məxsus tək bir şəkilçisi vardır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəinki məkanı-qrammatik hallar, hətta qrammatik hallar da bir-birini əvəz edə, bir-birinin yerində işləyə bilərdi. Müəssir türk dillərində halların işlənmə yeri sabitləşmişdir; qrammatik hallardan biri digərinin yerində, vəzifəsində işləyə bilmir, qrammatik-məkani hallarının bir-birini əvəz etməsi isə nadir hallarda və yalnız dialektlərdə müşahidə edilir. Daha bir fərqi göstərmək lazımdır: qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə və bu şəkilçinin qəbul etməmiş sözlərlə işlənən hal şəkilçilərində müəyyən fərq varda, müəssir türk dillərində sözün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib-etməməsindən asılı olmayaraq hər halın bir şəkilçisi vardır.

Adlıq hal. Türkoloji ədəbiyyatda bu halı əsas hal, qeyri-müəyyən hal da adlandırırlar. Həm də çox vaxt qeyri-müəyyən hal termini ilə tək adlıq halın səlahiyyətinə daxil olan məqamları deyil, eyni zamanda şəkilçisiz qeyri-müəyyən təsirlik halda və qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən sözləri də qeyri-müəyyən hala daxil edirlər.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq halın morfoloji əlaməti, yeni hal şəkilçisi yoxdur:

bütün söz kökündən, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olan isimlər ilkin vəziyyətində, yeni sıfır şəkilçi ilə (deməli, hal şəkilçisiz) adlıq hala daxildir. Adlıq hal ismin digər hallarının yaranması üçün əsas, bünövrə təşkil edir. Adlıq halın məzmunu başqa halların məzmunu ilə müqayisədə aydınlaşır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin adlıq halı, demək olar ki, ismin bütün digər hallarının yerində, mövqeyində işləyə bilər, həmin halları əvəz edə bilər.

Azərbaycan dilçiliyində bu hal adlıq hal adlandırılır. Lakin Azərbaycan dilçiliyində də şəkilçisiz çıxış edən bütün isimlərin adlıq halda olması qəbul edilir. M.H.Hüseynzadənin fikrincə, adlıq hal cümlədə mübtədə və xəbərdən başqa ikinci dərəcəli üzvlər kimi də çıxış edir «Adlıq halda işlənən isimlər təyini sözbirlənməsinin birinci tərəfi kimi işləndiyi zaman, təyinlik məzmunu bildirdiyi üçün mübtədə vəzifəsi daşımır. Onlar özlərindən sonra gələn sözlə birlikdə cümlənin müxtəlif üzvü ola bilər; məsələn: *daş ev, qızıl saat, məktəb binası, kitab satışı* və s.»¹

Z.İ.Budaqova adlıq haldakı sözün cümlədəki funksiyası haqqında yazır: «Adlıq halda işlənən isimlər birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Bu zaman artıq o, mübtədə vəzifəsində deyil, təyin vəzifəsində olur; məsələn: *gümüş qaşığı, taxta sandıq, qızıl saat*».²

Məlum olduğu kimi, türk dillərində isimlər yalnız maddilik, daha doğrusu, əşyanın hazırlandığı maddənin, materiyamın adını bildirdikdə adlıq halda birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Digər isimlər adlıq halda birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi funksiyasında çıxış edə bilmir. Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin gətirdikləri misallardakı birinci tərəflərin əksəriyyəti (*daş, qızıl, gümüş, taxta*) əşyanın hazırlandığı maddənin, materiyamın adını bildirir. Belə isimlər, adətən, sifətlə omonimlik xasiyyəti daşıyır, dilçilik ədəbiyyatında onları çox vaxt atributiv isimlər adlandırırlar, türk dillərindən bəzilərinin qrammatika kitablarında bu tip isimlər

hətta sifət bəhsində tədqiq edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əşyanın hazırlandığı maddənin adını bildiren isimləri hind-Avropa dillərinə tərcümə etdikdə onlar isimlikdə çıxır və sifət kimi tərcümə edilir. Məsələn, yuxarıdakı misalları rus dilinə tərcümə etsək, bu mənzərəni aydın görə bilərik: *daş ev - каменный дом, qızıl saat - золотые часы, gümüş qaşığı - серебрянная ложка, taxta sandıq - деревянный сундук*. Bütün digər isimlər adlıq halda birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Belə isimlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən yalnız ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi işləyə bilər. M.H.Hüseynzadənin gətirdiyi *məktəb binası* və *kitab satışı* misallarındakı *məktəb* və *kitab* sözləri də bu tip isimlərdəndir. Lakin şəkilçisiz olmaq hələ adlıq halda işlənmək demək deyildir. Yiyəlik və təsirlik halların da şəkilçisiz variantları vardır, bunlara qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik hal deyilir. *Məktəb binası* və *kitab satışı* ikinci növ təyini söz birləşmələrindəki *məktəb* və *kitab* sözləri ismin qeyri-müəyyən yiyəlik halındadır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin adlıq halı öz şəkil xüsusiyyətlərinə və qrammatik funksiyalarına görə müasir türk dillərindəki adlıq hala uyğun gəlir, lakin abidələrin dilində adlıq halın qrammatik funksiyaları, üslubi çalarlıqlarda işlənmə xüsusiyyətləri müasir türk dillərindəkindən çox genişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, qədim türk dillərində halların funksiyaları hələ kifayət qədər diferensiallaşmamışdı, hallar tez-tez bir-birini əvəz edə bilirdi.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də adlıq halda duran isim sözdüzəldici şəkilçidən başqa heç bir şəkilçi (sözdəyişdirici şəkilçi) qəbul etmir. Abidələrinin dilində adlıq halda duran isim, əsasən, cümlənin mübtədəsi və xəbəri, əşyanın hazırlandığı maddənin adını bildirdikdə isə cümlədə təyin vəzifəsində işlənir.

Adlıq halda işlənən isim mübtədə vəzifəsində: *Kül tigin yadağın onlayu təgdi* (KTş 32) «Kül tigin piyada hücumu keçdi». *Bars bəg erti* (KTş 20) «Bars bəy idi». *Ol at anta tüşdi* (KTşm 4) «O at orada öldü». *Üç otuz balık sıdı* (T 19) «İyirmi

¹ M.Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1963, s. 75.

² *Azərbaycan dilinin qrammatikası. I, morfoloqiya*. Bakı, 1960, s. 19.

üç şəhər tabe oldu». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BKş 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Oğuzlardan casus gəldi». *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaçka yeti yegirmi sünjüsdü, Kıtayka yeti sünjüsdü, oğuzka bis sünjüsdü* (T 48-49) «İltəris xaqan bilik dostu olduğu üçün, igid olduğu üçün çinlilərlə on yeddi dəfə, kıtaylarla yeddi dəfə oğuzlarla beş dəfə döyüşdü» və s.

Adlıq halda işlənən isim xəbər vəzifəsində: *Bars bəg erti* (KTş 20) «Bars bəy idi». *Kırkız oğlu mən* (Süci) «Qırğız oğluyam». *Atım El Toğan tutuk ben* (Y 1) «Adım El Doğan tutuqam». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KTşm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi» və s.

Adlıq halda işlənən isim təyin vəzifəsində: *Yinçü ügüzük ... keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KTc 3-4) «İnci çayını ... keçərək Dəmir qarıya təki qoşun çəkdim». *Yarın-kiçə altun örgin üzə olurupan məşiləyir mən* (IB 1) «Gündüz-gecə qızıl taxtın üstündə oturub zövq alıram». ... *kümüş bodunım ...* (Y 45) «... gümüş xalqım ...» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq hal aşağıdakı halları əvəz edir, onların mövqeyində çıxış edir.

1. Adlıq hal yiyəlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu xüsusiyyəti qeyri-müəyyən yiyəlik halla qarşıdırmaq olmaz. Əgər müasir türk dillərində ikinci növ təyini söz birləşmələrində birinci tərəf kimi çıxış edən isimlərin şəkilçi qəbul etməməsi təbii haldırsa, qədim türk yazısı abidələri dilində yiyəlik hal mövqeyində çıxış edən belə isimlər türk dillərinin qrammatik qanunlarına əsasən yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etməli idi. Məsələn: *Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip təgdi, ol at anta ölti* (KTş 33) «İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum keçdi, o at onda öldü». *Üçinç Yəgin Silig bəgin kedimlig torıg at binip təgdi, ol at anta ölti* (KTş 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, o at onda öldü». Birinci cümlədə *İşbara Yamtar* adlıq haldadır, lakin yiyəlik hal funksiyasında işlənir. İkinci cümlədə eyni mövqedə yiyəlik halda duran *Yəgin Silig bəgin* ifadəsi işlənir.

İşbara Yamtar qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq halda duran sözün yiyəlik hal mövqeyində işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur.

2. Adlıq hal yönlük hal mövqeyində çıxış edir və cümlənin yer zərfliyi olur; məsələn: *Bodunıg igideyin tiyin, yırağaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtay, tatabı bodun tapa, birigerü tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi sünjüsdim* (KTş 28) «Xalqı yüksəldim deyə, şimala oğuz xalqına qarşı, şərqi kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba tabğaçlara qarşı böyük qoşunla on iki dəfə döyüşdüm». *Altı çub soğdak tapa sülədimiz* (KTş 31) «Altı hissəli soğdaklara qarşı qoşun çəkdik». *Altun yış üzə kabışalım* (T 20) «Altun meşəli dağlarının üzərinə basqın edək». *Tün yazı konayım* (KTc 6-7) «Tün düzünə qonaq». *Otuz yaşım Besbalık tapa sülədim* (BKş 28) «Otuz yaşımda Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim».

3. Adlıq hal təsirlik hal mövqeyində çıxış edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik hal mövqeyində çıxış edən adlıq halla qeyri-müəyyən (şəkilçisiz) təsirlik halı qarışdırmaq olmaz. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilini araşdırmaqla məşğul olan bəzi dilçilər şəkilçisiz təsirlik haldakı isimlə adlıq haldakı isim arasında heç bir fərq görmür və şəkilçisiz təsirlik halda işlənən sözləri adlıq halda işlənən söz kimi təqdim edirlər; məsələn: akademik A.N.Kononov hər yerdə qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən sözləri adlıq halda işlənən söz hesab edir.¹ Abidələrin dilində hal şəkilçisi qəbul etməyən belə isimlər türk dillərinin qrammatik qanunlarına görə mütləq təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməlidir. Belə ki, xüsusi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri fellər tərəfindən idarə edildikdə müasir türk dillərində müəyyən təsirlik halda işlənir, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə isimlər bu mövqedə çıxış etdikdə təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmir; məsələn: *Kem keçə çik tapa sülədim* (BKş 26) «Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim». *Yinçü ügüz keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KTc 3-4) «İnci

¹ Бах: А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Москва, 1980, с. 150-151.

çayını keçərək Dəmir qapıya təkı qoşun çəkdim». *Türk bodun ölüreyin, uruğsırataym* (KTş 10) «Türk xalqını öldürək, nəslini məhv edək». *Ak Tərməl keçə oğraklatdım* (T 25) «Ağ Tərməli keçərək düşərgə saldırdım». *Kögmən aşa kırkız yirihə təgi sülədim* (KTş 17) «Kögməni aşaraq qırğız yerinə təkı qoşun çəkdim» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində eyni tipli ifadələrdə işlənən söz bəzən təsirlik hal şəkilçisi ilə, bəzən bu şəkilçi olmadan işlənir. Müqayisə et: *Ekinti İşbara Yamtar boz atı ğ binip təgdi* (KTş 33) «Ekinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi» və *Üçinç Yəgin Silig bəgin kedimlig torı ğ at binip təgdi* (KTş 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi».

4. Adlıq hal yerlik hal mövqeyində çıxış edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində adlıq hal başqa hallara nisbətən yerlik hal mövqeyində daha çox çıxış edir; məsələn: *Üzə kök tənri, asra yağız yir kılmukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs* (KTş 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Ötükən yir olurıp arkiş-tirkiş isar, kəñ burı ğ yok, Ötükən yış olursan, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KTc 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox, Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox». *Mağı Kurğan kışlap yazma oğuzğaru sü taşıkdımız* (KTşm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi aşdıq». *Səviz yetmiş yaşım öltim* (Y 41) «Altmış səkkiz yaşımda öldüm» və s.

5. Adlıq hal çıxışlıq hal mövqeyində işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, xüsusən türk yazısı abidələrinin ən qədimi olan Yenisey kitabələrində adlıq hal tez-tez çıxışlıq hal mövqeyində işlənir; məsələn: *Künim, kadaşım, yita, adıriltım* (Y 3) «Arxadaşımdan, dostumdan, əfsus, ayrıldım». ...küdəgülərim, kız-kəlinlərim bögmədim (Y 3) «...kürəkənlərimdən, qız-gəlinlərimdən doymadım». Siz, elim, kanım bögmədim (Y 10) «Sizdən, elimdən, xanımdan doymadım».

6. Adlıq hal alət-birgəlik halı mövqeyində çıxış edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində söz adət-birgəlik halının şəkilçisini qəbul etmədən, adlıq halda cümlənin tərkibində alətlik qrammatik mənasında işlənir; məsələn: *Bodunı ğ igidəyin tiyin, yırağaru oğuz bodun tapa, ilgerü kıtañ, tatabı bodun tapa, birigərü tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi süñüşdüm* (KT ş 28) «Xalqı yüksəldim deyə, şimala oğuz xalqına qarşı böyük qoşunla on iki dəfə döyüşdüm». *Mağı Kurğan kışlap yazıña oğuzğaru sü taşıkdımız* (KT şm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi aşdıq». Hər iki cümlədə *sü* «qoşun» sözü adlıq halda işlənir, lakin «qoşunla» alət-birgəlik halı mənasını ifadə edir.

Yiyəlik halı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yiyəlik hal, bütün türk dillərində olduğu kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin düzəldilməsində iştirak edir, söz birləşməsinin birinci tərəfi olur. Yiyəlik hal iki əşya arasında mənsubiyyət və ya sahiblik anlayışı ifadə edir.

Türk dillərinin qrammatik quruluşuna aid yazılmış əsərlərdə yiyəlik hal yekcins hal kimi təsvir edilir. Azərbaycan dilində, istər tarixən, istərsə müasir qrammatik normalara görə, yiyəlik halın iki şəkli təşəkkül tapmışdır: müəyyən (hal şəkilçisi qəbul edən) və qeyri-müəyyən (hal şəkilçisi qəbul etməyən) yiyəlik hal. Digər türk dillərində də yiyəlik halın bu tipləri işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də yiyəlik halın müəyyən və qeyri-müəyyən şəkilləri mövcuddur, lakin abidələrin dilinin tədqiqatçıları yiyəlik halının belə iki şəkildə işlənməsinin fərqi varmamış və yiyəlik hal şəkilçisi olmayan, amma ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi kimi çıxış edən isimləri adlıq halda duran söz kimi qəbul etmişlər. Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış əsərlərdə yalnız son zamanlar ismin yiyəlik halının müəyyən və qeyri-müəyyən şəkillərinin olduğu göstərilir.

Hələ vaxtilə V.V.Radlov göstərmişdi ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən yiyəlik hal türk dillərinin cənub qrupunda işlənən yiyəlik hala tamamilə uyğundur.

1. M ü ə y y ə n y i y ə l i k h a l. İsim müəyyən yiyəlik halda qrammatik cəhətdən formalaşır, yəni hal şəkilçisi qəbul edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yiyəlik halı samitlə bitən sözlərdə *-iŋ, -iŋ*, saitle bitən sözlərdə *-niŋ, -niŋ* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Abidələrin dilində saitlərin dodaq ahəngi zəif olduğu üçün bu şəkilçilərin dodaq ahənginə rast gəlmək olmur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yiyəlik halda olan isim müstəqil işlənmiş, təyini söz birləşməsi təşkil etdiyi özündən sonra gələn sözlə həmin sözün hansı halda durmasından asılı olaraq, cümlənin müxtəlif üzvü olur; məsələn: *Əŋ ilki Tadıkın Çurıŋ boz atıŋ binip tēdi* (KT § 32) «Ən əvvəl Tadıkın Çurun boz atını minib hücum etdi» (vasitəsiz tamamlıq). *Üçinç Yəgin Silig bəgin kedimlik torıq at binip tēdi* (KT § 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi» (vasitəsiz tamamlıq). *Bayırkunıŋ ak adğırıŋ udlıkın sıyu urtı* (KT § 36) «Bayırkupun ağ ayğırının ayağını sındırdı» (vasitəsiz tamamlıq). *Olurıp türk bodunıŋ ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, düzəltmiş» (vasitəsiz tamamlıq). *Yəlməsin məniŋ ər anta basmış* (MÇ 24) «Avanqarlıını mənim döyüşçülərim onda basmış» (mübtədə). *Tokuz oğuz məniŋ bodunım erti* (BK § 29) «Doqquz oğuzlar mənim xalqım idi» (xəbər). *Biziŋ sü atı turuk, azukı yok erti* (KT § 39) «Bizim qoşunun atı arıq, ərzaqı yox idi» (mübtədə) və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bəzən yiyəlik hal şəkilçisində burun ŋ samiti əvəzinə adi *n* samiti işlənir; məsələn: *Üzə kök teŋri, asra yağır yir kılmtukda ekin ara kisi oğlı kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Yağm başı yorıyu kəlti* (MÇ 18) «Yağının avanqardı yürüyərək gəldi».

Bu cümlələrdə yiyəlik halda işlənən *eki* və *yağı* sözləri saitle bitdiyi üçün onlara *-niŋ* və *-niŋ* şəkilçiləri bitişməli idi. Görünür, türk dillərinin inkişafının Orxon-Yenisey dövründən əvvəl yiyəlik halı *n* samiti ilə əmələ gəlmiş və abidələrin dilində bunun qalığı qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, abidələrin dilində bir sıra hallarda ikinci şəxs mənsubiyyət

şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanarkən yiyəlik halda *-iŋ, -iŋ* şəkilçisi *-in, -in* şəkilçisinə çevrilir, yəni burun samiti ağız samitinə çevrilir; məsələn: *Antağırın üçün igidmiş kağanınŋın sabın almatın yir sayu bardıŋ* (KT c 8-9) «Belə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanın sözünü almadan yer boyu getdin». Görünür, burada dissimilyasiya hadisəsi fəaliyyət göstərir: iki burun samitinin tələffüzü çətinlik törətdiyi üçün birincinin təsiri ilə ikinci sadələşmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yiyəlik halının *-ğ, -g, -ıŋ, -ig* şəkilçisi ilə də yarandığı müşahidə edilir; məsələn: *Türk bodunıŋ atı, küsü yok bolmazun* (KT § 25) «Türk xalqının şöhrəti məhv olmasın...» *Anta ötrü türgis, karlukıŋ tabarın alıp, ebin yolıp barmıs, ebimə tüsmis* (MÇ 29) «Ona görə türkişlərin, karlukların malmı alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmışam». ... *ak adğırıŋ udlıkın sıyu urtı* (KT § 36) «Ağ ayğırın budunu sındırdı». *Türk bodunıŋ tirilip il tutsıkıŋın bunta urtım* (KT c 10) «Türk xalqının toplanıb el yaratmasını buna vurdum» və s.

Belə bir fakt maraqlıdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən yiyəlik hal qeyri-müəyyən yiyəlik hala nisbətən çox az işlənir.

2. Q e y r i – m ü ə y y ə n y i y ə l i k h a l. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən yiyəlik hal, adlıq hal kimi, heç bir şəkilçi qəbul etmir. Buna görə də qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən ismi ayrılıqda götürdükdə o, adlıq halda işlənən isimdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmişdir. Adlıq və qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isimləri fərqləndirmək üçün sonuncunu söz birləşməsində götürmək lazımdır. Qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isim ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi olur və qoşulduğu sözlə, həmin sözün ismin hansı halını qəbul etməsindən asılı olaraq, cümlənin müxtəlif üzvü kimi çıxış edir; məsələn: *Tabğaç atlıŋ süsi bir tümən artukı yeti biŋ süg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç atlı qoşununu – on yeddi minlik qoşunu birinci gün öldürdüm». *Teŋri küç bertük üçün kaŋım kağan süsi böri tēg ermis* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək

imiş». *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılmtukda ekin ara kisi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda ikisinin arasmda insan oğlu yaranmış». *Sü başı İnel kağan – Tarduş şad barzun* (T 31) «Qoşun başı İnel xaqan – Tarduş şadı getsin». *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun* (KT§ 25) «Türk xalqının şöhrəti məhv olmasın» və s.

Yönlük hal. Tədqiqatçılar qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki qohum halm – yönlük və istiqamət hallarının olduğunu göstərirlər. Abidələrin dilində yönlük hal *-a, -ə, -ya, -yə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -ña, -nə* şəkilçilərindən biri ilə düzəlir. Bunlardan *-a, -ə* həm samitlə bitən isim köklərinə, həm də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə, *-ya, -yə* yalnız istiqamət, yer, cəhət adı bildirən isimlərə, *-ğa, -gə, -ka, -kə* yalnız isim köklərinə, *-ña, -nə* isə təkcə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə birləşir. Yenisey kitabələrində *-ka, -kə* şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə də bitişir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yönlük halı hərəkətin başlandığı və bitdiyi yeri, hərəkətin yönəldiyi şəxsi, zamanı, habelə səbəb və məqsədini bildirmək üçün işlədilir:

1. Yönlük hal hərəkətin başlandığı və ya bitdiyi yeri bildirir; məsələn: *Sələñəkə təgi çərig itdi* (MÇ 16) «Selenqaya təki qoşun göndərdi». *İn Öz Inançu Besbalıka barırman* (HT 7) «İn Öz Inançu - Beşbalıka gedirəm». *Bəriyə Tabğaç bodun yağı ermis, yaraya Baz kağan tokuz oğuz bodun yağı ermis* (KT § 14) «Cənubda tabğaç xalqı yağı imiş, şimalda Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağı imiş». *Edgü ilinçə kəntü yañılтуғ* (KT § 23) «Gözəl elinə özün xəyanət etdin». *Kəlürtim ök türk bodunıñ Ötükən yirkə* (T 17) «Türk xalqını Ötükən yerinə gətirdim». *Kurığaru Təmir kapıgka təgi süləyü birmis* (KT § 9) «Dəmir qapıya təki qoşunla getmiş». *İlgərü Kadirkan yışka təgi, kiru Təmir kapıgka təgi konturmuş* (KT § 2) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarmadək, qərbə Dəmir qapıyadək yerlədirmiş» və s.

2. Yönlük hal hərəkətin yönəldiyi şəxsi bildirir; məsələn: *Tabğaç kağanka körmis* (KT § 7-8) «Tabğaç xaqanına tabe olmuş». *Tabğaç kağanka yağı bolmış* (KT § 9) «Tabğaç xaqanma yağı olmuş». *Kañım kağanka başlayu Baz kağanıñ*

balbal tikmiş (KT § 16) «Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş». *Nəñ yılıñ bodunka olurmadı* (KT § 26) «Hey şeyi olmayan xalqa (xaqan) oturdum». *Bilgə Tonyukuk – baña aydı* (T 31) «Bilgə Tonyukuk – mənə dedi». *Kimkə ilig kazğanur mən* (KT § 9) «Kimə eli qazanıram?» və s.

3. Yönlük hal hərəkətin yönəldiyi obyektini bildirir; məsələn: *Nəñ nəñ sabım ersər, beñgü taşka urtım* (KT c 11) «Hər nə sözüm vardısı, əbədi daşa vurduğum». *Bödkə köriqmə bəglər, gü yañılтmaçı siz* (KT c 11) «Taxta baxan bəylər, axı yanılasınız». *Bödkə özüm oluruñ ağır törüg tört bulıydağı bodunğa itdim* (BK T § 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalq üçün bunca ağır qanun yaratdım» və s.

4. Yönlük halda işlənən isim zaman bildirir; məsələn: *Ol ödkə kul kullıg bolmış erti* (KT § 21) «O vaxt qul qulu olmuş idi». *Bir yılda dört yolu sünüşdim* (BK § 30). «Bir ildə dörd yol döyüşdüm». *Koñ yılda yorıdım* (MÇ 9). «Qoyun ilində qoşun yürütdüm». *Kül tigin koñ yılda yiti yigirmikə uçdı* (KT şm §) «Kül tigin qoyun ili ayın on yeddisində uçdu (öldü)». *Bir yılda biş yolu sünüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş dəfə döyüşdük». *Kıl tigin yiti otuz yaşıñja karluk bodun erür barur erikli yağı boltı* (KT şm 1). «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı firavan yaşadığı halda yağı oldu». Üç yetmiş yaşımka adırıldım (Y 3). «Altmış üç yaşında ayrıldım (öldüm)» və s.

5. Yönlük halda işlənən isim səbəb və məqsəd bildirir; məsələn: *Sücig sabıñja, yımşak ağısıñja arturıp üküs, türk bodun, öltig* (KT § 6) «Şirin dilinə, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca öldün». *Nəkə təzər biz üküs tiyin, nəkə korkur biz, az tiyin* (T 38-39) «Çoxdurlar deyər nə üçün qaçıraq, azıq deyər nə üçün qorxuruq» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük halda düran söz mənasma görə ismin başqa hallarının mövqeyində də işlənir. Abidələrin dilində yönlük halda duran ismin aşağıdakı halların yerində işlənməsi müşahidə edilir:

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hal ən çox yerlik halm mövqeyində çıxış edir; məsələn: *Kül tigin yiti otuz yaşıñja karluk bodun erür birur erikli yağı boltı* (KT şm 1)

«Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı firəvan yaşadığı halda yağı oldu». *Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birle yağı boltı* (BK § 26) «İyirmi yeddi yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldu». *Otuz yaşına Beşbalık tapa sülədim* (BK § 28) «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim». *Səkkiz yegirmi yaşına altı çub soğdak tapa sülədim* (BK § 24-25) «On səkkiz yaşında altı tayfalı soğdaka qarşı qoşun çəkdim». *Bisinç ay altı otuzka süñüsdim* (MÇ 29) «Beşinci ayın iyirmi altısında döyüşdüm» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hal çıxışlıq hal məqamında işlənir; məsələn: *Kuriya kün batsıkdaki Soğd, Bərçəkər, Bukarak ulus bodunta Nəñ səñün oğul tarkan kəlti* (KT § 12) «Qərbdən günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara dövləti xalqından Nən sənün oğul tarkan kəldi». *Təñri elimkə bökmədim* (Y 3) «Müqəddəs elimdən doymadım». Kanımka, elimkə bökmədim (Y 8) «Xanımdan, elimdən doymadım». *Kuyda kunçuyumka adırıldım* (Y 8) «Evdə arvadımdan ayrıldım» və s.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük yal alət-birgəlik halı məqamında işlənir; məsələn: *Yazıña oğuz tapa sülədim* (BK § 31-32). «Yaza doğru oğuzlara qarşı qoşun çəkdim» (müqayisə et: Otuz artukı səkkiz yaşına kışın kışın kışın tapa sülədim (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşında qışda kışaylara qarşı qoşun çəkdim»). ...*tabğaçka bunça süñüsip alpın, ərdəmin üçün kü bunça tutdı* (KT 12) «... çinlilərlə bu qədər döyüşüb igid olduğu üçün, cəsur olduğu üçün şöhrəti çox yüksəldi». *Mağı Kurğan kışlap yazıña oğuzğaru sü taşıkdımız* (KT şm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yaza doğru oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik». *Bir otuz yaşına Çaçə səñünkə süñüsdimiz* (KT § 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünlə döyüşdük» və s.

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yönlük hal xalis qrammatik halların mövqeyində də işlənir. Abidələrin dilində yönlük halın təsirlik hal mövqeyində işlənməsinə tez-tez təsadüf edilir; məsələn: *Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katğlan* (Süci) «Oğlanım, igidlikdə müəllimimcə ol, xan tap, möhkəmlən». *Örünə tütük ər ərdəmi üçün elimə tapdım* (Y 46)

«Örünə tütük çox igid olduğu üçün elimi tapdım». *Tokız yaşda Toğlıq kanka tapdım* (Y 54) «Doqquz yaşda Toğlıq xanı tapdım» və s.

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda yönlük halın yiyelik hal mövqeyində də işlənməsinə təsadüf edilir; məsələn: *Təñri elimkə elçisi ertim* (Y1) «Müqəddəs elimin elçisi idim».

İstiqamət halı. Bu hal yönlük halm, bir növ, şəkilçisinə görə inkişaf etmiş formasıdır. İstiqamət halı qədim türk yazısı abidələrinin dilində yalnız hərəkətin istiqamətini bildirir və hərəkət mənası ifadə edən fellər tərəfindən idarə edilir. Hal və vəziyyət bildiren fellərin istiqamət halında işlənen isimləri idarə etməsi abidələrin dilində müşahidə edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin istiqamət halı *-ğaru, -gərü* (isim kökündən sonra işlədilir), *-ñaru, -ñərü* (mənsubiyyət şəkilçisindən sonra artırılır), *-ñar* (yalnız əvəzlilərə artırılır), *-ru, -rü və -ra, -rə* şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir. Türkoloqların böyük əksəriyyəti bu fikirdədirlər ki, *-ğaru, -gərü* şəkilçisi ismin yönlük halının *-ğa, -gə* şəkilçisi ilə istiqamət halının *-ru, -rü* şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Onda belə bir məsələ qaranlıq qahr: *-ru, -rü* şəkilçisi təklikdə istiqamət hahnın mənasını ifadə edə bilirdisə, onda elə həmin mənanı ifadə etmək üçün onun yönlük halın *-ğa, -gə* şəkilçisi ilə birləşməsinə nə ehtiyac vardı? Ümumiyyətlə, bu ehtimal dilin daxili inkişaf qanunlarının məntiqinə ziddir: dil həmişə sadələşməyə doğru inkişaf edir. Dildə müəyyən bir mənanı (qrammatik mənanı) ifadə etmək üçün qrammatik vasitə varsa, dil heç vaxt həmin qrammatik mənanı ifadə etmək üçün əvvəlki qrammatik vasitəni onun üzərinə başqa bir qrammatik mənə ifadə edən qrammatik vasitə artırmaqla mürəkkəbləşdirməz. Dil belə mənasız mürəkkəbləşməyə heç vaxt yol vermir. Dil mürəkkəbləşməyə o vaxt yol verə bilər ki, mürəkkəbləşmə qrammatik mənanı dəqiqləşdirməyə xidmət etsin. Nəzərdən keçirilən təsadüfdə heç bir dəqiqləşdirmə yoxdur; *-ru, -rü* şəkilçisi də, *-ğaru, -gərü* şəkilçisi də istiqamət mənası ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, *-ru, -rū və -ra, -rə* şəkilçiləri daşlaşmış şəkildə müasir Azərbaycan dilində mühafizə edilmişdir. Bunlardan birinci şəkilçi sözə istiqamət, ikinci şəkilçi məkan anlayışı verir. Məsələn, *bəri = bə + ri* sözünü götürək. Ehtimal ki, ikinci şəkilçi qədim türk yazısı abidələri dövründən əvvəl (çünki Orxon-Yenisey kitabələrində bu söz artıq *bəri* şəklində təşəkkül tapmışdır) bu söz *ben (mən) + rū* (istiqamət hal şəkilçi) kimi olmuş və «mənə tərəf» anlayışı ifadə etmişdir. «Mənə tərəf» anlayışı isə «bəri» anlayışına ekvivalentdir. *Geri* sözü haqqında da bunları demək olar. İçrə sözü *iç + rə* (güman edilən yerlik hal şəkilçisi) hissələrindən ibarətdir. *-ra* şəkilçisi daşlaşmış şəkildə zaman və məkan bildirən sözlərdə qalmışdır; məsələn: *sonra* sözü *son + ra* (güman edilən yerlik hal şəkilçisi), *ara* sözü *a + ra* (güman edilən yerlik hal şəkilçisi) hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Hələ türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə *-ra, -rə* sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilmişdi. Bu şəkilçi vasitəsilə yer anlayışı bildirən isimlərdən zərf düzəlirdi; məsələn: *tış/taş – tışra/taşra* «bayır», *iç – içrə, öñ – öñrə, as – asra* «aşağıda». Buna görə də türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey inkişafı dövrü üçün bu şəkilçini yerlik hal şəkilçisi (lokativ hal şəkilçi) hesab etmək olmaz.

Müasir Azərbaycan dilində *-ğaru, -gərü* şəkilçisinin daşlaşmış şəkildə müxtəlif variantlarına rast gəlmək olar; məsələn: *irəli < ilerü, yuxarı < yukğaru, dışarı < dışğaru < tışğaru*. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində: *añarı*. Bu tipli sözlər artıq müasir Azərbaycan dilində zərf hesab edilir.

İstiqamət halı şəkilçisinin tək-cə əvəzlilərə bitişən variantı olan *-ñar* şəkilçisi, şübhəsiz ki, *-ñaru* şəkilçisinin sonuncu saiti düşmüş variantıdır; məsələn: *Añar adınçığ bark yaraturtım* (KT c 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım». *Añar yatıp bir atlığ barmıs* (T 24) «Orada yatıb bir atlı getmiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğaru, -gərü* şəkilçisi, bir növ, ikili xasiyyət daşıyır. Bu şəkilçi istiqamət anlayışı yaratmaqla yanaşı, yeni söz yaratmağa da xidmət edir. Abidələrin dilində bütün coğrafi cəhətlərin adları bu şəkilçinin

yaratdığı sözlərlə ifadə edilir: *ilgərü* (KT c 2) «şərq», *birigərü* (KT c 2) «cənub», *kurığaru* (KT c 2) «qərb», *yırağaru* (KT c 2) «şimal», *kün ortusıñaru* (KT c 2) «cənub», *tün ortusıñaru* (KT c 2) «şimal».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində istiqamət halı hərəkətin yönəldiyi istiqaməti bildirir; məsələn: *Ol yergərü barsar, türk bodun, öltəçisən* (KT c 8) «O yerlərə getsən, türk xalqı, öləsisən». *Mağı Kurğan kışlap yazıtıña oğuzğaru sü taşıkdıımız* (KT şm 8) «Mağı Kurqanda qışlayıb yazada oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik». *Tabğaçğaru Kunı səñünig idmis, kıtayğaru Toñra Səmig idmis* (T 9) «Tabğaç Kuni sənüni göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş». *Öñrə türk kağanğaru süləlim, - timiş* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Apa tarkanğaru içrə sab idmiş* (T 34) «Apa tarkana gizli xəbər göndərmiş». ... *yeriñərü, subıñaru kontı* (BK ş 40) «... yerinə, suyuna qondu». *Ben ebğərü tüsəyin* (T 30) «Mən evə qayıdım» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğaru, -gərü* və *-ñaru, -ñərü* şəkilçiləri ilə yanaşı *-ru, -rū* şəkilçisi də istiqamət halını əmələ gətirir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ağığ bilig anta öyür crmis* (KTc 5) «Yaxında yerləşdikdən sonra pis əməlləri orada öyrənirmiş». *Kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunığ tigrü igitim* (KTş 29) «Bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı həyata yüksəltdim». ... *ebrü kəlirtim* (BKş 25) «... evə gəlirdim». *Basmıl yağıdıp cbimrü bardı* (MÇ 29) «Basmillar yağı olub evimə doğru getdilər».

Təsirlik hal. Yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki şəkildə işlənir: a) hal şəkilçisi qəbul etmiş şəkli (müəyyən təsirlik hal) və b) hal şəkilçisi qəbul etməmiş şəkli (qeyri-müəyyən təsirlik hal). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, təsirlik halın bu xüsusiyyəti qədim türk yazısı abidələrinin dilini araşdıran mütəxəssislərin diqqətini, demək olar ki, cəzb etməmişdir.

1. Q e y r i – m ü ə y y ə n t ə s i r l i k h a l . Təsirlik halın qeyri-müəyyən şəkli hal şəkilçisini qəbul etmir, şəkilcə

(fonetik tərkibcə) adlıq halda işlənən isimlərlə eyniyyət təşkil edir. Buna görə də qədim türk yazısı abidələri dilinin tədqiqatçılarının böyük əksəriyyəti qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimləri adlıq (və ya əsas) halda olan isimlər kimi qəbul edir. Qədim türk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərdə təsirlik halın şəkilçisiz formasının abidələrdə işləndiyi göstərilir. Hətta V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov və Q.Aydarovun son əsərlərində bu formanın abidələrin dilində varlığı haqqında heç bir söz deyilmir, müəlliflərin üçü də abidələrin mətnlərində təsirlik halın təkə şəkilçili şəklinin işləndiyini göstərir. Abidələrin dilinin tədqiqinə həsr edilən son əsərlərdən birində – özlüyündə çox yaxşı bir əsər olan A.N.Kononovun «VII-IX yüzilliklərdə türk run abidələri dilinin qrammatikası» adlı əsərində də təsirlik halın yalnız şəkilçili şəkillərindən danışılır, şəkilçi qəbul etməyən təsirlik halda olan isimlər əsas halda olan sözlər kimi təqdim edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, müasir türk dillərində olduğu kimi, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isimlər ya təsirli fellə idarə olunmuş xəbərin, ya da fel mənşəli hər hansı bir cümlə üzvünün yanında işlənir və həmin üzv tərəfindən idarə edilir. Şəkilçisiz (qeyri-müəyyən) təsirlik halda işlənən isim cümlənin vaitəsiz tamamlığı olur; məsələn: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «İraq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir». *Yinçü ügüz kecə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdim». *Kögmən aşə kırkız yiriñə təgi sülədimiz* (KT § 17) «Kögməni aşaraq qırğızların yerinə tək qoşun çəkdik» ... *ança erig yertə beñgü taş tokıtdım, bitidim* (KT c 13) «... belə səfalı yerdə ədəbi daş qoydurdum, yazdım» və s.

Türk dillərinin qanununa əsasən şəkilçisiz təsirlik halda işlənən isim mütləq bilavasitə fel mənşəli sözün yanında işlənməlidir. Şəkilçisiz təsirlik halda işlənən isim fel mənşəli sözdən uzaqlaşdıqda mütləq təsirlik halının şəkilçisini qəbul etməlidir. Müqayisə et: *Mən mağazadan kitab aldım – Mən kitabı mağazadan aldım*. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin

dilində bu qanun pozulur; məsələn: *Bars bəg erti, kağan at bunta biz birtimiz* (KT § 20) «Bars bəy idi, xaqan adı burada biz verdik». Qeyd etmək lazımdır ki, belə pozulma hallarına qədim türk qəbilələrinin, daha doğrusu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində az təsadüf edilir.

2. M ü ə y y ə n t ə s i r l i k h a l. Müəyyən təsirlik hal dedikdə təsirlik halın hal şəkilçisi qəbul etmiş şəkli nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin təsirlik hali aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

a) -ğ, -g, -iğ, -ig şəkilçisi. Bu şəkilçi bilavasitə isimlərin kökünə bitişir; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermis* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». *İlgərü Kadirkan yışığ aşə bodumıg ança konturtumuz* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik». *İllig ilsirətdimiz, kağanlıgıg kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlıgıg yüküntürtümüz* (KT § 18) «Ellini elsiz qoyduq, xaqanlığı xaqansız qoyduq, dizini çökdürdük, başını söcdə etdirdik». *Süñüg batımı kapıg söküpən, Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodumıg uda basdım* (BK § 26-27) «Süngü batımı qarı dağıdıb, Kögmən meşəli dağlarını başıyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım» və s.

b) -ni, -ni şəkilçisi. Bu şəkilçi təkə əvəzlilərə artırılır; məsələn: *Kaç nəñ ersər, ol bizni ölürtəçi kük* (T 20-21) «Hər necə olsa, o bizi... öldürəcək». *Türk bəglər, bodun, bunu eşidin* (KT c 10) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KT § 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış» və s.

c) -l, -i şəkilçisi. Bu şəkilçi də əvəzlilərə artırılır; məsələn: *Ol iki kisi bar ərsər, sini – tabğacığ ölürtəçi, -türmən, öñrə kutañıg ölürtəçi, -tirmən, bini – oğuzıq ölürtəçi ök, -tirmən* (T 10-11) «Nə qədər ki, o iki kişi var, səni – tabğacı öldürəsidir, -deyirəm, şərqdə kıtayı öldürəsidir, -deyirəm, məni – oğuzu da öldürəsidir, -deyirəm».

ç) -n, -in, -in şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərə birləşdirilir; məsələn: *Yilkısın, barımın, kızın, kuduzın kəlürtim* (MÇ 15) «İlxısını, varımı, qızını, arvadını gətirdim».

Kəlimə bəglərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmiş erti (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, bir yerə yığıb azacıq xalq qaçmışdı». *Məniş sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümü sındırmadı». *Kağanın ança ölürtimiz* (KT § 38) «Xaqanını orada öldürdük». *Kül tigin az yağızın binip təgdi* (KT şm 7-8) «Kül tigin az qonur atını minib hücum etdi». *Ebin, barkın anta bozdım* (BK § 37) «Evini, sarayım onda dağıtdım».

Təsirlik halı şəkilçilərindən *-ğ, -g, -iğ, -ig və -n, -m, -in* haqqında, bunların mənşəyi haqqında türkoloji ədəbiyyatda çoxlu və müxtəlif fikirlər vardır. *-n, -m, -in* şəkilçilərinin zahirən mənsubiyyət şəkilçisinə oxşamasından çıxış edərək bəzi türkoloqlar həmin şəkilçinin mənsubiyyət şəkilçisindən törədiyini güman edirlər. İ.A.Batmanov *-ig, -iğ* şəkilçisinin alınma, A.N.Kononov isə türk və monqol dilləri üçün müştərək, ümumi olduğunu söyləyir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halı əmələ gətirən *-m, -in* şəkilçisi müasir Azərbaycan danışiq dilində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi kimi işlənir, lakin ədəbi dil üçün normal sayılmır. Azərbaycan danışiq dilində üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri tələffüz edərkən, ağırlıq aradan qaldırılsın deyə, sonuncu sait səs (faktik olaraq, təsirlik hal şəkilçisi) düşür və söz *n* samiti ilə bitir (*n* samiti üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi *-i, -j, -si, -si* və təsirlik hal şəkilçisi *-i, -j* saitləri arasına artırılmış samitdir); məsələn: *Akifin kitabını aldım; Qoşununu basdıq, elini aldıq* cümlələri *Akifin kitabın aldın; Qoşunun basdıq, elin aldıq* kimi tələffüz edilir. Bu cümlələrdən ikincilərdəki *kitabın, qoşunun, elin* sözləri əvvəlki cümlələrdəki eyni sözlər kimi ismin təsirlik halında işlənmişdir. Bu vəziyyət müasir Azərbaycan dilinin fonetika əsasən qanunauyğun fonetik hadisə sayılır.

Eyni vəziyyətə qədim türk yazısı abidələrinin dilində də rast gəlinir. Məlum olduğu kimi, V-VIII yüzilliklərdə qədim türk dillərinin qrammatika kitabları yazılmamışdı. Güman ki, katiblər sözləri, ifadələri eşitdikləri və ya tələffüz etdikləri kimi yazıya almışlar. Buna görə də bu gün yalnız şifahi dil üçün

qanun ola bilən bir fonetik hadisə 12-13 əsr bundan əvvəl yazılı (ədəbi) dil üçün də normal sayıla bilərdi. Moyun çor abidəsinin on beşinci sətrindən götürülmüş aşağıdakı cümləni eynilə tərcümə edək:

Yilkısın, barımın, kızın, kuduzın kəlürtim.

İlxısın, varım, qızın, arvadın gətirdim.

Göründüyü kimi, qədim türk və Azərbaycan dillərindəki uyğun sözlərin morfoloji əlamətləri eynidir. Deməli, müasir Azərbaycan dilində şifahi nitqdə sonuncu sait düşə bildiyi kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də düşmüşdür: *yilkısın – yilkısını, barımın – barımını, kızın – kızını, kuduzın – kuduzunu* deməkdir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *-m, -in* təsirlik hal şəkilçisi *-mı, -ini* şəkilçilərinin ixtisar edilmiş variantıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik hal yiyəlik hal mövqeyində çıxış edir. Bu da özünü iki şəkildə göstərir:

a) Təsirlik halda duran işarə əvəzliyi yiyəlik hal mövqeyində işlənir; məsələn: *Besbalık anı üçün ozdı* (BK § 28) «Beşbalık onun üçün xilas oldu». *Anı üçür. ilig ança tutmuş* (KT § 3) «Onun üçün eli eləcə yaratmış». *Örün bəgig. Kara Bulukıg anı olurmuş kırkız tapa ər idmiş* (MÇ 22) «Örün bəyi, Qara Buluku onun oturduğu qırğızlara tərəf döyüşçü göndərmiş».

b) *-iğ, -ig* təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz yiyəlik hal mövqeyində çıxış edərək sonra gələnlə üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodunıg atı, küsi yok bolmazun ...* (KT § 25) «Türk xalqının adı, küyü (şöhrəti) məhv olmasın...»

Yerlik hal. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik və çıxışlıq halların mənalı hələ diferensiallaşmamışdır. Buna görə də həmin hallar bir morfoloji göstərici ilə ifadə edilir. Görünür, türk dilləri inkişafının Orxon-Yənisey abidələrindən əvvəlki dövründə həm yerlik, həm də çıxışlıq hallar eyni şəkilçi ilə düzəlmişdir. Lakin türk dilləri inkişaf etdikcə əvvəlki şəkilçi (yerlik və çıxışlıq halların şərikli şəkilçisi) təkcə yerlik hal anlayışı ifadə etməyə xidmət etmiş, çıxışlıq hal üçün isə yemi

şəkilçi yaranmışdır. Artıq Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin yazıldığı dövrdə türk dillərində çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi olmuşdur. Buna baxmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin bəzi tədqiqatçıları göstərir ki, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrinin dilində «bütün təsadüflərdə lokativ və ablativ anlayışın şəkilçi fərqləndirinişi yoxdur».¹

Hətta qədim türk yazısı abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı V.V.Radlov da belə hesab edirdi ki, çıxışlıq hal xüsusi bir forma kimi, əsasən, Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən sonrakı dövrdə yaranmışdır. Hələ qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənən sözlərin mövcudluğu belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bu halın daha sonralar yarandığı haqdakı mülahizələr həqiqətə uyğun deyildir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hal *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçiləri ilə əmələ gəlir; *-ta, -tə* şəkilçisi təkcə sonor samitlərdən sonra işlənir; məsələn: *Süñüg batımı kapiğ söküpən, Kögmən yışığ toğa yorıp, kırkız bodumğ uda basdımız* (KT § 35) «Süngü batımı qarı dağıdıb, Kögmən meşəli dağlarını başıyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Tamağ Iduk başda süñüşdimiz* (KT şm 1) «Müqəddəs Tamağ zirvəsində döyüşdük». *Törtinç Çuş başıta süñüşdimiz* (KT şm 6) «Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük». *İrlüntə, Talakımında yetdim* (MÇ 32) «İrlündə, Talakımın yanında yetdim». *Ebimin Ərsəgündə, Yula költə kotım, anta irtim* (MÇ 30) «Evimi Ərsəgündə, Yula gölü sahilində qoydum, orada idim». *Örpəndə süñüşdim, süsin sançdım* (BK § 26) «Örpəndə döyüşdüm, qoşununu qılıncdan keçirdim». *Bolçuda süñüşdim* (BK § 28) «Bolçuda döyüşdüm». *Toğu balıkda süñüşdim* (BK § 30) «Toğu bahkda döyüşdüm» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halın mənası da yerlik halın morfoloji göstəricisi ilə ifadə edilir. Buna görə də abidələrin mətnlərində *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçiləri yerlik halla paralel olaraq, çıxışlıq hal da düzəldir; məsələn: *Təñri təg*

təñridə bolmuş türk bilgə kağan bu öäkə olurtım (KT c 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Anta kisrə Yir Bayırku Uluğ İrkin yağı boltı* (KT § 34) «Ondan sonra Yer Bayırkulu Ulu İrkin yağı oldu». *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım, katığdı sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *Kırkız kağanında tarduş İnançu Çor kəlti* (KT şm 13) «Qırğız xaqanından tarduş İnançu Çor gəldi». *Kuyda kunçuyum, sizdə, oğlum, yita, sizimə, yita, bökmədim, adırıtım* (Y 3) «Evdə arvadım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, əfsus, doymadım, ayrıldım». *Kuriya kiin batsıkdaki Soğd, Berçəkər, Bukarak ulus bodunta Nəñ səñün, oğul tarkan kəlti* (KT şm 12) «Qərbdə günbatandakı Soğd, Berçəkər, Buxara dövləti xalqından Nən sənün, oğul tarkan gəldi» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik hal təkcə çıxışlıq halın mövqeyində deyil, habelə digər halların mövqeyində də işlənir.

1. Yerlik hal yiyəlik halın yerində işlənir: *İçrə aşız, taşra tonsız, yabız, yablak bodunta üzə olurtım* (KT § 26) «İçə aşız, üstü donsuz, pis, yazıq xalqın üstündə oturdum».

2. Yerlik hal yönlük halın yerində işlənir: *Yarakında, yalmasınta yüz artuqi okun urtı* (KT § 33) «Yarağına, zirchinə yüzdən artıq ox dəymişdi». *Kadırkan yışda kon...* (BK § 39) «Kadırkan meşəli dağlarına yerləşdirdim». *Altun əlig keşig belimə bantım* (Y 3) «Əlli qızilli kəməri belimə bağladım». *Öñrə Kitayda, bəriyə Tabğaçada, kuriya Kurdanta, yıraya Oğuzta iki-üç biñ sümiz, költəçimiz* (T 14) «Şərqə Kitaya, cənuba Tabğaça, qərbə Kurdana, şimala Oğuzta iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Türk bodumğ tirilip il tutsıñın bunta urtım* (KT c 10) «Türk xalqının toplanıb el yaratmasını buna vurdum» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin yerlik halında işlənən söz cümlədə tamamlıq və zərflik vəzifələrini icra edir.

1. Yerlik halda işlənən söz tamamlıq vəzifəsində:

a) Hərəkətin tətbiq edildiyi obyektı bildirir: *Yarakında, yalmasınta yüz artuqi okun urtı* (KT § 33) «Yarağına, zirchinə

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.29.

yüzdən artıq ox dəymişdi». *Oğlı ögintə, kañınta öbkələpən, təzipən barmış* (IB 89-90) «Oğlu anasından, atasından küsüb qaçıb getmiş».

b) Hərəkətin başlandığı, uzaqlaşdığı obyektini bildirir: *Üzə teñri kan lüi yılda yetinç ay küçlig alp kağanımda adırladu bardıñız* (O 12) «Üstdə tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü igid xaqanımdan ayrılaraq getdiniz» *Mən ... tabğaç kağanta bədizçi kəlürtim* (KT c 11) «Mən ... tabğaç xaqanından naxışçı gətirdim». *Türk bodun ... tabğaçda adırılı* (T 2) «Türk xalqı ... tabğaçdan ayrıldı». ... *ölümtə ozmış* (IB 75) «... ölümdən qurtulmuş».

c) Müqayisə obyektini bildirir: *Bizintə eki uçı sıñarça artuk erti* (T 40) «Bizdən iki cinahı yarıbayarı artıq idi».

2. Yerlik hal cümlədə yer, zaman, səbəb, tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir.

a) Yer zərfliyi olub hərəkətin baş verdiyi məkanı bildirir: *Kara költə süñüşdimiz* (KT şm 2) «Qara göldə döyüşdük». *Altun yışda olurtımız* (T 32) «Altun meşəli dağlarında oturduq». *Yarış yazıda tiriləlim, - timis* (T 33) «Yarış yazıda (düzündə) toplaşaq, - demiş».

b) Yer zərfliyi olub hərəkətin başlandığı məkanı bildirir: *Kırkıza yantımız* (T 29) «Qırğızdan qayıtdıq». *Türgis kağanta körüg kəlti* (T 29) «Türgiş xaqanından casus gəldi». *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (KT şm 12) «Tibet xaqanından Bölön gəldi». *Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti* (KT şm 12) «Tabğaç xaqanından İsyi likən gəldi». *Kırkıza kağanta tarduş İnançu çor kəlti* (KT şm 13) «Qırğız xaqanından tarduş İnançu çor gəldi».

c) Zaman zərfliyi olur: *Ol küntə təgdi türk bodun Təmir kapiğka* (T 46) «Həmin gün türk xalqı Dəmir qapıya çatdı». *Kañım kağan uçdukdə inim Kül tigin yiti yaşda kaldı* (KT ş 30) «Atam xaqan vəfat edəndə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşında qaldı». *On yaşda Umay təg ögim katun kutuñja inim Kül tigin ər at bultı* (KT ş 30-31) «On yaşında Umay kimi anam xatunun bəxtinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı tapdı» və s.

ç) Səbəb zərfliyi olur: *Yana teñri kutınta üçinç yılda kop əsən tükəl körüşmiş* (IB 21-22) «Yenə tanrı nəzərində üçüncü ildə hər şey salamat bütöv görüşmüş».

e) Tərz-i-hərəkət zərfliyi olub hərəkətin tərzini, vasitəsini, alətini bildirir: *İngək költügin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnək və yük heyvanları ilə Toğla çayı ilə (vasitəsilə) oğuzlar gəldi».

Çıxışlıq hal. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində yerlik halın çıxışlıq hal anlayışını da ifadə etməsindən çıxış edərək türkoloqların bir qismi iddia edir ki, türk dillərində çıxışlıq hal Orxon-Yenisey yazısı abidələrindən sonrakı dövrlərdə formalaşmağa başlamışdır, həmin vaxta qədər isə türk dillərində, hətta Orxon-Yenisey yazısı abidələrində çıxışlıq halın morfoloji göstəricisi (şəkilçisi) olmamışdır. V.V.Radlovun çıxışlıq halın «Orxon-Yenisey abidələrindən sonrakı dövrdə» meydana gəlməsi haqqındakı fikri bütün türkoloqlar üçün çıxış nöqtəsi olmuşdur. Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri ilə səthi tanışlıq nəticəsində nəinki müasir türk dillərinin, habelə qədim türk dillərinin, hətta göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin tədqiqatçıları belə bir ideyanı müdafiə etmişlər ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində çıxışlıq halı olmamış və onun funksiyasını həmişə yerlik hal ifadə etmişdir. Bu halın yaranma tarixi haqqında N.K.Dmitriyev yazır: «Tarixən ən cavan, ehtimal ki, çıxışlıq haldır. O, VIII əsr Orxon abidələrində hələ yox idi və onun funksiyasını yerlik hal yerinə yetirirdi. Bu hal sonralar – klassik uyğur ədəbiyyatı dövründə meydana çıxmışdır».¹ «... çıxışlıq hal bir sıra türk dillərində olmamışdır; məsələn: Orxon dilində o olmamışdır və onun funksiyasını yerlik hal yerinə yetirmişdir».² Elə tədqiqatçılar da vardır ki, onlar Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bircə sözdə çıxışlıq hal şəkilçisinin işləndiyini söyləyirlər. Məsələn, V.M.Nasilov yazır: «Abidələrdə (Orxon-Yenisey – Ə.R.) çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan* ilə işlənmiş bircə söz vardır: *kandan* - haradan».³ Lakin elə oradaca Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin

¹ Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М., -Л., 1948, с. 61.

² Yenə orada, s. 63.

³ В. М. Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва, 1960, с. 29.

dilində lokativ və ablativ anlayışları fərqləndirən şəkilçilərin olmadığı haqda V.M.Nasilovun fikrinə rast gəlirik.¹ Lakin elə həmin dövrdə bu fikrin əleyhinə çıxan, hələ Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə də türk dillərində çıxışlıq halın və onun morfoloji göstəricisinin (-*tan* şəkilçisinin) mövcud olduğunu deyənlər var idi. «Çıxışlıq halın yaranması haqqında elmdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş belə bir fikir vardır ki, bu hal başqalarından sonra meydana gəlmişdir, belə ki, türk dillərinin ən qədim abidələrində – Yenisey-Orxon kitabələrində çıxışlıq hala guya rast gəlinmir. Əgər tək-cə yazılı mənbələrə əsaslanaraq, yenə də göstərilən fikir, çətin ki, qanunidir. Düzdür, çıxışlıq hal türk dillərinin abidələrində kütləvi şəkildə qədim uyğur dilində (-*din/-tin* şəkilçisi ilə) ilk dəfə meydana çıxır. Burada onunla yanaşı yerlik hal da hələ bir müddət çıxışlıq hal mövqeyində işlənir. Lakin, məlum olduğu kimi, qrammatik formaların yaranmasının xronoloji çərçivəsini müəyyən etmək üçün tək-cə lazımı mənbələr kifayət deyildir. Ola bilər ki, Orxon-Yenisey kitabələri tərtib edilən dövrdə çıxışlıq hal hələ yazısı olmayan digər türk dillərində artıq geniş surətdə işlədilmişdir. Buna görə də elmdə bu haqda möhkəm məlumat yoxdur. Yenisey-Orxon kitabələrinə gəlincə, çıxışlıq hal burada kütləvi surətdə işlənir. Kitabələrdə çıxışlıq halın funksiyasını, bir qayda olaraq, yerlik hal yerinə yetirir. Lakin çıxışlıq halın forması abidələrdə artıq vardır. Onun abidələrdə işlənməsi nə qədər az olsa da, çıxışlıq halın xüsusi bir forma kimi meydana gəlməsi vaxtı haqqmdakı yuxarıda göstərilən fikri təkzib etmək üçün kifayətdir. Deyilənləri təsdiq etmək üçün aşağıdakı nümunələrə müraciət etmək olar. *Yaralılıq kandan* (Radlovun *kandin*)» *kəlip yağa eldi?* (kursiv mənimdir – E.S.) – Silahlı (adamlar) haradan gəldi və səni yaydı? *Sünjüqlük kandan* (*kandin*) (Radlovda – *kandm*. Kursiv mənimdir – E.S.) *kəlipək sürə eldi?* – Sünjülülər haradan gəldilər və səni apardılar».²

¹ *Yenə orada*.

² Э.В.Севортян. Категория надежда. ИСГТЯ, II, морфология. Москва, 1956, с.55-56.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərinin geniş təhlili göstərir ki, abidələrin mətnlərində bəzi tədqiqatçıların (məsələn: E.V.Sevortyan və V.M.Nasilov) göstərdikləri kimi, bir söz (*kantan* «haradan») yox, bir neçə söz çıxışlıq hal şəkilçisi ilə işlənir. Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində hətta istər müasir türk dilləri, istərsə qədim türk yazısı abidələri üçün qanuni sayılmayan çıxışlıq hal şəkilçisinin ikiqat işləndiyi sözlərə də təsadüf edilir; məsələn: *oğuzdantan* (T 8) = *oğuz + dan + tan* «oğuzdan», *taşdantan* (MÇ 28) = *taş + dan + tan* «bayırdan».

Son zamanlar türkoloqlar qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halın morfoloji əlaməti olan -*dan*, -*tan* şəkilçisinin mövcudluğunu qəbul edirlər, hətta A.N.Kononov bu şəkilçinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənməsindən ətraflı danışır və şəkilçinin mənşəyini araşdırmağa səy edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq hal -*dan*, -*dən*, -*din*, -*din*; -*tan*, -*tən*, -*tin*, -*tin* şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Şəkilçinin «t» variantı sonor samitlə bitən sözlərə, «d» variantı qalan bütün sözlərə artırılır. Şəkilçinin açıq sait variantı göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dili, qapalı sait variantı isə qədim uyğur yazısı abidələri dili üçün səciyyəvidir, lakin şəkilçinin qapalı sait variantı bəzən göytürk yazısı abidələrinin dilində işləndiyi kimi, açıq variantı da bəzən qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində işlənir. Çıxışlıq hal şəkilçisi qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində geniş yayılmışdır, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində isə bu şəkilçi aşağıdakı səkkiz sözdə işlənir: *Yaralılıq kantan kəlip yağa eldi?* (KT § 23) «Yaraqlılar harada gəlib səni yaydı?» *Sünjüqlük kantan kəlipən sürə eldi?* (KT § 23) «Sünjülülər haradan gəlib səni sürüb apardı?». *Öndən kağanğaru sü yoralım* (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun göndərək». *Bir yigirmiş ay yegirmikə Kara buluk oñdin Sokak yoli anta Çigil Tutuk...* (MÇ 35) «On birinci ayın iyirmisində Qara bulukun önündə Sokak yolunda onda Çigil tutuk...» *Keyrədə əñdin yantaçı* (MÇ 6) «Keyrədə öndən qayıdası». *İçrə ben bulğayın, - timis,*

taşdıntan... kabışayın, - timis (MÇ 28) «Daxildə sən qiyam qaldırım, - demiş, bayırdan... hücum edək. - demiş». *Taşdıntan üç karluk, üç ıduk tatar...* (MÇ 28) «Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs tatar...» *Oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Oğuzlardan casus gəldi». *Tabğaç, bəridənyən təg* (T 11) «Tabğaç, cənubdan hücum et». *Kıtaş, ördənyən təg* (T 11) «Kıtaş, şərqdən hücum et». *Ben yıradantayan təgəyin* (T 11) «Mən şimaldan hücum edim».

Birinci iki misala türk dillərində hal kateqoriyasından söhbət gedən bütün türkoloji ədəbiyyatda rast gəlmək olar. 3-5-ci nümunələrdə *öndən* və *öndin* sözlərində xalis çıxışlıq hal şəkilçisi işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçinin açıq və ya qapalı saitle oxunması onun yazılışından deyil, oxuyanın zövqündən asılıdır, çünki göytürk yazısı abidələrinin mətnlərində bu şəkilçidəki təkcə iki samit (d, n) yazılır, sait səs yazılmaz. 6-8-ci nümunələrdən *taşdıntan* və *oğuzdantan* sözlərində ikiqat çıxışlıq hal şəkilçisi (*dın + tan, dan + tan*) işlənir. Şəkilçinin belə ikiqat işlənməsini dilçilik nöqtəyindən izah etmək çətindir. Bəlkə də bu, çıxışlıq hal anlayışının hələ tam mənimsənilməməsindən irəli gəlir. 9-10-cu nümunələrdəki *bəridənyən* və *ördənyən* sözlərinin quruluşu çox maraqlıdır; çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra bir *-yən* ünsürü də işlənmişdir. Güman etmək olar ki, bu ünsür müasir Azərbaycan dilində istiqamət məzmunu daşıyan *yan* sözü ilə eynimənalıdır. Onda həmin sözləri *b ə r i y ə n d a n, ö n y a n d a n* kimi tərcümə etmək olar. Müasir qrammatik qanunlar baxımından *-yən* ünsürünün çıxışlıq hal şəkilçisindən sonra işlənməsi qeyri-adi haldır. Nəhayət, 11-ci nümunədəki *yıradantayan* sözü əvvəlki iki sözə görə quruluşca daha mürəkkəbdir. Burada yıra sözün köküdür, *-dan*, təbii ki, çıxışlıq hal şəkilçisidir, *-ta*, güman ki, çıxışlıq hal yerində işlənən yerlik hal şəkilçisidir. Deməli, bu sözdəki çıxışlıq və yerlik hal şəkilçiləri (*dan + ta*) *oğuzdantan* sözünə analogiya olaraq ikiqat çıxışlıq məzmunu yaradır. Sonuncu *yan* ünsürü isə 9-10-cu nümunələrdəki *-yən* ünsürünün qalın saitleli variantıdır və güman ki, istiqamət məzmununa malikdir. Gələcəkdə göytürk Orxon-

Yenisey yazısı abidələri dilinin daha ətraflı tədqiqi bu qərribə halları izah etməyə kömək edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halda olan söz cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini icra edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində çıxışlıq halı düzəltmək üçün işlənən *-dan, -dən* şəkilçisi bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də, *-dın, -din* şəkilçisi isə müasir türk dillərinin bəzində işlənir. *-dın, -din* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində istifadədən qalmışdır, lakin o, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin dilində, habelə, Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dilində işlənmişdir.

Alət-birgəlik halı. İsmi alət-birgəlik halı (instrumentalis) müasir türk dillərində işlənmir, qədim türk yazısı abidələrinin dilində isə ən məhsuldar hallardan biri olmuşdur. Müasir türk dillərində alət-birgəlik halının məzmunu qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş *birlə* qoşmasının müxtəlif variantları (müasir Azərbaycan dilində *ilə, -la, -lə* qoşması) ilə ifadə edilir.

Bəzi türkoloqlar qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halının olmasını inkar edirlər, türkoloqların bir qismi isə abidələrin dilində alət-birgəlik halının mövcud olduğunu qəbul edir, lakin onun morfoloji üsulla, sözlərə şəkilçi birləşdirilməsi vasitəsilə deyil, sintaktik üsulla, sözə qədim türk *birlə* qoşmasının yanaşması vasitəsilə ifadə olunduğunu söyləyir. Türkoloqların üçüncü qismi qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halının eyni zamanda həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla ifadə edildiyini göstərirlər.

Ümumiyyətlə, türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşma vasitəsilə hal kateqoriyası yaranmasından danışmaq olarmı? Türk dillərində hal kateqoriyası qoşmalar vasitəsilə yaradılmır. Hal kateqoriyası ümum-qrammatik kateqoriya adlansa da, o, əsasən morfoloji kateqoriyadır, morfoloji vasitələrlə – şəkilçilərlə yaradılır. Düzdür, hal kateqoriyası öz sintaktik funksiyalarına görə dildə sintaqmlar, söz birləşmələri yaradılmasına xidmət edir, lakin hal kateqoriyasının yaradılması üçün sözlərin dəyişməsi, onlara

müəyyən tip sözdəyişdirici şəkilçilərin birtəşdirilməsi lazımdır. Sözlərin dəyişmədiyi hər hansı söz birləşməsində müəyyən halda işlənən söz yoxdur (adlıq hal istisna təşkil edir, çünki o, əslində, bütün digər halların necə yarandığını göstərmək üçün ölçü, meyar rolunu oynayır). *Birlə* «ilə» qoşması ilə hər hansı bir sözün yanaşmasında heç biri morfoloji əlamət meydana çıxmasa da, yanaşan sözlərin heç biri dəyişməyə də, şəkilçi qəbul etməyə də, *birlə* «ilə» qoşmasından əvvəl işlənən söz artıq qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur. Türk dillərində isə eyni bir söz eyni bir zamanda ismin iki halında işləyə bilməz. Buna görə də belə birləşmə xalis sintaktik birləşmədir. Bütün bunları nəzərə alaraq, nə müasir türk dillərində, nə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində *birlə* «ilə» qoşması ilə alət-birgəlik halının düzəlməsindən danışmaq olmaz.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı xalis qrammatik haldır. Onun özünə məxsus morfoloji əlaməti – hal şəkilçisi vardır. Abidələrin dilində alət-birgəlik halında işlənən söz, başqa hallarda olduğu kimi, cümlədə müəyyən özünəməxsus vəzifə daşıyır. Bu baxımdan öz xüsusi morfoloji əlaməti olan və cümlədə yalnız özünəməxsus funksiya daşıyan bir qrup sözü (söz kateqoriyasını) qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı adlandırmaq olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı -n, -m, -in şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Abidələrin dilində bu hal işin icra edildiyi aləti, hərəkətin tərzini, zamanını və birgə icra edilmiş hərəkəti bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı aşağıdakı mənə çalarlarında işlənir:

1. İş və ya hərəkətin görüldüyü aləti bildirir; məsələn: *Bir ərig ökün urtu* (KT § 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu». *Oñ tutuk yorçın yaraklığ əlugin tutdı* (KT § 32). «On tutukun qaynını yaraqlı halda əli ilə tutdu». *Türgis kağan buyuruğı Az tutukıg əlugin tutdı* (KT § 38) «Türgiş xaqanın buyuruğu Az tutuğu əli ilə tutdu». *İngək kölükin Toğlada oğuz kəlti* (T 15) «İnək və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi». *Közün körmədik, kulkakin esidmədik bodunımın ilgerü kün toğsıktıja...* (BK şm 11). «Gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı şərqə

gündoğana...» *Süçig sabın, yımşak ağı arıp irak bodunıg ança yağıtur ermis* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb iraqda (yaşayan) xalqı ilə yaxşılaşdırmış». *...sünjigin açdımız* (T 28) «... süngü ilə açdıq».

2. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin görülmə tərzini, üsulunu göstərir; məsələn: *Yir sayu barmış bodun ölü yitü yadağın, yalıñın yana kəlti* (KT § 28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyada, yalın halda yenə gəldi». *Kül tigin yadağın otlayu təgdi* (KT § 32) «Kül tigin piyada hücum etdi». *Yokaru at yetə, yadağın, ığaç tutunu ağıturdım* (T 25) «Yuxarı atı yedəyə alaraq, piyada, ağaclardan tutaraq axıtdırdım (dırmaşdırdım)». *Altun yışıg yolsızın aşdım* (T 35) «Altın meşəli dağlarını yolsuz aşdım». *Ertiş ügüzig keçigsizin keçdimiz* (T 35) «İrtiş çayını keçidsiz keçdik». *(Türgis kağanıñ) kızın ertənü uluğ törün oğluma alı birtim* (BK şm 9-10) «(Türgiş xaqanınm) qızını adətimizcə, ulu qanunlarımızla oğluma aldım». *Tanı urı yarıncə yazıçın yalım kaya yara urupan yalıñusun yorıyur* (IB 59) «Arxam İgid Yarıncə toppuzla sərt qayanı yararaq yalnız yürüyür».

3. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin birgə görüldüyünü, yaxud iş və hərəkətin eyni zamanda bir neçə əşya üzərində icra edildiyini göstərir. Bu məqamda alət-birgəlik halının məzmunu birlə «ilə» qoşması ilə sinonimdir; məsələn: *Kağın kağan yiti ərin tatıkmıs* (KT § 11) «Atam xaqan yeddi döyüşçü ilə sərhədi aşmış». *Uluğ İrkin azkña ərin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Antağ ödkə ökünip, Kül tiginig az ərin irtürü itımız* (KT § 40) «Həmin vaxt təəssüflənib, Kül tigin azacıq döyüşçünün müşayiəti ilə göndərdük». *Kağanımın sülətdimiz* (T 35) «Xaqanımla qoşun yürütdük». *Uyğur eltəbəri yüzcə ərin ilgerü təzip bardı* (BK § 37) «Uyğur eltəbəri yüzcə döyüşçü ilə şərqə qaçıb getdi».

4. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin görüldüyü zamanı bildirir; məsələn: *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Səfiri, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Otuz artukı səkiz yaşım qışın kıtañ tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşım qışda kıtay tərəfə qoşun çəkdim». *Otuz artukı tokuz yaşım yazın tatabı tapa sülədim*

(BK c 2) «Otuz doqquz yaşında yazda tatabı tərəfə qoşun çəkdim». *Ançıp ol yıl küzin ilgəri yorıdım* (MÇ 20) «Sonra həmin ilin payızında şərqa yürüdüm».

5. Alət-birgəlik halı iş və ya hərəkətin icra edildiyi yeri bildirir; məsələn: *Bu yolın yorısar, yaramaçı, -tidim* (T 23) «Bu yolla getsək, yaramaz,- dedim». *Ol yolın yorısar, unç* (T 24) «O yolla getsək, olar». *Anın barmıs* (T 24) «An (çayı) ilə getmiş».

6. Alət-birgəlik halı birləşdirici münasibət (*birle* «ilə») qoşmasının vəzifəsini) ifadə edir; məsələn: ... *tabğaç bodun təbligün kürlig üçün...* (KT ş 6) «... tabğaç xalqının yalan və hiyləgərliyi üçün...».

Hələ türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey abidələri dövründə *birle* «ilə» qoşması alət-birgəlik halını yavaş-yavaş sıxışdırıb istifadədən çıxarmağa başlamışdı. Həmin dövrdə qədim türk yazısı abidələrinin dilində alət-birgəlik halı *birle* «ilə» qoşması ilə paralel işlənsə də, qoşmanın işlənməsi (sayca) üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə qoşma təkcə birgəlik mənası yaratmaq üçün işlədilir, alət-birgəlik halının digər mənalarını ifadə edə bilmir. Zaman keçdikcə alət-birgəlik halının iş və ya hərəkətin görüldüyünü bildirmə funksiyası paralel işlənen yönlük hala (*yazın-yazıŋa*), daha sonra isə yerlik hala keçir. *Birle* «ilə» qoşmasının mənası da sürətlə genişlənir. Alət-birgəlik halının bir qrammatik vasitə kimi ölgünləşməsi onunla nəticələnir ki, bu hal müasir türk dillərində istifadədən çıxır. Lakin onun qalıqlarına müasir türk dillərində indi də rast gəlmək olar. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində işlədilən *dizin-dizin sürünmək, için-için ağlamaq, qarın-qarın sürünmək* ifadələrindəki *dizin-dizin, için-için, qarın-qarın* sözləri alət-birgəlik halının qalıqlarından başqa bir şey deyildir.

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində hal kateqoriyası aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə düzəlir:

Adlıq hal: şəkilçisi yoxdur.

Yiyəlik hal: -iŋ, -iŋ, -niŋ, -niŋ; -ğ, -g, -iğ, -ig.

Yönlük hal: -a, -ə, -ğa, -gə, -ka, -kə, -ya, -yə, -ŋa, -ŋə.

İstiqamət halı: -ğaru, -görü, -ŋaru, -ŋörü, -ŋar, -ru, -rü, -ra, -rə.

Təsirlik hal: -ı, -i, -iğ, -ig; -ğ, -g, -ni, -ni, -n, -in, -an.

Yerlik hal: -da, -də, -ta, -tə.

Çıxışlıq hal: -dan, -dən, -dın, -din, -tan, -tən, -tın, -tin.

Alət-birgəlik halı: -n, -in, -in.

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

Türk dillərində xəbərlilik kateqoriyası qədim kateqoriyalardan biridir. Bu kateqoriyaya hələ qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlmək olur.

Türk dillərində xəbərlilik kateqoriyası dedikdə isim və ya substantivlənmiş hər hansı bir nitq hissəsinin cümlənin xəbəri kimi çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Türkoloqların bir qismi xəbərlilik kateqoriyasında təkcə fellərin cümlənin xəbəri kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, təkcə türk dillərində deyil, dünyanın bir sıra dillərində təkcə fellər deyil, habelə isim və substantivləşmiş digər nitq hissələri də cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirə bilər. Lakin dünyanın bir çox dillərindən, o cümlədən hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, türk dillərində ismi xəbərlər köməkçi sözlərlə (fellərlə) deyil, xüsusi şəkilçilərlə formalaşır. Bu şəkilçilərə xəbərlilik şəkilçiləri deyilir. Türk dillərində feli xəbərlərdə işin hansı şəxs tərəfindən görüldüyünü bildirməyə xidmət edən şəkilçiyə, xəbərlilik şəkilçilərindən fərqli olaraq, şəxs şəkilçiləri deyilir.

Müasir Azərbaycan dilində xəbərlilik şəkilçiləri sabitdir, şəxs şəkilçiləri isə felin zamanından asılı olaraq, fonetik tərkibcə dəyişir. Eyni vəziyyətə qədim türk yazısı abidələrinin dilində də rast gəlirik.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilinin tədqiqatçıları göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin və qədim uyğur abidələrinin dilində xəbərlilik kateqoriyasının olub-olmaması haqqında heç bir söz deməmişlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin xəbərlilik kateqoriyasının mövcudluğu haqqında ilk dəfə Ə.Ə.Rəcəbov 1967-ci ildə namizədlik dissertasiyasında bəhs edir. Daha sonra bu haqda Y.Q.Məmmədov (1979-cu il) və Ə.C.Şükürlü (1993) də danışımlar. Ə.Ə.Rəcəbovun 1970-ci ildə yazılmış, lakin hələ də çap edilməmiş «Orxon-Yenisey

abidələri dilinin morfolojiyası» adlı əsərində də ismin xəbərlilik kateqoriyası haqqında geniş məlumat verilir.*

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ismin xəbərlilik kateqoriyası aşağıdakı əvəzlilik-şəkilçilərlə əmələ gəlir:

I şəxs tək: mən, ben, nadir hallarda *mın/min*.

II şəxs tək: sən, sen, nadir hallarda *sin*.

III şəxs tək: əsasən şəkilçisizdir, nadir hallarda *ol*.

I şəxs cəm: biz, nadir hallarda *miz/mız*.

II şəxs cəm: siz.

III şəxs cəm: qədim türk yazısı abidələrinin dilində III şəxs cəmdə, ümumiyyətlə, xəbərlilik anlayışı yoxdur.

Bu əvəzlilik-şəkilçilər söz kökünə bitişərək cümlənin xəbərini təşkil edir. III şəxsin cəmi qədim türk yazısı abidələrinin dilində ümumiyyətlə xəbərlilik kateqoriyası kimi mövcud deyildir, III şəxsin təkində isə xəbərlilik kateqoriyası, əsasən, söz kökü ilə şəkilçisiz ifadə edilir. Ən qədim türk yazısı abidələrinin daş kitabələrində, Tonyukuk kitabəsini istisna etsək, III şəxs təkində xəbərlilik kateqoriyasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Daş kitabələrdə *ol* əvəzliyinin şəxs şəkilçisi kimi işlənməsinə yalnız bir dəfə Tonyukuk kitabəsində təsadüf edilir: *Bilgə Toyukuk a yığ ol* (T 34) «Müdrük Tonyukuk hiyləgərdir». Göytürk yazısının son abidələrində *ol* əvəzliyi tez-tez III şəxs təkində xəbərlilik şəkilçisi kimi işlənir. Məsələn, «İrk bitig» abidəsində *ol* əvəzliyinin III şəxs xəbərlilik şəkilçisi kimi işlənməsi adi haldır.

III şəxs təkə ismi xəbərin heç bir şəkilçi qəbul etmədən formalaşmasına müasir türk dillərində də rast gəlmək olar. Məsələn, müasir qırğız dilində isimlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən III şəxs təkə xəbər funksiyasını yerinə yetirir: *Al kişi - «O, adamdır». Al kız bala - «O, qızıdır».*

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbərlilik kateqoriyasının işlənməsinə nümunələr:

I şəxs tək: Kırkız oğlu mən ((Süci) «Qırğız oğluyam».)
Boyla kutlıq yarğan mən (Süci) «Boyla xoşbəxt hakiməm»

Kutlıq bağa tarkan ögə buyuruku mən (Süci) «Xoşbəxt bağa tarxanın müdrük buyuruğuyam». *Külüg apa ben* (Y 20) «Şöhrətli apayam». *Uluğ ərđəmlik batur mən* (Y 39) «Ulu ərđəmli bahadırəm». *Atım - El Toğan tutuk ben* (Y 1) «Adım - El Doğan tutukam». *Ər atım - Yaş Ak Baş ben* (Y 2) «Ər adım - Yaş Ak Başam». *Tor apa içrəki mən* (Y 11) «Tor Apa içrəkiyəm». *Arslan Külig oğlu Tirig oğlu ben* (Y 44) «Arsan Külig Tirig oğluyam» və s.

II şəxs tək: Arık ok sən (KT c 8) «Ariq oxsan».

III şəxs tək: Ötükən yir olurıp, arkaş-türkiş ısar nəŋ buŋıŋ yok (KT c 80) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərđ yoxdur». *Bu bitig bitigmə atısı Yoluğ tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yoluğ tigidir». *Buŋum yok* (Y 46) «Dərđim yoxdur». *Oğlan atım Şubut Inal* (Y 45) «Oğlan adım Şubuş Inaldır». *Edgü ol* (IB 5) «Yaxşıdır». *Yablak ol* (IB 11) «Pisdir». *Bilgə Tonyukuk a yığ ol* (T 34) «Müdrük Tonyukuk hiyləgərdir».

I şəxs cəm: Bu atımız - Umay bəg (Y 28) «Bu adımız - Umay bəyik». *Biz az biz* (O 7) «Biz azıq». *Yabız bat biz* (O 7) «Biz pis və əclafıq».

II şəxs cəm: Ərən alp ər siz (Ü 26) «Ərən alp ərşiniz».
Atıŋız Urı bəg siz (Y 26) «Adımız - Urı bəyşiniz».

Qədim türk yazısı abidələri dilində ismin xəbərlilik kateqoriyasında işlənməsi cədvəli:

<i>I şəxs tək:</i>	<i>kağan mən</i>	<i>elçi mən</i>	<i>ögə mən</i>	<i>buŋısız mən</i>
<i>II şəxs tək:</i>	<i>kağan sən</i>	<i>elçi sən</i>	<i>ögə sən</i>	<i>buŋısız sən</i>
<i>III şəxs tək:</i>	<i>kağan</i>	<i>elçi</i>	<i>ögə</i>	<i>buŋısız</i>
<i>I şəxs cəm:</i>	<i>kağan biz</i>	<i>elçi biz</i>	<i>ögə biz</i>	<i>buŋısız biz</i>
<i>II şəxs cəm:</i>	<i>kağan siz</i>	<i>elçi siz</i>	<i>ögə siz</i>	<i>buŋısız siz</i>

* Əbülfəz Rəcəblinin 2002-ci ildə nəşr edilmiş «Göytürk dilinin morfolojiyası» kitabında (səh. 136-138) da bu haqda ətraflı məlumat verilir.

MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLƏİK KATEQORİYASI

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də isimlər üç vəziyyətə birləşdirilə bilər: neytral vəziyyət, müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyət.

1. İsimlər müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının göstəricisi olmadan işləndikdə neytral vəziyyətdə olur. Bu baxımdan bütün isimlər neytraldır: *Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq». *Ol yirkə ben Bilgə Toşukuk təgiürtük üçün sarıq altun, örünj kümü, kıs-kuduz, əgri təbi, ağı buşsız kəlürti* (T 48) «O yerə mən Müdrik Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, hürküclü dəvə, saysız pul gətirdi». ... *altun, kümü kərgəksiz kəlürti* (KT şm 12) «... qızıl, gümüş hədsiz gətirdi».

2. İsimlərdə qeyri-müəyyənlik *bir* sözünün köməyi ilə əmələ gəlir: *Bir kişi yarılısar, oğuş, bodunu bisüginə təgi kidmaz ermış* (KT c 6) «Bir adam yanılarsa, qəbiləsi xalqı son nəfərinədək doğranmazmış». Qeyd etmək lazımdır ki, isimlər qeyri-müəyyənlik bildirdikdə *bir* sayı konkret say bildirmir, «hər hansı» mənasını ifadə edir; bu söz konkret say bildirdikdə qeyri-müəyyənlik yox, müəyyənlik bildirir; məsələn: *Bir ərig okun urtı, eki ərig udışru sançdı* (KT ş 36) «Bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sançdı».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənən isimlər də qeyri-müəyyən obyekt bildirir: *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür* (KT c 7) «Uzaq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir».

3. İsimlər aşağıdakı məqamda müəyyənlik bildirir:

a) İsimlər müəyyən təsirlik halda işləndikdə müəyyənlik bildirir: *Edgü bilgə kiçig, edgü alp kisig yarıtmarz ermış* (KT c 6) «Yaxşı müdrik adamları, yaxşı igid adamları yürütməz imiş». ...*örünj kümüşin, kırğağlıq kutayın, əkinlig isigitin, özlək atın, adğırın, kara kisik, kök tiyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim* (BK şm 11-12) «... parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini,

əkinlik taxılını, çins at və ayğırını, qara samurunu, göy dələsini türküme, xalqıma qazandım...».

b) İsimlər mənsubiyyət kateqoriyasında işləndikdə müəyyənlik bildirir: *Məniñ sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümü sındırmadı». *Arkiş-tirkiş isar, nəñ buñıq yok* (KT c 8) «Karvanlar göndərsən heç bir dərdin yox». *Tokuz oğuz məniñ bodunım erti* (BK ş 29) «Doqquz oğuzlar mənim xalqım idi». *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi».

c) İsimlərdən əvvəl müəyyən miqdar sayları işləndikdə isimlər müəyyənlik bildirir: *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti yağı bolmış* (O 5) «Bu tabğaçdan şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı olmuş». *Bükəgükdə səkiz oğuz, tokuz tatar kalmaz...* (MÇ 13) «Bükəgükdə səkkiz oğuz, doqquz tatar qalmadı...» *Üç körüg kişi kəlti* (T 33) «Üç casus adam gəldi». *İnim Kül tigin birlə, eki şad birlə ölü, yiti kazğantım* (KT ş 27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əziyyətlə qazandım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində isimlərdə müəyyənlik kateqoriyasını ifadə etmək üçün bir sıra digər üsullar da mövcuddur.

CANLI İSİMLƏRDƏ CİNSİN GÖSTƏRİLMƏSİ

Məlum olduğu kimi, türk dillərində qrammatik cins kateqoriyasını yaratmaq üçün xüsusi qrammatik əlamət yoxdur. Bu müddəə müasir türk dillərinə də, qədim türk yazısı abidələrinin dilinə də eyni dərəcədə aiddir. Buna görə də türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində qrammatik cins kateqoriyasından danışmaq olmaz. Lakin bütün dillər kimi türk dilləri də canlı isimlərdə təbii cinsi bir-birindən fərqləndirmək üçün müəyyən vasitələrə malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təbii cinsləri fərqləndirmək üçün dörd üsulun olduğunu söyləyirlər: leksik üsul, sintaktik üsul, morfoloji üsul və fonetik üsul. Bu dörd üsuldan üçünü (leksik, sintaktik və fonetik) türk

dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində təbii cinsləri fərqləndirən vasitə kimi qəbul etmək olar. Təbii cinslərin fərqləndirilməsinin morfoloji üsuluna gəlincə, göstərmək lazımdır ki, bu üsul türk dillərinin təbiətinə yaddır. Təbii cinslərin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulu o deməkdir ki, söz kökünə şəkilçi artırmaqla kişi və qadın cinsləri fərqləndirilir. Əgər bu doğrudan da belə olsa idi, yəni türk dillərində şəkilçi vasitəsilə sözlərdə kişi və qadın cinslərini fərqləndirmək mümkündürsə, onda türk dillərində qrammatik cins kateqoriyasının mövcudluğundan danışmaq lazım gələrdi. Çünki qrammatik kateqoriyalar sistem yaradan qrammatik vasitələrlə ifadə edilirsə və türk dilində cins anlayışını ifadə etmək üçün sistemli qrammatik vasitələr varsa, onda nə üçün bu dillərdə qrammatik cins kateqoriyası olmasın? Türk dillərində cinsin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulunun mövcud olduğunu iddia edən türkoloqlar *xan* – *xanım* cütlüyünü nümunə gətirir, ikinci sözün birinci sözdən *-ım* şəkilçisi vasitəsilə düzəldiyini göstərir və *-ım* şəkilçisini diminutiv şəkilçi adlandırır. *Xan* və *xanım* cütlüyünə *bey* və *beyim* cütlüyünü də əlavə etmək olardı; axtarsan, türk dillərində, bəlkə də, daha bir neçə belə cütlük tapmaq olardı. Əvvələn, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *xanım* və *beyim* tipli sözlərə rast gəlmirik. İkincisi, ola bilər ki, törədiyi vaxt *xanım* xanın arvadı, *beyim* bəyin arvadı mənalarını ifadə etmişdir (*xan* «erkək xan» - *xanım* «dişi xan», *bey* «erkək bəy» – *beyim* «dişi bəy»), lakin müasir türk dillərində bu sözlər öz ilkin struktur quruluşunu da, ilkin mənalandırıcı məzmununu da itirmişdir. Buna görə də istər müasir türk dilləri, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün cinsin fərqləndirilməsinin morfoloji üsulla ifadəsindən danışmaq olmaz. Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində canlı isimlərdə cinsi fərqləndirmək üçün üç üsuldan istifadə edilmişdir: leksik üsul, sintaktik üsul və fonetik üsul.

1. Leksik üsul. Bu, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də cinsi fərqləndirməyin ən geniş yayılmış üsuludur. Cinsi fərqləndirməyin leksik üsulunda sözün daxili mənasmada cütlük anlayışı olur. Qədim

türk yazısı abidələrinin dilində cinsi fərqləndirməyin leksik üsulla ifadəsini iki qrupa ayırmaq olar:

a) insanların ictimai münasibətləri və qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər: *ata* (Süci) «ata», *kaŋ* (KT § 5) «ata», *ana* (Y 41) «ana», *ög* (KT § 11) «ana», *eçi* (KT § 17) «əmi, böyük qardaş», *ini* (KT § 5) «kiçik qardaş», *apa* (KT § 19) «böyük kişi qohum», *atı* (KT cş) «kiçik kişi qohum», *eçü-apa* (KT § 1) «əcdad», *siŋil* (KT §10) «kiçik bacı», *əgəç* (Y 41) «xala», *əkə* (KT şm 9) «böyük bacı», *oğul* (KT c 12) «oğul», *kəliŋ* (KT şm 9) «gəlin», *kunçuy* (KT şm 9) «xanım, arvad», *katun* (KT şm 9) «xatun», *küdəgü* (Y 3) «kürəkən», *yotaz* (BK § 24) «arvad», *iniyigün* (KT c 1) «kiçik kişi qohumu», *kutuz* (MÇ 15) «gəlin», *kız* (BK şm 9) «qız», habelə *kul* (KT § 7) «qul (kişi)», *küŋ* (KT § 7) «qul (qadın), qaravaş».

b) heyvan adları bildirən sözlər. Belə sözlər yalnız təsərrüfat əhəmiyyəti olan heyvanlara aiddir. Qədim türk yabanı və vəhşi heyvanların cinsində fərq qoymamışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dili ev, yabanı və vəhşi heyvan və quş adları ilə zəngindir (bu kitabın leksika bəhsində «Quş və heyvan adları» başlığına bax), lakin bu heyvan adlarının cinsə görə fərqləndirilməsinə az rast gəlmək olar; məsələn:

buğa (Y 50) «buğa», *buka* (T 50) «buğa, öküz», *öküz* (IB 37) «öküz» – *ingək* (T 15) «inək»

buğra (IB 30) «erkək dəvə» – *ingən* (IB 8) «dişi dəvə», *titir* (IB 30) «dişi dəvə»

adğır (KT § 35) «ayğır» – *bis* (IB 7) «madyan»

2. Sintaktik üsul. Sintaktik üsulda təbii cins iki sözün yanaşması ilə ifadə edilir. Dilçilik ədəbiyyatında cins bildirən sözü boş söz adlandırır. Müasir türk dillərində cins bildirən boş sözlər kimi *erkək* və *dişi* sözlərdən istifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu sözlərin işləndiyinə təsadüf edilmir. Müasir türk dillərində bu sözlər heyvan adları ilə əlaqədar olaraq işlədilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *oğul* sözü ümumiyyətlə övlad mənasında işlədilir; övladın cinsini fərqləndirmək üçün *kız* «qız» və *urı* «hər fən: nəslə

davam etdirən» sözlərindən istifadə edilir; məsələn: *urı oğul* (KT § 7, 24) «oğlan», *kız oğul* (KT § 7, 24) «qız».

3. **Fonetik üsul.** Ablaut üsulu da adlanan bu üsulda cinsin göstərilməsi daxili funksiya yolu ilə, yəni kökdəki müəyyən bir səsin başqa səsə keçməsi vasitəsilə ifadə edilir. Bu üsuldən türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda istifadə edilir. Üsulun təbiəti hələ aydınlaşdırılmamışdır.

eçi (KT § 17) «böyük qardaş»–*eçə* (QTI 162) «böyük bacı»

apa (O 1) «böyük kişi qohum»–*aba* (QTI) «böyük qadın qohum»

SİFƏT

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi morfoloji əlamətlər yoxdur. Türkoloji ədəbiyyatda adlar adı altında birləşdirilən dörd nitq hissəsi (isim, sifət, say, əvəzlik) morfoloji baxımdan kifayət qədər diferensiallaşmadığı üçün sintaktik təhlil olmadan bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Say və əvəzliyi digər iki nitq hissəsindən ayırmaq nisbətən asandır, isim və sifəti bir-birindən ayırmaq isə çətindir. Heç də təsadüfi deyildir ki, türkoloji ədəbiyyatın bir qisminə *qızıl*, *gümüş* tipli sözlər isim, digər qisminə isə sifət kimi təqdim edilir. Hətta türkoloji ədəbiyyatda bir vaxt sifət ayrıca bir nitq hissəsi hesab edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələri dilinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərin bir qisminə sifət haqqında məlumat verilmir, digər qisminə isə səthi məlumat verilir.

Sifətin mənə növləri. Türkoloji ədəbiyyatda sifəti mənasına görə müxtəlif cür qruplaşdırırlar. Müxtəlif tədqiqatçılar türk dillərində sifətlərin ikidən beşədək mənə növünün olduğunu göstərirlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin üç mənə növü vardır:

- 1) keyfiyyət bildirən sifətlər;
- 2) əlamət və ölçü bildirən sifətlər;
- 3) rəng bildirən sifətlər.

1. **Keyfiyyət bildirən sifətlər.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətlərin bir hissəsi əşyanın keyfiyyətini ifadə edir; məsələn: *yig* (KT c 4) «yaxşı», *yabız* (BK § 32) «pis», *yablak* (KT § 26) «pis», *bat* (O 7) «pis», *tok* (T 8) «tox», *aç* (BK § 38) «ac», *ağır* (BK § 2) «ağır», *süçig* (KT c 5) «şirin», *tüz* (KT § 3) «düz» və s.

2. **Əlamət və ölçü bildirən sifətlər:** *uzun* (T 52) «uzun», *yiçgə* (T 13) «incə», *bödük* (O 6) «böyük», *kiçig* (BK § 41) «kiçik», *kısğa* (KÇ 23) «qısa», *silik* (KT § 7) «bakirə», *kalın* (T 13) «qalın», *yoğun* (T 14) «yoğun», *yuyka* (T 13) «nazik», *uluğ* (KT § 40) «ulu, böyük», *yımşak* (KT c 5) «yumşaq», *ıduk* (KT § 10) «müqəddəs», *ığar* (KT § 29) «sadiq» və s.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də əlamət və ölçü bildirən sifətlərin bir hissəsi, xüsusən əşyanın hazırlandığı materialın adını bildirən sifətlər ikili xarakter daşıyır: onlar gah sifət kimi cümlədə təyin vəzifəsini icra edir, gah da substantivləşərək cümlədə subyekt (mübtəda) və obyekt tamamlıq rolunda çıxış edir; məsələn: *Altun əlig keşig belimtə bantım* (Y 3) «Əlli hissəli qızıl kəməri belimə bağladım». *Altun, gümüş, isigiti, kutay buñısız ança birür* (KT c 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək dərdsiz bu qədər verir».

3. **Rəng bildirən sifətlər:** *kara* (KT § 8) «qara», *kızıl* (T 52) «kızıl, qırmızı», *kök* (BK § 2) «göy, mavi», *ak* (KT § 36) «ağ», *sarığ* (T 48) «sarı», *yaşıl* (KT § 17) «yaşıl», *boz* (KT § 33) «boz», *yağız* (KT § 1) «qonur, qəhvəyi», *əsrı* (IB 6) «iki rəngli, alabəzək», *yegrən* (KÇ 15) «kürən», *torığ* (KT § 33) «kəhər».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də sifətlər substantivləşib cümlənin hər hansı bir üzvü rolunda çıxış edə bilər.

Sifətin dərəcələri. Qədim türk yazısı abidələrinin dili sifətin dərəcələri ilə o qədər də zəngin deyildir. Güman ki, bu xüsusiyyət abidələrin dilinin üslubundan irəli gəlir. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin dərəcəsinin olub-olmaması haqqında türkoloji ədəbiyyatda bir

söz belə deyilməmişdir. Abidələrin mətnlərində sifətin adi dərəcəsiyindən başqa yalnız bir təsadüfdə *ak* «ağ» sifətinin *-sıraq* şəkilçisi ilə işləndiyini görürük. Bu şəkilçinin *-rak* ünsürü qədim türk yazısı abidələrinin dilində də, müasir türk dillərində də sifətin dərəcəsiyini düzəltməyə xidmət edir. *-rak* şəkilçinin əmələ gətirdiyi dərəcənin mənası məsələsi türkoloji ədəbiyyatda mübahisəlidir: tədqiqatçıların əksəriyyəti onun sifətin müqayisə dərəcəsiyini, bir qismi çoxaltma dərəcəsiyini, bəziləri isə bunun tam əksini – azaltma dərəcəsiyini əmələ gətirdiyini göstərir. Qərribə görünsə də, *-rak* şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin şiddətləndirmə dərəcəsiyini əmələ gətirir; məsələn: ... *aksıraq ordu örgin anta ititdim* (MÇ 20) «... düm ağ orda sarayını orada düzəltmədim». ... *biñ bodrak yont sizimə...* (Y 45) «...min çox kök ilxı sizə...»

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sifətin dərəcələrinin öz əksini bu cür zəif tapması heç də o demək deyildir ki, qədim türk qəbilələrinin dilində sifətin dərəcələri olmamışdır. Güman ki, qədim türk dillərində də, müasir türk dillərində olduğu kimi, sifətin zəngin dərəcə kateqoriyası və zəngin morfoloji göstəriciləri olmuşdur.

SAY

Say türk dillərində ən qədim və milli nitq hissələrindən biridir. Türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey inkişafı dövründə türk dillərində yüksək dərəcədə inkişaf etmiş say sistemi olmuşdur. Türk dillərinin göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində öz əksini tapmış say sisteminin inkişaf səviyyəsi belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, bu kateqoriya türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən çox əvvəl təşəkkül tapmışdır. Ən qədim türkdilli abidələrdə sayın inkişaf vəziyyəti müasir türk dillərindəkindən, demək olar ki, fərqlənmir.

Türk dillərində say isim və sifətə məxsus əlamətləri özündə əks etdirə bilir. Saylar substantivləşərək isim kimi kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik kateqoriyalarının morfoloji göstəricilərini qəbul edir və cümlədə isimlərin yerinə yetirdiyi bütün vəzifələri icra edə bilir. Say sifətlərə məxsus

xüsusiyyətləri də qəbul edir, cümlədə sifətin yerinə yetirdiyi bütün funksiyaları yerinə yetirir. Sayın əsas funksiyası ondan sonra gələn ismi təyin etməkdir. Sifətin də əsas vəzifəsi özündən sonra işlənən ismi təyin etməkdir. Bu məqamda sayla sifətin vəzifələri uyğun gəlir. Lakin sifət ismi rəng, əlamət və keyfiyyət baxımından təyin edirsə, say ismi kəmiyyət və sırasına görə təyin edir.

Sayların bir sıra cəhətlərdən isim və sifətlərə oxşaması səbəbindən türkologiyada uzun müddət onu xüsusi nitq hissəsi hesab etməmiş, gah isim, gah sifət, gah da hər iki nitq hissəsinin tərkibində tədqiqi etmişlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən geniş tədqiq edilmiş nitq hissəsi saydır, lakin sayların tədqiqi linqvistik xarakter daşmamış, tarixi faktların tədqiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Bununla belə, qədim türk yazısı abidələrinin dilinə həsr edilmiş bütün tədqiqat əsərlərində saylar haqqında da məlumatlar rast gəlmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş sayları belə qruplaşdırmaq olar: miqdar sayları, sıra sayları, qeyri-müəyyən (miqdar) sayları, kəsir sayları, bölgü sayları.

MİQDAR SAYLARI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində miqdar sayları say sisteminin əsasını təşkil edir, demək olar ki, sayın bütün növləri miqdar saylarını morfoloji və morfoloji-sintaktik üsulla dəyişmək vasitəsilə düzəlir. Abidələrin dilində müasir türk dillərində işlənən say bildirən bütün sözlər işlənir.

Təklilər: *bir* (KT § 36) «bir», *eki* (KT § 27) «iki»/ *iki* (MÇ 13) «iki», *üç* (T 33) «üç», *tört* (KT § 2) «dörd», *beş* (Y 45)/ *biş* (KT § 4)/ *bes* (BK § 25)/ *biş* (MÇ 18) «beş», *altı* (KT § 5) «altı», *yeti* (O 5) «yeddi»/ *yiti* (KT § 30) «yeddi», *səkiz* (MÇ 13) «səkkiz», *tokuz* (KT § 4) «doqquz».

Onluqlar: *on* (MÇ 11) «on», *yigirmi* (KT § 5) «iyirmi»/ *yegirmi* (KT § 15) «iyirmi», *otuz* (KT § 2) «otuz», *kırk* (KT § 2) «qırq», *əlig* (KT § 8) «əlli», *altmış* (Y1) «altmış», *yetmiş* (KT § 12) «yetmiş», *səkiz on* (KÇ 3) «səksən», *tokuz on*

(IB 44) «doxsan». Müasir türk dillərində işlənən *yüz* və *min* saylarına da qədim türk yazısı abidələrində rast gəlmək olar: *yüz* (KT § 33) «yüz», *biŋ* (T 14) «min». Qədim türk yazısı abidələrinin dilində on min sayını ifadə etmək üçün də ayrıca leksik vahid mövcuddur: *tümən* (BK c 1) «on min».

Bir neçə türk dili istisna edilməklə, müasir türk dillərinin əksəriyyətində onluq sayları bildirən sözlər qədim türk yazısı abidələrinin dilində olduğu kimidir. Burada qərribə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: ondan əllyədək onluq adları bildirən saylar müstəqil sözlərlə, əlлідən sonrakı onluq adı bildirən saylar isə cüt-cüt eyni üsulla düzəlir (*altmış, yetmiş; səkiz on, tokuz on*). *Səksən* və *doxsan* saylarının yaranma üsulu aşkardadır: *səkiz + on = səkizon > səksən, tokuz + on = tokuzon > doxsan*. *Altmış* və *yetmiş* saylarının mənşəyi daha maraqlı və türkologiyada daha mübahisəlidir. Türkoloqların əksəriyyəti bu iki onluğun *altı + miş* və *yeti + miş* hissələrindən ibarət olduğunu, *miş* ünsürünün türk dillərinin ən qədim dövründə (?) onluq mənəsi ifadə etdiyini fərz edir. Məsələn, Azərbaycan dilçisi H.İ.Mirzəzadə yazır: «Onluq məfhumu ifadə edən və vaxtilə (ehtimal edildiyinə görə) müstəqil söz olan *miş* hələ çox əvvəllər, tarixin uzaq keçmişlərində öz müstəqilliyini itirmiş, bizə bir şəkilçi kimi gəlib çatmışdır. *-miş* şəkilçisinin müstəqil bir söz kimi başqa türk dillərində işləndiyini göstərən faktlara rast gəlmək mümkün deyildir».¹

Digər Azərbaycan dilçisi Ə.M.Dəmirçizadə *-miş* ünsürünün onluq mənəsini ifadə etməsi fikrinin əleyhinədir. *On* sayının müxtəlif dillərdə *əl* sözü ilə bağlı olduğunu sübut etdikdən sonra, *əl* sözünün isə bir sıra türk dillərində bilək (fonetik variantları ilə) sözündən törədiyini, habelə türk dillərində *b > m* və *l > ş > s* əvəzlənməsi olduğunu sübut etdikdən sonra müəllif *iyirmi, altmış, yetmiş* saylarındakı *mi, miş, miş* ünsürlərinin *beş* say ilə əlaqədar olduğunu yazır: «... qətiyyətlə deyə bilərik ki, *ikirmi, altmış, yetmiş* saylarının son hissəsini təşkil edən *mi, miş, miş* ünsürləri *beş* sözünün (müəyyən fonetik vari-

antı əsasında) şəkilçiyə çevrilməsi əsasnda formalaşan və sözün tərkib hissəsi halında sabitləşən vahidlərdir».¹

Ə.M.Dəmirçizadənin bu mühakiməsində iki məqam haqlı olaraq mühakimə doğura bilər. Əvvələn, ümumiyyətlə türk dillərində zəif samit sayılan və tez-tez sözlərdən düşən *r* səsi hansı fonetik qanuna əsasən iki (Ə.M.Dəmirçizadənin fikrincə, *iki* sayı iyirmi sayında *iyi* (?) şəklinə düşür) və *miş* (müəllifə görə, *iyirmi* sayında sonuncu samit düşmüşdür) sözlərinin arasına artırılmışdır. Elə bir türk dili göstərmək olar ki, orada müəllifin göstərdiyi bu «fonetik qanundan», heç olmasa, bir dəfə istifadə edilsin? Bir də bütün fonetik hadisələrin – səs dəyişməsi, səs artırılması və səs düşümü hadisələrinin bir sözdə toplanması fəvqəladə hadisə deyilmi? İkincisi, türk dillərində onluq saylarına diqqət yedilərsə, burada dəqiqi bir qanunauyğunluq özünü göstərir. Ondən əllyədək (*on, yigirmi, otuz, kırk, əlig*) saylar bir üsulla, sonrakı iki onluq (*altmış, yetmiş*) ikinci bir üsulla, axırncı iki onluq (*səkiz on, tokuz on*) üçüncü bir üsulla yaranır. Hansı səbəbə bu sistem pozulmalı idi? Əgər artıq ikinci onluq uyğun təkliyə (*iki*) *miş* ünsürü artırmaqla düzəlirdisə, sonrakı onluqlar da (*otuz, kırk, əlig*) *altmış, yetmiş* saylarına qədər eyni üsulla düzəlməli idi. Onluğu ifadə etmək üçün üsul yaratmaq, birdən-birə onu unutmamaq, yeni üsul icad edib ondan istifadə etmək, sonra yenə həmin üsula qayıtmaq, yenə də onu unudub daha bir üsul ixtira etmək dillərin inkişaf qanunlarına ziddir. Buna görə də *iyirmi* sayı ilə *altmış, yetmiş* saylarının eyni üsulla yarandığını söyləmək olmaz. *-miş* ünsürünün *beş* sayından törəməsi və *beş* sayının «on» məfhumunu ifadə etməsi (hər halda türk dilləri üçün) məsələsi isə çox mübahisəli və şübhəlidir.

Türk dillərindəki, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki sayların mənşəyi hələ yaxşı öyrənilməmişdir. Mübahisəli və həlli lazım olan məsələlər çoxdur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi miqdar saylarının ifadəsi (yaradılması) müasir türk dillərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müasir türk dillərində tərkibi miqdar saylarını yaratmaq üçün əvvəlcə böyük rəqəm (onluq, yüzlük, minlik),

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962, s. 161.

¹ Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968, s.98.

sonra isə kiçik rəqəm (təklük) deyilir (yazılır). Bunu düstur kimi belə ifadə etmək olar: *onluq + təklük*; məsələn: *on beş, yüz əlli altı min doqquz yüz doxsan doqquz* və s. Dünyanın əksər dillərində tətbiq edilən bu üsul qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş üsuldan çox fərqlidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi miqdar sayları iki üsulla düzəlir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin birinci üsulu zahirən rus dilindəkini xatırladır. Məlumdur ki, rus dilində on birdən on doqquzadək mürəkkəb sayları düzəldərkən əvvəlcə təklük, sonra onluq işlədilir; məsələn: *тринадцать три (üç) на десять (on)*, *семнадцать семь на десять* deməkdir (yəni onun üstünə üç, onun üstünə yeddi). Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu sistem ondan yuxarı olan bütün saylara tətbiq edilir. Abidələrin dilindəki tərkibi say düzəltmə sisteminin rus dilindəkinə oxşarlığı bununla bitir.

Qədim türk yazısı abidələrinin tədqiqinin ilk illərində türköloqlar göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin say sistemi ilə rus dilindəki uyğun sistem arasındakı oxşarlığa görə qədim türk tərkibi saylarını da təklük-onluq sistemi ilə oxuyurdular. Məsələn, *yeti yegirmi* sayı «yeddi + iyirmi = iyirmi yeddi» kimi tərcümə edilirdi. İlk tədqiqatçıların ilk tərcümələrində buraxılan bu səhvədən Ə.M.Dəmirçizadə belə bir nəticə çıxarır ki, V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski göytürk Orxon-Yenisey abidələrində tərkibi sayları tərcümə edərək səhv etmişlər. Qədim türk tərkibi saylarını ilk dəfə düzgün olaraq S.Y.Malov tərcümə etmişdir. Görünür, Ə.M.Dəmirçizadənin V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən yazdığı əsərlərlə tanışlığı yoxdur, çünki bu əsərlərdə göytürk Orxon-Yenisey tərkibi sayları düzgün tərcümə edilmişdir. Məlumdur ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində hesablama sistemini S.Y.Malov yox, İ.Markvart və V.Banq kəşf etmişlər. Bundan sonra V.Tomsen, V.V.Radlov və P.M.Melioranski həmin sistemi qəbul etmişlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların məzmununa təklükdən sonra adı çəkilən onluq deyil, ondan on

az olan onluq daxil olur. Məsələn, *yeti otuz* sayma *yeddi* tam halda və otuzdan on az olan onluq, yəni *iyirmilik* daxildir; *yeti otuz* iyirmi yeddi deməkdir. Sistemin bu cür qurulması məntiqə tamamilə uyğundur. Təkliyin onluqdan əvvəl işlədilməsi o deməkdir ki, adı çəkilən onluq tam götürülmür, ondan yalnız adı çəkilən təklük qədər götürülmüşdür (iyirmilik tam, otuzluqdan isə yeddi təklük götürülmüşdür). Başqa cür izah etsək, hesablama adı çəkilən onluğa doğru adı çəkilən təklük qədər irəliləmişdir (hesablama otuz sayına doğru yeddi rəqəm gedilmiş və hesablama dayandırılmışdır, otuz çatdırılmamışdır).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş tərkibi sayları asan hesablamaq və qavramaq üçün belə bir düsturdan istifadə etmək olar: təklük + onluq – on; məsələn, *üç yetmiş* sayını belə hesablamaq olar: üç + yetmiş – on = altmış üç və s.

Uzun zaman türkölogiyada belə hesab edilirdi ki, qədim türk xalqlarının bu cür hesablama sistemi təkcə göytürk Orxon-Yenisey və qədim uyğur əlifbaları ilə yazılmış qədim türk yazısı abidələrinin dilində özünü göstərir. S.Y.Malovun tədqiqatları nəticəsində məlum oldu ki, müasir sarı uğyurların dilində indi də bu cür hesablama sistemindən istifadə edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi sayların işlədilməsinə nümunələr: *Kamuğı biş otuz sülədimiz* (KT § 18) «Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik». *Üç yegirmi süñüşdimiz* (KT § 18) «On üç dəfə döyüşdük». *Üç yetmiş yaşımka adırılıtm* (Y 3) «Altmış üç yaşında ayrıldım (öldüm)». *Altı otuz yaşımca çik bodun kırkız birlə yağı boltı* (BK § 26) «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə yağı oldu». *Kül tigin köy yıka yeti yigirmikə uçdı* (KT § 1) «Kül tigin qoyun ilində ayın on yeddində vəfat etdi». *Bir otuz yaşınca Çaçə sənünkə süñüşdimiz* (KT § 32) «İyirmi bir yaşında Çaçə sənünkə döyüşdük». *Altı yegirmi yaşınca eçim kağan elin, törüsün ança kazğantı* (KT § 31) «On altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu elə qazandı». *Kül tigin yiti otuz yaşınca karluk bodun erur barur erikli yağı boltı* (KT § 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluq xalqı firavan yaşadığı halda yağı oldu». *Eletmiş yabğu oğlu İşbara tamğan, Çor Yoğa inisi bilgə İşbara tamğan tarkan yumğılığ bes*

yetmiş eçim, atım... (O 4) «Eletmiş yabğunun oğlu İşbara tamğan, Çor Yoğanın kiçik qardaşı müdrik İşbara tamğan tarkan bir yerə toplanmış altmış beş böyük qohumlarım, kiçik qohumlarım...» *Səkkiz yegirmi yaşım altı çub soğdak tapa sülədim* (BK § 24) «On səkkiz yaşım altı hissəli soğdaklara qarşı qoşun çəkdim». *Yeti yegirmi yaşım tañut tapa sülədim* (BK § 24) «On yeddi yaşım tanqutlara qarşı qoşun çəkdim». *Mən tokuz yigirmi yıl şad olurtım, tokuz yigirmi yıl kağan olurtım* (BK c 9) «Mən on doqquz il şad oturdum, on doqquz il xaqan oturdum» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin ikinci üsulu bir qədər müasir türk dillərindəkinə oxşayır. Bu üsulu belə göstərmək olar: otluq + *artukı* sözü + təklik. Burada müasir türk dillərindən fərqlənən cəhət onluqla təklik arasına *artukı* «artıq» sözünün artırılmasıdır; məsələn: *kırk artukı yiti* (KT şm §) «qırx yeddi» *otuz artukı bir* (BK § 28) «otuz bir», *otuz artukı səkkiz* (BK c 2) «otuz səkkiz», *otuz artukı tokuz* (BK c 2) «otuz doqquz», *otuz artukı üç* (BK § 34) «otuz üç» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci üsulla ifadə edilən tərkibi miqdar saylarının işlənməsinə bir neçə nümunə: *Kül tigin ölip kırk artukı yeti yaşıtı boltı* (KT şm §) «Kül tigin öləndə qırx yeddi yaş oldu». *Otuz artukı bir yaşım karluk bodun buñısız erür barur erikli yağı boltı* (BK § 28-29) «Otuz bir yaşım karluk xalqı dərdsiz, firavan yaşayarkən yağı oldu». *Otuz artukı dört yaşım oğuz təzip tabğaç kirti* (BK § 38) «Otuz dörd yaşım oğuzlar qaçıb Çinə getdilər». *Otuz artukı səkkiz yaşım kışın kıtay tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz səkkiz yaşım qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim». *Özüm otuz artukı üç yaşım yok erti* (BK § 34) «Özümün otuz üç yaşım yox idi». *Tabğaç atlığ süsi bir tümən artukı yeti bir şüg ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaçların süvari qoşununu – on yeddi minlik qoşunu birinci gün öldürdüm». *Otuz artukı tokuz yaşım yazın tatabı tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz doqquz yaşım yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi miqdar saylarının düzəldilməsinin göstərilən ikinci üsulu birinciye nisbətən az işlənir. Güman etmək olar ki, türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə tərkibi sayların düzəldilməsinin ikinci üsulu təşəkkül dövrü keçirmiş. Zaman keçdikcə miqdar saylarının bu cür ifadəsi qüvvətlənmiş və birinci üsulu sıxışdırıb aradan çıxarmışdır. Onluq sayla təklik say arasında işlənən artukı «artıq» sözü dilə ağırlıq gətirdiyi üçün daha sonralar istifadədən qalmış və tərkibi miqdar saylarının müasir türk dillərindəki ifadə üsulu yaranmışdır.

SIRA SAYLARI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *birinci* sıra sayından başqa bütün sıra sayları miqdar saylarının üzərinə xüsusi şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Bu şəkilçilər türk dillərinin Orxon-Yenisey (ehtimal ki, daha əvvəlki) inkişaf dövründən indiyədək, demək olar ki, dəyişməmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *birinci* və *ikinci* sıra sayları istisna edilməklə bütün sıra sayları uyğun miqdar saylarının sonuna *-nç*, *-inç*, *-inç*, nadir hallarda *-unç*, *-ünç* şəkilçilərindən birini artırmaqla düzəlir. Müasir türk dillərindən bəzilərinə bu şəkilçi eyni ilə qalır, bəzilərinə isə onun sonuna bir sait artırılır. Abidələrin dilində *birinci* və *ikinci* sıra sayları əmələgəlmə üsuluna görə digər sıra saylarından fərqlənir. *Birinci* sıra sayı miqdar sayı ilə bağlı olmayan *ilki* «ilk» sözü ilə ifadə edilir. *İkinci* sıra sayını düzəltmək üçün *eki* «iki» miqdar sayının sonuna *-nç* şəkilçisi yox, *-nti* şəkilçisi artırılır: ekinti. Müasir Azərbaycan dilində birinci sıra sayı ilə yanaşı, ilk sözü də öz mənasını saxlamışdır, *ekinti* sıra sayı isə öz mövqeyini ikinci sözünə vermişdir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində *altıncı* sıra sayının işlənməsinə təsadüf edilməmişdir, qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində isə (hüquq sənədlərində) bu sıra sayı *altınç* şəklində işlənir. Beləliklə, *altıncı* sıra sayı da daxil olmaqla qədim türk yazısı abidələrinin dilində birdən onadək sıra sayları aşağıdakı kimidir: *ilki* (KT § 32) «ilk, birinci», *ekinti* (KT § 33) «ikinci», *üçünç* (KT § 33)

«üçüncü», *törtinç* (KT şm 6) «dördüncü», *bisinq* (KT şm 7) «beşinci», *altınç*, *yetinç* (O 12) «yeddiinci», *səkkizinç* (MÇ 17) «səkkizinci», *tokuzinç* (KT şm 1) «doqquzuncu», *onınç* (BK c 10) «onuncu».

Tərkibi sıra sayları da tərkibi miqdar saylarının sonuna *-nç* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gəlir. Məsələn, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində rast gəlinən yeganə tərkibi sıra sayı bu üsulla düzəlmişdir: *bir yigirminq* (MÇ 25) «on birinci». Lakin buna baxmayaraq, V.M.Nasilov yazır: «İyirmidən yuxarı sıra sayları və ehtimal ki, sonrakılar da miqdar saylarının əsasına *-kı*, *-ki* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: *yəqirmiki* – iyirminci, *otuzkı* – otuzuncu. Sonrakı sıra saylar mətndlərdə təsadüf edilmir».¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-kı*, *-ki* şəkilçisi ilə düzələn saylar, o cümlədən *igirmiki* və *otuzkı* sayları da işlənir. Abidələrin dilində işlənən bir yigirminq sıra sayının ikinci komponentindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, iyirminci və ondan sonra gələn sıra sayları da *-nç* şəkilçisi ilə düzəldilmişdir.

QEYRİ-MÜƏYYƏN MİQDAR SAYLARI

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də qeyri-müəyyən miqdar sayları əşyanın qeyri-müəyyən, təxmini sayını bildirir. Buna görə də bəzi dilçilik ədəbiyyatında bu sayları təxmini miqdar sayları da adlandırırırlar. Abidələrin dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları üç üsulla ifadə edilir:

1. Qeyri-müəyyən miqdar sayları müəyyən miqdar saylarından asılı olmayan müstəqil leksik vahidlərlə ifadə edilir. Bu qeyri-müəyyən miqdar saylarının bir qismi müasir türk dillərində indi də işlənir, bir qismi isə istifadədən çıxmışdır. Abidələrin dilində bu üsulla ifadə olunan aşağıdakı qeyri-müəyyən miqdar saylarının işləndiyinə təsadüf edilir: *az* «az», *kop* «çox», *üküş* «çox»; məsələn: *Az bodunıñ üküş kılıtım* (KT c 10) «Az xalqı çox etdim». *Tört buluñ kop yağı ermış* (KT ş 2) «Dörd tərəf

çoxlu yağı imiş». *Üküsi Sələñə kodı bardı* (MÇ 16) «Çoxu Sələnə boyu getdi» və s.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müəyyən miqdar saylarının, qeyri-müəyyən miqdar saylarının və işarə əvəzliliklərinin sonuna *-ça*, *-çə* şəkilçilərini artırmaqla onlardan qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldilir (*bunça* «bu qədər, bunca», *ança* «o qədər», *yüzçə* «yüzçə», *əligçə* «əllicə», *azça* «azca»); məsələn: *Bunça yirkə təgi yorıtım* (KT c 4) «Bu qədər yerə təki qoşun yürütdüm». *Altun, kümüş, isigiti, kutay buñsız ança birür tabğaç bodun sabı süçig, ağısı yımşak ermış* (KT c 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, ipək həvəslə o qədər verən tabğaç xalqının dili şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş». *Uyğur eltəbər yüzçə ərin təzip bardı* (BK ş 37) «Uyğur eltəbəri yüzçə döyüşçü ilə qaçıb getdi». *Əligçə ər tutdımız* (T 42) «Əllicə döyüşçü tutduq». *Kəligmə bağlərin, bodunun itip, yığıp azça bodun təzmis erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, bir yerə toplayıb azca xalq qaçmışdı».

Qeyri-müəyyən miqdar saylarının bu cür ifadə edilməsi üsulu müasir türk dillərində daha da inkişaf etmişdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində müəyyən miqdar saylarının sonuna cəm şəkilçisi *-lar*, *-lər*, ondan sonra isə *-ça*, *-çə*, *-la*, *-lə* şəkilçilərini artırmaqla da qeyri-müəyyən miqdar sayları düzəldilir: *onlarça*, *minlərlə*.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki qonşu miqdar sayının yanaşması üsulu ilə də qeyri-müəyyən miqdar sayları əmələ gəlir; məsələn: *Korğu eki-üç kisigin təzip bardı* (BK ş 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi». *Bir-iki atlığ yablakın üçün, kara bodunım, öltiñ* (MÇ 17) «Bir-iki məşhur (adam) xain çıxdığı üçün, qara xalqım, öldün». *Bir-iki şaşıp kəldi* (MÇ 33) «Bir-iki (nəfər) şaşıb gəldi». Öñrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kurıya Kurdanta, yıraya Oğuzda iki-üç biñ sümüz, kəltəçimiz (T 14) «Şərqdə Kıtaydan, cənubda Tabğaçdan, qərbdə Kurdandan, şimalda Oğuzdan iki-üç min qoşunuq, gələsiyik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-müəyyən miqdar saylarının bu üç ifadə üsulundan başqa Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə qeyri-müəyyən miqdar saylarının daha bir

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.39.

qəribə üsuluna da rast gəlmək olur: *Uluğ İrkin azkɨya ərɨn təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi». Eyni sözə Tonyukuk abidəsində də rast gəlirik: *Azkɨya türk bodun yoriyur ermis* (T 9-10) «Azacıq türk xalqı yürüyür imiş».

Buradakı *azkɨya* (*az + kɨya*) «azacıq» sözü Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsindəki *çikkana* sözünü xatırladır (*Bir çikkana duz ver – Bir azacıq duz ver*).

KƏSR SAYLARI

Müasir türk dillərində kəsr sayları iki miqdar sayından əmələ gəlir. Saylardan biri surətdə, digəri məxrəcdə olur. Surətdəki say həmişə adlıq halda, məxrəcdəki say isə bəzi türk dillərində yerlik, digərlərində isə çıxışlıq halda olur: *beşdə üç, altıdan beş*.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kəsr saylarının bu üsulla əmələ gəlməsinə rast gəlmirik. Abidələrin dilində yeganə ehtimal edilən kəsr sayı «yarı» mənasını verən *sıŋar* sözüdür. Bu sözü Azərbaycan dilinə «ikidə bir» kimi də tərcümə etmək olar; məsələn: *Sıŋar süsi ebig, barkıŋ yolğalı bardı, sıŋar süsi süŋüşgəli kəlti* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi».

BÖLGÜ SAYLARI

Türkoloji ədəbiyyatda sayın bu kateqoriyası toplu saylar da adlanır. Müasir türk dillərinin bir qisminə sayın bu kateqoriyası mühafizə edilmiş, bir qisminə isə unudulmuşdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bölgü sayları miqdar saylarının sonuna *-aŋu, -əgü* şəkilçiləri artırmaqla düzəlir: *Tabğaç, oğuz, kıtaŋ – bu üçəgü kabısıŋ* (T 12) «Tabğaç, oğuz, kıtaŋ – bu üçlük toplaşır». *Üçəgün kabısıŋ süləlim, anı yökkisalım, - timis* (T 21) «Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş».

A.N.Kononov¹ və Əlisa Şükürlü² bölgü sayı əmələ gətirən *-n* şəkilçisini də qeyd edir və *ekin* «ikisinin» sözünü nümunə gətirirlər.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград, 1980, с. 114.

² Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s. 103.

NUMERATİV SÖZLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində tez-tez miqdar sayları *çub* «hissə», *ülüg* «hissə», *bağ* «bağ, hissə», *yolı* «dəfə, yol», *kata* «dəfə» sözləri ilə işlənir. Bu sözlər ya miqdar sayı ilə onun aid olduğu ismin arasında, ya da sayla felin arasında işlənir; məsələn: *Altı çub soğdak tapa sülədimiz* (KT § 31) «Altı hissəli soğdaklara qarşı qoşun çəkdik». *Bir yılka tört yolı süŋüşdim* (BK § 38) «Bir ildə dörd dəfə döyüşdüm». *Eki ülügi athıŋ erti, bir ülügi yadağ erti* (T 4) «İki hissəsi ath (süvari) idi, bir hissəsi piyada idi». *Altı bağ bodunım küçliğin üçün arka elim taşın bunta tıkti* (Y 49) «Altı hissəli (bağlı) xalqın güclü olduğu üçün qədərbilən elim daşını burada qoydu». *Altı bağ bodunka bəg ertim* (Y 1) «Altı bağlı xalqa bəy idim». ... *üç kata təgzintim* (Y 31) «... üç dəfə səyahət etdim».

x x x

VI-VIII yüzilliklərdə qədim türk dillərində belə bir mükəmməl say sistemi olmuşsa, deməli, say kateqoriyası türk dillərində əsrlərlə əvvəl də mövcud olmuşdur, çünki yüz, yaxud iki yüz, hətta min il ərzində belə bir mükəmməl say sistemi yaratmaq mümkün deyildir. Qədim türk yazısı abidələrinin, xüsusilə Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin yaradıldığı vaxtdan indiyədək min üç yüz – min dörd yüz il keçməsinə baxmayaraq, qədim türk dillərinin sayları ilə müasir türk dillərinin sayları arasında, demək olar ki, heç bir əsaslı dəyişiklik olmamışdır. Bu da bir daha sübut edir ki, say kateqoriyası türk dillərində tarixin əlçatmaz dərinliklərində yaranmış, ilk ümumtürk yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey yazısı kitabələrində mükəmməl sistem şəklində təsbit edilmişdir.

ƏVƏZLİK

Əvəzlik qədim türk yazısı abidələrinin dilində əsas nitq hissələrindən biridir. Əşya və onun əlamətlərinə işarə edən,

lakin onu adlandırmayan, əşyanın məzmununu təyin etməyən sözlər əvəzlik kateqoriyasına daxildir. Adətən, dilçilik ədəbiyyatında belə hesab edirlər ki, əvəzlik bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olan bu və ya digər sözü əvəz edir. Bu nitq hissəsinin adı da onun vəzifəsindən doğmuşdur. Lakin insan nitqində əvəzliyin vəzifəsi təkcə bu və ya digər sözü əvəz etməklə bitmir. Əvəzliklər nitqdə şəxs və əşyaya işarə də edə bilər. Məsələn, *Ol süg anta yokkışdımız* (KT § 34) «O qoşunu orada məhv etdik» və *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmış* (O 5) «Bu Çindən şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı olmuş» cümlələrində *ol* «o» və *bu* «bu» əvəzlikləri heç bir sözü əvəz etmir, yalnız özündən sonra gələn isimlərə işarə edir.

Türk dillərində bir nitq hissəsi kimi əvəzlik xüsusi yer tutur. Əvəzlik say və fel kimi ən milli nitq hissəsidir. Bu, türk dillərində yeganə nitq hissəsidir ki, alınma sözlər, demək olar ki, oraya daxil ola bilməmişdir. Türk dillərində əvəzlik çox qədim tarixə malik nitq hissəsidir. Hələ türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələri olan göytürk Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində kifayət qədər inkişaf etmiş əvəzlik sistemi mövcud olmuşdur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş əvəzlikləri mənalarına görə belə qruplaşdırmaq olar: 1) şəxs əvəzlikləri; 2) təyin əvəzlikləri; 3) qayıdış-şəxs əvəzlikləri; 4) işarə əvəzlikləri; 5) sual əvəzlikləri; 6) toplu əvəzliklər və 7) inkar əvəzlikləri.

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən şəxs əvəzlikləri müasir türk dillərində eyni adlı əvəzliklərdən fərqlənir. Abidələrin dilində üçüncü şəxsin cəmindən başqa, şəxs əvəzlikləri qalan şəxslərdə, yəni birinci və ikinci şəxsin təkində və cəmində, habelə üçüncü şəxsin təkində mövcuddur. Abidələrin dilində birinci və ikinci şəxsin təkində və cəmində şəxs əvəzlikləri xüsusi sözlərlə ifadə olunur və yalnız substantiv vəzifədə işlənir, üçüncü şəxsin təkində isə işarə əvəzliyi ilə eyni bir sözlə ifadə olunur və həm substantiv, həm də atributiv funksiyada işlənir. Abidələrin dilində şəxs əvəzliyi bunlardır:

I şəxs tək: *mən, men, min, ben, bin, «mən»*

II şəxs tək: *sən, sen, sin, «sən»*

III şəxs tək: *ol, «o»*

I şəxs cəm: *biz, nadir hallarda miz, «biz»*

II şəxs cəm: *siz*

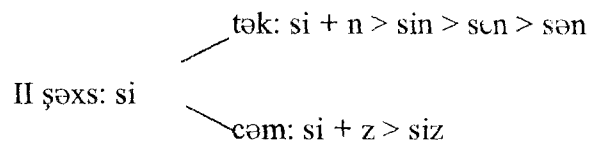
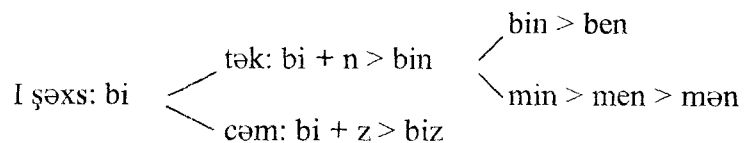
Göründüyü kimi, birinci və ikinci şəxslərin təkində işlənən əvəzliklər həm açıq, həm yarımçıq, həm də qapalı saillə, birinci şəxsin təkində həm *m*, həm də *b* samiti ilə işlənir. Həmin əvəzliklər müasir türk dillərində də – ayrı-ayrı dillərdə – bu şəkildə işlənir.

Türkoloji ədəbiyyatda *biz* və *siz* şəxs əvəzliklərindəki *z* ünsürü haqqında vahid rəy vardır: bütün türkoloqlar *z* ünsürünü qədim cüt və ya cəm kateqoriyası şəkilçisi hesab edirlər. *Mən* və *sən* əvəzliklərindəki *n* ünsürü haqqında isə türkoloqlar arasında yekdil rəy yoxdur. Türkoloqların əksəriyyəti onu mənsubiyyət göstəricisi hesab edir. N.A.Baskakov bu ünsürü *nəŋə* «əşya» sözü, S.Ə.Cəfərov isə *yan* sözü ilə bağlayır. Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev birinci və ikinci şəxs əvəzliklərini ilkin *bi* və *si* sözləri ilə əlaqələndirir: *bi* – *bi+n* və *bi+z*, *si* – *si+n* və *si+z*; A.N.Baskakov isə bu şəxs əvəzliklərini *bu* və *şu* işarə əvəzlikləri ilə, birinci şəxs əvəzliyini *bu* işarə əvəzliyi, ikinci şəxs əvəzliyini *şu* işarə əvəzliyi ilə əlaqələndirir.

Türkoloqların və altayşünasların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, birinci və ikinci şəxs əvəzlikləri şəxs və işarə əvəzlikləri üçün müştərək olan *be ~ bi* və *oş ~ uş, iş ~ şu ~ şo* köklərindən törəmişdir; ikinci şəxsədə türk dilləri üçün qanunauyğun fonetik hadisə olan *ş ~ ç ~ s* hadisəsi müşahidə edilir.

Güman etmək olar ki, qədim türk abidələrinin dilində Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründən xeyli əvvəl ümumiyyətlə birinci şəxsi göstərmək üçün *bi*, ümumiyyətlə ikinci şəxsi göstərmək üçün *si* ünsürü işlədilmişdir. Dil inkişaf etdikcə tək cəmdən ayırmaq zərurəti meydana çıxır. O zaman cəmlik anlayışı yaratmaq üçün *-lar, -lər* şəkilçisi hələ yaranmamışdı, ümumiyyətlə, qeyri-müəyyən cəmlik bildirən bu şəkilçi türk dillərinin nisbətən yaxın dövründə, güman ki, ilkin hun dövründə yaranmışdır. Bundan başqa *z* ünsürü əvvəllər hər cür

cəmliyi deyil, təkə cüt kəmiyyətini göstərmişdir. Beləliklə, birinci və ikinci şəxslərdə tək cəmdən ayırmaq üçün qədim türklər şəxs bildiren işarələrin (sözlərin) sonuna təkə *n*, cəmdə *z* ünsürünü əlavə etmişlər. Birinci və ikinci şəxs əvəzliliklərinin inkişafını belə təsvir etmək olar:

Türk dillərində *b* > *m* səs keçidi qanunauyğun fonetik hadisədir.

Abidələrin dilində birinci şəxs tək əvəzliyinin işlənmə qanunauyğunluğu gözlənilir: Tonyukuk, Yenisey və qismən Moyun çor abidələrində *b* variantı (*bin*, *ben*), Kül tigin, Bilgə xaqan, qismən Yenisey və Moyun çor abidələrində *m* variantı işlənir: Ongin və Küli çor abidələrində birinci şəxs təkində şəxs əvəzliyinin işlənməsinə təsadüf edilmir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi hallanır, lakin şəxs əvəzliliklərinin ismin bütün səkkiz halında işlənməsinə rast gəlinmir; əvəzliliklərin çıxışlıq və alət halında işlənməsinə abidələrin dilində təsadüf edilməmişdir.

Adlıq hal	min, men, trən, bin, ben	sin, sən, sən	biz	siz	ol
Yiyəlik hal	bəniŋ (T 21) məniŋ (KT c 11) məniŋ	–	biziŋ (BK § 39)	siziŋ	oniŋ
Yönlük hal	baŋa (Y 10) maŋa (KT § 30)	saŋa (T 32)	biziŋə (BK § 40) bizko (Y 36)	siziŋə (Y 42)	–

İstiqamət hal	baŋaru (T 34)	–	–	–	aŋar (KT c 12) aŋaru (T 20) anı (BK § 28)
Təsirlik hal	beni bini (T 10) meni məni	sini (T 10) səni	bizni (T 20)	–	
Yerlik hal	–	–	bizintə (T 40)	sizdə (Y 8)	anta (KT c 2)

TƏYİN ƏVƏZLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki təyin əvəzliyi işlənir: *kəntü* «öz» və *öz* «öz». Hər iki təyin əvəzliyi müasir türk dillərində də işlənir; bəzilərinə *kəntü* «öz» (fonetik variantları ilə), digərlərinə *öz* «öz» əvəzliyi sabitləşmişdir. Müasir Azərbaycan dilində *öz* əvəzliyi işlənir, *kəntü* (*kəndi*) əvəzliyi isə istifadədən çıxmışdır, lakin *kəndi* əvəzliyi «Kitabi-Dədəm Qorqud» dastanlarının dilində və klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində fəal işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təyin əvəzlilikləri şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, hallanmır. Abidələrin dilində bu iki əvəzliyin işlənmə tezliyi də eyni deyildir: abidələrin dilində *öz* əvəzliyi tez-tez işləndiyi halda *kəntü* əvəzliyinin cəmi üç təsadüfdə işləndiyi müşahidə edilir: *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi». *Edgü ilin kəntü yaŋılıŋ* (KT § 23) «Yaxşı elinə özün xəyanət etdin». *Kəntü bodunım, tidim* (MÇ 14) «Öz xalqım dedim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kəntü* təyin əvəzliyi şəxs əvəzlilikləri və *öz* «öz» təyin əvəzliyi ilə əvəz edilir. Bunu Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrindən götürülmüş iki cümlənin müqayisəsindən görmək olar: *Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti* (KT şm 4) «Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi» və *Tokuz oğuz məniŋ bodunım erti* (BK § 29) «Doqquz oğuz mənim xalqım idi». *Kəntü* «öz» əvəzliyinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində *öz* əvəzliyinə nisbətən az işlənməsi

iki səbəbdən irəli gələ bilərdi: ya bu əvəzlik göytürk qəbilələrinin dili üçün səciyyəvi olmamış, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində digər türk qəbilə dillərinin təsiri ilə işlənmişdir, ya da *kəntü* «öz» əvəzliyi göytürk dilində artıq VII-VIII yüzilliklərdə arxaikləşmiş.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kəntü* «öz» əvəzliyi ilə yanaşı, lakin ondan daha məhsuldar *öz* təyin əvəzliyi də işlənir. *Öz* morfemi təyin əvəzliyi kimi abidələrin dilində heç bir şəkilçi qəbul etmir, cümlənin müstəqil üzvü olmur, özündən sonra gələn sözə qoşulur, onu təyin edir və onunla birlikdə cümlənin bir üzvü olur: *Öz yerim, ıduk yerim, sizə, kanım...* (Y 42) «Öz yerim, müqəddəs yerim, sizdən, xanımdan...»

Kül tigin abidəsinin şərq üzündə *barduk* sözü işlənir: *Barduk yirdə edgüg ol erinç* (KTş 24). *Barduk* sözünü *bar* «get» sözündə törəyən feli sifət kimi (*vardığım, getdiyim*) də, təyin əvəzliyi kimi (*hər, bütün*) də tərcümə etmək olar. Birinci halda cümləni «Getdiyim yerdə yaxşısı o idi», ikinci halda «Hər (yaxud, bütün) yerdə yaxşısı o idi» kimi tərcümə etmək olar. Onda qədim türk abidələrinin dilində *barduk* «hər, bütün» təyin əvəzliyinin mövcudluğundan da danışmaq olar. İki fakt bu fikrin xeyrinə şahidlik edir: 1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində toplu əvəzlik kimi *barça* (MÇ 38) «hamısı» sözü işlənir; *barduk* və *barça* sözlərinin eyni kökdən olduğu aşkardır. 2. Müasir qazax və qırğız dillərində *barduk* sözü müasir Azərbaycan dilindəki *bütün* təyin əvəzliyi ilə eyni mənanı ifadə edir.

QAYIDIŞ-ŞƏXS ƏVƏZLİYİ

Türkoloji ədəbiyyatda bu əvəzliyi qayıdış əvəzliyi də adlandırırlar. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də qayıdış şəxs əvəzliyi *öz* təyin əvəzliyi üzərinə mənsubiyyət şəkilçiləri *-üm, -ün, -ü(i), -ümüz, -ünüz* şəkilçilərini artırmaqla əmələ gəlir. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra *öz* əvəzliyi təyin əvəzliyi olmaqdan çıxır, müstəqilləşir, daha özündən sonra gələn sözün təyini olmur, yiyəlik haldan başqa həmişə cümlənin müstəqil üzvü funksiyasını yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış

şəxs əvəzliyinin cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir; bu əvəzlik abidələrin dilində yalnız təkdə işlənir. Ehtimal ki, qədim türk dillərində qayıdış əvəzliyinin cəmini əmələ gətirmək üçün birinci və ikinci şəxsin cəmində *z* ünsürü əlavə edilmiş, üçüncü şəxsin cəmi isə olmamışdır. Beləliklə qədim türk dillərində qayıdış əvəzliyinin hər üç şəxsə aşağıdakı şəkildə işlədiyini göstərmək olar: birinci şəxs *tək- özüm*, cəm- *özümüz*; ikinci şəxs *tək- özün*, cəm- *özünüz*, üçüncü şəxs *tək - özü*, cəm olmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış-şəxs əvəzliyi cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsini yerinə yetirir: *Bödkə özüm olurup ağır törüg tört buluğdakı bodunğa itdim* (BK ş 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa ağır qanun düzəltdim». *Özüm sakıntım* (KT şm 5) «Özüm düşündüm». *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT ş 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üstündə şad idim». *Bu kağanıñda, bu bəglərigdə, yerinğdə, subıñda adırılmasır, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebiñə girtəçisən, buñsız baltaçı sən* (BK şm 13-14) «Bu xaqandan, bu bəylərdən, yerindən, suyundan ayrılmasın, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, dərdsiz olasısan». *Özi yarñıltı, kağanı ölti, bodunı küñ, kul boltı* (KT ş 20) «Özü yamldı, xaqanı öldü, xalqı qul-qaravaş oldu».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış-şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi hallanır. Bu əvəzliliklərin hallanmasını belə göstərmək olar:

Adlıq	özüm	özün	özi
Yiyəlik	özümün	özünin	özünü
Yönlük	özümə	özünə	özünə
İstiqamət	-	-	-
Təsirlilik	özümü (özümün)	özünü	özünü
Yerlik	özümtdə	özüntdə	özintə
Çıxışlıq	-	-	-
Alət-birgəlik	özümün	özünün	özünün

Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində qayıdış-şəxs əvəzliyinin hallanmasının bütün paradigmasına rast gəlmək

olmur. Abidələrin dilində qayıdış-şəxs əvəzliliklərinin birinci şəxsi adlıq, yönlük və təsirlik hallarında, ikinci və üçüncü şəxsləri isə tək cə adlıq halında işlənir: *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim» ...*özün edgü körtəçi sən, ebiñə kirtəçi sən, buñsız boltaçı sən* (BK c 14) «...özün yaxşılıq görsən, evinə girsən, dərdsiz olasan». *Özi yañıltı* (KT § 20) «Özü yanıldı» (adlıq hal). *Özimə bunça...* (BK c 15) «Özümə bu qəder...» (yönlük hal). *Özümün öñrə bıñja başı ıtı* (MÇ 6) «Özümü öndə minbaşı göndərdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir sıra hallarda subyekt konkretləşdirmək və nəzərə çarpdırmaq, qayıdışlıq anlayışını daha da qüvvələndirmək üçün qayıdış-şəxs əvəzliyi şəxs əvəzlilikləri ilə birlikdə işlənir və birlikdə cümlənin bir üzvü funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk ben özüm Tabğaç ilinə kıluntum* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Tabğaç elinə göndərildim». ...*ben özüm bilgə Tonyukuk kazğanmasar, ...türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «...mən özüm Müdrük Tonyukuk qazanmasa idim... türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı».

Bəzən bu tipli cümlələrdə qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzliyinin işləndiyi mövqedə isim işlənir; məsələn: *Eltəbər özi kəlti* (KÇ 21) «Eltəbər özü gəldi».

İŞARƏ ƏVƏZLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üç işarə əvəzliyi işlənir: *bu* (KT c 12) «bu», *şu* (Y 24) «o» və *ol* (KT § 16) «o». *Bu* «bu» işarə əvəzliyi yaxın məsafədə, *şu* «o» işarə əvəzliyi orta məsafədə, *ol* «o» işarə əvəzliyi isə uzaq məsafədə olan əşyaya işarə edərkən işlədilir; məsələn: *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yiti ərən yağı bolmış* (O 5) «Bu Çindən şimala bəy oğuzlara arasında yeddi ərən yağı olmuş». *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı* (KT § 16) «O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu».

Tərcüməçilər abidələrin dilində *şu* «o» işarə əvəzliyinin də işləndiyini göstərirlər, lakin qədim türk yazısı abidələri dilinin diqqətli araşdırılmasında bu əvəzliyin işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. *Şu* əvəzliyi müasir Azərbaycan dilində də işlənmir, lakin o, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, habelə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində məhsuldar şəkildə işlənməmişdir.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində işarə əvəzlilikləri müəyyən əşyaya işarə etmək məqsədi ilə işlədilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işarə əvəzlilikləri bu funksiyadan başqa bir də substantivləşərək ismin işləndiyi hər bir mövqedə işlənə bilər. Substantivləşmiş işarə əvəzlilikləri isimlər kimi hallanır. Abidələrin dilində bu «bu» işarə əvəzliyinin üç, *ol* «o» işarə əvəzliyinin isə beş halda işləndiyi müşahidə edilir:

Adlıq bu (KT c 10)	ol (KT c 8)
Yiyəlik -	anıñ
İstiqamət -	añar (KT c 12), añar (T 20)
Təsirlik bunı (KT c 12)	anı (KT c 12)
Yerlik bunta (KT c 10)	anta (KT c 2)

Azu bu sabımda igid barğu? (KT c 10) «Məgər bu nitqimdə şişirtmə var?» *Bunu körü bilin* (KT c 12) «Bunu görərək bilin». *Türk bodunıñ tirilip il tutsıkının bunta urtım* (KT c 10) «Türk xalqının birləşib el tutacağını bunda vurdum». *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçisən* (KT c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsən». *Añar körü bilin* (KT c 11) «Ona baxaraq bilin». *Anı görüp ança bilin* (KT c 12) «Onu görüb elə bilin». *Anı üçün ilig ança tutmış* (KT § 3) «Ona görə (onun üçün) eli elə düzəltmiş». ...*añar süləməsər... ol bizni... ölürtəçi kük* (T 20-21) «... ona qarşı qoşun çəkməsək, ... o bizi... öldürəcəkdir».

Müasir türk dillərində işarə əvəzlilikləri substantivləşdikdə ismin bütün hallarında çıxış edir. Güman ki, qədim türk dillərində də substantivləşmiş işarə əvəzlilikləri ismin bütün hallarında işlənməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bu* «bu» və *ol* «o» işarə əvəzlilikləri *-ça* şəkilçisi qəbul edir və qeyri-müəyyən say və zərf əmələ gətirir; məsələn: *Bunça isig, küçig birtükgerü sakımmatı* (KT § 10) «Bu qədər zəhmət çəkdiyini düşünmədi». *Mən iniligü bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən dövlətimizi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *İlgəri Kadırkan yışığ aşa, boduniğ ança konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadırkan meşəli dağlarını aşaraq, xalqı elə yerləşdirdik».

SUAL ƏVƏZLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs əvəzliliklərindən sonra ən çox inkişaf etmiş əvəzlilik kateqoriyası sual əvəzlilikləridir. Abidələrin dilində aşağıdakı sual əvəzliliklərinin işləndiyi müşahidə edilir: *kim* (KT § 22) «kim», *nə* (KT § 9) «nə», *kanı* (KT § 9) «hanı», *kantan* (KT § 23) «haradan», *kantay* (T 33) «necə», *kaç* (T 29) «neçə». Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual əvəzlilikləri cavab almaq məqsədi ilə işlədilir və nitqdə onlardan sual cümlələri yaratmaq üçün istifadə edilir; məsələn: *Üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinjin, törünjin kim artatı udacı erti?* (KT § 22) «Yuxarıdan göylər basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağda bilərdi?». *Ellig bodun ertim, ilim amtı kanı?* (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Nə kağanka isig, küçig birürmən?* (KT § 9) «Hansı xaqana zəhmətimi verirəm?» *Kağanlıq bodun ertim, kağanım kanı?* (KT § 9) «Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı?» *Yaraklıq kantan kəlip yağa eltdi* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı?» *Sünjüglig kantan kəlipen sürə eltdi?* (KT § 23) «Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı?» *Kaç nəñ ersər, bizni ölürtəçi kük* (T 29-30) «Hər necə olsa, bizi öldürəsidir». *Ol sabıq esidib kağanğaru ol sabıq itim: - Kantayın?* (T 33) «O sözü eşidib xaqana xəbər göndərdim: - Necə edim?» *Nə basnalım, təgəlim, - tidim* (T 39) «Nə basılaq, hücum edək, - dedim». *Nə buñı bar ertəçi erti* (T 57) «Nə müsibəti (dərdi) olası imiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *nə?* sual əvəzliyi *hansı, nə üçün, niyə* mənalarını da ifadə edir; məsələn: *Besbalıq içrə nə kisi* (BK § 28) «Beşbalıqdakı hansı adam?» Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kim və nə sual əvəzlilikləri substantivləşərək isim kimi hallanır. Lakin bu əvəzliliklərin hallanmasının bütün paradiqması qədim türk yazısı abidələrinin dilində öz əksini tapmamışdır; abidələrin mətnlərində hər iki əvəzliyin yalnız yönlük halda işlənməsinə təsadüf edilmişdir; məsələn: *Kimə ilig kazğanur mən?* (KT § 9) «Kimə eli qazanıram?» *Nəkə korkur biz, az tiyin?* (T 39) «Niyə qorxuruq azıq deyə?»

Göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *nə* sual əvəzliyi *hansı, nə üçün, niyə* sual əvəzliliklərinin də funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Müasir türk dillərində sual əvəzliliklərinin sayı artmışdır. Lakin buna baxmayaraq, müasir türk dillərinin sual əvəzliliklərində aparıcı rolu qədim türk yazısı abidələrində təsbit edilmiş sual əvəzlilikləri oynayır.

TOPLU ƏVƏZLİLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən toplu əvəzliliklər bunlardır: *kamuğ* (KT § 8) «hamı», *barça* (MÇ 38) «hamı», *barı* (MÇ 40) «hamı». *Türk kara kamuğ bodun ança timiş* (KT § 8-9). «Türk qara camaatı hamılıqla elə danış». *Kamuğı yeti yüz ər bolmuş* (KT § 12-13) «Hamısı yeddi yüz döyüşçü olmuş». *...barça tüküt təzə...* (MÇ 39) «...hamı qaçışaraq...» *...karluk tirigi barı türgiskə kəlti* (MÇ 40) «...karlukların sağ qalanı hamılıqla gedərək türgislərinin yanına gəldi».

Bu morfevlərdən *barı* sözünün əvəzlilik olması şübhəlidir; bu söz *bar* «getmək» felindən törəmiş feli bağlama da ola bilər və «gedərək» kimi tərcümə edilə bilər: *...karluk tirigi barı türgiskə kəlti* (MÇ 40) «...karluklardan diri qalanlar gedərək türgislərin yanına gəldi».

Bu toplu əvəzliliklərdən *kamuğ/kamuğ* azacıq fonetik dəyişikliklə müasir Azərbaycan dilində də işlənir. O, Azərbaycan

klassik ədəbiyyatının dilində *qamu* şəklində işlənmişdir; məsələn:

*Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Nəçün qılmaz mənə dərman, mənə bimar sanmazmı?
(Füzuli)*

Müasir Azərbaycan dilində bu əvəzlik *hamı* fonetik tərkibində işlənir. O belə inkişaf yolu keçmişdir: *kamığ* > *qamu* > *hamı*.

V.M.Nasilov abidələrin dilində işlənən *kamuğ* əvəzliyini toplu say hesab edir.¹

İNKAR ƏVƏZLİYİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə bir əvəzliyə təsadüf edilir: *nəŋ* (KT c 8). Ehtimal ki, bu əvəzlik *nə* sual əvəzliyindən törəmişdir. Lakin *nə* ümumiyyətlə türkoloji ədəbiyyatda, *nə* də xüsusilə qədim türk yazısı abidələrinin dilinə həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu əvəzliyin mənşəyi məsələsinə toxunulmur. Güman etmək olar ki, bu söz inkar əvəzliyidir və bu mənada onu «heç bir» kimi tərcümə etmək olar. Ümumiyyətlə isə *nəŋ* əvəzliyini mətndən xaricdə tərcümə etmək çətin-dir; məsələn: *Ötükən yir olurıp arkiş-tirkiş isar, nəŋ büŋiğ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsə, heç bir dərd yox».

Abidələrin dilində bu əvəzliyin ikiqat (təkrar) işlənməsinə də təsadüf edilir. Bu məqamda *nəŋ* əvəzliyi «heç bir» mənası yox, «hər nə», «hər nə qədər», «nə qədər» mənalarını ifadə edir; məsələn: *Nəŋ-nəŋ sabım ersər, beŋgü taşka urtim* (KT c 11) «Hər nə (qədər) sözüm vardsa, əbədi daşa vurdum».

Nəŋ əvəzliyi Tonyukuk kitabəsində üç yerdə (T 20, 21, 29) *kaç* sual əvəzliyi ilə işlənib müasir Azərbaycan dilində «hər necə» mənasına uyğun gəlir; məsələn: *Kaç nəŋ ersər, ol bizni, - kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nəŋ ersər, ölürtəçi kük* (T 20-21) «Hər necə olsa, o, bizi – xaqanı igid imiş,

məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, əlbəttə, öldürəsidir». *Kağanı alp ermis, ayğucısı bilgə ermis, kaç nəŋ ersər, bizni ölürtəçi kük, - timis* (T 29-30) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi, əlbəttə, öldürəsidir, - demiş».

Tonyukuk abidəsində *nəŋ* sözü bir dəfə *yer* sözündən əvvəl işlənib «hər hansı» mənasını ifadə edir: *Nəŋ yerdəki kağanlığ bodunda büntügi bar ersər, nə buŋı bar ertəçi ermis* (T 56-57) «Hər hansı xaqanlı xalqda avara (işsiz) var isə, onun dərdi də olasıdır».

ƏVƏZLİKLƏSMƏ

Bəzi nitq hissələrinin leksik, yaxud funksional-qrammatik baxımdan əvəzlik sözlərinə yaxınlaşması əvəzlikləşmə adlanır. Əvəzlikləşmə iki üsulla baş verir: leksik üsul və morfoloji-semantik üsul.

L e k s i k ü s u l. Söz ona xas olan real mənənin zəifləməsi nəticəsində əvəzlik mənası qazanır: *bir kişi* «bir adam» > «hansısa adam» > «kimsə»; məsələn: *Bir kisi yaŋılsar, oğuşı, bodunu bisüginə təgi kıdmaz ermış* (KT c 6) «Kimsə yanılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinə təkəi doğranmazmış».

M o r f o l o j i – s i n t a k t i k ü s u l üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi və *-ça* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir: *bar* «var» - *barı* «hamısı», *bar* «var» - *barça* «hamısı».

Azərbaycan dilçisi Ə.C.Şükürlü belə sözlər haqqında yazır: «Elmi ədəbiyyatda çox vaxt nominativ söz adı altında tanınan əvəzlik sözləri, əslində müstəqil mənəli adlardan başqa bir şey deyildir. Bu tipli sözlər öz lüğəti mənasından uzaqlaşaraq mətn daxilində əvəzlik vəzifəsini yerinə yetirir. Maraqlıdır ki, belə sözlərə qədim türk yazılı abidələrində də təsadüf edilir. Yazılı abidələrdə çox az rast gələn bu cür sözlərə nümunə olaraq *nəŋ* «şey», *bir kisi* sözlərini göstərmək olar. Cümlədə əvəzlik vəzifəsini yerinə yetirən həmin sözlər qeyri-müəyyən mənə ifadə edir. Ona görə də həmin sözləri qeyri-müəyyən söz-əvəzlik və ya əvəzlik sözü də adlandırmaq olar».¹

¹ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва, 1960, с.39.

¹ Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.107.

VIII FƏSİL

FEL

Fel iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirən nitq hissəsidir. Bütün türk dilləri kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dili də fellə zəngindir.

Bəzən elə düşünülür ki, nitq hissəsinin zənginliyi həmin nitq hissəsinə daxil olan sözlərin miqdarı ilə ölçülür. Bu fikir əsla düz deyildir. Nitq hissəsinin zənginliyi ona daxil olan sözlərin miqdarı ilə deyil, onların rəngarəng məqamda işlənməsi ilə, çoxlu məna xüsusiyyətləri ifadə edə bilməsi ilə ölçülür. Bu baxımdan türk dilləri öz fel sisteminin zənginliyi ilə dünya dilləri arasında birinci yerlərdən birini tutur. Müasir Azərbaycan və ya türk dilinin felləri hərəkət, hal və vəziyyətin müxtəlif çalarlıqlarını göstərməkdə dünyanın zəngin dillərindən sayılan ingilis, fransız və rus dillərindən nəinki geri qalmır, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan üstündür.

Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələri dilinin fel sistemi öz inkişafına görə müasir türk dillərindən heç də geri qalmır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində alınma sadə fellərin işlənməsinə təsadüf edilmir. Abidələrdə başqa nitq hissələrindən fel düzəldən şəkilçilər də türk dillərinin özününküdür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindən üstündür. Bu mənada demək olar ki, abidələrin dilinin fel sistemi türk dillərinin fel sisteminə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir. Görünür, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyindən danışan V.M.Nasilov yazır ki, «Orxon-Yenisey abidələrinin felinin təzahürü çox rəngarəngir. Felin şəxslı və şəxssız formaları abidələrin dilində söz birləşməsi və cümlə quruluşunda nəhəng rol oynayır və türk dillərinin müasir inkişaf fazasına nisbətən daha hərtərəfli və zəngin qrammatik mənalarda təzahür edir».¹

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с. 46.

Məlum həqiqətdir ki, dil təkcə əsas lüğət fondu və lüğət tərkibindəki sözlərin miqdarca artması, zənginləşməsi yolu ilə deyil, habelə qrammatik ifadə vasitələrinin zənginləşməsi yolu ilə də inkişaf edir. Paradoksal olsa da, türk dillərinin feli qədim türk yazısı abidələri dövründən müasir türk dilləri dövrünə doğru progressiv inkişaf yolu ilə deyil, regressiv inkişaf yolu ilə hərəkət etmişdir. Bu fikir həm doğrudur, həm də yanlıştır. Əvvələn, V-VIII yüzilliklərdə bütün türk qəbilələrinin dilləri göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilinin inkişafı səviyyəsində olmamışdır. Hətta indi də bütün türk dilləri eyni inkişaf səviyyəsində deyildir. İkincisi, müasir türk dillərinin felləri hərəkət, hal və vəziyyətin bu və ya digər çalarlığını ifadə edən göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrindəki qrammatik vasitəni itirmişsə, əvəzinə başqa qrammatik vasitə əldə etmişdir. Buna görə də, müasir türk dillərinin fel sisteminin göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilindəki fel sistemindən geri inkişaf etdiyini demək olmaz. Lakin bu bir həqiqətdir ki, göytürk yazısı abidələri dilinin feli simasında qədim türk dillərinin feli müasir türk dillərindəkindən heç də az zəngin olmamışdır.

Qədim türk yazısı abidlərinin dilində feli başqa nitq hissələrindən aşağıdakı kateqoriyaların mövcudluğuna görə fərqləndirmək olar: təsdiq-inkar kateqoriyası, felin bacarıq kateqoriyası, şəxs kateqoriyası, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası, felin məna növləri kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası, şəkil, zaman və tərz kateqoriyaları, xəbərlik kateqoriyası, habelə felin təsriflənməyən formaları – feli sifət, feli bağlama və məsdər. Sözün fel olması üçün bu kateqoriyaların onda ifadə olunması zəruridir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fellərin mühüm bir hissəsi təkcə bir kökdən ibarət olan sözlərdir. Belə sözlər heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən fel kimi işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fel köklərini leksik mənalara görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Təkcə fel mənası daşıyan köklər. Belə köklər təkmənalı (türk dillərində təkmənalı fellər, demək olar ki, yoxdur. Burada təkmənalı fel dedikdə onun fel-ad omonimliyine

malik olmaması nəzərdə tutulur) sözlərdir. Bu tip fellər yaranarkən yalnız iş, hərəkət, hal və vəziyyət bildirmək üçün yaranır, ya da bu tip fellər türk dillərinin ən qədim inkişaf dövründə adlardan uzaqlaşmış və hərəkət, hal və vəziyyət bildirən söz kimi formallaşmışdır. Əlbəttə, müxtəlif fərziyyələr vasitəsilə müasir türk dillərində sadə fel kimi qavranılan sözlərin ya düzəltmə olduğunu, ya da adlardan ayrıldığını sübut etmək olar. Türk dillərində bütün sözlərin mənşəyini asan yolla araşdırmaq olmur, məsələn, müasir türk dillərində və göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində işlənən *köz* və *kör*, habelə *küd* sözlərinin eyni mənşəli olduğunu düşünənlər çox azdır. Lakin bu sözlər eyni kökdəndir, türk dillərinin ən qədim dövründə hər üç söz *kü* şəklində olmuş, həm baxmaq, həm görmək proseslərini, həm də bu prosesləri həyata keçirən alətin (bədən üzvünün) adını bildirmişdir. Zaman keçdikcə baxmaq prosesini bildirən söz üçün *kü* sözünə *d* samiti əlavə edilmişdir. Görmək prosesi və bu prosesi icra edən aləti bildirən söz isə *kü* > *kö* çevrilməsinə məruz qalmışdır. Hələ türk dilləri inkişafının Orxon-Yenisey dövründən əvvəl görmək prosesini bildirən məfhumu həmin prosesi icra edən alətin adını bildirən məfhumdan ayırmaq üçün birinci məfhumu bildirən sözə *r*, ikinci məfhumu bildirən sözə görmə alətinin cütlüyünü nəzərə alaraq *z* samiti əlavə edilmişdir. Beləliklə, türk dilləri inkişafının hələ Orxon-Yenisey dövründən çox əvvəl bir *kü* sözündən üç söz – *kör* «görmək», *köz* «göz» və *küd* «güdmək» sözləri törəmişdir. Əlbəttə, artıq Orxon-Yenisey dövründə türk qəbilə dilləri üçün bu sözləri düzəltmə söz kimi qəbul etmək olmaz. Buna görə də «təkcə fel mənası daşıyan sözlər» dedikdə məhz artıq türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə əslini (mənşə-yini) itirmiş və sadə fel kimi qavranılan sözlər nəzərdə tutulur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə fellər, əsasən təkhecalıdır və səs tərkibinə görə altı şəkildədir: 1) sait; 2) samit+sait; 3) sait+samit; 4) samit+ sait+samit; 5) sait+samit+samit; 6) samit+sait+samit+samit. Bu kök quruluşundan hansının daha ilkin, qədim olması haqqında türkoloqlar ara-

sında vahid rəy yoxdur. Türkoloqların bu problem haqqında yekdil rəydə olmamaları haqqında artıq məlumat verilmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə fel mənası ifadə edən sözlər fonetik tərkibinə görə belə qruplaşdırılır:

1. sait: *ö* (KT c 8) «öyrənmək», *ı* (KT c 11) «göndərmək», *ü* (KT § 10) «bacarmaq»;

2. samit+sait: *tı* (KT § 11) «demək», *ba* (T 41) «bağlamaq», *yi* (T 8) «yemək»;

3. sait+samit: *al* (KT § 36) «almaq», *ur* (KT c 11) «vurmaq», *it* (KT § 3) «etmək» və s.

4. samit+sait+samit: *bar* (KT § 34) «getmək», *kəl* (KT § 28) «gəlmək», *yat* (KT § 24) «yatmaq» və s.;

5. sait+samit+samit: *elt* (KT § 23) «aparmaq», *ürk* (MÇ 31) «hürkmək»;

6. samit+sait+samit+samit: *sanc* (KT şm 5) «sanmaq», *kork* (O 6) «qorxmaq».

II. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təkcə kökdən ibarət olan fellərin bir qismi başqa nitq hissələri (isim, sifət, qoşma) ilə omonim olur. Omonimləşmə hadisəsi iki cür baş verə bilər. Ya söz yaranarkən bir neçə mənə daşıyır (buna ilkin fel-ad omonimliyi deyilir) – bu proses daha qədimdir; ya da sözün mənası genişlənir, söz sonradan yeni mənə kəsb edir – *təg* «dəymək» felindən *təg* «təki, kimi» qoşmasının yaranması ikinci prosesə misal ola bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində başqa nitq hissələri ilə omonim olan təkhecalı fellərin işlənməsinə bir neçə nümunə verilir:

1. a) ...*sügüngin açdımız* (T28) «...süngü ilə açdıq»;

b) ... *türk bodun aç erti* (BK§38) «...türk xalqı ac idi».

2. a) *Bilgə Tonyukuk, - başa aydı, - bu süg elt,-tidi* (T 32) «Müdrük Tonyukuk, - mənə dedi, - bu qoşunu apar, – dedi».

b) *Tokuzmıç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz* (KTşm §) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik»;

c) *Sizimə, kün, ay azıdım* (Y11) «Sizdən, gündən, aydan ayrıldım».

3. a) *Taluyka kiçig təgmədim* (KTc3) «Dənizə azacıq çatmadım»;

b) *Kaŋım kağan susı böri tæg erti* (KTş12) «Atam xaqanın qoşunu qurd kimi idi»;

4. a) *Kögmən aşa kırkız yiriŋə təgi sülədim* (KTş17) «Kökməni aşaraq qırğız yerinə təki qoşun çəkdim»;

b) *İçrə aşsız, taşra tonsız ... bodunta üzə olurtım* (KTş26) «Qarnı ac, üstü donsuz... xalqın üstündə oturdum».

5. a) *Təgdimiz, yaydığımız* (T39) «Hücum etdik, yaydıq»;

b) *Yay anta yayladım* (MÇ 20) «Yayı orada keçirdim» və s. və i.a.

İNKAR KATEQORİYASI

Türk dillərində, o cümlədən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel iki aspektdən birində ola bilər: fel ya hərəkətin təsdiqini, ya da inkarını bildirir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin təsdiq aspekti üçün xüsusi şəkilçi yoxdur; felin təsdiqi fel kökü ilə ifadə edilir, məsələn: *Təŋri tæg təŋridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum». *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımm edgüti esid, katıŋdı tıŋlə* (KT c 2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə». *Yir sayu barmış bodun ölü, yitü yadaŋın, yalınm yana kəlti* (KT ş 27-28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda piyadə, yalın yenə gəldi». *Süsin bozdım, elin aldım* (BK ş 34) «Qoşununu pozdum, elini aldım». *Sinüŋ batımı kariŋ sökipən, Kögmən yaşıq toŋa yorıp kırkız bodunıŋ uda basdıımız* (KT ş 35). Sünŋü batımı qarı söküb, Kögmən meşəli dağlarını baş yuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq» və s.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin inkarı *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə ifadə edilir. Müasir türk dillərində inkar şəkilçisinin samiti müxtəlif variantda, lakin yenə də dodaq samiti (*b*, *p*) ola bilər: *-ma*, *-mə*, *-me*, *-ba*, *-bə*, *-be*, *-pa*, *-pə*, *-pe* və s. Müasir türk dillərində

olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də inkar şəkilçisi vurğusuz olur; vurğulu *-ma*, *-mə* şəkilçisi sözdüzəldici şəkilçi vəzifəsində işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ma*, *-mə* şəkilçisi bütün sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl, lakin bütün sözdəyişdici, habelə formadüzəldici (məsələn: felin mənə növlərinin şəkilçiləri) şəkilçilərdən sonra işlənir, məsələn: *Üzə təŋri basmasar, asra yir təlinməsər, türk, bodun, ilin törün kim artatı udaçı erti* (KTş22) «Yuxarıdan göylər basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağda bilərdi?» *Kaŋımız, eçimiz kazğanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, tüçk bodun üçün tün udılmadım, küntüz olurmadım* (KTş27) «Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın şöhrəti məhv olmasın deyər türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım». *Anca kazğanıp biriki bodunıŋ ot, sub kılmadım* (KTş27) «Elə qazanıb birləşən xalqı cəzalandırmadım». *Kül tigin ögsüz akın binip tokuz ərin sançdı, orduŋ birmədi* (KTşm 8-9) «Kül tigin harın (anasız) ağ atını minib doqquz əsgərini sancdı, ordanı vermədi». *Təŋri bilgə kaŋanta adırılmalım, azmalım* (0 11) «Müqəddəs müdrik xaqandan ayrılmayaq, ona xəyanət etməyə» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin inkarlıq kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün *yok*, «yox» predikativ sözündən də istifadə edilir. Bu predikativ söz təsriflənən felin önünə artırılır və *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya ekvivalent olan vəzifə yerinə yetirir; məsələn: *Kuşladaçı bilgə tutuk yok artzun* (Y 48) «Quşlayası (ovçu) müdrik tutuk artmasın».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində inkarlıq kateqoriyası *tügül* (KTc6) «deyil» predikativ sözü ilə də ifadə edilir; məsələn: *Türk bodun, üləsigig biriyə Çüŋay yış tügül, Tün yazı konayın, tisər, türk bodun, üləsigig aŋta aŋıŋ kisi ança boşğurur ermis* (KTc6-7) «Türk xalqı bir hissən cənuba Çüŋay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək - desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədirmiş».

FELİN BACARIQ ASPEKTİ

Müasir türk dillərində olduğu kimi qədim türk yazısı abidələrinin dilində də hərəkətin icrasının mümkünlüyü və qeyri-mümkünlüyü kateqoriyası vardır. Dilçilik ədəbiyyatında buna felin bacarıq aspekti deyilir. Felin bacarıq aspekti, məsələn, müasir Azərbaycan dilində *bilmək* feli ilə ifadə edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin bacarıq aspekti analitik şəkildə – iki felin birləşməsi yolu ilə ifadə edilir: birinci komponent *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama, ikinci tərəf *u* – «bacarmaq» feli ilə ifadə olunur: məsələn: *Üzə tənri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinin, törünün kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Yuxarıdan göylər basmasa aşağıda, yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıtmağı bacaracaqdı?».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin icrasının qeyri-mümkünlüyü *u* «bacarmaq» felinə *-ma* inkarlıq şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. Yəni də hərəkətin qeyri-mümkünlüyü analitik şəkildə birinci komponenti *-i, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama, ikinci komponenti *-ma* inkar şəkilçisi qəbul etmiş *u* «bacarmaq» felindən təşkil olunmuş iki felin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Yağı bolıp itinü, yaratunu umaduk yana içikmis* (KT § 10) «Yağı olub (ell) təşkil etməyi, yaratmağı bacarmadığından yəni tabe olmuş»

SUAL ASPEKTİ

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin sual aspekti vardır. Abidələrin dilində fellərdə sual aspekti yaratmaq üçün onların sonuna ümum-türk sual ədatı *-mi, -mi, -mu, -mü* ünsürü artırılır. *-mi* sual ədatı müxtəlif fonetik tərkibdə müasir türk dillərində də mühafizə edilmişdir. Abidələrin dilində isə bu ədat *-mu* fonetik tərkibində mətnlərdə bir dəfə işlənir, həm də leksik mənalı fellərin yox, ismin sonuna əlavə edilir. *Kağan mu kısıyın, -tidim* (T 5) «Xaqanımı seçək, - dedim». Bundan başqa abidələrin dilində sual aspekti əmələ gətirmək üçün prepozision (sözdən əvvəl işlənən)

azu «məgər» ədatından və postpozision (sözdən sonra gələn) *-ğu* və *-gü* ədatlarından istifadə olunur. *Azu bu sabımda igid barğu?* (KT c 10) «Məgər bu nitqimdə şişirtmə varmı?».

TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FELLƏR

Fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası tarixi kateqoriyaadır. Yəni bu kateqoriya türk dili fellərində tarixi inkişaf prosesində yaranmışdır. Hələ ən qədim türk yazısı abidələri olan Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində felləri təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa ayırmaq olar. Təsirli fellərdə subyektin gördüyü iş, hərəkət bilavasitə obyekt üzərində icra edilir, obyekt üzərinə keçir. Təsirsiz fellərdə isə subyektin gördüyü iş, hərəkət bilavasitə obyekt üzərinə keçmir, subyekt obyektə təsir göstərə bilmir. Təsirli fellər cümlədə təsirlik halda duran vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etdiyi halda, təsirsiz fellər belə tamamlığın işlənməsini tələb etmir.

Müasir türk dillərində elə fellər vardır ki, bunlar həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi çıxış edir. Məsələn, *oxumaq feli Tələbə kitab oxuyur* cümləsində təsirli olduğu halda, *Tələbə universitetdə oxuyur* cümləsində təsirsizdir. İlk baxışda qəribə görünən bu xüsusiyyət tarixi xarakter daşıyır. Ehtimal etmək olar ki, türk dilləri tarixinin uzaq keçmişində fellərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası olmamışdır. Bu kateqoriyanı türk dilləri öz inkişafı prosesində əldə etmişdir. Müasir türk dillərində təkcə təsirli olan və mətni əhatədə heç cür təsirsiz ola bilməyən elə fellər vardır ki, bunlar, məsələn, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində həm təsirli, həm də təsirsiz fellər kimi çıxış edir. Məsələn: *kör* «görmək» felini götürək. Bu fel müasir türk dillərində *kimi? nəyi? nə?* suallarından birinə cavab verən müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) tələb edir və təbii ki, yalnız təsirli olur, onun təsirsiz fel kimi işlənməsinə müasir türk dillərində təsadüf edilmir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində isə bu fel ikili xarakter daşıyır. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək: *Olurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közi yögəru körti* (BK § 2) «(Mən xaqan) oturduqda öləcəyindən

qüssələnən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı». *Türk bodun Tabğaçka görür erti* (T 1) «Türk xalqı Çinə baxırdı». *Aziğ üküsig körtig erti* (V 7) «Azı çox gördün». *Bunu görü bilij* (KT c 12) «Bunu görərək bilin».

Birinci iki cümlədəki *kör* feli heç bir müstəqim obyekt tələb etmir və Azərbaycan dilinə *baxmaq* feli vasitəsi ilə tərcümə edilir. Həmin cümlələrdəki *kör* feli təsirsizdir. Sonuncu iki cümlədəki *kör* feli *aziğ* və *bunu* müstəqim obyektlərini (vasitəsiz tamamlıqlarını) tələb edir və Azərbaycan dilinə *görmək* feli vasitəsi ilə tərcümə edilir. Bu cümlələrdəki *kör* feli təsirlidir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilindən çoxlu belə nümunələr gətirmək olar. Görünü, türk fellərinin yarandığı qədim dövrdə onlarda təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası hələ differensiallaşmamış imiş. Bu differensiallaşma sonradan getmiş və türk dillərinin Orxon-Yenisey inkişafı dövründə hələ bitməmişdir.

Təsirli fellər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərin kök morfevlərinin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsizdir. Bu baxımdan abidələrin dilindəki fellər müasir türk dillərinin felində heç bir şeylə fərqlənmir. Felin təsirli, yaxud təsirsiz olması onun semantikasından asılıdır. Onun təsirsiz yaxud təsirli olmasını sual verməklə də müəyyənləşdirmək olar. Kök fellərdən başqa abidələrin dilində aşağıdakı şəkilçilərlə düzələn fellər də təsirli olur:

-la, -lə: kılıcla (KT şm 5) «qılıncılamaq», *yoğla* (KC 27) «dəfn etmək», *əblə* (Süci) «evləndirmək» və s;

-lat, -lət: atlat (T 25) «atlandır», *ağlat* (Y 28) «ağlat» və s;

-a, -ə: boşə (MC 19) «boşamaq», *sana* (T 27) «saymaq», *tilə* (T 23) «diləmək» və s;

-sıra, -sirə: elsirə (KT ş 15) «elsizləşdirmək», *uruğsıra* (KT ş 10) «nəsildən məhrum etmək» və s;

-ğır, -gir, -ğur, -gür: içgir (BK ş 25) «tabe etmək» və s;

-kış: yokkış (KT ş 34) «məhv etmək» və s;

-ğın, -gin: içğın (KT ş 6) «qovmaq».

Abidələrin dilində tərkibi fellərin bir hissəsi təsirlidir. *Kıl* köməkçi feli ilə düzələn bütün tərkibi fellər və semantik mənasından asılı olaraq *itlet* köməkçi feli vasitəsilə düzələn

fellərin bir qismi təsirli olur, məsələn: *kışı kıl* (Y 6) «adam etmək» *baz kıl* (KT ş 2) «tabe etmək».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feldən fel düzəldən, başqa sözlə desək, felin məna növlərini düzəldən şəkilçilərin bir qismi də təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir. Felin məna növlərini düzəldən şəkilçilər adlanan bu morfevlər öz əsas vəzifələri – felin məna növlərini yaratmaq funksiyası ilə yanaşı ya təsirli fellərdən təsirsiz, ya da təsirsiz fellərdən təsirli fellər əmələ gətirir. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldən şəkilçilər bunlardır:

-t, -it, -it. Bu şəkilçi vasitəsilə təsirli fellərdən ikiqat, üçqat... təsirli fellər (felin icbar növü), təsirsiz fellərdən isə ilkin təsirli fellər (felin təhrik növü) əmələ gətirir. Təsirsiz fellərdən yaranan təsirli fellərə bir neçə nümunə verilir:

ağ «qalxmaq» – *ağıt* (KC 19) «qaldırmaq»;

yori «getmək» – *yorit* (KT c 4) «aparmaq»;

yügür «yüyürmək» – *yügürt* (T 54) «yüyürtmək» və s.

-ir, -ir, -ur, -ür. Bu şəkilçi də təsirli fellərdə təsirliliyin dərəcəsini qüvvətləndirir, təsirsiz fellərə artırıldıqda isə onlardan təsirli fellər əmələ gətirir, məsələn:

kəl «gəlmək» – *kəlür* (BK ş 25) «gətirmək»;

öl «ölmək» – *ölür* (KT ş 10) «öldürmək»;

sök «çökmək» – *sökür* (KT ş 15) «çökdürmək»;

tüs «düşmək» – *tüsür* (T 27) «düşürmək» və s.

-tır, -tir, -tur, -tür. Bu şəkilçi də təsirli fellərdə təsirliliyi qüvvətləndirir, təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəldir, məsələn:

yan «qayıtmaq» – *yantur* (T 45) «qaytarmaq»;

kon «qonmaq» – *kontur* (KT ş 21) «qondurmaq»;

kəl «gəlmək» – *kəltür* (T 54) «gətirmək»;

ağ «qalxmaq» – *ağtur* (T 25) «qaldırmaq» və s.

Təsirsiz fellər. Təsirsiz fellərdə subyektin işi, hərəkəti, bilavasitə obyektin üzərinə keçmir, başqa sözlə desək, təsirsiz fellər cümlədə müstəqim obyektin, vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb etmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bar* «getmək», *kəl* «gəlmək», *olur* «oturmaq», *tüş* «düşmək», *öl* «ölmək», *yat* «yatmaq» və s. yalnız kök morfevdən ibarət olan

fellərdən başqa aşağıdakı fel düzəldən şəkilçilər də fellərdə təsirsizlik mənası yaradır.

-laş, -ləş: ögləş (T 20) «məsləhətləşmək», sözləş (KT § 26) «məsləhətləşmək»;

-ad, -əd: başad (BK c 8) «rəhbərlik etmək», yəgəd (BK § 36) «yaxşılaşmaq» və s.;

-ta: toxta (BK § 2) «toxtamaq»;

-ik, -ik: *birik* (KT c 1) «birləşmək», *taşık* (KT § 11) «daşmaq» və s.;

-l, -il, -il: *tüzəl* (KT c 5) «düzəlmək», *tiril* (KT § 12) «dirilmək» və s.;

-m, -in: *təlin* (KT § 22) «dəlinmək», *sebin* (BK § 2) «sevinmək» və s.;

-ğə, -gə, -ka, -kə: *bulğa* (KC 11) «üsyən etmək», kərgə (J 25) «qarğamaq» və s.;

-uş, -üş: *süñüş* (KT § 25) «döyüşmək» və s.;

-zin: *təkHzin* (J 29) «səyahət etmək».

Abidələrin dilində felin məna növlərini yaradan şəkilçilərin də bir qismi felin məna növünü yaratmaqla yanaşı təsirli fellərə artırıldıqda onları təsirsiz fellərə çevirir:

-l, -il, -il. Türkoloji ədəbiyyatda bu şəkilçi, adətən, felin məchul növünün şəkilçisi kimi izah edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-l, -il, -il* şəkilçisi təsirli fellərə artırıldıqda felin məchul və qayıdış, təsirsiz fellərə artırıldıqda felin şəxsiz növünü əmələ gətirir. Məlum olduq kimi felin məchul və qayıdış növləri təsirli fellərdən əmələ gəlsə də, növ şəkilçisi qəbul etdikdən sonra təsirsiz fellərə çevrilir. Şəxsiz növün felləri isə öz təsirsizliyini qoruyub saxlayır, məsələn: *Ər atım yok üçün yeti aşyuki eşim taşru etilti* (Y 41) «Ər adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi. *Bodun anta berməzinə tasılmış* (O 8) «O vaxt xalq azadlığı əldən verməmək üçün üsyən qaldırmış».

-n, -m, -in. Bu şəkilçi də qədim türk abidələrinin dilində təsirli fellərə artırıldıqda felin məchul və qayıdış növlərində olan təsirsiz fellər əmələ gətirir; məsələn: *Bilgə Tonyukuk ben*

özüm Tabğaç ilinmə kıluntım (T 1) «Müdrük Tonyukuk – mən özüm tabğaç elinə göndərdim».

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin bəzində bu şəkilçi ilə əmələ gələn qayıdış növ fellərinin bir qismi öz təsirliliyini saxlayır; məsələn, Azərbaycan dilində *gey – geyin, soy – soyun*.

-ş, -ış, -iş. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ş, -ış, -iş* şəkilçisi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərə artırılır. Təsirli fellərə artırıldıqda felin qarşılıqlı növünü, təsirsiz fellərə artırıldıqda isə felin birgəlik növünü əmələ gətirir. Hər iki halda *-ş, -ış, -iş* şəkilçisi təsirsiz fellər düzəldir, məsələn: *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içginmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qacışmış».

Ümumiyyətlə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin keçər, icbar və təhrik növlərində işlənən fellər təsirli, keçməz, məchul, qayıdış, qarşılıqlı, birgəlik və şəxsiz növlərində işlənən fellər isə təsirsiz olur.

FELİN MƏNA NÖVLƏRİ

Felin məna növləri subyektlə hərəkət, subyektlə obyekt və hərəkətlə obyekt arasındakı münasibətləri göstərir. Başqa sözlə desək, felin məna növləri işin icrasında iş görənin (subyektin) fəal və ya qeyri-fəal iştirak etməsini, iş görənin (subyektin) işinin icrasının üzərində iş görülməyə (obyektə) təsir edib-etməməsini və subyektlə obyektin bir-birini əvəz edib-etməməsini bildirir. Fellərdə məna növü ya fel köklərinin leksik mənası ilə, ya da köklərə xüsusi növ şəkilçilərinin artırılması ilə düzəldilir.

Türkoloji ədəbiyyatda felin məna növləri haqqında geniş məlumat vardır. Felin məna növləri məsələsi türkologiyada ən geniş tədqiq edilmiş mövzulardandır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bu məsələ hələ indi də mübahisəli problemlərdən biridir. Türkoloqlar arasında nəinki felin növ kateqoriyasının mahiyyəti, hətta məna növlərinin sayı məsələsində də fikir birliyi yoxdur. Hətta felin bu və ya digər məna növünün necə

adlandırılması da mübahisə obyektidir. Türkoloji ədəbiyyatda felin dördədən on beşə qədər məna növü göstərilir.

Türkoloqların əksəriyyəti felin məna növünə morfoloji kateqoriya kimi baxır. Buna görə də növlərin sayını təyin edərkən morfoloji əlamətləri əsas götürür. Heç də təsadüfi deyildir ki, bəzi tədqiqatçılar türk dillərində felin növ kateqoriyasının olduğunu tamamilə inkar edir, bəziləri isə dörd növdüzəldici şəkilçi əsasında felin üç məna növünün olduğunu iddia edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində felin məna növləri məsələsinə nisbətən düzgün yanaşılır. Lakin Azərbaycan dilçiləri də felin məna növlərini təyin edərkən bir sıra dolaşlıqlara yol verirlər: 1. Təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası ilə felin məna növü arasındakı sərhəd qəti müəyyənləşdirilmədiyi üçün bütün xüsusi növ şəkilçisi qəbul etməyən, təkcə kök morfemdən və düzəltmə kökdən ibarət olan fellər əsas (məlum) növə aid edilir. Bu növə daxil olan fellər təsirli və təsirsiz deyə iki qrupa bölünür. Halbuki fellərin təsirli və təsirsiz olmasının məna növünə heç bir dəxli yoxdur. Fellərdə təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və növ kateqoriyası ayrı-ayrı kateqoriyalardır. Həm də təsirlilik-təsirsizlik əsas növə aid xüsusiyyət deyil, bütün növlərə aiddir. 2. Əsas növ düzgün müəyyənləşdirilmədiyi üçün bu növə daxil edilən fellərin üzərinə *-ş, -iş, -iş* şəkilçisinin artırılması ilə əmələ gələn bütün fellər qarşılıqlı-birgəlik (müştərək) növə daxil edilir. Halbuki qarşılıqlı-birgəlik növə aid edilən fellər öz semantikaları cəhətdən bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. 3. Əsas növdə olan təsirli fellərə *-dir* şəkilçisi artırıldıqda felin icbar növü, yenə əsas növdə olan təsirsiz fellərə *-dir* şəkilçisi artırıldıqda təsirli fellər əmələ gəldiyi iddia edilir. Məsələn, *yaz* felinə *-dir* şəkilçisini əlavə etdikdə *yazdır* felinin icbar növə olduğu, *gül* felinə *-dür* şəkilçisi əlavə etdikdə *güldür* felinin yenə əsas növdə qaldığı, lakin təsirli felə çevrildiyi göstərilir. Göründüyü kimi, yenə də iki ayrı-ayrı kateqoriya – felin təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və felin növ kateqoriyası qarışdırılır. Yuxarıda misal gətirilən *yazdır* və *güldür* fellərinin semantikasında yaxınlıq vardır. Hər iki halda subyekt, obyekt və hərəkət arasında eyni münasibətlər görünür – yazan da, gülən

də, birinci subyekt deyil, hərəkət hər iki halda başqa subyekt tərəfindən icra edilir. Buna görə də *yazdır* feli icbar növə aid edilirsə, *güldür* feli əsas növdə qala bilməz. O da müəyyən bir törəmə növə aid edilməlidir.

Felin məna növlərinə təkcə morfoloji kateqoriya kimi baxmaq düzgün deyildir. O, leksik-qrammatik kateqoriyadır. Buna görə də felin məna növünü təyin edərkən təkcə morfoloji əlaməti əsas götürmək olmaz, morfoloji əlamətlə (şəkilçi ilə) yanaşı hər bir konkret halda felin semantik mənasından da çıxış etmək lazımdır. Felin məna növünün leksik-qrammatik kateqoriya olduğunu nəzərə aldıqda, ayrı-ayrı növləri təyin edərkən morfoloji əlamətlə yanaşı felin semantik mənasını da əsas götürdükdə türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin aşağıdakı doqquz məna növünün olduğunu göstərmək olar: keçər növ, keçməz növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, birgəlik növü, icbar növ, təhrik növ və şəxssiz növ.

KEÇƏR NÖV

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin keçər növünə felin məna növünü əmələ gətirən şəkilçi qəbul etməmiş bütün sadə, düzəltmə və tərkibi təsirli fellər daxildir. Keçər növdə olan fel elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında qrammatik subyekt – işin icraçısı (cümlənin mübtədası) məntiqi subyektlə eyni olur, həm də iş bilavasitə obyekt (cümlənin vasitəsiz tamamlığı) üzərində icra edilir. Başqa sözlə desək, iş görən (qrammatik və məntiqi subyekt) işin icrasında üzərində iş görülən əşyaya (qrammatik vasitəsiz tamamlıq və məntiqi obyekt) bilavasitə təsir edir.

Məlum olduğu kimi, dil təfəkkürlə sıx əlaqədardır. Dil kateqoriyalarını dilçilik elmi öyrənsə, təfəkkür kateqoriyalarını məntiq elmi öyrənir. Dil kateqoriyaları ilə məntiqi kateqoriyalar əksər halda uyğun gəlir. Lakin bəzən bu kateqoriyalar uyğun gəlməyə də bilər. Belə uyğunsuzluqlardan biri özünü felin növ kateqoriyasında göstərir.

Qrammatikada işin icraçısı mübtədə, məntiqdə isə subyekt adlanır. Çox vaxt qrammatik mübtədə (işin icraçısı) ilə məntiqi subyekt (işin icraçısı) bir-birinin eyni olur. Məsələn: *Kül tigin okun urtu* “Kül tigin oxla vurdu” cümləsində Kül tigin həm qrammatik subyektdir, mübtədədir, həm də məntiqi subyektdir (işin icraçısıdır). Çünki iş görən işin icrasında fəal iştirak edir, işi özü icra edir. *Ər atım yok üçün yeti aşnuki eşim taşru etilti*. “Ər adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi” – cümləsində isə qrammatik subyekt – mübtədə olan *eşim* “dostum” məntiqi subyekt ola bilmir, çünki hərəkəti (*sürgün edildi*) icra edən *eşim* “dostum” deyil, başqasıdır, *eşim* “dostum” üzərində iş icra edilən (sürgün edilən) məntiqi obyektidir. Buna görə də birinci cümlədəki *urtu* feli keçər, ikinci cümlədəki *etilti* feli məchul növdədir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində həm təsirli, həm də təsirsiz olan *kör* “görmək” və “baxmaq”, *ud* “təqib etmək” və “davam etmək” tipli bir neçə feli çıxsaq, qalan sadə fellər ya təsirli, ya da təsirsizdir, düzəltmə fellərin də bir hissəsi təsirli, bir hissəsi təsirsizdir.

Abidələrin dilində felin keçər növü leksik vasitələrlə ifadə edilir, yəni fel heç bir formadüzəldici şəkilçi qəbul etmədən, dilin lüğət tərkibindən hazır şəkildə götürülən sadə və düzəltmə təsirli fellər keçər növdə olur; məsələn: *Oğuz yağı orduğ basdı* (KTşm 8) “Yağı oğuzlar ordanı basdı”. *Oğlın, yotazın, yilkısın, barımın aldım* (BK ş 24) «Oğlunu, gəlinlərini, ilxısmı, dövlətini aldım». *Anta yana kirip türgis kağan buyurukı az tutukığ əligin tutdı* (KT ş 38) «Onda yenə qoşunun arasına girib türkiş xaqanının buyuruğu az tutuku əli ilə tutdu». *Türk bəglər, bodun esidiñ* (KT c 10) «Türk bəyləri, xalqı eşidin». *Kül Tigin Azman akığ binip tēgdı, sançdı* (KT şm 6) «Kül tigin Azman ağ atı minib hücum etdi, nizədən keçirdi». *Nə kağanka isig, küçik bürürmən?* (KT ş 9) «Hansı xaqana zəhmətimin bəhrəsini verirəm?» *Anı yayıp Türgi Yargun költə bozdım* (KT ş 34) «Onları yayıb Türgi Yargun gölü yaxınlığında pozdum». *Məniñ sabımın sımadı* (KT c 11) «Mənim sözümü təhrif etmədi» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində düzəltmə fellərin də təsirli olan qismi felin keçər növünə aiddir; məsələn: *O! süğ anta yakkışdıımız* (KT ş 34) «O qoşunu orada məhv etdik». *İlgəri Yaşıl ügüz Şantuñ yazıka tēgi sülədimiz* (KT ş 17) «Şərqə Yaşıl çay Şanduz düzünə tēki qoşun çəkdik». *Tay bilgə tütükığ yabğı atadım* (MÇ 11-12) «Tay bilgə tutuku yabğı adlandırdım». *Yerçi tilədim* (T 23) «Yerli adam (bələdçi) dilədim» və s.

Felin keçər növündə iş görən işin icrasında fəal iştirak edir. Lakin nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu heç də o demək deyildir ki, keçər növ fellərdə iş görən leksik vahid kimi cümlədə iştirak etməlidir; iş görənin leksik vahid kimi cümlədə iştirakı vacib deyildir, o özünü xəbərin (felin) şəxs şəkilçisində də göstərə bilər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin məchul, qayıdış, qarşılıqlı və icbar növləri yalnız keçər növ fellərdən əmələ gəlir.

KEÇMƏZ NÖV

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin keçməz növünə mənə növünün şəkilçisini qəbul etməmiş bütün sadə, düzəltmə və tərkibi təsirsiz fellər daxildir. Keçər növdə olduğu kimi, keçməz növdə də qrammatik iş görənə (mübtədə) məntiqi iş görən (subyekt) eyni olur, lakin keçər növdə olan fellərdən fərqli olaraq, keçməz növdə olan fellər işin bilavasitə obyekt üzərində icrasını, başqa sözlə desək, cümlədə vasitəsiz tamamlığın iştirakını tələb etmir. Formaca keçər növlə keçməz növ arasında heç bir fərq yoxdur. Yeganə fərq bundadır ki, fellər keçər növdə təsirli, keçməz növdə təsirsiz olur.

Keçməz növün heç bir morfoloji əlaməti yoxdur; dildə hazır leksik vahidlər – sadə, düzəltmə və tərkibi təsirsiz fellər götürülüb keçməz növdə işlədilir. Keçməz növdə qrammatik mübtədə bilavasitə işin icraçısı olur, buna görə də o, cümlədə iştirak edir. Lakin mübtədanın leksik vahid kimi cümlədə bilavasitə iştirakı zəruri deyildir; çox vaxt iş görən özünü felin

şəxs şəkilçilərində göstərir; məsələn: *Təfəri təg təfridebolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT § 1) «Tanrı tək tanrıdan olmuş türk müdrik xaqanı bu vaxt (taxta) oturdum» *Yir sayu barmış bodun ölü-yitü, yadağın, yalıñın yana kəlti* (KT § 28) «Yer üzünə səpələnmiş xalq ölərək, sona yetərək, piyada, yalın yenə gəldi». *Türk sir bodun yerintə bod kalmatı* (T 3) «Türk sır xalqı yerində adam qalmadı». *Taşra yoriyur tiyin kü esidip balıkdaki tağıkmiş, tağdaki inmiş* (KT § 12) «Sərhəddən xaricdə yürüş edir deyə səs eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş». *Üçünç Yəgin Silig bəgin kedimliğ toriğ at binip təgdi* (KT § 33) «Üçüncü dəfə Yəgin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi». *Ol at anta ölti* (KT § 33) «O at orada öldü».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirsiz olan düzəltmə fellər də keçməz növdədir; məsələn: *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Kara bodunım, katığlanıñ* (Y 10) «Qara xalqım, möhkəmlən!» *Kara türgis bodun kop içikdi* (KT § 38) «Sadə türgis xalqı tamam tabe oldu». *Bu yerdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT § 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *Ekinti Kuşlağakda ediz birlə süñüşdimiz* (KT § 5) «İkinci dəfə Quşlağakda edizlərlə döyüşdük».

MƏCHÜL NÖV

Felin məchul növündə iş görən işin icrasında fəal iştirak etmir, işin kim tərəfindən icra edildiyi bilinmir. İlk baxışda elə görünür ki, iş öz-özünə icra edilir. Felin məchul növündə məntiqi subyekt iştirak etmir, məntiqi obyekt, yəni üzərində iş görülən cümlənin qrammatik subyekt – mübtədası olur. Beləliklə, üzərində iş görülən obyekt (vasitəsiz tamamlıq) eyni zamanda iş görən qrammatik subyektə (mübtədaya) çevrilir və onların ikisinin əvəzedicisi olur. Lakin bu o demək deyildir ki, cümlədə iş görən, subyekt olmur. Məsələn, *Bilgə Toşukuk ben özüm tabğaç ilinğ kılntım* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Çin ölkəsinə göndərildim» cümləsində cümlənin mübtədası Bilgə Tonyukuk cümlədə iş görən deyil, üzərində iş görüləndir

(kim isə onu Çinə göndərir), lakin işin həqiqi icraçısı zahirdə deyildir, üzərində iş görülən və əslində cümlənin vasitəsiz tamamlığı olan Müdrük Tonyukuk mübtədə (subyekt) kimi çıxış edir.

Məchul növ təsirli fellərdən əmələ gəlir, lakin məchul növ şəkilçisi artırıldıqdan sonra bu fellər təsirsiz olur, çünki əvvəlki felin tələb etdiyi müstəqim obyekt (vasitəsiz tamamlıq) cümlənin subyektinə – mübtədasına çevrilir və yeni əmələ gələn fel üçün müstəqim obyekt ola bilmir. Kökünün leksik - semantik mənası ilə sıx bağlı olan yeni fel (məchul növ) ikinci bir müstəqim obyekt tələb edə bilməz, çünki onun mənası birinci obyektə bağlıdır (bu fel ancaq birinci obyektə tələb edir). Buna görə də məchul növdə işlənən fel ümumiyyətlə vasitəsiz tamamlıq tələb etmək qabiliyyətini itirir.

Türkoloji ədəbiyyatda bir sıra hallarda felin məchul və şəxssiz növləri birləşdirilib məchul növ adı altında tədqiq edilir. Belə əsərlərdə məchul növün üç tipi göstərilir: əsl məchul növ, qayıdış-məchul növ və qeyri-müəyyən şəxslə növ. Digər qisim əsərlərdə məchul növün üç şəkli başqa ad altında verilir: əsl məchul növ, medial növ, şəxssiz növ. Lakin felin məchul növü ilə şəxssiz növünü qarışdırmaq və birləşdirmək olmaz. Felin məchul növündə vasitəsiz tamamlıqdan çevrilmə də olsa, hər halda cümlənin mübtədası olur. Halbuki şəxssiz növ fellərdə cümlənin mübtədası olmur və onu təsəvvürə gətirmək də mümkün deyildir. Bundan başqa, məchul növ fellər keçər növ fellərdən, yəni təsirli fellərdən əmələ gəldiyi halda, şəxssiz növ fellər keçməz növdə olan fellərdən, yəni təsirsiz fellərdən əmələ gəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin məchul növü aşağıdakı şəkilçilərlə düzəlir:

1. *-I, -il, -it*, məsələn: *Yağıl, tidi* (T 5) «Yığıl, - dedi». *Ər atım yok üçün yeti aşnukı eşim taşru etilti* (Y 41) «Ər adım olmadığı üçün əvvəlki yeddi dostum sürgün edildi». *Ər ərdə-mim, adakı, əgəçimə, ana, əgməç, əgət yeriltim* (Y 41) «İgidliyimdən, atamdan, bibimdən, anamdan, xalamdan, kənizlərimdən (?) ayrıldım». *Üç yetmiş yaşımka aduriltım* (Y 31) «Altmış üç yaşımda ayrıldım». *Kuyda kunçuyum, sizdə, oğlum, yıta,*

sizimə, yıta, bökmədim, adırıldım (Y 3) «Evdə arvadım, sizdən, oğlum, əfsus, sizdən, doymadım, ayrıldım». *Bodunıma, oğlıma, yotuzuma adırıldım* (Y 43) «Xalqımdan, oğlumdan, kənizimdən (?) ayrıldım».

2. *-n, -in, -in*; məsələn: *Bilgə Toşukuk ben özüm Tabğaç ilinə kılntım* (T 1) «Müdrük Tonyukuk mən özüm Çin ölkəsinə göndərildim». *Tabğaçda adırıldı, kanlantı* (T 2) «Çindən ayrıldı, üzərində xan qoyuldu». *Beş yegirmi yaşda alınmışam* (Y 11) «Altmış beş yaşda alınmışam». *Eçim alınmış* (Y 52) «Böyük qardaşım alınmış». *Ol kan yok boltukda kistrə el yetmiş, içgimmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduğdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış». *Kapağan Eltəris kağan elinə kılntım* (O 4) «Fateh Eltəris xaqan elinə göndərildim». *Bağım kəlip, əsən enip, anlanıp* (Y 38) «Qəbiləm gəlib, salamat enib, anlanıb...» Altı yaşımta kaş adırdım, bilinmədim (Y 32) «Altı yaşımda ata ayırdım, bilinmədim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin məchul növü az işlənir. Bu növ müasir türk dillərində də az işlənir. Müasir türk dillərində məchul növlü xəbəri olan cümlələrin həqiqi subyektini (məntiqi subyektini, həqiqi iş görənini) aşkara çıxarmaq üçün «tərəfindən» sözündən istifadə edilir; məsələn: *Tapşırıq yerinə yetirildi. Tapşırıq işçilər tərəfindən yerinə yetirildi*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nə «tərəfindən» sözünün, nə də onun funksiyasını yerinə yetirən başqa bir sözün işlədiyi müşahidə edilir.

QAYIDIŞ NÖV

Felin qayıdış növü iş görən işi öz üzərində icra etdiyini göstərir, yəni cümlənin mübtədası həm məntiqi subyekt, həm də məntiqi obyekt olur. Əgər məchul növdə məntiqi obyekt qrammatik subyektə əvəz edib cümlənin mübtədasına çevrilirdisə, felin qayıdış növündə məntiqi subyekt qrammatik obyektə əvəz edir. Başqa sözlə desək, iş görən eyni zamanda həm cümlənin mübtədası, həm də müstəqim obyekt olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qayıdış növü keçər növdə olan fellərdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; qayıdış növün şəkilçisini qəbul etdikdən sonra fellər təsirsiz olur. Deməli, felin qayıdış növündə olan fellər təsirsiz olur. Müasir türk dillərində bu qaydaya tabe olmayan bəzi istisnalar vardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, məchul növdə olduğu kimi, felin qayıdış növü də iki şəkilçi ilə düzəldilir.

1. *-n, -in, -in, -un, -ün*. Bu şəkilçi keçər növ (təsirli) fellərin əsasına artırılaraq felin qayıdış növünü əmələ gətirir. Qayıdış növün şəkilçisinin mənşəyi haqqında A.N.Kononovun «Müasir türk ədəbi dilinin qrammatikası» adlı əsərində məlumat verilir. K.N.Zalemanın, A.P.Poseluyevskinin və V.Şottun fikirlərinə əsaslanaraq A.N.Kononov yazır ki, qayıdış növ şəkilçisi *-n* «mənşəcə həm işarə-şəxs əvəzliyi *ol*, həm də (yiyəlik forması vasitəsilə) *n* əvəzliyi ilə bağlıdır».¹ Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, türkoqlar arasında ilk dəfə olaraq, *-n* qayıdış növ şəkilçisinin mənşəyi O.Botlinqk tərəfindən əvəzliliklə əlaqələndirilmişdir. Lakin hər iki fərziyyənin hələ sübuta ehtiyacı vardır. Ehtimal ki, *-n* şəkilçisinin əvəzlilikdən (hansı əvəzlilikdən?) törəməsi haqqındakı fərziyyəni təkcə türk dillərinin materialları əsasında sübut etmək olmayacaqdır. Bu fərziyyəni sübut etmək üçün ən azı tunqus-mancur və monqol dillərinin materiallarını da dərinləndirmək və bu üç dil ailəsinin (güman ki, başqa qohum dil ailələrinin də) faktlarını tutuşdurmaq lazımdır.

-n, -in, -in, -un, -ün şəkilçiləri əslə fellərin kökünə, adlardan düzəlmiş fellərə isə sözdüzəldici şəkilçidən sonra bitişdirilir; məsələn: *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılntukda, ckin ara kisi oğlu kılmmis* (KT ş 1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yer yarandıqda, ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Antağıñın üçün igidmiş kağanıñın sabın almatın yir sayu bardığ, kop anta alkıntığ, arıltığ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəlmiş kağanın üzünə baxmadan yer üzünə

¹ Ətraflı bax: A.H.Kononov. *Грамматика современного турецкого литературного языка*. М.-Л., 1956, с.194.

səpələndim, orada çoxlu əziyyətə düşdün, əzab çəkdin». *Nə basmalım, təgəlim, -tidim* (T 39) «Nə basılaq, hücum edək, - dedim». *Oğlanım, ərdə marımınça bol, kanka tap, katıqlan* (Süci) «Oğlanım, igidlikdə müəllimim kimi ol, özünə xan tap, möhkəmlən». *Üç eçimə adırındım* (Y 32) «Üç böyük qardaşımdan ayırdım». *Yüz ər kadaşım, sizimə, biñ ər bodunım, sizim, katlan* (Y 42) «Yüz igid dostum, siz, min igid xalqım, siz, möhkəmlənin». *Kara bodunım, katıqlanıñ* (Y 10) «Qara xalqım, möhkəmlənin».

2. *-l, -il, -il, -ul, -ül*. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində -n şəkilçisindən az işlənir. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə düzəlmiş qayıdış növdə olan felin işlənməsinə bir neçə nümunədə təsadüf edilmişdir; məsələn: *Kanı süsi tirilmis* (T 28) «Xanın qoşunu toplanmış». *Antağırın üçün igidmiş kağanırın sabın almatın yir sayu bardıñ, kop anta alkıntıñ, arıltıñ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün səni yüksəltmiş xaqanın sözünə baxmadan yer üzünə səpələndin, orada çoxlu əziyyətə düşdün, əzab çəkdin». *Bodun anta berməzinə tasılmıs* (O 8) «Xalq orada azadlığı əldən verməmək üçün ayağa qalxmış».

Felin qayıdış növü qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir.

QARŞILIQLI NÖV

Felin qarşılıqlı növü subyektlə obyekt arasındakı münasibəti göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qarşılıqlı növündə iş, hərəkət qarşılıqlı surətdə subyekt və obyekt tərəfindən görülür, daha doğrusu, subyektin gördüyü iş obyekt üzərində icra edilir, digər tərəfdən, obyekt də eyni işi, hərəkəti subyekt üzərində görür. Beləliklə, subyekt həm işin icraçısı, həm də üzərində iş icra edilən obyekt olur. Eyni zamanda, obyekt də həm üzərində iş görülən, həm də subyekt üzərində iş icra edən olur. Qarşılıqlı növdə işin icrasında iki və ya daha çox şəxs iştirak edir, iş də qarşılıqlı surətdə həmin şəxslər tərəfindən icra edilir. Abidələrin dilində felin qarşılıqlı növü

keçər növ fellərdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; növ şəkilçisi qəbul etdikdən sonra fellər təsirsizləşir. Deməli, qarşılıqlı növdə olan fellər təsirsiz olur. Qarşılıqlı növ sadə təsirli fellərdən düzələ bildiyi kimi, düzəltmə və tərkibi təsirli fellərdən də düzəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qarşılıqlı növü fel əsaslarına *-ş, -ış, -iş, -uş, -üş* və onun variantı *-s, -is, -is* şəkilçisini artırmaqla düzəlir; məsələn:

ur «vurmaq» – *urus* «vuruşmaq»;

kap «qapmaq» – *kabiş* «qapışmaq», «döyüşmək»

Abidələrin dilində *sü* «qoşun» ismindən əmələ gəlmiş *sünüş* «döyüşmək» felini də qarşılıqlı növə aid etmək olar; məsələn: *Kağanın birlə Soña yışda sünüşdüm* (BK § 27) «Xaqanı ilə Sona düzündə döyüşdüm».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qarşılıqlı növü bütün digər növlərinə nisbətən az işlənir.

BİRGƏLİK NÖVÜ

Felin birgəlik növü iki və ya daha çox subyekt arasındakı münasibəti bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birgəlik növü keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir və yeni yaranan fellər öz təsirsizliyini saxlayır. Bu növdə olan fellər elə bir hərəkəti bildirir ki, bu hərəkətin, işin icrasında iki və daha çox subyekt iştirak etsə də, hər subyekt hərəkəti özü üçün icra edir, bir subyektin icra etdiyi işin, hərəkətin digər subyektə heç bir təsiri olmur. Bu ondan irəli gəlir ki, birgəlik növünün əmələ gəldiyi fellər məişətə təsirsizdir və hələ növ şəkilçisi qəbul etməzdən üzərində hərəkətin icra edilməsi üçün keçməz növdə obyekt tələb etmədiyi kimi birgəlik növündə də obyekt tələb etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, felin qarşılıqlı növü kimi, birgəlik növü *də -ş, -ış, -iş, -uş, -üş* və onun variantı *-s, -is, -is* şəkilçilərini fel kökünə və ya əsasına artırmaqla əmələ gəlir. Buna görə də bu iki növü qarışdır-mamaq üçün aşağıdakılara diqqət yetirmək lazımdır:

1. Felin qarşılıqlı növü keçər növdən (təsirli fellərdən) əmələ gəlir; felin birgəlik növü keçməz növdən (təsirsiz fellərdən) əmələ gəlir.

2. Qarşılıqlı növdə iş, hərəkət subyektlər tərəfindən qarşılıqlı (ikiistiqamətli) icra edilir; birgəlik növündə iş, hərəkət subyektlər tərəfindən birlikdə, lakin bir istiqamətdə icra edilir.

Birgəlik növündə olan fellərin qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verilir: *Ol kan yok boltukda kisrə el yetmiş, içgimmis, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Ança ögləşmiş: Öjrə türk kağanğaru süləlim, - timis* (T 20) «Elə məsləhətləşmiş: Əvvəlcə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş». *Tabğaç, Oğuz, Kıtay – bu üçəgü kabışır* (T 12) «Çin, Oğuz, Kıtay – bu üçlük hücum edir» və s.

Qarşılıqlı növ kimi, birgəlik növü də qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir.

İCBAR NÖV

Felin icbar növü türk dillərinə məxsus kateqoriyadır. Bu növ öz qrammatik əlamətlərinə, forma və məzmununa görə türk dillərində ən zəngin və maraqlı növdür.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin icbar növündə iş, hərəkət birinci subyekt tərəfindən deyil, onun iradəsi ilə – əmri, xahişi, tələbi, göstərişi və s. ilə ikinci, üçüncü və s. subyekt tərəfindən icra edilir, lakin işin icraçısı icraçı-subyekt kimi meydana çıxa bilmir, «subyekt – hərəkətin fəal icraçısı – yönlük halda işlənen qrammatik tamamlıq olur. O, hərəkəti öz təşəbbüsü ilə deyil, başqa subyektin iradəsi ilə icra edir. Subyekt cümlədə ayrıca sözlə ifadə edilməyə də bilər, lakin fəldə icbar növün şəkilsizliyi ilə mütləq götürülməlidir».¹

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.201.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin icbar növü təkcə keçər növ fellərdən (təsirli fellərdən) düzəlir, fellər icbar növdə öz təsirlilik qabiliyyətini itirmir, yəni icbar növdə işlənen fellər cümlədə vasitəsiz tamamlığın işlənməsini tələb edir. Felin icbar növü türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində yeganə dil kateqoriyasıdır ki, bir-birinin ardınca bir neçə morfoloji əlamət – növ şəkilsizliyi qəbul edir (məsələn: *oxu – oxut – oxutdur – oxutdurt – oxutdurtur*. Qəbul edilən hər növ şəkilsizliyi işin real icraçısını qrammatik icraçıdan (mübtədadan) bir dərəcə uzaqlaşdırır, hər növ şəkilsizliyi felin təsirlilik dərəcəsi-ni artırır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin icbar növü keçər növdə olan fellərin üzərinə *-t, -it, -it; -ir, -ir, -ur, -ür; -tir, -tir, -tur, -tür;* (*a, ə, ı, i*) + *rt* şəkilsizliyəndən birinin artırlması ilə əmələ gəlir.

1. *-t, -it, -it*. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən məhsuldar icbar növ şəkilsizidir; məsələn: *Beñgü taş tokıtdım* (KT c 11-12) «Əbədi daş hördürdüm». *Atlas, tidim* (T 25) «Atlara mindirin, - dedim». *On ok sülətdim* (T 25) «On ox xalqının qoşununu yürüşə göndərdim». *Türk bilgə kağan ilirə bititdim ben bilgə Toñukuk* (T 58) «Türk müdrik xaqanının eli üçün yazdırdım mən Müdrik Tonyukuk». *Örgin anta yaratıtdım, çit anta tokıtdım* (MÇ 21) «Sarayı orada yaratdırdım, divarları orada hördürdüm». *Aksırak ordu örgin anta ititdim, çip anta tokıtdım* (MÇ 20) «Ağımtıl orda sarayımı orada ctdirdim (düzəltirdim), hasarı orada hördürdüm». *Yelmə, karağı edgüti urğıl, basıtma, - timis* (T 34) «Sürətlə gedən gözətçilər təşkil et, (qoşunu) qəfil basqından qoru, - demiş» və s.

2. *-ir, -ir, -ur, -ür*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilsizliyi, ümumiyyətlə, məhsuldar işlənir, lakin icbar növ şəkilsizliyi kimi az məhsuldardır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ir, -ir, -ur, -ür* şəkilsizliyi vasitəsilə keçər növ (təsirli) fellərdən icbar növ fellər əmələ gəlir; məsələn: *Toğurğuş keçürü... sançdım* (MÇ 36) «Qoşunu Toğurğudan keçirək... düşməni sancdım».

3. *-tur, -tür, -tur, -tür*. Əvvəlki şəkilçi kimi, bu da qədim türk yazısı abidələrinin dilində məhsulda işlənir, ancaq icbar növ şəkilçisi kimi az məhsuldardır. Bu şəkilçi təkcə keçər növ (təsirli) fellərdən icbar növ əmələ gətirir; məsələn: *İçin, taşın adınçığ bədiz urturtım* (KT c 12) «İçinə, bayırına onun adına layiq naxış vurdurdum». *Arjar adınçığ bark yaraturtım* (KT c 12) «Ona adına layiq sərdabə yaratdırdım». *Tokuzınç ay yeti otuzka yoğ ertürtimiz* (KT şm ş) «Doqquzuncu ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdik».

4. *-tiz, -tiz*. Az məhsuldar şəkilçidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində keçər növ (təsirli) fellərə artırılıb felin icbar növünü yaradır; məsələn: *Ekisin özi altızdı* (KT § 38) «...ikisini özü aldırdı».

5. *-iz, -iz*. Bu da az məhsuldar şəkilçidir; qədim türk yazısı abidələrinin dilində keçər növ (təsirli) fellərə əlavə edildikdə felin icbar növünü əmələ gətirir. Bu şəkilçinin qoşulduğu *ud* feli neytral mənəlidir: həm keçər növdə təsirli olub «təqib etmək» mənəsini, həm də keçməz növdə təsirsiz olub «getmək», «aparmaq (arxaca)» mənalarını ifadə edir. Birinci mənada işlənərkən *-iz* şəkilçisini qəbul etdikdə felin vacib şəkli əmələ gəlir; məsələn: *Könlünçə udız, - tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi təqib edir, - dedi».

Bu şəkilçi təkcə təsirlilik bildirən fellərə artırıldıqda da icbar növ əmələ gətirir; məsələn: *...tutuztı* (KT § 38) «...tutdurdu».

6. *(a, ə, u, ü) + rt*. Göründüyü kimi, bu şəkilçi mürəkkəb morfoloji tərkibə malikdir, iki şəkilçinin birləşməsindən törəmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin birinci komponenti təsirsiz fellərə artırılaraq onları təsirli edir, ikinci komponent artıq təsirli olan fellərə artırıldıqda felin icbar növünü əmələ gətirir. Abidələrin dilində bu icbar növ şəkilçisi az işlənir; məsələn: *İlgəri, kurıgaru süləp tirmiş, kobartmış* (KT § 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib (xalqı) toplamış, qaldırtmış». *Kağan olurıp yok çığay bodunıç kop kobartdım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub məhv olmağa başlayan xalqı tam qaldırdım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin başqa növlərinə nisbətən icbar növ daha çox işlənir. Onun morfoloji göstəriciləri də daha çoxdur.

Abidələrin dilində felin icbar növü müxtəlif mənə çalarlıqlarında işlənir.

TƏHRİK NÖV

Qrammatik əlamətlərinə və qismən də, məzmununa görə felin təhrik növü icbar növə oxşayır. Bu iki növ arasındakı əsas fərqlər bunlardır:

1. İcbar növ keçər növ (təsirli) fellərdən, təhrik növ keçməz növ (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir.

2. İcbar növ nəzəri cəhətdən sonsuz miqdarda növ şəkilçisi qəbul edə bilər. Hər növ şəkilçisinin qəbulundan sonra felin təsirlilik dərəcəsi daha da artır, lakin icbar növə aidliyi dəyişmir. Təhrik növ isə yalnız birinci dərəcə təsirlilik şəkilçisi, yəni təhrik növ şəkilçisini qəbul edə bilər; ikinci təsirlilik şəkilçisinin qəbulu artıq feli icbar növə aid edir. Buna görə də yenidən təhrik növü əmələ gətirmək üçün artıq təhrik növ şəkilçisi qəbul edib təsirli olmuş fellərə təsirsizlik şəkilçilərindən birini artırmaq, sonra təsirsiz vəziyyətə düşmüş fellərin üzərinə yenidən təhrik növ şəkilçisi (təsirlilik şəkilçisi) artırmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində icbar növdən başqa heç bir növ bir-birinin ardınca iki eyni növ şəkilçisi qəbul edə bilmir. İkinci dəfə həmin növün şəkilçisini qəbul etmək üçün birinci şəkilçidən sonra mütləq başqa növün şəkilçisi əlavə edilməli, felin mənə növü dəyişməli, sonra əvvəlki növün şəkilçisi artırılmalıdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təhrik növdə olan fellər elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında subyekt aktiv iş görəndən passiv iş görəne, yəni öz iradəsi ilə işi başqasına gördürmə (məsələn: *sök* «çökmək» felində iş, hərəkət iş görənin – qrammatik və məntiqi subyektin özü tərəfindən icra

edilir, *sökür* «çökdürmək» felində isə iş, hərəkət iş görənin iradəsi ilə başqa bir iş görən tərəfindən icra edilir), yaxud passiv iş görəndən, yəni üzərində iş icra edilən qrammatik və məntiqi subyektdən aktiv iş görənə, yəni obyekt üzərində iş icra edən qrammatik və məntiqi subyektə çevrilir (məsələn: *öl* «ölmək» felində passiv iş görənin özü üzərində gedirsə, *ölür* «öldürmək» felində elə həmin subyekt, demək olar ki, eyni işi obyekt üzərində icra edir).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin təhrik növü keçməz növ (təsirsiz) fellərin üzərinə *-t, -it, -it, -ir, -ir, -ur, -ür, -tir, -tir, -tur, -tür, -iz, -iz, -ğiz, -giz* şəkilçilərindən birini artırmaqla əmələ gəlir. Növ şəkilçisini qəbul etdikdən sonra təsirsiz fellər təsirli fellərə çevrilir.

1. *-t, -it, -it*. Məhsuldar şəkilçidir. Keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növü əmələ gətirir; məsələn: *Bunça yirkə təgi yoritdim* (KT c 4) «Bu qədər yerə kimi (qoşun) yürütdüm». *Oza, yaña kəlimə süsin ağıtım* (BK § 31) «Təbətəməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum». *Süçig sabın, yımşak ağın arıp irak boduniğ ança yağıtur ermis* (KT c 5) «Şirin dili ilə, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Altun soña, yaş keyiki arat, ıqlat, uqlat* (Y 28) «Qızıl ördəkləri, cavan keyikləri axtart, aqlat, hürküt». *Türk bodun adak kamşatdı* (KT şm 7) «Türk xalqı ayağını boş qoydu». *Bu türk bodunka yaraklığ yağığ kəltürmədim, tügünlüg atığ yügürtmədim* (T 54) «Bu türk xalqının üstünə yaraqlı yağı gətirmədim, quyruğu düyünlü atlar yüyürtmədim».

2. *-ir, -ir, -ur, -ür*. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində təhrik növ düzəldən ən məhsuldar şəkilçidir. Təsadüf edilən bütün hallarda samitlə bitən keçməz növ (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növ əmələ gətirir; məsələn: *Tabğaç kağanta bədizçik kop kəltürtim* (BK şm 14) «Çin xaqanından çoxlu naxışçı gətirdim». *Yağığ baz kılmış, tizligig sökürmis* (KT § 15) «Yağımı təbətəməmiş, dizlini çökdürmüş». *...anı içigirmədim* (MÇ 28) «...onu təbətəmədim». *Bəriyə tabğaçığ, öñrə kıtayığ, yıraya oğuzığ üküş ök ölürti* (T 7) «Cənubda çinliləri, şərqdə kıtayları, şimalda oğuzları çoxluca öldürdü». *Kara Yotalıq keçib kəltir*

(MÇ 27) «Qara Yotalığı keçib gətirdi». *Ol sub kodı bardımız, sanağalı tüsürtimiz* (T 27) «O çay boyu getdik, (qoşunu) saymaq üçün (atlardan) düşürdük». *Şantur balıka, tahıy ügüzükə təgürtim* (T 19) «Şandun şəhərinə, dəniz çayına qədər (qoşunu) çatdırdım». *Siz taşıkıñ, çıkık taşığırın, - timis* (MÇ 22) «Siz üsyana qalxın, çikləri üsyana qaldırım, - demiş» və s.

3. *-tır, -tir, -tur, -tür*. Bu şəkilçi də qədim türk yazısı abidələrinin dilində məhsuldar işlənir, bütün təsadüflərdə samitlə bitən keçməz növ (təsirsiz) fellərə artırılıb təhrik növ əmələ gətirir; məsələn: *Yokaru at yetə, yadağın, ığaç tutunu ağıturtım* (T 25) «Yuxarı atları yedəyə alaraq, piyada, ağacdan tutaraq (dağa) dırmaşdırdım». *İlgərü Kadirkan yışığ aşa boduniğ ança konturtımız* (KT § 2) «Şərqə Kadirkan meşəli dağları aşırı xalqı eləcə yerləşdirdik». *İlligig ilkirətdimiz, kağanlığığ kağansıratdımız, tizligig sökürtimiz, başlığığ yöküntürtümüz* (KT § 18) «Ellini əlsiz qoyduq, xaqanlığın xaqanını öldürdük, dizlini çökdürdük, başlımı səcdə etdirdik». *At üzə bintürə karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Bu türk bodunka yaraklığ yağı kəltürmədim* (T 54). «Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağı gətirmədim». *Təmir kapığka təgi irtimiz, yana yonturtımız* (T 45) «Dəmir qapıya təki təqib etdik, yenə qayıtdıq».

4. *-iz, -iz*. Bu şəkilçi tək-cə neytral mənalı *ud* felinin təsirsiz formasından («getmək», «arxaca aparmaq» mənasında) felin təhrik növünü yarada bilir. Deməli, *-iz, -iz* şəkilçisi keçməz növ fellərə artırıldıqda təhrik növ əmələ gətirir. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənir; məsələn: *Köñlünçə udız, - tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi (qoşunu) arxanca apar».

5. *-ğur, -gür*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu növdüzəldici şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Mətnlərdə bu şəkilçinin yalnız incə variantının keçməz növdə olan (təsirsiz) fellərə artırılıb iki təsadüfdə eyni bir kökdən təhrik növ əmələ gətirdiyi müşahidə edilir: *ki* (ümumiyyətlə, hərəkət bildirən və *kit* «getmək», *kil* «gəlmək», *kiç* «keçmək», *kir* «girmək», *kiz* «gəzmək» fellərinin kökü) – *kigür* (KT § 23, KÇ 20) «gətir-

mək»; məsələn: *Edgü ilinǵə kəntü yarǵılıǵ, yablak kigürtig* (KT 23) «Xoşbəxt elinə özün xəyanət etdin, bədbəxtlik gətirdin». *Yana ebiǵə süñüs kigürti* (KÇ 20) «Yenə evinə döyüş (müharibə) gətirdi».

ŞƏXSİZ NÖV

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şəxssiz növü elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkətin icrasında subyekt iştirak etmir, iştirakı təsəvvürə də gətirilə bilmir, çünki işin, hərəkətin icrasında o özünü nə qrammatik, nə məntiqi subyekt şəklində, nə də məntiqi obyekt şəklində göstərə bilər. Şəxssiz növ keçməz növ (təsirsiz) fellərdən *-l -il, -il* şəkilçisi vasitəsilə, başqa sözlə desək, məchul növü əmələ gətirən şəkilçilər vasitəsilə əmələ gətirilir və məchul növ fellə çox oxşayır. Şəxssiz növdə olan fellərlə məchul növdə olan felləri fərqləndirmək üçün iki əlamətə diqqət yetirmək lazımdır.

1. Məchul növ fellər keçər növ (təsirli) fellərdən, şəxssiz növ fellər isə keçməz növ (təsirsiz) fellərdən əmələ gəlir.

2. Məchul növdə olan fellər əslində məntiqi obyekt olan, yəni işin, hərəkətin həqiqi icraçısı olmayan, üzərində iş icra edilən qrammatik subyektə – mübtədaya malik olduğu halda, şəxssiz növdə olan fellər heç bir subyekt tələb etmir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şəxssiz növü, demək olar ki, işlənmir.

TƏRZ KATEQORİYASI

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin tərzləri hərəkətin və ya halın törəməsi və ya icrasının kəmiyyət xarakteristikasını və ya üsulunu göstərir. Türk dillərində felin tərzləri haqqında çoxlu elmi-tədqiqat işləri yazılmışdır. Lakin bu haqda bu qədər əsər yazılmasına baxmayaraq, indinin özündə də türk dillərində nəinki felin tərz kateqoriyasının, ümumiyyətlə, fellərdə tərz anlayışının mövcud olub-olmaması məsələsi türk dilçiliyinin ən mübahisəli problemlərindəndir. Türk dilçilərinin mühüm bir hissəsi türk

fellərində ümumiyyətlə tərz anlayışının olduğunu inkar edir. Dilçilərin bir hissəsi isə türk dillərində felin tərz kateqoriyasının mövcudluğunu inkar etsə də, bu dillərdə felin tərz anlayışının olduğunu qəbul edir. Belə dilçilərin fikrincə, türk dillərində felin tərz kateqoriyasından ona görə danışmaq olmaz ki, bu dillərdə tərz kateqoriyasını yaratmaq üçün xüsusi morfoloji əlamət – tərz şəkilçiləri yoxdur. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Əvvələ, ona görə ki, türk dillərində hərəkətin intensivliyi və təkrarlığını yaradan xüsusi şəkilçilər mövcuddur; bunu türk dilləri haqqında son illərdə aparılmış elmi-tədqiqat işləri də təsdiq edir. İkincisi, ona görə ki, qrammatik kateqoriya təkcə morfoloji vasitələrlə yox (təkcə morfoloji əlamətlə yaradılsa idi, onda o, qrammatik kateqoriya deyil, morfoloji kateqoriya olardı), həm də sintaktik vasitələrlə əmələ gətirilir. Türkoloqların, demək olar ki, hamısı türk dillərində fellərdə tərz anlayışının analitik üsulla, yəni sintaktik yolla ifadəsinin mövcud olduğunu qəbul edir. Elə təkcə bunun özü – türk dillərində fel tərzlərinin sintaktik yolla, analitik üsulla ifadəsinin mövcudluğu bu dillərdə felin tərz kateqoriyasının mövcud olduğunu iddia etməyə əsas verir. Bundan başqa, bəzi türk dillərində fel tərzlərini əmələ gətirən şəkilçilərin sayı, məsələn, felin məna növlərini, yaxud sifətin dərəcələrini əmələ gətirən şəkilçilərin sayından çoxdur. Bir halda ki, türk dillərində felin tərzlərini ifadə etmək üçün həm morfoloji, həm də sintaktik vasitələr mövcuddur, onda bu dillərdə felin tərz kateqoriyası mövcud realıqdır.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin tərzlərinin ifadəsi üçün hazır düsturdan istifadə etmək mümkün deyildir. İstər fel köklərinə şəkilçilərin birləşdirilməsində, istərsə tərzin analitik üsulla ifadəsində hər dəfə felin leksik-semantik mənasından çıxış etmək lazımdır. Buna görə də türk dillərində felin tərz kateqoriyasına xalis qrammatik kateqoriya kimi baxmaq olmaz; türk dillərində felin tərz kateqoriyası leksik-qrammatik kateqoriyadır.

Müasir türk dillərində fel tərzlərini ifadə etmək üçün bir neçə üsuldan (məsələn, A.N.Kononov müasir türk ədəbi dilində fel tərzlərinin ifadəsinin beş üsulunu göstərir) istifadə edilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin tərzləri iki üsulla: sintetik (yaxud morfoloji) üsulla – fellərə şəkilçilər artırmaq vasitəsilə və analitik (yaxud sintaktik) üsulla – feli bağlama və təsriflənən funksional-köməkçi felin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir. İstər müasir türk dillərində, istərsə qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən felin perifrastik formaları da tərzin ifadəsinin analitik üsuluna aiddir.

Sintetik üsul. Tərzin ifadəsinin morfoloji üsulu da adlandırılan bu üsulda feldə tərz mənası əmələ gətirmək üçün onun üzərinə xüsusi tərz düzəldən şəkilçi əlavə edilir. Deməli, bu üsul felin kökünə fel düzəldən şəkilçi əlavə edilməsi üsuludur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin tərzini əmələ gətirmək üçün xüsusi şəkilçilərdən – intensivlik mənası yaradan şəkilçilərdən istifadə edilir. Həmin şəkilçilər bunlardır:

a) *-ala* şəkilçisi: *boşan* «azad olmaq» - *boşanala* (MÇ 19) «tam azad olmaq», məsələn: *Yağıda boşana boşanaladım* (MÇ 19) «Yağıdan azad olaraq tamamilə azadlığa çıxdım».

b) *-lat* şəkilçisi. Bu, fonetik tərkibinə görə mürəkkəb şəkilçidir: *-la* feldüzəldən şəkilçi və *-t* intensivlik mənası yaradan şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Abidələrin dilində bir feldə işləndiyi müşahidə edilir: *kıs* «qısmaq» - *kıslat* (BK § 37) «qısnamaq, sıxışdırmaq»; məsələn: *Sələnjə kodı yorıpan karağın kıslata ebik, barkın anta bozdım* (BK § 37) «Sələne (Selenqa) çayı boyu yürüş edib qoşununu sıxışdıraraq, onların evini, sarayını onda dağıtdım».

c) *-a*, *-ə* şəkilçisi: *art* «dağıtmaq», «məhv etmək» - *arta* (KT § 22) «korlanmaq», «dağıtmaq», «məhv etmək»; məsələn: ... *türk bodun, ilijin, törünjin kim artatı?* (KT § 22) «...türk xalqı, (sənin) elini, qanununu kim dağıtdı?».

ç) *-la*, *-lə* şəkilçisi. Əslində adlardan fel əmələ gətirən bu şəkilçi fellərə də artırılır, fellərdə tərz mənası yaradır: *öt* «ötmək», «oxumaq» - *ötlə* «cəh-cəh vurmaq».

d) *-zin* şəkilçisi. Bu şəkilçi felə artırıldıqda hərəkətin təkrarlığı mənası əmələ gətirir: *təg* «çatmaq», «getmək» - *təgzin* (Y 3) «gəzmək», «səyahət etmək»; məsələn: ... *üç kata təgzinti* (Y 31) «... üç dəfə səyahət etdi».

e) *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* şəkilçisi. *Yor* «getmək» - *yorı* (T 23) «getmək»; məsələn: *Bu yorı yorisar, yaramaçı, -tidim* (T 23) «Bu yolla yürüsən, yaramaz, -dedim».

ög «tərifləmək» - *ögü* «tez-tez tərifləmək».

Analitik üsul. Bu üsul sintaktik üsul da, sözlərin birləşməsi (bəzən sözbirləşməsi) üsulu da adlanır. Türkoloji ədəbiyyatda fel tərzlərinin analitik formaları elə tərz formaları hesab edilir ki, onlar əsas fel sayılan feli bağlama ilə funksional-köməkçi fel kimi çıxış edən təsriflənmiş felin birləşməsi ilə düzəlsin. İki felin belə birləşməsində əsas leksik məna feli bağlama vasitəsilə ifadə edilir. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda onu tərz birləşmələrinin əsas feli adlandırırlar. Təsriflənən fel isə funksional-köməkçi rolda çıxış edir. Funksional-köməkçi fel tərzin qrammatik mənasını müəyyənləşdirir, bir növ qrammatik vasitə rolunu oynayır. Funksional-köməkçi fel feli bağlama ilə birləşdikdə onun leksik mənasına təsir göstərmir. Bütövlükdə feli bağlama + funksional-köməkçi fel mənasına görə bir leksik vahidə bərabərdir.

Məlum olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel tərzlərinin analitik formalarını yaratmaq üçün nə xüsusi köməkçi fellər, nə də xüsusi tərz şəkilçisi olan feli bağlamalar mövcuddur. Adətən, fel tərzlərinin analitik formalarını yaratmaq üçün köməkçi fel mövqeyində tam leksik-semantik mənası olan fellər, yəni leksik mənaya malik, felə məxsus bütün kateqoriyalar (təsdiq – inkar, məna növü, şəkil, zaman, şəxs və kəmiyyət kateqoriyası) üzrə təsriflənən və başqa şəraitdə müstəqil işlənən, cümlənin müstəqil üzvü (xəbəri) olan fellər çıxış edir. Belə fellər köməkçi sözlər deyil, müstəqil sözlərdir, köməkçi funksiya isə onların ikinci «peşəsidir». Belə tam leksik-semantik mənalı fellər tərz kateqoriyasını yaratmağa xidmət etdikdə öz leksik mənasını itirir, istisnasız olaraq qrammatik məna ifadə etmək üçün (yəni qrammatik vasitələrin ifadə etdiyi mənalara bərabər mənalara ifadə etmək üçün) işlədilir, abstrakt məna kəsb edir, mücərrədləşir. Buna görə də fel tərzlərinin analitik formasını ayırd etmək, təsriflənən felin leksik və qrammatik funksiyalarını qəti şəkildə fərqləndirmək, istər qədim türk yazısı abidələrinin dilində, istərsə

müasir türk dillərində praktik olaraq qeyri-mümkündür; təsriflənən felin leksik və qrammatik vəzifələrini müəyyənləşdirmək üçün hər bir ayrıca halda təsriflən-miş felin semantik əlamətlərindən və qrammatik funksiyalarından çıxış etmək lazımdır, başqa sözlə desək, təsriflənmiş felin leksik əlamətlərini və qrammatik funksiyalarını yalnız mətn vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hər hansı funksional-köməkçi fel (təsriflənən fel) hər hansı feli bağlama (əsas fel) ilə tərz birləşməsi yarada bilməz. Tərz yaradan komponentlər (feli bağlama və təsriflənən fel) bir-birini tamamlamalı, tərz əmələ gətirmək üçün zəruri olan daxili əlaqəyə malik olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, feli bağlama və funksional-köməkçi fel birləşməsinin tərkibi fellər, mürəkkəb fellər hesab edən tədqiqatçılar da vardır. Fel tərzlərinin analitik formalarını istər tərkibi, istərsə mürəkkəb fellərə aid etmək olmaz. Felin tərz xalis söz yaradıcılığından fərqlənən ayrıca kateqoriyadır. Felin tərzləri felin sözyaratması ilə sözdəyişməsi arasında orta mövqə tutan felyaratma formasıdır – felin formayaradıcılığıdır.

Felin tərz kateqoriyasını ifadə edən söz birləşmələrinin komponentlərindən biri də dilçilik ədəbiyyatında əsas fel adlandırılan feli bağlamadır. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama əsas (təsriflənən) feldə ifadə edilən iş və ya hərəkətlə bağlı olur, əsas feldə ifadə edilmiş hərəkəti izah edir. Tərz birləşmələrində isə feli birləşmə aparıcı rol oynayır, tərz birləşməsinin ümumi mənasını müəyyənləşdirir. Buna görə də türkoloji ədəbiyyatda tərz birləşmələrinin komponenti kimi işlənən feli bağlamalar əsas fel adlandırılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama düzəldən ondan çox şəkilçi vardır. Bunlardan yalnız dördü tərz birləşmələrinin yaranmasında iştirak edə bilər: *-ip, -a, -ı, -ğalı*.

-ip şəkilçili feli bağlama təsriflənən fellə ifadə edilən əsas hərəkətdən əvvəl baş vermiş hərəkəti ifadə edir: feli bağlamadakı iş, hərəkət bitdikdən sonra əsas feldəki iş, hərəkət başlanır. Buna görə də *-ip* şəkilçili feli bağlamalar hərəkətin bitməsi çaları daşıyır. Funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə *-ip* şəkilçili feli bağlamalar əsas hərəkətin leksik mənasını ifadə

edir və birləşmə bütövlükdə hərəkətin bitməsini göstərən tərz xarakteristikası alır.

-ğalı, -ğəli şəkilçili feli bağlamalar qədim türk yazısı abidələrinin dilində əsas feldə ifadə edilən iş və ya hərəkətin məqsədini bildirir. Bu feli bağlama forması da əsas fellə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl baş verən hərəkəti ifadə edir. Buna görə də *-ğalı* şəkilçili feli bağlamalar hərəkətin bitməsi mənasına malik olur. Lakin *-ğalı* şəkilçisindəki məqsəd anlayışı hərəkətin gələcək inkişafı çalarını qoruyub saxlayır. Məhz bu səbəbdəndir ki, *-ğalı* şəkilçili feli bağlamalar funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə prosesin inkişafını, hərəkətin bitməsini göstərən tərz xarakteristikasını ifadə edir.

-ı şəkilçili feli bağlamalar qədim türk yazısı abidələrinin dilində elə bir hərəkəti bildirir ki, bu hərəkət əsas feldəki hərəkət bitdikdən sonra başlanır; əsas feldəki hərəkətin sonu feli bağlamadakı hərəkətin başlanğıcına çevrilir. Funksional-köməkçi fellə birləşdikdə *-ı* şəkilçili feli bağlama hərəkətin bitməsini, hərəkətin və prosesin davam etməsini, inkişafını, hərəkətin uzun müddət davam etməsini və hərəkətin hala keçməsinə ifadə edən tərz əmələ gətirir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a* şəkilçili feli bağlamalar qrammatik mənasına görə *-ı* şəkilçili feli bağlamalara yaxındır. *-a* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas feldəki hərəkət bitdikdən dərhal sonra başlanır və bu hərəkət, əsas feldəki hərəkətin, bir növ, davamı təsiri bağışlayır. Bəzən əsas fel və feli bağlamadakı hərəkət eyni zamanda da baş verə bilər. Funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə *-a* şəkilçili feli bağlamalar hərəkətin bitdiyi, hərəkətin və prosesin inkişafını, hərəkətin davam etdiyini göstərir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu dörd feli bağlama forması funksional-köməkçi fellərlə birləşdikdə felin tərz kateqoriyasını yaradır. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin tərzlərini yaratmaq üçün xüsusi köməkçi fellər yoxdur. Buna görə də yenə də müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin tərzlərini yaratmaq üçün tam leksik mənası olan fellər köməkçi fel vəzifəsini – funksiyasını yerinə

yetirir. Belə fellər fel tərzlərinin analitik formalarını əmələ gətirdikdə öz leksik mənalarnı itirir, abstraktlaşır, qrammatik məna yaratmağa xidmət edir, qrammatik mənanın ifadə vasitəsinə – qrammatik vasitəyə çevrilir, bir sözlə, köməkçi fel olur. Belə felləri əsl köməkçi fellərdən fərqləndirmək üçün onları funksional-köməkçi fel, yəni vəzifəsinə görə köməkçi fel adlandırırlar. Funksional-köməkçi fellər tərz birləşməsindən kənarında öz leksik-semantik mənalarnı bərpa edir. Rus dilində yazılmış dilçilik ədəbiyyatında bu felləri modifikator fellər də adlandırırlar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı fellər funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənir.

1. *Al* «almaq» feli. Müasir türk dillərində də, qədim türk yazısı bidələrinin dilində də *al* «almaq» feli funksional-köməkçi fel kimi az işlənir. Nəzəri baxımdan *al* «almaq» feli abidələrin dilində göstərilən dörd feli bağlama formasının hamısı ilə birləşib felin tərzlərini yarada bilər, lakin abidələrin mətnlərində bu felin təkcə *-ı* şəkilçili feli bağlamalarla birləşdiyi və özü üçün, öz mənafeyi üçün icra edilən hərəkət mənası ifadə etdiyi müşahidə edilmişdir; məsələn: *Tokuz oğuz bodunumun tirü, kobartı altım* (MÇ 5) «Doqquz oğuz xalqımı topladım və birləşdirdim».

2. *Bar* «getmək» feli. Bu funksional-köməkçi fel qədim türk yazısı abidələrinin dilində bütün dörd (*-ip, -a, -ı, -ğalı* şəkilçili) feli bağlama forması ilə birləşib aşağıdakı mənalarnı ifadə edən fel tərzləri əmələ gətirir:

a) Subyektin haraya isə müəyyən istiqamətə yönəlmiş hərəkətinin inkişafını və bitməsinə bildirir: *uca bar* (KT § 24) «vəfat etmək», *təzip bar* (BK § 41) «qaçmaq».

b) Hərəkətin davam etməsinə, sürəkliliyini bildirir: *alı bar* (HT 7) «almaq».

c) Hərəkətin davam etməsinə bildirir: *yolğalı bar* (BK § 32) «dağıtmaq».

Bar «getmək» funksional-köməkçi feli bütün dörd feli bağlama forması ilə birləşərək məkan aspektində danışandan uzaqlaşan hərəkəti, zaman aspektində hərəkətin indiki zmandan gələcəyə doğru inkişafı mənasını bildirən tərz yaradır.

Bar «getmək» funksional-köməkçi feli ayrı-ayrı feli bağlama formaları ilə birləşdikdə aşağıdakı mənalarnı ifadə edən fel tərzləri əmələ gətirir:

a) *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalarla birləşərək hərəkətin prosesinin inkişafını ifadə edir; hərəkətin istiqaməti haraya isə uzaqlaşan istiqamətdədir; məsələn: *... kaşım kağan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı* (BK c 10) «...atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi». *Üç karluk yab拉克 sakınıp təzə bardı* (MÇ 11) «Üç karluklar pis niyyətə düşüb qaçdı».

b) *-ip, -ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə danışandan uzaqlaşan bitmiş hərəkət mənası ifadə edən tərz yaradır; məsələn: *Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı* (BK § 41) «Qorxaraq iki-üç adamla qaçdı». *Anta otrü türgis, karlukığ tabarın alıp, ebin yolıp barmıs* (MÇ 29) «Ona görə türgislərin və karlukların malını alıb evini dağıdıb getmiş». *Uluğ İrkin azkiya erin təzip bardı* (KT § 34) «Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçdı».

c) *-ı, -ı, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə davam edən, uzun sürən, sürəkli, bəzən daimiliyə keçən hərəkət mənası ifadə edən tərz əmələ gətirir; məsələn: *Türk bodun atı yok bolu barmıs erti* (O 3) «Türk xalqının adı məhv olmuş idi». *Üzə teşri kan lüi yılka yetinç ay küçlik alıp kağanımda adıralu bardıñız* (O 12) «Yuxarıda tanrı xan əjdaha ili yeddinci ayda güclü, igid xaqanımdan ayrıldınız». *Türk bodun ...yokadu barr ermis* (KT § 10) «Türk xalqı .. məhv olub gedirmiş». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik». *Kut bolzun, alı barzun* (HT 7) «Bəxti (uğur) olsun, alsın».

ç) *-ğalı, -ğalı* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək hərəkətin inkişafını, sürəkliliyini ifadə edən tərz əmələ gətirir; məsələn: *Sırnar süsi ebig, barkığ yolğalı bardı* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağıtmağa getdi».

3. *Ber/bir* «vermək» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ber/bir* «vermək» feli müstəqil leksik-semantik mənalı fel kimi böyük semantik həcmə malikdir, öz leksik-semantik mənasını dəyanətlə qoruyur və buna görə də funksional-köməkçi fel kimi məhdud dairədə işlənir. Bu fel abidələrin

dilində yalnız *-a*, *-ə* və *-i*, *-j*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlamalarla birləşmədə feli tərzlərini ifadə edir.

a) *-i*, *-j*, *-u*, *-ü* feli bağlama forması ilə birləşmədə *ber/bir* «vermək» funksional-köməkçi feli istiqamətini subyektdən alan və başqa şəxs üçün, başqa şəxsin xeyrinə icra edilən bitmiş hərəkəti bildirir; məsələn: *İlgəri kün toğsıkdə Böklü kağanka təgi süləyü birmis, kurıqaru Təmir kapıqka təgi süləyü birmis* (KT § 8) «Şərqə gündoğanda Böklü xaqanına kimi qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qarıya kimi qoşun çəkmiş». *Tabğaç kağanka ilin, törüsün alı birmis* (KT § 8) «Tabğaç xaqanına elini, qanununu almış». *...türkimə, bodunıma yəgin ança kazğanu birtim* (BK c 10) «...türkümə, xalqıma ucahğı elə qazandım». *Kağanım ben özüm Bilgə Toğukuk otüntük otünçimin esidü birti* (T 15) «Xaqanım mənim özümün – müdrük Tonyukukun etdiyi müraciəti eşitdi». *Küñim, kulım, bodunıq teñri, yer anta ayu birti* (MÇ 33) «Kənizimi, qulumu, xalqı tanrı, yer orada çağırdı». *...yığlayu bertim* (İA 2) «...ağladım».

b) Bu funksional-köməkçi fel *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə başqasının xeyrinə icra edilən bitməmiş, davam edən hərəkəti bildirir; məsələn: *Olurıpan türk bodunıñ ilin, törüsün tuta birmis* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu tutmuş». *Uluğ oğlım ağıp yok bolça Kuğ səñünig balbal tikə birtim* (BK c 9) «Böyük oğlum xəstələnib vəfat etdikdə Kuğ sənünü balbal qoydum». *Teñri, Umay, ıduq yer sub basa birti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su qələbə verdi». *Ər ərdəm atım bar üçün beñgü tikə bertim* (Y 48) «İgid, cəsur adım olduğu üçün abidə tikdim». *Aıçımız bar üçün tikə berdimiz* (Y 48) «Bəxtiniz olduğu üçün tikdik». *Ərdəmi bar üçün Kanıta Aza tutuk toka təgmiş* (Y 48) «Ərdəmi olduğu üçün Kanıta Aza tutuk hücum etmiş».

4. *Elt* «sürmək», «sürümək», «sürüb aparmaq» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu fel, ümumiyyətlə, az işlənir. Buna görə də onun istər tam leksik-semantik mənalı fel kimi, istərsə funksional-köməkçi fel kimi işlən-məsi olduqca məhduddur. *Elt* «sürmək, aparmaq...» feli abidələrin dilində feli bağlama forması ilə birləşdikdə subyektdən obyektə doğru, yəni

mərkəzdən qaçma hərəkətini və həmin hərəkətin inkişafı və bitməsini bildirir; məsələn: *Yaraklıq kantan kəlip yağa eltdi, süñüglig kantan kəlipen sürə eltdi* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib (səni) yaydı, süngülülər haradan gəlib (səni) sürüb apardı».

5. *Id* «göndərmək» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *id* «göndərmək» feli leksik-semantik mənasını qoruyub saxlayan fellərdən olduğu üçün funksional-köməkçi fel kimi az işlənir. O, funksional-köməkçi fel kimi işləndikdə təkcə *-i*, *-j*, *-u*, *-ü* şəkilçi feli bağlama forması ilə birləşdikdə feli tərz kateqoriyasını yaradır və danışandan uzaqlaşan bitmiş hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Bəgləri, bodunı tuzsuz üçün ... türk bodun illəduk ilin içğini idmıs, kağanladuk kağanın yitirü idmıs* (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün ... türk xalqı düzəltdiyi elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını qovmuş». *Kül tiginig az ərin irtürü itımız* (KT § 40) «Kül tiginini azacıq döyüşü ilə ayırıb göndərdik».

6. *Yori* «yürümək» feli. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən hərəkət fellərindəndir, öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlayır və nadir hallarda qrammatikallaşmış funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənir. O, funksional-köməkçi fel kimi, feli bağlama formaları ilə birləşdikdə uzun müddətli, tədricən icra edilən və ya daimilik bildirən hərəkəti ifadə edir. Ayrı-ayrı feli bağlama formaları ilə birləşdikdə *yori* «yürümək» funksional-köməkçi feli aşağıdakı mənalara ifadə edir:

a) Bu funksional-köməkçi fel *-i*, *-j*, *-u*, *-ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə danışandan uzaqlaşan uzun müddətli, çox dəfə təkrar edilən, sürəkli hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Anta kalmışı yir sayu kop turu, ölü yoryur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalanlar yer boyu tamamilə əldən düşərək gəzirdin».

b) *Yori* «yürümək» funksional-köməkçi feli *-a*, *-ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə danışandan uzaqlaşan uzun müddətli, sürəkli və ya tədricən icra edilən hərəkəti bildirir; məsələn: *Süñüg batımı karıq sökinən Kögmən yışıq toğa yorıp kırkız bodunıq uda basdımız* (KT § 35) «Süngü batımı qarı

söküb, Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq». *Ol yılla türğis tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız* (KT ş 36-37) «Həmin ili türğislərə qarşı Altun meşəli dağlarını başyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüş etdik». *Süñük batımı karığ sökinən Kögmən yışığ toğa yorıp kırkız bodunıg uda basdım* (BK ş 26-27) «Süñü batımı qarı dağıdıb Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüş edib qırğız xalqını yuxuda basdıq».

c) *Yorı* «yürümək» funksional-köməkçi feli nadir hallarda *-ıp* şəkilçili feli bağlama ilə də birləşmədə iştirak edib fel tərzini əmələ gətirir. Bu zaman belə tərz birləşməsi damşandan uzaqlaşan, dəfələrlə təkrar edilən, uzun müddətli, sürəkli hərəkəti ifadə edir; məsələn: *...süləp yorımazun* (HT 10) «...qoşun çəkib yürüş etməsin».

7. *Kal* «qalmaq» feli. Bu, statik feldir. *Kal* «qalmaq» feli qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda funksional-köməkçi fel vəzifəsində işlənir və əmələ gətirdiyi fel tərzinə də statik çalar verir. Abidələrin dilində bu fel yalnız *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə tərz birləşməsi əmələ gətirir. Belə tərz birləşməsi bitmiş hərəkəti, hərəkətin hala keçməsinə ifadə edir; məsələn: *Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlüninim, kunçuylarım, bunça yəmə tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz* (KT şm 9) «Anam xatun, başaqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım – bunca diriləri kənz olası idi, ölümləri yurdda, yolda yarataraq qalası idi». *Alp Köğşin oluru kaltı* (Y 48) «Alp Köğşin oturdu».

8. *Kəl /kel/ kil* «gəlmək» feli. Leksik-semantik mənalı *kəl* «gəlmək» feli qədim türk yazısı abidələrinin dilində *bar* «getmək» felinə antonim olan məna ifadə edir, yəni *bar* «getmək» feli danışandan uzaqlaşan, mərkəzdənqaçma hərəkəti bildirirsə, *kəl* «gəlmək» feli danışana yaxınlaşan, mərkəzəqaçma hərəkəti ifadə edir. Bu fel funksional-köməkçi fel mövqeyində işləndikdə də fel tərzlərində danışana yaxınlaşan, mərkəzəqaçma hərəkət çaları əmələ gətirir. Abidələrin dilində digər fellərə nisbətən *kəl* «gəlmək» feli funksional-köməkçi

vəzifədə daha çox işlənir və burası daha çox əhəmiyyətli ki, dörd feli bağlama formasının (*-ıp, -a, -ı, -ğalı* şəkilçili feli bağlamaların) dördü ilə də birləşib fel tərzləri əmələ gətirə bilər.

a) *Kəl* «gəlmək» funksional-köməkçi feli *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla birləşdikdə danışana doğru yaxınlaşan hərəkətin inkişafını, sürəkli hərəkəti, zamanca davam edən hərəkəti bildirir; məsələn: *Yağın başı yorıyu kəlti* (MÇ 18) «Yağın ön dəstələri yürüyərək gəldi». *Yağı ... tıp ayu kəlti* (MÇ 27) «Yağı ... deyib çağırıldı». *Kögmən yışığ ebirü kəltimiz* (T 28) «Kögmən meşəli dağlarımız dolanıb gəldik».

b) *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmədə *kəl* «gəlmək» funksional-köməkçi feli danışana tərəf yönələn, danışana yaxınlaşan, keçmişdən indiyə doğru inkişaf edən qəfillik çaları bildiren bitmiş hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ben Bilgə Toşukuk Altun yışığ aşa kəltimiz, Ertis ügüzig keçə kəltimiz* (T 37-38) «Mən – Müdrik Tonyukuk Altun meşəli dağlarını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik». *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK ş 32) «Üç oğuz qoşunu hücum etdi». *Körgün, Sakışın Şıp başın yürə kəlti* (MÇ 16) «Körgü, Sakış və Şıp başı tərəfdən (yağı) sürətlə gəldi». *Çik bodunıg bırıñım sürə kəlti* (MÇ 26) «Çik xalqını alayım sürərək gətirdi».

c) *-ıp* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmədə *kəl* «gəlmək» funksional-köməkçi feli elə bir hərəkəti ifadə edir ki, bu hərəkət keçmişdə başlanmış, uzun müddət davam etmiş, lakin indiki anda artıq bitmişdir; *kəl* «gəlmək» funksional-köməkçi felinin *-ıp* şəkilçili əsas feli ilə birləşmədə əmələ gəldiyi fel tərzli hərəkətin məkanca uzaqdan danışana doğru yönəldiyini, zamanca keçmişdən indiyə doğru inkişaf etdiyini bildirir; məsələn: *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK ş 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla birləşib gəldi». *Bis yüz kedimlik yadağ bir-eki şaşıp kəlti* (MÇ 33) «Beş yüz gedimli (silah) piyada bir-iki (bir-bir, iki-iki) şaşıb gəldi».

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kəl* «gəlmək» funksional – köməkçi feli *-ğalı, -gəli* şəkilçili feli bağlama ilə də birləşmə əmələ gətirib felin tərzini yarada bilər. Belə birləşmə işin bitməsinə, qurtarmasına doğru yaxınlaşan hərəkətin pro-

sesini ifadə edir. Zaman baxımından *kəl* «gəlmək» funksional-köməkçi felinin *-ğalı, -gəli* şəkilçisi feli bağlama ilə yaratdığı tərz birləşməsi keçmişdən indiki zamana doğru davam və inkişaf edən hərəkəti bildirir; məsələn: *Sırtar süsi sünüşgəli kəlti* (BKş 32) «Qoşunun yarısı döyüşəli gəldi».

9. *Kir* «girmək» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kir* «girmək» feli hətta özünün müstəqil leksik-semantik mənasında çox az işlənir, funksional köməkçi fel vəzifəsində isə yalnız *-ip* və *-i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama-larla birləşmədə işləyə bilər.

a) *Kir* «girmək» funksional-köməkçi feli *-ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmə əmələ gətirdikdə hərəkətin bitməsi, qəfilliyi çaları ifadə edir; məsələn: *Karluk tapa təzip kirti* (MÇ 34) «Karluklara tərəf qaçıb tabe oldu»

b) *Kir* «girmək» funksional köməkçi feli *-i, -j, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşmə əmələ gətirdikdə eyni zamanda baş verən hərəkətin bitməsi tərz çalarını ifadə edir; məsələn: *Yağıka yalıtus oplayu təgip opulu kirip özi kışğa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız sürətlə hücum edib, arasına girib özü qısa (qəfil) həlak oldu».

10. *Kör* «görmək» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kör* «görmək» feli müasir türk dillərindəki «görmək» felinin leksik-semantik mənası ilə yanaşı müasir türk dillərinin bəzində *baxmaq*, bəzində onun sinonimi olan *kara (maq)* fellərinin də semantikasını ifadə edir. Abidələrin dilində *kör* «görmək» feli nadir hallarda öz leksik-semantik mənasını itirib qrammatik vasitəyə çevrilir və tərz yaratmaq üçün funksional-köməkçi fel kimi işlənir. Bu fel funksional-köməkçi fel vəzifəsində çıxış etdikdə *-i, -j, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama ilə birləşir və hərəkətin icra edilməsinə təşəbbür mənalı fel təzi ifadə edir; məsələn: *Buñadıp kağan yelü kör, - timis* (T 26) «Xaqan kədərlənib: - Sürətlə get, - demiş».

11. *Olur* «oturmaq» feli. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *olur* «oturmaq» feli, əsasən, öz leksik-semantik mənasını qoruyub saxlayır və nadir hallarda funksional-köməkçi fel kimi işlənir. Abidələrinin dilində bu fel funksional-köməkçi vəzifədə

işlənərkən *-a, -ə və -i, -j, -u, -ü* şəkilçili feli bağlama formaları ilə birləşib felin tərzini əmələ gətirir.

a) *Olur* «oturmaq» feli *-i, -j, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla birləşdikdə aşağıdakı mənalara ifadə edir:

1) Hərəkətin sürəkliliyini, daimiliyini bildirir; məsələn: *Tılığ, sabığ alı olur, - tidi* (T 32) «Dil tutub, məlumat toplayıb otur, - dedi:» *Türk bilgə kağan türk sir bodunıg, oğuz bodunıg igidü olurur* (T 62) «Türk müdrik xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək oturur».

2) Hərəkətin hala, vəziyyətə keçməsinə bildirir; məsələn ... *Bilgə Küli çor tarduş bodunıg iti, ayu olurtı* (KÇ 14) «... Müdrik Küli çor tarduş xalqını təşkil edərək oturdu».

3) *Olur* «oturmaq» feli *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalarla birləşdikdə uzun müddətli, yaxud tədricən icra edilən hərəkəti bildirir; məsələn: *Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KTc 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el tutaraq oturasan, türk xalqı, tox».

12. *Tüs/tüş* «düşmək» feli. Bu, qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənən fellərdəndir. Onun funksional-köməkçi fel kimi işlənməsinə nadir hallarda rast gəlmək olur. Funksional-köməkçi fel vəzifəsində *tüs* «düşmək» feli *-ip* şəkilçili feli bağlama ilə birləşdikdə, bir tərəfdən, hərəkətin bitib qurtarmasını, digər tərəfdən, hərəkətin qəfilliyini, gözlənilməzliyini ifadə edir; məsələn: *Anta yana yorıp tüşdim* (MÇ 31) «Onda yenə qayıtdım».

13. *Ur* «vurmaq» feli. Bu fel də qədim türk yazısı abidələrini dilində az işlənir, təbii ki, onun funksionla-köməkçi fel kimi işlənməsi də azdır. Abidələrinin dilində *ur* «vur» funksional-köməkçi feli təkcə *-i, -j, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalarla birləşərək hərəkətin qətiliyini, bir dəfə icra edilməsini bildirir; məsələn: *Ol təgdükdə Bayırkunıñ ak adğırınğ udlıkın sıyu urtı* (KTş 36) «O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu çmdı».

Fel tərzlərinin iki təsriflənən fellə ifadəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki və daha artıq təsriflənən felin yanaşı işlənməsi adi haldır. Əksər hallarda belə fellər öz leksik-

semantik və qrammatik mənalarını qoruyub saxlayır və cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Eçümüz-apamız Bumin kağan tört buluñıñ kısmıs, yıǵmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yök boltukda kisrē el yetmıs, içǵmmıs, kaçışmıs* (O 1) «Əcdadımız Bumin xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yıǵmış, yaymış, basmış. O xan öldükdən sonra el (sona) yetmiş, dağılmış, qaçışmış». ...*tokıtdım, yıǵdım, basdım, yaydım* (O 9) «...hücum etdim, yıǵdım, basdım, yaydım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki təsriflənən felin felin tərz birləşməsi yaratması üçün onlardan birinin – sıracı ikincinin öz leksik-semantik mənasını itirməsi, qrammatik vasitəyə – funksional-köməkçi felə çevrilməsi lazımdır. Mətn xaricində cümlənin həmcins üzvü olan təsriflənən fellərlə tərz birləşməsi yaradan təsriflənən felləri fərqləndirmək mümkün deyildir; onları yalnız kontekstdə fərqləndirmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki təsriflənən felin birləşməsi vasitəsilə fel tərzlərinin ifadə edilməsinə nadir hallarda təsadüf edilir; məsələn: ... *tört tigin kəlip İşbara Bilgə Küli çorıǵ yuǵlatı, bədizin bədizəti olurtı* (KÇ 24) «...dörd şahzadə gəlib İşbara Bilgə Küli çoru dəfn etdi, sərđabəsini naxışladı». *Olur* «oturmaq» feli qədim türk yazısı abidələrinin dilində öz semantik mənasında – «oturmaq» mənasında işlənir, lakin nümunə gətirilən cümlədə bu semantika yoxdur; *olur* «oturmaq» feli bu cümlədə hərəkətin bitdiyini, hala, vəziyyətə keçdiyini ifadə edən tərz yaradır.

Felin perifrastik formaları. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkətin icrasının xarakterini ifadə edən tərz formalarından biri də felin perifrastik formalarıdır. A.N.Kononov felin perifrastik formalarını belə müəyyənləşdirir: «... türk dilində tərz kateqoriyasının ifadə üsullarından biri olan felin perifrastik formaları iki hissədən ibarətdir: xəbər şəklinin sadə formalarının əsasında (təkcə şühudi keçmiş zaman istisna təşkil edir) + *olmak* «быть», yaxud, nadir hallarda, *bulun-mak* «находиться» feli».¹

¹ А.Н.Конов. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.212.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin perifrastik formaları, birinci tərəf kimi, təsriflənən (şəkil və ya zaman üzrə dəyişən) felin, ikinci tərəf kimi, yenə də təsriflənən (bu dəfə şəkil və zaman formalarından əlavə, həm də şəkil üzrə dəyişən) *bol* «olmaq» felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin perifrastik formaları az işlənir. Göytürk yazısı abidələrinin dilində felin perifrastik formasının işlənməsinə cəmi üç dəfə təsadüf edilir: *Körir közüm körməz tæg, bilir biligim bilməz tæg boltı* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz, iti aqlım anlamaz oldu». *Şad atıǵ anta bermis boltukda tokuz oǵuz bæg yaǵı ermıs, bödük ermıs* (O 6) «Şad adı onda vermiş olduqda doqquz oğuz bəyləri yaǵı imiş, böyük imiş». *Örüş əsri ingək bozaǵulaçu bolmış* (IB 60-61) «Parlaq (ağ) xallı inək buzovlayası olmuş». Birinci cümlədə «bilməz tæg boltı» (perifrastik ifadənin tərəfləri arasma *tæg* qoşması daxil olmuşdur), ikinci cümlədə «bermiş boltukda», üçüncü cümlədə «bozaǵulaçu bolmış» söz birləşmələri felin perifrastik formalarıdır. Felin perifrastik forması birinci cümlədə hərəkətin bitdiyini, ikinci cümlədə hərəkətin davam etdiyini, üçüncü cümlədə hərəkətin məqsədini bildirir. Felin perifrastik formaları artıq qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində məhsuldar işlənməyə başlamışdır.

ŞƏXS KATEQORİYASI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellər, əsasən, müasir türk dillərində olduğu kimi təsriflənsə də, hər halda, müasir türk dillərindən fərqlənən cəhətlər də vardır. Şəxs şəkilçilərini ayrı-ayrı şəkillər və zamanlar üzrə nəzərdən keçirdikdə abidələrin dili ilə müasir türk dilləri arasındakı fərqli xüsusiyyətlər özünü daha aydın göstərir.

1. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin xəbər şəklinin bütün zaman şəkilçiləri müasir oğuz qrupu türk dillərindəki zaman şəkilçiləri ilə eynidir: şühudi keçmiş zamanda *-dı, -di*, nəqli keçmiş zamanda *-mıs, -miş*, indiki zamanda *-ır, -ir*, qeyri-qəti gələcək zamanda *-ər*. Felin digər şəkillərində abidələrin dilində işlənən şəkilçilərlə müasir türk

dillərində işlənən şəkilçilər arasında müəyyən fonetik fərqlər vardır.

2. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci şəxsin təkinin şəxs şəkilçisi keçmiş zaman anlayışı (şühudi keçmiş zaman) ifadə edən fellərdə *-m*, indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-mən*, *-min*, *-ben* (şəxs əvəzliyi-şəxs şəkilçisi) ilə ifadə edilir. Keçmiş zaman (şühudi keçmiş zaman) anlayışı ifadə edən fellərdə birinci şəxsin təki üçün *-m* şəkilçisinin işlədilməsi bütün türk dillərində mühafizə edilmişdir; indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə isə türk dillərinin bir qisminə *-m* ünsürü (açıq və qapalı saitlərlə işlənir) işləndiyi halda, bir qisim türk dillərində qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *-mən*, *-men* şəkilçisinin qapalı saitlə olan variantı (*-min*, *-mm*) işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *-m*, *-mən*, *-men*, *-ben* şəxs şəkilçilərindən *-m* şəkilçisi daha qədimdir. Bunu onun yalnız keçmiş zaman bildirən fellərlə işlənməsindən başqa (məlum olduğu kimi, üç qrammatik zamandan ən qədimi keçmiş zamandır) bir də onun əvəzlik dövrünü keçirib artıq şəkilçilənməsidir. Hətta güman etmək olar ki, birinci şəxs təkinin *-m* şəxs şəkilçisi birinci şəxs anla-yışının tək və cəm anlayışına diferensiallaşmasından əvvəl təşəkkül tapmışdır.

Abidələrin dilində indiki və gələcək zamanlarda fel köklərinin qalm və ya incə saitli olmasından asılı olmayaraq, şəxs şəkilçisi incə saitli variantla işlənir, yəni birinci şəxs əvəzliyi necədirsə, eləcə də qalır. Buna görə də qalın sait köklü fellər təsriflənərkən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ahəng qanunu pozulur; məsələn: *kazğanur mən* (KT § 9) «qazanıram». Ümumiyyətlə, fellər indiki və gələcək zamanlarda təsriflənərkən birinci və ikinci şəxsin təkində, birinci şəxsin cəmində (ikinci şəxsin cəminin qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki və gələcək zamanda işləndiyi müşahidə edilməmişdir, lakin isimlərin xəbərlik kateqoriyasında ikinci şəxsin cəmində işlənməsinə analogiya olaraq, cüman etmək olar ki, fellərdə də indiki və gələcək zamanlarda ikinci şəxs cəminin də şəxs şəkilçisi şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir) qalın əsəş fellərdə ahəng qanunu pozulur. Lakin abidələrin dilində elə

hallara da təsadüf edilir ki, qalın əsəş fel indiki zamanda təsriflənərkən birinci şəxsin təkində saitlərin ahəngi qanunu pozulmur, yəni şəxs şəkilçisi – əvəzliyindəki sait qalmasıdır; məsələn: *barıрман* (HT 7) «varıram», «gedirəm».

Türk dillərinin tədqiqatçıları bu fikirdədirlər ki, birinci şəxs təkin *-m* şəxs şəkilçisi birbaşa *mən* şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Lakin ehtimal etmək olar ki, *-m* şəxs şəkilçisi *mən* şəxs əvəzliyi birinci şəxs təkini göstərmək üçün hələ tam təşəkkül tapmamışdan əvvəl formalaşmışdır. Başqa sözlə desək, *-m* şəxs şəkilçisi bilavasitə *mən*, *men* əvəzliyindən deyil, ulutürk dilində işlənmiş və ümumiyyətlə birinci şəxsi bildirmiş *bi* şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Sonralar türk dillərində qanunauyğun fonetik hadisə sayılan *b > m* səs əvəzlənməsi baş vermişdir. Birinci şəxs əvəzliyi (*bi > mi*) şəxs şəkilçisi kimi dərk edildikdə son sait düşmüşdür. Bu da qanunauyğun fonetik hadisədir.

3. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində birinci şəxsin cəminin şəxs şəkilçisi keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-miz*, *-miz*, indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərdə isə *-biz* ilə ifadə edilir. Müasir türk dillərindən bir qisminə həm qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş şəxs şəkilçiləri işlənir, həm də yeni qazanılmış *-q*, *-k* birinci şəxs cəm şəkilçisindən istifadə edilir. Bir qisim türk dillərində isə abidələrin dilində işlədilən birinci şəxs cəm şəkilçisi tamamilə unudulmuş, təkə yeni qazanılmış *-q*, *-k* cəm şəkilçisi işlədilir.

Birinci şəxs cəm şəkilçiləri arasında da keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərlə işlənən variant daha qədimdir; *-m* ünsürü birinci şəxsin təkini göstərmək üçün şəxs şəkilçisi kimi qavranıldıqdan sonra birinci şəxsin cəmini yaratmaq üçün, isim və əvəzlilərə analogiya olaraq, təkin üzərinə qədim dövrlərdə əvvəlcə cütlük, sonra cəmlik bildirən *z* ünsürü artırılmışdır. Birinci şəxs cəm şəkilçisinin indiki və gələcək zaman anlayışı ifadə edən fellərlə işlənən variantı isə keçmiş zaman felləri ilə işlənən variantdan çox sonra – birinci şəxs cəm şəxs əvəzliyi əvəzlik kimi təşəkkül tapdıqdan sonra formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, *-biz* şəxs şəkilçisinin formalaşması *-biz*

xəbərlik şəkilçisinin formalaşması ilə ya eyni zamanda olmuş, ya da biri digərindən azacıq əvvəl olmuşdur, belə ki, bunlardan biri digərinin analogiyasıdır.

4. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxsin təkində keçmiş zaman anlayışı bildirən fellərdə *-ŋ*, *-ğ*, *-g* şəxs şəkilçiləri, indiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə isə *-sən* şəxs şəkilçisi işlənir. Bu şəkilçilərdən *-ğ*, *-g* istisna olmaqla, qalan iki şəkilçi azacıq qanunauyğun fonetik dəyişikliklə müasir türk dillərində də işlədilir (*ŋ > n* səs keçidi baş vermiş, *-sən* şəkilçisinin qalın variantı da yaranmışdır). İ.A.Batmanov *-ğ*, *-g* şəkilçisinin *ŋ > ng > g* çevrilməsi nəticəsində yarandığını söyləyir.¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, eləcə də müasir türk dillərində ikinci şəxsin təkisi üçün işlədilən *-ŋ > -n* şəxs şəkilçisinin mənşəyi haqqında türkoloqlar bu fikirdədirlər ki, həmin şəkilçi *sən* ikinci şəxs əvəzliyindən törəmişdir. Bu fikir həqiqətə uyğundur. Lakin bu şəkilçinin necə yarandığı mübahisəli və qaranlıqdır. Əgər türk dilləri üçün ikinci şəxs əvəzliyinin ulu formasının *si* şəklində olduğunu da nəzərə alsaq, onda bu problem daha da qaranlıqlaşar. Necə olmuşdur ki, birinci şəxs üçün şəxs əvəzliyinin birinci samiti, ikinci şəxs üçün isə şəxs əvəzliyinin sonuncu samiti şəxs şəkilçisi kimi formalaşmışdır? *Sən* şəxs əvəzliyinin son samiti *n* ağız samiti olduğu halda, nə üçün ikinci şəxs şəkilçisi *ŋ* burun samitidir? Türkologiyada bu suallara hələ cavab verilməmişdir. Həm də bu suallara cavab verərkən nəzərə almaq lazımdır ki, türk dillərində sadələşmə əsas proseslərdən biridir (məlumdur ki, *n* samitinə nisbətən *ŋ* samiti daha mürəkkəb səsdır). Türk dillərində *n* samiti *ŋ* samitinə keçə bilərdimi?

Müasir Azərbaycan dilində qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxsin təkisi üçün işlənmiş *-ŋ > -n* (şühudi keçmiş zamanda olan fellərdə) və *sən* (*san* variantı ilə) (indiki və gələcək zamanda olan fellərdə, habelə sonralar şəxs şəkilçisi ilə

işlənməyə başlamış nəqli keçmiş zamanda) şəkilçiləri işlənir, abidələrin dilində keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə ikinci şəxsin təkisi üçün işlədilən *-ğ*, *-g* şəkilçisi isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində unudulmuş, lakin qərb qrupu dialekt və şivələrində indi də işlənir.

5. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ikinci şəxsin cəmi keçmiş zaman anlayışı ifadə edən fellərdə *-ŋiz*, *-ŋiz*, *-ğiz*, *-giz* şəkilçiləri ilə ifadə edilir. Abidələrin dilində fellərin ikinci şəxsin cəmində indiki və gələcək zamanlarda işlənməsi müşahidə edilməmişdir, lakin birinci şəxsin təkisi və cəminin, habelə ikinci şəxsin təkisinin indiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə abidələrin dilində şəxs əvəzliyi – şəkilçi vasitəsilə ifadə edildiyini nəzərə alsaq, onda qətiyyətlə demək olar ki, indiki və gələcək zamanlarda ikinci şəxs cəmin şəxs şəkilçisi də qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-siz* şəxs əvəzliyi – şəxs şəkilçisi vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Müasir türk dillərində keçmiş zamanda işlənən fellərdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edən şəkilçi *-ŋiz > niz* qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən şəkilçi ilə eynidir, *-ğiz*, *-giz* şəkilçisi isə unudulmuşdur. İndiki və gələcək zaman anlayışı bildirən fellərdə ikinci şəxsin cəmini ifadə edən şəxs şəkilçisi isə müasir türk dillərində müxtəlifdir: bir qisim türk dillərində şəxs əvəzliyi – şəkilçi (qədim türk yazısı abidələrinin dilində olduğu kimi, *-siz*) şəklində, digər qisim türk dillərində *-sınız*, *-sınız*, *-sunuz*, *-sünüz* şəklində işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-niz*, *-ŋiz* ikinci şəxs cəm şəkilçisi, birinci şəxsin cəminə analogiya olaraq, *-ŋ* ikinci şəxs təkisinin şəkilçisinin üzərinə cəmlilik bildirən *z* ünsürünün əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli ikinci şəxsin cəmində *-ŋ* ünsürü ilə düzəlir. Türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi *-ŋ* ilə eyni mənşədəndir.

6. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin xəbər şəkli üçüncü şəxsə heç bir morfoloji göstərici, əlamət qəbul etmir. Müasir türk dillərində də felin xəbər şəkli üçüncü şəxsə bütün

¹ И.А.Батманов. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, с.115

zamanlar üzrə heç bir şəkilçi qəbul etmir, təkcə zaman şəkilçisi ilə üçüncü şəxs anlayışını da ifadə edir. Lakin birinci iki şəxsdə şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzlilərindən törəməsi belə bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verir ki, türk dillərində Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl xəbər şəklində üçüncü şəxs şəkilçisinə malik olmuş, həm də bu şəkilçi üçüncü şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilmişdir. Türk dillərinin ən qədim dövründə üçüncü şəxs əvəzliyi *i* ilə ifadə edilmişdir. Deməli, türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründən əvvəl felin xəbər şəkli *-i* şəkilçisini qəbul etməli idi. Müasir türk dillərinin dialekt materialları bu fərziyyəni sübut edən faktlar verir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilinin cənub dialektində felin xəbər şəklinin indiki zamanı üçüncü şəxsdə *-i* şəkilçisi qəbul edir (*gəliri, alırı*). Qeyd etmək lazımdır ki, «İrk bitig» kitabəsində də III şəxs əvəzliyi ismi xəbərlərdə şəxs şəkilçisi kimi işləyir; məsələn: *Bu ırk bitig edgü ol* (IB 101) «Bu fal yazısı yaxşıdır». *Kəntü ülügi erklig ol* (IB 102) «Özü bəxtir-in sahibidir».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərdə üçüncü şəxsin cəmi olmadığı üçün (isimlər cəmdə işlənmişdir, amma şəxs əvəzliyinin üçüncü şəxsdə cəmi olmamışdır) felin xəbər şəklinin də üçüncü şəxsdə cəmi olmamışdır. Müasir türk dillərində üçüncü şəxsin cəmi üçün işlədilən *-lar, -lər* şəxs şəkilçisi son dövrün məhsuldar və isimlərin cəmdə işlənməsinə analogiyadır (üçüncü şəxs əvəzliyinin də cəmdə işlənməsi üsulu isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməsinə analogiyadır və son dövrün məhsuludur).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli üçüncü şəxsin təkində *-sin, -sin, -sun, -sün; -zun, -zün; -çun, -çün; -çu, -çü* şəkilçiləri vasitəsilə ifadə edilir. Abidələrin dilində *s>z>ç* səs əvəzlənməsi səciyyəvi haldır. Bununla belə, sonuncu şəkilçidə (*-çu, -çü*) *n* səsinin düşməsi maraqlı faktdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türk dillərinin qədim dövründə felin əmr şəklinin üçüncü şəxsi *-si, -si* şəkilçisi vasitəsilə də ifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki,

N.A.Baskakov *-sin* şəkilçisini *-si + n* hissələrinə bölmür və *-si* morfeminin *-çi* morfemindən törədiyini söyləyir.¹

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel təsriflənərkən aşağıdakı şəxs şəkilçilərini qəbul edir:

Əmr şəkli:

I şəxs – yoxdur

II şəxs tək: sıfır şəkilçi və *-gil, -gil; II şəxs cəm: -ŋ, -iŋ, -iŋ;*

III şəxs tək; *-sin, -sin, -sun, -sün, -zun, -zün, -çün, -çün, -çu, -çü;*

İkinci şəxsin tək şəkilçisiz də işlənir. Abidələrin dilində əmr şəklinin birinci şəxs tək və cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir.

Xəbər şəklində aşağıdakı şəxs şəkilçilərinin işləndiyi müşahidə edilir:

Şühudi keçmiş zaman:

I şəxs tək: *-m,*

I şəxs cəm: *-mız, -miz,*

II şəxs tək: *-ŋ, -ğ, -g; II şəxs cəm: -ŋız, -ğız, -giz,*

III şəxs tək və cəm; şəkilçi yoxdur.

Nəqli keçmiş zaman: bütün şəxslərin təkində və cəmində şəkilçi yoxdur.

İndiki və qeyri-qəti gələcək zaman:

I şəxs tək: *-mən, -men, -ben; I şəxs cəm: -biz, -mız,*

II şəxs tək: *-sən, -sen; II şəxs cəm: -siz,*

III şəxs tək və cəm; şəkilçi yoxdur.

Lazım və vacib şəkillərdə işlənən şəkilçilər:

I şəxs tək: *-mən, -men, -ben; I şəxs cəm: -biz,*

II şəxs tək: *-sən, -sen; II şəxs cəm: -siz,*

III şəxs tək və cəm; şəkilçi yoxdur.

Arzu şəklində işlənən şəkilçilər:

I şəxs tək: *-ayın,*

I şəxs cəm: *-alım.*

Arzu şəklinin digər şəxslərdə işlənməsinə təsadüf edilmir.

Felin şərt şəkli qədim türk yazısı abidələrinin dilində şəxs şəkilçisi qəbul etmir.

¹ Н.А.Баскаков. Каракалпакский язык. II. Москва, 1952, с. 456-457.

FELİN ŞƏKİL VƏ ZAMANLARI

Felin şəkilləri danışan tərəfindən hərəkətin gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin hər şəklinin özünəməxsus forması mövcuddur. Bu formalar fel şəkillərinin birində inkişaf etmiş, digərində isə bəsit şəkildə qalmışdır.

Fellərin şəkil, zaman və şəxsə görə dəyişməsindən danışarkən M.Hüseynzadə yazır: «...şəkil, zaman və şəxs şəkilçilərinə görə felləri, başlıca olaraq, dörd qrupa bölmək olar:

1. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul etməyən, yalnız xüsusi şəkil əlaməti olan fellər.

2. Zaman və xüsusi şəkil əlaməti olmayan, yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edən fellər.

3. Zaman və şəxs şəkilçisi qəbul edib, xüsusi şəkil əlaməti olmayan fellər.

4. Xüsusi şəkil əlaməti olan və şəxs şəkilçisi qəbul edib, zaman şəkilçisi qəbul etməyən fellər.

Birinci qrupa məsdərlər, ikinci qrupa felin əmr şəkli, üçüncü qrupa felin xəbər şəkli, dördüncü qrupa felin lazım, vacib, şərt və davam şəkilləri daxildir».¹

Əslində, Azərbaycan dilində yazılmış dilçilik ədəbiyyatında felin davam şəkli kimi təqdim edilən dil hadisəsi ismin yerlik halında olan və xəbərlik şəkilçiləri qəbul edən məsdərdən başqa bir şey deyildir. Yerlik halda olan və xəbərlik şəkilçisi qəbul edən məsdər isə yerlik halda olan və xəbərlik şəkilçisi qəbul edən isimdən heç bir əlamətlə fərqlənmir. Yerlik halda olan və xəbərlik şəkilçisi qəbul edən sözü fel kimi, felin davam şəkli kimi qəbul etsək, onda yerlik halda olan və xəbərlik şəkilçisi qəbul edən ismi də fel kimi, felin davam şəkli kimi qəbul etməliyik. Onda ismin digər hallarında işlənən və xəbərlik şəkilçiləri qəbul edən isimləri və digər adları da fel kimi qəbul etməliyik. Bütün bu deyilənlərin isə artıq elmlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Məsdər də felin şəkilçiləri sırasına salmaq olmaz, çünki məsdər, feli sifət və feli bağlama ilə birlikdə, felin təsriflənmə-

yən formalarındandır. Qeyd etmək lazımdır ki, fel şəkillərinə verilən tərifi də məsdərin fel şəkli kimi qəbul edilməsini inkar edir: «Hərəkətin danışan tərəfindən müəyyən edilən həqiqətə münasibətinə felin şəkli deyilir».

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin aşağıdakı şəkilləri işlənir: əmr şəkli, xəbər şəkli, arzu şəkli, lazım şəkli, vacib şəkil və şərt şəkli.

ƏMR ŞƏKLİ

Felin əmr şəkli əmr, xahiş və hərəkətə təhrik mənası daşıyır və nitqdə xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli şəkil və zaman şəkilçiləri qəbul etmir, təkcə şəxs şəkilçiləri ilə düzəlir. Abidələrin dilində əmr şəkli, formal olaraq, heç öir zaman göstərmir, lakin iş, hərəkət məntiqə gələcək zamana aid olur. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində (müasir türk dillərində olduğu kimi) bütün fel əsasları ikinci şəxsin təkində əmr şəklini ifadə etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli birinci şəxsin təkisi və cəmində işlənir. Bu da məntiqi cəhətdən doğrudur, çünki danışan şəxs özünə əmr edə bilməz, yalnız ikinci şəxsə və ikinci şəxs vasitəsilə üçüncü şəxsə əmr edə bilər; birinci şəxs özü üçün arzu edə bilər. Görünür, qədim türkün şüurunda məntiqə zidd olan formal qrammatik abstraktlaşdırma hələ öz mövqeyini qazanmamışdır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli iki cür əmələ gəlir:

1. İmperativ kateqoriyasının forması sıfır şəkilçili (şəkilçisiz) fel əsasları ilə ifadə edilir; məsələn: *Yağıl, - tidi* (T 5) «Toplan, - dedi». *Könlüqçə udız, - tidi* (T 15) «Könlün istəyən kimi apar, - dedi». *Buñadıp kağan: - yelü kör, - timis* (T 26) «Kədərlənib xaqan: -sürətlə get, - demiş». *Bü süg elt, - tidi* (T 32) «Bu qoşunu apar, - dedi». *Tılığ, sabığ aıu olur, - tidi* (T 32) «Dil, xəbər tutaraq otur, - dedi». *Kanka tap, katıqlan* (Süci) «Xan tap, möhkəmlən». *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın*

¹ M.Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1963, s.166.

edgüti esid, katıǵdı tıñlǵ (KT c 2) «Doqquz oǵuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

2. Felin əmr şəkli ikinci şəxsin təkində *-ǵıl, -gil* şəkilçisi ilə də əmələ gəlir. Türkoloji ədəbiyyatda bu forma hörmətli əmr-xahiş də adlandırılır; məsələn: *Isig, küçig birgil* (MÇ 17) «İşini, gücünü ver». *Sabımın edgüti esidgil* (KT c 1) «Nitqimi yaxşıca eşit». *Yəlmə, karaǵu urǵıl* (T 34) «Kəşfiyyatı və mühafizəni yaxşıca təşkil et». *Katıǵlanǵıl* (Y 11) «Möhkəmlən».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində əmr şəkli ikinci şəxsin cəmi *-ıñ, -iñ, -uñ, -üñ* şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məsələn: *Anı körip ança biliñ* (KT c 13) «Onu görüb eləcə bilin». *Türk bəglər, bodun, bunu esidiñ* (KT c 10) «Türk bəyləri, xalqı, bunu eşidin». *Türk bəglər, bodun, ança sakınıñ* (BK § 33) «Türk bəyləri, xalqı, elə düşünün». *On on oǵlıña, tatıña təgi bunu körü biliñ* (BK şm 15) «On ox oǵluna, yadlara təkini bunu görərək bilin». *Siz taşkıñ, çikig taşıǵırıñ, - timis* (MÇ 22) «Siz qiyam qaldırın, çikləri qiyam qaldırmağa sövq edin, - demiş». *Sü barıñ, - tidi, - Altun yışda olurıñ, - tidi* (T 3) «Qoşun aparın, - dedi, - Altın meşəli dağlarında oturun, - dedi». *Yüz yaşayıñ* (Y 36) «Yüz yaşayın». *Kəntü bodunım, - tidim, - udu kəliñ, - tidim* (MÇ 14) «Öz xalqım, - dedim, - ardımca gəlin, - dedim».

«İrk bitig» abidəsində əmr şəkli ikinci şəxsin cəmində fel *-ıñ, -iñ* şəkilçisindən əlavə, *-lar, -lər* qeyri-müəyyən cəmlilik şəkilçisi də qəbul edir; məsələn: *Ança biliñlər* (IB 1) «Elə bilin». Həmin abidədə bu forma ilə yanaşı, *-lar, -lər* qeyri-müəyyən cəmlilik şəkilçisi işlənməyən formadan da istifadə edilir; məsələn: *Ança biliñ* (IB 3) «Elə bilin».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəkli üçüncü şəxsin təkində *-zun, -zün, -çun, -çün və -zu, -zü* şəkilçiləri ilə də əmələ gəlir. Burada, hər şeydən əvvəl, müasir türk dillərində felin əmr şəkli şəkilçisinin *-sın, -sün* şəkilçisinin ilk samitinin abidələrin dilində *z* və *ç* samitinə, ikincisi, şəkilçinin sonunda bir sıra hallarda *n* samitinin düşməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Nəhayət, buna da diqqət yetirmək lazımdır ki, əmr şəkli üçüncü şəxs təkində dodaqlanmayan

qapalı saitlər işlənmir; hər üç şəkilçidə dodaqlanan qapalı saitlər işlənilir.

1. Felin əmr şəklinin üçüncü şəxsi *-zun, -zün* şəkilçisi ilə ifadə edilir; məsələn: *Sü başı İnel kağan, Tarduş şad barzun, - tidi* (T 31) «Qoşun sərkərdəsi İnel xaqan, Tarduş şadı getsin, - dedi». *Kögmön yir-sub idisiz kalmazun* (KT § 20) «Kögmön torpağı sahibsiz qalmasın». *Eçimiz-apamız tutmuş yir-sub idisiz bolmazun* (KT § 19) «Ədədlarımızın tutduğu torpaq sahibsiz olmasın». *Türk bodun adı, küsi yok bolmazun...* (KT § 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın...» *Edgü inça münkimi sülep yorımazun* (HT 10) «Yaxşı beləcə ... qoşun yürütməsin». *Kut bolzun, alı barzun* (HT 7) «Xoşbəxt olsun, alsın». *Anta kutlıǵ bolzun* (HT 1) «Orada xoşbəxtlik olsun». *Türk bodun yok bolmazun* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın».

2. Felin əmr şəklinin üçüncü şəxsinin təkini *-çun, -çün* şəkilçisi ilə ifadə edilir; məsələn: *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, bodun kañım İltəris kağanıǵ, ögim İlbilgə katunıǵ teñri töpəsində tutıp yögərü götürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı töpəsində tutub yuxarı götürmüş».

3. Felin əmr şəkli üçüncü şəxsinin təkini *-zu, -zü* şəkilçisi ilə əmələ gəlir; məsələn: *Teñri yarlıkazu, kutım bar üçün, ülügim bar üçün öltəçi bodunıǵ tırıgrü igitim* (KT § 29) «Tanrı yar olsun, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı həyata qaldırdım».

Qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində felin əmr şəklinin üçüncü şəxsinin təkini ifadə etmək üçün *-sın, -sün, -sun, -sün* şəkilçisindən istifadə edilir. Bu şəkilçidən istifadə türk yazısının sonrakı abidələrində daha da intensivləşir.

XƏBƏR ŞƏKLİ

Felin xəbər şəkli real hərəkəti bildirir. Xəbər şəkli hərəkətin bütün aspektlərdə keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda baş verdiyini bildirir. Felin xəbər şəklini yaratmaq üçün xüsusi

şəkilçi (şəkil şəkilçisi) yoxdur; felin xəbər şəkli yalnız zaman və şəxs şəkilçilərinə malikdir. Felin xəbər şəklini başqa şəkillərdən fərqləndirən əsas əlamət budur ki, başqa şəkillər zaman bildirən xüsusi formaya – zaman şəkilçisinə malik olmadığı halda xəbər şəkli zaman formasına malik yeganə fel şəklidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər şəklinin hər zamanı özünəməxsus morfoloji əlamətlərə malikdir.

Abidələrin dilində xəbər şəklinin hər üç zamanının işləndiyi müşahidə edilir. Lakin abidələrin dilində və müasir türk dillərində fel zamanlarının ifadə etdikləri məna çalarları bəzən uyğun gəlməyə də bilər. Digər tərəfdən, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən fel zamanlarının qrammatik əlamətləri ilə müasir türk dillərində eyni məqsəd üçün işlədilən qrammatik əlamətlər də eyni olmaya bilər, çünki türk dillərindən bir qismi (məsələn, Azərbaycan dili) qədim türk zaman şəkilçilərini eynilə mühafizə edib saxlamışsa, bir qismi azacıq dəyişmiş (məsələn, müasir türk dilində indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri bir qədər dəyişmişdir), üçüncü qisim türk dilləri (məsələn, qırğız, altay, tuva, xakas və s.) qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlədilmiş zaman şəkilçilərinin əksəriyyətini unutmuş, yeni keyfiyyətli zaman şəkilçiləri qazanmışdır. Müasir türk dillərində işlənən bəzi zaman çalarlıqları qədim türk yazısı abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Lakin bu zaman çalarlıqlarının qədim türk qəbilələrinin də dillərində olmadığı haqqında hökm vermək olmaz, çünki abidələrin dili qədim türk qəbilələri dillərinin bütün mənzərəsini əks etdirmir. Güman etmək olar ki, müasir türk dillərində işlədilən, lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlmədiyimiz bir sıra zaman çalarlıqlarının, hamısı olmasa da, bir qismi qədim türk dillərində işlənmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin xəbər şəklinin aşağıdakı zamanlarının işləndiyi müşahidə edilir.

KEÇMİŞ ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində keçmiş zaman hərəkətin xəbər verildiyi vaxtdan əvvəl baş verdiyini göstərir.

Lakin danışanın keçmişdə baş vermiş hərəkətə münasibəti bir şəkildə təzahür etməyə də bilər. Məsələn, ola bilər ki, danışan özünün şahid olduğu keçmişdə baş verən hərəkəti xəbər versin. Bu zaman o, keçmiş zamanın ifadə vasitələrindən birindən istifadə edir. Lakin danışan xəbər verdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkətin şahidi olmaya da bilər. Təbii ki, o, əvvəl istifadə etdiyi keçmiş zaman formasından istifadə edə bilməz. Hətta ola bilər ki, danışan nəinki keçmişdə baş vermiş bilavasitə şahidi olduğu hərəkəti, hətta şahidi olmadığı, lakin başqasından eşitdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkəti də deyil, üçüncü bir şəxsin ikinci şəxsə, onun da danışana xəbər verdiyi keçmişdə baş vermiş hərəkəti xəbər verir. Həmin üçüncü şəxs keçmişdə baş vermiş hərəkətin şahidi ola da bilər, olmaya da bilər. Bu sonuncu halda onun, özünə də keçmişdə baş vermiş hərəkət haqqında başqası tərəfindən məlumat verilə bilər və s. Aydındır ki, sonuncu məlumat verən bütün vəziyyətlərdə keçmişdə baş vermiş hərəkəti eyni üsulla xəbər verə bilməz, hər dəfə verdiyi xəbərin mənbəyini dinləyiciyə dəqiq çatdırmaq üçün yeni üsuldən istifadə etməlidir. Hadisənin xəbərvermə üsulu dəyişdikcə onun ifadəsinin qrammatik vasitələri də dəyişir, danışan keçmiş zamanın müxtəlif məna çalarlarından istifadə edir.

Türk dilləri, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dili keçmiş zamanın məna çalarlıqlarını ifadə etmək üçün zəngin qrammatik vasitələrə malikdir. Praktiki olaraq, keçmiş zamanın elə bir məna çalarlığı yoxdur ki, türk dilləri onu ifadə etmək vasitəsinə malik olmasın. Keçmiş zamanın ən incə məna çalarlıqlarını ifadə edə bilmək baxımından türk dilləri dünyanın ən zəngin dillərindən biri, bəlkə də birincisidir.

Müasir türk dillərində keçmiş zamanın müxtəlif məna çalarlıqlarını ifadə etmənin üçün işlədilən qrammatik vasitələrin hamısı qədim türk yazısı abidələrinin dilində müşahidə edilmir. Ehtimal ki, bu, abidələrin mətnlərinin kiçikliyi və qismən də, onların üslubu ilə əlaqədardır.

SÜHUDİ KEÇMİŞ ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şühudi keçmiş zamanı fel əsaslarına *-ti*, *-ti* və *-di*, *-di* şəkilçilərinin birləşdirilməsi ilə düzəlir. Bu şəkilçilərin dodaqlanan variantının abidələrin dilində işlənməsi müşahidə edilmir.

Abidələrin dilində felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin t-variantı və d-variantının işlənməsində qanunauyğunluq müşahidə edilir. Yenisey abidələrinin dilində bu şəkilçilərindən hansı variantın işlənməsi üçün qanunauyğunluq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Hətta yeni sözlərdə bir yerdə t-variantlı şəkilçi, başqa yerdə isə d-variantlı şəkilçi işlənir; məsələn:

adırıldım (Y 3) və *adırıldım* (Y 5) «ayırıldım»;
bertimiz (Y 30) və *berdimiz* (Y 48) «verdik»;
ertim (Y 1) və *erdim* (Y 10) «idim»;
öltim (Y 37) və *öldim* (Y 23) «öldüm» və s.

Orxon abidələrinin dilində felin şühudi keçmiş zamanı şəkilçisinin işlənməsi üçün belə bir qanunauyğunluq göstərmək olar: əsası sait və kar samitlə bitən fellərə d-variantlı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi, əsası sonor və cingiltili samitlə bitən fellərə isə t-variantlı şühudi keçmiş zaman şəkilçisi artırılır. Əgər nadir hallarda bu qanunauyğunluq pozulursa, bunu katibin səhvi hesab etmək lazımdır. Orxon abidələrində cəmi bir neçə dəfə yuxarıda göstərilən qanunauyğunluğun pozulduğuna təsadüf edilir: *Sülətim*, - *tir ermis* (O 7) «Qoşun çəkdim, -deyirmiş». *Lüi yılka yetinç ay küçlig alp kağanımda adıralu bardırız* (O 12) «Əjdaha ilinin yeddinci ayında güclü igid xaqanımdan ayrıldımız». *Türk bodun adak kamaştı* (BK § 30) «Türk xalqı ayağını boş qoydu». *Kızıl kanım tökti* (T 52) «Qızıl qanımlı tökdü». *Ol sub kodı bardımız* (T 27) «O çay boyu getdik». *Kırkıziğ uka basdımız* (T 27) «Qırğızları yuxuda basdıq». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik».

Orxon kitabələrində yuxarıda göstərilən qanunauyğunluq, əsasən, gözlənilir; məsələn: *Kül tigin altı otuz yaşıtıa kırkız tapa*

sülədimiz (KT § 34-35) «Kül tiginin iyirmi altı yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdik». *Yerçi tilədim* (T 23) «Bələdçi dilədim». *Tarduş şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aranı bağladı». *Süñügin açdımız* (T 23) «Süngü ilə açdıq». *At üzə bintürə karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Türgis bodunığ uda basdımız* (KT § 37) «Türgiş xalqını yuxuda basdıq». *Oñ tutuk yorçın əligin tutdı* (KT § 32) «On tutuk yorçını əli ilə tutdu». *Kurığaru Kəñü Tarmanka təgi türk bodunığ ança kortur-tumuz* (KT § 21) «Qərbə Kəñü Tarmana kimi türk xalqını yelə yerləşdirdik». ... *kanım kodıp içikdiñ* (T 3) «... xanın qoyub tabe oldun». ... *kağanıñın sabın almatın yir sayu bardığ* (KT c 9) «...xaqanın sözünə qulaq asmadan yer boyu səpələndin». *İlgərü bardığ* (KT § 23-24) «Şərqə getdin». *Kurığaru bardığ* (KT § 24) «Qərbə getdik». ... *ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz* (KT sm 9) «...ölünüz yurdda yolda yataraq qalası idiniz». *Altı çub soğdak tapa sülədimiz, bozdımız* (KT § 31) «Altı bağlı soğdahlara qarşı qoşun çəkdik, pozduq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şühudi keçmiş zaman və şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə aşağıdakı morfoloji əlamətlərə malikdir:

I şəxs tək: *-tim*, *-tim*, *-dım*, *-dim*;

II şəxs tək: *-tiñ*, *-tiñ*, *-dıñ*, *-diñ*, *-tiğ*, *-tig*, *-dığ*, *-dig*;

III şəxs tək: *-tı*, *-ti*, *-di*, *-di*;

I şəxs cəm: *-tımız*, *-timiz*, *-dımız*, *-dimiz*;

II şəxs cəm: *-tıñız*, *-tiñiz*, *-dıñız*, *-diñiz*, *-tiğiz*, *-tigiz*, *-dığiz*, *-digiz*.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel şühudi keçmiş zamanda belə təsriflənir:

I şəxs tək: *altım*; cəm: *altımız*;

II şəxs tək: *altıñ/altığ*; cəm: *altıñız/altığiz/altiz*;

III şəxs tək: *altı*.

NƏQLİ KEÇMİŞ ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin nəqli keçmiş zamanı fel əsaslarına *-miş*, *-miş* və onun fonetik variantı olan

-*mis*, -*mis* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir; -*mis*, -*mis* şəkilçisini -*miş*, -*miş* kimi də tələffüz etmək olar. Abidələrin dilində nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin dodaqlanan saitle variantı işlənmişdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də nəqli keçmiş zaman keçmişdə baş verən hərəkəti bildirir, lakin həmin hərəkət müəyyən zamanla məhdudlaşmır, habelə həmin hərəkət haqqında xəbər verən subyekt hərəkətin icrasının şahidi olmur, həmin hərəkət haqqında başqa şəxsin adından danışır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli keçmiş zamanda işlənən fel şəxsə görə təsriflənmişdir. Bütün göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində yalnız bir təsadüfə fel nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi (birinci şəxsin təki) qəbul edilir: *Beş yegirmi yaşda alınmışam* (Y 11) «On beş yaşda alınmışam». Buna görə də nəqli keçmiş zamanda icra edilmiş hərəkətin kimə kid olduğunu bildirmək üçün cümlədə subyektin (mübtədanın) iştirakı zəruridir. Lakin nadir hallarda buna ehtiyac duyulur, çünki qədim türk yazısı abidələrinin mətnləri elə tərtib edilmişdir ki, nəqli keçmiş zaman işlənən cümlələrdə subyekt başqasının gördüyü işi eşitdiyini kimi xəbər verir; məsələn: *Kisi oğlınla üzə eçüm-anam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş* (KT § 1) «İnsan oğlunun üstündə əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Sü sülənən tört buluñdaki bodunıñ kop alınış, kop baz kılmış, başlığığ yüküntürmiş, mizligig sökürmiş* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş». *Uluğ süñüş süñüşmiş, alp Şalçı ak atın binip təgmiş, kara türgis bodunıñ anta ölürmiş, almış* (KT § 40) «Böyük döyüş döyüş döyüşmüş, alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgis xalqını orada öldürmüş, almış». *Eçümüz-apamız Bumın kağan tört buluñıñ kısmıs, yaymıs, basmıs. Ol kan yok boltukda kısırə el yetmiş, içğimmış, kaçışmış* (O 1) «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, bir yerə yığmış, dağıtmış (yaymış), basmış. O xan vəfat etdikdən sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış». *Kü*

esidib balıkdaki tağıkmış, tağdaki inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş (KT § 12) «Xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşmış yetmiş döyüşçü olmuş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin nəqli keçmiş zamanında fel şəxsə görə dəyişmədiyi üçün onun təsriflənməsini belə təsəvvür etmək olar:

I şəxs – tək: *mən kazğanmış*; cəm: *biz kazğanmış*;

II şəxs – tək: *sən kazğanmış*; cəm: *siz kazğanmış*;

III şəxs – tək: *ol (bodun) kazğanmış*.

İNDİKİ ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin indiki zamanı elə bir hərəkəti bildirir ki, hərəkət icra edildiyi zaman onun haqqında xəbər verilir, başqa sözlə, hərəkət bitməmiş, hərəkət davam edərkən ondan danışılır. Abidələrin dilində felin indiki zamanını əmələ gətirmək üçün samitlə bitən fel əsaslarına -*ır*, -*ir*, -*ur*, -*ür*, saitle bitən fel əsaslarına isə -*yır*, -*yir*, -*yur*, -*yür* zaman şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir; abidələrin dilində saitle bitən təkə bir felə – *ti* «demək» felinə -*yır*, -*yir* şəkilçisi yox, təkə -*r* samiti (şəkilçisi) artırılır; məsələn: *Tokuz oğuz üzə kağan olurtı, - tir* (T 9) «Doqquz oğuzların üzərində xaqan oturdu, - deyir». *Oñrə kıtañığ ölürtəçi, - tirmən, bini oğuzığ ölürtəçi ök, - tirmən* (T 10-11) «Şərqdə kıtayları öldürəcək, deyirəm, məni oğuzu da öldürəcək, - deyirəm».

Felin indiki zamanında zaman şəkilçilərindən sonra şəxs şəkilçiləri artırılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin indiki zamanında zaman şəkilçisi kimi şəxs əvəzliliklərindən istifadə edilir, daha doğrusu, türk dillərinin qədim dövrü üçün şəxs əvəzliyi, xəbərlik şəkilçisi və felin şühudi keçmiş zaman şəkilçisindən başqa, şəxs şəkilçiləri hələ diferensiaslaşmamış, eyni fonetik tərkiblə üç funksiyada çıxış etmişdir. Abidələrin dilində nadir hallarda birinci şəxsin təkində şəxs əvəzliyi – şəkilçinin saiti qalınlaşır, cəmində isə *b* samiti *m* samiti ilə əvəz edilir; məsələn: *İnöz İnənçü Besbalıka barıрман* (HT 7) «Mən İnöz İnənçü Beşbalıka gedirəm». *İnöz İnənçü, Tarduş, Küli çor Beşbalıka barıрманız* (HT 1) Mən İnöz İnənçü və Tarduş Küli çor

Beşbalıka gedirik». Adətən, abidələrin dilində şəxs şəkilçisi mövqeyində şəxs əvəzlilikləri işlənir; üçüncü şəxsin təkində heç bir şəxs şəkilçisi işlənmir; məsələn: *Altun, kümüş, isigiti, kutay buşısız ança birür* (KT c 5) «Qızıl, gümüş, taxıl, inək kədərsiz o qədər verir». *Kimkə ilig kazğanur mən?* (KT § 9) «Kimə el qazanıram?» *Nə kağanka içig, küçig birürmən?* (KT § 9) «Hansı xaqana işimi, gücümü verirəm». *Taşra yorıyur* (KT § 11-12) «Sərhəddən xaricdə yürüyür». *...təgdükin, türk bağlar, kop bilirsiz* (KT § 34) «... hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz». *Tagda sığun təzsər, ... sakıurmən* (KTç 5-6) «Dağda sığın qaçsa, ... düşünürəm». *Nəkə korkurbiz az tiyin* (T 39) «Niyə qorxuruq, azıq deyə?». *Çor apası barur* (Y 18) «Çorun böyük qohumu gedir». *Kəlır ersər, kü ər ükülür* (T 32) «Gələn olsa, küydən adamların sayı çoxalır».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin indiki zamanında işlənən fellər hərəkətin indiki zamanda icrasından başqa, hərzamanlı hərəkəti də ifadə edir; məsələn: *Yarın kiçə altun örgin üzə olurıpan məñiləyir mən* (İB 1) «Gündüz, gecə qızıl taxtım üstündə oturub zövq alıram». *Yarın, kiçə eşür mən* (İB 2) «Gündüz, gecə çapıram».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin indiki zamanı az işlənir.

Abidələrin dilində indiki zamanda felin təsriflənməsini belə göstərmək olar:

I şəxs tək: *kazğanur mən* «qazanıram»;

II şəxs tək: *kazğanur sən* «qazanırsan»;

III şəxs tək: *kazğanur* «qazanır»;

I şəxs cəm: *kazğanur biz* «qazanırıq»;

II şəxs cəm: *kazğanur siz* «qazanırsınız».

İNDİKİ – GƏLƏCƏK ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin indiki-gələcək zamanı fel əsaslarına, samitlə bitən fellərdə *-a*, *-ə*, saitlə bitən fellərdə *-y* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. İndiki-gələcək zamanda zaman şəkilçisindən sonra şəxs əvəzlilikləri ilə eyni

fonetik tərkibə malik şəxs şəkilçiləri artırılır; məsələn: *...ilıñiz üçün kazğanu öz kuy yıta siz* (Y 28) «...eliniz üçün qazanaraq öz eviniz üçün ağlayırınsınız». *İnilıñ böri uça* (Y 28) «Kiçik qardaşım qurd uçar». *Bars adırılmay* (Y 28) «Bars ayrılmaz». Felin bu zamanı təkcə Yenisey abidələrində, həm də çox az işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən indiki-gələcək zamanda felin təsriflənməsini belə təsvir etmək olar:

I şəxs tək: *kazğana mən* «qazanıram/qazanaram»;

II şəxs tək: *kazğana sən* «qazanırsan/qazanarsan»;

III şəxs tək: *kazğana* «qazanır/qazanar»;

I şəxs cəm: *kazğana biz* «qazanırıq/qazanarıq»;

II şəxs cəm: *kazğana siz* «qazanırsınız/qazanatsınız».

QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMAN

Felin qeyri-qəti gələcək zamanı gələcəkdə icra ediləcək işi, hərəkəti bildirir, lakin danışan işin, hərəkətin gələcəkdə icra edilib-edilməməsinə əmin deyil; gələcəkdə icrası haqqında indi xəbər verilən iş, hərəkət gələcəkdə icra edilə də, edilməyə də bilər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qeyri-qəti gələcək zamanını əmələ gətirmək üçün fel əsaslarına samitlə bitən fellərdə *-ar*, *-ər*, saitlə bitən fellərdə *-yar*, *-yə*r zaman şəkilçisi artırılır. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiq və inkar formalarının yaranmasında müəyyən fərq özünü göstərir: 1. *-ma*, *-mə* inkar şəkilçisi qəbul etmiş fel saitlə bitdiyi, zaman şəkilçisi də saitlə başladığı üçün gözləmək olardı ki, təsdiq formasında olduğu kimi, inkarda da iki sait arasına *y* samiti daxil olacaqdır. Lakin bu hadisə baş vermir; yanaşı işlənən iki saitdən biri düşür. 2. Zaman şəkilçisinin *r* samiti qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında *z* samitinə keçir; məsələn:

kıd «doğramaq» - *kıdmaz* (KT c 6) «doğramaz»;

ıd «göndərmək» - *ıdmaz* (BK § 25) «göndərməz»;

kör «görmək» - *kormoz* (KT şm 10) «görməz»;

bil «bilmək» - *bilməz* (KT § 21, T 6, KÇ 28) «bilməz»;

kəl «gəlmək» - *kəlməz* (BK § 39, T 22) «gəlməz»;
yorit «yürütmək» - *yoritmaz* (KT c 6) «yürütməz»;
ö «bilmək» - *öməz* (KT c 8) «bilməz».

Qeyri-qəti gələcək zamanın təsdiqində: a) fel saitle bitirsə, iki sait arasına *y* samiti daxil olur; b) zaman şəkilçi-sindəki *r* samiti qorunub qalır; məsələn:

us «qabaqlamaq» - *usar* (T 38) «qabaqlayar»;
təz «qaçmaq» - *təzər* (T 38) «qaçar»;
it «etmək» - *itər* (KÇ 9) «edər»;
yas (yaz) «yazmaq» - *yasar* (KT şm 10) «yazar».

Abidələrin dilində qeyri-qəti gələcək zamanı ifadə edən fellər *verbum finitum* (bitmiş fel) şəklində az işlənir, ək-sər hallarda onlar feli sifət mövqeyində çıxış edir, bir sıra hallarda isə felin mürəkkəb zaman formalarını düzəltməyə xidmət edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən fellər bir neçə təsadüfdə şəxs şəkilçisi qəbul edir (şəxslər üzrə təsriflənir) və müstəqil su-rətdə cümlənin xəbəri vəzifəsini yerinə yetirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, indiki zamanda olduğu kimi, qeyri-qəti gələcək zamanda da şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzlilik-ləri ilə eyni fonetik tərkibə malikdir; məsələn: *Öd tərri yasar* (KT şm 10) «Vaxtı (ömrü) tanrı yazar». *Nəkə təzər biz, üküs tiyin* (T 38-39) «Niyə qaçarıq, çoxdurlar deyə». *Arkiş idmaz tiyin sülədim* (BK § 25) «Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim». *Yalabaçı, edgü sabı, ötügi kəlməz tiyin yayın sülədim* (BK § 39) «Səfiri, xoş xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim». *Arik ok sən, açsık tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, acliq, toxluq bilməzsən, bir doysan, acliq bilməzsən».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-qəti gələcək zamanda felin təsriflənməsini belə təsəvvür etmək olar:

I şəxs tək: *kazğanar mən* «qazanaram»;
II şəxs tək: *kazğanar sən* «qazanarsan»;
III şəxs tək: *kazğanar* «qazanar»;
I şəxs cəm: *kazğanar biz* «qazanarıq»;
II şəxs cəm: *kazğanar siz* «qazanarsınız».

QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMAN

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin qəti gələcək zamanı işin, hərəkətin gələcəkdə icra ediləcəyini göstərir. Qeyri-qəti gələcək zamandan fərqli olaraq, qəti gələcək zamanda işin icrasına əminlik ifadə edilir. Abidələrin dilində qəti gələcək zaman fel əsaslarına *-ğay*, *-gəy* zaman şəkilçisi və əvəzlilik tərkibli şəxs şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlir; məsələn: *Kut birgəy mən* (IB 3) «Xoşbəxtlik verəcəyəm». *İngəni buturlamış, altun budluğuğ buğralıq yarağay* (IB 8) «Ağ mayası erkək balalamış, qızıl budlu buğralığa yarayacaq». *Ak bisi kulunlamış, altun tuyuğluğ adğırlıq yarağay* (IB 7-8) «Ağ madyanı qulunlamış, qızıl quyruqlu ayğırlığa yarayacaq». *Üçünç kunçuy urılamış, bəğlig yarağay* (IB 9) «Üçüncü arvadı nəsil vermiş (oğlan doğmuş), bəyliyə yarayacaq». *Örünğ əsri ingəg bozağulaçu bolmuş, ölgəy mən, - timiş* (IB 60-61) «Parlaq (ağ) xallı inək buzovlayası olmuş, öləcəyəm, - demiş». *Örünğ əsri bozagu kəlürmüş, idukluk yarağay* (IB 61) «Parlaq xallı erkək buzov gətirmiş, qurbanlığa yarayacaq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qəti gələcək zamanda felin təsriflənməsini belə təsəvvür etmək olar:

I şəxs tək: *kazğanğay mən* «qazanacağam»;
II şəxs tək: *kazğanğay sən* «qazanacaqsan»;
III şəxs tək: *kazğanğay* «qazanacaq»;
I şəxs cəm: *kazğanğay biz* «qazanacağıq»;
II şəxs cəm: *kazğanğay siz* «qazanacaqsınız».

Bəzi türkoloji ədəbiyyatda qədim türk yazısı abidələrində işlənən bu fel formasının ya mümkündür olan, ya da zəruri olan hərəkəti bildirdiyi göstərilir.

ARZU ŞƏKLİ

Felin arzu şəkli gələcəkdə görüləsi işin arzu olunduğunu ifadə edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin arzu şəklinin morfoloji əlamətləri birinci şəxs təkə *-ayın*, *-əyin*, cəmdə *-alim*, *-əlim* şəkilçiləridir. *-ayın*, *-əyin* şəkilçisi abidələrin dilində, əsasən, arzu şəklinin birinci şəxsinin təkini düzəltmək

üçün işlədilirdisə də, bəzən bu şəkilçi birinci şəxs cəmin morfoloji əlaməti kimi də çıxış edir. Bu fakt onu göstərir ki, qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə türk dillərində arzu şəklinin -ayın, -əyin şəkilçisində kəmiyyət kateqoriyası hələ sabitləşməmişdir.

Abidələrin dilində arzu şəklinin -aym, -əyin şəkilçisi birinci şəxsin təkini ifadə edir: *Ben yiradantayan təgəyin* (T 11) «Mən şimaldan hücum edirəm». *Ben ebğərü tūsəyin, - tidi* (T 30) «Mən evə qayıdım, - dedi». *Kağan mu kısıayın, - tidim* (T 5) «Xaqanımı seçim, - dedim». *İgidəyin tiyin...* (BK § 35) «Yüksəldim, - deyə». *Anı ayıtayın, - tip sülədim* (BK § 41) «Onu çağırırım, - deyib qoşun çəkdim». *Mən taşıkayın, - timis* (MÇ 22) «Mən sərhədi aşım, - demiş». *İçrə ben bulğayın* (MÇ 28) «Daxildə mən qiyam qaldırım».

Abidələrin dilində arzu şəklinin -ayın, -əyin şəkilçisi birinci şəxsin cəmini ifadə edir: *Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədimiz* (KT § 39) «Soğdak xalqımı təşkil edək deyə, İnci çayını keçərək Dəmir qarıya kimi qoşun çəkdik». *Bilgə Toşukuk, boyla bağa tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk, boyla bağa tarxan ilə, İltəris, xaqan olaq». *Biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın* (KT c 6) «Cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək».

Abidələrin dilində -aym, -əyin şəkilçisi ilə formalaşmış bir neçə fel vardır ki, ya mətnin yarımçıq olması, ya da mübtədanın qrammatik baxımdan formalaşmamasına görə arzu şəklinin birinci şəxsinin təkini, yaxud cəmini ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olmur: *Bodunig igidəyin tiyin, yırağaru oğuz bodun tapa, ilgərü kıtaı, tatabı bodun tapa, birigərü tabğaç tapa uluğ sü iki yegirmi...* (KT § 28) «Xalqı yüksəldim (yaxud: yüksəldək) deyə, şimala – oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtay, tatabı xalqına qarşı, cənuba tabğaça qarşı böyük qoşunla on iki...» *Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın, - tir ermis...* (KT § 10) «Türk xalqı: ölüm (yaxud: ölək), nəslimi kəsim (yaxud: nəslimizi kəsək) – deyirmiş». ... *sözünə yazmayın yañılmayın*

(MÇ 44) «... sözünə aldanmayım (yax-ud: aldanmayaq), yanılmayım (yaxud: yanılmayaq)».

Bütün türkoloji ədəbiyyatda da -ayın, -əyin şəkilçisinin birinci şəxsin həm təkini, həm də cəmini ifadə etməsi haqqında fikirlərə rast gəlmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində arzu şəklinin birinci şəxs cəmi samitlə bitən fellərə -alim, -əlim, samitlə bitən fellərə isə -lim, -lim şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir; məsələn: *İdi yokkısalm* (T 11) «Sahibi məhv edək». *Altun yış üzə kabısalm* (T 20) «Altun meşəli dağlarının üstünə hücum edək». *Öğrə türk kağanğaru süləlim* (T 20) «Əvvəlcə türk xaqanma qarşı qoşun çəkək». *Üçəgün kabışıp süləlim, anı yokkısalm* (T 21) «Üçümüz birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək». *Anı subıg baralm* (T 27) «Anı çayı ilə gedək». *Ol sabıg esidip bəglər kopın: - Yanalm, arıg obutı yig, - tidi* (T 36-37) «O xəbəri eşidib bəylərin hamısı: - Qayıdaq, təmiz həya yaxşıdır, - dedi». *Yarış yazıda tiriləlim, - timis* (T 33) «Yarış düzündə toplaşaq, - demiş». *Nə basınalm, təgəlim, - tidim* (T 39) «Nə üçün basılaq, hücum edək, - dedim». *Teyri bilgə kağanta adırılmalım, azmalım, - tiyin ança ötlədim* (O 10) «Müqəddəs müdrük xaqandan ayrılmayaq, ona xəyanət etməyək, deyə cəmi vəsiyyət etdim».

Türkoloqların, demək olar ki, hamısı -alim, -əlim şəkilçisini birinci şəxs cəmin morfoloji əlaməti kimi qəbul edir.

Türkologiyada -ayın, -əyin və -alim, -əlim şəkilçilərinin yaratdığı mənə haqqında yekdil rəy yoxdur. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin şəkilçilər felin arzu şəklini əmələ gətirməyə xidmət edir. Lakin Azərbaycan dilçilərinin fikrinə görə, -ayın, -əyin və -alim, -əlim şəkilçiləri felin əmr şəklinin birinci şəxsinin formadüzəldən şəkilçisidir. Azərbaycan dilçilərindən Ə.M.Dəmirçizadə, M.A.Şirəliyev və H.İ.Mirzəzadə bu fikri xüsusilə müdafiə edirlər. Düzdür, bu zaman H.İ.Mirzəzadə yazır ki, «... əmr məzmununu şərti olaraq qəbul edirik, çünki burada (-alim, -əlim şəkilçisində – Ə.R.) hər şeydən əvvəl, arzu, istək, çağırış və s. mənalar ifadə edilmişdir.

-əyim, -ayım (-ayım, -əyim şəkilçilərinin variantıdır – Ə.R.). Bu şəxs şəkilçisi də felin əmr formasının sonuna artırılaraq birinci şəxsin təkini bildirir. Burada da arzu, istək və s. məzmun ifadə edilir. Həmin şəkilçini tərkib hissələrinə ayırdıqda belə bir xüsusiyyəti görürük: -a, -ə arzu və istək məzmunu bildiren əlamət, -y bitişdirici ünsür, - (i, i) m isə birinci şəxs şəkilçisi».¹

LAZIM ŞƏKLİ

Felin lazım şəkli hərəkətin baş verməsinin lazımlığını, zəruriliyini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən -taçı, -təçi şəkilçisindən danışan türkoqlar onu ya potensial gələcək zaman şəkilçisi, ya da qəti gələcək zaman şəkilçisi hesab edirlər. Məsələn, V.M.Nasilov abidələrin dilində işlənən -taçı, -təçi şəkilçisinin zaman yaratma qabiliyyətinə malik olduğunu yazır. Onun sözlərinə görə, bu şəkilçi indiki-gələcək potensial zamanı və potensial keçmiş zamanı əmələ gətirir.²

Bu şəkilçisini A.N.Kononov³ və Ə.C.Şükürlü⁴ qəti gələcək zaman şəkilçisi hesab edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən -taçı, -təçi şəkilçisi hərəkətin icrasının lazım, zəruri olduğunu ifadə edən fellər əmələ gətirir və müasir Azərbaycan dilində eyni məqsəd üçün işlədilən -ası, -əsi şəkilçisinə həm şəkilçə (abidələrin dilində işlənən -taçı, -təçi şəkilçisinin birinci samiti düşür, ç samitinin s samitinə uyğunluğu isə türk dillərində qanunauyğun fonetik hadisədir; müqayisə et: göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində: *bolşın /bolzun/ bolçun* «olsun»; qırğızca: *çaç* – azərbaycanca: *saç* və s.). Bunları nəzərə alıb qədim türk

yazısı abidələrinin dilində -taçı, -təçi şəkilçisi vasitəsilə düzələn fel şəklini felin lazım şəkli adlandırmaq lazımdır.

Felin lazım şəkli iş, hərəkətin gələcəkdə icra ediləcəyini bildirdiyi üçün, əsasən, gələcək zaman məzmununu ifadə edir, daha doğrusu, hərəkətin nə vaxtsa gələcəkdə icra ediləcəyini göstərir. Felin bu şəkli *er* naqis felinin keçmiş zamanda (şühudi və nəqli keçmiş zamanda) işlənən şəkilləri ilə işlənərək, keçmiş zaman məzmununu ifadə edir, daha doğrusu, hərəkətin keçmişdə icra edilməsinin lazım olduğunu, zəruri olduğunu, yaxud mümkün olduğunu göstərir. Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin lazım şəkli iki zaman anlayışı – lazım şəklinin sadəsi potensial gələcək zaman və lazım şəklinin strukturca mürəkkəb şəkli isə potensial keçmiş zaman anlayışını ifadə edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, lazım şəklinin sadəsi fel əsaslaşma -taçı, -təçi şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir və əmələ gələn hərəkətin gələcəkdə baş verə biləcəyinin zəruriliyi mənasını ifadə edir. Felin lazım şəklində şəkilçilərdən sonra şəxs şəkilçiləri artırılır. Felin lazım şəklində istifadə edilən şəxs şəkilçiləri şəxs əvəzlilikləri ilə cəmi fonetik tərkibə malikdir, yəni lazım şəklində birinci şəxsin təki üçün -mən, -men, -ben, ikinci şəxsin təki üçün -sən, -sen, birinci şəxsin cəmi üçün -biz, nadir hallarda -miz, -miz, ikinci şəxsin cəmi üçün -siz şəkilçilərindən istifadə edilir; üçüncü şəxsin təkində şəxs şəkilçisi işlənmiş; məsələn: *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ötükən yış olursar, beŋgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturarsan, türk xalqı, tox». *Öŋrə Kıtayda, bəriyə Tabğaçda, kuriya Kurdanta, yıraya Oğuzda eki-üç biŋ sümiz, kəltəçimiz* (T 14) «Şərqdə Kıtayda, cənubda Tabğaçda, Qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda iki-üç min qoşunuq, gələsiyik». *Kağanı alp ermış, ayğucısı bilgə ermış, kaç nəŋ ersər, bizni öltürteçi kük, - timiş* (T 30) «Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, əlbəttə, bizi öldürəsidir, - demiş». *Bu kağanıŋda, bu bəgləriŋdə, yerinŋdə, subıŋda adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçi sən, cbiŋə kirtəçi sən, buŋsız boltaçı*

¹ H.Mirzəzadə. *Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası*. Bakı, 1962, s.230.

² В.М.Насилов. *Язык орхон-енисейских памятников*. Москва, 1960, с.64, 66.

³ А.Н.Конов. *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Ленинград, 1960, с.190.

⁴ Ə.Şükürlü. *Qədim türk yazılı abidələrinin dili*. Bakı, 1993, s.130.

sən (KT şm 13-14) «Bu xaqanıdan, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan».

Gətirilmiş nümunələrdən görüldüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin arzu şəkli birinci şəxsin cəmi, ikinci və üçüncü şəxsin təkində işlənmiş, birinci şəxsin təki və ikinci şəxsin cəmində işlənmemişdir. Lakin abidələrin dilində arzu şəklinin hər üç şəxsdə işlənməsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, felin arzu şəkli qədim türk qəbilələrinin dilində bütöv təsriflənməsinə malik olmuşdur. Qədim türk qəbilələrinin dilində arzu şəklində felin təsriflənmə paradıqması belə olmuşdur:

I şəxs tək: *kəltəçi mən* «gələsiyəm»;

II şəxs tək: *kəltəçi sən* «gələsisən»;

III şəxs tək: *kəltəçi* «gələsi»;

I şəxs cəm: *kəltəçimiz/kəltəçi biz* «gələsiyik»;

II şəxs cəm: *kəltəçi siz* «gələsisiniz».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-taçı*, *-təçi* şəkilçisi ilə formalaşan fellər əksər hallarda təsriflənmir, cümlənin xəbəri funksiyasında işlənir. Belə fellər cümlədə təyin vəzifəsini yerinə yetirir. Buna görə də həmin felləri feli sifət hesab etmək olar.

VACİB ŞƏKLİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-taçı*, *-təçi* şəkilçisinin mövcud olması bəzi dilçilik ədəbiyyatında qeydə alınmış, *-taçı*, *-təçi* şəkilçisi ilə əmələ gələn fel formalarının, onların necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənməsi türkoloji ədəbiyyatda göstərilmişdir. Lakin felin vacib şəklinin qədim türk yazısı abidələrinin dilində mövcud olması indiyədək heç bir dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-çı*, *-çi* şəkilçisi ilə əmələ gələn fel forması işlənir. A.N.Kononov bu fel formasını

II qəti gələcək zaman¹, Ə.C.Şükürlü isə qəti gələcək zaman adlandırır. Əlisa Şükürlü elə həmin yerdə yazır ki, «təsdiq bildirən *bozağula* felinin sonuna artırılan *-çı* şəkilçisinin mənacə felin vacib şəklinə uyğun gəlməsi təsadüfi deyildir».²

Ə.Ə.Rəcəbov hələ 1970-ci ildə yazdığı, lakin hələ də nəşr edilməmiş «Orxon-Yenisey abidələri dininin morfologiyası» adlı əsərində (s. 329-331) qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində *-çı*, *-çi* şəkilçisi ilə əmələ gələn fel formasını felin vacib şəkli adlandırır.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəkli hərəkətin gələcəkdə icrasının vacibliyini, zərurliyini bildirir. Abidələrin dilində felin vacib şəkli çox az işlənir, onun işlənməsinə abidələrin mətnlərində bir neçə nümunə tapmaq mümkündür. Abidələrin dilində vacib şəklinin belə az işlənməsini iki səbəblə əlaqələndirmək olar: 1) ya qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərinin üslubu bu şəklə az işlənməsinə səbəb olmuşdur; 2) ya da türk dillərinin Orxon-Yenisey dövründə felin vacib şəkli yeni yaranmış və buna görə də abidələrin dilində az işlənmişdir. Lakin bir fakt vacib şəklinin türk dillərinin Orxon-Yenisey yazısı abidələri dövründə yaranmasına şübhə doğurur: Ongin abidəsinin böyük Koşo-Saydam kitabələrindən (Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdən) təxminən 35-40 il əvvəl qoyulmasına və həmin abidələrdən mətninin həcminə görə dəfələrlə kiçik olmasına baxmayaraq, Ongin abidəsində felin vacib şəkli işlənmişdir, lakin Koşo-Saydam abidələrində bu şəklə işlənməsinə təsadüf edilmir. Koşo-Saydam abidələrindən bir qədər sonra qoyulmuş Moyun çor abidəsində də felin vacib şəkli işlənir. Nəhayət, ehtimal ki, göytürk əlifbası ilə yazılmış sonuncu abidələrdən biri olan «İrk bitig» abidəsində də felin vacib şəklinin işlənməsinə rast gəlmək olur. Həm də əgər daş üzərindəki abidələrdə (Ongin və Moyun çor abidələrində) felin

¹ A.H.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, с.190.

² Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993, s.130.

vacib şəkli inkar aspektində işlənirdisə, kağız üzərində yazılmış «İrk bitig» abidəsində felin təsdiq aspektində işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vacib şəklində işlənən fel heç bir zaman şəkilçisi qəbul etmir, fel əsasına *-çl*, *-çi*, ondan sonra isə şəxs əvəzliyi ilə eyni fonetik tərkibə malik olan şəxs şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir və məzmunca gələcək zamana aid olur.

Burada bir məsələni aydınlaşdırmaq lazımdır. Abidələrin dilində felin vacib şəklində işləndiyi üç nümunədən ikisi felin inkar aspektindədir, deməli, felin əsası sait səslə bitir, üçüncü nümunə isə təsdiq aspektində olsa da, fel yenə də sait səslə bitir. Buna görə də hər üç feldə vacib şəklində şəkilçisi, təbii olaraq, samit səslə başlanır və *-çl*, *-çi* şəklindədir. Lakin felin vacib şəklində şəkilçisinin *-çl*, *-çi* şəklində olması şübhəlidir. Ümumiyyətlə, felyaradan şəkilçinin (istər sözdüzəldici, istərsə də formadüzəldici olsun) *-çl*, *-çi* şəklində olması şübhəlidir. Əvvələn, *-çl*, *-çi* morfemi addüzəldən şəkilçidir və onun türk dillərində fel düzəltməsinə təsadüf edilmir. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində də adlardan müxtəlif mənəli adlar əmələ gətirir. İkincisi, bu şəkilçini samitlə bitən sözlərə artırıqda mənasızlıq alınır: *ölçl* (?), *kəlcil* (?), *tutçl* (?), *urçl* (?), *alçl* (?) və s. Buna görə də güman etmək olar ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəklində əmələ gətirən şəkilçi *-çl*, *-çi* fonetik tərkibində olmamış, saitlə başlanmışdır, məsələn, *-açl*, *-əçl* fonetik tərkibli olmuşdur (müqayisə et: bölgü saylarını əmələ gətirən *-ağl*, *-əğl* şəkilçisi). Şəkilçinin *-açl*, *-əçl* şəklində işlənməsinə qədim türk yazısı abidələrinin dilində rast gəlmirik, belə ki, abidələrin dilində samitlə bitən və felin vacib şəklində işlənən fellərə təsadüf edilməmişdir. Bu şəkilçi saitlə bitən fellərə artırıldıqda iki saitin yanaşı gəlməməsi üçün saitlərdən biri düşmüşdür (müqayisə et: *ti + ir > tir*, *ti + ip > tip*). Abidələrin dilində işlənən nümunələrin hamısında vacib şəklində işlənən fellər saitlə bitdiyi üçün belə bir yanlış fikir yaranmışdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin vacib şəkli (daha doğrusu, türkoloji ədəbiyyatdakı kimi desək, felin qəti-gələcək zamanı) *-çl*, *-çi* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. Artıq

deyildiyi kimi, abidələrin dilində felin vacib şəkli az işlənir. Abidələrin dilində felin vacib şəklində işlənməsinə cəmi üç cümlədə (cəmi dörd fel) təsadüf edilir; bu dörd feldən üçü inkarda, biri təsdiqdədir; məsələn: *Ekin ara bəg yağı bolmış, təgməçi mən, tiyin, sakıntum* (O 10) «İkisinin arasında bəy yağı olmuş, hücum etməməliyəm, - deyə düşündüm». *Bir-iki athğ yablakım üçün, kara bodunım, öltiğ, yetdiğ, yana içik, ölməçi, yetməçi sən, - tidim* (MÇ 17) «Bir-iki məşhur adam xəyanət etdiyi üçün, qara xalqım, öldün, sona yetdin, yenə tabe ol, ölməməli, sona yetməməlisən, - dedim». *Örüş əsri ingək bozağulaçu bolmuş, ölgəy mən, - timiş* (IB 60-61). «Parlaq (ağ) xallı inək buzovlamalı olmuş, öləcəyəm, - demiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində vacib şəklində təsdiq aspektdə bərpa edilmiş paradigmatı belə olacaq:

1. Saitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: *süləçi mən* «qoşun çəkməliyəm»;

II şəxs tək: *süləçi sən* «qoşun çəkməlisən»;

III şəxs tək: *süləçi* «qoşun çəkməli (dir)»;

I şəxs cəm: *süləçi biz/süləçimiz* «qoşun çəkməliyik»;

II şəxs cəm: *süləçi siz* «qoşun çəkməlisiniz».

2. Samitlə bitən fellərdə:

I şəxs tək: *kələçi mən* «gəlməliyəm»;

II şəxs tək: *kələçi sən* «gəlməlisən»;

III şəxs tək: *kələçi* «gəlməli (dir)»;

I şəxs cəm: *kələçi biz/kələçimiz* «gəlməliyik»;

II şəxs cəm: *kələçi siz* «gəlməlisiniz».

3. Felin inkar aspektində:

I şəxs tək: *təgməçi mən* «dəyməməliyəm»;

II şəxs tək: *təgməçi sən* «dəyməməlisən»;

III şəxs tək: *təgməçi* «dəyməməli (dir)»;

I şəxs cəm: *təgməçi biz/təgməçimiz* «dəyməməliyik»;

II şəxs cəm: *təgməçi siz* «dəyməməlisiniz».

ŞƏRT ŞƏKLİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəkli icra ediləcək hərəkəti müəyyən şərtlə əlaqələndirir, yəni hərəkətin icra edilib-edilməməsinin müəyyən şərtədən asılı olduğunu göstərir. Abidələrin dilində felin şərt şəkli fel əsaslarına *-sar*, *-sər* şəkilçisini artırmaqla düzəlir; məsələn: *Ol yirgerü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ötükən yır olurıp arkış-türkiş ısar, nəñ buñığ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox». *Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox». *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən». *Üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinjin, törünjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22) «Yuxarıdan tanrı basmasa, aşağıda yer dəyişməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağda bilərdi?» *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım, katığdı sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *Yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp ermis, yinçgə yoğun bolsar, üzgülük alp ermis* (T 13-14) «Nazik qalın olsa, toplamaq igid işdir, incə yoğun olsa, üzmək igid işdir». *Bu kağanıñda, bu bəgləriğdə, yerinğdə, subıñda adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçi sən, ebiñə kirtəçi sən, buñsız boltaçı sən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Tagda sığın təzsər, ... sakmur mən* (BK ç 5-6) «Dağda sığın qaçsa, ... düşünürəm». *Süñüs bolsar, çəpig itər erti, ab ablasar, ərəmlə (?) təg erti* (KÇ 9) «Dava olsa, qoşun təşkil edərdi, ov ovlasa, ərəmlə (?) kimi idi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəklinin təsriflənmiş şəklinə rast gəlmirik, yəni abidələrin dilində *-sar*, *-sər* şəkilçilərindən sonra şəxs şəkilçilərinin (həm təkdə, həm də cəmdə) işlənməsinə təsadüf edilmir. Lakin bu heç də o

demək deyildir ki, şərt şəklində işlənən fellər şəxs göstərmir, yalnız üçüncü şəxsə aid olur. Abidələrin dilində şərt şəklində işlənən felin hansı şəxsə aid olduğunu həmin felin aid olduğu subyektin şəxsiyyəti, baş cümlənin xəbərinin hansı şəxsdə olması və ya xitab vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəklinin hansı şəxsə olduğunu təyin etmək üçün cümlədə işlənmiş digər sözlərə fikir vermək lazımdır; məsələn:

I şəxs təkdə: *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, məhv olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm – Bilgə Toşukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqının yerində bir nəfər də, xalq da, adamlar da sahib qalmayacaq idi». *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi» və s.

Baş cümlənin xəbəri ikinci şəxsə işləndikdə, habelə cümlədə xitab olduqda felin şərt şəkli ikinci şəxsin təkində olur: *Arık ok sən, açsık, tosık öməzsən, bir todsar, açsık öməzsən* (KT c 8) «Ariq oxsan, aclıq, toxluq bilməzsən, bir doysan, aclıq bilməzsən». *Bu kağanıñda, bu bəgləriğdə, yerinğdə, subıñda adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçi sən, ebiñə kirtəçi sən, buñsız boltaçı sən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq görəsisən, evinə girəsisən, dərdsiz olasısan». *Ol yirgerü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerlərə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən». *Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox» və s.

III şəxs təkdə: *Üzə teñri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinjin, törünjin kim artatı udaçı erti?* (KT § 22)

«Yuxarıdan tanrı basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı, elini, qanununu kim dağıda bilər?» *Közde yaş kölsər, eti də köñültə sığıt kölsər, yanturu sakıntım, katıgdi sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, könlüdən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». *İnim Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin olmasa idi, hamımız öləsi idiniz». *Sürjüs bolsar, çərig itər erti, ab ablasar, ərəmlə (?) təg erti* (KÇ 9) «Dava olsa, qoşun təşkil edərdi, ov ovlasa, ərəmlə (?) kimi idi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəklinin cəmdə işlənməsinə təsadüf edilmir. Lakin şərt şəklinin təkdə işlənməsi üsulundan istifadə edib, abidələrin dilində şərt şəklinin təsriflənməsini bərpa etmək olar:

I şəxs tək: *mən kazğanmasar* «qazanmasam»;

II şəxs tək: *sən kazğanmasar* «qazanmasan»;

III şəxs tək: *kağan kazğanmasar* «(xaqan) qazanmasa»;

I şəxs cəm: *biz kazğanmasar* «qazanmasaq»;

II şəxs cəm: *siz kazğanmasar* «qazanmasanız».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də felin şərt şəkli zaman şəkilçisi qəbul etmir, onun fiadə etdiyi zaman baş cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən fel zamanından asılı olur. Lakin burada şərt şəklinin işlənməsində abidələrin dili ilə arasında bir mühüm fərq vardır. Müasir türk dillərində baş cümlənin xəbərinin tələbi ilə budaq cümlənin xəbəri olan şərt şəklindən fel təsriflənirsə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində budaq cümlənin xəbəri olan şərt şəklindəki fel təsriflənmir; məsələn:

1. Gələcək zamanda: *Ol yirgərü barsar, türk bodun, öltəçi sən* (KT c 8) «O yerə getsən, türk xalqı, öləsilsən». *Bir todsar, açsık öməzsən* (KT ş 8) «Bir doysan, aclıq bilməzsən». *Bu kağanıñda, bu bəglərığdə, yerində subarıñda adırılmasar, türk bodun, özün edgü körtəçisən, ebiñə kirtəçi sən, burısız boltaçısən* (BK şm 13-14) «Bu xaqanından, bu bəylərindən, yerindən, suyundan ayrılmasan, türk xalqı, özün yaxşılıq, görəsisən, eivnə girəsisən, dərdsiz olasısan» və s.

2. Keçmiş zamanda: *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK ş 32) «Mən kiçikliyi belə qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, məhv olası idi». *İnim Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kiçik qardaşım Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm – Bilgə Toşukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, kisi yəmə idi, yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib olmayası idi» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəklinin indiki zamanda işlənməsinə təsadüf edilmir.

Abidələrin dilində felin şərt şəklində işlənən fellə ifadə edilən hərəkət sonrakı cümlədə fellə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl baş verir, sonrakı hərəkətin baş verməsi üçün şərt, əsas olur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəkli iki mənə məzmunu ifadə edir: hərəkətin gələcək zamanda icrasını bildirən şərt və hərəkətin icrasının arzu olunan mümkünlüyü.

Qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində *-sar*, *-sər* şəkilçisi ilə düzələn şərt şəkli təsriflənən formaya malikdir.

FEL ŞƏKİLLƏRİNİN HEKAYƏSİ

Felin təsriflənən formalarının – fel şəkillərinin şühudi keçmiş zamanda işlənən *er/ir* naqis feli ilə işlənən formasına fel şəkillərinin hekayəsi deyilir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin iki şəklinin – xəbər və lazım şəkillərinin hekayəsi işlənir.

XƏBƏR ŞƏKLİNİN HEKAYƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qəti gələcək zamandan başqa bütün zamanların hekayəsi işlənir.

Şühudi keçmiş zamanın hekayəsi. Müasir Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zamanın hekayəsi işlənmişdir. Şühudi keçmiş zamanın hekayəsinin işlənməsinə müasir türk ədəbi dilində rast gəlmək olar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində şühudi keçmiş zamanın hekayəsini təşkil edən hər iki fel – həm təsriflənən əsas fel, həm də təsriflənən *ir/er* naqis feli şühudi keçmiş zamanda işlənir: məsələn: *Yabız bat biz, azığ üküsig körtig irti* (O 7) «Biz pis və rəzilik, biz azı çox gördük (tərcümə şərtidir, çünki *körtig irti* ifadəsinin hərfi tərcüməsi belədir: *gördün idi*).

Nəqli keçmiş zamanın hekayəsi. Bu forma müasir türk dillərində geniş yayılmışdır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli keçmiş zamanın hekayəsi nəqli keçmiş zamanda işlənən əsas fellə şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Ol ödkə kul kullığ bolmuş erti, küñ küñlig bolmuş erti* (KT § 21) «O vaxt qul qullu olmuş idi, kənz kənzli olmuş idi». *Alp ər biziñə təgmiş erti* (KT § 40) «İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi». *İlki sü taşıkmiş erti* (BK § 32) «Qoşunun ilk dəstələri sərhədi keçmişdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nəqli keçmiş zamanın hekayəsində felin təsriflənmə paradigmasını belə bərpa etmək olar:

- I şəxs tək: *təgmiş ertim* «hücum etmiş idim»;
- II şəxs tək: *təgmiş ertiñ/ertig* «hücum etmiş idim»;
- III şəxs tək: *təgmiş erti* «hücum etmiş idim»;
- I şəxs cəm: *təgmiş ertimiz* «hücum etmiş idik»;
- II şəxs cəm: *təgmiş ertiñiz/ertigiz* «hücum etmiş idiniz».

İndiki zamanın hekayəsi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki zamanın hekayəsi indiki zamanda işlənən əsas fellə şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yoriyur ertig* (KTc 9) «Onda qalmışın yer boyu əldən düşmüş halda yürüyür idin». *Kül tigin ol süñüşdə otuz yaşayur erti* (KTşm2) «Kül tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi». *Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz* (T8) «Keyik

yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik». *Çuğay kuzın, Kara kumiğ olurur ertimiz* (T7) «Çuğay kuzda, Qara qumda oturur idik». *Kül tigin bir kırk yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin otuz bir yaşında idi». *Usın Buntatu yurtda yatu kalur erti* (T19) «Usın Buntatu yurdunda yataraq qalır idi». *Adırılmışda sakınur ertimiz* (İA 1) «Ayrılmışımıza kədərənirdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki zamanın hekayəsində felin təsriflənməsini belə göstərmək olar:

- I şəxs tək: *olurur ertim* «oturur idim»;
- II şəxs tək: *olurur ertiñ/ertig* «oturur idin»;
- II şəxs tək: *olurur erti* «oturur idi»;
- I şəxs cəm: *olurur ertimiz* «oturur idik»;
- II şəxs cəm: *olurur ertiñiz/ertigiz* «oturur idiniz».

Qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsi. Qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsi qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən əsas fellə şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Süñüs bolsar, çerig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun göndərərdi». *İnisi eçisin bilməz erti, oğlı kañm bilməz erti* (BK § 21) «Kiçik qardaş böyük qardaşını tanımaz idi, oğlu atasını tanımaz idi». *Ol sabığ esidip tün yəmә udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti* (T 22) «O xəbəri eşidib gecə də yuxum gəlməz idi, rahatlığım (oturmağım) gəlməz idi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsində felin təsriflənmə paradigmasını belə bərpa etmək olar:

- I şəxs tək: *bilməz ertim* «bilməz idim»;
- II şəxs tək: *bilməz ertiñ/ertig* «bilməz idim»;
- II şəxs tək: *bilməz erti* «bilməz idi»;
- I şəxs cəm: *bilməz ertimiz* «bilməz idik»;
- II şəxs cəm: *bilməz ertiñiz/ertigiz* «bilməz idiniz».

LAZIM ŞƏKLİNİN HEKAYƏSİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində lazım şəklinin hekayəsi hərəkətin keçmişdə baş verməli olduğunu şahidlik

yolu ilə bildirir. Felin bu forması hərəkətin icrasının zəruriliyindən daha çox mümkünlüyünü bildirir. Türkoloji ədəbiyyatda felin bu formasını potensial şühudi keçmiş zaman da adlandırırlar. Lazım şəklinin hekayəsi lazım şəklinə işlənən fellə şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə olunur; məsələn: *Ögim katun, ulayu öglərim, əkələrim, kəlişünim, kunçuyularım, bunça yəmə tirigi küñ boltaçı erti, ölügi yurtda, yolta yatu kaltaçı ertigiz* (KT şm 9) «Anam xatun, digər analarım, bibilərim, gəlinlərim, xanımlarım, beləcə diri qalanlar kəniz olası idi, öləniniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz». *Türk bodun, ... yablak boltaçı irti* (KT şm 6-7) «Türk xalqı, ... xəyanət edəsi idi». *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK ş 33) «Mən kiçikliyi belə qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Kül tigin yok bolsar, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin həlak olsaydı, hamımız öləsi idiniz» və s.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin lazım şəklinin hekayəsində felin təsriflənməsini belə bərpa etmək olar:

I şəxs tək: *kaltaçı ertim* «qalası idim»;

II şəxs tək: *kaltaçı ertin/ertig* «qalası idin»;

II şəx tək: *kaltaçı erti* «qalası idi»;

I şəxs cəm: *kaltaçı ertimiz* «qalası idik»;

II şəxs cəm: *kaltaçı ertiniz/ertigiz* «qalası idiniz».

FEL ŞƏKİLLƏRİNİN RƏVAYƏTİ

Felin təsriflənən formalarının – fel şəkillərinin nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli ilə işlənən formalarına fel şəkilçilərinin rəvayəti deyilir. Fel şəkilçilərinin hekayəsində şühudi keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənirdisə, fel şəkillərinin rəvayətində nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis feli şəxsə və kəmiyyətə görə təsriflənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin yalnız iki şəklinin – xəbər və lazım şəkillərinin hekayəti işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin üç zamanının – nəqli keçmiş zaman, indiki zaman və qeyri-qəti gələcək zamanın rəvayəti işlənir.

Nəqli keçmiş zamanın rəvayəti. Türkoloji ədəbiyyatda felin bu forması uzaq keçmiş zaman da adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində xəbər şəklinin rəvayəti, birinci tərəf kimi, əsas felin nəqli keçmiş zamanda işlənən forması ilə, ikinci tərəf kimi, nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Adıqlı, toñuzlı art üzə sokuşmuş ermış, adıqlı karnı yarılmış, toñuzlı azığı sınımış, -tir* (IB 10-11) «Ayı ilə donuz aşırında döyüşmüş imiş, ayının qarnı yarılmış, donuzun qılınıcı (köpək dişi) sınımış, - deyir».

Abidələrin dilində nəqli keçmiş zamanın rəvayətini ifadə edən hər iki fel təsriflənmədiyi üçün hərəkətin kimə aidliyini bildirmək üçün işi icra edən – subyektin cümlədə iştirakı zəruridir.

İndiki zamanın rəvayəti. Dilçilik ədəbiyyatında indiki zamanın rəvayətini imperfekt də adlandırırlar, Azərbaycan dilçiliyində isə felin bu forması bitməmiş keçmiş zaman adlandırılır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində indiki zamanın rəvayəti indiki zamanda işlənən əsas fellə nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Süçig sabın, yımşak ağın arıp, irak bodunğ ança yağıtur ermış* (KT c 5) «Şirin dili, yumşaq hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı eləcə yaxınlaşdırır imiş». *Yağru kontukda kistrə ağığ bilig anta öyür ermış* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada öyrənir imiş». *Türk bodun, üləsikig anta ağığ kisi ança boşğurur ermış* (KT c 7) «Türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar ilə öyrədir imiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağuk ersər, edgü ağı birür, - tip ança boşğurur ermış* (KT c 7) «Uzaqda olsan, pis hədiyyə verir, yaxında olsan, yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədir imiş». *Ekin ara idi oksız kök türk ança olurur ermış* (KT ş 31) «İkisinin arasında sahibkar vahid göy türk eləcə oturur imiş». *Kimkə ilig kazğanur mən?* –

tir ermiş (KT § 9) «Kimə dövlət (el) qazanıram, - deyir imiş». *Nə kağanka isig, küçig birür mən? – tir ermiş* (KT § 9) «*Hansı xaqana zəhmətini verirəm? – deyir imiş*». *Türk bodun, ölürəyin, uruğsıratayın!* – *tir ermiş, yokadu barır ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı, ölək, nəslimizi məhv edək! – deyir imiş, yox olaraq gedir imiş».

Abidələrin dilində indiki zamanın rəvayətini ifadə edən hər iki fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmədiyi üçün hərəkətin kimə mənsubluğu yalnız cümlənin subyektini vasitəsilə müəyyənləşdirilə bilər.

Qeyri-qəti gələcək zamanın rəvayəti. Dilçilik ədəbiyyatında felin bu formasını da imperfekt, Azərbaycan dilçiliyində isə bitməmiş keçmiş zaman adlandırırlar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın rəvayəti, birinci tərəf kimi, qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən əsas fellə ikinci tərəf kimi, nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Edgü bilgə kisig, edgü alp kisig yoritmaz ermiş* (KT c 6) «Yaxşı, müdrik adamları, yaxşı, igid adamları yürütməz imiş». *Bir kisi yarılısar, oğuşı, bodunu bisükirjə təgi kıdmaz ermiş* (KT c 6) «Bir adam yanılsa imiş, qəbiləsini, xalqını son nəfərinə kimi doğramaz imiş». *Səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermiş* (T 6) «Kök buğa, arıq buğa deyə bilməz imiş».

Abidələrin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın rəvayətini əmələ gətirən hər iki fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmədiyi üçün hərəkətin kimə mənsubluğunu yalnız cümlədəki subyekt vasitəsilə müəyyənləşdirmək olar.

LAZIM ŞƏKLİNİN RƏVAYƏTİ

Dilçilik ədəbiyyatında lazım şəklinin rəvayəti potensial keçmiş zaman da adlandırılır. Lazım şəklinin rəvayəti hərəkətin icrasının keçmişdə müəyyən qeyri-real şərtlə mümkünlüyünü ifadə edir. Lazım şəklinin rəvayətində artıq hərəkətin icrasının zəruriliyi yoxdur, təkcə mümkünlüyü, həm də qeyri-real şərtlə mümkünlüyü vardır. Hərəkətin icrasının qeyri-real şərtlə

bağlılığı o qədər güclüdür ki, icranın imkanı aradan qalxır, qeyri-mümkün olur (*altaçı ermiş* – alası imiş, lakin almamışdır).

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin lazım şəklinin rəvayəti, birinci komponent kimi, felin lazım şəklinə işlənən əsas fellə, ikinci komponent kimi, nəqli keçmiş zamanda işlənən *ir/er* naqis felinin birləşməsi vasitəsilə ifadə edilir; məsələn: *Nəñ yerdəki kağanlıq bodunka büntəgi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermiş* (T 56-57) «Hansı bir yerdə xaqanlı xalqa (başçı olaraq bir) avara var olsa, (o xalqm) nə qədər dərdi var olası imiş».

Felin lazım şəklinin rəvayəti qədim türk yazısı abidələrinin dilində çox az işlənir: abidələrin dilində felin lazım şəklinin işlənməsinə cəmi bir dəfə təsadüf edilmişdir.

FEL ŞƏKİLLƏRİNİN ŞƏRTİ

Fel şəkillərinin şərti, felin şərt şəklinə başqa, felin hər hansı bir şəklinə işlənən felin şərt şəklinə işlənən *ir/er* naqis feli ilə birləşməsi vasitəsi ifadə edilir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də fel şəkillərinin şərtini əmələ gətirdikdə *ir/er* naqis feli təkcə şərt şəkilçisi (*-sər*) qəbul edir, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir, felin şəkillərində işlənən əsas fel isə şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Bununla da müasir türk dilləri və qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel şəkilləri şərtinin oxşarlığı bitir. Müasir türk dillərində və qədim türk yazısı abidələrinin dilində fel şəkilləri şərtinin işlənməsindəki bir fərqi göstərmək lazımdır: Müasir türk dillərində felin, şərt şəklinə başqa, bütün şəkillərinin şərti işləndiyi halda, qədim türk yazısı abidələrinin dilində yalnız felin xəbər və lazım şəkillərinin şərti, həm də məhdud dairədə işlənir. Dilçilik ədəbiyyatında fel şəkillərinin şərti felin şərt modallığı da adlanır və göstərilir ki, əgər felin şərt şəkli vasitəsilə gələcək və keçmiş zaman çalarlığı ifadə edilirsə, felin şərt modallığı (fel şəkillərinin şərti) felin xəbər və lazım şəkillərinin hər hansı forması ilə işlənilib onlara şərt çalarlığı verir. Buna görə də felin şərt modallığını fel şəkillərinin şərti də adlandırmaq olar.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin şərt şəklində işlənən *ir/er* naqis feli felin xəbər və lazım şəkillərində işlənən fellərlə, habelə *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözləri ilə işlənilib fel şəkillərinin şərtini əmələ gətirir; məsələn: *Nəŋ yerdəki kağanlıq bodunka buntəgi bar ersər, nə buŋı bar ertəçi erti* (T 56-57) «Hansı bir yerdə xaqanlı xalqa (başçı olaraq bir) avara var olsa, (o xalqın) nə qədər kədəri var olası imiş». *Ol iki kisi bar ersər, sini – Tabğaçıq ölürtəçi* (T 20) «O iki adam var isə, səni - Tabğaçı öldürəsidir». *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin yox isə (olmasaydı), hamınız öləsi idiniz». *Kəliŋ ersər, kü ər ükülür, kəlməz ersər, tılıq, sabıq alı olur* (T 32) «Gəlir isə, səs döyüşçüləri çoxaldır, gəlməz isə dil tutaraq, xəbər tutaraq otur». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm – Bilgə Toŋyukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yirintə bod yəmə, bodun yəmə, kişi yəmə idi yok ertəçi erti* (T 59-60) «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm – Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da sahib qalmayacaqdı».

FELİN MODAL FORMASI

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ir/er* naqis felinin *erinç* forması işlənir. Abidələrin dili üzərində tədqiqat aparmış, az qala, bütün mütəxəssislər bu fel haq-qında fikir söyləmiş, onu müxtəlif cür mənalandırmışdır. Hamıya məlumdur ki, *erinç* sözü *ir/er* naqis felindən törəmişdir və təsriflənməyən fel formasıdır. Lakin onun dəqiq olaraq nə mana ifadə etməsini heç kim müəyyən edə bilmir. Bu sözü feli bağlama zərf, ədat, qətiyyət, şübhə, güman, əminlik, mümkünlük, xahiş çaları və s. bildirən müxtəlif sözlər, modal sözlər və s. hesab etmişlər, hətta bəzi türkoloqlar onu bitmiş fel (verbum finitum) kimi qəbul etmişlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin *erinç* modal forması felin şühudi və nəqli keçmiş zamanları, *-duk* şəkilçili fellər, habelə adlarla (sifət və əvəzliliklərlə) işlənir:

1. Felin *erinç* modal forması felin şühudi keçmiş zamanı ilə işlənir; məsələn: *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teŋri kağan olurtı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Üzə teŋri, iduk yer, sub kağan kutı taplamadı erinç* (BK § 35) «Yuxarıda tanrı, müqəddəs yer, su xaqan bəxtini qorunmadı». *Otuz ərığ başlayu tutuqka badı erinç* (Y 32) «Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuqa bağlandı». *Teŋri, Umay, iduk yer, sub basa berti erinç* (T 38) «Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su qələbə verdi».

2. Felin *erinç* modal forması felin nəqli keçmiş zamanı ilə işlənir; məsələn: *Teŋri yarlıkaduk üçün, mən kağan olurtuk üçün türk bodun kazğanmış erinç* (BK § 33) «Tanrı buyurduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋım İltəris kağanıq, ögim İlbilgə katunıq teŋri töpəsintə tutip yögərü götürmüş erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı qaldırmış». ... *biligsiz kağan olurmış edinç* (KT § 5) «...biliksiz xaqan oturmuş». *Anta kisrə inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *İçikdük üçün teŋri, - öl, - timiş erinç* (T 3) «Təbə olduğun üçün tanrı, - öl, - demiş». *Bilgə kağan ermis, alp kağan ermis. Buyurukı yəmə bilgə ermis erinç, alp ermis erinç. Bəgləri yəmə, bodunı yəmə tuz ermis. Anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KT § 3) «Müdrik xaqan imiş, igid xaqan imiş. Buyuruqları da müdrik imiş, igid imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün dövləti (eli) elə düzəltmiş».

3. Felin *erinç* modal forması *-duk* şəkilçili fellə (feli sifətlə) işlənir; məsələn: *Anta kisrə inisi eçisin təg kılınmaduk erinç, oğlu kaŋım təg kılınmaduk erinç biligsiz kağan olurmış erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşlar böyük qardaşları

kimi olmadığından, oğulları ataları kimi olmadığından biligsiz xaqan(lar) (taxta) oturmuş».

4. Felin *erinç* modal forması adlarla işlənib cümlənin xəbərini təşkil edir; məsələn: *Buyuruğı yəmə biligsiz erinç* (KT § 5) «Buyuruqları da biliksiz imiş». *Barduk yirdə edgüg ol erinç* (KT § 24) «Getdiyini yerdə yaxşısı o idi».

FELİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI

Felin şəklə, zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formaları felin təsriflənməyən formaları adlanır. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində felin təsriflənməyən formaları dördüdür: məsdər, hərəkət adları, feli sifət və feli bağlama.

MƏSDƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər fel əsaslarına *-mak*, *-mək* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir; məsələn:

tartış + mak > *tartışmak* (III Orxon abidəsi) «dartışmaq»;

konusş + mak > *konusşmak* (III Orxon abidəsi) «qonusşmaq, yerləşmək».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də məsdər fel üçün səciyyəvi əlamət olan zaman, şəxs və kəmiyyət anlayışları ifadə etmir, yalnız hərəkət bildirir, daha doğrusu, hərəkəti adlandırır, hərəkətin adını bildirir.

HƏRƏKƏT ADLARI

Hərəkət adları həm ad, həm də fel əlamətlərinə malik olan sözlərdir. Çox vaxt bu sözlərin bir qismi fellərdən düzələn isim, bir qismi isə fellərdən düzələn sifətlər kimi qəbul edilir. Lakin bu sözlərdə hərəkət əlamətləri özünü daha bariz surətdə göstərdiyi üçün onları felə aid bir kateqoriya kimi götürmək lazımdır. Hərəkət adları iş, hərəkət, hal, vəziyyət, proses adları

bildirir ki, bu da hər şeydən əvvəl, felə xas xüsusiyyətdir. Hərəkət adlarında isim və sifətlərə məxsus xüsusiyyətlər də vardır. Düzdür, hərəkət adları feldən düzələn adlardan leksik-semantik mənasına görə fərqlənir, bununla belə, hərəkət, vəziyyət və proses adları bildirdikləri üçün əşya və əlamət (isim və sifət) bildirən sözlərlə bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində hərəkət adları o qədər də inkişaf etməmişdir. Abidələrin dilində hərəkət adları əmələ gətirən beş şəkilçinin işləndiyi müşahidə edilir: *-sık*, *-sik*; *-ğu*, *-gü*; *-uş*, *-üş* (*-us*, *-üs*); *-sağ*, *səg*; *-ma*, *-mə*.

1. *-sık*, *-sik* şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adları. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir, cəmi bir neçə hərəkət adı əmələ gətirir; məsələn:

bat «batmaq» - *batsık* (KT c 2) «batan», «batış»;

toğ «doğmaq» - *toğsık* (KT c 2) «doğan», «doğuş»;

aç «acmaq» - *açsık* (KT c 8) «acma»;

to < tod «doymaq» - *tosık* (KT c 8) «doyma»;

udı «uyumaq» - *udısık* (T 12, 22) «uyuma»;

tut «tutmaq» - *tutsık* (KT c 4) «tutma»;

-sık, *-sik* şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən digər hərəkət adı düzəldən morfem -- *-uş*, *-üş* şəkilçisi ilə eyni sözyaratma mənasına malikdir. Bu ikinci müasir oğuz qrupu türk dillərində *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş* hərəkət *adı*, *-an*, *-ən* və *-ar*, *-ər* feli sifət düzəldən şəkilçilərə uyğun gəlir: qədim türk yazısı abidələrinin dili – kün *toğsık*; müasir Azərbaycan dili – gün *doğan*, gün *doğuş*; müasir türk dili – gün *doğuş*, gün *doğar*.

2. *-ğu*, *-gü* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində fellərə artırıldıqda hərəkət adı əmələ gətirən *-ğu*, *-gü* şəkilçisi indi də müasir oğuz qrupu türk dillərində fellərdən hərəkət adları əmələ gətirir. Bu şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində o qədər də məhsuldar işlənmir:

ber «vermək» – *bergü* (MÇ 21) «vermə»;

topla «toplamaq» – *toplağu* (T 13) «toplama»;

üz «üzmək» – *üzgü* (T 14) «üzmə»;

ay «dcmək» – *ayğu* (T 10) «məsləhət vermək»;

kara «baxmaq» – *karağ* (T 34) «keşik çəkmə»;

it «etmək» – *itgü* (KT şm 13) «etmə», «hazırlama»;

kör «görmək» – *körgü* (KT ş 23) «görmə» «təbə olma»;

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğ*, *-kü* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları isim düzəldən *-lik*, *-lik*, *-luk*, *-lük* və *-çi*, *-çi* şəkilçilərini də qəbul edib ikiqat substantivləşə bilir:

itgü «etmə» – *itgüçi* ((KT şm 13) «hazırlayan»;

ayğ «məsləhət vermə» – *ayğuç* (T 10) «məsləhətçi»;

toplağ «toplama» – *toplağuluğ* (T 13) «talamaqlıq»;

üzgü «üzmə» – *üzgülig* (T 14) «üzməklik».

-ğ, *-gü* hərəkət adı düzəldən şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dilində digər hərəkət adı düzəldən *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə eyni mənə daşır. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilindəki *-ma*, *-mə* və *-gi*, *-gi*, *-ğ*, *-gü* şəkilçisinə uyğundur.

3. *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə yaranan hərəkət adları. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu hərəkət adı düzəldən şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu şəkilçi bir neçə hərəkət adı əmələ gətirir:

yel «əsmək» – *yelmə* (T 34) «yel kimi əsmə», «sürətlə getmə»;

təğ «dəymək, hücum etmək» – *təgmə* (Y 10) «döyüş».

Məlumdur ki, türk dillərində hərəkət adlarını bəzən substantivləşmiş fellər də adlandırılırlar. Hərəkət adı bildirən *yelmə* sözü də qədim türk yazısı abidələrinin dilində substantivləşmiş şəkildə işlənir və «mobil, cəld hərəkət edən atlı kəşfiyyat dəstəsi» mənasını verir: *Yelmə karağ* *edgüti urğil*, *basıtma*, - *timis* (T 34) «Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşı təşkil et, qəfil basqın qarşısını al, - demiş» (*yelmə* sözünü müqayisə et: *Yelü kör*, - *timis* (T 26) «Sürətlə get, - demiş»).

Nümunədən də göründüyü kimi, *-mə* şəkilçisi sonra gələn *karağ* sözündəki *-ğ* hərəkət adı düzəldən şəkilçi ilə eyni sözdüzəltmə vəzifəsi daşır.

-ma, *-mə* şəkilçisi müasir türk dillərində də hərəkət adları əmələ gətirir.

4. *-uş*, *-üş* şəkilçisi ilə əmələ gələn hərəkət adları. Bu şəkilçi ümumtürk hərəkət adı düzəldən morfemdir. *-uş*, *-üş*

şəkilçisi qədim türk yazısı abidələrinin dilində zəif inkişaf etmişdir. Abidələrin dilində bu şəkilçi vasitəsilə bir neçə hərəkət adı əmələ gəlir:

ur «vurmaq» – *urus* (O 10) «vuruş»;

sü «qoşun (görünür fel mənası da var)» – *süñüş* (KT ş 40, şm 2 və s.) «döyüş».

Qərībā də görünsə, *süñüş* «döyüş» hərəkət adıdır. Burada iki hadisədən biri ola bilər: ya *sü* sözünün «qoşun» isim mənası ilə yanaşı fel (hərəkət) mənası da olmuşdur, ya da *sü* sözü η samitinin əlavə edilməsi ilə hərəkət məzmunu qazanmışdır. Hər halda qədim türk yazısı abidələrinin dilində *süñüş* «döyüş» artıq hərəkət adı kimi işlənir; məsələn: *Uluğ süñüş süñüşmiş* (KT ş 40) «Böyük döyüş döyüşmüş». *Kül tigin ol süñüşdə otuz yaşayur erti* (KT şm 2) «Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi». *Süñüş bolsar, çərig itər erti* (KÇ 9) «Döyüş olsa, qoşun çəkərdi». *Ağuda iki uluğ süñüş süñüşdim* (BK ş 34) «Ağuda iki böyük döyüş döyüş-düm». ...*cbkə təgdükim uruş kılıp...* (O 10) «...evə çatdıqda vuruş qılıb».

5. *-sağ*, *-səğ* şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adları. Bu hərəkət adları düzəldən şəkilçi qədim türk yazısı abidələrinin dili üçün səciyyəvidir, lakin az məhsuldar. Abidələrin dilində bu şəkilçi ilə bir neçə hərəkət adı düzəlir; məsələn:

ber «vermək» – *bersəğ* (O 10) «vermək»;

öd «vaxt keçirmək» – *ödsəğ* (BK ş 34) «vaxt keçirmək».

Bu hərəkət adları aşağıdakı nümunələrdə işlənir: *Təñri bilgə kağanka sakınu isig, küçig bersəğim bar ermis erinç* (O 10) «Müqəddəs müdrik xaqana düşünərək işimi, gücümü verməyim var imiş». *Ödsəğ, ötüləg küç igidmiş ka(ğanı ya)ñıltı* (BK ş 34) «Müvəqqəti, ötəri güc ilə yüksəlmiş xaqanı xəyanət etmiş».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilindəki *-sağ*, *-səğ* hərəkət adları düzəldən şəkilçi müasir Azərbaycan dilində *-maq*, *-mək* hərəkət adı əmələ gətirən şəkilçiyə uyğun gəlir.

FELİ SİFƏT

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də feli sifət fel və sifətin əlamətlərini özündə birləşdirir. Sifət kimi o da əlamət və keyfiyyət bildirir, fel kimi o da hərəkət və vəziyyət bildirir, zaman, tərz və növ göstərir, təsirli və təsirsiz olur, təsdiq və inkar aspektində işlənir, başqa sözləri idarə edir və özünə qütb yarada bilər.

Bəzən dilçilik ədəbiyyatında feli sifətləri feldən əmələ gələn adlar adlandırır. «Orxon-Yenisey abidələrində feldən düzələn adlar adyektiv və subyektiv məfhumlara ayrılan müxtəlif qrammatik kateqoriyaların kompleksidir, bunlar təsriflənən fellərin əsasını təşkil edərək predikativ komponentlər kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, adlar kateqoriyasının leksik-qrammatik mahiyyətini müəyyənləşdirən bütün qanunauyğunluqlar feldən düzələn adlara da aiddir. Lakin feldən düzələn adlar felin semantikasına və fel əsasının sözdüzəltmə qabiliyyətinə aid olan spesifik xüsusiyyətlərlə fərqlənir. Feldən düzələn adlar təsdiq və inkar əsasına malikdir, təsirlik və təsirsizlik mənası daşıyır və fel növünün müəyyən kateqoriyasına uyğun gələn şəkilçilər quruluşuna malikdir. Bundan başqa, fel əlaməti bildirərək, onlar konkret və (müəyyən ana görə) mütləq zaman mənası bildirir.

Feldən düzələn adlar təyini söz birləşmələrində işlənən feli sifət formalarıdır. Substantiv məfhumlar kimi onlar adlar kateqoriyasına xas olan qrammatik qanunlara tabedir: hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və sintaksis sistemində mübtədə, vasitəsiz və vasitəli tamamlıq və müxtəlif zərflilik üzv kimi çıxış edir».¹

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də feli sifət sözləri öz ətrafına toplayıb feli sifət tərkibi əmələ gətirir. Belə tərkiblərin son sözü, yəni feli sifət xəbərlilik şəkilçiləri qəbul etdikdə cümlənin xəbəri vəzifəsində çıxış edir. Xəbər mövqeyində işləndikdə feli sifət felə aid olan bütün əlamətləri qəbul edir. Lakin feli sifətin bir

cümlə üzvü kimi əsas funksiyası müəyyən bir cümlə üzvünü təyin etməkdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feli sifəti təyin edərkən aşağıdakı dörd meyar əsas götürülməlidir:

1. Feli sifət substantivləşir. Bu zaman o, cümlənin mübtədası, yaxud tamamlığı mövqeyində çıxış edir.

2. Feli sifət sonrakı üzvü təyin edir. Bu təsadüfdə feli sifətdən sonra müəyyən ad bildirən bir sözün işlənməsi zəruridir, onda feli sifət cümlədə təyin rolunda işlənir.

3. Feli sifət söz birləşməsinin sonunda işlənir. Bu zaman o, xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir və cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edir. 4. Feli sifət yalnız qoşmalarla birlikdə cümlənin zərfliyi ola bilər.

Bu tələblərə cavab verməyən söz qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli sifət ola bilməz.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı feli sifət formalarının işləndiyinə təsadüf edilir.

1. **-miş, -miş** şəkilçili feli sifətlər. Belə feli sifətlər fel əsasına **-miş, -miş** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. **-miş, -miş** şəkilçisi cümlədə müəyyən bir üzvün təyini və ya tərkib əmələ gətirərək genişlənmiş təyini funksiyasını yerinə yetirir. Bu feli sifətlər substantivləşərək cümlənin mübtədası (yaxud genişlənmiş mübtədası) və ya tamamlığı (yaxud genişlənmiş tamamlığı) rolunu oynayır. **-miş, -miş** şəkilçili feli sifətləri felin nəqli keçmiş zamanı ilə və **-miş, -miş** şəkilçili feli bağlamalarla qarışdırmaq olmaz. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli sifət əmələ gətirən şəkilçinin dodaqlanan variantı (**-muş, -müş**) işlənmir. Abidələrin dilində **-miş, -miş** şəkilçili feli sifət əsas feldə ifadə edilmiş hərəkətdən əvvəl icra edilmiş hərəkət mənası ifadə edir. Abidələrin dilində **-miş, -miş** şəkilçili feli sifətin əsas vəzifəsi özündən sonra gələn adlarla ifadə edilmiş cümlə üzvünü təyin etməkdir; məsələn: *Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramış bodunıq, küñədmış, kuladmış bodunıq, türk törüsün içgınımış bodunıq eçüm, apam törüsünçə yaratmış, boşğurmış* (KT § 13) «Yeddi yüz ər olub, elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kəniş olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.51-52.

dağıtmış xalqı, əcdadlarımlın qanununca yaratmış, öyrətmiş». *Türk bodunıĝ atı, küsi yok bolmazun tiyin, kaŋım kaĝanıĝ, öĝim katunıĝ kötürmiş teŋri ... özümün ... kaĝan olurtdı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı ... özümü ... xaqan oturtdu». ...*olurtukıma öltəçiçə sakınıĝma türk bəĝlər, bodun öĝirip, sebinip toxtamış közi yöĝerü körti* (BK § 2) «... öləcəyini fikirləşən türk bəyləri, xalqı (taxta oturmaĝıma) öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı». *Ötsək, ötülək küç igidmiş kaĝanı yarŋıltı* (BK § 25) «Təsadüfi, ötəri gücün yüksəltməyi xaqanı xəyanət etdi». *Antaĝının üçün igidmiş kaĝanıŋın sabın almatan yir sayu bardıĝ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün (səni) yüksəltmiş xaqanınm sözünə qulaq asmadan yer boyu sərələndin (getdin)».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-mıŝ, -miŝ* şəkilçili feli sifətlər substantivləşib adlar kimi də işlənir; məsələn: *Anta kalmıŝı yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «O zaman sağ qalmıŝın yer boyu əldən düşmüş halda gəzirdin». *Yaĝmıŝı ben ertim, Bilgə Toŋyukuk (T 5) «Sərkərdəsi mən idim, Müdrük Tonyukuk». Kəlmıŝı alp, - tidi* (T 38) «Gələnləri igiddir, - dedi». ...*timisi üç ...* (MÇ 41) «... demıŝı üç ...».

2. *-duk, -dük, -tuk, -tük* şəkilçili feli sifətlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçinin damaq variantı (*-dık, -dik, -tik, -tik*) işlənmişdir. Abidələrin dilində *-duk, -dük, -tuk, -tük* ən məhsuldar feli sifət əmələ gətirən şəkilçidir. *-duk, -dük...* şəkilçili feli sifətləri əksər hallarda müasir türk dillərinə eyni şəkilçilərlə tərcümə etmək olmur; məsələn: ... *közün körmədük, kulkakın eşidmədük bodunımın ilĝerü kün toĝsıkıŋa...* (BK şm 11) «...gözü ilə görməyən, qulağı ilə eşitməyən xalqımı şərqə gündöĝana...».

Müasir türk dillərində *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən işlənməyi halda, qədim türk yazısı abidələrinin dilində belə feli sifətlərin mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi zəruri deyildir; məsələn: *Kaĝanımlın ben özüm Bilgə Toŋyukuk ötüntük ötünçimin eşidü berti* (T 15)

«Xaqanımlın mənim özümün – Müdrük Tonyukukun etdiyim xahiŝi eşitdi». *Türk bodun illədük ilin içĝını idmiş, kaĝanladuk kaĝanın yitürü idmiş* (KT § 6-7) «Türk xalqı düzəltməyi elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanı qovmuş». *Barduk yirdə edĝüg ol erinç* (KT § 24) «Getdiyini yerdə yaxşısı o idi». ...*sançduk yerdə...* (MÇ 46) «...qalib gəldiyimiz yerdə ...».

-duk, -dük şəkilçili feli sifətlər qoşmalarla (məsələn, *üçün* qoşması ilə) işləndikdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məsələn: *Teŋri yarlıkadukun üçün, özüm kutım bar üçün kaĝan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oturdum». *Bəĝləri, bodunı tüzsüz üçün, tabĝaç bodun təbligün kürlig üçün, armakçısın üçün, inili-eçili kiŋşürtükün üçün, bəĝli-bodunluĝ yoŋşurtukun üçün türk bodun illədük ilin içĝını idmiş, kaĝanladuk kaĝanın yitürü idmiş* (KT § 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabĝaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, aldadıcı olduğu üçün, kiçikli-böyükü dalaşdırdığı üçün, bəyli-xalqlı savaşırdığı üçün türk xalqı düzəltməyi elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanı qovmuş». *Mən özüm kaĝan olurtukım üçün türk bodunıĝ ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün türk xalqını ... etmədim».

-duk, -dük şəkilçili feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədən də üçün qoşması ilə işlənə bilər; məsələn: *Teŋri küç bertük üçün kaŋım kaĝan süsi böri təĝ ermıŝ, yaĝısı koŋ təĝ ermıŝ* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd təkimi, yağısı qoyun təkimi». *Ol yirkə ben, Bilgə Toŋyukuk təĝürtük üçün sarıĝ altun, örüŋ kümüŝ, kız-kuduz, əĝritəbi, aĝı buŋsız kəltürti* (T 47-48) «O yerə mən – Müdrük Tonyukuk hücum etdiyim üçün sarı qızıl, aĝ (parlaq) gümüş, qız-gölin, xalı-xalça, hədiyyə saysız gətirdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlərin təyin mövqeyində işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu feli sifətlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən kimi substantivləşir, adlıq

halda işlənəndə cümlənin mübtədasi, yiyəlik, yerlik və yönlük hallarından başqa digər hallarda işlənəndə cümlənin tamamlığı, *üçün* qoşması ilə işlənəndə cümlənin səbəb zərfliyi olur; məsələn: ... *təgdükün, türk bəglər, kop bilirsiz* (KT § 34) «...hücum etdiyini, türk bəyləri, tamamilə bilirsiniz». ... *bilməz biligin biltükimin, ödükimin bunça bitig bitidim* (KÇ 28) «...bilməz biliyin bildiklərimlə, öyrəndiklərimlə bu qədər yazını yazdım».

3. *-taçı, -təçi* şəkilçili feli sifətlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-taçı, -təçi* şəkilçisi gələcək zaman çalarlıqlı feli sifətlər yaradır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, artıq gördüyünüz kimi, gələcək zaman çalarlığı daşıyan felin lazım şəkli də bu şəkilçi ilə əmələ gəlir. Qədim türk yazısının göytürk və qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində *-taçı, -təçi* şəkilçisi ilə düzəlmiş feli sifətlərin işlənməsinə nadir hallarda rast gəlmək olur, belə feli sifətlərin substantivləşməsinə Orxon kitabələrində heç təsadüf edilmir, Yenisey kitabələrində isə *-taçı, -təçi* şəkilçili feli sifətlərin substantivləşməsinə bəzən rast gəlmək olur. Abidələrin dilində *-taçı, -təçi* şəkilçisi ilə əmələ gələn feli sifətlər təyin mövqeyində çıxış edir; məsələn: *Kuşladaçı bilgə tutuk yok artzun* (Y 48) «Quşlayası müdrik tutuk artmasın». Udaçına *barsım adıralu bardı, yıta* (Y 28) «Qüdrətinə barsım ayrılaraq getdi». ...*anta kisrə tərri yarlukazu, kutım bar üçün öltəçi bodunıg tigrü igitim* (KT § 29) «...Ondan sonra tanrı mərhəmət etdiyi, bəxtim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə doğru yüksəltdim» və s.

V.M.Nasilov yazır ki, «bu feldən düzələn adın təyini söz birləşmələrində işlənməsinə təsadüf edilmir».¹ Lakin gətirilən nümunələr, xüsusən *öltəçi bodunıg tigrü igitim* «öləsi xalqı diriliyə doğru yüksəltdim» ifadəsi müəllifin bu fikrinin doğru olmadığını göstərir.

4. *-ğma, -gmə, -ığma, -igmə* şəkilçili feli sifətlər. *-ğma, -gmə* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *-an, -ən* feli sifət düzəldən şəkilçiyə uyğun gəlir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğma, -gmə* şəkilçisi indiki zaman çalarlıqlı feli sifətlər əmələ gətirir; məsələn: *Bödkə körigmə bəglər, gü yañıltaçı siz* (KT c 11) «Taxta tabe olan bəylər, axı yarılmasınız». *İl birigmə tərri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol tərri kağan olurtı erinç* (KT § 25-26) «El verən tanrı türk xalqının adı, şöhrəti məhv olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Olurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bəglər, bodun ögirip, sebinip toktamış közi yögürü körti* (BK § 2) «Oturduğuma öləcəyini düşünən türk bəyləri, xalqı öyünüb, sevinib toxtamış gözü ilə yuxarı baxdı». *Oza, yaña kəligmə süsin ağıtım* (BK § 31) «Düşməni qabaqlayaraq, yayaraq gələn qoşununu dağıtdım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ğma, -gmə* şəkilçisi vasitəsilə düzələn feli sifətlər bəzən substantivləşib adlar kimi də işlənir; məsələn: *İçigmə içikdi, bcdun boltı, ölügmə ölti* (BK § 37) «Tabe olan tabe oldu, xalq oldu, ölən öldü». *Bu bitig bitigmə Yolıg tigin* (KT c 13) «Bu yazını yazan kiçik qohumu Yolıg tigin».

5. *-ur, -ür, -ır, -ir, -yur, -yür, -ar, -ər* şəkilçili feli sifətlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçilər indiki və qeyri-qəti gələcək zamanda *verbum finitum* fellərinin əsasını əmələ gətirir. Abidələrin dilində bu tip feli sifətlər az işlənir. Bu feli sifətlər qeyri-qəti gələcək zaman çalarlığında inkar aspektində də işlənir; məsələn: *Körür közüm körməz təg, bilir biligin bilməz təg boltı, özim sakıntum* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz oldu, bilən biliyim bilməz oldu, özüm düşündüm».

FELİ BAĞLAMA

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində inkişaf etmiş feli bağlama sistemi mövcuddur. «Feli bağlamalara felin elə formaları daxildir ki, bunlar bilavasitə *verbum finitum* kimi çıxış

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.46.

edə bilmir, eləcə də nominativ kateqoriyalar deyildir, hallanmış, mənsubiyyət şəkilçisi və ya nominativ kateqoriyalara aid olan hər hansı bir formanı qəbul etmir. Abidələrin dilində feli bağlamaların yalnız köməkçi rol oynadığını müşahidə edirik: onlar ya şəxslə formaları müşayiət edir və onların mənasını genişləndirir, ya cümlə sistemində onları əvəz edir, ya da felin tərz kateqoriyasını əmələ gətirmək üçün köməkçi fellərlə birlikdə əsas fel funksiyasında çıxış edir».¹ V.M.Nasilov göytürk yazısı abidələrinin dilində işlənən feli bağlamaları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: bitişik feli bağlamalar, bitişdirici feli bağlamalar, ayırıcı feli bağlamalar, *-ım/-yin* şəkilçili feli bağlamalar, məqsəd bildirən feli bağlamalar.² Burada abidələrin dilində işlənən feli bağlamalar onların sintaktik funksiyalarına görə deyil, ifadə etdikləri köməkçi hərəkətin əsas felin ifadə etdiyi hərəkətin zamanına münasibətinə görə qruplaşdırılacaqdır. Bu baxımdan qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən feli bağlamaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Feli bağlamanın ifadə etdiyi nisbi zaman əsas felin ifadə etdiyi zamandan əvvəl təsadüf edir. Əsas felin ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət icra edilməyə başlarkən belə feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət artıq bitmiş olur. Buna görə də belə feli bağlamaları, şərti olaraq, keçmiş zaman feli bağlamaları adlandırmaq olar. Abidələrin dilində nisbi keçmiş zaman bildirən aşağıdakı feli bağlama tiplərinin işləndiyi müşahidə edilir.

1. *-p, -ıp, -ip* şəkilçili feli bağlamalar. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri kimi çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir. *-ıp, -ip* şəkilçisi ilə əmələ gələn bəzi feli bağlamalar qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox işlənən feli bağlamadır; məsələn: *Bilig bilməz kişi ol sabıq alıp, yağru barıp üküş kişi öltig* (KT c 7) «Sadəlovh adam, o sözə qulaq asıb, yaxın gedib çoxlu adam öldün». *Süçig sabıqta, yımşak ağısıqta arturıp üküş, türk bodun, öltig* (KT c 6) «Şirin sözlərinə, yumşaq

hədiyyəsinə aldamb çoxluca, türk xalqı, öldün». *Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağıdakı inmiş* (KT § 11-12) «Xarıcdə qoşun yürüdür deyə xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağıdakı enmiş». *İlgərü, kurıqaru süləp tirmiş, kobartmış* (KT § 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış». *İlik tutıp törig itmiş* (KT § 3) «Dövlət düzəldib qanun qoymuş». *Kül tigin azman akıq binip təgdi, sançdı* (KT § 6) «Kül tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sanədi». *Yirçi yir yağılıp boğazlantı* (T 26) «Bələdəçi yolu səhv salıb öldürüldü». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yağıp azça bodun təzmiş erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yığıb azca xalq qaçmış idi». *Bödkə özüm olurıp bunça ağır törüg tört buluğdakı bodunğa itdim* (BK § 2) «Taxta özüm oturub dörd tərəfdəki xalqa bu qədər ədalətli qanun qoydum». *Olurtukıma öltəçiçə sakınığma türk bəglər, bodun ögürüp, sebinip toktamış közi yögürü körti* (BK § 2) «Oturduğuma öləcəyini düşünən türk bəyləri xalqı öyünüb, sevinib toxtamış görü ilə yuxarı baxdı». *Biriyə karluk bodun tapa sülə tip tuduk Yamtarıq itim* (BK § 40) «Cənuba karluk xalqına qarşı qoşunla get deyib tudun Yamtarı göndərdim». *Alp ərin ölürip balbal kılı birtim* (BK c 7) «İgid döyüşçülərini öldürüb balbal qoydum». *Bunça sünüşip alpin, ərdəmin üçün kü bunça tutdı* (KÇ 12) «Bu qədər döyüşüb igid olduğu, cəsur olduğu üçün bu qədər şöhrət qazandı». *Ebi on gün öñrə ürküp barmış* (MÇ 31) «Evi on gün əvvəl hürküb getmiş» və s.

Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin daş kitabələrində *-p* şəkilçili feli bağlamaların işlənməsi üstünlük təşkil edir. Lakin daş kitabələrin son dövrünə doğru, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin kağız üzərində yazılmış kitabələrində, məsələn, «İrk bitig» əsərində *-p* şəkilçili feli bağlamanın işlənmə tezliyi azalır, *-ıpan* şəkilçili feli bağlamaların işlənmə intensivliyi artır; qədim uyğur yazısı abidələrinin dilində isə *-ıpan* şəkilçisinin inkişafı daha da genişlənməmişdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ıp* şəkilçili feli bağlamalar bu mənaları ifadə edir:

a) *-ıp* şəkilçili feli bağlamalar zaman, səbəb, məqsəd xarakteristikali hərəkət bildirir, daha doğrusu, feli bağlamada

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.46.

² Yenə orada, s.46-51.

ifadə edilən hərəkətin zaman, səbəb, məqsəd və şərt karakteristikasını bildirir. *...kü eşidip balıkdakı tağıkmış, tağıdakı inmiş, tirilip yetmiş ər bolmuş* (KT § 2) «...xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağıdakı enmiş, toplaşib yetmiş döyüşçü olmuş». *Ol sabıǵ esidip tün udısıkım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi». *Süçik sabıǵa, yımşak aǵısıǵa arturıp, üküş, türk bodun, öltig* (KT c 6) «Şirin sözlərinə, yumşaq hədiyyəsinə aldamb çoxluca, türk xalqı, öldün». *Ötükən yir olurıp arkiş-türkiş isar, nəŋ burıǵ yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yox». *Kəligmə bəglərin, bodunun itip, yıǵıp azca bodun təzmiş erti* (T 43) «Gələn bəylərini, xalqını təşkil edib, yıǵıb azca xalq qaçmış idi» və s.

b) *-ip* şəkilçili feli bağlama digər hərəkətlə eyni zamanda baş verən hərəkəti ifadə edir: *Anı körüp ança biliŋ* (KT c13) «Onu görüb elə bilin». *İlig tutıp törüg itmiş* (KT § 3) «El düzəldib qanun qoymuş». *İlgərü, kurıǵaru süləp tirmiş, kobartmış* (KT § 12) «Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış». *Ekinti kün kəlti, örtçə kızıp kəlti* (T 40) «İkinci gün gəldi, od kimi qızıb gəldi». *Ol sabıǵ esidip bəglər kopın ... tidi* (T 36-37) «O xəbəri eşidib bəylər hamılıqla dedi».

c) *-ip* feli bağlaması həmcins xəbəri ifadə edir: *Beş yaşım-ta kaŋsız kalıp, tokuz yegirmi yaşımǵa ögsüz boltım* (Y 45) «Beş yaşımda atasız qalıb, on doqquz yaşım anaşız oldum».

2. *-pan*, *-pən* şəkilçili feli bağlamalar. Bu feli bağlama ifadə etdiyi mənaya görə *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamaya yaxındır. *-ipan* şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamam ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri kimi çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir. Məna planında *-ipan* şəkilçili feli bağlama hərəkətin zaman, səbəb, məqsəd və şərtini ifadə edir.

Türkoloqların bir qismi bu fikirdədir ki, *-ipan* şəkilçili feli bağlamalar *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamaların inkişaf etmiş şəklidir. Düzdür, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində və qədim uyğur yazısı abidələrində işlənən *-ipan* şəkilçili feli bağlamaları müqayisə etdikdə göytürk yazısı abidələrində qədim uyğur yazısı abidələrinə doğru bu feli bağlamamın

işlənmə dairəsinin xeyli genişləndiyi müşahidə edilir: göytürk əlifbası ilə yazılmış bütün daş kitabələrdə cəmi 14 *-ipan* şəkilli feli bağlama işləndiyi halda, göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrlə qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış kitabələr arasında keçid mərhələsi təşkil edən, lakin göytürk əlifbası ilə yazılmış təkcə bir «İrk bitig» abidəsində 35 *-ipan* şəkilçili feli bağlama işlənir. Qədim uyğur yazısı abidələrinin mətnlərində isə *-ipan* şəkilçili feli bağlamamın işlənməsi adi haldır. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu fərziyyəni sübut edəcək faktlar yoxdur. Əksinə, türk dillərinin tarixi və müasir türk dillərinin dil faktları belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, *-ipan*, *-ipən* şəkilçili feli bağlamalar *-an*, *-ən* şəkilçisini itirərək təkmilləşmişdir. V.M.Nasilov iddia edir ki, *-ip*, *-ip* və *-ipan*, *-ipən* şəkilçilərinin mənada fərq olmuşdur: «*-n* morfoloji ünsürünün fel formalarının yaranmasındakı fərqləndirici mənada daşdığına nəzərə alaraq düşünmək olar ki, müasir dövrdə *-pan*, *-pən* şəkilçili feli bağlamalar türk dillərində tamamilə sıxışdırılıb istifadədən çıxarılsa da, abidələrin dilində, sonralar uyğur və çığatay yazılı abidələrinin dilində hər iki növ feli bağlamaların yanaşı işlənməsi onların mənaca fərqlənməsi ilə şərtlənir. Bunun səbəbi *-p* şəkilçili feli bağlamaların həm dəyişən, həm də eyni zamanlı hərəkəti ifadə edə bilməsidir».¹

Nə Orxon-Yenisey abidələrinin, nə uyğur və çığatay yazılı abidələrinin, nə də türk xalqlarının klassik ədəbiyyatının dili V.M. Nasilovun fikirlərini əsaslandırmaq üçün material vermir. Türk dillərinin bütün dövrlərinin bütün yazılı abidələrində *-ip*, *-ip* və *-ipan*, *-ipən* şəkilçili feli bağlama bir mənada feli bağlamada ifadə edilən hərəkətin əsas feldə ifadə edilən hərəkətdən əvvəl icra edildiyi mənasını ifadə edir. Hətta *-ip*, *-ip* şəkilçili feli bağlamamın əsas feldəki hərəkətlə eynizamanlı hərəkəti ifadə etdiyi hal kimi təqdim edilən təsadüflərdə belə feli bağlamada ifadə edilən hərəkət, bir an da olsa belə, əsas feldəki hərəkətdən əvvəl baş verir. *-ipan*, *-ipən* şəkilçili feli bağlamaların göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində, habelə qədim uyğur, çığatay və ayrı-ayrı türk xalqlarının klassik

¹ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва, 1960, с.49.

ədəbiyyatının dilində -ip, -ip şəkilçili feli bağlamaya nisbətən daha az işlənməsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, -ip, -ip şəkilçisi türk dillərinin hələ Orxon-Yenisey dövründən əvvəl -ipan, -ipən şəkilçisindən -an, -ən ünsürünün düşməsi nəticəsində yaranmış, bu sadələşmə prosesi uzun illər davam etmiş və məhz buna görə də hər iki şəkilçi ayrı-ayrı türk ədəbi dillərinin yarandığı dövrdə və daha sonralar bir müddət paralel işlənməmişdir. Zaman keçdikcə yeni şəkil köhnəni tamamilə istifadədən çıxarmışdır. -ip və -ipan şəkilçili feli bağlamalar arasında məna fərqi olmasına gəlinə, qeyd etmək lazımdır ki, hətta ayrılıqda götürülmüş qədim türk yazısı abidələrindən hər biri bu fikri təkzib edir və bu feli bağlama formalarının dublet kimi işləndiyini göstərir; məsələn: *Yaraqlıq kantan kəlip yağa eltdi? Süñüglig kantan kəlipən sürə eltdi?* (KT § 23) «Yaraqlılar haradan gəlib səni yaydı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb aparadı?».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində -ip, -ip şəkilçili feli bağlamalara nisbətən -ipan, -ipən şəkilçili feli bağlamalar az işlənir; məsələn: *Oluripan türk bodunı ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis* (KT § 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, təşkil etmiş». *Sü süləpən tört bulırdakı bodunığ kop almış, kop baz kılmış* (KT § 2) «Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqları tamamilə almış, tamamilə tabe etmiş». *Bunça bodun kəlipən sığıtamış, yuğlamış* (KT § 4) «Bu qədər xalq gəlib ağlamış, dəfn etmiş». *Türk bəglər türk atın itı, Tabğaçı bəglər Tabğaç atı tutıpan Tabğaç kağanka körmüş* ((KT § 7-8) «Türk bəyləri türk adlarını itirərək Tabğaçdakı bəylər Tabğaç adlarını qəbul edib Tabğaç xaqanına tabe olmuş». *Süñüg batımı kariğ sökipən, Kögmən yaşığ toğa yorıp kırkız bodunığ uda basdım* (BK § 27) «Süngü batan qədər qahnlığı olan qarı dağıdıb, Kögmən meşəli dağlarını başyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdım». *Sələñə kodı yorıpan karağın kısıdılata ebin, barkın anta buzdım* (BK § 37) «Selenqa boyu yürüyüb məğlub edərək evini, sarayını onda dağıtdım». *Anta yana tüşip Orkun Balıklıq beltirində el örginin anta örgipən ititdim* (MÇ 34) «Onda yenə qayıdıb Orkun və Balıklıq çaylarının birləşdiyi yerdə

dövlət sarayını orada hörüb (tikib) təşkil etdim». *Adırılmışda sakınur ertimiz, adırılıpan...* (İA 1) «Ayrılanda qüssələndirdik, ayrılıb...» *Kara kanka barıpan, Yalabaç barıpan kəlmədiniz, bəgimiz* (Y 30) «Qara xanın (yamna) gedib, səfir gedib qayıtdıq. bəyimiz». *İlim ökünçünə kalın yağıka kıymatan təgipən adırıldım, yita* (Y 28) «Elimin kədərinə çoxlu yağya qıymadan hücum edib öldüm, əfsus». *Bay ər koñı ürkipən barmış* (İB 40) «Varlı adamın qoyunu hürküb getmiş». *Karı olurıpan ordu yarmış* (İB 41) «Xan oturub ordu yarmış».

S.Y.Malov, İ.A.Batmanov və H.İ.Mirzəzadə akademik F.Y.Korşun irəli sürdüyü fərziyyəyə əsaslanıb göstərir ki, -ipan, -ipən feli bağlama şəkilçisi -i, -i, -u, -ü feli bağlama şəkilçisi (indiki zaman feli bağlama şəkilçisi) + monqol dilində keçmiş zamanın indi də işlənən -ba, -bə şəkilçisindən + əlavə n ünsüründən yaranmışdır.

3. -ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlamalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu feli bağlamalar əsas feldə ifadə olunan hərəkətin məqsədini bildirir. Bu feli bağlama əsas hərəkətlə köməkçi hərəkət arasındakı zaman fərqi çəralılığını da ifadə edir. Abidələrin dilində -ğalı, -gəli şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyət əsas felin ifadə etdiyi hərəkət və ya vəziyyətdən əvvəl icra edilir. Abidələrin dilində -ğalı, -gəli şəkilçili feli bağlamalar iki məna ifadə edir:

a) Bu feli bağlamalar işin, hərəkətin icrasının məqsədini bildirir; məsələn: *Yuyka eriklig toplağalı uçuz ermış, yinçgə eriklig üzgəli uçuz* (T 13) «Naziyi toplamaq asandır, incəni sındırmaq asandır». *...yok üçün kisi balıkda maña ukğalı kəlti* (BK § 28) «...olmadığı üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldi». *Yadağı yabız boltı tip alğalı kəlti* (BK § 32) «Piyadaları zəif oldu, - deyə almağa gəldi». *Sıñar süsi ebig, barkığ yolğalı bardı, sıñar süsi süñüşgəli kəlti* (BK § 32) «Qoşunun yarısı evi, sarayı dağımağa getdi, qoşunun yarısı döyüşməyə gəldi». *Öd teñri yasar, kisi oğlı kop ölgəli törümış* (KT şm 10) «Təleyi tanrı yazar, insan oğlu hamılıqla ölümlü yaranmış».

b) Bu feli bağlama zaman mənası ifadə edir; məsələn: *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Şahtun balıka, taluy ügüzke təgmiş yok ermış* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, dəniz çayına çatdığı olmamışdır».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama əmələ gətirən *-ğalı, -gəli* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində eyni vəzifəni yerinə yetirən *-alı, -əli* şəkilçisinə uyğundur.

4. *-matın, -mətin* şəkilçili feli bağlama. Bu şəkilçi *-ma, -mə* inkar şəkilçisi ilə *-tan/-tin, -tən/-tin* çıxışlıq hal şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *-matın, -mətin* şəkilçili feli bağlamalar qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir; məsələn: *Antağının üçün igidmiş kağanının sabın almatın yir sayu bardığ* (KT c 8-9) «Elə olduğun üçün səsi yüksəlmiş xaqanın sözünə qulaq asmadım yer boyu getdim». *İlim ökünçünə kalın yağıka kıymatın təgipən adırıldım* (Y 28) «Elimin kədərinə sıx yağıya qiymadan hücum edib öldüm». *Yiliñe, kudursuğ iñniñe təgi yağrıpan kamşayu umatın turur, -tir* (İB 24) «Yalına, quyruğunun ucuna tək sürülüb yara olduğundan (at) hərəkət etməyi bacarmayıb durur, - deyir». *Turuyaya kuş tüşnəkinə konmuş, tuymaatin torka ilinmiş, uça umatın olurur, -tir* (İB 94-95) «Durna quşu düşərgəsinə qonmuş, duymadan tora ilişmiş, uçağı bacarmadan oturur, - deyir».

5. *-ça, -çə* şəkilçili feli bağlamalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən feli bağlama şəkilçisidir. *-ça, -çə* şəkilçisinin əmələ gətirdiyi feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş verir, daha doğrusu, feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitən kimi əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır; məsələn: *Uluğ oğlın ağrıp yok bolça Kuğ səñünig balbal kılı birtim* (BK c 9) «Böyük oğlum xəstələnib ölünçə Kuğ sənünü (ona) balbal qoydum». *...köbürgəsi terçə...* (BK q 4) «...körpüsü tikildikdə...». *Bəg crikçə Sabık Basar eçimiz...* (Y 32) «Bəy olanda Sabık Basar böyük qardaşımız...»

-ça, -çə feli bağlama şəkilçisi, güman ki, türk dillərində «vaxt» sözü ilə eyni mənanı verən və paralel işlənən, indi də bəzi türk dillərində zaman zərfinin yaranmasında iştirak edən

(məsələn, Azərbaycan dilində: *səhər çağı, axşam çağı, uşaq çağı, o çağlar*) *çağ* sözündən sonuncu samitin düşməsi ilə törəmişdir. Türk dillərində sonuncu quttural samitin (*q, ğ, k, g*) düşməsi qanunauyğun fonetik hadisədir.

6. *-kunça, -künçə, -kınça, -kinçə* şəkilçisli feli bağlamalar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qeyri-məhsuldar işlənən bu feli bağlama şəkilçisi mürəkkəb morfoloji quruluşa malikdir; o, *-kun, -kün, -kın, -kin* və *-ça, -çə < çağ* «vaxt, zaman» hissələrindən ibarətdir.

-kunça, -künçə, -kınça, -kinçə şəkilçisi ilə düzələn feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl baş verir; feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitəndən dərhal sonra əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır; məsələn: *...buzkunça kəlim ertimiz* (O 9 -10) «...məğlub edincə gəlirdik» *...esidməkinçə barıp iç ara...* (Y 39) «... eşitməyincə gedib aralarında...».

Bu feli bağlama şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində birinci samitini itirmiş, *-ınca, -incə, -unca, -üncə* şəklində işlənir.

II. Feli bağlamanın ifadə etdiyi zaman çalarlığı əsas felin ifadə etdiyi zamanla eyni vaxta təsadüf edir, yəni feli bağlamanın ifadə etdiyi iş, hərəkət və vəziyyət əsas felin bildirdiyi iş, hərəkət və vəziyyətlə eyni zamanda icra edilir. Buna görə də belə feli bağlamaları, şərti olaraq, indiki nisbi zaman feli bağlamaları adlandırmaq olar. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənmiş nisbi indiki zaman feli bağlamaları aşağıdakı şəkilçilərlə əmələ gəlir:

1. *-dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə* şəkilçisi. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nisbi indiki zaman feli bağlamaları əmələ gətirən *-duk, -dük, -tuk, -tük* feli sifət əmələ gətirən şəkilçi və *-da, -də* yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmiş mürəkkəb morfemdir. *-dukda, -dükdə, -tukda, -tükdə* şəkilçili feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət cümlənin xəbəri mövqeyində çıxış edən əsas felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Yağru kontukda kisrə ağığ bilik bilig anta öyür ermış* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada

öyrənir imiş». *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Kaŋım kağan uçduqda inim Kül tigin yeti yaşda kaltı* (KT § 30) «Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı». *Ol təgdükdə Bayırkunun ağ adğırığ udlıkın sıyu urtı* (KT § 36) «O döyüşdə Bayırkunun ağ ayğırının budu sındı». *Sad atıg anta bermis boltukda tokuz oğuz bəg yağı ermis, bōdük ermis* (O 6) «Şad adını onda verəndə doqquz oğuz bəyləri yağı imiş, böyük imiş».

2. **-ın, -in şəkilçisi**. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Abidələrin dilində onun ən çox *ti* «demək» felinə qoşulub feli bağlama əmələ gətirdiyi müşahidə edilir; indi onun əmələ gətirdiyi *tiyin* feli bağlamasını çox vaxt bağlayıcı söz də adlandırırılar: *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋım İltəris kağanıg, ögim İlbilgə katunıg teŋri tōpəsintə tutıp yōgərü kötürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş». *Türk bodun yitməzun tiyin, yoluk erməzün tiyin, üzə teŋri tir ermis* (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə, üstə tanrı deyir imiş». *Nəkə təzər biz, üküs tiyin, nəkə korkur biz, az tiyin?* (T 38-39) «Niyə qaçırıq, çoxdurlar deyə, niyə qorxuruq, azıg deyə?».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ın, -in* feli bağlama şəkilçisi felin inkar aspektində də işlənir; məsələn: *Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı* (T 2) «Türk xalqı xanı olmadan Tabğaçdan ayrıldı».

Nümunələrdən göründüyü kimi *-ın, -in* feli bağlama şəkilçisi həmişə saitlə bitən fellərə artırılır və özündən əvvəl *y* bitişdirici samitini qəbul edir və *-yin, -yın* şəklinə düşür. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar onu *-ın, -in* şəkilçisi kimi yox, *-yın, -yın* şəkilçisi kimi qəbul edir.

Abidələrin dilində *ti* «demək» felinə qoşulan *-yin* feli bağlama şəkilçisi çox məhsuldar işlənir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində feli bağlama düzəldən *-yin* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində *-yə* şəklində (*de +*

yə) işlənir. Qədim türk *-yin* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *-yə* variantına *-yü* aralıq variantı vasitəsilə keçmişdir. Bu prosesdə əvvəlcə *tiyin* feli bağlamasının son samiti düşmüş, sonra qapalı saitlərin asıq saitlərə çevrilməsi qanununa əsasən *i* saiti tədricən *ə* saitinə çevrilmişdir. Felin kökü də uyğun surətdə dəyişmişdir; söz başında işlənən *kar t* samiti cingiltili *d* samitinə, qapalı *i* saiti yarımçıq *e* saitinə çevrilmişdir: *tiyin* > *tiyi* > *diyü* > *deyü* > *deyə*.

-yü şəkilçili feli bağlamaların hələ XI yüzillikdə «Kitabi-Dədəm Qorqud» dastanlarının dilində işləndiyini görürük: *Tacım-taxım verməyələr deyü, səni andım, ağladım*.

3. **-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi** (saitlə bitən fellərdə bu şəkilçidən əvvəl *y* bitişdirici samiti artırılır). Bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn feli bağlamalar qədim türk yazısı abidələrinin dilində ən çox işlək feli bağlamalardır. Abidələrin dilində *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamalar elə bir hərəkəti bildirir ki, feli bağlamada ifadə edilən hərəkət bitən kimi əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır, yəni feli bağlamanın bildirdiyi hərəkət əsas felin bildirdiyi hərəkətin başlanğıcı olur. Bu növ feli bağlamaların cümlədəki sintaktik rolu rəngarəngdir; onlar tərzihərəkət, zaman, məqsəd və səbəb zərfliləri kimi işləyə bilər. Burada *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçili feli bağlamaların abidələrin dilində işlənməsinə bir neçə nümunə verilir: *Kağanım ben özüm – Bilgə Toŋukuk otüntük otünçimin eşidü berti* (T 15) «Xaqanı mənim özümün – Müdrik Tonyukukun etdiyi xahişi eşitdi». *Keyik yiyü, tabıŋan yiyü olurır ertimiz* (T 8) «Keyik yeyərək, dovşan yeyərək oturur idik». *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «Onda qalmışın yer üzündə əldən düşmüş halda yürüyür idin». *Türk bodun, ölüreyin, uruŋsıratayın, - tir ermiş, yokadu barır ermiş* (KT § 10) «Türk xalqı, ölək, nəslimizi məhv edək, - deyir imiş, yox olub gedir imiş». *On ox oğlına, tatırna tēgi bunı körü bilinç* (KT c 12) «On ox oğluna, tatına təkini bunu görərək (buna baxaraq) bilin». *Türk bodun atı yok bolu barmış erti* (O 3) «Türk xalqının adı yox olaraq getmişdi». *Lüi yılka yetinç küçlig alp, kağanımda adıralu bardırız* (O 12) «Əjdaha ili yeddinci ayda güclü, igid xaqanımdan ayrılaraq

getdiniz». *Mən iniligü bunça başlayı kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK § 33) «Mən kiçikliyi beləcə başlayaraq qazanmasa idim, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Yağın başı yoriyu kəlti* (MÇ 18) «Yağının ön dəstələri yürüyərək gəldi». ...*altunun, örüñ kümüşin, kurğağlığ kutaym, əkinlik isigitin, özlək atın, adğırım, kara kisin, kök teyinin türkimə, bodunıma kazğanu birtim, iti birtim* (BK şm 11-12) «...qızılını, parlaq gümüşünü, qıraqlı ipəyini, əkinlik taxılını, cins atını, ayğırını, qara maralını, göy dələsini türkimə, xalqıma qazandım, təşkil etdim».

V.M.Nasilov *-i* şəkilçili feli bağlamaların qoşmaya çevrilə bildiyini iddia edib yazır: «Ehtimal ki, bitişik feli bağlamaların (*-i* şəkilçili feli bağlamaların – Ə.R.) vəziyyəti məkan və zaman planında ifadə edə bilmək qrammatik və məna xüsusiyyəti onun zəifləməsinə və leksik-qrammatik cəhətdən konversiyasınə səbəb olmuşdur, belə ki, ayrı-ayrı hallarda o, qoşma kimi sabitləşməyə başlamışdır. Məsələn: ... *kurığaru Təmir kapıgka təgi sülədimiz* (KT 6) «Biz Dəmirqapıya təki (hərdən: Dəmir qapıya çatanadək) qoşun apardıq». *Təgi* qoşması *təg* «dəymək», «çatmaq» felindən törəmiş feli bağlama olub ondan asılı olan vasitəli tamamlığı istiqamət-yönlük halında idarə edir».¹

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *təgi* qoşma və feli bağlama kimi omoforndur. Bundan başqa, abidələrin dilində *təg* sözü qoşma və fel kimi də işlənir; bunlar isə omonimdir.

4. *-a, -ə* şəkilçisi. Bu şəkilçi saitle bitən fellərdə *-ya, -yə* şəklində işlənir. Bu şəkilçi ilə əmələ gələn feli bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətdən əvvəl icra edilir, daha doğrusu, feli bağlamanın ifadə etdiyi hərəkət bitən kimi əsas felin ifadə etdiyi hərəkət başlanır. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında bu feli bağlamada və cümlənin xəbəri olan əsas feldə ifadə edilən hərəkətin eyni zamanda baş verdiyi göstərilir. Bu feli bağlama qədim türk yazısı abidələrinin dilində çox işlənən feli bağlamalardandır; məsələn: *Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən

meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox». *Kağım kağan ança ilig, törüg kazğanıp uça barmış* (KT § 15-16) «Atam xaqan eləcə eli, qanunu düzəldib vəfat etmiş». *İlgərü Kadirkan yışığ aş, bodunu ança konturtumuz* (KT § 21) «Şərqə Kadirkan meşəli dağlarım aşaraq, xalqı eləcə yerləşdirdik». *Ak Tərməl keçə oğraklatdım* (T 25) «Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldırdım». *Üç oğuz süsi basa kəlti* (BK § 32) «Üç oğuz qoşunu basaraq gəldi». *Kuğ səñünüg balbal tikə birtim* (BK c 9) «Kuğ sənünü balbal qoydum». *Sələñə sika sançdım* (MÇ 16) «Selenqa çayına sıxışdıraraq məğlub etdim». Çik bodunıñ bıñım sürə kəlti (MÇ 26) «Çik xalqını alayım sürərək gəldi». *Kurığaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim* (KT c 3-4) «Qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya təki qoşun çəkdim». *Ol yılka türgis tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız* (KT § 36-37) «Həmin il türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını qalxaraq, İrtiş çayım keçərək yürüş etdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə* şəkilçili feli bağlamalar aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) Bu feli bağlamalar hərəkətin icra tərzini ifadə edir; məsələn: *Çik bodunıñ bıñım sürə kəlti* (MÇ 26) «Alayım çik xalqını sürüyərək gəldi». *Sələñəkə sika sançdım* (MÇ 16) «Selenqaya sıxışdıraraq qalib gəldim». *At üzə bintürə kariğ sökdım* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım».

b) Bu feli bağlamalar əsas feldəki hərəkətlə eyni zamanda baş verən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ötükən yış olursar, beñgü il tuta olurtaçı sən, türk bodun, tok* (KT c 8) «Ötükən meşəli dağlarında otursan, əbədi el düzəldərək oturasısan, türk xalqı, tox». *Yokaru at yetə yadağın ığaç tutunu ağırtım* (T 25) «Yuxarı atları yedəkdə tutaraq, piyada, ağaclardan tutaraq qaldırdım».

c) Bu feli bağlamalar əsas feldəki hərəkətdən əvvəl baş verən hərəkəti ifadə edir; məsələn: *Ol yılka türgis tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdım* (BK § 27) «Həmin il türgislərə qarşı Altun meşəli dağlarını başyuxarı qalxaraq, İrtiş

¹ В.М.Насилов. Язык орхоно-енисейских памятников. Москва, 1960, с.47.

çayını keçərək yürüş etdim». ...*tokuz ərig əgirə tokıdı* (KT şm 6) «...doqquz döyüşçünü mühasirə edərək məhv etdi».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-a, -ə və -i, -u, -ü* şəkilçiləri bəzi hallarda dublet kimi çıxış edir; məsələn: *Olurıpan türk bodunıñ ilin, törüsün tuta birmis, iti birmis* (KT ş 1) «Oturub türk xalqının elini, qanununu düzəlmiş, təşkil etmiş».

5. **-kan, -kən şəkilçisi.** Bu şəkilçinin əmələ gətirdiyi fel bağlamaların ifadə etdiyi hərəkət əsas felin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zamanda baş verir; məsələn: *Tanınm tūsi takı tükənməzkən taluyda yatıpan tapladukımın tutar mən, sebdükimmin yiyür mən* (IB 4-5) «Vücudunun görünüşü hələ tükənməzkən dənizdə yatıb arzu etdiyimi tutaram, sevdiyimi yeyirəm». *Kara öpkük yıl yarumazkan tidi* (IB 32) «Qara şanapipik bir ilə də dəyişməz, - dedi».

6. **erikli forması.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki və ya daha çox hərəkət və ya halın eyni zamanlılığını ifadə edən fel forması olmuşdur. Abidələrin dilində hərəkətin eyninizamlılığını göstərən forma *ir/er* naqis felinin kökünə *-ikli* (ehtimal ki, *-ik + li* hissələrindən ibarət mürəkkəb şəkilçidir) şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir. *İrikli/erikli* fel forması abidələrin dilində ən çox indiki zamanda işlənən əsas fellərə qoşulur, ondan sonra işlənir və qoşulduğu felin ifadə etdiyi hərəkətlə sonra gələn cümlənin ifadə etdiyi hərəkətin eyni zamanda icra edildiyini göstərir; məsələn: *Ança olurur erikli, oğuzdantan körüg kəlti* (T 8) «Beləcə otururkən, oğuzlardan casus gəldi». *Otuz artukı bir yaşımə karluk bodun buñsız erür, barur erikli yağı boltı* (BK ş 29) «Otuz bir yaşımada karluk xalqı azad və müstəqil yaşayarkən yağı oldu». *Tuğ taşıkır erikli, yəlmə ər kəlti* (MÇ 17-18) «Bayraq qaldırıb səfərə çıxarkən kəşfiyyatçı döyüşçülər gəldi». *Kiçə yaruk batur erikli süñüsdim* (MÇ 13) «Gecə ay batanda döyüşdüm». *Kül tigin yeti otuz yaşınja karluk bodun erür, barur erikli, yağı boltı* (KT şm 1) «Kül tiginin iyirmi yeddi yaşında karluq xalqı azad və müstəqil yaşayarkən bizə yağı oldu».

IX FƏSİL

ZƏRF VƏ DİGƏR NİTQ HİSSƏLƏRİ

ZƏRF

Bir nitq hissəsi kimi zərf adlarla fellər arasında aralıq, keçid mövqe tutur. Düzdür, qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərflərdə bilavasitə hərəkət və ya vəziyyət əlaməti yoxdur, lakin onun felə yaxınlığı adlara yaxınlığından daha güclüdür, hətta çox vaxt zərflər feldən törəyir və felin bəzi əlamətlərini mühafizə edə bilər. Bundan başqa, əgər sifət, say və əvəzlilik ən çox və bilavasitə isimlərə xidmət edirsə, zərflər, əsasən, fellərə xidmət edir, onu bu və ya digər münasibətə görə təyin edir, aydınlaşdırır; zərflər həmişə fel qrupuna aid olur. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında zərfə belə bir tərif verilir: «Hərəkətin, yaxud keyfiyyətin əlamətini göstərən dəyişməyən nitq hissəsinə zərf deyilir».

Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də zərflər digər nitq hissələrindən tam ayrılmamışdır. Abidələrin dilində bir yerdə isim, sifət və ya qoşma kimi çıxış edən söz digər yerdə heç bir fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğramadan zərf kimi işləyə bilər. Məsələn, aşağıdakı iki cümləni nəzərdən keçirək: *Üzə kök tefri, asra yağız yir kıluntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlınca üzə çim, apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş* (KT ş 1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadları Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». Birinci cümlədəki *üzə* sözü zərf olduğu halda, ikinci cümlədə qoşma kimi işlənir. Belə ikilik özünü digər nitq hissələri ilə də göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfin təkamülü iki istiqamətdə getmişdir: bir tərəfdən, adlar və fellər zərfə çevrilmiş, digər tərəfdən, zərflər köməkçi nitq hissələrinə, xüsusən qoşmalara keçmişdir. Bu prosesi nəzərdə tutaraq V.M.Nasilov yazır: «Abidələrin dilində zərf yaranma vəziyyətindədir və hələ ayrıca leksik kateqoriya kimi formalaşmamışdır. Zərflərin əksəriyyəti adların

hal forması şəkilçisinin məhsuldarlığını, habelə felin feli bağlama formalarını itirən, yaxud artıq itirmiş şəklidir. Onlarda dilin inkişafının keçmiş fazasının morfoloji üsürləri aydın görünür».¹

Buna görə də burada artıq isim və sifət bəhslərində adlar kimi göstərilən bəzi sözlər zərf bəhsində zərflər kimi göstərilə bilər.

İstər müasir türk dillərində, istərsə də qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu və ya digər sözün zərfə aid olub-olmamasını təyin etmək bir qədər çətindir. Lakin elə sözlər də vardır ki, onların hansı nitq hissəsinə aid olması türkoloji ədəbiyyatda çoxdan və qəti şəkildə müəyyən edilmişdir.

Zərfin mənaca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfin aşağıdakı mənə növlərinin işləndiyini müşahidə etmək olur: 1) təzi-hərəkət zərfi; 2) keyfiyyət zərfi; 3) kəmiyyət zərfi; 4) zaman zərfi və 5) yer zərfi.

1. **Təzi-hərəkət zərfi.** Təzi-hərəkət zərfi hərəkətin icrasının tərzini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfin başqa növlərinə nisbətən təzi-hərəkət zərfi az işlənir; məsələn: *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım, katıqdı sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, könüldən güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm». ... *buzquınça* (O 9) «...pozunca...». *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdım* (MÇ 18) «Həmin aym on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatarlarla şiddətli döyüşdüm». *Buñ başa baş ermiş* (Y 10) «Dərd mənə sürətlə təsir etmiş». Oğlanım, ərdə marımınça bol (Süci) «Oğlanım, igidlikdə müəllimim kimi ol». *Kuşça çablı tüşürmüş ertiniz* (Y 48) «Qüş kimi şahin düşürmüş idiniz» və s.

2. **Kəmiyyət zərfi.** Kəmiyyət zərfi hərəkətin və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində kəmiyyət zərfləri az işlənir; məsələn: *Bizintə iki uçı şmarça artıq erti* (T 48) «Bizdən iki qanadı yarıbayarı artıq idi». *Bir yılka biş yolu süñüşdimiz* (KT şm 4) «Bir ildə beş dəfə

döyüşdük». *Yiti yolu süləmiş* (KT § 15) «Yeddi dəfə qoşun çəkmiş». *Altı yolu süñüşdim* (BK § 28) «Altı dəfə döyüşdüm».

3. **Keyfiyyət zərfi.** Müasir türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında keyfiyyət zərflərindən bəhs edilmir. A.N.Kononov təzi-hərəkət və keyfiyyət zərflərini keyfiyyət-təzi zərfləri adı altında birləşdirərək onlara belə tərif verir: «Zərfin bu dərəcəsi hərəkətin icrasının tərzini, yaxud üsulunu göstərməklə onun (hərəkətin) keyfiyyət xarakteristikasını da özündə əks etdirir».¹ Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən keyfiyyət zərflərində müəyyən qədər hərəkətin icra tərzini göstərmək çətinliyi olsa da, bunlar, əsasən, hərəkətin keyfiyyətini bildirir; məsələn: *Örtçə kızıp kəlti* (T 40) «Od kimi qızıb gəldi». *Yeti yüz ər bolıp elsirəmiş, kağansıramış bodunıñ ... eçüm-apam törüsinqə yaratmış, boşğurmuş* (KT § 13) «Yeddi yüz ər olub elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı ... əcdadlarımmın qanunu üzrə təşkil etmiş, öyrətmiş». *Kanıñ subça yügürti, süñüküñ tağça yatdı* (KT § 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı». *Türgis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti* (KT § 37) «Türgiş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi gəldi» və s.

4. **Zaman zərfi.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman zərfləri zaman adı bildirən isimlərdən heç bir əlaməti ilə fərqlənmir, onları yalnız cümlə daxilində fərqləndirmək mümkündür. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də zaman zərfi hərəkətin icra zamanını bildirir; məsələn: *İllig bodun ertim, ilim amtı kanı?* (KT § 9) «Elli xalq idim, elim indi hanı?» *Türk bodun üçün tün udmadım, küntüz olurımadım* (KT § 27) «Türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım». *Ol sabığ eşidip tün udisikim kəlmədi, küntüz olurıqım kəlmədi* (T 12) «O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz otura bilmədim». *Ertis ügüzig keçigsizin keçdimiz, tün katdıımız, Bolçuka tan üntürü təgdimiz* (T 35) «İrtiş çayın bərəsiz keçdik, gecəni gündüzə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə çatdıq». *Kiçə yaruk batur erikli*

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.39-40.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика современного тюркского литературного языка, М.-Л., 1956, с.278.

süjüsdim (MÇ 13) «Gecə ay batan zaman döyüşdüm». *Aşnuqi Tabğaçdakı oğuz türk taşıkmiş* (MÇ 32) «Əvvəlcə Çindəki oğuz türkləri sərhədi keçmiş».

5. *Yer zərfləri*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərfin ən çox işlənən növü yer zərfidir. Abidələm dilində yer zərfləri hərəkətin icra yerini, yaxud haraya, hansı istiqamətə yönəldiyini və ya haradan, hansı istiqamətdən çıxdığını göstərir; məsələn: *Üzə kök teñri, asra yağız yir kılmtukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, aşağıda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *İlgərü Şantun yazıka təgi sülədim* (KT c 3) «İrəli Şandun düzünə təki qoşun çəkdim». *İlgərü tün toğsıka, birigərü kün ortusıñaru, kırığaru kün batsıkıñja, yırığaru tün ortusıñaru anta içrəki bodun kop mañja körür* (KT c 2) «İrəli gün doğana, sağa gün ortasına, geri gün batana, sola gecə ortasına – bu qədər yerin içindəki xalq tamamilə mənə tabedir». *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunta üzə olurtım* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donsuz, pis və nankor xalqın üstündə oturdum». *Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nəñ səñün oğul tarkan kəlti* (KT şm 12) «Geri gün batandakı Soğd, Berçəkər, Buxara dövlətləri xalqından Nən sənün oğul tarkan gəldi». *Yokaru at yetə, yadağım, ığaç tutunu ağırtım* (T 25) «Yuxarı atları yedəyə alaraq, piyada, ağaclardan tutaraq qaldırdım». *Öñdən kağangaru sü yoralım, - timis* (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş». *Keri barığma bardı* (O 11) «Geri qayıdan qayıtdı» və s.

Zərfin quruluşca növləri. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən zərfləri quruluşuna görə üç qrupa ayırmaq olar: sadə, düzəltmə və tərkibi zərflər.

Sadə zərflər. Etimoloji planda qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadə zərflər yox dərəcəsinədir. Bu gün sadə kimi qəbul etdiyimiz zərflər türk dillərində tarixən düzəltmə olmuşdur. Abidələrin dilində *ıç, üz, il, yan, öñ, tış, im/am* tipli sözlər sadə zərflərdir. Lakin bu sözlər nadir hallarda şəkilçi qəbul etmədən işlənir.

Düzəltmə zərflər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində düzəltmə zərflər aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gətirilir:

1. -a, -ə. ar+a, üz+ə, kiç+ə və s. *Tardus şad ara badı* (T 41) «Tarduş şadı aram bağladı». *Üzə türk teñrisi, türk ıduk yiri, subı ança timis* (KT § 10-11) «Üstdə türk tanrısı, türk müqəddəs yeri, suyu belə demiş». *Kiçə yaruk batur erikli süjüsdim* (MÇ 13) «Gecə ay batanda döyüşdüm».

2. -ra, -rə. iç+ra, as+ra, kis+ra, öñ+ra, taş+ra və s. *Üzə kök teñri, asra yağız yir kılmtukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Üstdə mavi göylər, altda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdakı tağıkmiş, tağdakı inmiş* (KT § 11-12) «Dışarıda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəki dağa qalxmış, dağdakı enmiş». *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunta üzə olurtım* (KT § 26) «Qarnı ac, üstü donsuz pis və nankor xalqın üstündə oturdum». *Öñrə kün toğsıkañja, kisrə kün batsıkına təgi, bəriyə Tabğaç, yıraya yışka təgi ...* (O 2) «Önə gündoğana, geriyə günbatana, bəriyə (sağa) Tabğaç, sola meşəli dağlara təki».

3. -ru, -rü, -ri. taş+ru, ki+rü, ke+ri və s. *Ər atım yok üçün yeti aşnuqi çşim taşru cilti* (Y 41) «İgid adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi». *Kirü Təmir kapiğka təgi konturmuş* (KT § 2) «Geri Dəmir Qapıya təki yerləşdirmiş». *Geri barığına bardı* (O 11) «Geri qayıdan qayıtdı».

4. -ya, -yə. kırı+ya, bəri+yə, yıra+ya və s. Türk bodun, üləsikin bəriyə *Çuğay yış tüğül, Tün yazı konayın tısor, türk bodun, üləsikig anta ağığ kişi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən bəriyə – Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzünə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəsi orada pis adamlar ilə öyrədir imiş». *...yıraya Oğuzda iki-üç biñ sümiz* (T 14) «...solda Oğuzda iki-üç min qoşunuq». *Bəriyə Tabğaçığ, öñrə Kıtayığ, yıraya Oğuzığ üküs ök ölürti* (T7) «Sağda Çini, öndə Kıtayı, solda Oğuzu çoxluca öldürdü».

5. -ğaru, -gərü. kırı + ğaru, il + gərü, bəri + gərü, yıra + ğaru və s. *İlgərü Şantun yazıka təgi sülədim, ... Bərigərü Tokuz*

Ərsenkə təgi sülədim. ...Kuriğaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kapıgka təgi sülədim. Yırağaru Yer Bayırku yiriŋə təgi sülədim (KT c 3-4) «İrəli Şandun düzünə təki qoşun çəkdim. ... Sağa Doqquz Ərsənə təki qoşun çəkdim. ... Geri İnci çayını keçərək Dəmir qarıya təki qoşun çəkdim. Sola Yer Bayırku yerinə təki qoşun çəkdim».

6. -ŋaru. ortu+sı+ŋaru. *İlgərü kün toğsıka, birigərü kün ortusıŋaru, kuriğaru kün batsıkıŋa, yırağaru tün ortusıŋaru anta içrəki bodun kop maŋa körür* (KT c 2) «İrəli gündoğana, sağa gün ortasına, geri günbatana, sola gecə ortasına bu qədər (yerin) içindəki xalq tamamilə mənə tabedir».

7. -dən. öŋ+dən, bəri+dən, yıra+dan və s. *Öŋdən kağğaru yoralım* (T 29) «Öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək». *Tabğaç, bəridənyən təg* (T 11) «Tabğaç, bəridən hücum et». *Ben yıradantayan təgəyin* (T 11) «Mən soldan hücum edim».

8. -ta. ol > an + ta. *Ol süg anta yokkısdım* (BK § 25) «O qoşunu orada məhv etdim».

9. -tı, -ti, -dı, -di. *ım+di, am+ti, edgü+ti, katıg+dı* və s. *Ol amtı aŋıg yok* (KT c 3) «O indi pis deyil». *Tokuz oğuz bəgləri, bodunı, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tıŋla* (KT c2) «Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu nitqimi yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə».

10. -ça, -çə. *sıŋar+ça, ot+ça, ört+çə, bor+ça, sub+ça, tağ+ça, bun+ça, yüz+çə, törü+sün+çə, mar+ımm+ça* və s. *Türgis kağan süsi otça, borça kəlti* (BK § 27) «Türgiş xaqanın qoşunu od kimi, şərab kimi gəldi». *Ekinti kün kəlti, örtcə kızıp kəlti* (BK § 39-40) «İkinci gün gəldi, odca qızıp gəldi». *Kanıŋ subça yügürti, süŋügiŋ tağça yatdı* (KT § 24) «Qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı».

Tərkibi zərflər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində, başqa nitq hissələrində olduğu kimi, zərflərdə də mürəkkəbləşmə zəif inkişaf etmişdir. Abidələrin dilində bir neçə tərkibi zərfin işləndiyi müşahidə edilir; məsələn: *Ertis ügüzik keçigsizin keçdimiz, tün katdımız, Bolçuka taŋ üntürü təgdimiz* (T 25) «İrtiş çayını keçidsiz keçdik, gecəni gündüzə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə çatdıq».

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri zəif inkişaf etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin qələmə alındığı dövrdə (V-IX yüzilliklər) qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi; hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlanmış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi qədim türk yazısı abidələri dövründə də davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi haldır. Bu xüsusiyyət daha çox qoşmalara aiddir. Qədim türk yazısı abidələri dövründən başlayaraq, türk dillərində köməkçi nitq hissələri diferensiallaşır və müstəqil leksik-qrammatik kateqoriyaya – nitq hissələrinə çevrilir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bütün köməkçi nitq hissələrinin – qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlərin işləndiyi müşahidə edilir.

QOŞMA

Müasir türk dillərində qoşmalar az-çox sabitləşmiş köməkçi nitq hissəsidir. Onların özlərinə məxsus qrammatik funksiyaları vardır: qoşmalar özlərindən əvvəl gələn sözlərə qoşulur, onları idarə edir və bu məqamda qoşma birləşməsi adlanan söz birləşməsi əmələ gətirir. Bir qayda olaraq, qoşmalar adlardan sonra işlənir və qoşmanın ifadə etdiyi mənadan asılı olaraq, əvvəl gələn sözün ismin hallarından birində işlənməsini tələb edir. Bu məqamda qoşmalar hal şəkilçiləri ilə eyni olan funksiyaları yerinə yetirir. Lakin funksiya eyniliyi qoşmalarla hal şəkilçilərinin eyniliyi demək deyildir; hal şəkilçiləri sözdən ayrılıqda işlənmə bilmirsə, qoşmalar müstəqil sözlərdir və müstəqil nitq hissəsi təşkil edir. Bundan başqa, qoşmalar hal şəkilçilərini əvəz etmir; qoşmanın idarə etdiyi söz mütləq ismin müəyyən bir halının şəkilçisini qəbul edir. Məhz buna görə də

bir sıra türkoloqların *birdə «ilə»* qoşmasının ismin birgəlik halını yaratması haqqındakı fikrini qəbul etmək olmaz.

Türk dillərində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalar adlıq və təsirlik, habelə yerlik halda olan sözlərlə işlənir. Buna görə də bəzi türkoloqların türk dillərində qoşmaların bu üç halla da işlənməsi haqqındakı iddiaları əsassızdır. Bu sözlər eyni dərəcədə A.N.Kononovun göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində guya qoşmaların adlıq, təsirlik və yerlik halda işlənən sözlərə qoşulması¹ haqqındakı iddiasına da aiddir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin dilində də qoşmalar adlıq, təsirlik və yerlik halda işlənən sözlərə qoşulmur. Unutmaq olmaz ki, sözün hal şəkilçisiz işlənməsi hələ də onun adlıq halda olması demək deyildir; yiyelik və təsirlik hallarının da şəkilçisiz formaları vardır. Təsirlik halın qoşma ilə işlənməsinə gəlincə, yadda saxlamaq lazımdır ki, təsirlik halda işlənən söz təsirli fellərdən başqa heç bir sözlə idarə edilmir; məlumdur ki, qoşmanın özündən əvvəl gələn sözü idarə etmək qabiliyyəti vardır.

Qoşmalar adlarla fellər, adlarla adlar arasında sintaktik münasibətlər yaradan köməkçi nitq hissəsidir. Qoşmalar ismin hal sistemi ilə sıx əlaqəlidir. Onlar halları əvəz etmədən onların mənalarını dəqiqləşdirir, halların dəqiq ifadə edə bilmədiyi sintaktik münasibətləri dəqiqləşdirir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də qoşmalar məkan, zaman, kəmiyyət, məqsəd, səbəb, bənzərlik, komitativ mənalar ifadə edir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən qoşmaların böyük əksəriyyəti törəmədir. Bunların yenə də əksəriyyəti feldən törəmişdir və təcrid edilmiş feli bağlamalardır, bir qismi adlardan, bir qismi də zərflərdən əmələ gəlmişdir. Nəzəri baxımdan yanaşsaq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində əsl qoşmalar, törənişdən qoşma kimi yaranmış qoşmalar yoxdur.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalar təşəkkül dövrü keçirirdi və müasir türk dillərində malik olduğu qram-

matik xüsusiyyətləri yeni-yeni qazanırdı. Abidələrin dilində qoşmalar ikili xarakter daşıyır; «bir tərəfdən zərflər kimi qoşmalar da ad və fel əsaslarından törəmiş kateqoriyadır, çox vaxt zərflərlə eynilik təşkil edir, digər tərəfdən, onlarda sözbirləşməsi sistemində onlardan asılı olan sözləri idarə etmək ənənəsi müşahidə edilir».¹

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində qoşmalar hələ tamamilə əsas nitq hissələrindən diferensiallaşmamışdır, onlar zərflərdən təkcə cümlədəki funksiyalarına görə fərqlənir, feli bağlamalardan isə heç bir əlamətlə fərqlənmir. Aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək: 1. *Üzə kök tərri, asra yağız yir kılntukda ekin ara kişi oğlu kılmmış* (KT §1) «Üstdə mavi göylər, altda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». 2. *Kişi oğlnta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmuş* (KT § 1) «İnsan oğlunun üzərində əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». 3. *Tarduş şad ara badı* (T 4) «Tarduş şadı aranı bağladı». 4. *İlgərü Kadırkan yışığ aşa bodunıg ança konturtımız* (KT § 21).

Birinci cümlədəki *üzə* və üçüncü cümlədəki *ara* sözləri heç bir sözü idarə etmir, hərəkətin icra yerini bildirir, cümlədə zərflik funksiyasını daşıyır. Buna görə də bu tipli sözlər zərflər kimi qəbul edilir. İkinci cümlədəki *üzə* sözü *oğlnta* sözünü, birinci cümlədəki *ara* sözü isə *ekin* sözünü idarə etdiyi üçün qoşma hesab edilir. Dördüncü cümlədəki *aşa* sözü haqqında bunları demək olmur. Bu söz *aş(maq)* felindən *-a*, *-ə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş feli bağlama kimi də, bir qoşma kimi də əvvəl gələn *Kadırkan yışığ* sözünü idarə edir. Bu cümləni iki cür tərcümə etmək olar: a) *İrəli Kadırkan meşəli dağlarını aşaraq xalqı eləcə yerləşdirdik*. b) *İrəli Kadırkan meşəli dağları aşırı xalqı eləcə yerləşdirdik*.

Belə ikili işlənmə özünü abidələrin dilində işlənən qoşmaların əksəriyyətində göstərir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində aşağıdakı qoşmaların işləndiyi müşahidə edilir.

¹ А.Н.Кононов. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград, 1980, с. 201.

¹ В.М.Насилов. Язык орхон-енисейских памятников. Москва, 1960, с.41.

1. *tæg* «-*tək*, -*dək*, *kimi*» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tæg* qoşması aşağıdakı mənaları ifadə edir:

a) *tæg* qoşması müqayisə bildirir; məsələn: *Teŋri tæg, teŋridə bolmış türk bilgə kağan bu ödkə olurtım* (KT c 1) «Tanrı *tək*, tanrıdan olmuş türk müdrük xaqanu bu vaxt (taxta) oturdum». *Teŋri tæg, teŋri yaratmış türk bilgə kağan sabım* (BK § 1) «Tanrı *tək*, tanrı yaratmış türk müdrük xaqanı nitqim (budur)». *...bakırı buŋsız erti kara saçın tæg* (Y 26) «...pulu sansız idi, qara saç *tək*». *Teŋri küç bertük üçün kaŋım kağan süsi böri tæg erti, yağısı koŋ tæg erti* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd *tək* idi, yağısı qoyun *tək* idi». *Anta kistrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinç, oğlu kaŋım tæg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmıs erinç* (KT c 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı *tək* olmadığı, oğlu atası *tək* olmadığı üçün biliksiz xaqan oturmuş».

b) *tæg* qoşması zaman (zamanın sonunu) bildirir; məsələn: *Tabıŋğan yıl bisinç ayka tæg* (MÇ 21) «Dövşan ili beşinci aya *tək*...».

c) Müasir türk dillərində *tæg* qoşması məkan (məkanın sonu) mənası da ifadə edir. Lakin qədim türk yazısı abidələrinin dilində onun bu mənada işlənməsinə təsadüf edilməmişdir.

ç) Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tæg* qoşması adlara qoşulduğu kimi, təsriflənən fellərə də qoşulub bənzərlik mənası ifadə edir; məsələn: *Körür közim körməz tæg, bilir biligim bilməz tæg boltı* (KT şm 10) «Görən gözüm görməz *tək*, bilən biliyim bilməz *tæg* oldu». *...kaltaçı biz öz için, taşın tutmuş tæg biz* (T 13) «...qalasıyq öz için, bayırını tutmuş *tək* biz».

2. *təgi* «*təki*, *kimi*» qoşması. Bu qoşma *tæg* qoşmasının inkişaf etmiş variantıdır. *təgi* qoşması *tæg* «dəymək» felinin törəməsi olan *təgi* «dəyəmək» feli bağlamasının təcrid olunması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Abidələrin dilində *təgi* qoşması aşağıdakı məqamlarda işlənir:

a) *təgi* qoşması obyektin sonu, bənzətmə bildirir; məsələn: *...on ok oğlıŋa, tatına təgi bunu körü biliŋ* (KT c 2) «... on ox oğluna, tatına *təki* bunu görərək bilin». *Bir kişi yaŋılısap, oğuşı,*

bodunu bisükiŋə təgi kıdmaz ermiş (KT c 6) «Bir adam yanılsa imiş, tayfası, xalqı son nəfərinə *təki* doğranmaz imiş».

b) məkanın son məntəqəsini bildirir; məsələn: *Yinçü ügüzig keçə Təmir kaŋıŋka təgi sülədimiz* (KT § 39) «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya *təki* qoşun çəkdik». *İlgərü Kadırkan yıŋka təgi, kirü Təmir kaŋıŋka təgi konturmuş* (KT § 12) «Şərqə Kadırkan meşəli dağlarına *təki*, qərbə Dəmir qapıya *təki* yerləşdirmiş». *İlgərü kün toğsıkda Bokli kaŋanka təgi süləyu birmiş, kurıŋaru Təmir kaŋıŋka təgi süləyü birmis* (KT b 8) «Şərqə gündoğanda Böklü xaqanlıqma *təki* fəth etmiş, qərbə Dəmir qapıya *təki* fəth etmiş». *İlgərü Şantuŋ yazıka təgi sülədim, ...birigərü Tokuz Ərsənke təgi sülədim, ...kurıŋaru Yinçü ügüzig keçə Təmir kaŋıŋka təgi sülədim, yıraŋaru Yir Bayırku yiriŋə təgi sülədim* (KT c 3-4) «Şərqə Şandun düzünə *təki* qoşun çəkdim, ... cənuba Toqquz Ərsənə *təki* qoşun çəkdim, ...qərbə İnci çayını keçərək Dəmir qapıya *təki* qoşun çəkdim, şimala Yir Bayırku yerinə *təki* qoşun çəkdim». *Sələŋə kidin Yılun kol birdin sıŋar Şıp başıŋa təgi çəriŋ itdim* (MÇ 15) «Selenqa çayından qərbdə, Yılun çayından cənubda Şıp başına *təki* qoşun yeritdim». *Körkün, Sakışın, Şıp başın yürə kəlti, Sələŋəkə təgi çəriŋ itdi* (MÇ 16) «Körgü, Sakış, Şıp başından yürüyərək gəldi, Selenqaya *təki* qoşun yeritdi». *Kurıŋaru Kənü Tarmanka təgi türk bodunıŋ ança konturtımız* (KT § 21) «Qərbə Kənü Tarmana *təki* türk xalqını elə yerləşdirdik».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *təgi* qoşması yalnız yönlük halda işlənən sözləri idarə edir.

3. üçün «*üçün*» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində üçün iki məqamda – səbəb-məqsəd və aidlik mənalarında işlənir.

a) *üçün* qoşması səbəb mənası ifadə edir; məsələn: *Teŋri küç bertük üçün kaŋım kağan süsi böri tæg ermiş* (KT § 12) «Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş». *Teŋri, yer bulğakım üçün yağı boltı* (KT şm 4) «Göy, yer qarışdığı üçün yağı oldu» *Anta kistrə teŋri bilig bertük üçün özüm ok kağan kısdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Ər ərdəmi üçün eçim, yıta, yokladı*

(Y 32) «Döyüşçü igidliyi üçün böyük qardaşım, əfsus, yox oldu». *Ərdəmin üçün il arada Kaya kanka barıpan, yalabaç barıpan kəlmədiriz* (Y 30) «İgidliyi üçün el arasından Qara xanın yanına gedib, elçi gedib gəlmədiniz». *Yüz ər kadaşım uyarın üçün, yüz ərən əlig öküzün təgdük üçün adırıttım* (Y 10) «Yüz igid dostumun hünəri üçün, yüz igid əlli öküzə hücum etdiyi üçün ayrıldım».

b) *üçün* qoşması məqsəd bildirir; məsələn: *...kaşım üçün* (Y 13) «...atam üçün». *Kaşım üçün, alpın üçün, ərdəmin üçün*.

c) *üçün* qoşması aidlik bildirir; məsələn: *Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurdum* (KT § 27) «Türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturdum». *Kaşım üçün Bilgə Çikşən kanına tapdım* (Y 13) «Atam üçün Müdrik Çikşən xanına xidmət etdim». *Tokuz kırk yaşında elim üçün* (Y 23) «Otuz doqquz yaşında elim üçün». *Uyar kadımın üçün ükdüm* (Y 17) «Məşhur qadımın üçün qorxdum».

Müasir türk dillərindən, xüsusən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *üçün* qoşmasının işlənmə yeri sabit deyildir. Abidələrin dilində *üçün* qoşması aşağıdakı mövqələrdə işlənir:

a) mənsubiyyət şəkilçisiz işlənən *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətdən sonra; məsələn: *İçikduk üçün teñri –öl- timis erinç* (T 3) «Təbə olduğun üçün tanrı: - öl, - demiş». *Kül tudun inisi Altun Tamğan tarkan yoğın umaduk üçün adırıltımız* (İA 1) «Kül tudunun kiçik qardaşı Altun Tamğan tarkanın dəfnini təşkil edə bilmədiyimiz üçün ayrıldıq». *Teñri yarlıkaduk üçün üküs tiyin biz korkmadımız* (T 40-41) «Tanrı buyurduğu üçün çoxdurlar deyə biz qorxmadıq». *Anta kistrə teñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Ança kazğanıp teñri yarlıkaduk üçün özüm otuz artukı üç yaşına...* (BK § 34) «Elə qazamb tanrı buyuruğu üçün otuz üç yaşında...».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *üçün* qoşmasının mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş *-duk, -dük* şəkilçili feli sifətlərdən sonra da işlənməsinə təsadüf edilir. Müasir türk dillərində normativ hal olan bu xüsusiyyət abidələrin dilində özünü nə-

dir hallarda göstərir; məsələn: *Mən özüm kağan olurtukım üçün türk bodunıg ... kılmadım* (BK § 36) «Mən özüm qağan oturduğum üçün türk xalqını ... etmədim».

b) Müəyyən yiyəlik halda işlənən adlardan sonra; məsələn: *İltəris kağan bilig esin üçün, alpın üçün Tabğaça yeti yegirmi sünjüsdü, Kıtayka yeti sünjüsdü, Oğuzka bes sünjüsdü* (T 48-49) «İltəris xaqan biliklə dost olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaça qarşı on yeddi dəfə döyüşdü, Kıtaya qarşı yeddi dəfə döyüşdü, Oğuzka qarşı beşə dəfə döyüşdü». *Tay bilgə tutuk yablakın üçün, bir-iki atlıg yablakın üçün, kara bodunım, öltig, yetdig* (MÇ 17) «Tay bilgə tutuk nankor olduğu üçün, bir-iki adlı (adam) nankor olduğu üçün, qara xalqım, öldün, sona yetdin».

c) Şəkilcə təsirlik halda işlənən əvəzlilərdən sonra; belə əvəzlilər yiyəlik hal məzmunu ifadə edir; məsələn: *Anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KT § 3) «Onun üçün eli o qədər tutmuş». *Besbalık anı üçün ozdı* (BK § 28) «Beşbalık onun üçün süqut etdi».

ç) Formal cəhətdən təşəkkül tapmış xəbərdən sonra; belə xəbərlər, adətən, *bar* «var» və *yok* «yox» predikativ sözləri ilə ifadə edilir; məsələn: *Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutm bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün qismətim olduğu üçün xaqan oturdum». *Tört oğlum bar üçün beñgümin tikdi* (Y 20) «Dörd oğlum olduğu üçün mənə əbədi daş qoydular». *Ər ərdəm atım bar üçün beñgü tikə bertim* (Y 48) «İgid ərdəm adım olduğu üçün əbədi daş qoydurdum». *Alçınız bar üçün tikə berdimiz* (Y 48) «Bəxtiniz olduğu üçün tikdik».

d) Düzəltmə sifətlərdən sonra; məsələn: *Bəgləri, bodunı tuzsüz üçün ... türk bodun illədük ilin içğini idmiş* (KT § 6) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün ... türk xalqı düzəltdiyi elini dağıtmış».

e) *-in, -in* şəkilçisi qəbul etmiş müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdən sonra; məsələn: *Teñri, yer bulğakın üçün yağı bolıtı* (KT §m 4) «Göy, yer qarışdığı üçün yağı oldu». *Teñri yarlıkadukın üçün, özüm kutm bar üçün kağan olurtım* (KT c 9) «Tanrı buyurduğu üçün, özümün qismətim olduğu üçün xaqan oturdum». *Bəgləri, bodunı, tuzsüz üçün, tabğaç bodun təbligin*

kürlig üçün, armakçısının üçün, inili-eçili kınşürtükün üçün, bəgli-bodunluq yoŋşurtukun üçün türk bodun illədik ilin içganu idmiş, kağanladuk, kağının yitürü idmiş (KT ş 6-7) «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, tabğaç xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçikli-böyükü bir-birinin üstünə qalldırdığı üçün, bəyli-xalqlı savaşırdığı üçün türk xalqı düzəltdiyi elini dağıtmış, seçdiyi xaqanını öldürmüş». *Ər ərdəmin üçün yokladı* (Y 32) «Ər igidliyi üçün yox oldu». *Ər ərdəm üçün, inim-eçim uyarın üçün beŋkümün tikə berti* (Y 28) «Ər igidliyim üçün, kiçiklərimin, böyüklərimin şöhrəti üçün (məna) əbədi daş qoydu». *Altı çub bodunım küçlügin üçün ərəkə elim taşın bunta tikdi* (Y 49) «Altı tayfalı xalqım güclü olduğu üçün arxalı elimin daşını burada tikdi».

ə) Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də *üçün* qoşması qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən adlardan sonra da işlənir, lakin bu xüsusiyyət abidələrin dili üçün səciyyəvi deyildir. Buna görə də *üçün* qoşmasının qeyri-müəyyən halda duran adlara qoşulmasına abidələrin dilində nadir hallarda rast gəlmək olur; məsələn: *Yeti urı oğul üçün tikə bertimiz* (Y 48) «Yeddi nəslə davam etdirməli oğul üçün tikdik». *Ər ərdəm üçün, inim-eçim uyarın üçün beŋkümün tikə berti* (Y 28) «Ər igidliyim üçün, kiçiklərimin, böyüklərimin şöhrəti üçün (məna) əbədi daş qoydu».

4. *Ötrü «ötrü» qoşması*. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ötrü* qoşması az işlənir. Bu qoşma abidələrin dilində səbəb mənası ifadə edir; məsələn: *Anta ötrü kağanıma ötüntim* (T 12) «Ondan ötrü (ona görə) xaqanıma müraciət etdim». *Anta ötrü oğuz kopın kəlti* (T 16) «Ondan ötrü (ona görə) oğuzlar tamamilə gəldilər». *Anta ötrü türgiş, karlukm tabarın alıp, ebin yolıp barmış, ebimə tüşmüş* (MÇ 29) «Ondan ötrü (ona görə) türgişlərin, karlukların mahnı alıb, evini dağıdıb getmiş, evimə qayıtmış».

Gətirilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ötrü* qoşması yerlik halda olan, lakin çıxışlıq hal məzmununu daşıyan sözlərə qoşulur.

5. *Birlə «ilə» qoşması*. Bu qoşma qədim türk yazısı abidələrinin dilində yalnız komitativ (birgəlik, müştərəklilik) məna ifadə edir. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik tərkibdə işlənir. Bu qədim türk qoşmasının mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizə və fərziyyələr vardır. Türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, *birlə* qoşması *bir+lə* hissələrindən ibarətdir. *-lə* şəkilçisinin mənşəyi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır: V.V.Radlov onu torlayıcı *-la*, *-lanq* şəkilçisi ilə, J.Deni isə birgəlik, topluluq bildirən *-lə* şəkilçisi ilə müqayisə edir.

Türkoloqlardan P.M.Melioranski, N.F.Katanov, Q.İ.Ramsstedt, V.Banq, H.Vamberi, V.Kotviç, V.Şott, K.Brokkelman, M.Rəsənen, A.N.Kononov, N.A.Baskakov, A.fon Qaben, H.İ.Mirzəzadə və başqaları *ilə* qoşmasının mənşəyi məsələsinə toxunmuş və bir-birindən fərqlənən müxtəlif fikirlər söyləmişdir.

P.M.Melioranskinin fikrincə, müasir türk dillərində işlənən *ilə* qoşması qədim türk dilində işlənən *birlə* qoşmasından törəmişdir. Müəllif göstərir ki, «Kitabə tərcüməne farsı və türki və moğoli» əsərinin müəllifində *birlə* və *ilə* qoşmalarının aralıq forması olan *bilə* qoşması işlənir. A.N.Kononov da təxminən eyni fikri söyləyir: «Ümumi rəyə görə *bilən* qoşması *birlən* - *bir* «*bir*»+*la*+*n* sözündən törəmişdir». Bu qoşma haqqında V.Kotviçin maraqlı mülahizələri vardır. «Kotviçə görə, - A.N.Kononov yazır, - *ila* (*i* + *la*) və *bila* < *birla* (*bir* + *la* + *n*) formaları birinci hissələrinə görə müxtəlif köklərdən törəmişdir: *i*, *bir* < *bir* əvəzlilikdir. *-la*, *-lan* şəkilçisi = birgəlik, yaxud alət hal şəkilçisinə; buna görə də *ila* qoşması «onunla», *bila*, *birla* qoşması isə «bununla» mənasını ifadə edə bilərdi: *bir* əvəzlilik kökü xalq şüurunda *bir* sayı ilə eyniləşdirilə bilərdi».¹

Məlum olduğu kimi, *ilə* qoşması müasir türk dillərində qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən komitativ mənası ilə paralel yeni instrumental (alət) məna da ifadə edir. Buna görə də V.Kotviç bu qoşmanın köhnə mənası ilə yanaşı, yeni instrumental mənasından çıxış edib öz fərziyyəsini qurur.

¹ A.Н.Коновов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960, с.297.

H.İ.Mirzəzadənin ilə qoşmasının mənşəyi haqqındakı mülahizələri bir qədər V.Kotviçin fikirləri ilə həmahəng səslənir: «Birlə, bilə qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir; yəni say bildirən *bir* sözünün fel düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi *n* ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. *Bir-lə-n* vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədriclə inkişaf edərək, müstəqil bir sözdən köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir. Əvvəlki mənəşindən əlavə ikinci bir mənə almışdır; başqa sözlə desək, *birlən, birlə, bilə* qoşmaları iki əşyanın birlikdə alınması, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olunduğunu bildirir. İkinci vəziyyətdə alət hal adlanan ismin bir hahını bildirir».¹

Bir sözü türk dillərində polisemantik mənaya malikdir və müxtəlif şəkilçilərlə müxtəlif mənalar ifadə edir. Ehtimal ki, *bir* sözü say mənəsini ifadə etməkdən əlavə qədim dövrlərdə türk qəbilələrinin dilində komitativlik mənəsi də ifadə etmişdir. Bu mənə, məsələn, qırğız dilindəki *birqelaş* «birgələş», *birqələ* «birləşdir», *birik* «birləş» sözlərində, Azərbaycan dilindəki *birgə, birləşmə, birlik, birik, birlikdə* və s. sözlərdə indi də özünü göstərir. Əvvəllər *birlən > birlə* qoşması yalnız komitativ mənə ifadə etmişdir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu həmin qoşmanın ifadə etdiyi yeganə mənədir. Digər mənələrin (alət, səbəb, zaman, məkan mənələrinin) yaranması sonrakı dövrlərin məhsuludur.

Güman etmək olar ki, *birlə* qoşmasında işlənən *-lə* şəkilçisi müstəqil feldən yaranmışdır. Bu fel ya *bol* «ol» sözü, ya da *elə* sözü ola bilər; bunu nəzərə aldıqda, *birlə* qoşmasının inkişaf yolunu belə təsəvvür etmək olar:

a) *bir bol > bir ol > bir+ ol > birol > birəl > birlə;*

b) *bir elə > birelə > birlə*

Bu qoşma qədim türk yazısı abidələrinin dilində artıq *birlə* şəklində işlənir; məsələn: *İnim Kül tigin birlə sözləşdimiz* (KT § 26) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik». *Eçim kağan birlə ilgəri Yaşıl üz Şantu yazıka təgi sülədimiz* (KT

§ 17) «Əmim xaqan ilə şər qə Yaşıl çay Şandun düzünə tək qoşun çəkdik». *Altı otuz yaşına çik bodun kırkız birlə yağı boltı* (BK § 26) «Yirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla yağı oldu». *Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilip kəlti* (BK § 34) «Oğuz xalqı doqquz tatarlarla toplanıb gəldi». *Bu yirdə olurıp tabğaç bodun birlə tüzəltim* (KT c 4-5) «Bu yerdə oturub tabğaç xalqı ilə düzəlişdim». *İnim Kül tigin birlə, iki şad birlə ölü, yitü kazğantım* (KT § 26-27) «Kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əziyyətlə qazandım». *Kağanın birlə Soña yışda süñüşdim* (BK § 27) «Xaqanı ilə Sona meşəli dağlarında döyüşdüm». *Ol ay bis yigirmikə Keyrə başı Üç Birküdə tatar birlə katı tokıdım* (MÇ 18) «Həmin ayın on beşində Keyrə başı Üç Birküdə tatarlarla qəti döyüşdüm». *Ekinti Kuşlağakda ediz birlə süñüzdimiz* (KT şm 5) «İkinci dəfə Kuşlağakda edizlərlə döyüşdük». *Besinç Əzgənti Kadazda oğuz birlə süñüşdimiz* (KT şm 7) «Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuzlarla döyüşdük». *Bilgə Toşukuk, boyla bağa tarkan birlə, İltəris, kağan bolayın* (T 6-7) «Müdrük Tonyukuk, boyla bağa tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Qədim türk *birlən > birlə* qoşması, ehtimal ki, aşağıdakı inkişaf yolunu keçərək müasir türk dillərinə gəlib çıxmışdır:

a) *birlən > bilən > ilən > -lən*

b) *birlə > bilə > ilə > -la, -lə*

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *birlə* qoşması hər yerdə qeyri-müəyyən yiyəlik halda işlənən isimlərə qoşulur, yalnız bir təsadüfdə miqdar sayları ilə işlənir; məsələn: *Çaça səñün səkiz tümən birlə süñüşdim* (BK § 26) «Çaça sənünün səksən min (qoşunu) ilə döyüşdüm».

6. *Tapa* «qarşı», «tərəfə» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tapa* qoşması istiqamət mənəsi ifadə edir. bu qoşmanın aid olduğu söz heç bir şəkilçi qəbul etmir; məsələn: *Kem keçə çik tapa sülədim* (BK § 26) «Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim». *Yeti yegirmi yaşına tanıt tapa sülədim* (BK § 24) «On yeddi yaşında tanıtqlara qarşı qoşun çəkdim». *Karluk tapa təzip kirti* (MÇ 24) «Karluklara tərəf qaçdı». *Yazıtja oğuz tapa sülədim* (BK § 32) «Yazında oğuzlara qarşı qoşun çəkdim». Otuz yaşına *Besbalık tapa*

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962, s.319.

sülədim (BK § 28) «Otuz yaşında Beşbalıq şəhərinə tərəf qoşun yürüdü». *Yırağaru oğuz tapa, ilgərü kıtañı, tatabı bodun tapa, birigərü tabğaç tapa uluğ sü eki yegirmi süñüşdim* (KT § 28) «Şimala oğuzlara qarşı, şərqə kıtay və tatabı xalqlarına qarşı, cənuba tabğaçlara qarşı böyük ordu ilə on iki dəfə döyüşdüm». *Ol yıлка türğış tapa Altun yışığ toğa, Ertis ügüzig keçə yorıdımız* (KT § 36-37) «Həmin ili türğışlərə qarşı Altun meşəli dağlarına qalxaraq, İrtış çayını keçərək yürüdü». *Eki otuz yaşına tabğaç tapa sülədim* (BK § 25-26) «İyirmi iki yaşında tabğaçlara qarşı qoşun çəkdim». *Anta kistrə kara türğış bodun yağı bolmış, kəñjərəs tapa bardı* (KT § 39) «Ondan sonra qara türğış xalqı yağı olmuş, kənerəslərə tərəf getdi». *Kül tigin altı otuz yaşına kırkız tapa sülədimiz* (KT § 34) «Kül tiginin iyirmi altı yaşı olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdi».

7. *Kistrə* «sonra» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *kistrə* qoşması *kis* «kəs, son» sözü və *-rə* lokativ hal şəkilçisindən ibarətdir. Görünür, qədim türk qəbilələrinin dilində *kis* sözü müasir türk dillərində işlənən son sözünün üfədə etdiyi mənanı ifadə etmişdir. Abidələrin dilində *kistrə* qoşması çıxışlıq halı məzmunu ifadə edən yerlik halda (yerlik-chıxışlıq halda) işlənən sözlərə qoşulur; məsələn: *Anta kistrə kara türğış bodun yağı bolmış* (KT § 39) «Ondan sonra qara türğış xalqı yağı olmuş». *Yağru kontukda kistrə ağığ bilig anta öyür ermiş* (KT c 5) «Yaxın yerləşdikdən sonra bəd əməlləri orada öyrənir imiş». *Anta kistrə inisi kağan bolmış* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş». *Anta kistrə kañım kağan uçdı* (MÇ 12) «Ondan sonra atam xaqan vəfat etdi». *...kistrə tabğaç kağanta bədizçig kop kəlürtim* (BK şm 12) «... sonra tabğaç xaqanlığından çoxlu naxış vuran gətirdim». *Anta kistrə teñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım* (T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün özüm xaqan seçdim». *Anta kistrə Yir Bayırku Uluğ İrkin yağı boltı* (KT § 34) «Ondan sonra Yir Bayırkudan olan Ulu İrkin yağı oldu». *Anta kistrə inisi eçisin tæg kılınmaduk erinç... biligsiz kağan olurmıs erinç...* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından ... biliksiz xaqan (taxta) oturmuş».

8. *Ara* «arasında» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *ara* sözü həm zərf, həm də qoşma mövqeyində işlənir: müstəqil işlənirsə, zərf, adlara qoşulursa qoşma olur. Abidələrin dilində *ara* qoşması az işlənir; məsələn: *Üzə kök teñri, asra yağız yir kılintukda ekin ara kişi oğlu kılınmış* (KT § 1) «Yuxarıda mavi göylər, aşağıda qonur yerlər yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». *Bu tabğaçda yıraya bəg oğuz ara yeti ərən yağı bolmış* (O 5) «Bu tabğaçdan şimalda bəy oğuzlar arasında yeddi ərən yağı olmuş». *İrim ara kutı erti* (KT 4) «Əsgərlərim arasında xoşbəxti idim». *Ekin ara idi oksız kök türk ança olurur ermiş* (KT § 2-3) «İkisinin arasında sahibkar vahid (bölünməz) göy türklər eləcə oturur imiş». *Ekin ara bəg yağı bolmış* (O 10) «İkisinin arasında bəy yağı olmuş». *Ötükən təgirəsi eli ekin ara olurmış* (MÇ 2) «Ötükəni dövrələnilib eli ikisinin arasında yerləşdirmiş». *Ərimiz ara ilimdə ...* (HT 2) «Əsgərlərim arasında elimdə...»

9. *Üzə* «üzərində», «üstündə» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *üzə* sözü həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Abidələrin dilində bu qoşma ya yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş sözləri, ya da heç bir şəkilçi qəbul etməyən sözləri idarə edir; məsələn: *Kişi oğlınca üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış* (KT § 1) «İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş». *Altun yış üzə kabısalım, -timiş* (T 20) «Altun meşəli dağları üzərinə hücum edək, -demiş». *İçrə aşsız, taşra tonsız yabız, yablak bodunta üzə olurtım* (KT § 26). «Qarnı ac, üstü donsuz pis və nankor xalqın üstündə oturdum» (bu cümlədə *üzə* sözü aşkar şəkildə zərfdir). *Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı* (T 9) «Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu». *At üzə bintürü karığ sökdüm* (T 25) «Atlara mindirərək qarı dağıtdım». *Eçim kağan olurtukda özüm tarduş bodun üzə şad ertim* (KT § 17) «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim». *Ol törüdə üzə eçim kağan olurtı* (KT § 16) «O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu». *... on uyğur tokuz oğuz üzə yüz yıl olurıp...* (MÇ 3) «... on uyğurlar doqquz oğuzların üzərində yüz il oturub...».

10. *Aşa «aşırı», «aşaraq» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *aşa* sözünü *aş(maq)* felindən *-a* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmiş feli bağlama (*aşaraq*) kimi də, qoşma (*aşırı*) kimi də qəbul etmək olar. Hər iki vəziyyətdə *aşa* sözü özündən əvvəl gələn adları idarə edir. Buna görə də onun feli bağlama, yaxud qoşma olduğunu təyin etmək çətindir. Abidələrin dilində *aşa* qoşması ismin təsirlik halında işlənən sözləri idarə edir. Bu xüsusiyyət onun fel mənşəli olduğunu və öz mənşəyindən uzaqlaşmadığını göstərir; məsələn: *İlgerü Kadırkan yaşığ aş bodunığ ança konturtımız* (KT § 21) «Şərqə Kadırkan meşəli dağları aşırı xalqı elə yerləşdirdik». *Ben, Bilgə Toşukuk, Altun yaşığ aş kəltimiz* (T 37) «Mən, Müdrik Tonyukuk, Altun meşəli dağları aşırı gəldik».

Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrdən görüldüyü kimi *aşa* sözü qoşma kimi (*aşırı*) tərcümə edildikdə təsirlik halda işlənən sözü idarə etmir.

11. *Sayu «boyu» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *sayu* qoşması istiqamət bildirsə də, onun müəyyənliyini bildirmir. Qədim türk yazısı abidələrinin mətnlərində bu qoşma daha çox «hər tərəfə» məzmununu ifadə edir; məsələn: *Anta kalmış yir sayu kop turu, ölü yorıyur ertig* (KT c 9) «Onda (sağ) qalmışm yer üzünə səpələnmiş halda tamamilə əldən düşmüş vəziyyətdə gəzirdin». *Mən özüm kağan olurtukıma yir sayu barmış bodun ölü, yitü, yadağın, yalıñın yana kəlti* (KT § 27-28) «Mən özüm xaqan oturduğum üçün yer üzünə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi». *Ol ok tün bodunun sayu itımız* (T 42) «O gecə bütün xalqlara çaparlar göndərdik».

12. *Kodı «boyu» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kodı* qoşması da istiqamət bildirir, lakin bu qoşma *sayu* qoşmasından fərqli olaraq, müəyyən bir istiqamət göstərir; məsələn: *Ol sub kodı bardımız* (T 27) «O çay boyu getdik». *Sələñə kodı yorıpan karağın kısdalata ebin, barkın anta buzdım* (BK § 37) «Selenqa çayı boyu yüyürüb adamlarını sıxışdıraraq, evlərini, saraylarını onda pozdum (dağıtdım)». *Üküsi Sələñə kodı bardı* (MÇ 16) «Çoxu Selenqa çayı boyu getdi».

13. *Başlayu «başda olmaqla» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu qoşma *başlayu* «başlayaraq» feli bağlaması ilə omonimdir, hər iki söz başla «başlamaq» felindən törəmişdir. Abidələrin dilində *başlayu* qoşmasının işlənməsinə az təsadüf edilir; məsələn: *Kañım kağanka başlayu Baz kağanıñ balbal tikmiş* (KT § 16) «Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş». *Eçim kağanka başlayu kırkız kağanıñ balbal tikmiş* (KT § 25) «Əmim xaqana başda qırğız xaqanı balbal qoymuş». *Kañım türk bilgə kağan olurtukıta türk amtı bəglər... kisrə tarduş bəglər, Küli çor başlayu, ulayu şad-apıt bəglər, öñrə tölis bəglər, apa tarkan... başlayu ulayu şad-apıt bəgləri... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa tarkan, ulayu buyuruk... iç buyurakı, bəg Kül İrkin başlayu ulayu buyuruk bunça amtı bəglər kañım kağanka ertəñü* (BK c 13-14) «Atam türk müdrik xaqanı oturduqda türkün indiki bəyləri... sonra Küli çor başda olmaqla tarduş bəyləri, digər şad və apa bəylər, ön tərəfdən tölös bəyləri, apa tarkan... başda olmaqla digər şad və apa bəyləri... Taman, Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa tarkan, digər buyuruqlar ... daxili buyuruqlar, bəy Kül İrkin başda olmaqla digər buyuruqlar – bu qədər indiki bəylər atam xaqana ehtiram əlaməti olaraq...».

14. *Öñrə «əvvəl» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu qoşma zaman və məkan mənası bildirir. *Öñrə* qoşması mürəkkəb tərkibə malikdir: o, *öñ* «ön, qabaq» ismi və *-rə* istiqamət halının şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu qoşma abidələrin dilində çox nadir hallarda işlənir; məsələn: *Ebi on kün öñrə ürküp barmış* (MÇ 31) «Evi on gün öncə hürküb getmiş».

15. *İçrə «içrə», «içində» qoşması.* Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu qoşma məkan münasibətləri ifadə edir və mürəkkəb morfoloji tərkibə malikdir; o, *iç* «iç», «daxil» ismi və *-rə* istiqamət hah şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *İçrə* sözü qoşma kimi abidələrin dilində nadir hallarda işlənir; məsələn: *Sağır içrə əlig kiyik kirmiş* (IB 97) «Çömənlik içinə əlig kiyik girmiş».

16. İçintə «içində» qoşması. İçintə sözü qədim türk yazısı abidələrinin dilində həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Bu, mürəkkəb qrammatik tərkibə malik qoşmadır: *iç* «iç», «daxil» ismi və *-i* mənsubiyyət şəkilçisi, *-n* bitişdirici samiti, *-tə* yerlik hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu söz abidələrin dilində qoşma kimi nadir hallarda işlənir; məsələn: *Kırkız kanı Kögmən içintə ... eb barkınta ermis* (MÇ 23-24) «Qırğız xanı Kögmən içində ... ev sarayında imiş».

17. İnağarı «sonra» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən bu qoşmada *-ğaru* istiqamət hal şəkilçisi aşkar izlənilir, *ın* hissəsi isə, ehtimal ki, *ol* işarə əvəzliyindən *an>ın* keçməsi şəklində törəmişdir. *Inağaru* qoşması qədim türk yazısı abidələrinin dilində zaman münasibətini bildirir. Bu qoşma abidələrin dilində çox az işlənir; məsələn: *Türk bodun anta mağaru yok boltı* (MÇ 10) «Türk xalqı ondan sonra yox oldu».

18. Öni «başqa», «ayrı» qoşması. Bu qoşma da qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir; məsələn: *İdişimtə, ayakımta öni kança barır mən, – tir* (IB 63) «Kasamdan, qədəhimdən ayrı nə üçün gedirəm, - deyir».

19. Yan, yən «yan» qoşması. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu qoşma ismin çıxışlıq halında olan sözlərlə işlənir və məkan (istiqamət) mənası ifadə edir. *Yan* qoşması abidələrin dilində az işlənir; məsələn: *Tabğaç, bəridən yən tæg, Kıtay, öndən yən tæg, ben yıradanta yan tægəyin* (T 11) «Tabğaç, bəri yandan hücum et, Kıtay, ön yandan hücum et, mən sol yandan hücum edirəm».

V.M.Nasilovun verdiyi məlumata görə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində *-ra*, *-rə* lokativ hal şəkilçisi ilə bitən asra «aşağı», taşra «dışarı» və bu tipli sözlər də qoşma kimi işlənir. Lakin bu sözlərin abidələrin dilində qoşma kimi işlənməsinə təsadüf edilməmişdir. Bu sözlər qədim türk dillərində təkcə adverbial mənada işlənir.

Bağlayıcılar sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Bu mənada qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılar təşəkkül tapmış qrammatik kateqoriya deyildir. Abidələrin dilində müasir mənada durğu işarələri işlənmir, bağlayıcılar da az inkişaf etmişdir. Buna görə də gümun etmək olar ki, qədim türk qəbilələrinin dilində qrammatik mənənin ifadə vasitəsi kimi intonasiya geniş şəkildə inkişaf edibmiş.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcı nitq hissəsini iki qrupa ayırmaq olar: bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər. Bağlayıcılar yalnız cümlə üzvlərini birləşdirməyə xidmət edir və *ta*, *tə*, *artukı* bağlayıcılarını istisna etsək, mənşəcə feli bağlamaların təcrid edilmiş formalarından törəmişdir. Belə bağlayıcılardan *azu*, *yəmə*, *ta*, *tə*, *takı*, *artukı* sözlərini göstərmək olar.

Bağlayıcı sözlər əsas nitq hissələri – adlar və fellərlə hələ əlaqəsini kəsməmiş bağlayıcı vasitələrdir. Bağlayıcı sözlərə feli bağlama forması olan, lakin bağlayıcı funksiyasını yerinə yetirən *tiyin* «deyə» və *tıp* «deyib» sözlərini nümunə göstərmək olar. Bunlardan başqa, qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcı ifadələr, məsələn, əvəzlik və qoşmanın birləşməsindən əmələ gələn *anı üçün* ifadəsi kimi də işlənir. Bağlayıcı sözlər və bağlayıcı ifadələr qədim türk yazısı abidələrinin dilində cümlələri birləşdirməyə xidmət edir.

Bağlayıcıları iki qrupa ayırmaq olar:

1. Birləşdirici bağlayıcılar: *yəmə*, *ta*, *tə*, *tağı*, *artukı*, *udu*.

2. Ayırıcı bağlayıcılar: *azu*.

1. Birləşdirici bağlayıcılar. Birləşdirici bağlayıcılar cümlədə sözləri bir-biri ilə əlaqələndirməyə, bağlamağa xidmət edir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu birləşdirici bağlayıcılar işlənir:

a) *ta* bağlayıcısı. Bu bağlayıcı müasir türk dillərində «və», «da, də», «habelə» bağlayıcılarına uyğun gəlir; *Anta kisrə inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş».

Məlum olduğu kimi, türk dillərinin Orxon-Yenisey abidələri dövründə bu dillərdə *d* səsi söz başında işlənməmişdir. Buna görə də göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində *ta* bağlayıcısının *də* variantının işlənməsi qəribə və şübhəlidir: *Közde yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım, katığdı sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, könlədən də güclü fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm».

b) *yəmə* «də», «həttə», «yenə», «da ... da», «də də» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı cümlədə bir dəfə işləndikdə ən çox «də/da», təkrar (iki və daha artıq) işləndikdə «da/də... da/də» mənasını ifadə edir; məsələn: *Türk bodumğ tirilip il tutsıkiñin bunta urtım, yañılıp üləsikiñin yəmə bunta urtım* (KT c 10-11) «Türk xalqının birləşib dövlət düzəldəcəyini buraya həkk etdim, səhv edib parçalanacağımı da buraya həkk etdim». *Buyuruğı yəmə biligsiz erinç, yablak ermis erinç* (KT § 5) «Buyuruqları da biliksiz imiş, nankor imiş». *Buyuruğı yəmə bilgə ermis* (KT § 3) «Buyuruğu da müdrik imiş». Bəgləri *yəmə*, *bodunı yəmə tüz ermis* (KT § 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş». *Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız* (T 27) «Gündüz də, gecə də yel kimi getdik».

c) *tağı* «daha» bağlayıcısı. Qədim türk yazısı abidələrində bu bağlayıcının işlənməsinə yalnız bir dəfə, həm də yarımçıq cümlədə təsadüf edilir; məsələn: *tağı bir altun* (Y 40) «... daha bir qızıl».

ç) *udu* «ardınca» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı *ud* «arxasınca aparmaq», «təqib etmək» felindən törəyən *udu* «apararaq» feli bağlaması və həmin feli bağlamadan təcrid edilmiş *udu* «arxasınca», «ardınca» zərfi ilə eyni fonetik tərkibə malikdir, hələ üstəlik eyni mənşəlidir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nadir hallarda işlənən bağlayıcısıdır; məsələn: *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da məhv olası idi».

e) *artuکی* «artıq» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı mürəkkəb morfoloji tərkibə malikdir: *artuk* «artıq» sözü və *-ı* üçüncü şəxs

mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Artuکی* bağlayıcısı qədim türk yazısı abidələrinin dilində tərkibi say əmələ gətirmək üçün iki say sözünü birləşdirir; məsələn: *Tabğaç atlığ süsi bir tımən artuکی yeti biñ süğ ilki kün ölürtim* (BK c 1) «Tabğaç atlı qoşununu on yeddi min qoşunu birinci gün öldürdüm». *Otuz artuکی səkiz yaşıma kışm kıtañ tapa sülədim* (BK c 2) «Otuz bir yaşında qışda kıtaylara qarşı qoşun çəkdim».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *artuکی* sözü «üstəlik» mənasını da ifadə edib iki sadə cümləni də birləşdirir; məsələn: *On ok kağanı yağıımız erti, artuکی kırkız küçlig kağan yağıımız boltı* (T 19-20) «On ox xaqanı yağıımız idi, üstəlik qırqız güclü xaqanı yağıımız oldu».

2. Ayırıcı bağlayıcı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bir ayırıcı bağlayıcı vardır: *azu* «məgər» bağlayıcısı. Bu bağlayıcı, güman ki, *az* «azmaq» felindən törəmişdir. Abidələrin dilində bu bağlayıcının işlənməsinə yalnız bir dəfə təsadüf edilir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bar ғu?* (KT c 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?»

Bağlayıcı sözlər. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki feli bağlama – *tiyin* «deyə» və *tip* «deyib» feli bağlamaları bağlayıcı vəzifəsində işlənilib iki cümləni birləşdirir; məsələn: *Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañım İltəris kağanığ, ögim İlbilgə katunığ teñri töpəsintə tutıp yögərü kötürmis erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş». *Türk bodun yitməzün tiyin, yoluk erməzün tiyin, üzə teñri tir ermis* (O 3) «Türk xalqı sona yetməsin deyə, yox olmasın deyə üstə tanrı deyir imiş». *Irak ersər, yablak ağı birür, yağıuk ersər, edgü ağı birür tip ança boşğurur ermis* (KT c 7) «Uzaq olsa, pis hədiyyə verir, yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verir deyib elə öyrədir imiş». *Eki şad, ulayü iniyigünim, oğlanım, bəglərim, bodunım közi, kaşı yablak boltaçı tip sakıntım* (KT şm 11) «İki şadın, digər kiçik qohumlarımın, oğlanımın, bəylərimin, xalqımın gözü, qaşı pis olasıdır deyib düşündüm».

Bağlayıcı ifadələr. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təsirlik halda işlənən *ol* əvəzliyi və *üçün* qoşması birləşib *anı* üçün şəklində səbəb mənası ifadə edir və iki sadə cümləni birləşdirir; məsələn: *Bəkləri yəmə, bodunu yəmə tüz ermış, anı üçün ilig ança tutmuş erinç* (KT § 3) «Bəyləri də, xalqı da düz imiş, ona görə dövləti elə düzəltmiş». ...*təgdükün yok üçün kisi balıkda maña ukğalı kəlti, Besbalık anı üçün ozdı* (BK § 28) «...hücum etmədiyi üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi, Beşbalık şəhəri ona görə xilas oldu».

ƏDAT

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində ədatlar müxtəlif mənə çalarlığı bildirir. Ədatlar müstəqil leksik mənaya malik deyil, cümlədə sintaktik funksiya daşımır, cümlə üzvü ola bilmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bağlayıcılara nisbətən geniş inkişaf etmiş ədat sistemi vardır. Abidələrin dilində aşağıdakı ədatların işləndiyinə təsadüf edilir:

1) *mu* sual ədatı. Bu ədat abidələrin dilində çox az işlənir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual cümlələri ən çox sual intonasiyası və sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir; *mu* sual ədatından nadir hallarda istifadə edilir; məsələn: *Kağan mu kısıym? – tidim* (T 5) «Xaqanımı seçək? - dedim». *Bar mu nə?* (T 14) «Var mı nə?»

2) *-ğü* (qalın saitli sözlərlə), *-gü* (incə saitli sözlərlə) ədatları. Hər iki morfem qüvvətləndirici-fərqləndirici ədatdır; məsələn: *Azu bu sabımda igid bar ğü?* (KT c 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?» *Bödkə köriqmə bəglər, gü yañıltası siz* (KT c 11) «Taxt-taca tabe olan (taxta baxan) bəylər, axı yanlısınız».

Birinci cümlədə *ğü* ədatı sual çalarlığı da ifadə edir. Görünür, bu, həmin cümlədə işlənən *azu* sual ədatının təsirinin nəticəsidir.

3) *azu* «məgər» ədatı. Bu, sual ədatıdır və qədim türk yazısı abidələrinin dilində sual cümlələrinin əmələ gəlməsində iştirak edir; məsələn: *Azu bu sabımda igid bar ğü* (KTc 10) «Məgər bu sözlərimdə yalan (şişirtmə) varmı?»

4) *tağı* «daha» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu morfem qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Abidələrin mətnlərində *tağı* az işlənən ədatlardandır; məsələn: ... *tağı bar altun* (Y 40) «... daha (bir) qızıl var?».

5) *yalğus* «yalnız», «təkcə» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *yalğus* «yalnız», «təkcə» fərqləndirici ədatı işlənir, lakin bu ədat öz sintaktik funksiyasına görə ədatdan daha çox say mənasını ifadə edir. Bunu aşağıdakı nümunədən də görmək olar: *Yağıka yalğus oplayu təgip opulu kirip özü kısığa kərgək boltı* (KÇ 23) «Yağıya yalnız hücum edib arasına girib özü qısa (bir anda) həlak oldu».

6) *kük* «güman ki», «ehtimal ki» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *kük* ədatı güman mənasında işlənir, lakin nədənsə A.N.Kononov onu sual-qüvvətləndirici ədat adlandırır, halbuki abidələrin mətnlərində bu ədat, bir dəfə də olsun, sual məqamında işlənmir; məsələn: *Yolta yəmə ölti kük* (T 16) «Yolda da, güman ki, öldü». *Añaru süləməsər, kaç nəñ ersər, ol bizni – kağanı alp ermış, ayğuşısı bilgər ermış, kaç nəñ ersər, - ölürtəçi kük* (T 20-21) «Ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, - xaqanı alp imiş, vəziri (məsləhətçisi) müdrik imiş, hər necə olsa, gümun ki, öldürəcək». *Yorımasar, bizni – kağanı alp ermış, ayğuşısı bilgə ermış, kaç nəñ ersər, bizni ölürtəçi küki, - timiş* (T 29-30) «Qoşun yürütməsək, bizi – xaqanı alp imiş, vəziri (məsləhətçisi) müdrik imiş, hər necə olsa, bizi, ehtimal ki, öldürəcək, - demiş».

Bu ədatı V.V.Radlov hərəkəti qüvvətləndirən ədat, S.Y.Malov isə güman və imkan ədatı adlandırır.

7) *ok, ök* «da», «də», «əlbəttə», «məhz» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində incə saitli sözlərdən sonra *ök*, qalın saitli sözlərdən sonra *ok* şəklində işlənən bu ədat təsdiq məqamında işlənir, A.N.Kononov da onu təsdiq-fərqləndirici ədat adlandırır və mənşəcə *ğü, gü* ədatı ilə bağlı olduğunu göstərir. Abidələrin dilində digər ədatlara nisbətən bu ədat daha geniş şəkildə işlənir; məsələn: *Anta kısırə teñri bilig bertük üçün özüm ök kağan kısıdım*(T 6) «Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim». *Anta ayğuşı yəmə ben*

ök ertim (T 50) «Onda məsləhətçi (vəzir) yenə məhz mən idim». ...*bini* – *Oğuzığ ölürtəçi ök, - tirmən* (T 10-11) «... mənə – Oğuzu da öldürəcək, - deyirəm». *Ol ok tün bodunm sayu itımız* (T 42) «O gecə də xalqın arasına xəbər yaydıq».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sadalama intonasiyalı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ok, ök ədatı mürəkkəb cümlənin komponentlərini birləşdirmək funksiyasını da yerinə yetirir; məsələn: *İsig, küçig bertim ök, ben özüm uzun yəlməg itım ok* (T 52) «İşimi, gücümü məhz mən verdim, uzun (böyük) süvari dəstələri məhz özüm göndərdim».

8) *ta* «da» ədatı. Bu ədat qədim türk yazısı abidələrinin dilində qüvvətləndirici ədat kimi işlənir; məsələn: *Oğlı ta kağan bolmış erinç* (KT § 5) «Oğlu da xaqan olmuş».

9) *idi, eti* «da», «daha (?)» ədatı. Bu ədat qədim türk yazısı abidələrinin dilində qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. A.N.Kononov onu qüvvətləndirici-təsdiq ədatı adlandırır və inkar məqamda işlənərsə «ən», «tamamilə» mənalarını ifadə etdiyini göstərir. Bu ədat qədim türk yazısı abidələrinin dilində az işlənir; məsələn: *Közdə yaş kəlsər, eti də köñültə sığıt kəlsər, yanturu sakıntım* (KT şm 11) «Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən də fəryad gəlsə, yanaraq düşündüm». ...*ərtəñü eti mağ şad...* (BK c 15) «...adətimize də dua şad...» Kapağan kağan türk sir bodun yerintə böd yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi erti (T 60) «Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da tamamilə olmayacaqdı».

10) *ayığ* «ən», «çox» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu söz həm tam leksik-semantik mənası olan söz kimi – «pis», «bəd» mənasında, həm də «ən» qüvvətləndirici ədat mənasında işlənir; məsələn: *Ayığ edgü ol* (IB 9) «Çox yaxşıdır». *Ayığ yablak ol* (IB 34) «Çox pisdir». *Ayığ edkü* (IB 86) «Çox yaxşı».

11) *nəñ* «heç», «heç bir» ədatı. Bu ədat qədim türk yazısı abidələrinin dilində inkar ədatı kimi işlənir; məsələn: *Ötükən yir olurıp arkış-tirkış ısar, nəñ buñığ yok* (KT c 8) «Ötükən yeyində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərd yoxdur (olmaz)».

12) *nə* «nə» ədatı. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *nə* sözü işarə-qüvvətləndirici ədat kimi işlənir; məsələn: *Yəmə nə iş yarlığ yarlıkasar, konda işi yorik bolqay* (Turfan) «Yenə nə iş buyuruq buyurursa, hər şeydə işi uğurlu olacaq». *Nə buñı bar ertəçi ermış* (T 57) «Nə dərdi var olası imiş». *Besbalık içrəki nə kişi etin...* (BK § 28) «Beşbalık şəhərinin içindəki nə adam...»

Beləliklə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən ədatları ifadə etdikləri qrammatik mənalara görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Sual ədatları: *mu, azı,*
2. Qüvvətləndirici ədatlar: *ğu, gü, tağı, ta, idi/eti, ayığ, nə;*
3. Fərqləndirici ədatlar: *yalmus,*
4. Təsdiq ədatları: *ok, ök;*
5. İnkaz ədatları: *nəñ.*

Qədim türk yazısı qəbilələrinin dilində, o cümlədən qədim türk yazısı abidələrinin dilində ədatlar bir nitq hissəsi kimi hələ tam formalaşmamışdır.

MODAL SÖZLƏR

Türkoloji ədəbiyyatda qədim türk yazısı abidələrinin dilində iki modal sözün – *ersər* və *erinç* sözlərinin işləndiyi göstərilir. *Ersər* sözü xalis feldir, o, *ir/er* naqis felinin şərt şəklidir; əsas fellərdə olduğu kimi, *er/ir* naqis felinin şərt şəkli də təsirlənmir. Şərt şəklində işləndiyi üçün *ir/er* feli təsriflənmədiyindən onu modal söz hesab etmək lazım gəlsə idi, onda tam leksik-semantik mənası olan və felin şərt şəklində işlənən bütün felləri də (təsriflənmədikləri üçün) modal söz kimi qəbul etmək lazım gələrdi. Eyni məntiqlə felin nəqli keçmiş zamanında işlənən *ermış* felini modal söz kimi götürmək lazım olardı. Onda, yenə də təsriflənmədiyi üçün, nəqli keçmiş zamanda işlənən bütün leksik-semantik mənah felləri də modal söz hesab etmək lazım gələrdi. Bütün bunlara görə, *ersər* naqis felini modal söz hesab etmək olmaz.

V.V.Radlovdan başqa, bütün türkoqlar qədim türk yazısı abidələrinin dilində işlənən *erinç* sözünü modal söz kimi qəbul

edir; V.V.Radlov isə onu *verbum finitum* hesab edir və bu felin hərəkətin bitdiyini bildirdiyini göstərir. Türkoloqlar *erinç* sözünü əminlik, qətilik bildirən modal söz kimi qəbul edirlər.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *erinç* sözü aşağıdakı məqamlarda işlənir:

1. Bu söz sifətlərdən sonra işlənir: *Buyurukı yəmə biligsiz erinç* (KT § 5) «Onlara tabe olanlar da biliksiz imiş».

2. Bu modal söz əvəzliyə qoşulur; məsələn: *Barduk yirdə edgüg ol erinç* (KT § 24) «Getdiyi yerlərdə yaxşısı o idi».

3. *Erinç* sözü şühudi keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feldən sonra işlənir; məsələn: *Türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin, özümün ol teŋri kağan olurtı erinç* (KT § 25-26) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Üzə teŋri, ıduk yer, sub kağan kutı taplamadı erinç* (BK § 35) «Üstdə göylər, müqəddəs yer, su xaqan bəxtini qorunmadı». *Otuz ərig başlayu tutuğka badı erinç* (Y 32) «Otuz döyüşçüyə başçılıq edərək tutuka bağlandı».

4. *Erinç* sözü nəqli keçmiş zamanda işlənən leksik mənalı feldən sonra işlənir; məsələn: *Teŋri yarlıkaduk üçün, mən kazğanduk üçün türk bodun kazğanmış erinç* (BK § 33) «Tanrı yar olduğu üçün, mən qazandığım üçün türk xalqı qazanmış». *Türk bodun yok olmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋım İltəris kağanıŋ, ögim İlbilgə katunıŋ teŋri tönəsintə tutıp yögərü kötürmüş erinç* (KT § 11) «Türk xalqı yox olmasın deyə, xalq olsun deyə, atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarı götürmüş». *Anta kistrə inisi kağan bolmış erinç, oğlu ta kağan bolmış erinç* (KT § 4-5) «Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş». *İçikdük üçün teŋri – «öl», - timiş erinç* (T 3) «Tabe olduğu üçün tanrı: Öl, - demiş».

5. *Erinç* sözü *-duk/-dük* şəkilçili feli sifətlərə qoşulur; məsələn: *Anta kistrə ikisi eçisin təg kılınmaduk erinç, oğlu kaŋın təg kılınmaduk erinç, biligsiz kağan olurmış erinç* (KT § 5) «Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından biliksiz xaqan oturmuş».

Türk dillərində nidalar subyektin hissi və iradi oyanışım ifadə edən sözlərdir. Nidalar qrammatik cəhətdən dəyişmir, əşyanın adını, əlamətini, miqdarını və s. bildirmir, cümlə üzvü olmur, cümlə üzəvləri və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa xidmət etmir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində də nidalar bu xüsusiyyətlərə malikdir.

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində nidaların işlənməsinə təsadüf edilmir. Güman ki, bu qədim türk yazısı abidələrinin, xüsusən göytürk yazısı abidələrinin mətnlərinin üslubu ilə əlaqədardır. Göytürk yazısı abidələrindən Yenisey kitabələrində iki nidanm – *yıta* və *ıyu* sözlərinin işləndiyinə təsadüf edilir. Hər iki söz «ah», «əfsus», «heyf» mənalərini ifadə edir. Hər iki söz fel mənşəlidir və şərti olaraq nida kimi qəbul edilə bilər. Bu iki nidadan *yıta* sözü qədim türk yazısı abidələrinin dilində daha çox işlənir; məsələn: *Kök teŋridə gün, ay azıdım, yerimə, yıta, sizimə adırıldım* (Y 10) «Mavi göylərdə günü, ayı görmədim, yerimdən, əfsus, sizdən ayrıldım». *Kadaşım adırıldım, ıyu, kuyda kuŋcuyum adırıldım, səkiz oğlim, adırıldım, ıyu* (Y 13) «Dostumdan ayrıldım, əfsus, evdə xanımdan ayrıldım, səkkiz oğlumdan ayrıldım, əfsus». *Üç oğluma adırıldım, yıta, bökmədim* (Y 11) «Üç oğlumdan ayrıldım, əfsus doymadım». *İnim, eçim, yıta, adıralu bardımız, yıta* (Y 18) «Kiçik qardaşım, böyük qardaşım, əfsus, ayrılaraq getdik, əfsus».

TƏQLİDİ SÖZLƏR

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində müstəqil leksik vahid kimi təqlidi sözlərin işlənməsinə təsadüf edilmir. Bu sözlər elə müasir türk dillərində də müstəqil leksik vahid kimi az işlənir. Abidələrin dilində iki fel təqlidi sözlərdən yaranmışdır:

op «hop» - *opla* (KT § 32) «hücum etmək»;

ay «hay» - *ayla* (MÇ 42) «çağırmaq», «haylamaq».

Kül tigin yadağın oplayu təgdi (KT § 32) «Kül tigin piyada hücum etdi». *Yağıka yalŋus oplayu təgip opulu kirip, özi*

kısğa kərgək boltı (KÇ 23) «Yağya təkçə hücum edib, arasına girib özü ani surətdə həlak oldu». ... *ayladım* (MÇ 42) «...çağırdım».

Qədim türk yazısı abidələrinin dilində təqlidi sözlərin işlənməsini tədqiqatçılar hələ araşdırmamışlar.

PREDİKATİV SÖZLƏR

Öz leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə predikativ sözlər türk dillərinin lüğət tərkibinin ənənəvi nitq hissələrinin təsnifi çərçivəsinə daxil ola bilmir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də predikativ sözlər cütürəkibli cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənərək nəyin isə mövcud olmasını və ya mövcud olmamasını bildirir. Abidələrin dilində ən çox işlənən predikativ sözlər *bar* «var» və *yok* «yox» sözləridir. Bunlardan başqa, abidələrin dilində nadir hallarda *tügül* «deyil» predikativ sözü də işlənir.

1. **Bar «var» predikativ sözü.** Bu söz bir əşyanın, əlamətin mövcudluğunu göstərir. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində məhsuldar işlənir, həm müstəqil şəkildə, həm də *ir/er* naqis feli ilə birləşmədə cümlənin xəbəri olur, *üçün* qoşması ilə işlənir və cümlədə səbəb zərfliyi vəzifəsini fərinə yetirir, cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir, adlarla birləşib cümlənin mürəkkəb xəbərini əmələ gətirir, müasir Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə edilə bilməyən söz birləşməsinin tərkibinə daxil olur və s.

a) Felin şühudi keçmiş zamanında, nəqli keçmiş zamanda, felin lazım və şərt şəkillərində işlənən *ir/er* naqis feli ilə birləşmədə cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Bay bar ertim* (Süci) «Varlı var idim (varlı idim)». *Terñi bilgə kağanka sakınu isig, küçig bersəgim bar ermis erinç* (O 10) «Tanrı müdrək xaqana düşünürək işimi-gücümü verməyim var imiş». *Tabğaç süsi bar ermis* (T 30) «Tabğaç qoşunu var imiş». *Nəñ yerdəki kağanlığ bodunka büntəgi bar ersər, nə buñı bar ertəçi ermis* (T 57) «Hər hansı bir yerdəki xaqanlı xalqa (başçı olaraq bir) avara var olsa, (o xalqın) nə qədər dərdi var olası imiş».

b) *Bar* predikativ sözü təklikdə işlənərək cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Bu ırk başında az əmgəki bar* (IB 89) «Bu fal başında az əziyyəti var». *Asuğı bar* (IB 49) «Faydası var». *Bar ol* (IB 28) «Vardır».

c) *Bar* predikativ sözü özündən sonra gələn *üçün* qoşması ilə birlikdə qoşma birləşməsi, feli adlarla birlikdə ismi söz birləşməsi əmələ gətirərək substantiv mənada işlənir, cümlənin səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: ... *terñi yarlıkazu, kutım bar üçün... az bodunıg üküş kılım* (KT § 29) «... tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün ... az xalqı çox etdim». *Tört oğlım bar üçün beñgümin tikdi* (Y 20) «Dörd oğlum olduğu üçün sərdabəmi tikdi». *Yerdəki bar ertigimə, ərdəmligimə bökmədim* (Y 28) «Yerdəki mövcud olmağımdan, igidliyimdən doymadım».

ç) *Bar* predikativ söz atributiv vəzifədə işlənib sonra gələn sözü təyin edir; məsələn: *I bar beş aşdınız* (T 26) «Kolluq olan tərəni aşdıq».

d) *Bar* predikativ sözü qədim türk yazısı abidələrinin dilində sintaksisdə nadir hallarda rast gəlinən bir cümlə tipində işlənir: *Bar mu nə?* (T 14) «Varmı nə?»

2. **Yok «yox» predikativ sözü.** Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *yok* sözü kəmiyyətə daha çox işlənir. Onun işlənmə məqamları, yaratdığı mənə çalarları da *bar* predikativ sözü ilə nisbətən daha çox və daha rəngarəngdir. *Yok* sözü abidələrin dilində elə funksiyalar yerinə yetirir ki, müasir türk dillərində buna təsadüf edilmir. Təfərrüatına varmadan qədim türk yazısı abidələrinin dilində *yok* predikativ sözünün işlənmə məqamlarını belə qruplaşdırmaq olar:

a) *Yok* predikativ sözü təklikdə – müstəqil şəkildə cümlənin xəbəri olur; məsələn: *Türk kağan Ötükən yış olursar, iltə buñ yok* (KT c 3) «Türk xaqanı Ötükən meşəli dağlarında otursa, eldə dərd yox». *Ötükən yir olurıp arkış-türkış ısar, nəñ buñıg yok* (KT c 8) «Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən, heç bir dərdin yox». *Ol amtı ayıg yok* (KT c 3) «İngi iğtişəş yoxdur».

b) *Yok* predikativ sözü leksik-semantik mənalı fellərlə birləşib cümlənin xəbəri fəzifəsində işlənir; məsələn: *Türk bodun atı yok bolu barmıs erti* (O 3) «Türk xalqının adı yox olub getmiş idi».

c) *Yok* predikativ sözü köməkçi fellərlə birləşib cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Türk bodunıñ atı, küsi yok bolmazun tiyin kañım kağanıñ, ögim katunıñ kötürmiş teñri, il birigmə teñri türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol teñri kağan olurtdı erinç* (KT şm 25) «Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu götürmüş tanrı, el verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o tanrı xaqan oturtdu». *Az bodun anta yok boltı* (KT şm 3) «Az xalqı orada yox oldu». *Mən inilügi bunça başlayu kazğanmasar, türk bodun öltəçi erti, yok boltaçı erti* (BK ş 33) «Mən kiçikliyi bu cür səylə başlayaraq qazanmasaydım, türk xalqı öləsi idi, yox olası idi». *Eltəbər yok bolmış* (BK ş 40) «Eltəbər yox olmuş». *Katun yok bolmış erti* (T 31) «Xatun yox olmuş idi». ... *yok kılmıs* (MÇ 43) «...yox etmiş». *Kara igil bodunıñ yok kılmadım* (MÇ 14) «Qara igil xalqını yox etmədim».

ç) *Yok* predikativ sözü felin müxtəlif şəkil və zamanlarında işlənən *ir/er* naqis feli ilə birləşib cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir; məsələn: *Ötükən yışda yig idi yok ermiş* (KT c 4) «Ötükən meşəli dağlarında yaxşı sahib yox imiş». *Türk bodun olurğalı, türk kağan olurğalı Santurñ balıka, taluy ügüzkə təgmis yok ermiş* (T 18) «Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatması yox imiş». *Biziñ sü atı turuk, azukı yok erti* (KT ş 39) «Bizim qoşunun atı arıq, ərzağı yox idi». *Kül tigin yok ersər, kop öltəçi ertigiz* (KT şm 10) «Kül tigin olması idi, hamınız öləsi idiniz». *İltəris kağan kazğanmasar, udu ben özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəçi erti* (T 54-55) «İltəris xaqan qazanmasa idi, ardınca mən özüm qazanmasa idim, el də, xalq da yox olası idi». *İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, ben özüm Bilgə Toñukuk kazğanmasar, ben yok ertim ersər, Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, bodun yəmə, kisi yəmə idi yok ertəçi*

erti (T 59-60). «İltəris xaqan qazanmasa idi, olmasa idi, mən özüm Müdrik Tonyukuk qazanmasa idim, mən olmasa idim, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfər də, xalq da, adam da tamamilə yox olası idi».

d) *Yok* predikativ sözü substantivləşib *üçün* qoşması ilə işlənir, cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir; məsələn: *Ər atım yok üçün yeti işnuki eşim taşru etilti* (Y 41) «Ər adım olmadığı üçün yeddi əvvəlki dostum sürgün edildi».

e) *Yok* predikativ sözü atributivləşərək cümlədə təyin vəzifəsində işlənir; məsələn: *Kağan olurıp yok çığay bodunıñ kop kobartdım* (KT c 9-10) «Xaqan oturub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə topladım».

ə) *Yok* predikativ sözü feli sifətlə birləşib cümlədə səbəb zərfliyi funksiyasında işlənir; məsələn: *Təgdükün yok üçün kisi balıkda mañja ukğalı kəlti* (BK ş 28) «... hücum etmədiyim üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldilər».

ı) *Yok* predikativ sözü feli bağlama ilə birləşib cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Ol kan yok boltukda kiser el yitmiş, içgimmiş, kaçışmış* (O 1) «O xan yox olduqdan sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçışmış».

ii) *Yok* predikativ sözü fellərə qoşulub *-ma, -mə* inkar şəkilçisinin funksiyasında çıxış edir; məsələn: *Kuşladaçı Bilgə tutuk yok artzun* (Y 48) «Quş ovçusu Müdrik tutuk artmasın». *...təgdükün yok üçün kisi balıkda mañja ukğalı kəlti* (BK ş 28) «...hücum etmədiyim üçün adamlar şəhərdən mənə tabe olmağa gəldilər».

3. *Tügül* «deyil» predikativ sözü. Qədim türk yazısı abidələrinin dilində *tügül* predikativ sözü nadir hallarda işlənir və adətən, mürəkkəb cümlənin birinci komponentinin tam formalaşmamış (yarımçıq) xəbəri olur; məsələn: *Türk bodun, üləsigin biriyə Çuğay yış tügül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsigin anta ayığ kisi ança boşğurur ermiş* (KT c 6-7) «Türk xalqı, bir hissən cənuba Çuğay meşəli dağlarına deyil, Tün düzündə yerləşək desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar elə öyrədir imiş».

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
I fəsil. Qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsi	6
Göytürk yazısı abidələrinin araşdırılması tarixindən	6
Göytürk yazısı abidələrinin lokallaşdırılması	33
Orxon abidələri	33
Yenisey abidələri.....	50
Şərqi Türküstan abidələri.....	52
Orta Asiya abidələri.....	53
Göytürk yazısı abidələrinin tarixi-siyasi təsnifi.....	54
Göytürk dilinin fonetik-qrammatik quruluşunun öyrənilməsi tarixindən.....	56
Üyğur yazısı abidələri.....	70

I HİSSƏ FONETİKA

II fəsil. Qrafika.....	92
Göytürk əlifbasının mənşəyi.....	92
Göytürk əlifbası.....	102
Sait səslərin işarələri	105
Samit səslərin işarələri	108
Liqaturlar	125
Qədim uyğur əlifbası	130

III fəsil. Fonologiya	136
Danışıq səsi və fonem	136
Saitlər sistemi	137
Samitlər sistemi	141
Fonetik hadisə və qanunlar	143
Fonetik itələmə qanunu.....	146
Ahəng qanunu	147
Saitlərin ahəngi	149
Saitlərlə samitlərin ahəngi	161
Samitlərin ahəngi	165
Uyuşma	169
Səs artımı	175
Səs düşümü.....	179
Səslərin yerdəyişməsi	184
Kontraksiya.....	185
Səs keçidi	186
Qədim türk yazısı abidələrinin dilində sözün fonetik strukturu.....	188
Heçə	191
Vurğu.....	193
İntonasiya.....	196

II HİSSƏ LEKSİKA

IV fəsil. Leksikologiya.....	201
Qədim türk yazısı abidələri dilinin işlənmə dairəsinə görə lüğət tərkibi	201
Qədim türk yazısı abidələri dilinin mənşəcə lüğət mərkibi.....	232
V fəsil. Semasiologiya.	238
Sözün çoxmənalılığı	241
Omonimlər	253
Sinonimlər	261
Antonimlər.....	264
Tabu və evfemizm	270
Etimologiya.....	273
Onomastika	281
Frazcologiya.....	285
İdiomlar	288
Atalar sözləri.....	293
Hikmətli ifadələr	294

VI fəsil. Söz yaradıcılığı	296
Fonetik yolla söz yaradıcılığı	298
Leksik yolla söz yaradıcılığı	305
Morfoloji yolla söz yaradıcılığı.....	309
Ad düzəldən şəkildələr	311
Adlardan ad düzəldən şəkildələr.....	311
Fellərdən ad düzəldən şəkildələr.....	321
Fel düzəldən şəkildələr	329
Adlardan fel düzəldən şəkildələr	332
Fellərdən fel düzəldən şəkildələr	342
Zorflar düzəldən şəkildələr	355
Adlardan zorflar düzəldən şəkildələr	356
Fellərdən zorflar düzəldən şəkildələr	365
Sintaktik yolla söz yaradıcılığı	366
Mürəkkəb və tərkibi sözlərin təsnifi	375
Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb və tərkibi sözlər	376
Düzəltmə qaydaları müxtəlif olmayan mürəkkəb və tərkibi sözlər	384
Situativ feli birləşmələr.....	397

III HİSSƏ MORFOLOGİYA

Giriş.....	403
VII fəsil. Adlar	414
İsim.....	414
İsmin mənaca növləri.....	415
Qrammatik kateqoriyalar.....	417
Kəmiyyət kateqoriyası.....	418
Mənsubiyyət kateqoriyası.....	426
Hal kateqoriyası.....	438
Xəbərlik kateqoriyası.....	469
Müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik kateqoriyası.....	472
Canlı isimlərdə cinsin göstərilməsi.....	473
Sifət.....	476
Say.....	478
Miqdar sayları.....	479
Sıra sayları.....	485
Qeyri-müəyyən saylar.....	486
Kəsr sayları.....	488
Bölgü sayları.....	488
Numerativ sözlər.....	489
Əvəzlik.....	489
Şəxs əvəzlilikləri.....	490
Təyin əvəzlilikləri.....	493
Qayıdış-şəxs əvəzliyi.....	494
İşarə əvəzliyi.....	496
Sual əvəzliyi.....	498
Toplu əvəzliliklər.....	499
İnkər əvəzliyi.....	500
Əvəzlilikləşmə.....	501
VIII fəsil. Fel	502
İnkər kateqoriyası.....	506
Felin bacarıq aspekti.....	508
Sual aspekti.....	508
Təsirli və təsirsiz fellər.....	509
Felin mənə növləri.....	513
Keçər növ.....	515
Keçməz növ.....	517
Məchul növ.....	518
Qayıdış növ.....	520
Qarşılıqlı növ.....	522

Birgövlük növü.....	523
İcbar növü.....	524
Təhrik növ.....	527
Şəxssiz növ.....	530
Tərz kateqoriyası.....	530
Şəxs kateqoriyası.....	545
Felin şəkil və zamanları.....	552
Əmr şəkli.....	553
Xəbər şəkli.....	555
Keçmiş zaman.....	556
Şühudi keçmiş zaman.....	558
Nəqli keçmiş zaman.....	559
İndiki zaman.....	561
İndiki-gələcək zaman.....	562
Qeyri-qəti gələcək zaman.....	563
Qəti gələcək zaman.....	565
Arzu şəkli.....	565
Lazım şəkli.....	568
Vacib şəkli.....	570
Şərt şəkli.....	574
Fel şəkillərinin hekayəsi.....	577
Fel şəkillərinin rəvayəti.....	580
Fel şəkillərinin şərti.....	583
Felin modal forması.....	584
Felin təsriflənməyən formaları.....	586
Müsdər.....	586
Hərəkət adları.....	586
Feli sifət.....	590
Feli bağlama.....	590
IX Fəsil. Zərf və digər nitq hissələri	609
Zərf.....	609
Köməkçi nitq hissələri.....	615
Qoşma.....	615
Bağlayıcı.....	631
Ədat.....	634
Modal sözlər.....	637
Nida.....	639
Təqlidi sözlər.....	639
Predikativ sözlər.....	640

Əbülfəz Rəcəbli

**QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN DİLİ**

I HİSSƏ

Azərbaycan dilində

Kompüter dizaynı: **Dürdanə MİRTAĞIQIZI**

Yığılmağa verilmiş 18.06.2006.

Çapa imzulanmış 12.07.2006.

Şərti çap vərəqi 40,5. Sifariş № 201.

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan1959@rambler.ru

Tel: 497-16-32; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.